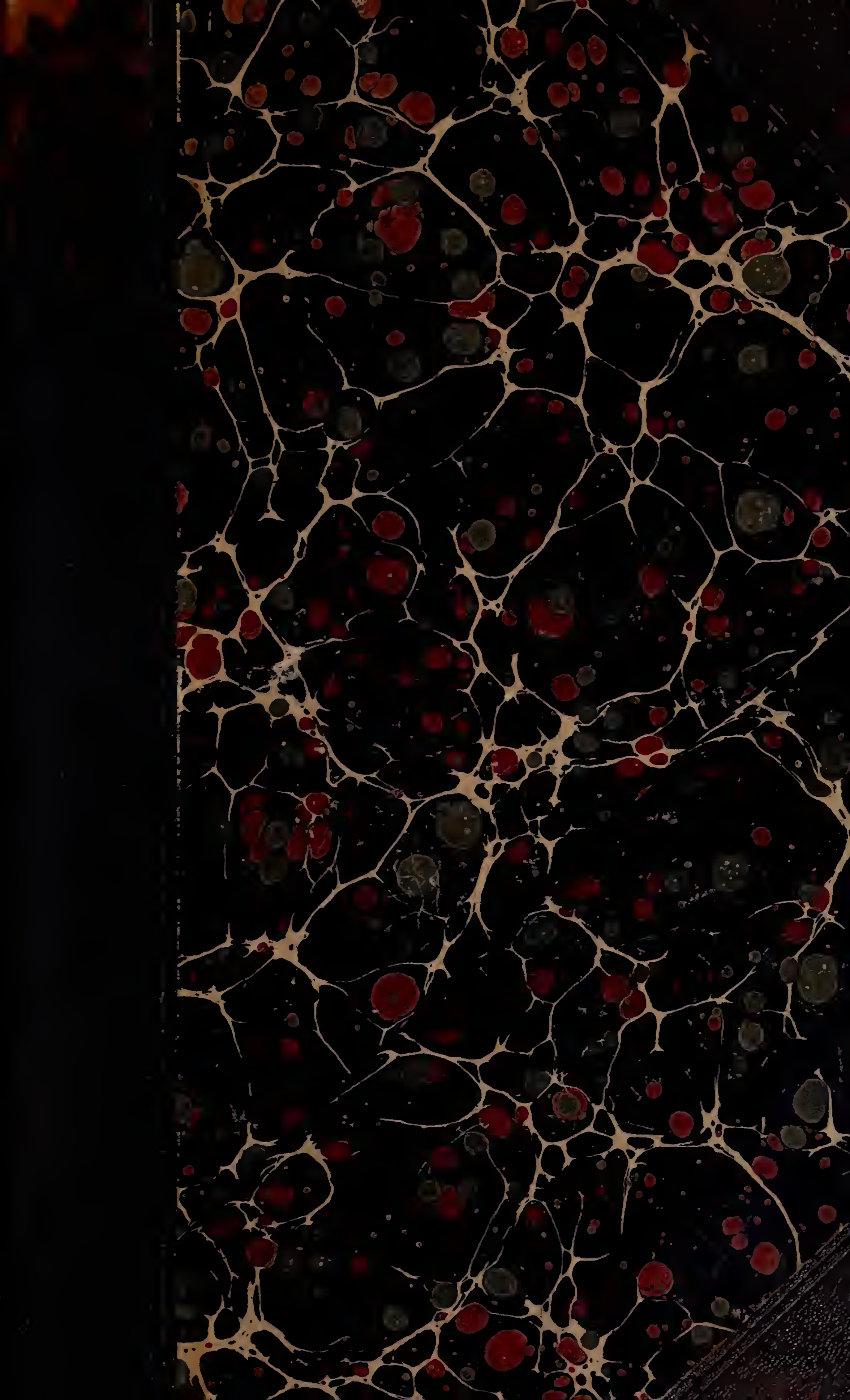
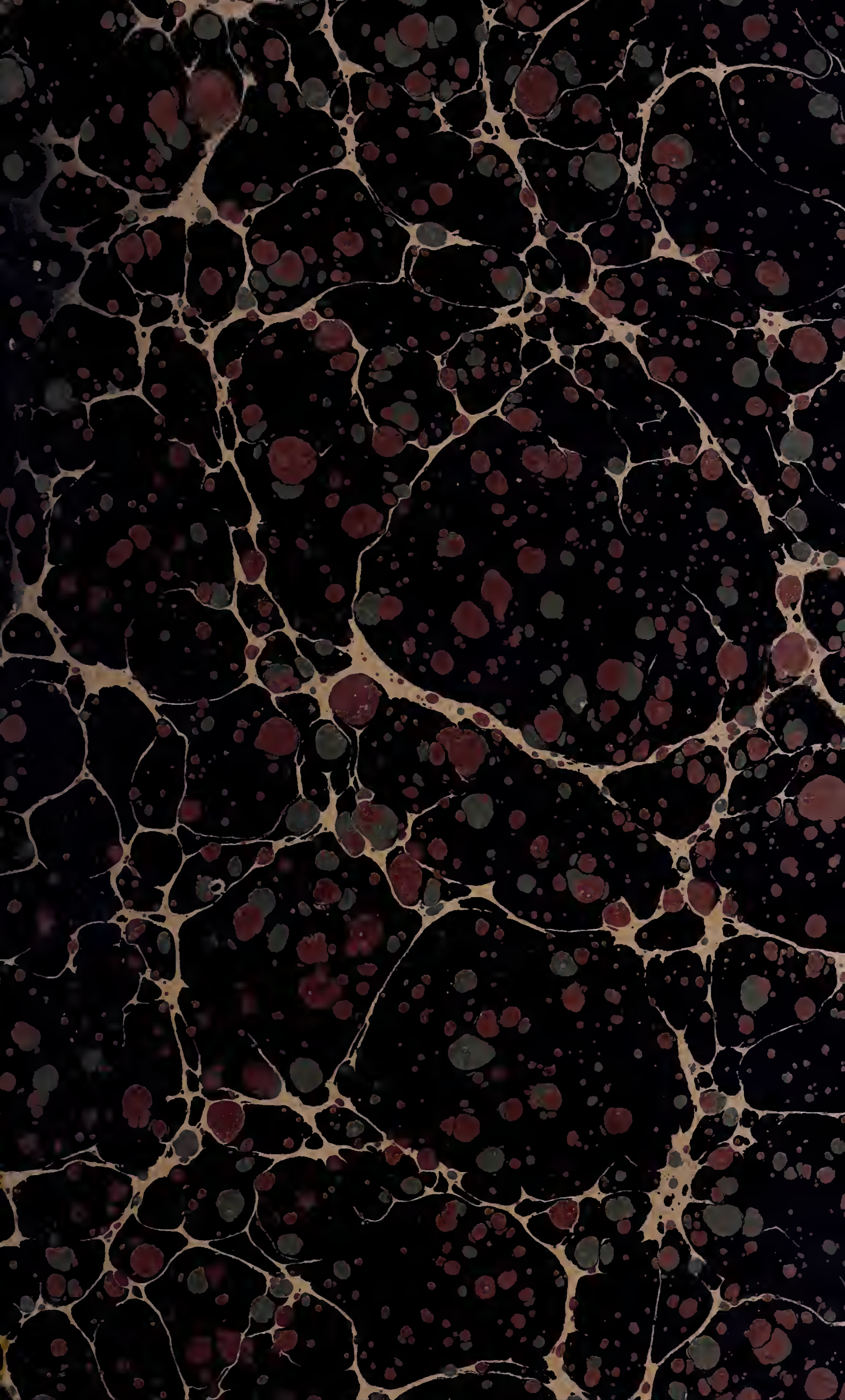
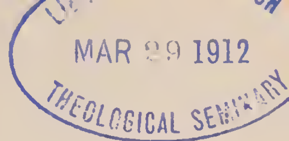

JAVA,

Geographisch, Ethnologisch, Historisch.

JAVA,

GEOGRAPHISCH, ETHNOLOGISCH, HISTORISCH,

DOOR

PROF. P. J. VETH.

TWEEDE DRUK,

BEWERKT DOOR

JOH. F. SNELLEMAN EN J. F. NIERMEYER.

VIERDE DEEL.

Ethnographie.

HAARLEM.
DE ERVEN F. BOHN.
1907.

VOORREDE.

Met dit vierde deel is de tweede druk van Veth's JAVA voltooid. Sedert het derde deel verscheen, zijn weder eenige jaren verstreken, even veel als er verliepen tusschen de verschijning van het laatste en het voorlaatste deel van den eersten druk.

Gaarne had ik dit deel spoediger ten einde gebracht. Velerlei arbeid van anderen aard heeft den geregelden voortgang belemmerd. Soms lag het werk maandenlang stil.

Er is wel een zeer groot verschil tusschen dit telkens afgebroken werken aan het laatste deel van den tweeden druk en den schier ongestoorden gang bij de samenstelling van het laatste deel van de eerste uitgaaf. Ik had het voorrecht dit laatste, derde deel te zien ontstaan — zonder te vermoeden wat mij ten opzichte van JAVA te wachten stond. Daar was een tijd, toen professor Veth aan zijn derde deel werkte en de afleveringen regelmatig als de seizoenen elkander opvolgden, dat ik bijna dagelijks bij hem aan huis kwam, in zijne ruime woning aan de Leidsche Papengracht, toen reeds, ondanks haar naam, een straat, eene stille, zonder menschen. Met iets als afgunst denk ik eraan, hoe daar gewerkt werd, in de groote aan de straat gelegen kamer, waarvan de muren gevoerd waren met boekenkasten, boven de deuren zelfs; waar alles vol lag met boeken en kaarten: de groote porseleinen kachel, de tafels, de grond, de stoelen. Aan den deftigen staanden lessenaar schreef hij, door niets afgeleid, den geheelen ochtend, na korte rust den geheelen middag, vaak den ganschen avond. Hij was bij zijn werk en bleef erbij; den volgenden ochtend

vond hij het terug zooals hij het verlaten had; en zijn werk vond hem terug, gereed om, zonder bedenken, den draad te hervatten. Zoo schreed naar zijne voltooiing het meesterstuk over Java, zooals Wilken het noemde, grootsch door zijne geleerdheid, aantrekkelijk door de helderheid en levendigheid der voorstelling, bekoorlijk door de liefde voor zijn onderwerp, die den schrijver vervult [1]).

. . . .

Wie dit nieuwe vierde deel legt naast het tweede boek van het oude eerste deel, zal zien dat er veel veranderd is; veel van het oude is moeten wijken voor het nieuwere en betere; waar het kon heb ik uit piëteit den ouden trant behouden, die mij zoo helder den bijna twintigjarigen vriendschappelijken omgang met den schrijver in aangename herinnering bracht; menigmaal was het mogelijk den oorspronkelijken tekst te behouden, en door eene verbetering of eene aanvulling het origineel voldoende bij te werken.

Opvallen moet het den lezer dadelijk, dat deskundige hulp de hand geleend heeft bij de samenstelling van dit zooveel, en zooveel verschillends, bevattende deel; zij was mij onontbeerlijk, en met erkentelijkheid vermeld ik de medewerking van mr. N. P. van den Berg aan het hoofdstuk Bevolkingsstatistiek; van wijlen prof. dr. T Zaaijer, prof. C. Poensen en den heer S. Coolsma aan het hoofdstuk Voorkomen en karakter der bevolking; van prof. dr. J. J M. de Groot aan het hoofdstuk over de Vreemde oosterlingen; met dankbaarheid gedenk ik de hulp van prof. mr. L. W. C. van den Berg, die de omwerking van het hoofdstuk Godsdienst en recht op zich nam; de hulp van dr. H. H. Juynboll — die daarenboven een groot stuk van het geheele deel in revisie heeft willen doorlezen — aan het hoofdstuk Talen en letterkunde; van den heer G. J. Oudemans, assistent-resident met verlof, en van prof. dr. C. Snouck Hurgronje aan het hoofdstuk over het Huiselijk en maatschappelijk leven; van dr. M. Greshoff en

[1]) Rede, 16 September 1885, bl. 36.

den heer C. J. van Lookeren Campagne aan het laatste hoofdstuk, over de Middelen van bestaan.

Daarenboven gewerden mij gewaardeerde inlichtingen van de heeren dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié, Jhr. J. P. C Graafland, Alb. C. Kruijt, mr. H. J. Nieboer, dr. S. R. Steinmetz en A. M. H. J. Stokvis.

Van de lijst der verbeteringen, die dr. I. Groneman indertijd aan den schrijver van JAVA ter hand stelde, werd reeds gesproken in de voorreden tot het eerste en het derde deel. Hier valt nog melding te maken van een met aanteekeningen voorzien exemplaar van het oude deel I, dat de heer J. J. Verwijk, destijds gewestelijk secretaris van Semarang, thans assistent-resident van Loemadjang, ons ter beschikking stelde en dat telkens nuttig bleek.

Door deze medewerking van personen, die langeren tijd op Java vertoefden, is ook in de volgende hoofdstukken over de inlandsche bevolking van Java veel van eigen aanschouwing afkomstig.

Hiermede heb ik gezegd, wat in de voorrede van dit deel niet mocht ontbreken.

Rotterdam, Sept. 1907. JOH. F. SNELLEMAN.

INHOUD.

EERSTE HOOFDSTUK.

Bevolkings-statistiek.

„Aan Java's strand verdrongen zich de volken;
Steeds daagden nieuwe meesters over 't meer:
Zij volgden op elkaâr, gelijk aan 't zwerk de wolken;
De telg des lands alleen was nooit zijn heer."

Kort en kernachtig teekenen deze dichtregelen dien hoofdtrek in Java's geschiedenis, die het meest tot de vorming van het karakter zijner tegenwoordige bevolking schijnt te hebben bijgedragen. Van het oogenblik dat de kolonisten uit Hindostan op dit eiland hun eerste rijk stichtten, tot op het tegenwoordige tijdstip waarop het geheele eiland aan den schepter van Nederland gehoorzaamt, is de eigenlijke inlandsche bevolking nooit haar eigen meester geweest, maar heeft zij zich steeds voor den wil van vreemde heerschers moeten buigen. De Javasche vorsten en adellijke geslachten behooren zelven oorspronkelijk tot een ander ras dan de massa der bevolking, en nauwelijks waren de beide bestanddeelen in die mate tot één volk samengesmolten, dat het juk der heerschers niet meer als het juk van vreemdelingen gevoeld werd, of er kwamen andere volken uit het westen opdagen, die ook de vorsten en den adel dwongen op hunne beurt een vreemd gezag te erkennen.

Het is een algemeen bekend feit dat wat men thans, in tegenstelling met de Europeanen en vreemde Oosterlingen, die te zamen ongeveer een tachtigste deel der bevolking uit-

maken [1]) de inlandsche bevolking van Java noemt, uit drie volksmassa's is samengesteld, die het eiland onder elkander verdeelen: de eigenlijke Javanen, de Soendaneezen en de Madoereezen. Gewoonlijk wordt er, hoewel uiterlijk, karakter en zeden nogal verschillen, geene oorspronkelijke rasverscheidenheid tusschen deze volken aangenomen.

Op geen ander eiland heeft de invloed van vreemde volken zich zoo lang en zoo krachtig doen gevoelen als op Java; doch ook hier niet in dezelfde mate op ieder deel der bevolking. Is ons vroeger gebleken dat bodem en klimaat in de verschillende deelen des eilands aanmerkelijk verschillen, een blik op de oude historie heeft ons getoond, dat hetzelfde van de lotgevallen der verschillende deelen van de bevolking, bepaaldelijk van den invloed door vreemden op hen geoefend, kan gezegd worden. Het groote verschil tusschen Soendaneezen en Javanen is ontstaan uit een samenwerking van oorzaken, waaronder zich de eeuwen lang voortgezette indringing van bestanddeelen der Hindoe-beschaving in denk- en levenswijze der laatsten, bij schier geheel gemis daarvan bij de eersten, als de voornaamste aan ons opdringt. Het verschil echter tusschen Javanen en Madoereezen, dat trouwens ook niet zoo diep ingrijpt, is niet in die mate van het verschil van Hindoeschen invloed afhankelijk. De hoofdreden schijnt daarin gelegen te zijn, dat, ofschoon de Madoereezen in later tijd de oostelijke deelen van Java in groote scharen overstroomd hebben, zij langen tijd tot een afgezonderd eiland beperkt bleven, welks schrale bodem hen dwong door visscherij en handel de middelen van hun bestaan aan de woeste en woelige zee te ontwringen, terwijl de Javaan in stille rust zijn akker bebouwde. De verhouding tusschen de drie stammen spiegelt zich ook af in hunne taal; in het hoofdstuk dat meer in 't bijzonder over de talen en de litteratuur handelt komen wij vanzelf op dit onderwerp terug. Van de drie bevolkingen zijn de Soendaneezen in levenswijze, begrippen en taal zeker wel het minst

---

[1]) De officieele cijfers van de telling in 1900 zijn 360,907 en 28,746,638.

van het oorspronkelijk type van het Maleische ras afgeweken. Zichzelven beschouwen zij als de djĕlĕma boemi, de oorspronkelijke bewoners des lands.

Het gezamenlijk cijfer der bevolking van Java bedroeg op het einde van 1872, 17,291,200 personen. Wanneer wij daarvan de Europeanen en vreemde Oosterlingen aftrekken, blijft voor de inlanders een cijfer over van 17,061,484. In dit aantal is de bevolking begrepen van Madoera en de kleinere eilanden, die te zamen met Java eene oppervlakte hebben van 2388,3 vierk. geogr. mijlen, en deelen wij dat getal in het zooeven vermelde totaalcijfer der bevolking, dan krijgen wij voor geheel Java en Madoera een gemiddelde dichtheid der inlandsche bevolking van 7144 personen per vierkante geogr. mijl (= 5506.3 hektaren). Dit cijfer is in den loop der jaren aanmerkelijk grooter geworden; in 1880 was het 8182, in 1890 9885, en in 1900 11884.

Men dwaalt door te meenen, dat die snelle bevolkingstoeneming zou veroorzaakt worden door groote gezinnen en talrijk kroost, zegt een kenner van den Javaan. Het kan zijn dat sommige streken een uitzondering maken, maar gewoonlijk heeft een Javaansche vrouw niet meer kinderen dan een Europeesche [1]), terwijl zij er heel wat meer door onachtzaamheid in het eerste jaar en door ziekte verliest. De reden der ontzaglijke vermeerdering moet elders gezocht worden. In den regel krijgt het inlandsche vrouwtje op haar dertiende of veertiende jaar haar eersteling, zoodat dikwijls in een tijdsverloop van ongeveer 55 jaar vijf geslachten het leven zien, terwijl in westersche landen niet meer dan gemiddeld drie geslachten in dezelfde tijdsruimte geboren worden. Het verschil wordt nog aanzienlijk grooter doordien er op Java bijna geen vrouw is die geen kinderen heeft, indien haar fysiek dit gedoogt [2]).

Wij hebben vroeger gezien dat de grens tusschen midden-Java en de Soenda-landen door de Tji Losari en de Tji Tandoewi gevormd wordt. De Soenda-landen bestaan derhalve

---

[1]) Meer dan eene onderstelling is dit niet, daar statistieken ontbreken.

[2]) Boeka. De Inlander, Ind. Gids 1903, II, bl. 1174.

uit de residentiën Bantam [1]), Batavia, Tjeribon en de Preanger Regentschappen. Soendaneesch wordt gesproken over geheel West-Java, doch met eenige beperking; de taal van een groot deel van Bantam en langs de noorder kuststrook schijnt sterk met Javaansch vermengd te zijn; in een deel van Tjeribon heeft Javaansch den boventoon; de strook langs de zuidkust is bij de ontwikkeling der taal in het binnenland achtergebleven, en naar de oostelijke grens van West-Java gaat de taal geleidelijk in het Javaansch over.

Ook de verspreiding der Madoereezen is op de taalkaart van Holle, als bijlage in het Kol. Verslag over 1882 opgenomen, vrij juist aangegeven. Behalve op Madoera zelf vindt men hen inheemsch op de oostelijk daarvan gelegen eilanden tot en met Raäs en Gowa-gowa. De bevolking van de eilanden Kangean en Bawean is ook van Madoereeschen oorsprong. Op Java ligt de eerste Madoereesche dessa in de residentie Pasoeroean. In de afdeeling Malang liggen in het zuiden, zooals in het distrikt Gondanglegi, enkele Madoereesche dessa's tusschen de Javaansche in; hoe meer men noordwaarts gaat, hoe grooter het aantal wordt; in het zuiden vermeerderen zij zich gaandeweg door de uitbreiding der koffiecultuur op erfpachtsperceelen. Noordwaarts vinden we nederzettingen langs den postweg van Malang naar Bangil, en in deze laatste afdeeling in het oostelijk gedeelte, tusschen de Javaansche dessa's in. Oostwaarts van de hoofdplaats Bangil nemen zij hoe langer hoe meer toe, terwijl de Javanen verminderen. De oostelijke distrikten Grati en Djati der residentie Pasoeroean bezitten reeds eene bijna uitsluitend Madoereesche bevolking. Het distrikt Tengger is Madoereesch met uitzondering van de hooger gelegen dessa's, waar de eigenlijke Tenggereezen wonen. In de voormalige residentie Probolinggo is de bevolking

[1]) Bij de vergelijking van de volgende met vroegere opgaven, houde men in 't oog dat de res. Krawang, Tegal, Japara, Bagelen en Probolinggo met ingang van 1 Januari 1901 resp. toegevoegd zijn aan de res. Batavia, Pekalongan, Semarang, Kedoe en Pasoeroean (Ordonn. v. 23 Dec. 1900 en gouv. besl. van dien datum N°. 1; Stbl. 334 en 335).

Madoereesch, uitgezonderd in enkele kampongs ter hoofdplaats, het zuidelijk deel van het district Tengger en het zuidelijk en westelijk deel van de afdeeling Loemadjang. In de residentie Besoeki is de geheele bevolking Madoereesch, behalve in een deel van de zuidelijke distrikten Djember en Poeger en in de geheel op zichzelf staande afdeeling Banjoewangi. Bijgevolg is op Java het westelijke eindpunt van de Madoereezen de hoofdplaats Bangil [1]).

De grenzen tusschen de Javaansche en Madoereesche districten zijn dus minder gemakkelijk te trekken. Maar het is wel zeker, dat de inlandsche bevolking van Pekalongan, Banjoemas, Kedoe, Semarang, Soerakarta, Jogjakarta, Rembang, Madioen, Kediri en Soerabaja nagenoeg geheel uit echte Javanen bestaat. Het aantal leden dezer drie volksstammen blijkt bij benadering uit de volgende drie tabellen, waarin de residentiën, in overeenstemming met de voorafgaande indeeling, groepsgewijze gerangschikt zijn; men vindt er van iedere residentie de oppervlakte, de bevolking en de bevolkingsdichtheid.

Van de uitgestrektheid en de bevolking der Soenda-landen geeft deze tabel een overzicht:

Residentiën.	Oppervlakte in □ geogr. mijlen.	Bevolking ult°. 1900.	Dichtheid.
Bantam	143.6	809 235	5 635
Batavia	211.7	1 831 974	8 649
Tjeribon	123.3	1 634 616	13 257
Preanger	371.—	2 424 722	6 536
	849.6	6 700 547	7 886

Bij deeling blijkt dus, dat in de Soenda-landen de bevolkingsdichtheid, met terzijdestelling van Europeanen en vreemde Oosterlingen, 7886 personen per vierk. geogr. mijl bedraagt.

---

[1]) J. L. van Gennep. Ind. Gids 1895, I, 260.

Voor het eigenlijke Java, met uitsluiting van den Oosthoek, vinden wij de volgende cijfers:

Residentiën.	Oppervlakte in ☐ geogr. mijlen.	Bevolking ult°. 1900.	Dichtheid.
Pekalongan	100.8	1 874 501	18 596
Semarang	148.8	2 641 680	17 753
Rembang	135.2	1 451 905	10 739
Soerabaja	108.1	2 320 869	21 470
Kediri	127.3	1 498 489	11 781
Madioen	106.8	1 227 761	11 496
Soerakarta	112.9	1 499 438	13 281
Jogjakarta	56.5	1 076 993	19 062
Kedoe	99.2	2 343 840	23 627
Banjoemas	101.—	1 361 260	13 478
	1096.6	14 296 736	13 157

Uit deze tabel volgt dat voor Midden-Java, waarvan de inlandsche bevolking geheel uit eigenlijke Javanen bestaat, de dichtheid dier bevolking 13157 personen per vierkante mijl bedraagt.

Ten slotte volge hier een dergelijk overzicht van Madoera en den Oosthoek.

Residentiën.	Oppervlakte in ☐ geogr. mijlen.	Bevolking ult°. 1900.	Dichtheid.
Madoera	98.3	1 751 498	17 818
Pasoeroean	159.4	1 807 163	11 337
Besoeki	184.5	830 177	4 497
	442.2	4 388 838	9 924

De dichtheid der inlandsche bevolking per vierk. geogr. mijl bedraagt, naar deze cijfers, op Madoera en in Java's beide oostelijkste residentiën 9924.

Men moet derhalve onder de verschillende stammen die Java bewonen, het gewicht der eigenlijke Javanen niet alleen naar de uitgestrektheid van het door hen bewoonde terrein schatten, ofschoon zij ook in dit opzicht de beide andere overtreffen. De echte Javanen zijn nog veel talrijker dan men zou opmaken uit de uitgestrektheid van hun gebied. Maar het

overwicht der Javanen berust niet alleen op hun uitgestrekt gebied en hunne getalsterkte. In die eigenaardige halfbeschaving die Java kenmerkt, hebben zij den hoogsten trap bereikt. Hunne taal is de meest ontwikkelde en verfijnde. Bij hen behoort schier uitsluitend te huis wat Java op het gebied van literatuur en kunst merkwaardigs aanbiedt. Zij hebben alle recht als de typus der tegenwoordige bevolking van Java beschouwd te worden, en als zoodanig bij iedere ethnografische beschrijving des eilands op den voorgrond te staan. Wij zullen dan ook in de volgende hoofdstukken vooral de Javanen beschrijven, maar niet verzuimen aan te teekenen waarin de Soendaneezen en Madoereezen van hen verschillen.

De Europeanen en vreemde Oosterlingen, ofschoon iets talrijker in de Soenda-landen, zijn vrij gelijkmatig over de drie hoofddeelen des eilands verspreid. Wij zullen hun cijfer voor iedere residentie afzonderlijk eenige bladzijden verder opgeven.

De vraag doet zich intusschen voor. in hoeverre het opgegeven bevolkingscijfer voor de verschillende gewesten van Java met genoegzame juistheid geconstateerd is, om ons te veroorloven daarop berekeningen te gronden. Om deze vraag behoorlijk te beantwoorden, zal het noodig zijn stil te staan bij de wijze waarop statistische gegevens op Java verkregen worden. Dit onderzoek zal ons ook van nut zijn voor hetgeen later over de statistiek van den landbouw, den veestapel en andere dergelijke zaken in het midden zal worden gebracht.

De oude Javaansche vorsten waren met het cijfer hunner onderdanen slechts op uiterst ruwe wijze bekend; dat echter een begin van bevolkings-statistiek aanwezig was, blijkt uit de gewoonte om, bij de toewijzing van landerijen aan hoofden of ambtenaren om daaruit hunne inkomsten te trekken, niet de uitgestrektheid des lands, maar het aantal huisgezinnen er op gevestigd, tot maatstaf te nemen. De Compagnie, die zich met de inwendige aangelegenheden der landen, door hare vazallen bestuurd, niet bemoeide, wist er weinig meer van dan de vorsten. De berekeningen van het bevolkingscijfer, uit dien tijd afkomstig, rusten steeds op denzelfden ruwen

grondslag. Het getal dat Valentijn [1]) alleen voor Java opgeeft: „een en dertig millioenen; honderd een en zestig duizend twee honderd en vijftig zielen" moet op een vergissing berusten, omdat men, de eindcijfers der zes bestekken waarin hij Java verdeelt bij elkander tellend, komt tot een totaal van 2.951.750. Radermacher schatte in 1781 Java's bevolking op 2,029,915 personen [2]), Nederburgh in 1795 op ruim drie en een half millioen [3]); doch de laatste schrijver maakt de zeer juiste opmerking, dat zoowel de regenten als de vorsten op Java altijd geneigd waren om het getal huisgezinnen in hunne distrikten minder te doen voorkomen dan het wezenlijk was. In weerwil van de meer nauwkeurige opnemingen die in het gouvernement van Java's Noordoostkust op last der gouverneurs Van Overstraten (1791—1796) en Engelhard (1803) plaats hadden, kon zelfs Daendels (1808—1811) het aantal der bevolking slechts in ronde en grootendeels op loutere gissing steunende cijfers opgeven. Hij begrootte de bevolking van geheel Java op 3,770,000 personen, t. w. 200,000 voor de oude residentie Batavia (dus zonder Krawang) met de landen van Tjiandjoer, Bandong en Soemedang; 350,000 voor het Tjeribonsche rijk, met inbegrip van Limbangan en Soekapoera; 80,000 voor het Bantamsche rijk; 1,540,000 voor de Vorstenlanden, waartoe destijds nog Banjoemas, Bagelen, Kedoe, Madioen en Kediri en eenige thans tot Soerabaja, Rembang en Semarang gerekende regentschappen behoorden; en 1,600,000 voor de Noordoostkust, met inbegrip van Madoera en den Oosthoek. Dat de schatting van Daendels te laag was, blijkt reeds daaruit, dat Engelhard's telling voor het gouvernement der Noordoostkust reeds eenige jaren vroeger een cijfer van 1,879,559 bewoners had aangewezen.

De eerste wezenlijke volkstelling die het geheele eiland om-

---

1) Oud en Nieuw Oost-Indien, 1724—26, IV, 1, 53.

2) Verhand. Bat. Gen. III, 427.

3) Verhand. over de vragen: of, en in hoeverre, het nuttig en mogelijk zijn zoude, de Oost-Indische bezittingen ...., te brengen op den voet der West-Indische volkplantingen; enz. 's Haage, 1802, bl. 158.

vatte, heeft plaats gehad gedurende het Engelsche tusschenbestuur, op last van den luitenant-gouverneur Sir Thomas Stamford Raffles. Zij stond in verband met de invoering van het nieuwe, ofschoon op oude grondslagen rustend stelsel van belasting, dat wij vroeger beschreven [1], waarvan de strekking was, dat de individueele landbouwers aan het Gouvernement eene pacht van den door hen bebouwden grond zouden betalen, geëvenredigd aan de uitkomsten van hunnen oogst. Er werd dus een staat van de bevolking van iedere dessa opgemaakt, met aanteekening der namen van de mannelijke ingezetenen en vele andere bijzonderheden. Uit de bijeentrekking van deze dorpsstaten werd de bevolking van ieder distrikt, uit die der distrikts-staten die van elke residentie afgeleid, terwijl eindelijk de uitkomsten voor de residentiën verkregen, tot een algemeenen staat der bevolking van het geheele eiland werden vereenigd. Een werk van zoo grooten omvang kon echter gedurende den korten tijd van het Britsche tusschenbestuur niet tot genoegzame rijpheid en volkomenheid gebracht worden; waarbij komt, dat men zich voor de Vorstenlanden, waar het landrentestelsel natuurlijk niet werd toegepast, bij voortduring met gebrekkige inlandsche opgaven behelpen moest. Echter aarzelt Raffles niet te verklaren, dat, althans wat de Europeesche provinciën betreft, de bevolkings-statistiek aan alle billijke eischen beantwoordde, en, in weêrwil der onnauwkeurigheden waaraan zulke opgaven steeds onderhevig zijn, met eenig vertrouwen door hem het publiek werd aangeboden.

Volgens de resultaten dezer eerste telling, die wij op het jaar 1815 mogen stellen, was de bevolking van Java aanmerkelijk grooter, dan zij vier à vijf jaren vroeger door Daendels berekend was. Volgens Raffles bedroeg de gezamenlijke bevolking 4,615,270, waarvan 4,499,250 op de inlandsche bevolking kwamen. De Vorstenlanden werden hierbij op 1,657,934 geschat; een betrekkelijk hoog cijfer, wanneer men in aanmerking neemt dat het gebied der vorsten door Raffles

---

[1]) Dl. II, 323.

aanmerkelijk was ingekort, en Kedoe benevens de regentschappen Patjitan, Mådjåkĕrtå, Bådjånegårå, Grobogan en Blora aan het Europeesch gebied waren toegevoegd. Bantam, door Daendels op slechts 80,000 bewoners geschat, komt op den staat van Raffles met 231,604 voor. Het tegenwoordig gebied der residentiën Batavia, Tjeribon en Preanger, dat volgens Daendels 550,000 bewoners bevatte, heeft er volgens Raffles 861,956. De nieuwelings aan den Soesoehoenan en den Sultan ontnomen gewesten, hoofdzakelijk begrepen in de namen Kedoe, Grobogan en Djipang, worden op 263,832 personen geschat. De overschietende 1,634,344 komen vrij wel overeen met de 1,500,000 door Daendels aan het Gouvernement der Noordoostkust toegekend, maar blijven ruim 240,000 menschen beneden de 12 jaren vroegere telling van Engelhard.

Op de door Raffles voor de statistiek van Java gelegde grondslagen werd door den gouverneur-generaal Van der Capellen voortgebouwd. Te recht oordeelende dat de voorhanden gegevens nog zeer veel te wenschen overlieten, en dat een goede en nauwkeurige statistiek tot rechte beoordeeling van velerlei vraagstukken waaromtrent groot verschil van gevoelen bestond, voor de Regeering onmisbaar was, gelastte hij, bij besluit van 27 Juni 1820, dat eene algemeene statistiek eerst van Java, later ook van de Buitenbezittingen, zou worden samengesteld. Aan alle residenten van Java werd gelast om, ieder in zijn ressort, nauwkeurige opgaven te vorderen, en tevens werden hun modellen van het verlangde onderzoek ter hand gesteld, om daardoor de gelijkvormigheid der gegevens en de gemakkelijkheid der bijeentrekking tot één geheel te bevorderen. Het antwoord op de vragen, in die modellen vervat, werd aanvankelijk tegen 30 April 1821 gevraagd; doch later bleek de noodzakelijkheid om den termijn met drie maanden te verlengen. Werkelijk is de Regeering langs dezen weg in het bezit eener niet verwerpelijke statistiek van Java gekomen, maar zij behield de verkregen kennis voor zich zelve. Voor zoover bekend is, zijn eerst in 1840 [1]) eenige

[1]) T. v. N. I. II, 1, 162.

cijfers van de ten gevolge dezer maatregelen verkregen uitkomsten medegedeeld. Dat ze gebrekkig zijn, blijkt o. a. reeds daaruit, dat men bij de meeste residentiën de cijfers van 1830 onveranderd voor 1831 herhaald vindt. Voor de Gouvernements-landen bedraagt het cijfer in 1831 6,018,763, waarbij een millioen voor de Vorstenlanden moet gevoegd worden.

De commissaris-generaal Du Bus, die, blijkens vele zijner handelingen, een vriend was van kennis en wetenschap, besloot in 1827 een stap verder te gaan en eene statistieke beschrijving van Java en Onderhoorigheden te doen samenstellen uit alle reeds voorhanden of nog te verzamelen bescheiden. Hij droeg, bij besluit van 19 Mei 1827 n°. 19, deze taak op aan G. de Serière, met last aan alle ambtenaren om dezen de verlangde inlichtingen te geven. De moeilijke arbeid vorderde langzaam, te meer daar De Serière met andere bezigheden overladen was. Hij vroeg dan ook in 1831 ontheffing van deze taak, die daarop door den gouverneur-generaal Van den Bosch, den 3den Jan. 1832, werd opgedragen aan J. M. van Beusechem. Eer De Serière gelegenheid had de verzamelde bescheiden en aanteekeningen aan zijn opvolger over te geven, gingen al zijne papieren ten gevolge van den bekenden, door muitende Chineezen verwekten brand van Krawang verloren. Van Beusechem ging aan het werk, en de invoering van het cultuurstelsel, die een dieper indringen van de ambtenaren in de inlandsche huishouding vorderde, kon voor de statistische kennis niet anders dan voordeelig zijn. Van hem wordt dan ook getuigd, „dat men hem eene vrij goede statistiek van dien tijd dankt, die in de archieven berust en nog dikwijls wordt geraadpleegd" [1]).

Men achtte echter destijds de kennis van zulke zaken van geen gewicht voor het publiek; wat meer is, bij de algemeene

---

[1]) S. van Deventer J.Szn., Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, op last van Z. Exc. den Min. van Koloniën, J. D. Fransen van de Putte, bijeenverzameld. Zalt-Bommel 1865—66, 3 dln., II, 478. Het boek is, hoewel de titel zulks niet vermeldt, een vermeerderde overdruk uit het Tijdschr. v. N. I.

regeering werd de onverschilligheid voor die statistische opgaven, die meer rechtstreeks van gewicht waren voor de gewestelijke besturen, al spoedig zoo groot, dat zij zelfs niet eens meer naar Batavia werden opgezonden. Toen dr. Bleeker in 1844 zijne eerste nasporingen omtrent de bevolkings-statistiek van Java in het werk begon te stellen, vond hij in de bureelen der Regeering de verlangde opgaven eenvoudig niet aanwezig, en hij meende zelfs te bespeuren, dat zijne pogingen om op dat punt tot betere kennis te geraken, met eenig wantrouwen werden gadegeslagen.

Doch wat hij te Batavia en Buitenzorg niet vinden kon, wist Bleeker zich te verschaffen door een plaatselijk onderzoek, toen hij in 1846 Java van het westen naar het oosten en van het noorden naar het zuiden doorreisde en alle residentiën bezocht. Het bleek hem bij die gelegenhied, dat, wel is waar, de gewestelijke en plaatselijke besturen niet overal met dezelfde nauwkeurigheid voor de kennis der statistiek hadden zorg gedragen, maar dat in vele regentschappen en distrikten, hier en daar zelfs in talrijke dessa's, uitvoerige en tot in vele bijzonderheden afdalende bevolkingsregisters werden aangetroffen. De resultaten van zijn onderzoek heeft Bleeker in den negenden jaargang van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië (1847), onder den titel „Bijdragen tot de statistiek der bevolking van Java" medegedeeld. Hij komt daar tot het totaalcijfer van 9,542,045 bewoners, waaronder 9,373,989 inlanders. De opgaven voor de afzonderlijke residentiën zijn meest allen uit de staten over 1845 geput; alleen voor Bagelen, waar in de laatste jaren geene hertelling had plaats gehad, zijn zij van 1843 afkomstig. Bleeker meent dat het cijfer voor die residentie, in den verzamelstaat op 613,762 gesteld, voor 1845 wel op 700,000 mocht gerekend worden. Soerakarta vindt men op den verzamelstaat met een cijfer van 500,000 maar voor die residentie ontbrak een behoorlijke bevolkings-staat geheel. „Doch", zegt Bleeker, „het is te voorzien, dat dé reeds voorbereide en deels in werking gebrachte verbetering in het inwendig bestuur dezer volkrijke residentie

spoedig eene telling zal toelaten, welker resultaat waarschijnlijk een cijfer van meer dan 800,000 zielen zal zijn." Dit vermoeden heeft zich echter niet geheel bevestigd, daar in het regeeringsverslag over 1849 Soerakarta slechts met 603,751 en eerst in den bevolkingsstaat van ult°. 1872 met een cijfer van 809,641 voorkomt. Intusschen is er geene residentie van welke de opgaven tot heden zoo onzeker en afwisselend zijn, als van deze. Behartigenswaard is eene andere opmerking van Bleeker, die geheel met later in verschillende residentiën verkregen resultaten overeenstemt. „Van eene der grootste residentiën van Java, zegt hij, is het mij bekend, dat eene nauwkeurige nominatieve volkstelling een cijfer gaf, bijkans de helft hooger dan het cijfer der onnauwkeurige telling van een jaar te voren." Wij mogen dus ongetwijfeld met dr. Bleeker aannemen, dat in werkelijkheid de bevolking van Java in 1845 het cijfer van tien millioen te boven ging.

Sedert Bleeker zijne bevolkings-statistiek in het licht gaf, is de Regeering begonnen meer aandacht aan dit onderwerp te schenken, en in de koloniale verslagen, die, volgens den eisch der grondwet van 1848, jaarlijks aan de volksvertegenwoordiging worden aangeboden, komen ook zooveel mogelijk nauwkeurige staten der bevolking voor. De middelen om tot eene juiste kennis der bevolking te geraken, zijn daarbij gaandeweg vermeerderd, inzonderheid ten gevolge der statistieke opneming van Java, die op last van den gouverneur-generaal Duymaer van Twist, in 1851, bij wijze van proef, met de residentie Tjeribon werd aangevangen. Toen de statistieke opneming dezer residentie, die tevens met een militaire opneming gepaard ging, in 1858 voltooid was, werd in het volgende jaar tot de opneming van Banjoemas overgegaan. De statistieke opnemingen hadden vooral ten doel, een vasten grondslag te vinden voor de regeling zoowel der landrente, als van de cultuur- en heerediensten, en omvatten dien ten gevolge zoowel de kennis der bevolking, als van den grond door haar bewoond en bebouwd. In beide opzichten waren de uitkomsten verrassend. Het bleek dat zoowel het bevol-

kingscijfer als de uitgestrektheid der bebouwde velden aanmerkelijk grooter was, dan de vroegere mededeelingen aan de Regeering konden doen verwachten.

In 1864 werd, bij besluit van den gouv.-gen. van 10 November (Stbl. n°. 166), aan de zaak der statistieke opneming eene groote uitbreiding en eene meer volkomen organisatie gegeven. Een inspekteur en adjunkt-inspekteur werden met de leiding der geheele zaak belast, en vijf kontroleurs werden aan het hoofd geplaatst van even zoo vele opnemings-sekties, die ieder in een afzonderlijke residentie zouden werkzaam zijn. Bij iedere sektie werd een landmeter aangesteld en een groote staf van inlandsch personeel, bestaande uit een schrijver, 30 mantri's (in drie klassen verdeeld) en tien élèves. Tevens werd bevolen, dat in ieder gewest waar de opneming genoeg zou gevorderd zijn, een kadastraal-statistiek bureau zou worden opgericht, belast met de behoorlijke bijhouding der veranderingen in de bebouwde gronden en de dessa's, en met de leiding en kontrole van de distrikts-mantri's, aan wie de zorg voor de bijhouding der dessa-registers werd toevertrouwd. Aan het hoofd dier bureaux werden speciale ambtenaren geplaatst, ervaren in het landmeten en in de taal van het gewest waarin zij werkzaam waren, en deels aan het bureau voor statistiek ter algemeene sekretarie te Batavia. deels door praktische werkzaamheid onder de leiding van den inspekteur, voor hunne taak voorbereid. Het kadastraal-statistiek bureau zou in iedere residentie waar het was opgericht, eene afdeeling van het residentie-kantoor uitmaken, en door tusschenkomst van het hoofd van gewestelijk bestuur alle statistische bescheiden en berichten aan de algemeene sekretarie opzenden. De afdeeling statistiek bij genoemde sekretarie zou de bevoegdheid hebben met de chefs der bureaux te korrespondeeren en hun alle ophelderingen omtrent de statistische opgaven te vragen.

Nadat deze organisatie was vastgesteld, werd dadelijk een aanvang gemaakt met de opneming van vijf nieuwe residentiën in Midden-Java, te weten Tegal, Pekalongan, Semarang, Kedoe en Bagelen. Spoedig evenwel deed zich de behoefte

gevoelen om het inlandsch personeel, door samentrekking binnen kleiner bestek, in de gelegenheid te stellen, zich, onder scherper kontrole der Europeesche ambtenaren, in het landmeten, het-teekenen der opgemeten gronden, het berekenen der oppervlakten en dergelijke te oefenen. Diensvolgens werd, bij besluit der Regeering van 28 Nov. 1865, de residentie Kedoe als verzamelplaats voor de vijf sekties aangenomen, met bepaling dat zij niet naar hunne respektieve standplaatsen zouden terugkeeren, voordat de opneming van dat gewest zou voltooid zijn. In April 1866 waren al de sekties in Kedoe vereenigd, en de inspekteur, Rost van Tonningen, getuigt, dat het personeel, toen het in Juli 1867, na voltooiing zijner taak in Kedoe, terugkeerde om den afgebroken draad zijner werkzaamheden in andere residentiën te hervatten, vrij wat meer gevormd en ontwikkeld was, dan toen het zich het jaar te voren verzamelde [1]).

Daarna is de opneming geregeld voortgezet, en heeft zij, na hare taak ook in Pekalongan, Tegal, Semarang en Bagelen ten einde te hebben gebracht, hare aandacht deels aan de verwaarloosde bijhouding in Tjeribon en Banjoemas, deels aan de, toen nieuwe, residentiën Djapara en Madioen geschonken. De resultaten der opneming en der bijhouding, die door toenemende geoefendheid van het personeel aanhoudend een grooteren graad van nauwkeurigheid bereikten, werden geregeld aan de afdeeling voor statistiek, ter algemeene sekretarie medegedeeld en in de bevolkingsstaten en andere statistieke mededeelingen in de koloniale verslagen verwerkt.

Toen in 1879 besloten werd de taak der statistieke opneming, wat de meting der gronden betreft over te dragen aan het kadaster (Ind. Stbl. 164) en de verzameling van cijfers aan plaatselijke ambtenaren, werd tevens een maatregel verordend voor de bevolkings-statistiek, die beoogde een beteren grondslag te krijgen voor de bijhouding; maar die bijhouding zelve liet men geschieden op de eenvoudigste manier, evenals

[1]) T. v. N. I. 1868, II, 54.

vroeger door de dessahoofden of schrijvers bij wekelijksche aangifte van de mutatiën, waar mogelijk schriftelijk, anders mondeling. De grondslag voor de bijhouding werd nu een vijfjaarlijksche opneming plaatselijk, in elke dessa. (Ind. Stbl. 1880 n°. 81).

Op een tijdig te voren bepaalden dag werden alle hoofden van een gezin gelast zich te vereenigen in hunne dessa, in tegenwoordigheid van eene kommissie, bestaande uit den kontroleur der afdeeling, indien hij aanwezig kan zijn, anders een inlandsch hoofd, patih of onderkollecteur, hooger in rang dan het distriktshoofd, voorts deze laatste of zijn vervanger, den assistent-wedono, en eindelijk het hoofd en twee oudsten of bestuursleden van de dessa waar de opneming plaats vindt.

Het dessa-register, aangelegd bij de eerste opneming in 1880, strekt ten grondslag bij elke volgende opneming, zooals die in 1885, '90, '95 en 1900 hebben plaats gehad. In dat dessa-register zijn ingevuld de namen van de bezitters of hoofdbewoners van de erven, met het nummer van ieder erf, dat vóór de eerste opneming op een zichtbare plaats aldaar is aangebracht; achter den naam van den erfbezitter wordt het aantal mannen, vrouwen, jongens en meisjes op dat erf wonende vermeld, met inbegrip van den erfbezitter zelven; voorts worden opgenomen de namen der bewoners van het erf die heeren- of kultuurdienstplichtig zijn, en de mate hunner dienstplichtigheid; en eindelijk het aantal paarden, karbouwen en koeien, toebehoorende aan den erfbezitter of aan andere opgezetenen van dat erf.

Het dessa-register is een officieel stuk dat blijft in het archief van het distriktshoofd, wien ook de verplichting opgelegd is een register aan te houden van alle mutatiën, door geboorten, sterfgevallen en verhuizingen, die voorvallen in de jaren tusschen de opnemingen, waarvan elke drie maanden een verzamelstaat opgemaakt en aan de kontroleurs der afdeeling ingediend wordt.

Op deze manier is men blijven voortgaan en, hoewel de

in 1880 verordende vijfjaarlijksche opneming van de bevolking, de heerendienstplichtigen en den veestapel onbetwistbaar een stap vooruit was, weet men thans nog op geen heel of half millioen na hoe het met de sterkte der bevolking op Java gesteld is. Dit dient bij de beoordeeling der cijfers wel in 't oog gehouden te worden.

Tot een volkstelling die met de tegenwoordige eischen der statistiek rekening houdt, is het op Java nooit gekomen, een volkstelling namelijk met invulling van telkaarten op één tijdstip; daartoe ontbreken in de eerste plaats de bestuursmiddelen. Men heeft b.v. op Java en Madoera in de gouvernementslanden naast een betrekkelijk zeer klein getal Europeesche ambtenaren, een veel te gering aantal bezoldigde inlandsche; waarbij nog komt dat de bevolking niet ontwikkeld genoeg is om persoonlijk hare medewerking te verleenen. Toch zal men zich op den duur niet aan deze taak kunnen onttrekken, te minder daar Britsch-Indië het voorbeeld gegeven heeft en het lijdt geen twijfel of ginds waren nog heel wat ernstiger bezwaren te overwinnen dan waarvan op Java ooit sprake zou kunnen zijn.

De opneming is derhalve, zooals wij straks zagen, vastgeknoopt aan de vijfjaarlijksche herziening van de heerendiensten, voorgeschreven bij art. 57 R. R., doch sedert de invoering van het hoofdgeld (Ind. Stbl. 1882 n°. 137) worden er bovendien jaarlijks staten opgemaakt in elke dessa van de aanwezige heerendienstplichtigen voor de opmaking der kohieren van die belasting [1]).

Op de particuliere landen, die b.v. geheel Batavia en Buitenzorg en een groot gedeelte van Bantam innemen, wordt dezelfde regeling wel toegepast, doch daar ontbreekt gewoonlijk het onmiddellijk toezicht van Europeesche ambtenaren. In de Vorstenlanden gelden die voorschriften niet; de residenten van Soerakarta en Jogjakarta moeten zich behelpen

---

[1]) Mr. W. B. Bergsma, T. A. G. 2e serie IX, 1892, I, 516; Encycl. v. N. I. dl. I, 193.

met de middelen binnen hun bereik: de grondslag der bevolkings-statistiek bestond van ouds in de opgaven der tjatjah's in de piagem's, die aan de bekel's bij hunne aanstelling uitgereikt worden; maar sedert geregelde opnemingen in de gouvernements-landen plaats hebben, wordt ook daar meer werk van de zaak gemaakt, vooral op die tijdstippen. In Soerakarta heeft de resident ook den bijstand van de sedert 1873 dáar geplaatste assistent-residenten, en de cijfers zijn er sedert dien tijd met meer zorg verzameld. In Jogjakarta heeft in 1885 een aanmaning van den resident Van Baak aan den rijksbestuurder om het verzamelen der bevolkingscijfers te behartigen ten gevolge gehad, dat het totaal van dat gewest einde 1886 opgegeven werd 28½°/₀ hooger dan het jaar te voren.

In de vorstenlanden van Madoera met zijne wegens de schraalheid van den bodem steeds heen en weer trekkende bevolking, verdienden de oude bevolkingscijfers van de vorsten verkregen weinig vertrouwen. Nu in de jaren 1883 en 1885 het inlandsch zelfbestuur met al den aankleve van dien afgeschaft is en geheel Madoera met deszelfs onderhoorigheden onder ons rechtstreeksch bestuur gebracht zijn, hebben de bevolkingscijfers aan betrouwbaarheid gewonnen. De meerdere zorg daaraan besteed zal wel de reden zijn dat Madoera's bevolking in tien jaar tijds 88°/₀ vermeerderd schijnt [1]). En in het algemeen kan gezegd worden, dat, waar men op de staten het bevolkingscijfer der residentiën plotseling met 30 en meer procenten ziet klimmen, die snelle toeneming óók het gevolg is van de allengs voortschrijdende statistische kennis.

Onder dit voorbehoud, kan de volgende uit de regeeringsverslagen getrokken tabel, opklimmende met vijf jaren, van de vermeerdering van Java's bevolking sedert 1850 een denkbeeld geven.

---

1) Peterm. Mitt. Ergänzungsheft 101, 1891, bl. 132.

Jaren.	Geheele bevolking.	Inlandsche bevolking.
1850	9 570 023	9 391 749
1855	10 911 241	10 723 916
1860	12 718 717	12 514 262
1865	14 168 416	13 953 912
1870	16 452 168	16 233 100
1875	18 335 778	18 089 299
1880	19 794 559	19 540 813
1885	21 467 445	21 190 626
1890	23 914 564	23 609 312
1895	25 697 701	25 370 545
1900	28 746 638	28 386 121

De samenstelling der bevolking in ieder gewest afzonderlijk op 31 Dec. 1900 is vermeld in de volgende tabel.

Gewesten.	Europeanen.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	Inlanders.	Totaal der bevolking.
Bantam.	427	2 422	43	43	809,235	812,170
Batavia.	13 653	89 064	3 063	252	1 831,974	1 938,006
Preanger-Regentschappen	3 795	6 936	99	30	2 424,722	2 435 582
Tjeribon	1 149	22 705	2 089	120	1 634,616	1 660 679
Pekalongan	1 726	15 256	1 639	54	1 874,501	1 893,176
Semarang	8 402	32 701	916	1 316	2 641,680	2 685,015
Rembang	956	17 171	431	62	1 451,905	1 470,525
Soerabaja	11 217	24 433	4 014	376	2 320,869	2 360,909
Pasoeroean	5 059	10 507	1 607	131	1 807,163	1 824,467
Besoeki.	1 806	3 507	1 867	114	830,177	837,081
Banjoemas.	993	5 986	18	41	1 361,260	1 368,298
Kedoe	2 491	11 972	188	54	2 343,840	2 358,545
Jogjakarta.	2 145	4 974	113	102	1 076,993	1 084,327
Soerakarta.	3 637	9 265	171	262	1 499,438	1 512,773
Madioen	1 537	4 293	19	43	1 227,761	1 233,653
Kediri	2 737	11 692	—	3	1 498,489	1 512,921
Madoera	747	4 381	1 774	111	1 751,498	1 758,511
Java en Madoera . . .	62 477	277 265	18 051	3,114	28 386,121	28 746,638

De tegenwoordige sterkte der inlandsche bevolking kan zonder vrees voor overdrijving op ruim 29 millioen gesteld worden; dat is gemiddeld ruim 12000 inlanders per □ geogr. mijl.

De geheele bevolking laat zich, volgens de telling van 1900, naar de bestanddeelen als volgt splitsen:

Inlanders.	28 386 121	of 98.75%
Chineezen	277 265	„ 0.96 „
Europeanen	62 477	„ 0.22 „
Arabieren	18 051	„ 0.06 „
Andere vreemde Oosterlingen.	3 114	„ 0.01 „

Deze verhoudingscijfers waren in

1895	1890	1885	1880
98.71	98.73	98.69	98.74
0.99	1.02	1.03	1.04
0.20	0.18	0.19	0.17
0.06	0.06	0.05	0.05
0.01	0.01	0.01	0.01

Wil men aannemen dat deze cijfers den toestand juist weergeven, dan zou het betrekkelijk aantal Chineezen iets zijn afgenomen, dat der Europeanen iets grooter geworden zijn.

De volgende tabel geeft de getalsterkte der bevolking in de voornaamste drie havensteden van Java, volgens de telling van 1900 [1].

	Batavia.	Semarang.	Soerabaja.
Inlanders	77 700	70 426	121 886
Chineezen	26 817	12 372	13 035
Europeanen.	8 893	4 800	8 906
Arabieren	2 245	724	2 791
Andere vreemde Oosterlingen	232	964	326
Totaal 1900	115 887	89 286	146 944
„ 1895	114 566	82 962	124 529
„ 1890	104 590	71 186	117 986
„ 1885	95 810	69 894	127 403
„ 1880	96 957	68 551	122 234

[1]) Deze cijfers zijn ontleend aan de Jaarcijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Koloniën, 1903. 's Grav. 1905. Vgl. hetgeen over de bevolking van Batavia gezegd is in dl. III, bl. 417 vlg.

De onderstaande tabel vermeldt het totaalcijfer der meest bevolkte plaats in iedere residentie, en de sterkte harer inlandsche bevolking, een en ander volgens de telling van 1900.

	Geheele bevolking.	Inlandsche bevolking.
Soerabaja	146 944	121 886
Batavia	115 887	77 700
Soerakarta	109 459	101 924
Semarang	89 286	70 426
Jogjakarta	72 235	66 388
Malang	53 388	50 519
Pekalongan	38 211	33 741
Rembang	29 538	22 931
Bandoeng	28 963	24 748
Magelang	25 715	22 033
Tjeribon	21 564	16 856
Madioen	21 168	18 907
Soemenep	20 021	17 969
Kediri	19 489	15 918
Banjoewangi	17 539	16 325
Poerbolinggo	12 994	12 377
Serang	5 603	4 604

De lijn die den aanwas van 10 jaar dezer steden-bevolking in beeld brengt, maakt zulke grillige sprongen, dat er geen redeneering aan vast te knoopen is. Misschien is grens-wijziging een van de oorzaken.

Wanneer wij de bevolkings-statistiek van Java in bijzonderheden onderzoeken en ontleden, zooals dit door dr. Bleeker in verschillende opstellen in het Tijdschrift voor Ned. Indië en in de Bijdragen voor Indische taal- land- en volkenkunde is gedaan, komt nog menig merkwaardig feit aan het licht, wel geschikt om de aandacht der staathuishoudkundigen te trekken. Wij zullen ons te dezer plaatse tot een korte vermelding en overweging van drie bijzonderheden bepalen. Zij betreffen: 1°. de verhouding der seksen, 2°. de ongelijkmatige verspreiding der bevolking, 3°. de proportie harer toeneming.

Het eerste punt werd door dr. Bleeker opzettelijk onderzocht in een opstel in het Tijdschrift voor Ned. Ind., Jaarg. 1869 [1]). De gegevens voor dit onderzoek zijn gebrekkig, daar op de bevolkings-staten, in de koloniale verslagen vervat, slechts eene splitsing in mannen, vrouwen en kinderen wordt aangetroffen, zonder dat blijkt hoe de laatste rubriek tusschen jongens en meisjes is verdeeld. De gegevens voor zijn onderzoek werden aan Bleeker alleen verschaft door Engelhards volkstelling in het Gouvernement der Noordoostkust, door de volkstelling van Raffles, door zijn eigen nasporingen op zijne reis over Java, en door de resultaten der statistieke opneming van Kedoe. Deze op verschillende tijden en wijzen ondernomen volkstellingen leveren allen, wat de verhouding der seksen betreft, in de hoofdzaak hetzelfde resultaat, hetwelk hierop nederkomt, dat de in Europa te dien aanzien geldende wet ook op Java van toepassing is. Overwicht van mannelijke geboorten op vrouwelijke, en desniettegenstaande overwicht van vrouwelijke individu's in het algemeen op mannelijke, door het aanzienlijk grooter getal van huwbare vrouwen dan van huwbare mannen, wordt ook op Java gevonden. De verhouding van mannelijke tot vrouwelijke individu's was volgens de telling van Engelhard 1 : 1.057, volgens die van Raffles 1 : 1.037, volgens Bleekers onderzoek over 1845 1 : 1.062, volgens de statistieke opneming van Kedoe 1:1.036. Volgens de volkstelling van 1900 is zij 1:1,04 [2]). Men mag ongetwijfeld uit de overeenstemming dezer uitkomsten afleiden, dat het feit van overwicht der vrouwelijke op de mannelijke individu's boven allen twijfel verheven is, en tevens, dat de vroegere tellingen, ofschoon zij in het algemeen

[1]) II, 364.

[2]) De verhouding van meisjes tot jongens is, volgens Engelhards telling, 1 : 1.102, volgens Bleekers onderzoek over 1845 1 : 1.015, volgens de opneming van Kedoe 1 : 1.057, volgens de telling van 1900 1 : 1.108; de verhouding van huwbare mannen tot huwbare vrouwen naar eerstgemelde telling 1 : 1.211, naar de tweede 1 : 1.123, naar de derde 1 : 1.102, naar de laatste 1 : 1.17.

Over een voorstel om bij eene volkstelling op Java de inlanders in een grooter aantal en andere categorieën te splitsen, zie men het opstel van H. E. Steinmetz in Tijdschr. Binn. Best. XVIII, 1, 1890, bl. 85.

een te laag bevolkingscijfer aantoonen, toch van de verhouding der seksen een tamelijk juist denkbeeld geven, en de fouten, waardoor het eindcijfer beneden de werkelijkheid bleef, de beide seksen in ongeveer dezelfde verhouding betreffen.

De ongelijke verdeeling der inlandsche bevolking over de verschillende landstreken van Java is in 't oog vallend, wanneer men de cijfers vergelijkt. Uit de tabellen op bladz. 5 en 6 blijkt de bevolkingsdichtheid van ieder der residentiën; Kedoe met 23627 is het dichtst, Besoeki met 4497 het dunst bevolkt. De verschillen worden nog grooter wanneer men de afdeelingen of distrikten onderling vergelijkt. De afdeeling Sidoardjo (Soerabaja) stond, bij de laatste telling, met 38899 personen per □ geogr. mijl tegenover Banjoewangi (Besoeki) met 1616; het distrikt Djenggala IV (Sidoardjo) met 48985 tegenover Rogodjampi (Banjoewangi) met 1058. De dichtst bevolkte gewesten van Java overtreffen de dichtst bevolkte provinciën van ons land. Naast Kedoe met 23,627 staat Zuid-Holland met 20,929; en naast Besoeki met 4497 staat Drenthe met 3083. Nemen wij de beide eilanden in hun geheel, dan blijkt dat Java en Madoera inderdaad te rekenen zijn tot de sterkst bevolkte landen der aarde waar tevens de vermenigvuldiging het snelst gaat. Op eene oppervlakte van 2388.4 □ geografische mijlen hebben zij, volgens de telling van 1900, 11 884 inwoners gemiddeld per □ mijl. Nederland had er in dat jaar 8633. De door eigenlijke Javanen bewoonde deelen des eilands hebben eene dichtheid van bevolking, welke zelfs die van België overtreft, en alleen de betrekkelijk geringe bevolking der Soendaneesche en Madoereesche distrikten is oorzaak, dat het gemiddeld cijfer van geheel Java en Madoera maar luttel meer is dan dat van Engeland en Wales.

Het laatste en gewichtigste punt van ons onderzoek is de verhouding waarin Java's bevolking toeneemt.

Hierna volgen de residentiën, gerangschikt naar haar zielental in 1900, per vierkante geografische mijl, met de cijfers die de percentsgewijze toeneming in de twee vijfjarige tijdvakken tusschen 1890 en 1900 aangeven.

	Percentsgewijze toeneming der inlandsche bevolking van 1890—95.	van 1895—1900
Kedoe	5	7,2
Soerabaja	5,9	8,1
Jogjakarta	3,8	33,3
Pekalongan.	7,3	8,4
Semarang	5	9,7
Madoera.	8,6	7,8
Banjoemas	3.6	9,4
Tjeribon.	4,9	6,5
Soerakarta	4,4	25
Kediri	13,2	19,2
Madioen.	2,4	11
Pasoeroean	10,2	12,6
Rembang	4,1	10,7
Batavia	17,3	15,3
Preanger-Regentschappen. . .	10,9	10,9
Bantam	15,4	16
Besoeki	10,3	12,4

Uit de tabel op bladz. 19 blijkt, dat van 1880 tot 1885 de bevolking toenam met 8,44 percent; van 1885 tot 1890 met 11,41; van 1890 tot 1895 met 7,46, en van 1895 tot 1900 met 11,88 percent. Sprongen en afwijkingen als deze en als bovenstaande tabel te zien geeft, komen onder normale omstandigheden niet voor, en daar nu op Java sedert 1880 geen binnenlandsche onlusten gewoed hebben, geen natuurrampen het eiland over zijn geheele uitgestrektheid hebben geteisterd, kan ter verklaring van deze verhoudingen alleen gedacht worden aan grove onnauwkeurigheden bij de opnemingen, vooral in de beide Vorstenlanden, of aan drukke verhuizingen uit de eene residentie naar de andere [1]).

Algemeen wordt aangenomen dat de vroegere tellingen te laag, soms veel te laag waren, en ondersteld dat de latere, schoon vermoedelijk nog altijd beneden de werkelijkheid, deze

[1]) Mr. N. P. v. d. Berg. Econ. 1902, 1, bl. 340 vlg.

gedurig meer naderen, nu de regeering zich aan de zaak veel meer laat gelegen liggen, en niet ophoudt de ambtenaren te wijzen op het belang van dezen arbeid. Maar hoe zal men met nauwkeurigheid bepalen, welk aandeel in de schijnbare vermeerdering aan de toenemende juistheid onzer kennis moet worden toegekend?

Naarmate men grooter tijdvakken neemt ter beoordeeling van den loop der bevolking elimineeren de fouten elkander en worden de getallen vertrouwbaarder. Zoodoende kreeg Bleeker zeer sprekende uitkomsten. Hij was van meening, dat de bevolking van Java zich in 35 jaren verdubbelt, en grondt zich daarbij op de bekende bevolkingscijfers van vroeger en later jaren, die hij samenvat in de volgende tabel.

35jarige tijdvakken.	Bevolking in		Bevolking in	
1795—1830	1795	3,500,000	1830	7,064,936
1830—1865	1830	7,064,936	1865	14,168,416
1815—1850	1815	4,615,270	1850	9,570,023
1824—1859	1824	6,368,090	1859	12,324,095
1829—1864	1829	6,691,114	1864	13,917,368
1832—1867	1832	7,323,982	1867	15,002,818

„Onverschillig alzoo", zegt de genoemde schrijver, „hoe men de 35jarige tijdvakken neemt, vindt men verdubbeling (iets meer of iets minder) van het zielental, en gewis mag men hieruit wel opmaken, dat, zoo de waarde der cijfers van de verschillende tijdstippen al te wenschen overliet, wat niet ontkend wordt, toch daaraan mag toegekend worden een hoogere graad van juistheid, of, zoo men wil, een geringere graad van onjuistheid, dan men algemeen geneigd was aan te nemen" [1]).

Zet men deze proef regelmatig voort met de 35jarige tijdvakken van 1850 —1885 (9,570,023—21,190,626) tot 1865—1900 (14,168,416—28,386,121), dan blijkt dat de verdubbeling allengs zuiverder wordt. De eerste perioden geven buiten de verdubbeling nog een overschot van bijna 3 millioen; maar lang-

[1]) Bijdr. tot de statistiek der bevolking van Java, bl. 453.

zamerhand daalt dit surplus tot een voor de laatste tijdvakken betrekkelijk onbeduidend cijfer.

In verband hiermede zij herinnerd aan de voorspelling van Mr. N. P. van den Berg, dat de bevolking van Java „tegen het eind der (19de) eeuw hoogstwaarschijnlijk tot 28 millioen of daaromtrent zal gestegen zijn" [1]); zij is blijkens de tabel op bladz. 19, uitgekomen: in het 35jarig tijdperk van 1865 tot 1900 is de bevolking toegenomen van 14 tot 28 millioen. [2])

Dat zulk een cijfer voor overbevolking doet vreezen behoeft geen betoog; men heeft de getallen die de dichtheid aangeven slechts aan te zien, om overtuigd te worden dat in menige residentie de bevolking in grooter getale opgehoopt is en samenhokt dan goed voor haar is. „Hoe meer zielen, hoe meer vreugd" is niet altijd waar. Zeggen wanneer dan wèl, wanneer niet, met enkele woorden bescheid geven op de vraag naar het verband — op Java — tusschen volksdichtheid en volkswelvaart, is vrijwel ondoenlijk. Er zijn streken waar de bevolking èn dun gezaaid èn uiterst armoedig is (Grobogan, gedeelten van Rembang), andere waar volksdichtheid en betrekkelijke welvaart samengaan (Sidoardjo en afd. Tegal). Residentiën waar de volksdichtheid het kleinst is (Bantam en Besoeki) behooren tot de welvarendste gewesten en het gewest met de grootste dichtheid (Kedoe) is een der minst welvarende. Noch de bewering in dezen, noch die in genen zin gaat dus op.

Zeer groote volksdichtheid bij betrekkelijken welstand vindt

---

[1]) Econ. 1894, I, 19.

[2]) De opmerking die Mr. H. J. Nieboer ons naar aanleiding van deze cijfers doet toekomen is juist; hij zegt, dat de verdubbeling in 35 jaren hem door de medegedeelde cijfers niet bewezen schijnt; wanneer de cijfers vroeger te klein waren (zie bl. 24 onderaan) en deze fout in den loop der jaren steeds geringer is geworden, dan moet de schijnbare toeneming voortdurend grooter zijn geweest dan de werkelijke. M. a. w.: het is niet onmogelijk dat, bij volgende tellingen, de verdubbeling in lateren tijd werkelijk blijkt te hebben plaats gehad in eene periode van ongeveer 35 jaar; maar het is onjuist haar te verheffen tot een wet, die reeds in het eind der 18de eeuw de toeneming van Java's bevolking beheerschte.

men, de hoofdplaatsen daargelaten, slechts in sommige suikerstreken. Welvaart heerscht daar waar de hoeveelheid in kultuur gebrachten grond voldoende, de hoedanigheid van den grond goed is, waar bovenal de inkomsten van den inlander, bijna uitsluitend uit den grond getrokken, zoo al niet hoog, toch vast zijn; mindere welvaart, waar dit niet het geval is, waar voldoende sawah's ontbreken of waar deze, hoewel in voldoende en meer dan voldoende hoeveelheid aanwezig, van regen afhankelijk zijn, dan wel aan overstrooming blootstaan en daardoor wel enkele jaren een overvloedige, maar andere jaren een geringe of geen opbrengst geven [1]).

Een meer gelijkmatige verspreiding der bevolking over het eiland ware zeker zeer gewenscht. Een proef omstreeks 1890 genomen met het doel eene overbevolkte residentie, Bagelen, te ontlasten, heeft niet de resultaten gehad die men zich ervan voorstelde. Wat er aan haperde blijkt den aandachtigen lezer uit de meening door Mr. N. P. van den Berg aldus onder woorden gebracht: „dat het in alle opzichten veel verkieslijker geweest ware, dat de Regeering er zich toe bepaald had om buiten hare rechtstreeksche tusschenkomst de vrijwillige emigratie naar de Preangerlanden te bevorderen door het den landbouw-industrieelen aldaar mogelijk te maken om ten behoeve van hunne ondernemingen en te hunnen koste arbeiders aan te werven uit het overbevolkte Bagelen, op gelijken voet als dit thans aan de ondernemingen op de Buitenbezittingen vergund is" [2]).

In verband hiermede is, ten aanzien van de onderlinge verhouding tusschen werkgever en werklieden op Java, deze schrijver van oordeel, dat voorschriften op den voet der regeling, welke voor de Buitenbezittingen in de zoogenaamde

---

[1]) Mr. C. Th. van Deventer. Overzicht van den economischen toestand der inl. bevolking van Java en Madoera, 1904, bl. 7. Vgl. Encycl. v. N. I. dl. I bl. 119.

[2]) Regeling der verhouding tusschen werkgevers en arbeiders in N. I.; Amst. 1890, bl. 27 vg. Zie verder Tijdschr. v. Nijv. en Landb. in N. I. XLII, 1891, p. 94; en Ind. Gids XIII, 1891, I, p. 279.

koelie-ordonnanties nedergelegd zijn, een krachtig middel kunnen worden om een betere verdeeling der thans in enkele streken van Java meer dan opgehoopte bevolking in de hand te werken.

Onmogelijk schijnt dit niet. In 1900 bleken er in Bagelen in korten tijd wel duizend inlanders te vinden te zijn, bereid om te gaan werken in de Ombilin-kolenmijnen en honderdtallen boden zich aan voor den aanleg van wegen ter westkust van Atjeh. En behalve deze verplaatsingen naar buiten, en het trekken over vrij groote afstanden, komen verhuizingen naar naburige gewesten zeker veel voor. De verhuizing naar het terrein van den Banjoewangi-spoorweg kan hier tot voorbeeld strekken. Weinige maanden nadat de exploitatie begonnen was, woonden er 3000 huisgezinnen ter weerszijden van den spoorweg, waar 15 jaar vroeger geen enkel boschpaadje te vinden was. Geenerlei dwang werd hier gebruikt, alleen werd hulp en raad verleend bij het bouwen van woningen en het opzoeken van geschikte gronden [1]).

Maar alvorens den Javaan te verplaatsen valt er nog iets anders te doen, namelijk hem op te voeden als landbouwer, hem beter zijn vak te leeren. Want die kennis heeft hij overal noodig, zoowel hier als ginds. Landbouwer is de Javaan [2]), maar een povere, een landbouwer die zelfs van „zijn geliefkoosde rijstcultuur" niet veel terecht brengt. Erkent niet de schrijver van een pleidooi voor emigratie „in de eerste plaats" naar Borneo [3]), dat de Javaan niet weet te woekeren met den grond en zijn armoede dus voor een deel eigen schuld is? Noemt niet dezelfde schrijver dertien jaar later den tegenwoordigen Javaan geen landbouwer maar een knoeier,

[1]) Nota van den directeur van B. O. W. bij het rapport-Ligtvoet over Spoorweg aanleg in Zuid-Sumatra.

[2]) Van de zes millioen mannelijke inlanders die een beroep uitoefenen, waren er, naar de telling van 1900, vijf millioen landbouwers.

[3]) H. E. B. Schmalhausen. De overbevolking op Java en hare gevolgen. Soerab. 1889 (niet in den handel), p. 33. Zie de emigratie van Javanen naar Borneo beoordeeld door Dr. A. W. Nieuwenhuis: De Nieuwe Courant van 29 Nov. 1902.

een bekrompen boer, wiens vee, paarden en vruchtboomen ontaarden en achteruitgaan even hard als de gewassen die hij teelt en de grond dien hij bebouwt? [1]) Klemmender nog zeker is de uitlating van den ontwikkelden zoon des lands, van den regent van Demak, Raden Mas Toemenggoeng Adi Ningrat, die in zijn rapport van 6 Nov. 1892 het volgende schreef: „Zooals het reeds dikwerf is gezegd, de inlandsche boer (orang tani) weet nog het meest van de padicultuur, maar eigenlijk heeft dit niet veel te beduiden. Wat ze weten is slechts wat de adat medebracht; maar aan het zoeken naar betere middelen om de opbrengst te verhoogen, daaraan doen ze niet, het is veel gemakkelijker maar de adat te volgen, al is die minder goed. Er zijn zeker goede dingen in die adat, maar waarom ze dit zijn, weet men niet te verklaren: maar er zijn daarbij ook veel slechte zaken, die men alleen uit sleur opvolgt" [2]).

Zoowel met emigratie als met verplaatsing van deze slechtonderlegde Javanen zou in 1905 een proef genomen worden. Uit Kedoe zouden 530 gezinnen met hulp der regeering naar het zuidelijk deel der voormalige residentie Banjoewangi overgebracht worden. En tevens wilde men naar de residentie Lampongsche distrikten eenige mantri's van den irrigatie-dienst op Java detacheeren, onder een assistent-wedono, om, na een plaatselijk onderzoek, op de voorloopig uitgekozen terreinen werkzaam te zijn, ten einde in 1906 aldaar de eerste proefneming zou kunnen aanvangen met de vestiging van Javaansche kolonies in de Buitenbezittingen. Door eerst eene emigratie op Java zelf te beproeven hoopte men ervaring te krijgen nopens tal van onderdeelen van het vraagstuk, zooals de lust tot emigreeren, de voorwaarden waaronder de verhuizing dient te geschieden, en zoo meer. Het denkbeeld om voor de verplaatsing van bevolking uit Kedoe van gouvernementswege steun te verleenen, is echter losgelaten, vooral omdat eene

---

[1]) Waaraan heeft Java behoefte? Ind. Gids 1902, II bl. 1049.

[1]) Geciteerd bij Van den Berg, Econ. 1894, I, p. 24.

dergelijke met hulp der overheid bevorderde verplaatsing een einde zou kunnen maken aan den reeds langs geheel natuurlijken weg ontstanen stroom van Madoereesche immigranten. Daarentegen is de voorbereiding tot eene kolonisatie-proef in de Lampongsche distrikten begonnen. [1])

Wanneer men bedenkt dat het wegvoeren van 400.000 menschen per jaar den toestand in Midden-Java nog zou laten zooals hij thans is, dan wordt 't begrijpelijk, dat zij die dezen toestand verbeteren willen, wel zeer bescheiden zullen noemen de te nemen maatregelen, onevenredig klein de middelen die leiden moeten tot dit doel.

In Europa is de toeneming der bevolking in de 19de eeuw vooral bevorderd door vermeerderde productie, verbeterde communicatiën en van boeien bevrijd verkeer, en zij heeft zich het sterkst vertoond in die landen, die door de aktiviteit der bewoners en de wijsheid hunner regenten het eerst en het meest in de voordeelen der toepassing van betere economische begrippen en vele nieuwe uitvindingen hebben gedeeld. Op Java scheen de sterke aanwas der bevolking verband te houden met de invoering van het cultuurstelsel en de daarmede gepaard gaande uitbreiding van het gemeentelijk landbezit, en het verwondert ons daarom volstrekt niet, dat de voorstanders dier instellingen gewoonlijk met zekeren trots wezen op de groote vermeerdering van Java's bevolking gedurende de werking van hun stelsel, en er uit opmaakten, dat de toepassing hunner beginselen, al zou zij ook in Europa onmogelijk zijn, voor een land als Java bij uitnemendheid geschikt was, en getuigde voor de bijzondere wijsheid van den man die het in 1830 ingevoerde stelsel heeft uitgedacht.

Men kon in het cultuurstelsel en het gemeentelijk landbezit de voorname oorzaken blijven zien der verbazende vermeerdering die Java's bevolking ondergaan heeft. totdat het cultuurstelsel zoo goed als ter ziele was en niettemin de bevolking van Java met dezelfde regelmaat voortging zich te vermeer-

---

[1]) Kol. Versl. van 1905, bl. 8.

deren. Stellig moet men bevestigend beantwoorden de vraag of het stelsel, goed toegepast, werkende inderdaad zooals men hier te lande meende dat het deed, niet tot een nog aanzienlijker vermeerdering had kunnen bijdragen. Ernstig nagedacht is er over het gevolg van een bijzondere toeneming, op deze manier teweeggebracht, blijkbaar niet; anders hadde de uitkomst eener logische redeneering de ingenomenheid met het stelsel moeten temperen. Eene georganiseerde nijverheid toch en elke inrichting, die in meerdere of mindere mate eene kunstmatige gelijkheid der ingezetenen bevordert, kunnen ongetwijfeld een tijd lang de levensvoorwaarden gemakkelijk maken en daardoor de volksvermeerdering begunstigen, maar zij missen de rekbaarheid om zich op den duur naar de uitzetting der bevolking te plooien. Zoolang men de grenzen waarin deze kunstmatige inrichtingen aan allen, wel geen rijkdom, maar een dragelijk levenslot verzekeren, niet bereikt heeft, is er niets dat den onnadenkende van vroege huwelijken en de vermenigvuldiging van het aantal der voedsel eischende monden terughoudt. Doch eensklaps zal een groot deel der bevolking, zonder het te vermoeden, zonder voor den strijd des levens geoefend te zijn, zonder geleerd te hebben zich voor een harde noodzakelijkheid te buigen, tegelijk aan de uiterste grens staan. Is die grens eenmaal bereikt, dan zullen wellicht vele duizenden plotseling aan ellende ter prooi worden. In de gegeven omstandigheden zou de Javaan geene aanleiding of middelen vinden, hetzij tot nieuwe ontginningen op groote schaal, hetzij tot vermeerdering der produkten van zijn akker door betere werkwijze en gepastere werktuigen; hij ontvangt daardoor volstrekt geene opleiding tot dien tegelijk meer extensieven en intensieven landbouw, gepaard met de ontwikkeling van velerlei andere bedrijven, die alleen nog in staat zou zijn aan het volgend geslacht, bij zich gelijk blijvende vermeerdering, het vereischte levensonderhoud te verschaffen.

Wil men met de energie die de toestand gebiedend eischt onder deze verbeteringen de schouders zetten; krachtig voort-

gaan met den aanleg van nieuwe irrigatiewerken en de herziening van bestaande; beter regelen het waterverbruik voor zoover het den landbouwer thans reeds ten dienste staat; uitbreiden de middelen van gemeenschap naar gelang van de behoefte; den inlandschen landbouwer door raad en daad tot het besef brengen dat zijn belang medebrengt den akker beter te bebouwen — dan kan het nog jaren duren voor de nood aan den man komt [1]).

TWEEDE HOOFDSTUK.

Voorkomen en karakter der bevolking

Het anthropologisch onderzoek van Nederlandsch Indië is nog zoo weinig gevorderd, dat zelfs omtrent de plaatsing der drie volksstammen die voor verreweg het grootste gedeelte de bevolking van Java uitmaken geen eenstemmigheid heerscht. Opvallend is het verschil tusschen de Maleiers in ruimen zin, en de Papoea's; de Papoea's in het verre oosten van den Archipel, het zuiverst op Nieuw Guinea en de Aroe-eilanden; de Maleiers in het overige deel van Insulinde, deelbaar in de meer beschaafde, eigenlijke Maleiers en de onbeschaafde stammen die men samenvat onder den naam Indonesiërs, dat zijn, volgens de oorspronkelijke opvatting, de inboorlingen van den Archipel die noch tot de Maleiers, noch tot de Papoea's behooren: Bataks, Koeboes, de eilanders ten westen van Sumatra, Tenggereezen en Badoej's op Java, Dajaks en de Alfoeren van Celebes. de Molukken en de kleine Soenda-eilanden. Tot de eigenlijke Maleiers rekent men de bewoners van een groot deel der kustlanden van Sumatra en Borneo, de Padangsche Bovenlanden en de Riouw-groep, waarvan de Redjangs, de Pasoemahs en de Korintjiërs vertakkingen zijn; verder de Atjehers en Pedireezen, de Javanen, Soendaneezen en Madoereezen, welke twee laatstgenoemde stammen men ook wel

[1]) N. P. van den Berg, t. a. p. 34.

tot de Indonesiërs rekent, de Palembangers, Lampongers, Makassaren en Boegineezen, de Moluksche Maleiers vooral op Ternate, Tidore, Batjan, Ambon en de Oeliassers, de Balineezen op Bali en Lombok en de duurzame of tijdelijke kustbewoners van vele ook der oostelijke eilanden.

Eene veel verbreide gewoonte is het vereenigen van Maleiers, in den ruimsten zin, met de Polynesiërs en de Mikronesiërs tot één „ras", het Maleisch-Polynesische, dat zich uitstrekt van Madagaskar bij Afrika, tot aan 't Paasch-eiland, niet ver van Zuid-Amerika; en van Formosa in 't noorden tot Nieuw-Zeeland in 't zuiden, en dat gesteld wordt naast het Melanesische, omvattende de Papoea's en de Melanesiërs in engeren zin.

De bewoners van Malakka, Sumatra en Java hebben reeds sedert zeer lang Chineesch en vooral Voor-Indisch bloed in zich opgenomen, zoodat men bij kust-Maleiers en -Javanen een zeer gemengde bevolking mag verwachten. Uit een onderzoek [1]) waarbij niet alleen op den schedelvorm maar op allerlei anatomische kenteekenen gelet werd, van personen van verschillenden landaard op Sumatra wonende, Sikhs, Bengalis, Tamyls (Klings), Maleiers van Pinang, Deli en Menangkabau, Bataks, Atjehers, Alas, Soendaneezen, Javanen, Madoereezen, Boegineezen, Baweanen en Zuid-Chineezen, bleek dat de Voor-Indiërs een scherp afgescheiden groep vormen, en evenzoo de geheel van hen verschillende West-Sumatranen (Maleiers van Menangkabau en Mandeleng, Bataks en Alas); de overigen waren van gemengd ras, de bewoners van Malakka naderden meer tot de Voor-Indiërs, de Javanen meer tot de Sumatranen. Dr. Stratz [2]) vond op Java twee typen, het Hindoesche en het Maleische, waarvan bij Javanen en Soendaneezen beiden, bij de Madoereezen alleen het Maleische voorkomt [3]). Op zijne afbeeldingen

---

[1]) B. Hagen. Anthrop Studien aus Insulinde. (Verh. Kon. Ak. v. Wet. afd. Nat. dl. 28, 1890).

[2]) Ueber die Körperformen der eingeborenen Frauen auf Java. Mit 15 Photogr. (Arch. f. Anthropologie XXV, 1898, bl. 8 van den overdruk).

[3]) Dr. Stratz beschrijft het onderscheid als volgt:

„Der malayische Typus der Javaninnen ... zeichnet sich aus durch rundes

van Javaansche vrouwen zijn deze verschillen duidelijk zichtbaar. Dezelfde onderscheiding in een Hindoesch en een Maleisch type heeft Raffles reeds gemaakt; hij meende dat het eerste meer bij den adel, het tweede meer bij het volk aangetroffen werd; en tegelijk deed hij opmerken, dat het verschil in voorkomen en trekken tusschen de hoogere klassen en den geringen man grooter is dan uit het verschil van bezigheden en levenswijze kan verklaard worden.

Ook van Chineesch bloed werd zooeven gerept. Hagen is van oordeel dat minstens twee derden van de in den Archipel wonende „Chineezen" afstammen van inlandsche moeders; geen wonder dus dat reizigers vaak op de overeenkomst wijzen tusschen deze Chineezen en de Maleische volken, vooral de Javanen, die van huis uit den Mongolen niet vreemd zijn, indien de gewone opvatting de juiste is, volgens welke een tak van de Mongoolsche bewoners van het Aziatisch vasteland zich op Sumatra vestigde en vandaar loten uitzond naar de oostelijker gelegen eilanden, tot in Polynesië [1]).

Tot de anthropologische kenmerken der bewoners van Java in het algemeen behoort een sierlijke lichaamsbouw, die zich ook in het fijne beenderstelsel openbaart; de ledematen zijn meestal schraal, de handen en voeten klein, de gewrichten bijzonder lenig. Op de lichtheid en fijnheid der beenderen, vooral ook van het Javaansche vrouwenbekken, is reeds door G. Vrolik de aandacht gevestigd, en ook de overige beenderen zijn slank en minder ruw van oppervlakte dan zulks bij krachtige Europeanen gevonden wordt.

Gesicht, breite, kurze Nase, vorstehende Backenknochen, schmale, etwas schiefstehende Augenspalten, braune bis dunkelbraune Hautfarbe, breite Hüften, stärkeren Fettansatz, im Allgemeinen mehr weibliche Körperformen."

„Der javanische Hindutypus... hat ein mehr ovales Gesicht, längere und schmalere Nase, weniger vorstehende Jochbogen, gerade Augenspalten, weiss gelbe bis lichtbraune Hautfarbe, schmalere Hüften, geringeren Fettansatz, schlankere Gliedmassen, im Allgemeinen mehr jungfräuliche Körperformen, die auch im Alter erhalten bleiben."

[1]) Men vindt deze anthropologische vraagstukken uitvoerig behandeld in het artikel „Rassen" van Mr. H. J. Nieboer, in de Encycl. van N. I.

Omtrent den vorm van den schedel kan worden opgemerkt dat de uitkomsten der onderzoekingen van Van der Hoeven en Swaving door latere nasporingen zijn bevestigd. De bevolking van Java behoort zonder twijfel tot de kortschedelige volken (brachycefalen) [1]). De schedel der Madoereezen is evenwel iets langer dan die der Javanen en Soendaneezen. De Tenggereezen hebben een nog langeren schedel (index 79.91) en behooren dus onder de mésaticefalen gerangschikt te worden.

Let men op de ontwikkeling der kaken en den stand der tanden, dan kunnen twee vormen onderscheiden worden, namelijk de prognathen (schuintandigen) met uitstekende kaken en schuins staande tanden en de orthognathen (rechttandigen) met rechtstandige kaken en tanden. De Javaansche bevolking moet tot de prognathen gebracht worden. In dit opzicht wordt evenwel groot verschil in graad waargenomen. Bij den eigenlijken Javaan, wiens lippen meer vooruitsteken dan die van den Soendanees, valt de schuintandigheid doorgaans meer in het oog. De Madoerees is het minst prognaath.

De kleur der huid is bij het Maleische ras in het algemeen licht geelbruin, met eenigszins olijfkleurige tint; het donkerder bruin van sommige oostelijke Maleiers is wellicht aan vermenging met Papoea's toe te schrijven. De meeste waarnemers zijn van oordeel, dat de Javanen iets donkerder gekleurd zijn dan de Soendaneezen, ofschoon dit verschil niet bij alle individu's in het oog valt. Men zou geneigd zijn van de inmenging van Hindoebloed der hoogere kasten eene andere uitkomst te verwachten; doch wie weet hoevele Soedra's van Dekansche afkomst de Arische hoofden naar Java volgden! Bovendien ook de Portugeesche mestiezen in Insulinde zijn doorgaans donkerder dan de wederzijdsche voorouders, waarom zij gewoonlijk „zwarte Portugeezen" genoemd worden. De kleur der oogen is bij alle bewoners van Java bruin of zwart. De kinderen

[1]) Op het voorbeeld van Broca onderscheidt men in de schedels 3 hoofdgroepen: dolichocefalen, mésaticefalen en brachycefalen, resp. met een schedelindex (verhouding van lengte en breedte van den schedel, waarbij de lengte = 100 gesteld wordt) van 75 en daar beneden, tot 80, van 80.01 en daarboven.

van Europeanen en Maleische, Soendaneesche en Javaansche vrouwen zijn bijna zonder uitzondering zwartharig en donkeroogig; ook zelfs nog hunne kinderen door blonde Europeanen verwekt. Het haar der Javanen, in uitgebreiden zin, is zwart, lang, sluik en eenigszins grof; een lichtere tint of een spoor van golving of krullen mag daarom niet als een zeker teeken van gemengd bloed worden aangemerkt, want de Badoej's, die stellig sedert drie of vier eeuwen onvermengd zijn gebleven, hebben min of meer golvend haar en bij hunne kinderen vindt men soms fraai krullend, zelfs kroes haar. De grenslijn van het haar der Javanen is hoog boven de wenkbrauwen. De borst en ledematen zijn weinig of niet behaard, en ook de genitaliën, vooral bij de vrouwen; het gelaat is doorgaans baardeloos. Bij de Javanen hebben echter vele mannen een dunnen knevel, dien zij met groote zorg kweeken en waarop sommigen niet weinig trotsch zijn.

De volken van het Maleische ras zijn in het algemeen klein, en hunne gemiddelde lengte is aanmerkelijk beneden die der Europeanen. Echter bestaat ook in dit opzicht eenig verschil. De Soendanees is in het algemeen kleiner dan de Javaan en bereikt zelden de lengte van vijf voet; daarentegen is hij meer ineengedrongen, meer gespierd, grover en sterker gebouwd. De Javaan is, bij eenigszins grootere lengte, ranker, tengerder, meer verfijnd, ofschoon de borst doorgaans goed ontwikkeld is. Vooral is het middel der vrouwen bij hen aanmerkelijk dunner. De Madoerees komt in lengte ongeveer overeen met den Javaan, maar is even zoo grof gebouwd en zoo gespierd als de Soendanees. Men wachte zich echter die uitdrukkingen te letterlijk op te vatten. Zij geven weer wat waargenomen is door personen die lang te midden van de bevolking leefden; maar wetenschappelijk onderzoek, dat de cijfers van duizenden metingen kan doen vergelijken, is nooit geschied. In vergelijking met de Europeanen op Java is de inboorling van het eiland in het algemeen klein en fijn. In zijne bewegingen is hij evenwel niet vlug; hij staat in dat opzicht ver bij den Hindoe achter.

De gelaatstrekken van de bewoners van Java zijn die van het Maleische ras, doch ook hierin openbaren zich verschillen. Het voorhoofd van den Javaan, vrij hoog en breed, wijkt eenigszins achteruit, terwijl het zich met zachte ronding naar kruin en slapen ombuigt. De oogen, door dunne, gebogen wenkbrauwen gedekt, puilen daardoor vrij sterk uit, meer althans dan bij den Soendanees, ofschoon in het algemeen minder dan bij den echten Maleier. De oogspleet, die bij de Maleische volken doorgaans nauwer dan bij de Europeanen, maar wijder dan bij de meeste Aziaten en in zeer geringe mate schuin van stand is, schijnt bij Madoereezen en Javanen doorgaans vrij ruim en horizontaal te zijn, terwijl bij de Soendaneezen de schuinsche stand duidelijk wordt waargenomen. De neus is bij het ras vrij klein, niet uitstekend, van boven plat, overigens recht met eenigszins afgeronde punt en met breede vleugels en wijde, vrij sterk geopende neusgaten. Bij de Javanen echter beantwoordt hij niet altijd aan deze beschrijving, daar hij bij hen dikwijls gebogen is en zelfs een haviksneus kan genoemd worden; bij de Soendaneezen daarentegen is hij doorgaans kort, plat en breed. De mond, bij alle Maleische volken groot, met dikke doch welbesneden lippen, is bij de Javanen grooter en meer vooruitstekend dan bij de Soendaneezen. Fraaie, witte tanden zouden aan al deze volken gemeen zijn, zonder de gewoonte om de tanden af te vijlen en zwart te maken. Bij het geheele ras zijn de jukbeenderen sterk ontwikkeld en is het overigens ovale gelaat in de bovenwangstreek breed; maar de Madoereezen zijn bij uitnemendheid door sterk uitpuilende jukbogen gekenmerkt, terwijl bij de Soendaneezen het gelaat iets vierkants heeft, dat bij de Javanen niet zoo gevonden wordt. In het algemeen drukken de gelaatstrekken bij den Soendanees veel minder karakter uit dan bij den Javaan en den Madoerees.

In de beschrijving der menschelijke figuren door Raden Pandji Djajasoebrata [1]) worden al de uiterlijke kenteekenen des

[1]) Kitab wisarat-ing soedjalma, enz., 1883. — L. Th. Mayer, Een blik in het Jav. volksleven I, 177 v.

Javaanschen menschen nauwkeurig beschreven, met de samengaande innerlijke hoedanigheden; een fijnbehaarde baard is de eigendom van den verstandigen, gelukkigen man; blauwe oogen duiden een bedriegelijk, niet voor schaamte terugdeinzend karakter aan; rechte wenkbrauwen domheid en kortzichtigheid; een korte hals verraadt een diefachtig mensch, en een misvormd lichaam is het kenmerk van vele en groote gebreken, en zoo voort — reeds voorbeelden genoeg om bij het werk van dezen Javaanschen Lavater niet lang te verwijlen.

De vrouwen staan op Java in het algemeen genomen in welgemaaktheid bij de mannen achter; die der lagere volksklasse althans, dagelijks aan de wisselingen van het weder blootgesteld en tot zwaren arbeid geroepen, verliezen doorgaans alle bekoorlijkheid, zoodra de vlaag der jeugd voorbij is, en worden bij klimmende jaren meestal afzichtelijk leelijk. Onder de vrouwen en dochters der hoofden en aanzienlijken, die zich doorgaans in huis ophouden, is schoonheid minder zeldzaam. Tot het ideaal daarvan behoort bij de Javanen eene doffe lichtgoudgele lichaamskleur, koelit langsĕp.

In het algemeen schijnt de gegeven schets het meermalen uitgesproken oordeel te bevestigen, dat de echte Javaan meer dan de Soendanees en de Madoerees overeenkomt met de eigenlijke Maleiers, die hun naam aan het gansche ras hebben medegedeeld. Het verdient dus opmerking, dat de Javanen en Maleiers op ongeveer gelijken trap van beschaving staan en daarin de meeste overige volken van het ras overtreffen, terwijl bij beiden invloed van en vermenging met Hindoes, ofschoon niet in dezelfde evenredigheid, als hoofdoorzaak van die meerdere ontwikkeling te beschouwen is. En daar het vreemde bloed ongetwijfeld in veel grooter verhouding in de hoogere klassen gevonden wordt, bevreemdt ons ook de vroeger vermelde opmerking van Raffles niet, over het verschil in voorkomen tusschen de hoogere klassen en den geringen man.

Wij zijn niet zeker dat deze beschrijving van het voorkomen en den lichaamsbouw der bevolking van Java uit verschillende berichten van ooggetuigen samengetrokken, geheel aan de

indrukken van elken bezoeker des eilands zal beantwoorden. In de menschelijke gelaatstrekken is de verscheidenheid eindeloos; en van de individueele verschillen met juistheid en scherpte af te scheiden, wat eenigen stam als zoodanig kenmerkt en van verwante stammen onderscheidt, is misschien nog moeilijker, dan het voor een schilder is, de trekken van eenig bijzonder gelaat zoo terug te geven, dat iederen vriend en bloedverwant de gelijkenis voldoet.

Indien het reeds moeilijk is een volk op bevredigende wijze naar zijn uiterlijk voorkomen te beschrijven, nog veel grooter is de moeilijkheid om van zijne moreele en verstandelijke hoedanigheden eene schets te ontwerpen die op algemeenen bijval mag rekenen. Het oordeel over die hoedanigheden toch wordt veel meer door veroordeelen beheerscht, en is in hooge mate afhankelijk van de persoonlijke ervaring, in den omgang met een meestal beperkt aantal individu's opgedaan. Omtrent het karakter en den aanleg der Javanen is het oordeel dat men bij verschillende, zoo oude als nieuwe schrijvers aantreft, zóó verbazend uiteenloopend, dat men schier zou wanhopen ooit tot eene gevestigde meening te kunnen geraken. Zoo ongunstig als de getuigenissen der oude reizigers, zijn, wel is waar, die der nieuwere zelden, maar nog altijd blijft er een groot verschil van gevoelen bestaan. Na een vinnigen strijd over de wijze waarop Java in zijn eigen belang en dat van het moederland moet bestuurd worden; een strijd waarbij de goede en kwade eigenschappen van den Javaan werden naar voren gebracht, om òf een stelsel van vrijheid en ontwikkeling door onderwijs aan te bevelen, òf de noodzakelijkheid van dwang en de ijdelheid aller pogingen tot veredeling van den inlander te betoogen; hebben een dieper indringen in het Javaansche volksleven en de grootelijks vermeerderde kennis van taal, zeden en levenswijze in de laatste jaren tot veel grooter eenstemmigheid van oordeel geleid.

Bij oudere schrijvers zal men zelden een welwillend woord ten aanzien der Javanen aantreffen; men moet echter daarbij niet uit het oog verliezen, dat zoowel Katholieken als Calvi-

nisten weinig geneigd waren om iets te prijzen of goed te vinden in hen die buiten de Kerk omdoolden, en dus naar hun oordeel aan het natuurlijk bederf ter prooi waren gelaten. Ook bedenke men, dat de ervaring dier oude reizigers doorgaans zeer beperkt was, en velen hunner alleen in de gelegenheid waren de ondeugden van het Hof en de grooten te leeren kennen, niet de goede eigenschappen en stille deugden van den eenvoudigen landbouwer. Nogtans zijn die oordeelvellingen, hoe sterk ook gekleurd, zelden geheel bezijden de waarheid; de hoofdfout is, dat het verschil tusschen den adel en den kleinen man doorgaans gansch wordt miskend, en de eigenaardige gebreken van beide standen aan het geheele volk worden toegeschreven.

De Venetiaan Nicolo de' Conti, die Insulinde omstreeks 1430 bezocht, kwam ook op Java Major, waarschijnlijk midden- en oost-Java, en schrijft over de bewoners: „Allerschrikkelijkste lieden zijn dit, ongeloofelijk wreed; een mensch vermoorden is voor hen een pleizier; schuldeischers doorsteken schuldenaars, en zoo voort; als ze een nieuw houw- of steekzwaard koopen, beproeven ze de deugdelijkheid der snede op een voorbijganger; anderen die den gewonde dan zien, prijzen de vaardigheid van den aanvaller" [1]. Dit stellig wel wat overdreven bericht heeft slechts zin, wanneer wij ons de bedrijvers van zulke moorddaden als leden eener overmoedige aristocratie, en de slachtoffers als geringe lieden voorstellen. Zoo opgevat is zij van gewicht als historische getuigenis, dat vóór de invoering van den Islam en gedurende het eerste treffen van Islam en Hindoeïsme, de bevoorrechte kasten op de verachte Soedra's met diepe minachting nederzagen en hun leven als niets telden. Maar daardoor is zij tevens eene bijdrage tot juister inzicht in het karakter van den Javaan, daar zij ons

[1]) De goede tekst van zijn latijnsche reis-memorie, in ± 1440, na terugkomst te Florence door den Pauselijken secretaris Fr. Poggio Bracciolini uit zijn mond opgeteekend, is — volgens Rouffaer, Encycl. v. N. Ind. IV, 393 — te vinden in de uitgaaf van Poggio's werken „Historiae de varietate fortunae Libri IV", Lutetiae Parisiorum 1723, als het vierde boek.

een blik vergunt op de oorzaken van die vrees en diepe onderdanigheid voor zijne hoofden, die een der meest in het oog loopende trekken van het Javaansche volkskarakter is.

Odoardo Barbosa, een Portugees die als tolk op de kust van Malabar in 1516 een beroemd „Boek" over Port.-Indië samenstelde, beschrijft op gezag van landslieden aldus de „Javanen" te Malakka, die destijds een goed deel der bevolking van die handelsstad uitmaakten: „een volk van groote sluwheid in al hunne handelingen, uitgeslapen in allerlei kwaads, zeer weinig waarheidlievend, van groote hooghartigheid, ... die vechten, zeer zonder vreeze". Onder deze „Javanen" te Malakka waren echter zeker veel Maleiers en Boegineezen ook begrepen.

Om den indruk te schetsen dien de Javanen op onze voorouders maakten, zullen wij in de eerste plaats eene uitvoerige karakterschets van dit volk aanhalen, voorkomende in de „Javaense reyse, gedaen van Batavia over Samarangh na de koninckliјke hoofd-plaets Mataram, door de heere N. N., in den Jare 1656", van welk werkje, gelijk thans genoeg bekend is, de schrijver niemand anders is dan de beroemde Ryckloff van Goens [1]). Deze geeft de indrukken die hij bij herhaalde zendingen naar het hof van Mataram van de Javanen ontvangen had, in de volgende woorden weder.

„Om de nature der Javanen kortelijck uyt te beelden, heeft men maer te seggen, dat de gebreecken ende ondeuchden in haer zoo volkomen zijn, dat men weynigh deughden daer tegen weet te vinden, sy zijn ongelooffelijck geveynst om hun quaet met schijn van goet te bedecken, seer wispelturigh, ende traegh in haer voornemen: seer trots, hoovaerdigh, en am-

[1]) De „Javaense Reyse" werd onder dezen titel gedrukt te Dordrecht 1666, en herdrukt in Bijdr. t. d. Ind. T. L. en Vk. IV., 1856, 307—350, naar een handschrift door Van Goens zelven onderteekend. Aan deze laatste uitgave, onder den titel „Reijsbeschrijving van den weg uijt Samarangh nae de koninck-lijke hoofdplaets Mataram" enz., is toegevoegd de „Corte beschrijvinge van 't eijland Java" enz., vroeger niet gedrukt, waarin (bl. 356) een schets voorkomt van het uiterlijk der Javanen.

bitieus. Twee Heeren malkanderen op straet gemoetende sullen hun gesicht smadelijck d'een van d'ander wenden, een yder sich inbeeldende de grootste te wesen: onmatigh brandende van gierigheyt, ende daerom seer diefachtigh: seer luy tot den arbeyt nochtans uyt vreese seer willigh als haer 't selve door dwangh opgeleyt wert van den meerderen daer onder sy bescheyden zijn: onmatigh luxurieus, het Turckse gebreck haer nochtans geheel niet aenhangende, daermen selfs onder haer niet van weet. By haer ambitie zijnse seer moordadigh, ende ontrouw, wenschende na malkanderens doot, den Vader den Soon, ende den eenen Broeder den anderen, ende de Soon den Vader gaerne doodende, soose den Koningh maer behagen konnen, ofte in staet verhoogen. In 't dooden van malkanderen zijnse wreet ende onbarmhertigh, de lancksame ende pijnlijcke doodt met vermaeck aansiende: aen de stervende selfs siet men geen veranderinge: men hoortse niet kicken, noch sietse niet eenen traen laten; selfs seer selden onder Vrouwen en Kinderen die omgebracht werden. Ick hebbe dit diversche malen voor mijn oogen gesien: onder andere verscheyde gesien rabraken, die niet een woort spraken, noch haer wesen veranderden. In den Oorlogh zijnse vertsaeght, ten zy datse benaut zijn, ofte de doot meenen niet ontgaen te konnen. Uyt alle welcke qualiteyten haer nature wel te presumeren is. Haer deughden zijn weynigh, dewijlse alle geveynst zijn: 't principaelste is haer vriendelijckheyt ende beleeftheyt, daer mede sy de Europeaenen selfs overtreffen. Men heeft onder haer geen schelt-woorden kleyn noch groot [1]); 't geene ick oyt gehoort hebbe, was onder kinderen seggende d'eene tegen d'andere: O doubila, ofte ghy ongeluckige [2]). Van ernstige saken onder malkanderen sprekende houden sy

---

[1]) Dit is nog zoo, indien men „onder haer" vrij vertaalt door „bij hen oorspronkelijk"; het schelden hebben de Javanen van de Hollanders geleerd, het ergst van matrozen en soldaten.

[2]) Dit is niet goed opgevat. Doebilah is een verkorting van ngoedoebilahi, de Javaansche uitspraak van de gewone Arabische formule a'oedzo billâhi, ik neem mijn toevlucht tot God (God beware mij!).

hun seer deftigh, gebruyckende weynigh woorden. In vrolijckheyt zijnse uytgelaten, wie meer oorsaeck tot lacchen kan geven wert meest gepresen: sy zijn groote beminders van Paerden, sullende selver liever gebreck lijden dan hun Paert 't sijne te onthouden: seer liberael nedrigh en beleeft, als den een den anderen tracteert: haer discoursen veeltijdts aenleggende om den Koningh op 't hooghst in zijn absentie te prijsen; beminnen haer Koningh uytwendigh soo vierigh, datse hem als een Godt respecteren: stellen sulcken vasten fondament op haer Machometaense Godtsdienst, datse haer saligheyt onfeylbaar gelooven, ende alle andere vervloecken, ja als onsalige menschen bespotten. In noot sijnde overtreffen sij alle natien, door desperaet vechten schuymbeckende van boosheyt als dulle honden [1]: buyten dese ongestuymige alteratie zijnse altoos haer selven soo gelijck, dat men noyt sien kan ofse goed of quaet zijn, droevigh of blijde. In neutrale saken, over eenige delicten disputerende, tracht elck met al sijn verstant de rechtvaerdigheyt voor te staen, diese anders weynigh achten als er maer voordeel by sien: soo dat hun deughden de grootste boosheyt meer bedecken dan verbeteren, malkanderen in nature soo gelijck zijnde, datmen soude seggen dat alle Javanen in een Huys opgevoet en van een vader geteelt waren" [2]).

Junghuhn haalt in zijn werk over Java deze plaats uit de „Javaense Reyse" in haar geheel aan en vond destijds het oordeel door Van Goens in 1656 neergeschreven in het algemeen nog juist. Maar hoe groot de wetenschappelijke verdiensten en de uitgebreide ervaring van Junghuhn mogen zijn, diens ongunstige meening over het karakter der Javanen wordt door schier niemand gedeeld, die op Java met den geringen man in veelvuldige aanraking is geweest. Een der warmste en tevens verstandigste vrienden van den inlander, K. F. Holle, heeft niet geaarzeld, onder erkentenis dat Jung-

---

[1]) Dit ziet op het zoogenaamde „amok maken".

[2]) Bladz. 29 vg. van de Dordtsche uitgaaf in 1666.

huhn een buitengewoon knap man in zijn vak was, zijn oordeel over het Javaansche volkskarakter geheel en al te wraken. „Hij sprak", zegt hij, „niet eens redelijk goed Maleisch, verstond Javaansch noch Soendaneesch, en staat algemeen bekend als iemand die vrij barsch kon zijn tegen Europeanen en nog meer tegen den inlander, op wien hij met verachting nederzag [1]).

Niet gunstiger luidt, zestig jaren na Van Goens' geschrift, het oordeel van den predikant Valentijn [2]). „De mans", zegt hij, „zyn doorgaans moorddadige, trouwlooze en wrede menschen, op de welke zeer weinig staat te maken is, en die iemand om een schelling twee of drie, zonder onderscheit, zouden doodslaan, daar het anders de bloodste en lafhartigste guilen zijn, die den aardbodem draagt. Zij weten meesterlyk wel te veinzen, waarin zij niemand behoeven te wyken. Ik heb 'er egter onder gevonden, die zig bij zekere gelegenheden zeer trouw gedragen, hoewel zy dat niet, dan om haar eigen zekerheid en belang, gedaan hebben". En een weinig verder: „De gemeene man onder hen is zeer slaaf en nederig ontrent zijn meerder, dien zy niet dan hurkende zullen naderen, luisterende aandagtig na de last, die hen gegeven werd, die zij dan zeer naarstig en spoedig uitvoeren, zonder iet anders bij hun vertrek dan „Cahoela (dat zy Kahoeloo uitspreken) Sampejan", dat zoo veel als de slaaf onder uwe voeten betekend [3]), te zeggen. Ook durven zy hunnen Heer niet ten eersten bescheit brengen; maar gaan ontrent hem ergens onder zyn oog zitten, en wagten zoo lang, tot hy hen belast bij hem te komen, om hen verslag te doen...

---

[1]) T. v. N. I. 1870, I, 16.

[2]) Beschryv. v. Groot-Java, 1726, IV1, 53.

[3]) Dit is niet volkomen juist. „Kawoelå sampéjan" beteekent letterlijk „de dienaar uwer voeten", in welke uitdrukking uwe voeten het voornaamwoord van den 2den persoon vervangt. Dit zonderlinge gebruik der woorden uwe voeten laat zich daaruit verklaren, dat de Javaan, als hij zijn meerdere in de eerbiedstaal aanspreekt, de oogen voor zich neêrslaat, en den persoon tot wien hij spreekt, op de voeten ziet, zoodat hij als het ware tot zijne voeten het woord richt.

Zoo onderdanig nu als de mindere ontrent hun meerdere zyn, zoo onderdanig en slaafs zyn zelfs ook de grootste Princen ontrent den Keizer. Als men van deze menschen ook eenigen deeg hebben wil, zoo moet men met hun op geen andere wijze leven, want zoo ras men hen de vinger geeft, zullen zij de gansche hand met geweld na zich trekken; dog zoo men hun gestreng, fors, en slaafagtig. gelijk zij gewoon zijn hunne minderen te doen, behandeld, dan kan men 'er al af krygen wat men begeert, en zy zullen voor zulk eenen door een vuur vliegen, daar zy een ander, die hun vleyen, en beleeftheden bewyzen wil, veragten, en zich, uit hoogmoed, niet eens verwaardigen zullen hem antwoord te geven, veel min te gehoorzamen".

Het stelsel der Compagnie hield geen rekening met den aanleg van den Javaan, en kon bij hare dienaren nauwelijks een billijke meening over hen doen opkomen. Toen echter haar toenemend verval allengs twijfel begon te wekken aan de wijsheid harer maatregelen, werd meer en meer de vraag geopperd, of niet wellicht de gebreken der Javanen voor een goed deel te wijten waren aan het despotisme waaronder zij eeuwen lang gezucht hadden, en waaronder de Compagnie hen gelaten had. In het verhaal der tweede reis van den schout-bij-nacht Stavorinus lezen wij, dat in 't algemeen volken die onder de verzengde luchtstreek wonen en door „dwingelandsche regeeringen" worden beheerd, die hen op een willekeurige wijze van hun eigendom kunnen berooven, hunne lust tot arbeid verliezen, een verschijnsel dat ook bij den Javaan wordt waargenomen.

Maar wat door Stavorinus en anderen slechts werd aangeduid, is in vele bijzonderheden uitgewerkt door den schranderen Dirk van Hogendorp, wiens verschillende, omstreeks den aanvang der 19de eeuw in het licht gegeven schriften als een doorloopend protest tegen de miskenning van den Javaan mogen beschouwd worden. Wij willen trachten uit de hier en daar in zijne werken verspreide trekken het beeld van den Javaan samen te stellen, zooals Van Hogendorp zich dat heeft gedacht.

„De godsdienst van den Javaan is in het algemeen de Mohammedaansche, maar vermengd met vele bijgeloovige meeningen, aan het oude heidendom ontleend. Echter zijn de Javanen verre verwijderd van dat fanatisme, dat de belijders van den Islam gewoonlijk onderscheidt. Zij zijn van nature zacht en handelbaar, en ofschoon zij eene beleediging hun aangedaan niet lichtelijk vergeven of vergeten, zouden zij onder goede wetten en een billijke regeering een rustig en ordelievend volk zijn. De moorden en andere misdaden, die nu niet zelden gepleegd worden, moeten meer aan het gebrekkig stelsel van bestuur dan aan de slechte neigingen des volks worden toegeschreven. Hetzelfde kan men zeggen van de traagheid en onverschilligheid die hen kenmerken. Waar de landman geen eigendom van land heeft; waar hij niet zeker is, dat hij het volgende jaar denzelfden akker zal mogen beploegen; waar hij niet weet, hoeveel hij van zijn oogst zal moeten afgeven; waar hij slechts één ding met zekerheid weet, namelijk dat hem niet meer zal gelaten worden, dan hij tot voedsel voor zich en de zijnen behoeft, ja! waar hij zelfs dat nog als een groot, een buitengewoon geluk moet beschouwen, — kan men daar verwachten, dat de landman zich moeite zal geven, om het voordeel uit den grond te trekken dat zijne vruchtbaarheid hem belooft? En hoe zou in het geheel eene bevolking prijs kunnen stellen op de verbetering van haar lot en werkzaam kunnen zijn tot vermeerdering van haren welstand, die, als zij ook maar een stukje geld of eenig kleinood verworven heeft, nooit verzekerd is dat het haar niet zal worden afgeëischt, zonder dat zij ergens recht kan verkrijgen tegen hare verdrukkers? Doch laat eens eigendom van land, vrijheid van beschikking over zijne voortbrengselen, veiligheid van persoon en goed en evenredigheid van vastgestelde belastingen aan een inlander verzekerd zijn, dan zal men hem spoedig van aard zien veranderen en werkzaam worden.

„Men zegt wel, dat, zoo men den Javaan een zoodanigen regeeringsvorm geeft, hij daardoor verlichter en wijzer worden

en, zijne kracht gevoelende, ons wegjagen zal. Ik voor mij begrijp deze redeneering niet. Ik zou eer bevreesd zijn, dat, als men een volk onderdrukt, men gevaar loopt dat het de dwingelandij moede worden en de dwingelanden wegjagen zal. Maar wanneer men aan die onderdrukking een einde maakt en aan de Javanen eene beteren regeeringsvorm geeft, ben ik voor mij overtuigd, dat zij beschaafd genoeg zijn om dat te gevoelen en te begrijpen, en tevens te erkennen dat zij zulks van hun eigen vorsten en regenten nooit konden verwachten. Zij zullen de hand zegenen die hun deze weldaad zal bewijzen, en hen van lastdieren, wat zij nu zijn, tot de waardigheid van menschen zal verheffen!"

Het oordeel van Dirk van Hogendorp, verre van algemeen gedeeld door zijne landgenooten, die veelal in de ongunstigste opvatting van het Javaansche volkskarakter volhardden, werd echter geheel beaamd door de uitstekendste mannen onder de nieuwe veroveraars, die zich in 1811 van het gezag op Java meester maakten. Wanneer men, na de beschrijvingen van Van Goens en van Valentijn gelezen te hebben, met die van Raffles en Crawfurd kennis maakt, herkent men den Javaan niet meer: het toonbeeld van alle ondeugden heeft plaats gemaakt voor het beeld van een zachtaardig volk, met een goeden aanleg, vele beminnelijke hoedanigheden, en bijna geen andere gebreken dan die als de natuurlijke vrucht van eeuwenlange verdrukking te beschouwen zijn. Crawfurd b.v. noemt hen een vreedzaam, leerzaam, matig, eenvoudig en vlijtig volk; hij aarzelt niet hen, op grond zijner ondervinding, het oprechtste en waarheidlievendste te noemen van alle Aziatische volken die hij had leeren kennen, en na de vroeger vermelde getuigenis van Barbosa omtrent hen te hebben aangehaald, voegt hij er bij: „indien dit eene ware voorstelling van het karakter der Javanen uit het begin der 16de eeuw is, dan kan men er niet anders van zeggen dan dat drie en een halve eeuw een verbazende verandering ten goede in het karakter van dat volk hebben te weeg gebracht" [1]). Men heeft het wel eens doen

[1]) Descriptive Dictionary, p. 173.

voorkomen alsof vijandschap tegen de Nederlanders, en de zucht om hun bestuur over Java in het ongunstigste licht te plaatsen, niet zonder invloed op het oordeel der Engelsche schrijvers over het karakter van den Javaan is geweest. Maar zonder dit geheel te willen loochenen, moeten wij doen opmerken, dat thans de groote meerderheid der Nederlanders die gelegenheid hadden den Javaan grondig te leeren kennen, veeleer geneigd zou zijn het oordeel van Raffles, dan dat van den resident van Japara Doornick te onderschrijven, die in een officieel rapport van 1812 [1]) van het Javaansche karakter niets goeds weet te zeggen. Merkwaardig is het ook, dat reeds de eerste Engelschman die de wateren van Insulinde bevoer, Sir Francis Drake (1580), een gunstig oordeel over de Javanen uitbracht, en hen, evenals hunne vorsten, „vriendelijk, trouw en eerlijk" noemde.

Het zou niet veel moeite kosten, de getuigenissen ten voordeele van den Javaan zeer te vermenigvuldigen. In lateren tijd is, met het allengs gewijzigd regeeringsstelsel, het aantal daarvan zeer groot geworden. Het volgende is afkomstig van een man die als ingenieur, en laatstelijk als directeur der openbare werken, ruime gelegenheid had den Javaan, bepaaldelijk ook als werkman, te leeren kennen. [2])

„Een Javaan is een mensch als elk ander; een mengelmoes van goed en kwaad. Hij mint wat hem behaagt; hij heeft een hekel aan hetgeen hem mishaagt. Hij woont gaarne goed; eet gaarne goed; gaat gaarne goed gekleed; schikt gaarne vrouw en kinderen op en houdt nog al van feest vieren; tout comme chez nous, maar op zijne wijze, naar de omgeving waarin hij leeft; in dier voege, dat zeer dikwijls, hetgeen hij mooi, aangenaam van smaak en genoeglijk vindt, wij leelijk, onsmakelijk en enorm vervelend vinden.

„Ook geeft hij weinig uiting aan zijn gewaarwordingen,

---

1) Bij Raffles, Java, 2e ed., I, 288.

2) H. de Bruyn, Over den tegenwoordigen toestand van den landbouw op Java. Redev. uitgespr. in de afd. Gron. van het „Nut". Leiden, 1869, bl. 40.

maar het is eene groote dwaling, die tot zeer verkeerde oordeelen aanleiding geeft, wanneer men, gelijk zoo vaak gebeurt, daaruit opmaakt, dat hij ze niet heeft.

„Hij is zeer gehecht aan zijne woonplaats in de nabijheid der graven zijner voorouders, en gastvrij.

„Slechts één motief kan hem tot opstand brengen, en dat is het Mohammedaansch fanatisme. Dat is het eenige waarover wij ons behoeven te bekommeren, hetzij het in werkelijkheid, of, zooals meest altijd, slechts voor de leus, bij de aanvoerders aanwezig is.

„Voor het overige is de Javaan zacht van aard, en vergenoegt zich met glossen te maken op zijne hoofden of Europeesche ambtenaren die hem onnut of te veel werk zonder of tegen te gering loon laten verrichten. Bepaaldelijk heeft hij een afkeer van het verrichten van heerediensten, die de Javanen zooveel mogelijk afkoopen of onder elkander betalen, naarmate van de landstreek en de locale omstandigheden. Het vrij aanzienlijk gemiddeld bedrag van *f* 50 's jaars [1]), daarvoor noodig, wordt natuurlijk verkregen door arbeid, dien zij verkiezen boven het verrichten van de heerediensten, en waarbij zij ook hun voordeel op het oog hebben. Zoo doen zeer vele heerediensplichtige Javanen, waarvan men voorgeeft, dat zij niet willen werken, dan op bevel hunner hoofden en door middel van dwang.

„En hoe is het nu met het standpunt hunner beschaving?

„De Javaan spreekt zeer correct hoog en laag Javaansch, dat wil zeggen twee talen die zooveel van elkander verschillen als Fransch en Hollandsch [2]). Hij is altijd even beleefd, vloekt

---

1) Dit bedrag is vrij hoog geraamd; *f* 40 komt juister voor; en in ieder geval heeft 't betrekking op heere- en dessadiensten. De laatste zijn veel zwaarder dan de heerediensten.

2) Dit is onjuist; hoog en laag Javaansch hebben duizenden woorden gemeen, enkele honderden verschillen; tusschen beide in staan nog eenige middenwoorden en boven het kromo nog eenig hoogere, kromo inggil. Evenmin is juist, zooals de heer G. J. Oudemans ons doet opmerken, dat „de Javaan" zeer correct hoog en laag Javaansch spreekt. De dessa-Javanen (en tot hen behoort de over

nooit, maakt zich zelden driftig, is nooit dronken en vecht niet.

„Hij werkt zeer netjes in bamboe; maakt uit den stam, de vrucht en het blad van den klapperboom eene groote verscheidenheid van zaken, geschikt voor huishoudelijk gebruik; kent de namen en eigenschappen van alle planten en dieren uit den omtrek van zijn dessa.

„Hij is een zeer goed ambachtsman, maar wenscht te werken met zijn gereedschap en op zijne wijze, waarvoor zeer natuurlijke redenen bestaan. Richt men zich daarnaar met tact en geduld, dan krijgt men veel van hem gedaan. Doet men dat niet, dan heeft het omgekeerde plaats, en daaruit spruit dan de bewering voort, dat de Javaan niet dan gedwongen wil werken.

„De Javanen zijn bij uitnemendheid goede opmerkers. Men staat er verwonderd van, hoe spoedig zij een Europeaan met wien zij in aanraking komen, in zijne hoedanigheden juist beoordeelen, en hoe zij onder elkander hunne belangen weten te bepraten, inzonderheid in verband met landbouw en verplichte diensten. Verwonderlijk is ook de juistheid hunner schatting bij grondverhuur onder elkander, die vaak plaats heeft, ofschoon dat niet zoo algemeen bekend is.

„Beneden dit niveau van beschaving is niets, en daarboven is niet veel, dank zij het gebrek aan onderwijs".

Dat de Javaan ten allen tijde een man van den vorm is, doet L. Th. Mayer [1]) duidelijk uitkomen, waar hij spreekt over den omgang van Javanen met Europeanen. Het is een algemeen heerschend geloof, oordeelt deze schrijver, dat de Europeesche ambtenaar er steeds op bedacht moet zijn te zorgen voor het prestige, moet oppassen voor te groote vertrouwelijkheid, niet den afstand te verkleinen die hem van

---

groote meerderheid des Javaanschen volks) spreken onzuiver Javaansch en gebruiken veel het z.g. kromo doesoen. De lagere Javanen in de steden spreken ook geen correct Javaansch en vergissen zich b.v. herhaaldelijk in het kromo inggil. Alleen onder de hoofden ontmoet men Javanen die zeer correct hoog en laag Javaansch spreken. Langzamerhand zal dit wel verbeteren, nu er meer Javaansche scholen komen, waar de taal en de grammatica onderwezen worden.

[1]) Een blik in het Javaansche volksleven, I, 234 v.

den inlander scheidt. Onnoodige voorzorg inderdaad. Ieder die den Javaan in zijn wezen heeft doorgrond, in zijn huiselijk en openbaar leven heeft kunnen gadeslaan, met zijne instellingen bekend is en zijne taal spreekt, zal getuigen dat een vrees voor ongepaste familiariteit geen reden van bestaan heeft; zelfs in die gevallen waar de Europeaan met de grootste schaamteloosheid de perken der welvoegelijkheid overschrijdt, blijft de Javaan steeds den vorm in acht nemen, zich zelf beheerschende, schijnbaar kalm, al kookt hem dikwijls het bloed en bekruipt hem de lust om ten teeken zijner minachting op dien Europeaan te spuwen. Er moet wel zeer veel gebeuren voor hij den vorm dien hem betamelijk schijnt uit 't oog verliest.

Als eindterm van de reeks bijdragen tot de kennis der zedelijke en verstandelijke hoedanigheden des Javaans geven wij het oordeel van den hoogleeraar Poensen, die in zijne vroegere betrekking gedurende dertig jaren met Javanen in engeren zin verkeerde en tot de meest bevoegden behoort waar het geldt hun karakter in een juist licht te stellen [1]). Van zijne uitvoerige beschouwing is het volgende een overzicht.

Het afhankelijkheidsgevoel van den Javaan, een sprekende karaktertrek, uit zich op verschillende wijzen; hij acht zich afhankelijk van hoogere machten, van goden en geesten, maar dezelfde verhouding bestaat voor hem onder de menschen, door geboorte, rang en stand. De Javaan is een afgodisch vereerder van iedere waardigheid: een pajong, een kleedij, een wapen, ieder distinctief wordt hem een voorwerp van innige vereering, ook wel een djimat van groote kracht. Een aan slaafschheid grenzend ontzag voor den meerdere was oudtijds en is — hoe verzacht en gewijzigd ook — een kenmerkende trek van den inlander. Ieder lager geplaatste gevoelt

---

[1]) Iets over den Javaan als mensch (Med. Ned. Zendelinggenootschap, XXIX, 1885 bl. 26 v., 113 v.).

Prof. Poensen was van 1860—63 zendeling-leeraar te Modjowarno (res. Soerabaja) en daarna tot 1891 te Kediri. Het is van de eigenlijke Javanen dat hij vertelt.

zich afhankelijk van boven hem geplaatsten, hetzij in het gezin, in de samenleving of in het ambtelijke leven. In woorden en beleefdheidsvormen geeft hij zijne geringheid, nietigheid en afhankelijkheid te kennen; hij drukt die uit door het lager op den grond zitten, door voet- of kniekus, door het kruipend naderen van zijn meerderen, door onderscheid in taalsoort, door het dragen van bepaalde kleedingstukken, door zijn huisbouw.

Buitengemeen rijk is de taal aan woorden en termen om begrippen als voorzichtigheid, behoedzaamheid, bedachtzaamheid, oplettendheid, betamelijkheid, gepastheid, deftigheid, waardigheid, welvoegelijkheid, enz. ten opzichte van nadenken, zwijgen, spreken, kleeding, houding, zitten en gaan, omgang met anderen, verkeer in tegenwoordigheid van hooger en lager geplaatsten uit te drukken; en ook het tegenovergestelde van dat alles. Die vormendienst beheerscht het geheele leven tot in de kleinste zaken en geringste omstandigheden. Vandaar uiterste voorzichtigheid in het spreken, het als instinctmatig ontwijkend of onbestemd antwoorden, het halve of minder waarheid spreken. En als gevolg daarvan een eigenaardige oefening in opscherping des verstands en plooiing des gemoeds, die 't veinzen tot een tweede natuur maakt, laster en kwaad spreken tot iets gewoons. De goede kant van het ijverig acht geven op de goede vormen is, dat 't velen een voorbehoedmiddel wordt tegen allerlei kwaad.

Oppervlakkige kennismaking en waarneming kan den indruk geven dat het Javaansche volk een kinderlijk-eenvoudig volk is. Niets is minder waar; kinderlijke eenvoudigheid is hier even vreemd als rondborstigheid en openhartigheid. De ziel der Javaansche wereld is hooggevoelende, trotsch en ijdel; of wel onverschillig en indrukloos. Het afhankelijkheidsgevoel zal òf gepaard gaan met een toestand van onverschilligheid, een niet-achten van zichzelf, eene onderdrukking van fierheid en zelfstandigheid, van karakterloosheid; òf het zal prikkelen tot een streven naar grootheid, eer en aanzien, naijver kweeken en hardheid en ongevoeligheid voor anderen, egoïsme.

De vormen en den eerbied aan onderscheidene rangen verschuldigd, verlangt men wederkeerig ongeschonden te handhaven. Evenzeer als men zich buigt voor den hoogere, wenscht men ook van lageren dat voor zichzelve. De eenvoudigste dessaman zoowel als de hoogst geplaatste zal er op letten dat hem de eere geschiede die hem toekomt. Moeilijk is dit niet. De oudste in rang of in leeftijd gaat altijd voor, de jongere of mindere volgt of zet zich op lager plaats, met zekere gemoedelijke kalmte, omdat het vanzelf spreekt dat men zoo doet; aan niemand wordt de eer die hem toekomt onthouden. Vandaag is men gewoon dessaman, morgen is men dessahoofd, en dadelijk weet de man zich hoofd te voelen, weten ook de anderen hem als zoodanig te eeren.

In fraseologie is de inlander zeer sterk; onaangenaam overdreven kan hij iemand vleien en daarbij tevens zijn eigen kennis van de adat, zijn geleerdheid of deugd laten uitkomen. Zoolang men jong is blijkt de ijdelheid vooral in kleeding en manieren, het streven naar een „baantje", het verkeer met personen uit hooger kringen. Op lateren leeftijd zijn de uitingen der ijdelheid meer samengesteld. De bejaarde dessaman is een man der vormen, der adat, de raadgever, hulp, voorganger in zijn kring; hij spreekt gaarne en laat ook een ander gaarne aan 't woord komen; met zekere deftige waardigheid behandelt hij jongere menschen, zoodat hij de oudste blijft en zij de jongeren blijven; kalm en bedaard gaat hij zijn weg; hij is een gul gastheer en ziet gaarne dat men hem opzoekt en laat blijken dat men hem noodig heeft. Hij is een wereldwijs man; als men hem hoort spreken staat men verbaasd over de rijke ervaring en den schat van herinneringen die hij bezit. Van allerlei ngelmoe [1]) weet hij af, en vaak houdt hij er een bijzondere als zijn eigendom op na. Met de wajang-poerwå dweept hij en hij is goed op de hoogte van den gang en den inhoud der lakon. Van het dobbelspel heeft hij in den regel een afkeer, niet altijd van het opium-

---

[1]) De wetenschap, het weten, door boven-natuurlijke middelen.

schuiven. In 't kort, hij is de oude, degelijke kjai der dessa, een bedaard, kalm, ijverig, zelfgenoegzaam en tevreden man. Daar zit karakter in zulk een man, al bezit hij ook zekere ijdelheid, die kenmerkend is voor zijne type; hij staat daardoor boven de menigte, die gedachteloos en karakterloos voortleeft, zich latende leiden en sturen door den stroom des stoffelijken en zinnelijken levens, die eet en drinkt, woont en zich kleedt zoo goed en zoo kwaad als men vermag, die trouwt en ten huwelijk uitgeeft, de adat en zoo mogelijk de slamětan's onderhoudt, de heeren- en cultuurdiensten vervult, op zijn tijd het veld bewerkt, in alles een bevel des bestuurs afwacht, en geen enkele gedachte heeft dan voor het heden en zijn onmiddellijke behoeften.

De dessabevolking is een vrij rustig en de rust beminnend, goedig, niet ongevoelig en gemoedelijk slag van menschen; zij houdt niet van politie-zaken of van twistzieke menschen; velen zullen liever zwijgen dan hun recht zoeken. In 't algemeen ontbreekt het de dessabevolking niet aan vatbaarheid voor het betere; in verband met hare geheel gebrekkige geestesontwikkeling heeft zich haar zedelijk leven onregelmatig gevormd en kenmerkt het zich door gemis aan diepte en volhardende kracht, waarvan tegenstrijdigheden in karakter-uitingen het gevolg zijn.

De behoefte aan gemeenschaps-oefening betoont de Javaan inzonderheid in eigen kring en omgeving. Eensgezindheid en kameraadschappelijkheid in het gezellige leven der dessa stelt hij op prijs. De dessabevolking is tevens eene landbouwende bevolking die hare eigene huizen bouwt, hoogstens een smid, zelden een timmerman — tevens landbouwer — in haar midden heeft wonen; die desnoods alle voortbrengselen van Europeesche nijverheid kan missen; die op bevel des Bestuurs groote en kleine wegen aanlegt en onderhoudt en den Waterstaat als opperman of als sjouwer dient; eene bevolking die doorgaans matig en sober leeft, 's avonds vermoeid is en na zonsondergang alle deuren sluit en 't met weinig of geen verlichting kan doen. Is er maneschijn, dan hoort men vaak

een levendig gejoel van spelende kinderen, maar ten 8 of 9 uur is anders alles in diepe rust, een rust die alleen afgebroken wordt door het gezang van een wakende of het gesprek in een wachthuis — tenzij men ook daar slaapt; eene bevolking die op zijn tijd haar huiselijke feesten of godsdienstige malen geeft en gewoon is hare vermakelijkheden, wajang, muziek en dans op eigen erf en in eigen woning te genieten. Dagbladen en wat dies meer zij leest men niet; het verkeer met de wereld in en buiten de dessa, vooral ten huize van het dorpshoofd en op de pasar en overigens wat deze en gene van elders medebrengt, zijn de bronnen waardoor men iets verneemt van hetgeen in de wijde wereld omgaat; doch de groote menigte bekommert zich daarom niet. Door dit geheele bestaan wordt het karakter van het intieme en publieke leven bepaald. De Javaan gevoelt zich gelukkig in zijn eigen huis, omringd door kinderen en vrouw, zooals hij zegt: zoowel dáár als overal elders toont hij zijn neiging tot gezellig verkeer; hoe uitgebreider zijne familie-betrekkingen, hoe aangenamer; aan gesprek ontbreekt 't hem nooit; duizendmaal desnoods wordt hetzelfde onderwerp behandeld; daarbij verstaat hij de kunst te illustreeren en te verdichten die zijn verhalen vaak levendig en aanschouwelijk maakt; maar ook luisteren doet hij gaarne, uren lang, zonder eenig geluid te laten hooren. Trouwens in de kunst van zwijgen heeft hij het ver gebracht en als hij iets niet vertellen wil, zal geen schepsel het hem ontlokken.

Men zegt dat de geschiedenis van vele eeuwen den inlander ongunstig is geweest, daarbij doelende op de overheersching door vreemden. Maar het is onbillijk te veel op rekening dier overheersching te schrijven; de armoede des volks, zijn geringe ontwikkeling, zijn onbeholpenheid en overgegevenheid aan ieder gezag, mogen niet aan de vreemde overheersching als de rampzalige gevolgen van een misdadig en verderfelijk bestuur geweten worden. Veeleer heeft de vermindering van den invloed der Hindoe's en de sedert toenemende invloed van den Islam het geestelijk leven in de Javaansche wereld

doen stilstaan. Toen, na den val van Madjapahit de machthebbenden in aanraking kwamen met en onder invloed van de Arabieren, en den Islam aannamen, toen begon het geestelijk en stoffelijk verval des volks. Door onderlinge twisten, naijver en hebzucht werden geheele streken ontvolkt; door het despotisme der grooten werd het volk gedwongen zich als een willooze hoop te laten gebruiken, en zijn eigen heerschers wisten, samen met de vreemdelingen, het dienstbaar te maken aan eigen belang en voordeel. In stede van een ramp voor de inlandsche bevolking was het optreden van een Europeesch bestuur, van dit standpunt beschouwd, veeleer een weldaad voor haar. Zeker ware de inmenging van een zuiver staatkundige regeering boven het gezag van eene handelscompagnie te verkiezen geweest; maar men mag den invloed van het goede niet ontkennen, omdat men nog méér had kunnen verwachten van het betere.

Fysiek bezit de Javaan niet zulk een sterke constitutie als de Europeaan; ook zijn weerstandsvermogen, zoowel als zijn aanvatten van de dingen is zwakker; als sjouwerman en looper schijnt de Javaan zelfs achter te staan bij den Madoerees; maar wanneer hij kalm en rustig aan het werk is, vooral aan zijn eigen werk, of in particulieren, goed betaalden en vasten arbeid, kan hij heel wat tot stand brengen. Wie maar botweg zegt dat de Javaan lui is, vergist zich en verwart het gros der bevolking en een ellendig verdorven, helaas! aanzienlijke minderheid, door opiumschuiven en daaruit ontstane armoede en onzedelijkheid ontzenuwd. Men moet hem in zijn eigen sfeer, in zijn eigen belang bezig zien, in den tijd dat hij zijn velden bewerkt, voor huis of erf wat te doen heeft, of in 't algemeen voor zijn handel of bedrijf in de weer is. Er is iets van dat vrije, ongebonden kind der natuur in hem, dat alleen voor eigen behoefte of voor zijn genoegen zich in beweging stelt en anders rust. Het ideaal van den dessaman is dessaman te zijn met eenige sawah's, huis en erf; onafhankelijk van ieder behalve van de gemeenschap in de negari; beginnen en werken, eindigen en rusten naar hem

goeddunkt; feesten geven die hij noodig acht en bij familie en kennissen bezoeken te brengen als het hem lust of de beleefdheid het vordert.

Bij een aandachtige beschouwing van de hier bijeengebrachte meeningen over het Javaansche volkskarakter. met een kritisch oog, dat het ware van het half-ware onderscheidt, dat schift wat als uitzondering juist kan zijn maar niet in het algemeen; zien wij, dat door de inwerking van allerlei invloeden, eeuwen lang tot op den huidigen dag, de Javanen, een nog weinig ontwikkeld volk, dat ook zijn eigen natuur en aanleg bezit, gekomen is op een niet met enkele woorden te omschrijven standpunt van zedelijke ontwikkeling en beschaving, stoffelijk over 't algemeen arm, levende in een goed ingerichte en bestuurde maatschappij, met een heerschappij van beleefdheids- en gewoontevormen en een goeden toon tot zelfs in de lagere kringen, die de verbazing van iederen ernstigen opmerker moet wekken.

De volgende hoofdstukken zullen een overvloed van feiten leveren, die het oordeel van ieder, die naar eene eerlijke overtuiging streeft, kunnen besturen. Hier mogen nog enkele opmerkingen eene plaats vinden over datgene wat niet door alle beoordeelaars van het Javaansche karakter voldoende in rekening wordt gebracht.

In de eerste plaats is het noodig te onderscheiden tusschen hetgeen aan de bevolking van Java, als lid van het Maleische ras, met andere Maleische volken gemeen is, en datgene wat haar, als een gevolg van bijzondere omstandigheden en lotgevallen, van andere Maleische volken doet verschillen.

Leggen wij eene karakterschets van het Maleische ras, zooals ons gegeven is door Wallace [1]), die acht jaren lang onder de verschillende volken van dat ras heeft omgezworven en voor waarnemingen van deze soort een scherp oog had,

---

[1]) Insulinde II, 483 v.

naast de gunstiger zoowel als de ongunstiger gekleurde teekeningen van de zedelijke en verstandelijke eigenschappen der Javanen, dan zal men gemakkelijk inzien, dat geen der daar vermelde trekken hun vreemd zijn, ofschoon eenige voorbeelden van hoogere ontwikkeling recht geven tot den twijfel, of aan den Javaan niet wat meer vatbaarheid voor beschaving, wat meer zucht naar kennis kan worden toegeschreven. Wij bemerken echter tevens dat aan die schets, wanneer zij ons als karakterbeeld van den Javaan werd voorgesteld, nog menige in het oog loopende trek zou ontbreken. Doch stellen wij ons een volk van de daar beschreven geaardheid voor als gebukt onder een eeuwenlange verdrukking, dan zal — al stelt men met den hoogleeraar Poensen de overheersching niet verantwoordelijk voor alles — dit volk toch dien plooi moeten krijgen waardoor zich het karakter van den Javaan meer bijzonder onderscheidt. De gebreken in zijn karakter, zoo niet het natuurlijk gevolg van de wangunst der omstandigheden, hadden weinig gelegenheid tot terechtkomen gedurende een toestand waarin rechtszekerheid onbekend was, waarin de menigte zonder belooning voor hare hoofden moest arbeiden, of, waar zij arbeidde voor zichzelve, nooit zeker was ook de vruchten van haren arbeid te zullen inoogsten.

De onmetelijke afstand tusschen de aristocratie en den kleinen man heeft bij dezen laatste slaafsche onderwerping, schuchterheid, wantrouwen, gebrek aan openheid, de kunst om zijne gewaarwordingen onder een masker van onbegrensde onverschilligheid te verbergen, en list en veinzerij, als de eigenlijke wapenen der zwakken, geteeld of in hooge mate bevorderd. De onzekerheid van bezit heeft den Javaan onverschillig gemaakt voor de vruchten van zijn arbeid, hem vervreemd van spaarzaamheid en voorzorg, hem het nietsdoen als den begeerlijksten toestand doen beschouwen, waar ook de krachtigste inspanning niet kon leiden tot verbetering van zijn lot. En dit alles is weinig veranderd waar hij aan het bestuur zijner vorsten onttrokken is, om onder de heerschappij der Europeanen geplaatst te worden; want na korte aarzeling

is door zijne overheerschers het stelsel op nieuw gehuldigd, om hem te laten onder het onmiddellijk gezag zijner hoofden; om hem door hunne tusschenkomst aan eene belasting in arbeid op groote schaal, door dwang in te vorderen, te onderwerpen; om hem het voorrecht te ontzeggen, zich door het bezit van een eigen akker tot een gevoel van zelfstandigheid en onafhankelijkheid op te heffen.

Op een tweede onderscheiding, die tusschen de aristocratie en den kleinen man, is ook in de bedoelde karakterschets van Wallace gewezen; want met hetgeen hij van de personen van hoogeren stand zegt, kon hij slechts de Javaansche aristocratie en de zeer op haar gelijkende familiën van vorsten en hoofden der eigenlijke Maleiers bedoelen.

In de boven gegeven oude getuigenissen aangaande het karakter der Javanen zijn — wij merkten het reeds op — de gebreken der vorsten en grooten maar al te vaak aan het volkskarakter toegeschreven. Intusschen heeft de geschiedenis van Java het ons duidelijk gemaakt, dat het ongerijmd zou zijn de ondeugden eener aristocratie, die, al heeft ook in den loop der eeuwen de zuiverheid van haar bloed veel geleden, toch hoofdzakelijk van vreemde veroveraars afstamt, aan het Javaansche volkskarakter toe te schrijven. Voor het overige is het niet te ontkennen, dat eene slaafsche en kruipende onderwerping aan hunne meerderen, aan de Javaansche grooten met de volksklasse gemeen is. Trouwens bij een despotisme als dat waaronder Java gezucht heeft, heerscht onder alle klassen gelijke vrees voor hen die hooger staan, terwijl allen gelijkelijk trachten op hunne minderen te verhalen wat zij van hunne meerderen te lijden hebben.

In de derde plaats kan men de eigenlijke Javanen, Soendaneezen en Madoereezen zoo min naar hun karakter en aanleg als naar hun voorkomen en lichaamsbouw geheel gelijkstellen. Om dit te doen uitkomen, zal het noodig zijn zoowel over het uiterlijk als over het innerlijk van Soendaneezen en Madoereezen een en ander te zeggen. Wij volgen daarbij vooreerst hetgeen Coolsma, op grond van zijn twaalfjarigen omgang

met het Soendaneesche volk, over dit onderwerp weet mede te deelen [1]).

Het vóórkomen der Soendaneezen is in het algemeen dat van den Maleischen stam. De kleur der huid is lichtbruin, iets minder donker dan bij de Javanen. Vrij groot is het verschil in lichaamskleur tusschen den hoogeren en lageren stand, een gevolg van het al of niet werken in de open lucht. Meisjes en vrouwen uit den hoogeren stand, vooral vertoonen vaak een huidkleur die maar weinig van het blank onzer vrouwen verschilt. De oogen zijn bruin of zwart, het hoofdhaar is zwart en lang, eenigszins grof en niet zelden met eenige golving. Een galing of krulletje aan de slapen wordt voor een teeken van schoonheid gehouden. Doorgaans is het gelaat der Soendaneezen baardloos; ontwikkelt zich een dunne baard, dan worden gewoonlijk de haartjes met een tangetje verwijderd. De meeste mannen dragen een met zorg onderhouden knevel. De lengte van het lichaam blijft beneden die der Europeanen; de Soendanees wordt zelden vijf voet, de vrouwen zijn in den regel korter en tengerder dan de mannen. De Javaan is doorgaans langer dan de Soendanees en ranker, minder ineengedrongen. Behalve aan de huidkleur kan men den Javaan van den Soendanees gemakkelijk onderscheiden door zijn rechte gestalte. De vroege huwelijken zullen zeker den fysieken achteruitgang van den stam niet weinig bevorderen. Toch ontbreken flinke, gespierde, sterk gebouwde personen geenszins; ook niet onder de vrouwen. In het algemeen kan gezegd worden, dat, terwijl schoonheid, welgevormdheid van het lichaam het kenmerk is van den hoogeren stand, de krachtige en gespierde bouw des lichaams bij den minderen stand gevonden wordt.

De gelaatstrekken der Soendaneezen hebben iets onbeduidends, iets wezenloos. Het voorhoofd is meestal vrij hoog. De oogen, veelal flauw van uitdrukking, zijn met dunne wenkbrauwen gedekt; de oogspleet heeft bij velen een duidelijk waarneembaren schuinen stand, maar minder dan bij de Chi-

---

[1]) S. Coolsma, West-Java, Rott. 1881, bl. 48 vgg.

neezen; zij is wijder dan bij de Chineezen, nauwer dan bij de Europeanen. De neus is die van het Maleische type; maar een welgevormde neus is geen zeldzaamheid. De mond is doorgaans groot, maar niet vooruitstekend, en voorzien van dikke lippen. Het gebit is in den regel fraai, regelmatig en wit, maar de gewoonte om de tanden af te vijlen en zwart te maken ontneemt het al zijn schoon.

De Soendanees denkt, over de schoonheid des lichaams sprekende (van den man heet zij kasep, van de vrouw geulis) niet in de eerste plaats aan het gelaat, maar aan den vorm van leest en ledematen en aan de lichaamskleur. Een tenger lichaam, dun middel, fijne vingers, smalle hielen, lenige gewrichten, en een goudgele (koneng) lichaamskleur, dat zijn voor hem de voornaamste kenmerken van schoonheid.

En nu de aard dezer menschen. De Soendaneezen zijn ingetrokken, stil, steeds aan zich zelven gelijk, zelden in een andere dan in hun gewone stemming. Zij zijn schroomvallig, angstig, waar werkelijk of vermeend gevaar dreigt, maar driest en overmoedig als zij overtuigd zijn dat er niets te duchten valt. De vrees is onder hen een machtig ding. Allen vreezen de booze geesten; minderen vreezen de hoofden en deze wederom het bestuur. Hoewel zachtaardig, kan de Soendanees, in drift geraakt, bloeddorstig en wreed worden en met groot behagen zijn slachtoffer martelen. Voor dieren, zelfs voor hun vee, leggen zij zelden eenige genegenheid aan den dag. Zij zijn achterhoudend, vooral jegens Europeanen en verstaan goed de kunst zich te beheerschen in tegenwoordigheid hunner meerderen. In het uiten van hunne aandoeningen van droefheid en vreugde kunnen ze wel eens hartstochtelijk zijn, maar het gaat niet diep en duurt kort. In hun spreken zijn ze langzaam en bedachtzaam en als zij iets te verzoeken of te vertellen hebben komen zij niet zonder omwegen tot de zaak. Zij zijn geduldig, met weinig tevreden, zonder het vele te versmaden zoo het met geringe moeite te verkrijgen is; eenvoudig in hunne levenswijze, zonder een afkeer te hebben van overdaad en pronkzucht. Waar de Soendanees zich aan het gebruik van sterken

drank schuldig maakt, is hij door den omgang met Hollanders daartoe gekomen. Opium is in de Preanger verboden [1]; maar daarbuiten maakt het heulsap zijne offers evenals op Oost-Java. Van het spel zijn de Soendaneezen groote liefhebbers en op de hoofdplaatsen wordt ontzaggelijk gedobbeld; ontucht komt veel voor. Daarentegen is eerlijkheid er zeer gewoon: in geen land ter wereld kunnen personen en goederen veiliger zijn dan in de Soenda-landen, namelijk in het binnenland.

Van twisten heeft de Soendanees een afkeer. Vechten is, ook onder jongens, een hooge zeldzaamheid; zelfs onder eene volksmenigte van duizenden wordt de orde niet verstoord. Zijn schuldenaar manen doet hij ongaarne, nog minder hem om die schuld gerechtelijk vervolgen. Iemand voor den gek houden, plagen of bespotten is in strijd met zijn aard, want hij is fijngevoelig op het punt van beleefde vormen en zegt daarom liever iets aangenaams dan iets onaangenaams.

De hoogere stand, vooral het mannelijk deel daarvan, is een diep verdorven geslacht, enkele goeden uitgezonderd. In den omgang met Europeanen bewegen de leden van dien stand zich zeer gemakkelijk, zijn hoffelijk en uitermate beleefd. Voor hunne meerderen kruipend als de geringe man, zijn ze voor hunne minderen meestal ware tirannen. In ontucht munten zij boven den lageren stand uit; in vatbaarheid voor ontwikkeling overtreffen ze dien in den regel niet. Prat op hunne afkomst, verachten zij allen arbeid, tenzij het een gouvernements-post geldt, die hen in staat stelt te bevelen en zich te bevoordeelen.

In verstandelijke vermogens zijn de Soendaneezen achterlijk, achterlijker nog dan de Javanen. Weetgierigheid is hun vreemd, nieuwsgierigheid is hun eigen. De leeslust is gering; alleen die geschriften vallen in den smaak welke op de een of andere manier de zinnen prikkelen. Gevoel voor het schoone in de natuur bezitten zij niet. Zingen doen en kunnen zij niet. Het eerste Soendaneesche lied moet nog gemaakt worden.

---

[1]) Encycl. van N. I., III, 108.

Alleen de eentonige en melankolieke inlandsche muziek streelt hun oor. Landbouw valt in hun smaak, maar zij beoefenen dien zooals de voorouders deden, leeren in deze niets, en achten bemesting overbodig. De visscherij wordt eveneens zonder overleg beoefend, daar rivieren en andere wateren volkomen uitgevischt worden. Ook van handeldrijven houden zij, althans de mindere stand, en verder kan men in 't algemeen zeggen dat zoo arbeid om des levens wille geen noodzaak is, zij dan niet arbeiden. Men tracht den tijd te dooden met amusementen, bv. met het oplaten van vliegers, waarbij een wedstrijd gehouden wordt en waaraan zelfs regenten mededoen. Overigens brengt men zijn tijd in ledigheid door. In vatbaarheid voor ontwikkeling staan de Soendaneezen, naar deskundigen beweren, beneden den Maleier, den Javaan en den Alfoer. Men vorme zich in dit opzicht geen hooge verwachtingen. Van de kinderen is bij zorgvuldig onderwijs wel wat te maken, maar komen ze op een leeftijd waarin de zinnelijkheid zich begint te ontwikkelen, dan heeft het onderwijs geen vat meer op hen; van de meisjes is in deze meer te verwachten dan van de jongens.

De Soendaneezen zijn in hooge mate godsdienstig, zeer bijgeloovig, steeds vervuld van vrees voor booze geesten, die in de lucht, in den grond, in de boomen, overal wonen. Daarbij is het geloof aan éénen god volstrekt algemeen, evenals het geloof aan de onsterfelijkheid. Zij zijn voor een groot deel vrome moslem, maar het geloof is hun in het kwaaddoen weinig hinderlijk; het is een dood element: neem het weg en de Soendanees is nog dezelfde als vroeger.

Trouw en gehechtheid moet men bij de Soendaneezen niet in hoogen graad verwachten. De liefde is — ongerekend de zinnelijke — oppervlakkig en meestal kort van duur. Tusschen echtgenooten bestaat in den regel weinig band; en het is verwonderlijk met hoeveel gevoelloosheid een man zich van zijne vrouw kan ontdoen. De kinderen bewijzen hunnen ouders eer, maar eerbied voor de ouders is zeldzaam, en ook moeilijk te verlangen. De verhouding van de ouders tot de kinderen is doorgaans zeer onhartelijk. Huiselijk leven bestaat er niet.

Voor weezen en verlatenen wordt gezorgd, maar zieken, zwakken en ouden van dagen, met één woord al wat men een lastpost acht, heeft veelal een beklagenswaardig lot.

Dat vele Europeanen, die korter of langer onder de Soendaneezen vertoefden, hen zoo hartelijk genegen zijn, heeft zijn grond in eenige zeer aantrekkelijke eigenschappen die het Soendaneesche volk bezit, eigenschappen die men misschien niet in die mate bij andere volken van den Maleischen stam aantreft; het zijn hunne zachtaardigheid, beleefdheid, voorkomendheid, gastvrijheid, hunne weinige pretenties, hunne liefde tot den vrede. De Soendaneezen, inzonderheid die der Preanger, die hunne eenvoudige zeden het best bewaard hebben, tellen diensvolgens vele warme vrienden onder de Europeanen. Men zal de schriften van een De Wilde en Holle moeilijk kunnen lezen, zonder in hunne genegenheid voor die goede bevolking te gaan deelen.

Zien wij thans hoe de Madoereezen zich voordoen [1]. Van gestalte iets kleiner, zijn zij daarentegen forscher dan de Javanen; de jukbogen — wij deden dit reeds opmerken — puilen sterk uit en dit geeft hun een gelaatstype dat gemakkelijk te herkennen is; het aangezicht is breeder dan bij de Javanen en niet zoo fijn besneden, er ligt een kordate, soms zelfs ruwe en wreede trek in hun gelaat; door een sterkeren knokenbouw van het hoofd zijn de gelaatstrekken stouter en krachtiger. Onderling zijn er groote verschillen. De Madoereezen van Bangkalan wijken opvallend af van de Madoereezen van Soemenep en dit onderscheid valt ook in het westelijk en oostelijk deel van het door Madoereezen bewoonde gedeelte van Java waar te nemen; het bestaat hierin, dat de Madoerees van Bangkalan weinig behaard is en een glad gezicht heeft, terwijl die van Soemenep een vaak zwaren snor draagt.

De Madoereesche vrouwen hebben iets lomps over zich en zijn eer leelijk dan mooi Het Bangkalansche ras bezit echter mooie typen van fiksch gebouwde vrouwen, die ook niet zeldzaam

---

[1] J. L. van Gennep. De Madoereezen. Ind. Gids, 1895, I, 260 vgg.

zijn onder het Javaansch-Madoereesche ras, o. a. in Probolinggo en Pasoeroean. De buste der Madoereesche vrouwen is schooner gevormd dan die der Javaansche, waarvan de oorzaak zijn kan het niet dragen van de kembĕn, waarmede de Javaansche vrouwen zich de borsten plat drukken; en in het dragen van alle vrachten op het hoofd, terwijl de Javaansche vrouwen die op den rug dragen; de borst steekt daardoor bij de Madoereesche vooruit.

De Madoereezen onderscheiden zich van Soendaneezen en Javanen beide door meer energie, door grooter zelfstandigheid van karakter, door meer onafhankelijkheid en zelfgevoel tegenover hun meerderen. Zij zijn stoute visschers en zeevaarders, soms ook, onder den dekmantel dier eerlijke bedrijven, kustroovers. Indien op hun weinig vruchtbaar eiland de landbouw bij hen minder in tel is dan de handel, als kolonisten op Java onderscheiden zij zich ook in eerstgemeld bedrijf door ijver en bekwaamheid. Ondernemingen op het beginsel van vrijen arbeid berustende slaagden aanvankelijk het best in de Madoereesche districten. De grootere persoonlijke moed en geestkracht van den Madoerees maken hem bijzonder geschikt voor den krijgsdienst, zoodat de Madoereesche barissans, na hunne reorganisatie in 1891, boven de meeste andere inlandsche soldaten gesteld worden.

Een hoofdtrek van den Madoerees is zijn zuinigheid, die dikwijls aan het gierige grenst. Deze eigenschap wordt hem ingeprent door den aard van den bodem zijns lands, die schraal is en niet genoeg voor zijn levensonderhoud oplevert, terwijl hij tijdens het vorstenbestuur nog aan allerlei afpersingen van zijne meerderen blootstond. Vooral de op Madoera thuisbehoorende Madoereezen zijn spaarzaam. Jaarlijks in den oostmoesson, als de oogst afgeloopen is, steken zij bij tienduizenden naar Java over, om daar voor één tot zes maanden werk te zoeken. Dikwijls begeleiden hunne vrouwen en kinderen hen. Mondvoorraad, vruchten, eieren, kippen, of het produkt hunner huisnijverheid, zooals gevlochten manden, vogelkooien, matten en zoo voort, nemen zij mede en trachten die op Java

van de hand te zetten, om zoodoende de eerste weken te kunnen rondkomen. Raakt het medegebrachte eten op, dan keeren zij terug of koopen voor eenige centen daags voeding en leggen op die wijze drie vierden van hun loon over. Ook onder de hoofden zijn er velen die sparen, hoewel de adel vroeger door een losbandig leven diep in schulden stak bij Chineezen en Arabieren, uit welke positie het gouvernement hen in 1891 geholpen heeft. Een goed regent of wedono, die maandelijks een deel van zijn traktement terzijde legt en hiervoor grond koopt, is in Oost-Java geen zeldzaamheid. Op de grootere zelfstandigheid van den Madoerees wezen wij reeds. Zijn toon is, zelfs in gesprekken met een meerdere, ongedwongen; onder het loopen praat hij hardop, ja schreeuwt dikwijls en maakt levendige gebaren. Behoeft hij iemand niet te vreezen, dan zal hij ronduit antwoorden op gedane vragen. In het tegenovergestelde geval echter krijgt men niets uit hem, tenzij men hem weet warm te maken, door bijv. op zijn eergevoel te werken. Ook de Madoereesche hoofden zijn in hun oordeel over personen en zaken vrijer dan hunne Javaansche ambtgenooten.

Bij uitbetalingen op de landbouw- en nijverheidsondernemingen zal de Madoereesche koelie het loon dat hij ontvangen heeft, op een kleinen afstand langzaam natellen; hij is niet vlug van begrip en in 't rekenen doorgaans niet sterk. Bemerkt hij dat hij te kort is gedaan, dan zal hij om 't ontbrekende gaan vragen indien hij den betaler niet heeft te ontzien; anders berust hij, uit vrees voor wraak als de dader mocht gestraft worden.

Om zijn meer zelfstandigen aard wil de Madoerees niets weten van communaal bezit en evenmin van adats in de dessa's. Hij bindt zich niet graag aan voorschriften en gebruiken, die, zooals in de Javaansche dessa's, door de gezamenlijke landbouwers, de gemeenschap uitmakende, zijn ingesteld; zoodoende zou hij een onbeduidend onderdeel van het geheel worden en daartegen verzet zich zijne individualiteit. Van een band tusschen de gezamenlijke dorpsgenooten is maar weinig sprake; de Madoereezen wonen, in tegenstelling met de Javanen, meer

op zichzelf en het bewoonde gebied eener dessa beslaat op Madoera, door het verspreid liggen der huizen, soms eenige vierkante palen oppervlakte.

Slechts noode neemt de Madoerees tot klagen zijn toevlucht; gaat hij er toe over, dan is de maat ook vol en de klacht gegrond. Hij klaagt niet licht omdat hij bang is voor wraak. Want wraakzucht is een van de kenmerkende eigenschappen der Madoereezen. Vele verwondingen, moorden, vergiftigingen en branden, die onder hen vóórkomen, zijn bijna alle de gevolgen eener wraakneming over ware of vermeende beleedigingen of miskenningen.

De bevolking van west-Madoera is aan sterken drank verslaafd. Bewesten de distriktshoofdplaats Blega wordt algemeen de gegiste sap van den arènpalm, toewak (sagoeweer) gedronken. De verkoop van dezen drank is verboden, maar nu wordt hij in 't geheim verhandeld. Eigenaardig is het, dat 't drinken van toewak alleen in de afdeeling Bangkalan vóórkomt; noch in de oostelijke afdeelingen, noch in Oost-Java vindt men den drank, uitgezonderd op de hoofdplaats Soerabaja, waar hij van Kamal ingevoerd wordt ten behoeve van de honderden Bangkalansche koeli's die daar werk zoeken.

De Madoerees is slordig; men ziet dit zoowel aan zijn kleeding als aan zijne woning en zijn werk; ook de vrouwen zijn slordig gekleed. Voor fijn werk is de Madoerees ongeschikt; voor grof werk wordt hij boven den Javaan verkozen. Behalve eene sterkere constitutie toont de Madoerees ook meer wilskracht te bezitten dan de Javaan. De Madoereezen van den overwal, die niet aan weelde gewend zijn, toonen zich werkzamer dan die van Java, maar minder krachtig door slechtere voeding, en zijn dus niet zoo gewild als arbeiders.

Als handelaar reizen zij veel en veelal te paard en deze verplaatsing heeft iets avontuurlijks voor hen en maakt hen vrij van allen druk. In het Besoeki'sche heeft men dessa's waarvan het drie vierden gedeelte der mannelijke bevolking een pikolpaard heeft.

Het zedelijk peil staat bij den Madoerees hooger dan bij

den Javaan; prostitutie komt niet dikwijls voor, daar, wegens den hartstochtelijken en jaloerschen aard van den Madoerees, het overspel dat met zijne vrouw bedreven mocht worden zelden ongestraft blijft en het schenden van de huwelijkstrouw een gevaar oplevert dat menigeen daarvan terughoudt. In de Javaansche landen zijn de mannen meer gelaten.

De godsdienst wordt door den Madoerees niet stipter beoefend dan door den Javaan; de hoofden vinden het deftig zich vroom te houden. Men moet zich die hoofden niet voorstellen als de Javaansche; dezen zijn veel beschaafder. Het heele Madoereesche volk is dom en ook zijn hoofden zijn dat, dom en bijgeloovig. Een gewoon antwoord op een vraag is „ik ben dom, (kaoelo bodho)", synoniem aan „ik weet het niet".

Dat de Madoerees slechter van aard is dan de Javaan mag betwijfeld worden; wèl schijnt hij ruwer, minder volgzaam en niet zoo gemakkelijk te besturen; maar aan den anderen kant bezit hij door meerdere energie goede karaktertrekken, die bij de Javanen in veel mindere mate aangetroffen worden. Sinds het Europeesch gezag op Madoera gevestigd is, verminderen allengs de misdrijven — gevolgen veelal van zijn opbruisenden aard en van de vroegere afpersingen van hoofden en adel.

Wij willen nu nog een enkel woord wijden aan de vraag, of de achterlijkheid van het Maleische ras, en dus ook van de massa der bevolking van Java, in verstandelijke ontwikkeling in die mate voor het gevolg van een bijzonder ongunstigen aanleg is te houden, dat alle pogingen om daarin verbetering te brengen als ijdel moeten beschouwd worden. De een meent, dat de geschiedenis sedert jaar en dag uitspraak heeft gedaan over het karakter van den inlander, en getoond, dat elke verwachting van pogingen tot verbetering van zijn aanleg gekoesterd, hersenschimmig is; want niettegenstaande de Javaan sedert eeuwen in aanraking is geweest met volken van hoogere beschaving, is hij steeds dezelfde gebleven. Een een ander uit zich vriendelijker en welwillender, maar in den grond even ongunstig, op deze wijze, dat het Maleische ras leiding behoeft, en, zoo het niet zal achteruitgaan op den

weg der ontwikkeling, die leiding wel nimmer zal kunnen ontberen.

Een algemeen oordeel over de vatbaarheid van het Maleische ras zou moeten berusten op eene ervaring, veel omvangrijker dan wij tot dusverre in de gelegenheid waren te verkrijgen. Hoe zouden wel de oude Grieken gedacht hebben over die vreemde volken die zij met den naam van barbaren bestempelden, of de Romeinen over onze Germaansche voorouders? Gelooft men werkelijk, dat zij zich die ooit als huns gelijken in aanleg en vatbaarheid hebben voorgesteld, dat zij eenig vermoeden hebben gehad van hetgeen hunne nakomelingen worden zouden? En inderdaad, zij waren destijds huns gelijken niet, en er was een tijdsverloop van vele eeuwen noodig om hen zoo hoog op te voeren. De veredeling van een menschenras is een werk van tijd. Er bestaat eene opvoeding niet slechts van individuen, maar ook van rassen; want hetgeen door en voor het eene geslacht gedaan is, gaat voor het volgende niet geheel verloren. Er is in al onze gaven en vermogens veel erfelijks, en als de ouders tot hooger standpunt zijn opgevoerd, worden de kinderen geboren met eene predispositie die hen in staat stelt om weder eene schrede hooger te stijgen. En zoo gaat het voort van geslacht tot geslacht, als maar eenmaal de rechte aanvang is gemaakt. Al stellen wij het dus als zeker, dat het Maleische ras op dit oogenblik ver bij den Europeaan achterstaat, er is geene reden om aan zijne toekomst te wanhopen. De geschiedenis geeft ons geen recht tot de bewering, dat aan eenig menschenras de geschiktheid om zich tot hooger standpunt te verheffen, geheel ontbreken zou.

Beschouwt men het vraagpunt in dit licht, dan zal men ook over enkele blijken van hoogeren aanleg en ontwikkeling geheel anders oordeelen. Men zal ze niet slechts aanmerken als voorbijgaande flikkeringen, maar als de nog uiterst flauwe schemering, die in de volheid des tijds wellicht door een dag van thans niet te vermoeden luister zal gevolgd worden.

DERDE HOOFDSTUK.

Badoej's, Tenggereezen [1]), Kalangs, Pinggirs en Gadjah mati's.

Aan het voorafgaande hoofdstuk sluiten zich eenige mededeelingen over volksstammen van Java, die, de een meer, de ander minder, buiten de Javanen staan, en die hierboven zijn genoemd, de Badoej's in Bantam, de Tenggereezen op de voormalige grens van Pasoeroean en Probolinggo, de Kalangs, Pinggirs en Gadjah mati's voornamelijk in de Vorstenlanden. De eersten merkwaardig, omdat zij, zoolang als na te speuren valt, dezelfden zijn gebleven in hunne door een schier volstrekte afzondering onaangetaste zeden; de tweeden, veel merkwaardiger, omdat zij vermoedelijk ontsproten zijn uit het oude Madjapahit en het eenig nog levend overblijfsel vormen van de Madjapahitsche beschaving uit haar laatste periode; de laatste drie, vroeger zwervende stammen, deels slaven en staande „op een lageren trap van burgerlijke regten dan andere Javanen" [2]).

Beginnen wij met de westelijkste. De Badoej's wonen in het hart van Bantam, in de eeuwenoude bosschen die de zuiderhellingen en het plateau van den Pangelaran bedekken. Er is tweeërlei manier om hen te bereiken: van Lebak sioeh uit, dicht bij de distrikts-hoofdplaats Goenoeng Kentjana, en van Lebak uit, de voormalige hoofdplaats van het gelijknamig distrikt; de eerste weg loopt over Karang tenga, Tjibatoer-Kaman en Kadoeleboe, over den top van den Goenoeng Kapa, de dessa Soehoet tot aan de ampéan Tji-awi, onmiddellijk grenzende aan het gebied der Badoej's; van het beginpunt af tot aan Tji-awi is 27 kilometers; een halven kilometer verder heeft men de grens van hun land overschreden; van Lebak uit leidt de weg over de Tji Simeut, over Tjilanten, over

---

[1]) De eerste twee e's in Tĕnggĕreezen zijn kort, en de tweede g wordt uitgesproken als de fransche.

[2]) Het boek der Nawolo-Pradhoto. T. v. N. I. 1844, I bl. 287 en 317.

de ruggen en toppen van den Bĕgalan, Tjilampang, Tjimoeloes en den Gintoeng, de dessa's Bodjong Menting en Kadoe Ketoeg. Maar welken weg men ook kiest, steeds is hij door de diepe ravijnen hoogst bezwaarlijk.

De Badoej's zijn de nakomelingen van Padjadjaransche vluchtelingen die bij de invasie van de Mohammedanen omstreeks het midden der 16e eeuw in West Java voor Maulana Hasanoe'd-dîn naar de bijna ondoordringbare wouden van het Kendeng-gebergte uitweken en hun geloof trouw bleven [1]. Nog steeds toonen zij een roerende gehechtheid aan alles wat hen aan hun roemrijk verleden herinnert. Zooals vaak ook elders wordt waargenomen, kennen de Badoej's den naam niet dien de buitenwereld hun geeft; zij zelven noemen zich oerang parahiang; een aantal verklaringen van den naam Badoej's zijn voorgesteld maar 't meerendeel draagt de verwerpelijkheid op het voorhoofd; inderdaad schijnt de naam niets anders te zijn dan het Arabische woord badawi, ons bedowijn, dat de woestijnbewoners aanduidt die van vaste woonplaatsen verstoken zijn; Badoeïnen noemde hen reeds Van Hoëvell in 1845 [2].

De Badoej's erkennen dat het leven en het lot der menschen worden bestuurd door een zeker iets, een onzichtbare macht die alles beheerscht en die zij aanbidden en vereeren onder den algemeenen naam van Batara Toenggal, den god bij uitnemendheid. Al is nu de grondbeteekenis welke zij aan die macht hechten die van een onbezield doch alles bezielend en beheerschend iets, zijn zij toch zoo gewoon die godheid te belichamen, dat zij haar geheel menschelijke hoedanigheden toeschrijven. Zij willen zich b.v. niet laten vaccineeren omdat Batara Toenggal zelf van pokken de zichtbare kenteekenen droeg. Paarden en buffels mogen zij niet gebruiken of onderhouden, niet in hun gebied toelaten of aanraken, omdat Batara Toenggal deze dieren ook niet gebruikte. Het eten

[1]) Dl. I, bl. 284, 317.
[2]) T. v. N.I., 7e jg. IV, 1845, bl. 335.

van sommige spijzen is hun verboden, boejoet [1]), omdat Batara Toenggal ze ook niet gebruikte. Om dezelfde reden is boejoet het gebruik en bezit van sommige metalen, het dragen van andere kleuren dan wit en blauw, het schrijven, het slapen anders dan op den grond en op den rug. Hun opperste godheid, verheven boven allen en alles, beschouwen zij als een gewoon sterveling, die at en dronk, landbouw dreef, huwde en zich voortplantte, ziek werd en stierf, om na zijn dood als oneindige, alziende en alomtegenwoordige doch onzichtbare macht der menschen lotgevallen te besturen. Sommige nog levende personen doen hun stamboom tot Batara Toenggal opklimmen, o. a. de tegenwoordige girang poe'oen van Tji Kensik, de 13e van zijn geslacht, waarvan Batara Toenggal de eerste was. Vele goden van lageren rang, de sanghjang's, meest allen ontleend aan het Hindoe-pantheon, zijn hun bekend, maar genieten geen bijzondere vereering, behalve dat eenmaal per jaar de geloovigen in hurkende houding, langs een lastig bergpad, opgaan tot het heilige der heilige waar de goden rondzweven en de zielen der afgestorvenen onder de hoede van Batara Toenggal verblijf houden; deze plaats, wellicht een open offer- of bidplaats (artja domas) zooals er vele gevonden worden in de Soenda-landen [2]), ligt bij de bronnen der Tji Oedjoeng en Tji Simeut; basaltblokken van verschillende gedaante en grootte, deels overeind staande en door kleinere gesteund en allen met eerwaardig mos begroeid, liggen over de terrassen verspreid, grafsteenen misschien; maar over al deze dingen zwijgt de Badoej het liefst.

Niet aldus de Europeaan wien het gelukt is tot een dezer heiligdommen door te dringen. De artja domas bij de bronnen van de Tji Oedjoeng is bezocht door Blume in 1822 [3]) en

[1]) Het taboe der Zuidzee-eilanden, het pali der Dajaks, het pamali der Boegineezen en Maleiers, het kassipali der Makassaren, het fadi der Malegassen, het roboe der Toba's, het kemali der Bataks, het pantang der Atjehers, het leo der Timoreezen, het posan der Alfoeren, het angker der Javanen en het sarebi der Baliërs.

[2]) Dl. I, bl. 209.

[3]) Ind. Mag. 2e twaalftal, No. 3 en 4, bl. 26.

door Koorders in 1864 [1]). Van Hoëvell [2]) en Jacobs [3]) schrijven erover, maar zijn er niet geweest.

Blume noemt de steenblokken die op het terras liggen en staan: heilige gedenkteekenen der voorouderlijke tijden, grafsteenen en grafsteden; en Koorders, van wien slechts enkele, gedeeltelijk onverklaarbare, aanteekeningen omtrent deze bidplaats aanwezig zijn, spreekt van grafhoopen, steenhoopen en graven. Waar deze plek precies ligt weet men niet. Iets meer is ons bekend geworden van eene andere heilige plaats, in het zuiden van het distrikt Sadjira, op het voormalig erfpachtsland Kosala, aan den voet van den gelijknamigen berg [4]). Er zijn vijf nog als zoodanig te herkennen terrassen op een kleine vlakte (Lebak Kosala). Hierheen trekken jaarlijks de Badoej's van Karang. Volgens Jacobs behooren deze tot de orang kaloear, de buitenmenschen, of Badoej's uit de buitengehuchten, afstammelingen van in vroegeren tijd uit de Badoej-maatschappij gestootenen; wel zijn zij, volgens dezen schrijver, nog aan de oude tradities getrouw gebleven, maar zij hebben toch al veel dat men vruchteloos bij de eigenlijke Badoej's zal zoeken.

Het plan tot zulk een bedevaart wordt in het geheim overlegd; langs een uiterst moeilijken weg, door zwaar, dicht bosch, voortdurend stijgend en dalend, trekken de bedevaartgangers, men zegt alleen mannen, in witte kleederdracht van zelfgeweven stof naar de bidplaats. Vele dagen duurt de tocht want de afstand van Karang tot Kosala is langs een rechte lijn gemeten ongeveer honderd kilometers. Komen zij onderweg een mensch tegen, dan is de reis ongeldig; ze verschuilen zich eerst en keeren dan terug naar hunne dessa. Na een hernieuwde poging op de heilige plek aangekomen, beginnen zij dien schoon te maken, zooals ook de Badoej's van Tji

---

[1]) Bijdr. Kon. Instit., 3e vgr. IV, 1869, bl. 335.

[2]) T. v. N. I., 7e jg. IV, 1845, bl. 399.

[3]) De Badoej's, 1891, hoofdst. II.

[4]) A. de Quant. Kosala, de heilige plaats der Badoej's van Karang (T. Bat. Gen. XLI, 1899, bl. 588).

Oedjang doen. De steenen van Kosala zijn meerendeels langwerpig vierkant van vorm, slechts enkele centimeters dik en hebben een lengte van een meter bij een breedte van een halven; van die welke in schuine richting staan zijn de bovenhoeken naar 't schijnt opzettelijk weggekapt, zoodat de bovenkant in een punt uitloopt; die blauwzwarte steenen in groote hoeveelheid bij elkander, doen bij den eersten blik aan een kerkhof denken, maar bij nadere beschouwing, zegt de heer De Quant, zonder te omschrijven in welk opzicht, meer aan de overblijfselen van een ouden tempel. Niet ver van de plaats waar de steenen liggen zit een mannelijk Hindoe-beeld vijftig centimeters hoog, de beenen gekruist en de handen gevouwen voor de borst; een vrouwelijk beeldje moet ongeveer een kwart paal verder, aan den oever van het Badaeur-riviertje staan [1]). De overeind staande steenen en het beeldje worden, naar de schrijver meent, aangebeden; overal zag men bij die steenen en bij het beeldje bundeltjes afgebrande sintoeng (de bloemschede van den klapper, waarvan de tali-api gemaakt wordt) die bij hen de wierook schijnt te vervangen. Een enkele steen was omhangen met versierselen van klapperblad. Een kleine loods, geheel van bamboe opgetrokken, bewees dat de Badoej's in het bosch langer dan een dag hadden doorgebracht.

Het isolement der Badoej's is bijna volstrekt; alleen bij dringende noodzakelijkheid komen de mannen met de buitenwereld in aanraking; hunne zaken met het Europeesch bestuur worden door een vertrouwd tusschenpersoon behandeld, maar die zaken zijn niet vele, daar de belastingen, op goed vertrouwen geheven, geregeld worden opgebracht. Buiten Kanèkès, zooals de dessa heet onder welker rechtsgebied al de Badoej-gehuchten behooren, begeeft niemand zich uit eigen beweging. De vrouwen komen nooit buiten het Badoej-gebied en het is haar zelfs verboden in de buitengehuchten te overnachten. Maar omgekeerd verbiedt de adat ook het binnen-

---

[1]) Vgl. Not. Bat. Gen. 1897, bl. 133; 1898, bl. 3.

dringen in hunne gehuchten en het Gouvernement gaat het schenden van de adat dezer rustige onderdanen zooveel doenlijk tegen. In de binnengehuchten, Tji Keusik, Tji Beo en Tji Kartawana wonen alleen de Badoej's in engeren zin, de oerang kadjeroan, die samen 40 huisgezinnen vormen, waarom juist zóóveel weten zij niet: het is hen verordend door hunne voorouders; valt er door sterfgeval een gezin weg, dan komt een der gezinnen uit de buitengehuchten daarvoor in de plaats, maar tengevolge van de tucht in de binnengehuchten, wordt deze overplaatsing niet altijd als een bijzonder voorrecht beschouwd; komt er door huwelijk een gezin boven het veertigtal, dan verhuist een der gezinnen, niet altijd het nieuwe, naar de buitengehuchten en gaat tot de oerang kaoem over. In 1888 telden de 3 binnengehuchten 184 personen, de buitengehuchten, een zevental, 107; de geheele Badoej-maatschappij bestaat dus uit 291 leden. In de buitengehuchten en ook elders in den omtrek wonen verscheidene Badoej's, deels afgezonderd van de omwonende Mohammedanen, deels met deze min of meer vermengd, die om eene overtreding voor altijd uit de Badoej-maatschappij zijn gestooten, de eenige straf die zij kent.

Met die strenge afzondering van de overige wereld is de levenswijze der Badoej's geheel in overeenstemming; zij ontzeggen zich alle genoegens die het leven kunnen veraangenamen, alles wat de zinnen zou kunnen streelen of afwisseling brengen in hun eentonig bestaan; het melankolieke geluid dat de toekang mantoen aan de ketjapi, een cither, onttokkelt, begeleidt slechts treurzangen over vervlogen grootheid; den dans, een vroolijk, opwekkend gezang, het spel dat den ledigen tijd verkort, kennen zij niet; in voeding, woning en kleedij bepalen zij zich tot het hoogst noodige; geschenken aannemen is hun verboden, evenals het branden van licht, het gebruik van voer- en vaartuigen, het genot van koffie, tabak of opium; en als om symbolisch voor te stellen dat zij evenals de dooden verlangen met rust gelaten te worden, omgeven zij hunne gehuchten met dicht aaneenstaande boomen

en heesters, die men overal elders in de Soenda landen op de begraafplaatsen vindt.

Bij de overige Soendaneezen ontmoet men niets van dat alles, en de pantoens die gewagen van de pracht des Padjadjaranschen rijks spreken de onderstelling tegen, dat weleer de levenswijze der Soendaneezen zoo armelijk zou geweest zijn. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat de vluchtelingen zich bij hunne komst in Bantam als martelaren beschouwd en zichzelven opgelegd hebben het kluizenaarsleven dat zij thans nog leiden.

De inrichting der Badoej'sche maatschappij is een zuiver patriarchale; in elk gehucht berust de opperste wereldlijke en geestelijke macht bij den girang poe'oen, d. i. hij die het hoogst naar den oorsprong der rivier woont; een ongehuwde poe'oen is een onbestaanbaarheid: sterft zijn vrouw, dan moet hij dadelijk aftreden; hij heeft allerlei verplichtingen en beslommeringen, is verantwoordelijk voor den goeden gang van zaken, zoodat deze betrekking, waarop nog allerhande servituten rusten in verband met het boejoet, niet een gewild baantje mag heeten. Door zijn omgeving wordt de poe'oen vergood, bezoldiging ontvangt hij niet, anders gekleed dan zijn omgeving is hij evenmin, zelf bebouwt hij zijn akker en de wetten die voor de anderen gelden, zijn evenzeer op hem toepasselijk. Hij wordt in zijne functies ter zijde gestaan door twee hoofden van minderen rang, den girang seurat en den pangasoeh kolokot.

Bij elk der drie binnengehuchten bevindt zich een kleine plek grond, bestemd om er de voor het laksa-feest noodige heilige rijst te verbouwen; dit is de hoema serang. Den dag waarop die rijst wordt geplant, maar ook dan alleen, bespeelt men de angkloeng. De voornaamste en waarschijnlijk de eenige godsdienstige feesten der Badoej's zijn de kawaloefeesten, die als oogstfeesten te beschouwen zijn; men telt er drie, en het derde wordt gevolgd door het laksa-feest; zij bestaan in ceremonieel baden, in de verdeeling van pinang, betelblad en sirihkalk en in een gemeenschappelijk maal; tot

het laksa-feest behoort daarenboven het neerzetten buiten het gehucht van een rijstpop, die naar sommigen beweren de schutsgodin of de bruid van den beschermgeest van het gehucht voorstelt en Batara Toenggal's zegen moet afsmeeken over het ingetreden jaar.

Dood en ziekte worden door de Badoej's niet beschouwd als een straf, een bezoeking van de goden, maar als een natuurlijk gevolg van eene natuurlijke oorzaak; zij vertrouwen in Batara Toenggal en dit geloof doet hen berusten. Vage begrippen hebben zij omtrent eene voorloopige scheiding der zielen van de besten en van de minder goeden, en een samenkomen van allen bij de lĕmah bodas, de witte plek, ten zuiden van de artja domas, hooger aan de Tji Oedjang, na eene veertigdaagsche loutering der minder goeden, in het vuur der vulkanen en der modderwellen. Eene vereering der gestorvenen vindt men bij hen niet; de achterblijvenden weeklagen bij het lijk, dat vervolgens gewasschen, in wit katoen gewikkeld en aldus in het bosch diep begraven wordt; daarna vereenigt men zich aan een doodenmaal. Op den derden en den zevenden dag worden offerfeesten gegeven en eetwaren neergelegd op het graf; na den zevenden dag onderstelt men dat de ziel is opgevaren. Drie jaren na den dood van den man mag de vrouw hertrouwen, maar er wordt zelden gebruik gemaakt van dit recht en ook mannen hertrouwen bijna nooit.

In de gehuchten der Badoej's, sombere plaatsjes waar een doodelijke stilte heerscht, staan de huizen op de oost- en westzijde van een langwerpig vierkant plein, met de voorzijden naar noord en naar zuid; aan den zuidkant staat de woning van den poe'oen, aan de noordzijde de balé of vergaderzaal, daarachter het gemeenschappelijke rijstblok, achter elk huis de rijstschuur. De huizen zijn alle aan elkander gelijk en nagenoeg even groot, staan evenals de meeste Soendaneesche woningen, op palen van nauwelijks een meter hoogte; het geraamte is van hout, de wanden, vloer en zolder zijn van geslagen en gevlochten bamboe, de dakbedekking is van sagopalmblad, de nokbe-

dekking van idjoek; een binnenwand verdeelt de ruimte in een voor- en achtervertrek en in 't laatste is de stookplaats, in welker nabijheid een mandje met het heilige zout hangt, een poesaka der familie. Het huisraad is eenvoudig, in overeenstemming met hunne eenvoudige levenswijze; een spiegeltje vindt men in iedere woning, hoewel de vrouwen maar weinig versierselen dragen; de stof voor hunne kleeding weven zij zelf hetzij van zelfgesponnen kapas of van de bladnerven eener rotansoort, want elders gekochte kleederen mogen zij niet dragen. De gewone dagelijksche kleeding, zoowel van mannen als van vrouwen, bestaat uit een baadje met korte mouwen, maar bij het werk legt de man het af en vervangt de vrouw het door een borstdoek; voorts draagt men een sarong die tot even over de knieën reikt; door de beperking in kleur is deze kleeding weinig opzichtig. Zelfs het noemen van andere kleuren is boejoet, evenals het noemen van sommige dieren; vandaar dat zij van een huishert en van een kortpootige kip spreken, als zij een geit en een eend bedoelen. De vrouwen dragen rolronde oorsieraden van kajoe gaboes, soms met bladkoper of met bladzilver omgeven, mannen, vrouwen en kinderen armbanden van kapasdraden, die tevens als amuletten dienst doen. De kris, als wapen door ouderdom onbruikbaar en waarschijnlijk een poesaka, wordt alleen bij bijzondere gelegenheden gedragen, maar steeds heeft de volwassen mannelijke Badoej een kapmes bij zich.

Het voornaamste voedsel is rijst, met toespijs van bladeren en vruchten, soms met visch, garnalen of krabben, een stukje vleesch van den karbouw, het hert of het stinkdier, welke dieren, uitgezonderd de karbouw wiens vleesch zij koopen, de mannen op de jacht of op de vischvangst bemachtigen; niet alleen de visch maar ook het hert wordt met netten gevangen. Katten, geiten, eenden en kippen zijn de eenige huisdieren.

De landbouw der Badoej's bestaat uit rijstteelt op droge velden en op hellend boschterrein, waarbij ploeg noch ploegvee gebezigd wordt; struikgewas en kreupelhout worden ver-

wijderd, maar de groote boomen blijven staan en worden van de bladrijke takken beroofd. Een klein deel van het veld blijft onbeplant en is bestemd voor het wachthuis, dat later, als de aanplant bewaking noodig heeft, door de geheele familie, de huisdieren inbegrepen, wordt betrokken en waarin zij verblijf houdt tot de oogst in de rijstschuur is geborgen; zoodra de aanplant even boven den grond is, verhuizen al de Badoej's naar hunne buitenverblijven; ieder huisgezin zorgt voor zijn eigen veld; indien twee velden aan elkander grenzen zijn zij alleen door een smal voetpad gescheiden. Behalve den landbouw drijft de Badoej eenigen handel in honig, was, cubeben en boombast voor verfstof geschikt of van geneeskrachtige werking; deze zaken worden ter markt gebracht, meestal te Kalang Balang. Eenigerlei ambacht wordt door hen niet beoefend.

Vergeleken met hunne Bantamsche naburen zijn de Badoej's kloeke, forsche, sterk gespierde gestalten, met herculischen lichaamsbouw; hunne huidkleur schommelt tusschen lichtgeel en vuilbruin en is iets lichter dan die der overige Bantammers; hun hoofdhaar is lang, dik en grof en reikt bij de meeste mannen als het wordt losgemaakt tot over de helft van den rug; het wordt zoowel door mannen als door vrouwen tot een wrong samengebonden en bij de mannen door een witten hoofddoek bedekt. De vrouwen hebben een tengerder leest, een luchtigen tred, en, zonder bepaald schoon te zijn, iets liefelijk zachts in hare gelaats-uitdrukking, zelfs de oudere; bepaald leelijk zijn ook de oude moedertjes niet. De mannen hebben eveneens het openhartige en kalme in 't gelaat, dat aantrekt en van innerlijke zachtheid en goedmoedigheid getuigt; het kruiperige ontbreekt hen geheel, zij spreken ronduit, zonder overijling, na overleg; zij zien in ieder hun gelijke en behandelen hem als zoodanig. Hevige gemoedsaandoeningen kennen zij niet en hartstochtelijkheid zoekt men vruchteloos bij hen.

Mannen en vrouwen maken den indruk te behooren tot een gezond en krachtig ras; de mannen zijn er uitstekende bergklimmers en de oudere loopen wellicht dientengevolge

op een vlak terrein eenigszins met zeebeenen. Beide sexen zijn zindelijk op hun lichaam en moeten tweemaal per dag in de rivier baden. De vrouwen baren gemakkelijk, worden na den 5den dag met betrekking tot den te verrichten arbeid weer als normaal beschouwd en zogen tot het derde of vierde jaar. Groote gezinnen komen niet voor, mede door de kindersterfte in de eerste levensjaren ten gevolge van buikziekten en pokken; ook de meeste volwassene Badoej's sterven daaraan. Overigens zijn ziekten zeldzaam, weinig talrijk de geneesmiddelen; water door den poe'oen gewijd wordt zoowel in- als uitwendig gebruikt als ultimum remedium.

De ontwikkeling van hun geest is niet groot en zoodra men buiten hun gedachtenkring treedt, blijven zij aan de grens staan; maar daarbinnen zijn zij niet van een gezond oordeel verstoken. Hunne beschaving staat met die geestes-ontwikkeling op gelijke hoogte en blijkt meer uit de dingen die zij nalaten, dan uit de dingen die zij doen; reeds herhaaldelijk werd in deze schets gewag gemaakt van ontbrekende eigenaardigheden, gewoonten en eigenschappen — inderdaad men zou de Badoej's een negatief volkje kunnen noemen; hoewel onbeschaafd geven zij den beschaafden geen aanstoot; dat hanengevechten of dobbelspelen nooit plaats hebben, kan reeds blijken uit de mededeeling dat het spel in 't algemeen niet bij hen in zwang is; zelfs de kinderen spelen ter nauwernood en meestal zijn 't nabootsingen van den arbeid der ouders. Het eenige dat den Badoej uit zijn plooi en in opgewekte stemming kan brengen, is de bamboe met wajoe, palmwijn; zelfs de vrouwen drinken bij feestelijke gelegenheden wel eens te veel. Maar dit is het eenige zwarte vlekje.

Wat in onzen tijd een kleine groep utopisten zoekt te bereiken, en praktisch poogt te stichten: eene maatschappij door liefde en eensgezindheid saamgehouden; zonder rang- of standverschil; welker leden weinig hechten aan bezit; zonder ontevredenheid over ongelijke begunstiging van het lot of over ongelijke rechtsbedeeling; een maatschappij zonder wetboeken of gevangenis; zonder ondeugden voortvloeiende uit de zucht

naar meerder bezit of uit de angst om te verliezen wat men heeft; zonder afgunst of achterdocht, veinzerij of bedrog — daarin verheugen zich sedert eeuwen de Badoej's in Bantam.

De zedelijkheid in 't algemeen en de kuischheid in 't bijzonder staan bij de Badoej's zeer hoog; geboorten buiten huwelijk is bij menschenheugenis niet voorgekomen, overspel evenmin en prostitutie is bij hen onbekend; de meisjes leven onder zeer scherp toezicht van den kant der moeder en ook de gehuwde vrouw staat onder strenge tucht; de jongens verblijven van de besnijdenis af tot aan hun huwelijk des nachts in de balé; op 7-jarigen leeftijd worden van jongens en meisjes de tanden gevijld en zwart gemaakt. Huwelijken worden nooit vóór het 15e jaar en niet zonder toestemming van het meisje gesloten; de verloving duurt 2 maanden in welken tijd de jongelieden elkander niet spreken en zoo weinig mogelijk ontmoeten; de poe'oen bepaalt den dag van het huwelijk, neemt den zoon uit de handen diens vaders over en geeft hem aan den vader van het meisje, die den jongen man mede naar huis neemt om hem in 't bezit zijner vrouw te stellen; een feestmaal besluit de van zoo weinig formaliteiten vergezelde plechtigheid. Het jonge paar woont dikwijls nog een paar maanden bij de ouders van de vrouw in en vormt daarna een nieuw gezin in een afzonderlijke woning. Huwelijken tusschen personen van de binnen- en buitengehuchten zijn niet verboden.

Hunne onthouding van gemeenschap met de buitenwereld doet onderstellen, dat de Badoej's het Soendaneesch spreken zooals het voor vier eeuwen gesproken werd, met dien verstande dat de splitsing in een hooge en lage taal, een verschil dat blijkens de tjarita pantoen vroeger moet bestaan hebben, verdwenen is. Terwijl de Zuid-Bantammer niet op denzelfden toon spreekt tot zijn meerdere als tot zijn gelijke, maar eerbied te kennen geeft door iets sleepends en gerekts in zijn spraak, klinkt bij den Badoej alles even afgemeten en kort, zelfs de open lettergreep. Vermoedelijk hebben zij een letterschrift gekend en was dit een andere vorm van de

hedendaagsche tjarakan der Javanen en Preanger Soendaneezen; de kleine maatschappij, geen behoefte gevoelende aan de schrijfkunst, zal haar verleerd hebben, en slechts de namen der letters en misschien een flauwe herinnering aan den lettervorm behouden hebben. Pantoens in den zin van vierregelige puntdichten, bezitten de Badoej's niet; hunne litteratuur bestaat uit een tiental legenden, gedeeltelijk in proza, gedeeltelijk in poëzie, waarin zij hunne herinneringen aan het eens zoo machtige en nog eenmaal te herrijzen rijk van Padjadjaran levendig houden; het zijn meestal familie-eigendommen die van vader op zoon overgaan en waarvan vele verloren gingen door het ontbreken van nakomelingschap. Het pantoenverhaal, tjarita of lalakon, wordt door den toekang mantoen voorgedragen met begeleiding van de ketjapi, waarbij hij in den dialoog verschil van stemmen brengt.

Welke de toekomst is van de Badoej's? Wanneer de omstandigheden welke tot dusver hun isolement begunstigden blijven bestaan, zullen zij nog lang zelfstandig kunnen blijven voortleven; aan vice propre zullen zij niet te gronde gaan; en de meening, dat een volk hetwelk niet van tijd tot tijd nieuwe elementen in zich opneemt per se moet ontaarden, hebben zij, zooals Dr. Jacobs in de geschriften waaraan deze mededeelingen grootendeels zijn ontleend [1], terecht doet opmerken, bewezen onjuist of althans niet in alle gevallen juist te zijn. Een „treurig overschot" der oude heidensche bevolking zijn de Badoej's geenszins, veeleer een kerngezond en krachtig ontwikkeld volk, niettegenstaande het eeuwen zonder vermenging voortteelt; en krankzinnigheid, epilepsie, cretinisme en dergelijke ziekten die men gaarne toeschrijft aan huwelijken in kleinen kring, zijn bij de Badoej's zoo goed als onbekend.

De bewoners van de hooge Tengger-hellingen, de wong

---

[1]) Dr. Jul. Jacobs en J. J. Meijer, De Badoej's, 1891; en Dr. Jul. Jacobs, De Badoej's (Int. Arch. f. Ethn. IV, 1891, bl. 158).

Tengger, of, letterlijk vertaald, de Hoogland-menschen, vormen, zooals wij zeiden, het eenig nog levende overblijfsel der Madjapahit'sche beschaving uit haar laatste periode, en vertegenwoordigen de eigenaardige tusschen-ontwikkeling van het Midden-Javaansche tijdperk, dat in hoofdzaak met de tweede helft van Madjapahit's bestaan (± 1400—1518 A. D.) samenvalt [1]). Het bewijs is aanwezig dat reeds vroegtijdig Tengger rechtstreeks ondergeschikt was aan Midden-Javaansche ambtenaren: de akte waarbij een Ngabehi Soetådjåjå over Tengger aangesteld wordt door den Soenan van Kartasoera, Pakoe Boewana II, op 23 November 1733; uit de begeleidende overweging blijkt, dat vóór dat jaar Tengger reeds onmiddellijk onder den Regent van Pasoeroean geressorteerd had.

De Tenggereezen wonen in de moeilijk toegankelijke wildernissen, welke de Dasar omgeven, de Zandzee op den top van het Tengger-gebergte, de oorspronkelijke kraterbodem van dat gebergte. Kjai Dadap Poetih, die in hunne verwarde overleveringen eene groote plaats inneemt, was waarschijnlijk aanvoerder der daarheen uitgeweken bende. Evenwel was hunne afzondering niet zoo volkomen als die der Badoej's; immers wij zagen [2]) dat in 1764 en volgende jaren het hoofd der Tenggereezen met Singåsara strooptochten deed in de stranddistricten van Pasoeroean en Soerabaja.

Het is bezwaarlijk iets omtrent het aantal, niet slechts der personen of huisgezinnen, maar ook der dorpen te bepalen waar hoofdzakelijk echte Tenggereezen verblijf houden; de reden daarvan is dat een groot deel der Tenggereezen, uit vrees voor de Mohammedaansche hoofden die over hen gesteld zijn, zich ook ten opzichte hunner goddienstige en andere gebruiken onderwerpen aan een gezag waarvan zij afkeerig zijn, en hun eigen meening verbergen; dat vele anderen, vooral in de lager gelegen dorpen, zich allengs aan de levenswijze hunner naburen hebben gewend en hunne eigenaardigheden hebben laten varen;

---

[1]) G. P. Rouffaer. De Tenggereezen, Encycl. v. N. I. dl. IV, 293, aan welk opstel een aantal bijzonderheden in de hier volgende mededeelingen ontleend zijn

[2]) Dl. II, 195.

en eindelijk dat, inzonderheid aan de Probolinggosche zijde, honderden Madoereezen in de dorpen der Tengger zijn binnengedrongen. Zoodoende ging het oorspronkelijk volkseigen hoe langer hoe meer verloren. Zuivere Tenggereezen worden nog maar in enkele dessa's gevonden en nog onvermengd heette destijds de bevolking van Pada-kaja, Wanaroem, Wana-merta Sedaeng, Wana-kitri, Proewana en Kerta-anom [1]). Tosari heeft door de aanwezigheid van zijn sanatorium veel aan zuiverheid verloren en de Mohammedaansche gemeente die zich in die buurt vormde, breidt zich nog steeds uit. Junghuhn rekende de bevolking van de Tengger op 6000 personen, verspreid over 50 dorpen, maar meende dat slechts de helft ongeveer als getrouw aan de oude leer kon worden aangemerkt. Bleeker schatte de Tenggereezen op een getal van 7000, waarvan 4000 in 39 tot Pasoeroean behoorende dessa's, de overige in 19 dessa's die tot Probolinggo gerekend worden. Ook Kohlbrugge geeft 7000 als bevolkingscijfer [2]).

Het hoogst gelegene dorp der Tengger is Ngadas onder Toempang (2130 M.); het laagste Tosari onder Pasoeroean (1777 M.). De huizen staan op den grond, zijn niet ompaggerd, lager maar veel langer dan die van de Javaansche benedenlanden, staan dicht bijeen en hebben geen aanplant van vruchtboomen. Is de man met twee vrouwen gehuwd, dan heeft iedere echtgenoote haar afzonderlijk huis. Enkele kleine en lage hutjes, weinig beter dan hondehokken, vindt men eenzaam in een aanplant van kool of aardappelen; hier woont de Tenggerees zoolang de veldvruchten zijne zorg eischen. De huizen zijn loodsen van planken, bamboe en alang-alang, van 50 tot 60 voet lang, bij eene breedte van 16 tot 12 voet, met atap gedekt; aan de buitenzijde zijn de voegen der planken met droog blad dichtgestopt tegen den scherpen wind, en in den wand zijn maar een of twee kleine vensters. Langs de binnenwanden en ook nog in 't midden van het vertrek bevin-

[1]) J. Kreemer. Veertien dagen in Pasoeroeansch Těnggěr (Med. Ned. Zend. Gen. XXIX, 1885, 337).

[2]) L'anthropologie des Tenggerois (L'anthropologie IX, p. 8).

den zich de amben, lange breede banken, waarvan de bewoners zich bedienen om te rusten, of huiselijken arbeid te verrichten, of uit de hand te zetten wat zij niet elders weten te bergen. De slaapplaats van het hoofd des gezins, tegelijk de bergplaats zijner schatten en de legersteden van de anderen, zijn gedeelten van de amben, die door vuile lappen zijn afgeschoten; wat niet als zoodanig wordt gebruikt, is ook voor de gasten beschikbaar. Deze rondloopende bank wordt hier en daar afgebroken door bergplaatsen voor keukengereedschap; de deur is aan het uiteinde van een der lange zijden, de haard ligt aan het andere eind des vertreks, een afzonderlijke keuken is door de grootte van de woning onnoodig en wegens de koude is het vuur daarenboven niet onaangenaam. Bij de deur bevindt zich de sanggar, het huisaltaar, eene zoldering waar de poesaka's bewaard worden, de gewijde erfstukken der vaderen, en dat bij huwelijks- en doodenfeesten als altaar gebruikt wordt.

Voorheen woonde er meer dan één gezin in zulk een huis, en nog komt dat wel voor; maar in den regel huisvesten ze nu één gezin. Aan een der smalle zijden der woning is een open afdak voor paarden en vee en op lange, rechte en overlangsche staken, sigaroan, vindt men bij iedere woning in het gebergte de djagoeng-oogst opgetast. De gezamenlijke huizen van een dorp zijn door eene omheining van gevlochten bamboe omgeven. Rijst verbouwen de Tenggereezen niet, omdat het klimaat daarvoor niet deugt, wel maïs, kool, uien en aardappelen; de pisang draagt op deze hoogte geen vrucht; de rijst is eene lekkernij voor hen en waar welvaart heerscht door den uitvoer van groenten en aardappelen, die steeds grooter afmetingen aanneemt, verkiezen de Tenggereezen de ingevoerde rijst boven de djagoeng. Hunne tuinen en moesvelden hangen soms zoo steil tegen de berghellingen, dat men zich nauw kan voorstellen hoe zij voor afschuiving bewaard blijven, en dat de regelmatig verdeelde akkers op een afstand eenigszins den indruk maken van een opgehangen kadastrale kaart. Op die slechts met veel moeite en inspanning te bewerken akkers is de vrouw

den man behulpzaam in den arbeid; het vervoeren der vruchten naar de markt is veelal hare taak. Sedert lang staat bij de Tenggereezen in hoog aanzien de teelt van de uien, die zij als een bijzonder geschenk des hemels beschouwen. Hunne buffels weiden vrij in het gebergte, maar keeren des nachts naar de stallen terug, ofschoon ook vele in half verwilderden staat rondloopen, zonder dat iemand er zich om bekommert, totdat men ze bij de nadering van het groote jaarlijksche feest bijeendrijft, om er één tot slachtoffer te kiezen.

De Tenggereezen verschillen in uiterlijk weinig van de overige Javanen; zij zijn iets donkerder van kleur, en, schoon niet groot van gestalte, sterker en grooter gebouwd. Hoewel schuchter voor vreemdelingen, dragen zij op 't gelaat eene uitdrukking van goedhartigheid; de jonge vrouwen hebben een blos op de wangen; de oudere komen in slordigheid van kleeding en manieren met de Madoereesche overeen; zij doen dan ook meer veldwerk dan onder de Javanen de gewoonte is. Van vele mannen en vrouwen zijn de kuitspieren door het gestadig dalen en klimmen buitengemeen ontwikkeld.

De reinheid hunner zeden, hunne eerlijkheid, gastvrijheid en huwelijkstrouw worden zeer geprezen; voor hunne bezoekers hebben zij het beste over; hartelijk, ongedwongen en spoedig vertrouwelijk zijn zij veel meer dan andere Javanen, wier vormelijkheid zij daarentegen missen. Diefstal en andere misdrijven zijn hun vreemd; wie uitgaat en zijn huis alleen laat, beschermt zijn eigendom door een stok vóór de deur in den grond te steken. De verplichtingen jegens het Bestuur vervullen zij trouw en stipt. Hunne zindelijkheid laat veel te wenschen over, daar zij in hunne donkere, rookerige huizen zoo dicht mogelijk bij het vuur zitten, te midden hunner bokken en geiten, huisdieren in letterlijken zin, en, hoe onaangenaam ze ook rieken, lievelingen van den Tenggerees; wegens de koude van het water baden zij slechts zelden, en dan niet langer dan een oogenblik; zij loopen en werken in het alles doordringende en zich overal nestelende fijne, zeer droge vulkanische zand van den Tengger-bodem. Van gebrek aan arbeid-

zaamheid kan men hen niet beschuldigen; is hun werk afgeloopen dan brengen zij hun tijd grootendeels slapende bij het vuur door; naar eenige industrie zoekt men bij de Tenggereesche bevolking vruchteloos. Man en vrouw doen ongeveer evenveel werk; de vrouw ziet men veelal, een kind op den rug, met de Tenggereesche patjol aan den arbeid; want er moet hard gewerkt worden voor den kost en de mannen hebben het onderhoud der wegen en het transport van en naar beneden voor hunne rekening.

Het Tenggereesch dialekt, zooals het door de onvermengde bewoners wordt gesproken, heeft iets eigenaardig klankrijks, waarschijnlijk ook omdat het den jong-Javaanschen å-klank mist en de ouderwetsche open a heeft behouden; het bezit een aantal van het Javaansch afwijkende antieke woorden, maar eene afzonderlijke beleefdheidstaal, waaruit de eerbied voor meerderen en de piëteit voor ouderen blijkt, ontbeert het, evenals deze ontbrak aan de Javanen vóór ongeveer 1700 en zooals zij ontbreekt aan het Balineesch. Het zuiverst Tengger-dialekt wordt gesproken in de dessa's Poerwana, Wanakitri, Padakaja, Ngadiwana en Tosari; de Probobinggo'sche, Loemadjangsche en Toempangsche Tengger-dessa's spreken gewoon Javaansch met Madoereesch vermengd.

De Tenggereezen hebben een tijdrekening die juist het midden houdt tusschen de luni-solaire Sjaka-jaartelling met $365^{1}/_{4}$ dagen in het jaar, verkregen door, naast gewone maanmaanden van afwisselend 30 en 29 dagen, dus 354 dagen per jaar, driemaal in de 8 jaar één schrikkelmaand van 30 dagen in te voegen, en de Arabisch-Mataramsche hybride-jaartelling die (sinds Sjaka 1555 = A. D. 1633) dóórtelde met maanjaren, van $354^{3}/_{8}$ dagen in het jaar, verkregen door, naast dezelfde maan-maanden van afwisselend 30 en 29 dagen, dus 354 per jaar, driemaal in de 8 jaar één schrikkeldag in te lasschen. Uiterst gemakkelijk kon men in Sjaka 1555, op Sultan Agoeng's heerscherswensch, van het eene systeem op het andere overgaan. Doch de Tenggereezen rekenen tegenwoordig met jaren van precies 360 dagen, verkregen door bij

dezelfde maan-maanden van afwisselend 29 en 30 dagen, dus 354 per jaar, éénmaal in de vijf jaar één schrikkelmaand van 30 dagen in te voegen. Deze cyclus van 5 jaar heet windoe bij hen, d. i. stip, tijdstip, ook „o" en vandaar tijdkring, cyclus; aansluitend bij den ouderen Javaanschen cyclus van 10 jaar waarin het 10de windoe heette. De Tenggereezen blijven dus jaarlijks $5^5/_8$ dag bij de Javaansche jaartelling ten achter. In de Javaansche jaren 1579/80 of A. D. 1656/7 waren beide kalenders gelijk. Waarschijnlijk hebben de overheerschers van Tengger, de Javanen onder Mangkoerat I (1646—1674) toenmaals de Tenggereezen gedwongen hunne Sjaka-jaartelling vaarwel te zeggen, en bij het begin der nieuwe 8-jarige windoe (20 Octob. 1656) met hen mede te tellen; doch hebben de Tenggereezen van toen af, door hun gewijzigden tusschenkalender, een eigen weg weten te blijven bewandelen.

De doekoen's of priesters der Tenggereezen zijn heilige mannen, die een vrijwillig kluizenaarsleven leiden; zij zijn niet, zooals de naam zou doen vermoeden, tevens geneeskundigen. In uiterlijk, kleeding en habitus onderscheiden zij zich in 't dagelijksch leven niet van hunne omgeving. Hunne inkomsten worden vermeerderd door de vervulling hunner ambtsbezigheden bij den landbouw, bij huwelijken, bij de besnijdenis, bij sterfgevallen en bij feesten. Door de echte Tenggereezen worden zij hoog vereerd. Want de Tenggerees is zeer bijgeloovig; misschien in meerdere mate nog dan de Javaan der benedenlanden, heeft hij ontzag voor geesten, die onzichtbare wezens van meestal twijfelachtige reputatie en zelden goeden wille; droomen en vogelgeluiden doen hem van schrik beven, want aan voorteekenen hecht hij zeer; ontzag eveneens voor de tooverformules, welker kracht wellicht juist op hem zal beproefd worden en die een argeloos mensch plotseling ongelukkig kunnen maken. Maar talrijk zijn ook de beschermgoden, de déwa's, de battari van den Tengger; zij zetelen overal, in een boom, een steen, een bron, een beek, en onbespied offert hij wat rijst of de ingrediënten van een sirihpruim, een strootje met een lucifer, bloemen of groenten, onder het

prevelen van een beschermend gebedje, waarin hij in ruil voor het offer, eene welwillende behandeling vraagt. Dat is zijn godsdienst, waarvoor hij geen tempels noodig heeft. Oppervlakkig oordeelende zou men zeggen dat de Tenggerees een Mohammedaan is, die de oude heidensche gebruiken niet geheel heeft laten loopen; wordt hem gevraagd of hij een „orang slam" is, dan antwoordt hij bijna altijd bevestigend; want voor hem hebben deze woorden geen andere beteekenis dan dat hij de besnijdenis heeft ondergaan. In den lateren tijd is door het optreden van den resident van Pasoeroean, Salmon, eenige verandering gekomen in het bij de Tenggereezen heerschend denkbeeld, dat het printah was wat Mohammedaansche ijveraars trachtten ingang te doen vinden. Bij huwelijken beschouwden zij het verschijnen voor den penghoeloe als een noodzakelijke, maar voor hen waardelooze formaliteit, de inzegening door den doekoen als de daad waardoor het huwelijk feitelijk gesloten werd. Aan deze begripsverwarring is voor zoover Pasoeroeansch Tengger betreft, thans een einde gemaakt, maar in andere streken van het bergland heeft het optreden van het Europeesch Bestuur juist het verdwijnen van de oude adat in de hand gewerkt, o. a. bij zijne bemoeienis met de aanstelling, tegen den wil der bevolking, van den petinggi van Sedaheng-Wanakitri, een uit Bagelen afkomstigen Mohammedaan; en dat het inlandsch bestuur, waar het aldus wordt voorgegaan, gaarne volgt, behoeft geen breed betoog. Door het voortdurend inbrengen van Mohammedaansche elementen, verkeeren de Tenggereezen voortdurend in een gemoedsstemming die de inlander door „koerang senang" aanduidt. Bij hunne feesten b.v. behoort het dorpshoofd eene eereplaats in te nemen; is hij een Mohammedaan, dan onttrekt hij zich aan de bijwoning daarvan of wel hij zit er meesmuilend bij en hindert de anderen. De Tenggerees is niet afkeerig van varkensvleesch, maar uit vrees van bespot te worden door de hoofden en hunne geloofsgenooten, eet hij 't in het verborgene; zoo zijn er een aantal gevallen waarin de aanwezigheid van Mohammedanen, die op den Tenggerees

neerzien als op iets van lagere orde, voor hen onaangenaam en hinderlijk is; en de neiging om dien hinder te doen ophouden, kan allicht leiden tot het nalaten van alles wat aanstoot geeft, tot het verlies van zijne individualiteit. Het is dan ook niet twijfelachtig of, trots de goede bedoelingen van enkele Europeesche ambtenaren, de uitbreiding van den Islam in het Tenggergebied hand over hand toeneemt, zooals officieel wordt erkend [1]); en, indien een goede regeling van der Tenggereezen rechtstoestand uitblijft, zal men ginds over niet langen tijd slechts Mohammedanen vinden en dezulken die meer zijn dan „orang slam" [2]).

In rang staat de doekoen van Tosari het hoogst, maar als oudste geldt die van Ngadiwana. Aan nederigheid lijden zij niet; vóór iets gebeurt is 't den doekoen al lang bekend. Overlijdt een hunner, dan wordt door de overige doekoen's, na onderling beraad, een familielid van den overledene in diens plaats gekozen. Wat in de benedenlanden de taak van den djoeroe-koentji is, verricht hier de doekoen; hij is 't die offert, maar hij wordt daartoe alleen in staat geacht indien hij rein is, d. w. z. onbesproken van gedrag, hijzelf en de dessa waaruit hij stamt. Hij is vrij van heerendiensten en voert een pajong als onderscheidingsteeken; zijne echtgenoote, of de jongste van beide, is bij den dienst onontbeerlijk, vooral voor het bereiden van gebak. Tot de benoodigdheden van den doekoen behooren de priesterkleeding van veelkleurige, driehoekige lapjes, het badjoe antakoesoema, dat tegenwoordig nog door den sultan van Jogja bij hooge feesten gedragen wordt, en vroeger als uniform-buis gedragen werd door het antieke lijfkorps van den sultan, de Tamtåmå's, benevens een hoofddoek van hetzelfde maaksel; voorts de reliquieën: een zodiakbeker als wijwatervat, heilige geschriften (kropak's), een gebedriem van zilver-passement, een wierookschaal en de gewijde metalen schel. De zodiak- of dierenriem-bekers, perasen, zijn

1) Koloniaal Verslag 1898.

2) La Chapelle. Nota betr. het Tenggergebied (T. Bat. Gen. XLI, 1899, 36 v.)

heiligdommen die door de doekoens bewaard en jaarlijks gebruikt worden bij het groote Tenggerfeest aan den Brâmâ gewijd [1]; zij mogen bij geen enkele feestelijke gelegenheid ontbreken, noch bij de slametan's, noch bij de huwelijks-inzegening; gedurende het lange gebed, dat de doekoen dan verricht, staat de beker met water vóór hem, een kleine tros bloemen en bladeren, de stelen omhoog in het water; het gebed nu en dan afbrekend, sprenkelt hij het water vóór zich en ter weerszijden, nooit naar achteren, waar de toehoorders zitten, opdat alles in- en uitwendig gereinigd worde. Alleen op de Bromo-hellingen is de eeredienst met zodiak-bekers tot heden toe levend gebleven. De herkomst der perasen kennen de doekoen's niet, evenmin als de teekenen van den dierenriem, die er op voorkomen. Bij het wijden der akkers worden deze bekers gebruikt, bij het besprenkelen van zieken, van lijken, van de afbeeldsels der overledenen, van jonggehuwden, van de offeranden. Terwijl de doekoen zijn gebeden prevelt, de uiteinden van den omgehangen gebedriem vasthoudend en bewegend, zwaaien de koorknapen de wierookschaal en klingelen met de metalen schel; deze knapen, priesterleerlingen of lĕgĕn vergezellen den doekoen en hebben te zorgen voor wierook en wijwater en de heilige voorwerpen [2]).

De eerbied aan het voorgeslacht is den Tenggereezen niet vreemd. Bij een huwelijksfeest worden poppen tentoongesteld, drie of vier decimeters hoog, van klapperblad, katoen en bloemen vervaardigd, afbeeldingen van de gestorven groot- en overgrootouders, zonder wier zegen geen huwelijk gelukkig is. Gedurende het feest rijkelijk voorzien van spijzen, worden zij, na afloop daarvan, ontdaan van al het mooi en buitenshuis verbrand. Bij de huwelijks-voltrekking voor de sanggar houden de leden van het gezelschap ieder een blad met bloemen omhoog, een bloemengroet, die ook elders op Java en op

[1]) Afgebeeld bij Kohlbrugge. De heilige bekers der Tenggereezen (T. Bat. Gen. XXXIX, 1897, 129 v.); zie verder het art. Zodiakbekers van Dr. H. H. Juynboll in Encycl. v. Ned. Ind.

[2]) Kreemer, t. a. p.

Bali in zwang is. Als laatste trouwplechtigheid raakt de doekoen van bruid en bruidegom het voorhoofd, den rechter- en linkerschouder, rug en borst aan.

Bij het begraven wordt de doode met de voeten naar het noorden, met het hoofd naar het zuiden nedergelegd, naar den Smeroe toe, daar de zielen den Bromo heeten in te gaan en door diens vagevuur naar den hemelberg, den Smeroe, te verhuizen, waar Brahma zetelt. De eerste week wordt op het graf spijs en drank gezet; daarna wordt een pop gemaakt, bij het haardvuur geplaatst, gespijzigd, gewijd en ten slotte verbrand.

De twee groote feesten der Tenggereezen vallen op den 14den of 15den dag der tweede en twaalfde maand, dus op 14 of 15 Karo en 14 of 15 Kasada. Het eerste is een doodenfeest, een offerfeest op den 1000sten dag na het overlijden. Het tweede is het groote Bromo-feest, het feest op den heiligen berg der Tenggereezen, de nog werkzame eruptiekegel op de Dasar. Er is een legende, volgens welke Kjai Oemah en Njai Oemah, de eerste bewoners van 't gebergte hun jongsten zoon en 25ste kind aan den Bromo offerden, als dank voor hun, lang uitgebleven, nakomelingschap; zijne broeders en zusters, waarvan de oudste Tengger heette, werden de stamvaders en -moeders der Tenggereezen. Elk jaar op bovengenoemden datum verzamelen zich deze afstammelingen, duizenden mannen, vrouwen en kinderen op de Zandzee. Alle geloften die gedurende het voorafgaande jaar werden gedaan, worden dan volbracht; de doekoen's in plechtgewaad en van de lĕgĕn vergezeld, doen hunne gebeden opstijgen met den wierook en besprenkelen den heiligen grond met water; en allen klimmen, onder gamelan-spel, op naar den rand des kraters en werpen hunne offeranden, vruchten, groenten, bloemen, kippen, geiten, kleederen en geld in den afgrond [1]. Het Bromo-feest is blijkbaar een zoenfeest tot stilling van den geweldigen Bromo. Dat er vroeger soms menschenoffers

[1] Kohlbrugge, T. Bat. Gen. XXXIX, 1897, 428.

gebracht werden is, in verband met de zooeven medegedeelde legende, niet onwaarschijnlijk.

Nadat deze offers gebracht zijn is het feest op de Zandzee en geniet ieder van de medegebrachte spijzen. En als straks de schare al joelend en jubelend dit oord verlaat, zien wij de achtergebleven kinderen, zooals kinderen overal ter wereld zouden doen, een eind afdalen langs den kraterwand om te kapen wat zij machtig kunnen worden, opdat niet al dat heerlijks verloren ga.

Tengevolge van Mohammedaanschen invloed, vermindert telkens het aantal van hen die aan het Bromo-feest deelnemen.

In de Solo'sche Nawålå Pradåtå, des vorsten reglement voor de Solo'sche rechtbank, van 4 October 1818, worden afzonderlijk genoemd de Kalangs, Pinggirs en Gadjah-mati's; in andere dokumenten uit Soerakarta afkomstig wordt dezelfde onderscheiding aangetroffen, en worden ook nog de Gåwongs genoemd [1]).

Weinig is er met zekerheid omtrent deze Kalangs bekend. Zij waren reeds op het Java van vóór den Islam, en zij kunnen krijgsgevangenen geweest zijn uit de buurten van Kedah, Kelong en Pegoe, uit de periode van omstreeks 800 A. D. [2]). Eerst veel later hooren wij van hen.

In de geschiedenis van Mataram onder Sultan Ageng leest men, dat deze vorst omstreeks 1640 een deel der zwervende Kalangs noodzaakte vaste woonplaatsen te kiezen, waaraan men den naam kalangans gaf, en een hoofdgeld te betalen waaraan 's vorsten overige onderdanen niet onderworpen waren; waarop de heffing dezer belasting, juist van de Kalangs met voorbijgang van anderen steunde — in officieele stukken is later herhaaldelijk van dat hoofdgeld der Kalangers sprake — is ons niet gebleken; dat zij niet tot de Javanen werden gerekend zou men opmaken uit die plaatsen

---

1) Rouffaer, Tenggereezen, in Encycl. v. N. I., IV, 294 v.

2) Volgens Rouffaer, t. a. p. bl. 295.

waar over Javanen *en* Kalangers geschreven wordt. De eerste maal dat in het oud-koloniaal archief Kalangs ter sprake komen is 4 Nov. 1675, toen een groote menigte Calangs of houthakkers werd aangewezen om hout te kappen in 't gebergte van Rimbangh en Patty [1]. De houtkap wordt op den duur als hun bedrijf, de houtverkoop als hun verdienste vermeld; in 1678 spreekt Speelman in zijn memorie van overgave van Toemengoeng Lamongan, een der twee voornaamste hoofden der Kalangers die veel van zijn volk in de distrikten van Semarang en Demak had en welke Kalangers hun eigen profijt zochten met het kappen en verkoopen van hout. De Jonge vermeldt verder [2] dat in 1705 een met den Soesoehoenan gesloten traktaat aan de Compagnie toestond „timmerwerven op te regten tot het bouwen „en repareeren van schepen en vaartuygen, en sullen de „javaanse gouverneurs gehouden zijn daartoe altijd de nodige „volkeren of Javaansche calangers (hier valt het onderscheid „dus weg) en houtwerken als andere behoeften in hunne „districten te beschicken, dog sullen dan ook die Kalangers „alleen onder 's Compagnies gehoorsaamheyt moeten staan, „sonder dat de Javaanse gouverneurs hun eenig hoofdgeld „als anders sullen mogen opleggen." In 1739 vereerde de Soesoehoenan aan Raden Toemoengoeng Soeradiningrat het regentschap Sidajoe, mitsgaders het gezag over de Kalangers, bestaande in 6000 huisgezinnen en 1000 tjatjah's; of de Kalangs in het regentschap verblijf hielden, blijkt niet, wèl dat zij als iets afzonderlijks werden beschouwd. Toen de Compagnie een gedeelte van Midden- en Oost-Java onder haar direkt bestuur kreeg en tegelijk daarmee de Kalangs tot onderdanen, was een regeling van het toezicht dat over hen gevoerd en van de toelage die daarvoor genoten zou worden noodzakelijk; dit geschiedde bij resolutie van 27 Januari 1747.

Het aantal Kalangs bedroeg zooveel de Compagnies landen

---

[1]) De Jonge, Opkomst VI, 193.

[2]) T. a. p. VIII, bl 264.

betrof, blijkens deze resolutie, in Soerabaja 250 gezinnen, Pasoeroean 50, Pati 250, Demak 1000, Kendal 250, Pekalongan 800, Tegal 180.

Ieder huisgezin was gewoon geweest aan den Soesoehoenan op te brengen een rijksdaalder. Op de helft van de 18e eeuw waren zij in Mataram zoo talrijk, dat bij de akte van verdeeling van het Mataramsche rijk in 1755 aan den Soesoehoenan en Sultan ieder 3000 tjatjah's (stuks; letterlijk: kerf) Calangers werden toegekend [1]).

Het bestuur door afzonderlijke hoofden bleek in de praktijk niet te voldoen en in 1762 werd besloten „de Kalangs„volkeren ter voorkoming van oneenigheden en twisten voor„taan te laten ressorteeren onder de respectieve regenten, in „welker districten zij zich bevinden, en tot generale hoofden „over dezelve aan te stellen den Panumbahan van Madura, „en den Adipathie van Samarang, te weten in die regent„schappen, waarvan zij ieder op zichzelfs Wedono's zijn." Na de resolutie van 6 Aug. 1793, betrekking hebbende op de aanstelling van een Kalanghoofd, worden omtrent hen geen beschikkingen aangetroffen. In 1808 zijn door Daendels de Kalangs-gelden afgeschaft en van dien tijd af begint hunne langzame oplossing in de hen omringende maatschappij.

Wel was het vooral Mataram waar zij in grooten getale voorkwamen en ook nu nog bewonen zij te Soerakarta en Jogjakarta afzonderlijke buurten; maar feitelijk zijn zij over geheel Midden-Java verspreid gebleven, en in alle residentiën van Rembang tot Banjoemas kon men de sporen van hun aanwezen, in vroegere als latere berichten, volgen [2]). De Kalangs oefenden doorgaans bijzondere beroepen uit; velen waren kopersmeden, anderen vervaardigden zweepen uit rotan [3]), maar in overeenstemming met hunne vroegere levenswijze, hielden zij zich toch voornamelijk bezig met het vellen van boomen

---

1) De Jonge, X, 374 v.

2) De Jonge, VI, 193. VII, 207.

3) Van Musschenbroek bij A. B. Meyer, Die Kalangs auf Java (Leopoldina, XIII, no. 13—14, Aug. 77, bl. 4).

en 't bewerken van hout, deels tot hun eigen voordeel, deels in heerendienst van de vorsten. Behalve de levering van het hout voor oorlogsprauwen ten behoeve van den Soesoehoenan, moesten zij in Mataram het hout aanbrengen voor de vorstelijke kratons en daaraan het noodige timmerwerk verrichten.

Hoewel deze berichten weinig geschikt zijn om ons een in allen deele duidelijk begrip te geven van de geschiedenis der Kalangs, blijkt uit het opgespoorde, dat zij sedert eeuwen een macht waren op Java waarmede rekening te houden viel. Te midden van kleine vorstendommen die elkander gedurig beoorloogden, zullen zij meermalen verjaagd en van woonplaats veranderd zijn. Door een machtiger nabuur overwonnen, zullen zij dikwijls den overwinnaar als leenheer erkend hebben, om later, onder een zwakkeren opvolger, hunne onafhankelijkheid te herwinnen. En indien de vredesvoorwaarden te zwaar bleken, stond heel Java voor hen open om naar elders te wijken. Zoo zullen de Kalangs zijn blijven voortbestaan, onder afwisselende ups and downs. De suprematie van Mataram erkennende, hebben zij zich verbonden tot het betalen van een hoofdgeld en het verrichten van diensten als houthakkers en timmerlieden, zonder zich te onderwerpen aan de naastbij wonende Javaansche hoofden. In de redactie der Nawålå Pradåtå van 21 Jan. 1784 spreekt de Soenan wel van „mijn onderdanen, de kalangers, enz.", maar zij wisten hun zelfbestuur te handhaven, hadden een eigen hoofd aan 't hof, ook al was deze een over hen gestelde Javaansche groote, en zij zijn ten slotte met de hen omwonende Javanen steeds meer en meer gelijk geworden [1]).

Tegenover een bijna volkomen gemis aan vertrouwbare historische gegevens, staat een menigte verdichtselen, die toonen dat de Javanen van oudsher met minachting en afkeer jegens de Kalangs zijn bezield geweest. Zeer algemeen zijn op Java legenden verspreid die aan dezen volksstam een afkomst

---

[1]) Ketjen. T. Bat. Gen. XXVIII, 1883, bl. 199 v.

uit een tegennatuurlijke verbintenis toedichten van moeder en zoon, wier zonen de stamvaders der Kalangs werden. Veel meer verbreid en algemeen door de Javanen voor waar gehouden, is de meening dat de Kalângs afstammen van een hond; maar de legenden daaromtrent loopen zoozeer uiteen, dat de hond nu eens als de vader, dan weder als de moeder van hunnen stam wordt voorgesteld. Slechts één dezer verhalen, dat aan een Javaansche babad ontleend is, willen wij hier kortelijk mededeelen. Ratoe Båkå, vorst van Mendang Kemoelan belaagde de kuischheid van zijn eigen dochter, de schoone Dewi Retnå Tjendilå, en daar zij weigerde hem ter wille te zijn, verbande hij haar naar een afgelegen oord, waar zij zich slechts met weven bezig hield. Djåkå Bandoeng, de zoon eener endang (vrouwelijke kluizenaar) zag haar, werd op haar verliefd en vroeg hare hand aan haar vader, die ze hem toezeide, op voorwaarde dat hij in één nacht de Tjandi Sèwoe [1]) zou bouwen. Hij nam het aan, maar toen het werk op een tiental beelden na voltooid was, werd hij gestoord door het padi-stampen der meisjes van Prambanan, dat het aanbreken van den dag verkondigde.

Terwijl hij aan zijn ontevredenheid in een over die meisjes uitgesproken vloek lucht gaf, vatte hij het voornemen op nu de prinses te ontvoeren. Hij deelde dit aan zijn moeder mede, die hem dat plan ontraadde; steeds levendiger werd hun woordenstrijd, tot eindelijk de endang haren zoon vervloekte en veranderde in een bruinen hond. Die metamorfose bracht geen verandering in zijne neiging te weeg; huilende bleef hij om de woning der verbannen prinses rondwaren, en was er alzoo getuige van, dat zij haar weefspoel liet vallen, en, dien niet kunnende wedervinden, de gelofte deed dat zij tot man zou nemen wie hem haar terugbracht. De hond vond den spoel en legde hem voor de prinses neder, die, daarin eene beschikking der Déwa's erkennende, zich met hem verbond, maar, beschaamd over hare samenleving met een dier,

---

1) Deel I, bl. 165 v.

zich met hem in een bosch verborg, waar zij hem een zoon baarde, die de stamvader der Kalang's werd [1]).

Uitsluitend op de Kalangs toepasselijk is dit verhaal echter niet; in Makassar en Boni leven legenden voort omtrent de vereeniging van mensch en hond en het terugbrengen van een schietspoel door een hond. De Atjehers en de Maleiers der Padangsche Benedenlanden vertellen een dergelijk verhaal van de Niassers; de Bantammers en de Boegineezen van de Hollanders. En op Lombok zijn niet minder dan drie lezingen van de Kalang-legende in omloop [2]). Vermoedelijk is de bestaande legende op de Kalangs, die men niet genegen was, toegepast, en langzamerhand een bepaald op hunne afkomst betrekking hebbende fabel geworden.

Het is den Javanen niet genoeg, door een onzinnig samenweefsel van eenige der telkens terugkeerende trekken hunner eentonige legenden, een klad op de afkomst der Kalangs te werpen, en zelfs in de dessa Pragoeman in Semarang het graf van hun vermeenden stamvader aan te wijzen; zij beweren ook, dat, schoon de Kalangs zich voor het uitwendige naar de gewoonten hunner landgenooten en de voorschriften van den Islam voegen, zij in 't geheim heidenen zijn en onder elkander zekere vreemde gebruiken volgen, waarbij steeds de hond een groote rol speelt [3]). Als een huwelijk onder hen zal plaats hebben, worden acht dagen te voren alle familieleden opgeroepen en uitgenoodigd om hun voorraad van kleederen af te geven, die dan gezamenlijk met die van bruidegom en bruid in een groote koperen pan gepakt en onder het dak geborgen worden. Daarna veegt men het huis schoon en be-

---

1) Dit verhaal is medegedeeld door Te Mechelen in T. Bat. Gen. XXIV, 1877, bl. 436. Een ander meer uitvoerig verhaal wordt medegedeeld door Ketjen in hetzelfde deel, bl. 421. Een vierde verhaal geeft Winter in T. v. N. I. 1839 II, 2, bl. 579. De Solosche versie dezer legenden, waarin de hond als de moeder optreedt, vermeldt Te Mechelen, t. a. p bl. 440, de Tegalsche J. Knebel in T. Bat. Gen. XXXVII, 1894, 489 v.

2) Van Eerde in T. Bat. Gen XLV, 1902, bl. 30.

3) Vgl Ketjen in T. Bat. Gen. XXIV, 1877, bl. 421 v.

strooit de vloer met asch. Van nu af komen acht nachten lang alle familieleden van beide seksen daar bijeen om te waken, en als zij in de uitgestrooide asch het spoor van een hond waarnemen, wordt dat aangemerkt als een bewijs dat de voorouders het huwelijk goedkeuren. Wat er gebeurt als zich geen hondensporen vertoonen, wordt daarbij niet gemeld. Is het bewijs van goedkeuring verkregen, dan wordt een feestmaal aangerecht, en op het weefgetouw worden twee stukjes roodkleurig doek, maar met ruiten van verschillend patroon, opgezet, die nog denzelfden dag moeten zijn afgeweven, en waarvan het ééne voor de bruid, het andere voor den bruidegom bestemd is. Vervolgens worden de onder het dak geborgen kleederen te voorschijn gehaald en aangetrokken, wordt de gamelan bespeeld, soms een buffel of koe geslacht, en over de hoofden van bruidegom en bruid water uit een gendi uitgestort, waarna zij het overblijvende drinken. Des avonds worden de verloofden tot elkander gebracht en moet de bruidegom met zijn kris een wit katoenen draad doorsnijden, waarmede zijn bruid is omwonden. Zij blijven nu den geheelen nacht bij het feest zitten en bekleeden zich des morgens met de voor hen geweven stukjes doek, die als djimats (talismans) bewaard blijven.

Bij een sterfgeval worden de oude kleederen van den overledene dadelijk na de begrafenis en de nieuwe bij het offermaal op den duizendsten dag na de plechtigheid verbrand. Ook op den derden en zevenden dag hebben offermalen plaats. Sommigen zeggen, dat op den duizendsten dag ook een houten pop, één of anderhalf voet hoog, verbrand wordt, die den overledene moet voorstellen. Verder wordt beweerd dat de Kalangs houten beelden in de gedaante van een hond vereeren en, onder elkander zijnde, bij het afleggen van eeden, aanroepen. Of deze beelden werkelijk een hond voorstellen moge later blijken; zeker is het dat bij hunne godsdienstige handelingen poppen gebruikt worden en dat bepaaldelijk een plat houten beeld, Poespâ-gambar, bij de lijkmalen der Kalangs gebezigd wordt [1]).

---

[1]) Not. Bat. Gen. 1899, blz. 8, III, 5°; 1900, blz. 115, VII, 3°.

Er is reden om aan te nemen, dat vele der bovengenoemde beweringen het uitvloeisel zijn van de minachting die de Javanen voor hen koesteren, en rechtstreeks samenhangen met de zooeven vermelde fabelen; intusschen dient in 't oog gehouden te worden, dat al zijn zij thans weinig meer van de overige bevolking onderscheiden, zij in vroeger tijd steeds op zichzelven woonden en zich niet door huwelijk met de Javanen vermengden. De vraag is dus gewettigd of er ook in hun uiterlijk vóórkomen sporen gevonden worden van eene afkomst die hen van de overige bevolking scheidt, en of men daarin grond kan vinden om hen te beschouwen als een overblijfsel van eene bevolkingslaag, die op Java, lang vóór de Hindoeperiode, door het Maleische ras verdrongen of onderworpen is. Ook zonder nog met vele Javanen aan te nemen, dat de Kalangs met een rudimentairen staart prijken, zouden zij dan uit een ethnologisch oogpunt hoogst merkwaardig zijn te achten en een te meer zorgvuldige studie verdienen, naarmate het zekerder is dat zij zich in den laatsten tijd meer en meer onder de massa der bevolking van Java verliezen. De onderstelling van Dr. A. B. Meyer [1]) dat de Kalangs eigenlijk behooren tot een zwarthuidigen, kroesharigen stam der Australische negers en meer in 't bijzonder verwant zijn met de Negrito's der Filippijnen, de Semang's van het Maleische schiereiland en de bewoners der Andaman-eilanden, is in den loop der tijden niet gebleken juist te zijn.

Mas Ngabéhi Brådjå Dentå, kleinzoon van een voormalig hoofd der Kalangs van Jogjakarta, verschafte indertijd inlichtingen over dien stam aan Dr. Groneman; hij rekende zich tot de Kalangs en meende, dat hij en zijne stamgenooten afkomstig waren van Hindoe's en Arabieren met Javanen gemengd. Volgens hem wonen vele Kalangs in eigen kampongs bijeen, die nog (het bericht is ruim twintig jaar oud) den naam kalangans dragen, maar men vindt in dezelfde kampongs toch ook soms Javanen bij Kalangs inwonende, terwijl omge-

[1]) T. a. p. bl. 73.

keerd niet zelden ook Kalangs bij Javanen in Javaansche kampongs gehuisvest zijn. Wel zijn er Javanen die van samenwoning met de Kalangs niet willen weten, maar dit is volstrekt niet algemeen, en zelfs zijn voorbeelden van aanhuwelijking tusschen Kalangs en Javanen niet zeldzaam.

De Kalangs van Jogjakarta, aldus gaat deze berichtgever voort, zijn deels kooplieden, deels timmerlieden, deels magangs der Javaansche prinsen en hoofden. In den kraton des sultans zag Dr. Groneman dikwijls Kalangs als timmerlieden werkzaam en te Pasar Gedé woonden er velen die door den handel tot welstand geraakt waren. Allen stonden destijds bekend als zeer arbeidzaam en onderling zeer hulpvaardig.

De Kalangs van Jogjakarta onderscheiden zich van de Javanen evenmin door kleeding als door fysisch voorkomen; wel gebruiken zij bij hunne plechtigheden enkele woorden die de omwonende Javanen niet kennen [1]) en verder zijn er onder hen die een onwelluidende uitspraak hebben. Ook in den godsdienst onderscheiden zij zich niet; de besnijdenis wordt getrouw door hen in acht genomen en er komen zelfs hadji's onder hen voor. In weerwil van dit alles blijft onder de lagere klassen der Javanen en onder de bijgeloovige inlandsche kinderen nog veel vooroordeel tegen de Kalangs bestaan; zelfs aan de praatjes omtrent hunne staarten en hun bloedschendigen omgang met hun eigen kinderen wordt nog hier en daar geloof gehecht.

Heeft volgens deze berichten de samensmelting van de Kalangs met de gewone Javaansche bevolking in Jogjakarta reeds groote vorderingen gemaakt niet minder moet dit volgens Te Mechelen in Soerakarta het geval zijn. Toen de Soesoehoenan, zoo leert ons deze schrijver, nog de vrije beschikking had over de houtbosschen, was aan de Kalangs de zorg voor het kappen en vervoeren van het hout naar het hof opgedragen en waren zij bepaaldelijk onderscheiden van Nårå wrekså's of hoftimmerlieden, die, zooals hunne Kawi-

---

[1]) Not. Bat. Gen. 1899, bladz. 7, III, 2°.

benaming ook aanduidt, tot het hofpersoneel gerekend worden. Sedert echter de vorst genoodzaakt werd de bosschen aan het Gouvernement af te staan, zijn deze beide kategoriën geheel samengesmolten, en werden zij bijeen met den naam Kalang genoemd, die daar thans niet meer op bijzondere afstamming maar op bijzondere beroepsbezigheden wijst. De naam Kalang omvat het geheele korps hoogere en lagere ambtenaren, dat, met den Wadånå Kalang aan het hoofd, met het toezicht op de hoftimmerlieden belast is, te zamen met al hunne ondergeschikten, zelfs de opgezetenen der landerijen, die hun, krachtens het ambt, tot levensonderhoud zijn toegekend. Het volgt reeds hieruit, en evenzeer uit het opgeheven recht der ambtenaren om hunne ambten en de daaraan verbonden bevoegdheden te verkoopen, dat hoevele echte Kalangs zich ook nog in dit korps mogen bevinden, de naam alleen ons geenszins het recht geeft hen als zoodanig te beschouwen. De Wadånå Kalang zal zeker wel nooit een echte Kalang geweest zijn; want van oudsher was het een wet in Mataram, dat geen Kalang tot hoogeren rang dan dien van Panewoe kon opklimmen [1]); hij zal wel altijd een Javaansch hoofd geweest zijn, die over de Kalangs gesteld werd als een Europeesch officier over een kompagnie inlandsche soldaten. Het schijnt echter dat de Wadånå Kalang eenigszins minder dan zijn ambtgenooten geacht wordt; maar Te Mechelen verzekert ons uitdrukkelijk, dat dit is toe te schrijven aan het minder gewicht zijner functiën, geenszins aan de betrekking waarin hij staat tot een ras van menschen van wier voormalige gebruiken en instellingen wel is waar nog eenige herinnering is overgebleven, maar zonder dat iemand meer weet, waarin zij eigenlijk bestonden.

Volgens Roorda [2]) zouden er Kalangs gevestigd zijn te Kaliwoengoe, Demak en Kendal. De regent van Kendal (waaronder ook Kaliwoengoe ressorteert), Notonegoro, en

[1]) Winter in T. v. N. I. 1839, II, 2, bl. 578. Mounier in T. v. N. I. 1844, VI, 1, bl. 318.

[2]) Geciteerd door Meyer t. a. p.

diens vader, een meer dan tachtigjarige pangéran, deelden aan Dr. Kohlbrugge mede, dat er wel een dorp Kalang in hun gebied ligt, maar dat niemand ooit van een stam Kalangs had hooren spreken, die, waarin het ook zij, van andere bewoners zou afwijken; zij noemden het verhaal een fabel. Desgelijks werd hem gezegd te Soerakarta, in Bagelen en Banjoemas, zoodat, zegt Dr. Kohlbrugge, indien er nog Kalangs bestaan, zij dermate op andere Javanen gelijken, dat een gewoon mensch het onderscheid niet opmerkt [1]). Onder deze omstandigheden is het zeer onwaarschijnlijk, dat de thans nog levende afstammelingen der Kalangs ons door hun uiterlijk iets meer zullen leeren omtrent hunne afkomst dan wij reeds weten.

De Pinggirs zijn Hindoeïstische bewoners van Balambangan die, na de verovering van dit rijk, door sultan Agoeng omstreeks 1639 naar Kerta, den toenmaligen kraton of hoofdplaats van het Mataramsche rijk gebracht werden, waar hunne vrouwen meestal in den kraton als minnen in dienst kwamen, terwijl de mannen een handwerk uitoefenden. Zij woonden veelal bijeen in eigen kampongs, kampong minggiran geheeten, welke namen thans nog vóórkomen op de hoofdplaatsen Jogjakarta en Soerakarta der later ontstane Javaansche rijken van dien naam. In art. 24 van het hiervoren genoemde wetboek Nawâlâ Pradâtâ wordt bepaald, dat „in hunne zaken tusschen man en vrouw zal vóór het volk der Kalangs de man, en voor het volk der Pinggirs en Gadjahmati's de vrouw den voorrang hebben"; m. a. w. Kalangs zijn allen die uit een Kalangschen vader, Pinggirs zij die uit een Pinggirsche moeder geboren zijn [2]).

De Gadjah-mati's moeten [3]) gekomen zijn van het omstreeks

---

[1]) Kohlbrugge, L'anthropologie des Tenggerois (L'Anthropologie, IX, bl. 4 v. van den overdruk).

[2]) T. v. N. I. VI, 1844, 1, 287. Ind. Gids, 1884, I, p. 85.

[3]) Volgens Rouffaer, Encycl. v. N. I. IV, 295.

1500 gesticht Pasoeroeansche rijk Gadjah Mada of Senggoeroeh [1]). Na de verovering van Balambangan door sultan Agoeng in 1639, moet dit rijkje door Mataram ten onder gebracht zijn en een deel der bewoners als slaven medegevoerd, die daarna door de Javanen, tuk op woordenspel, Gadjah mati, d. i. de doode olifanten in stede van Gadjah mada, dat eerst later Gadjah-mådå werd, de woest-sterke olifanten kunnen genoemd zijn. Derhalve zouden de Gadjahmada omstreeks 1650 door Mangkoerat I van de Kawi-, Smeroe- en Bromo-hellingen weggehaald zijn, tot Gadjah-mati herdoopt, en in de buurt van zijn nieuwen kraton neergezet. Thans komen zij in de Vorstenlanden voor en zijn in Jogjakarta windoesårå, palfreniers, en belast met het vervaardigen van rijzweepen en stalgereedschap voor des sultans statiepaarden.

Dat een deel dezer Gadjah-mati's Tenggereezen geweest is, zou kunnen blijken uit de overeenkomst van Tengger-verhalen en stukken uit de Babad Tanah Djawi; zoomede uit de zoowel door den Tenggereeschen doekoen als, bij hooge feesten, door den Sultan van Jogja gedragen badjoe antakoesoema, de reeds genoemde jas van kleine stukjes verschillend gekleurde stof, als bij een lappen-deken samengenaaid.

VIERDE HOOFDSTUK.

Vreemde Oosterlingen.

Het regeerings-reglement voor Ned.-Indië verdeelt in art. 109 de geheele bevolking, die in Insulinde onder het Nederlandsch gezag staat, met het oog op haren rechtstoestand, in Europeanen, Inlanders, met Europeanen gelijkgestelden, met Inlanders gelijkgestelden. Deze laatste klasse wordt gevormd door alle niet-Europeanen en niet-Inlanders die Mohammedanen of Heidenen

[1]) Zie dl. I, bl. 255, waar verkeerdelijk Senggårå staat.

zijn, m. a. w. door hen die gewoonlijk „Vreemde Oosterlingen" of „Oostersche Vreemdelingen" genoemd worden.

De bepalingen gemaakt voor Europeanen of Inlanders zijn ook toepasselijk op de met hen gelijkgestelden, voor zoover omtrent hen geene bijzondere wettelijke voorschriften bestaan. In art. 73 van het Reglement wordt voorgeschreven, dat de „Vreemde Oosterlingen", zooveel doenlijk in afzonderlijke wijken vereenigd zullen worden, onder de leiding van hoofden hunner eigen natiën, die door de hoofden van gewestelijk bestuur van de vereischte instructiën worden voorzien. Natuurlijk zijn die eigen hoofden steeds ondergeschikt aan de hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur.

Wij behoeven ons hier niet te verdiepen in de rechtsquaestiën waartoe deze zeer vage bepalingen aanleiding geven, vooral met het oog op de met Perzië, Marokko, Turkije en Siam gesloten traktaten en op art 1 van het Londensche tractaat van 1824, door welke overeenkomsten aan velen, die anders onder de „Oostersche Vreemdelingen" zouden begrepen zijn, onbelemmerde toelating op den voet der meest begunstigde natiën van Europa verzekerd is. In den jongsten bevolkingsstaat van Java (einde 1900) worden, nevens eene bevolking van 62,477 Europeanen en 28,386,121 Inlanders, nog 277,265 Chineezen, 18,051 Arabieren en 3114 andere Vreemde Oosterlingen vermeld. De Arabieren zijn grootendeels Hadhramieten, de andere Vreemde Oosterlingen, vermoedelijk vooral Klingaleezen of Mooren [1]) en Bengaleezen, Britsch-Indische onderdanen.

Hoofdzakelijk blijven alleen de Chineezen, d. i. verreweg de talrijkste klasse der vreemdelingen, als onderworpen aan de bepalingen van art. 73 van het Regeerings-reglement en de daarop steunende verordeningen, over. In 1871 werd bepaald, dat de gouverneur-generaal de plaatsen zou aanwijzen, waar

---

[1]) Zie D. I, bl. 71. De Portugeezen, gewoon in Europa te strijden met de Mooren, (Mauri, Mauritaniërs), noemden ook hunne geloofsgenooten in Indië „Mooren" en aan hen is het gebruik om de Mohammedanen van de kust van Kĕling „Mooren" te noemen, tot de Nederlanders overgegaan.

hij wijken voor Oostersche Vreemdelingen wenschelijk achtte. Bij de daarop gevolgde werkelijke aanwijzing is echter alleen aan wijken voor Chineezen gedacht, terwijl eerst veel later, in 1875 [1]) bij wijze van aanhangsel, eene aanwijzing van wijken voor „andere Vreemde Oosterlingen dan Chineezen" gevolgd is. Vooral te Batavia, en ook in andere hoofdplaatsen, hebben de Chineezen zich niet altijd strikt aan deze bepaling gehouden, maar in 1905 is gebleken, dat een gestrenge toepassing daarvan, ten opzichte van rustige ingezetenen, die gedurende een aantal jaren reeds buiten die wijken hebben gewoond, ook niet in de bedoeling des bestuurs ligt.

Nooit is omtrent Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen uitgemaakt tot welke klasse van ingezetenen ze behooren. Doordat ze eigen hoofden hebben, zou men ze onder de inlanders gerangschikt denken; doordat ze meest onder rechtstreeksch bestuur van Europeesche politie staan, zou men denken dat ze gerangschikt worden onder de Europeanen. Daar ze bij kleine misdrijven getrokken worden voor de politierol, zou men geneigd zijn hen voor geassimileerd te houden aan de inlandsche bevolking; maar het feit dat ze patent- en personeele belasting moeten betalen, wijst meer op wettelijke gelijkstelling met Europeanen. In tal van soortgelijke omstandigheden heerscht een verschil, dat, waar men trachten zou zich een voorstelling te maken van de maatschappelijke positie der Vreemde Oosterlingen in de Ned.-Indische maatschappij, men telkens op een dwaalspoor geraakt Intusschen blijkt het gevolgde stelsel, hoezeer strikt genomen geen aanspraak kunnende maken op den naam van stelsel, in de praktijk te voldoen en maakt het element der Vreemde Oosterlingen in 't algemeen een tevreden en welvarend element uit, terwijl vreemdelingen uit andere koloniën, Nederl.-Indië bereizende, de hier voor

[1]) Stbl. N°. 83. Terecht is in deze laatste verordening bepaald, dat in die van 1871 N°. 146, in het eerste lid van het dispositief, in plaats van „Oostersche Vreemdelingen" moet gelezen worden „Chineezen". De aanwijzing van Chineesche wijken in 1871 is sedert herhaaldelijk aangevuld, b.v. Stbl. 1872 N°. 9, 1875 N°. 72, 1875 N°. 183.

de Oosterlingen, in 't bijzonder voor Chineezen, geschapen rechtstoestand verre verkiezen boven die van andere koloniën.

Ofschoon er jaarlijks vele Chineezen uit het Rijk van het Midden als emigranten naar Java komen, wordt de snelle aanwas van het Chineesche element tegengewerkt, zoowel door het ontbreken van Chineesche vrouwen, die, al bestaat daaromtrent vermoedelijk geen verbod, zoo goed als nooit emigreeren, omdat de Chineesche emigrant te arm is om eene vrouw mede te nemen, als door het repatriëeren van vele Chineezen die in hun vaderland van de overgewonnen rijkdommen wenschen te genieten. Maar daar tegenover staat, dat de meeste Chineezen op Java verbintenissen aangaan met inlandsche vrouwen, waaruit eene zeer talrijke bevolking van Chineesche mestiezen is ontstaan. De kinderen uit die verbintenissen worden in den regel op ietwat Chineesche wijze opgevoed, volgen eenigszins den godsdienst en de zeden van den vader en onderscheiden zich door een kleederdracht die op de Chineesche heet te gelijken, maar die inderdaad niets ervan heeft. Men noemt ze tot onderscheiding van den geïmmigreerden, die sin-kheh, d. i. nieuwe gast of nieuwe vreemdeling genoemd worden, met den naam van peranakan d. i. afstammeling. In tegenstelling met de sin-khehs behooren natuurlijk de peranakans tot beide seksen. De mannelijke peranakans en de sin-khehs vinden dus ook gelegenheid om vrouwen te trouwen die reeds half van Chineesch bloed zijn, en wier afstammelingen bij vernieuwde kruising met sin-khehs meer en meer tot het oorspronkelijke type terugkeeren. Alle kinderen van Chineezen die zich niet in de inlandsche kampongs verliezen, maar als Chineezen worden opgevoed, rekent men, in weerwil hunner geboorte op Java, steeds tot de Chineesche bevolking, en dus tot de Oostersche Vreemdelingen.

Hoe talrijk onder de Chineezen op Java de peranakans en hunne afstammelingen moeten wezen, kan men het best opmaken uit het betrekkelijk geringe overwicht der mannelijke Chineesche bevolking op de vrouwelijke, niettegenstaande de sin-khehs uitsluitend mannen zijn.

De vaak geuite meening, dat de Chineezen nog altijd als vreemdelingen beschouwd worden is ontegenzeggelijk onjuist; tusschen de Chineezen en de inlanders heeft een zeer intieme verbroedering plaats gegrepen, tegelijk met eene, trouwens niet zeer innige, vermenging van beider levenswijze, godsdienst en taal. Tot eene minder stugge bejegening is het eerst langzamerhand gekomen. In het streven van de Compagnie en van het latere kultuurstelsel naar eene organisatie van den arbeid, waarbij aan ieder bestanddeel der bevolking zijne eigene scherp afgebakende taak werd aangewezen, werd ook aan het Chineesche element een bijzondere werkkring voorbehouden, en terwijl het binnen dien kring onmisbaar werd geacht, werd naijverig gezorgd, dat het dien niet overschreed. Men wilde niet meer Chineezen dan men noodig had, en belemmerde hunne toelating of verzwaarde de voorwaarden van hun verblijf wanneer zij dreigden te talrijk of te machtig te worden. Men haalde hen met de eene hand tot zich en weerde hen met de andere. Men trok partij van hunne werkzaamheid, hunne schranderheid, hunne onderworpenheid aan het gezag waarvan zij den steun behoeven, maar waakte tegen hunne sluwheid en hun overmoed als zij eenmaal tot eer en aanzien zijn gekomen [1]). Maar men was niet strenger voor den Chinees dan voor den Europeaan. Ook in de Europeanen verlangde men slechts gewillige dienaren van het gezag, en van het stelsel dat het geroepen was in het belang zijner meesters in Nederland te handhaven. In sommige opzichten was aan den Chinees vrijheid van beweging gegund, waar de Europeaan aan sterke banden was gelegd, en vaak hoorde men de klacht, die niet altijd ongegrond was, dat de zonen der „Bloem van het Midden" boven de Nederlandsche particulieren werden begunstigd. De beperkingen waaraan de Chineezen onderworpen waren, de hoofdgelden en de belastingen op hunne spelen en op hunne levens-

[1]) Een lezenswaardig overzicht van de maatregelen sedert het herstel van het Ned. gezag op Java tot 1860 ten aanzien der Chineezen genomen, vindt men in het Aardr. en Stat. Wdbk. van Ned. Indië, art. Java, bl. 614—637.

behoeften, moeten niet beschouwd worden als het uitvloeisel van bijzondere vrees of vijandige gezindheid; zij maakten slechts een deel uit van de stelsels die voor de opdrijving der dividenden of van het batig slot onmisbaar werden geacht. Eerst toen het kultuurstelsel in verval raakte, den Europeaan vrijer beweging werd toegekend en de particuliere industrie de vleugelen kon uitslaan, kregen de bepalingen die den Chinees verhinderden met den Europeaan op gelijken voet te konkurreeren, een bepaald repressief en eenigszins vijandig karakter. Vroeger deelde hij, voor zoover zijn vrijheid belemmerd was, in het algemeene lot; thans werd zijn toestand in sommige opzichten een bijzondere.

Terwijl de Europeanen zich meer en meer vrij konden bewegen, bleef de toegang tot de Preanger Regentschappen, tot de Vorstenlanden en Madoera aan de Chineezen geweigerd, en werd hunne opsluiting in afzonderlijke wijken gehandhaafd; en ofschoon zij een ruim aandeel hadden in het particulier landbezit dat uit den verkoop van landen in den tijd der Compagnie en van Daendels en Raffles is ontstaan, werden zij van het huren van woesten grond in de Gouvernementslanden volgens de bepalingen van 1856, en van het huren van grond in de Vorstenlanden bepaaldelijk uitgesloten.

Doch bij het meer en meer doordringen van liberale begrippen is in de laatste jaren ook aan de Chineezen allengs meer vrijheid gegund. De vroeger voor hen gesloten gewesten zijn thans op gelijken voet als alle andere voor hen geopend; hunne toelating is ongeveer op dezelfde wijze als die der Europeanen geregeld; de agrarische wet sluit hen geenszins buiten van de verkrijging van gronden in erfpacht, waartoe zij het recht aan alle ingezetenen van Ned.-Indië toekent, en zelfs is, in overeenstemming daarmede, de ordonnantie op het verhuren van woeste gronden in 1877 in dier voege gewijzigd, dat ook daarin de uitsluiting der Chineezen vervallen is. Van bijzondere belastingen op de Chineezen drukkende, kan ook nauwelijks meer sprake zijn.

Wanneer de heffingen op het houden van speeltafels alleen

op Chineezen drukken, dan staat dit in verband met het dubbelzinnig voorrecht hun verleend, om zich door dobbelen te ruïneeren; want de Javaan mag zelfs niet in den omtrek van de topbanen komen [1]). Van alle belangrijke buitengewone bepalingen, de Vreemde Oosterlingen en bijzonder de Chineezen betreffende, is dus alleen overgebleven het samenwonen in wijken onder hoofden van hun eigen landaard; en dat aan dit samenwonen niet al te gestreng de hand gehouden wordt, zagen wij reeds.

Volgens de thans geldige voorschriften wordt voor vestiging buiten die wijken wel eene bijzondere vergunning van het hoofd van plaatselijk bestuur vereischt, maar door de hoofden van gewestelijk bestuur kan vestiging op andere plaatsen dan waar wijken zijn aangewezen, in het belang van handel en nijverheid of van 's lands pachten en openbare werken, tot wederopzegging toe verleend worden. Verder is bepaald, dat zij die op het tijdstip van de uitvaardiging dezer verordening (1866) in dessa's, op dessagronden, op particuliere landerijen of waar ook buiten de plaatsen voor de wijken aangewezen, gevestigd waren, aldaar bleven toegelaten, en dat die vergunning ook voor hunne afstammelingen of rechtverkrijgenden bij versterf van kracht zou blijven. Vestiging buiten de wijken anders dan met speciale vergunning of op grond van laatstgemelde clausule, werd met eene boete van *f* 25 tot *f* 100 strafbaar gesteld, met bepaling tevens, dat de overtreders, zoo zij niet op de eerste aanzegging hunne woonplaats naar de wijken overbrachten, door de openbare macht daartoe konden gedwongen worden [2]). Bij alle toegevendheid blijft er dus een streven merkbaar om veelvuldige rechtstreeksche aanraking van de Chineezen met de inlandsche bevolking tegen te gaan en te zorgen, dat zij in de maatschappij geen overwegenden invloed erlangen.

---

1) Op de topbanen of toptafels zijn nog altijd de bepalingen van Staatsbl. 1849, n°. 52, Lett. K. van toepassing.

2) Stsbl. 1866, n°. 57.

In weerwil van alles wat tegen de Chineezen kan worden ingebracht, — hunne geldzucht, hun eigenbaat als eenige motieven van hunne handelingen — is het niet vreemd dat zij warme voorstanders hebben. Want zij vormen het meest nijvere, vreedzame en beschaafde deel van onze Oostersche medeburgers [1]) en der Chineezen veelsoortige bruikbaarheid kan zelfs hun grootste vijand niet ontkennen.

Vroeger, toen de Europeanen op Java met de inlanders weinig in aanraking kwamen, achtten zij de diensten der Chineezen als handwerkslieden onontbeerlijk, en ofschoon later genoeg is gebleken, dat ook de Javaan een zeer bruikbaar ambachtsman kan wezen, moet hij toch in bekwaamheid en gevatheid, zoowel als in lichaamskracht, voor den Chinees, althans voor den sin-kheh, onderdoen, wiens hulp nog altijd bij voorkeur door de blanken wordt ingeroepen. Er is bijna geen industriëele onderneming, geene handelszaak die op Java zonder Chineezen gedreven wordt. In de suikerfabrieken zijn zij mandoers of opzichters over de verschillende gedeelten der bewerking, op de handelskantoren bezigt men ze gaarne als kassiers. Dat zij niet minder geschikt zijn voor den landbouw en den mijnarbeid, bewijzen hunne gambier- en peperplantages op de eilanden van de Riouwgroep, hunne rijstkultuur en hunne exploitatie der goudgronden op Borneo, hun arbeid in de tinmijnen van Bangka en Billiton, en op de tabaksondernemingen van Oost-Sumatra. Vroeger, toen het Gouvernement een belangrijk deel zijner inkomsten trok uit de verpachting van het opium-debiet waren de Chineezen onmisbaar als handlangers van den fiskus; want geen Europeaan of inlander was in staat die opbrengst zoo produktief te maken, en dus zulk een hooge pachtsom te voldoen. Hierin is verandering gekomen sedert de opium-pacht op Java geheel is afgeschaft; en men is nu druk bezig de pandhuizen mede in eigen beheer te nemen, zoodat ook hier de onmisbaarheid der Chineezen ophoudt.

---

[1]) J. J. M. de Groot. Emoy-Chineezen, bl. III.

In Nederlandsch-Indië hebben de Chineezen oudere rechten dan de Hollanders; reeds verscheiden eeuwen vóór onze vestiging schijnen zij verkeer met den Archipel te hebben onderhouden. Zooals in den aanvang van dit boek is vermeld [1]) vond de Chineesche pelgrim, die omstreeks 414 Java bezocht, daar klaarblijkelijk geen landslieden; pas onder de regeering van de eerste vorsten der Thang-dynastie, d. i. ongeveer in de eerste helft van de 7e eeuw, bezochten de Chineezen in grooten getale Java, en berichten omtrent dit eiland in de Chineesche geschiedboeken wijzen op een redelijke bekendheid daarmede in de achtste en negende eeuw [2]). Thans heeft geen Europeesche natie, de Engelsche alleen uitgezonderd, meer Chineesche onderdanen onder haren schepter dan de onze; de Chineezen zijn in onze Oost op geen ander eiland talrijker dan op Java en Madoera (277.000 tegen 260.000 in de buitenbezittingen); in geene Javaansche residentie talrijker dan in de residentie Batavia; in geen ander deel dier residentie talrijker dan ter hoofdplaats. Hun aantal in de geheele residentie bedroeg ult. Dec. 1900 89064, en ter hoofdplaats woonden er op dien datum 26817. Ofschoon vele Chineezen in de oude stad Batavia verspreid wonen in huizen die vroeger aan de Europeesche bevolking tot verblijf strekten, is toch de groote massa dezer Chineesche bevolking samengedrongen in het dicht bebouwde Chineesche kamp dat het zuid-westelijk deel der stad uitmaakt en in inrichting en bouwwijze zóó geheel en al Chineesch is, dat de bezoeker die Canton kent, met eenigen goeden wil zich verbeelden kan in een wijk van deze stad te vertoeven. Den geheelen dag heerscht hier een drukte en bedrijvigheid, als elders in de, vooral na zonsondergang doodstille en als uitgestorven oude stad, slechts zelden aangetroffen worden. In het Chineesche kamp is ieder huis een winkel, beter een uitdragerij, waar allerlei rommel te koop is, zoowel voor Europeanen als voor inlanders.

De bovenstaande getallen geven zeker geen aanleiding tot de

1) Deel I, bl. 8.

2) Groeneveldt. Notes, bl. 15.

vrees voor eene Chineezen-invasie op Java, te minder wanneer men raadpleegt het staatje op bladz. 20, waaruit blijkt, dat het cijfer hetwelk de verhouding van het aantal Chineezen tot dat van de geheele bevolking aangeeft, in de laatste 25 jaar niet grooter geworden is. In zijn opstel over de Chineezen in den O. I. Archipel [1]) brengt de hoogleeraar De Groot Java tot die landen „waar, dank zij de vruchtbaarheid des bodems, gepaard aan binnenvloeiing van Europeesch kapitaal, onder een heilzaam werkend bestuur, een welvarende, koopkracht bezittende bevolking huist, en waar derhalve de nijvere Chineesche venter en koopman zijn vlijt met goede winsten beloond ziet". En hij maakt voor Java geen uitzondering, waar hij betoogt, dat de vrees voor een overstelpenden toevloed van Chineezen reden van bestaan mist. Men late de nieuwelingen vrij komen en gaan, totdat het noodig wordt ze te weren door een verbod van immigratie — een middel dat bij de Chineesche regeering, die tegen uitzwerming harer onderdanen gekant is, eer bijval dan tegenwerking zal vinden. Een derde is er niet. Immers, op Java waar de Chineezen niet voornamelijk landbouw- en industrie-koelies zijn, maar handelaars en handwerkslieden met eigen — zij 't ook kleine — zaken, heeft men 't niet, zooals elders, in de hand de voorname aantrekkingskracht: de kans om in de koloniën zijn arbeid zooveel duurder te verkoopen dan in China, weg te nemen [2]).

Van oudsher kwamen de Chineezen die zich op Java vestigden uit het zuid-oostelijk gedeelte der provincie Foehkiën — of Hokkiën zooals zij den naam uitspreken — waar Emoy ligt; bijna alle Chineezen op Java zijn Foehkiënneezen en niet meer dan een handvol Macao-Chineezen vindt men in de groote steden werkzaam als smids en meubelmakers.

[1]) J. J. M. de Groot. Heeft bezorgdheid voor overgrooten toevloed van Chineezen naar onze koloniën recht van bestaan? (Vergad. Ind. Gen. 13 Maart 1894).

[2]) Onlangs is van Chineeschen kant, nl. door den luitenant der Chineezen te Buitenzorg, aangedrongen op eene beperking van de toelating van arme Chineezen, die, in onafgebroken stroom aankomend, het bestaan van de reeds aanwezige Chineezen steeds moeilijker maken; het gele gevaar een gevaar voor de gelen.

In den regel komen deze boerenjongens van 18 of 19 jaar, zonder geld. Op goed geluk verlaten zij het vaderland, omdat de meesten het daar armoedig hebben; op hoop van zegen wordt de reis aanvaard. De enkelen die bij hunne aankomst reeds een beetje kapitaal hebben, richten een zaakje op en stamgenooten worden in dienst gesteld als helpers tegen een maandelijksch loon [1]).

De Chineezen trachten zoodra zij op Java landen bij hunne landslieden onder dak te komen. Een beetje op dreef geraakt, gaan zij gezamenlijk een huis huren van weinig waarde, waar zij dan met hun twintigen, soms wel dertigen samenwonen. Daarin staat één bank van bamboe als algemeene slaapplaats, en daar hangt één lamp tot verlichting van het geheel; alle weelde ontbreekt er. Sin-khehs zijn gewoonlijk geen opiumschuivers als zij op Java komen. Zijn zij zoover, dat zij iets van de Javaansche taal verstaan, dan bezorgen de eerder aangekomenen, die reeds een zekeren welstand genieten, hun een beetje koopwaar, bestaande uit thee, suiker, sitsen, enz. Deze artikelen worden hun op krediet verstrekt, de betaling geschiedt bij maandelijksche of driemaandelijksche afbetalingen.

Der Chineezen voorname middel van bestaan is de handel; met de Arabieren vormen zij de tusschenhand die de door den groothandel ingevoerde goederen bij de inlanders ter markt brengt, gedeeltelijk door reizende handelaars (kelontong's) die den kooplustigen inlander weten op te sporen tot in de verste dorpen waar hun de toegang niet van overheidswege ontzegd wordt; want zij doen bijna altijd aan verkeerde praktijken. Zoodra zij er eenigszins kans toe zien, gaan zij geld uitleenen aan de bevolking; zij leenen b.v. één gulden uit, om deze som in 10 achtereenvolgende dagen te innen, bij betalingen van 10 cents per dag, plus 2 duiten (± 1$^1/_2$

---

[1]) Het meerendeel van de hier volgende mededeelingen is ontleend aan het art. Chineezen in de Encyclop. v. N. I. en aan een opstel: „Aanteekeningen betreffende de Chineezen op Java" dat de heer Ko-mo-an, Chineesch koopman te Jogjakarta, op ons verzoek opstelde.

cent) rente, bij elke afbetaling. Zoodoende krijgen zij van den gulden één gulden en vijftien cent terug. Kan de schuldenaar niet op tijd over de brug komen, zoo wordt de rente telkemaal verdubbeld, totdat hij niet meer weet hoe zijne verplichtingen na te komen. Meestal komt dan de Chinees met een voorstel tot schikking. Het gebeurt wel, dat de schuldenaar, die in het bezit is van een huwbare dochter, deze ter voldoening der schuld aan den schuldeischer moet afstaan; heeft het meisje een knap voorkomen, zoo wordt zij aangenomen als bijzit; ziet zij daarentegen er slecht uit, dan moet zij maar als huisbediende bij den sin-kheh dienst doen.

Het werk in de toko's en pakhuizen van suiker- en rijsthandelaren wordt mede veelal door Chineezen verricht. Het traktement, dat zij verdienen, wordt bijna niet aangesproken, omdat het gewoonte is, dat zij behalve het loon nog te eten krijgen. Voor het opgespaarde wordt in een levendige buurt, zoo veel mogelijk nabij een passar, een winkeltje opgezet, dat na verloop van korten tijd grooter en grooter wordt.

Een Chinees, die als koelie werkzaam is bij een zijner landgenooten, wordt, indien hij lezen en schrijven kan, in den regel ten laatste in de zaak opgenomen als deelgenoot. Hij klimt eerst op tot schrijver, tevens pakhuismeester, wordt later gemachtigde en eindelijk mede-eigenaar van de zaak. Zeer dikwijls wordt zulk een man als schoonzoon door zijn patroon aangenomen.

Zij, die eenig geld bespaard hebben, sturen een gedeelte daarvan naar hunne verwanten in China of wel zij gaan een tijdlang naar hun geboorteland terug, om daar voor de achtergebleven familieleden een huis of land te koopen, indien het hun gelukt het bespaarde geld uit handen van een mandarijn te houden.

Op Java trouwen de meeste Chineezen, zoodra zij daartoe finantiëel in staat zijn. Hebben zij na dit huwelijk genoeg geld om naar hun land terug te keeren, en doen zij dit, dan wordt daar een tweede huwelijk aangegaan; eenige maanden later reizen zij naar Java terug. De bedoeling van eene

echtverbintenis in het geboorteland is bepaaldelijk om daar iemand te hebben die zorgen kan voor den offerdienst ten behoeve van de zielen der gestorven verwanten en voor de achtergebleven ouders.

Daarenboven huwt de welgestelde Chinees, wiens eerste huwelijk hem geen mannelijke nakomelingschap schonk, naast zijn hoofdvrouw een of meer bijvrouwen, opdat deze zoons ter wereld brengen, die zullen zorgen voor offers aan den vader wanneer hij overleden is. De gebruiken die in China heerschen in zake het huwelijk met eene vrouw en meerdere bijvrouwen, leven in sterke mate voort ook onder de Chineezen in den Archipel. De kinderen van bijvrouwen staan in de familie-hierarchie op één lijn met de kinderen der hoofdvrouw: deze is hun aller eigenares. In 't algemeen kan men zeggen, dat, al heeft de samenleving der Chineezen in den Archipel een en ander van haar oorspronkelijk karakter verloren door de nauwe aanraking met het inlandsche element en vooral door de innige vermenging met inlandsch bloed, de groote hoofdbeginselen van het familieleven vrijwel ongerept zijn blijven voortbestaan.

Hoewel de Chineesche bevolking in den Archipel grootendeels ontstaan is uit voorouders die van geslacht tot geslacht op vreemden bodem leefden en langs den weg van huwelijk of concubinaat inlandsch bloed in zich opnamen, heeft zij haar eigenaardig kenmerk tot op groote hoogte behouden. Bij geboorte en bij huwelijk worden de vaderlandsche zeden in acht genomen, evenzoo bij de voornaamste der vaste jaarlijksche feesten, bij de lijkbezorging en bij den gravenbouw. Vooral op godsdienstig terrein valt onder de Chineezen in den Archipel op weinig te wijzen dat niet uit China afkomstig is; ook op Java is de vereering der overledenen de hoeksteen van het godsdienstleven. Zij, die een inlandsche moeder of een inlandsche bijzit hebben, doen echter ook mede aan de inlandsche offermalen en raadplegen doekoens (waarzeggers), zoodat zij feitelijk een beetje van het inlandsche geloof bij het Chineesche belijden. Ja, daar zijn er zelfs die inlandsche graven

bezoeken, en hier nachten doorbrengen met bidden en offeren, met evenveel toewijding als de inlanders het doen.

In de kleeding wijken de Chineezen op Java zoowel af van hunne landgenooten in China als van de Javanen; zij vertoonen zich gewoonlijk in een wijden broek en lang baadje. Velen ziet men, vooral op de hoofdplaatsen, uitgaan in een jas en broek van Europeeschen snit, met een strooien of zwarten hoed op, en gebruik maken van Europeesche schoenen. Bij de jongere Chineezen is in de laatste jaren een sterke neiging merkbaar om den haarstaart af te snijden.

De omgang van sin-khehs met peranakans is zelden goed en dit vindt zijn reden in het feit, dat de eersten zich weinig weelde gunnen, terwijl de tweeden alles over hebben voor genot. In den familiekring komt de sin-kheh gauw in den pas bij zijn schoonouders, omdat hij zuinig is en niet veel uitloopt.

Een peranakan zoekt bij voorkeur een baantje als klerk, b.v. in pandjeshuizen of bij opiumpachters, omdat hij in den regel Maleisch lezen en schrijven kan met Hollandsche karakters. Ook op suikerfabrieken ziet men deze menschen dienst doen als suikerkokers op een maandelijksch inkomen van tusschen de 50 en 125 gulden, naar gelang van hunne kennis en handigheid. In fysieke kracht staat de peranakan ver bij den sin-kheh achter; bij zwaren arbeid wordt bij voorkeur laatstgenoemde aan het werk gezet en de bedrijven die lichaamskracht eischen worden door sin-khehs beoefend. De kennis hunner vaderlandsche spreektaal hebben de peranakans behouden door hun verkeer met de sin-khehs; maar zoowel uitspraak als zin-konstruktie laten bij de meesten hunner veel te wenschen over, door den invloed van de inlandsche talen waarvan de vrouwen zich bedienen en die de kinderen van haar overnemen. Maleisch, Soendaneesch en Javaansch spreken vele Chineezen met groote waardigheid en zeer zuiver. Slechts weinige vrouwen der betere kringen verstaan meer van het Chineesch dan enkele woorden en zinnen.

Omtrent de dagverdeeling valt niets bijzonders te vertellen.

De rijken zoowel als de werkende klassen hebben hunne bezigheden; want al is een Chinees nog zoo gefortuneerd, hij zal nog altijd toezicht houden op de werkzaamheden zijner onderneming. De loontrekkenden ziet men al heel vroeg naar de werkplaatsen gaan, die zij eerst 's avonds tusschen 8 en 9 uur verlaten, nadat zij met den patroon en mede-arbeiders gezamenlijk het avondeten hebben gebruikt De werkgever noodigt ook zijne ondergeschikten wel eens uit tot een feest of tot een gezamenlijk maal.

Heeft een sin-kheh zich op Java rijk gemaakt, dan helpt hij wel de menschen die uit zijn negorij komen aan een kapitaaltje of aan koopmansgoederen; maar groote sommen besteden voor liefdadige doeleinden doet hij niet. Als een sin-kheh op Java tot welstand is gekomen, wordt zulks in de plaats zijner herkomst in China gauw bekend. De familie, daarop trotsch, zal zooveel mogelijk rondbazuinen dat zij een familielid op Java heeft, die veel geld verdient. Komt zoo'n rijke in zijn geboorteland terug, dan wordt hij met alle eer en veel hartelijkheid ontvangen.

Op groote plaatsen zooals Batavia, Semarang en Soerabaia, staat aan het hoofd der Chineezen op elke plaats een majoor, bijgestaan door één of twee kapiteins en vier of meer luitenants; terwijl voor elke wijk nog een wijkmeester is aangesteld. Op andere plaatsen dan de bovengenoemde, waar toch nog groote Chineesche vestigingen zijn, heeft men kapiteins aan het hoofd ervan staan. Dit geldt voor de meeste gewestelijke hoofdplaatsen. Op plaatsen met nog kleinere Chineesche wijken vindt men luitenants als hoofden, terwijl aan het hoofd der kleinste wijken eenvoudig wijkmeesters staan Een Chineesch officier mag geen straf of boete opleggen, maar de overtreders worden door den bevoegden Europeeschen ambtenaar veroordeeld.

Het innen van de bedrijfsbelasting der Chineezen is opgedragen aan hunne officieren, waarvoor deze 8% van het geïnde bedrag genieten.

Buiten de ambtskleeding van Chineesche officieren bij plech-

tige en officieele gelegenheden, overeenkomende met het kostuum van een mandarijn, hebben deze personen te Solo en te Jogja nog het recht tot het dragen van een pajong met vergulde randen, en in de andere residentiën hebben zij een pajong die zwart en rood is geverfd. Voorts ziet men een onderscheid in den glazen knop op den hoed of den steek die tot het kostuum behoort. Een majoor heeft een rooden, een kapitein een blauwen en een luitenant een witten knop.

Met de kennis hunner geschreven taal is 't onder de Chineezen van Java veelal treurig gesteld. Vaardigheid in het lezen en in de behandeling van het schrijfpenseel is slechts het deel van zeer weinige bevoorrechten, die met vrucht van het schoolonderwijs konden genieten, hier en daar door geletterde nieuwelingen gegeven, of van hen die, uit welgestelde familie gesproten, onderwijs kregen in kleinen kring; van deze Chineesche onderwijzers leert de jeugd het Chineesch lezen, schrijven en een beetje rekenen. Van het land hunner afkomst, zoowel als van zijne instellingen wordt den kinderen niets geleerd. Zijn zij zoover gevorderd dat zij wat kunnen lezen, schrijven en rekenen, dan gaan ze over naar een school waar het Maleische schrift met Hollandsche karakters wordt geleerd. Bij enkele gegoeden is dit niet het geval. Zij zenden hunne kinderen reeds op den leeftijd van 4 jaren naar een fröbelschool waar hun het Hollandsch spelenderwijs wordt onderwezen. Zijn zij eenmaal op den leeftijd van 7 jaren gekomen, dan gaan zij naar een gouvernements-lagere school. Aan het klein ambtenaars-examen mogen de Chineesche jongelingen niet deelnemen. Enkelen zetten de studie voort op het gymnasium.

De reden waarom de kinderen niet in het Chineesch onderwijs krijgen, is, dat men op Java toch niet goed de Chineesche taal kan leeren, en wel door de moeielijkheid dezer taal en omdat er zoo weinige goed ontwikkelde onderwijzers zijn [1],

---

[1]) Deze bewering van den Chineeschen schrijver hoorende, zou men de resultaten wenschen te kennen van de eenige jaren geleden door de vereeniging Tiong Hoa Hwe Koan te Batavia gestichte Chineesche school, welke vereeni-

terwijl men slechts een paar jaren noodig heeft om het Maleisch met Hollandsch karakter zóó te leeren, dat men een gewonen brief kan lezen en schrijven. Ook kunnen de jongelingen, die Maleisch lezen en schrijven spoediger aan eene betrekking komen.

De Chineesche kerk wordt bestuurd door een raad, bestaande uit gegoede Chineezen, soms ook door het hoofd dier natie met een paar wijkmeesters of handelaren. Daar waar nog geen kerk is, wordt er een gebouwd voor gezamenlijke rekening; iedereen legt wat bij, naar gelang zijner finantiëele krachten. Kan men de noodige fondsen niet bij elkaar krijgen, dan beleggen de groothandelaren in rijst, suiker en petroleum een vergadering, om af te spreken den plaatselijken marktprijs der genoemde artikelen te verhoogen. De opslag dien zij anderen laten betalen wordt afgestaan als bijdrage tot den bouw eener kerk.

Het gebeurt ook meer dan eens, dat, ingeval het geld ontoereikend blijkt, onder de grootste geheimhouding afgesproken wordt, dat slechts één Chinees zal bieden op eene verpachting of aanbesteding van Gouvernementswerken, om op deze manier de te betalen pacht te verminderen, soms zelfs tot op de helft te brengen, waardoor men natuurlijk veel meer winst kan behalen; dit meerdere wordt dan afgestaan voor de te bouwen klênthèng.

De godheden der Chineezen op Java zijn die van het vaderland en worden evenals ginds in tempels en in ieders woning ter aanroeping en vereering opgesteld; de voornaamste zijn de lokale goden van den grond, ook bekleed met de funktiën van goden des rijkdoms; Kwan-yin of de Boeddhistische Awalokitesjwara [1]; Kwan-ti, god des oorlogs en des koophandels.

---

ging een der uitingen is eener jong-Chineesche partij, die beschaving en ontwikkeling bevordert en daarom in China groote tegenkanting vindt. Een der hoofdvakken op deze school is het Chineesch. — Ongeveer dertig jaren geleden noemde Albrecht, in een uitvoerig artikel over het schoolonderwijs onder de Chineezen op Java, de resultaten van dat onderwijs over 't geheel vrij bedroevend. (T. Bat. Gen. XXV, 1879).

[1]) Zie dl. I bl. 92.

Zoodra de kerk is gebouwd en van alle benoodigheden voorzien, wordt er een bewaker aangesteld. Deze man krijgt den naam van „biō-kong" (hetgeen beteekent opzichter der kerk, koster). Op enkele plaatsen wordt hij niet bezoldigd, maar moet hij leven van fooitjes, die hij krijgt van kerkgangers en menschen die in de kerk komen offeren.

De gebrachte offers, die natuurlijk door de geesten onaangeroerd blijven, bestaan uit klontjes, thee, ingelegde vruchten en rood geverfde kaarsen. Deze laatste worden gebracht om het offer volledig te maken; aangestoken worden zij heelemaal niet, omdat men op de offertafel reeds lampjes heeft in den vorm van kaarsen, die aangestoken worden als men ze noodig heeft. Alzoo blijven de gebrachte kaarsen gaaf, en kan de biō-kong, zoodra de offerenden weg zijn, ze verkoopen. In den regel brengen hem deze artikelen een aardig bedrag op.

De sin-khehs bezoeken de kerk, buiten de officieele feest- of offerdagen, ook op den eersten en vijftienden dag der maand. Peranakans ziet men er niet veel. De meesten toch hebben thuis een eigen Toa Peh Kong (het beeld der godheid van het goede en het kwade) waarbij zij kunnen offeren en bidden; maar de sin-khehs hebben vaak nog geen huis voor hunne goden en gaan dus ter kerke.

De huizen der gegoede Chineezen op Java zijn meestal gebouwd op Europeesche wijze; alleen zij die van het woonhuis tegelijk eene toko maken, hebben nog de oude gewoonte om groote balken en pilaren te gebruiken, ten einde den zolder sterk te maken, waar zij al hunne koopwaren bergen. Zoo'n huis heeft gewoonlijk maar één deur in het midden, met twee groote, naar beneden openslaande, sterke houten vensters aan weerskanten. Deze opengeslagen vensters worden gebezigd tot toonbank. Zooveel mogelijk bouwen de gegoeden hun huis aan den openbaren weg; doch het geloof verbiedt een huis zóó te bouwen, dat op de middendeur een weg uitloopt; daarenboven zijn er bij een huisbouw nog een aantal dingen in acht te nemen die met 't geloof verband houden.

De meening van Chineezen betreffende het Nederlandsch-

Indisch bestuur is verschillend. De weldenkenden, zoowel sin-khehs als peranakans, vinden dat bestuur uitmuntend en waardeeren de bescherming die zij op Java genieten, een zoo-veel grootere dan in hun vaderland, waar de keizer, de Zoon des Hemels, eigenaar is van alles wat onder den Hemel bestaat. Zij weten dat het noodig is, streng de hand te houden aan de bepalingen en wetten voor de Chineezen, omdat het meer dan eens gebeurt, dat een bemiddelde Chinees door omgang met allerlei slag van menschen, zich laat overhalen om te smokkelen of dingen te doen die het daglicht niet kunnen verdragen. Anderen, die dit niet begrijpen, vinden het bestuur in China oneindig aangenamer, omdat zij daar veel „vrijer" leven.

De Chineesche vrouwen hebben op Java een beter leven dan hare zusters in China. Hier toch is het niet verboden dat ze, jong of oud, uitgaan om op de passars inkoopen te doen, of om vermakelijkheden bij te wonen; terwijl ze op den vasten wal steeds in huis moeten blijven en alleen mogen uitgaan om familieleden op te zoeken. Inderdaad is het leven van de vrouw in China weinig benijdenswaardig. De zoons worden in China geacht zich zoogoed als nooit van de familie af te scheiden, noch vóór hun huwelijk, noch daarna. Maar de dochters kunnen op de eeuwige instandhouding van den eere-dienst der vaderen geen invloed uitoefenen, daar zij door 't huwelijk in een anderen stam opgenomen worden en dus voor de familie verloren zijn. Vandaar dat zij in China, vooral in de lagere volksklassen, in grooten getale te vondeling gelegd of bij de geboorte, omgebracht worden, dan wel als slavinnen verkocht, wanneer zij de moederlijke zorgen kunnen ontberen. Zulke stelselmatige kindermoord heerscht op Java niet, maar het verhandelen van dochters komt er ongetwijfeld veelvuldig voor.

Bij de gegoeden is het gebruikelijk dat de jongelingen op den leeftijd van 18 tot 20 jaren in het huwelijk treden. Ook de jonge dochters van de rijken worden in den regel op dien leeftijd uitgehuwd. Bij de minder gegoeden treden de meisjes

reeds op hun 15e of 16e jaar in den echt, terwijl de jongelingen daarentegen tot hun 20e, soms wel 25e jaar vrijgezel blijven, wijl zij de kosten van een huwelijk niet kunnen bestrijden en dan hun toevlucht nemen tot het houden van een inlandsche bijzit. De mindere man huwt zijn dochters vroeg uit omdat daardoor de zorg dan eerder vermindert en de ouders soms een steun in den schoonzoon hebben bij financieele moeilijkheden.

De jongeling kiest niet eigendunkelijk een meisje uit; maar de ouders trachten door tusschenkomst van een ander persoon eene jongedochter te vinden die bij hun zoon past. De ongelieden worden getrouwd: het Chineesch huwelijk is geheel een familie-zaak, die in de eerste plaats de ouders aangaat. Daar de vaderlijke macht zoogoed als onbeperkt is, kan de vader zijne kinderen aan anderen afstaan naar welbehagen; en alleen ten aanzien van zijne zoons is hij hierin eenigszins beperkt door het gewoonterecht, dat hij er minstens één zal overhouden om de vereering der voorouders te blijven waarnemen Het kind heeft zich dus geheel en al te beschouwen als de slaaf of de slavin des vaders, als zijn onbeperkt eigendom. Het is dus absolute onderwerping schuldig aan zijn wil en bevelen. Deze onderwerping die de bewoners van Foehkiën en Tsjao-tsjoe met den naam van hào bestempelen, geldt bij alle Chineezen, in en buiten hun vaderland als de hoogste plicht des menschen. Zij moet door elk kind even sterk voor zijne moeder als voor zijn vader in acht genomen worden; maar op haar beurt heeft de huisvrouw tegenover haar echtgenoot dezelfde mate van onderworpenheid te betrachten als het kind; daar zij bij 't huwelijk gekocht werd, is zij zijn eigendom en slavin.

De keuze van maand, dag en uur voor de huwelijks voltrekking, is bij de Chineezen op Java dezelfde als in China gebruikelijk is. In het algemeen viert — zooals wij reeds zeiden — de Chineesche bevolking van Java de hoofd-gebeurtenissen in den cyclus van het huiselijk leven in hoofdzaak op de Chineesche manier. Daarom maken wij hier geen mel-

ding daarvan; een beschrijving van deze zuiver Chineesche gebeurtenissen zal men eer in een werk over China dan in een boek over Java zoeken.

De Chineezen op Java zijn voornamelijk handelaars; zij die finantieel ertoe in staat waren, hebben, al of niet in gemeenschap met anderen, zich grondeigendom verworven. Partikuliere Chineesche landerijen liggen hoofdzakelijk in de residentie Batavia, met name in de Ommelanden, Tanggerang en Meester-Cornelis. Ettelijke suikerfabrieken op Java zijn mede Chineesch eigendom. Veelal waren het ook Chineezen die optraden als pachters van het recht tot verkoop in het klein van opium; hiervoor was niet alleen aanzienlijk kapitaal noodig, maar ook een energie en een organisatie-talent, waarover andere bevolkings-elementen niet of in veel geringer mate te beschikken hebben. Ook de pacht van het recht op het houden van pandhuizen en dobbeltafels en het slachten van varkens was tot dusver in den regel in Chineesche handen.

In het Koloniaal Verslag van 1902 zijn in den staat (Bijl. A, VI) van „beroepen, bedrijven en bedieningen, uitgeoefend door Vreemde Oosterlingen volgens de over 1900 verzamelde opgaven" geen afzonderlijke cijfers vermeld voor de Chineezen, zooals in den voorafgaanden (Kol. Versl 1895, Bijl. A, IV) het geval was; wij geven dus hier laatstgenoemde cijfers, die in 1893 verzameld werden. Toen waren de volwassen mannelijke Chineezen op Java en Madoera te verdeelen als volgt: hoofden der bevolking en ambtenaren of beambten 198; hoofden van dessa's of kampongs [1]) 372; aangestelde of erkende geestelijken 28; onderwijzers in den godsdienst 46; op particuliere scholen 168; dokters 241; gepensionneerde hoofden, ambtenaren, enz. 3; pachters van 's lands middelen en hunne geëmploieerden 3321, houders van pandhuizen 1566; handelaren 26.713; landbouwers 4336; eigenaars van vischvijvers 275; veefokkers en veehandelaars 1053; visschers en zeevarenden 262; wagen-

[1]) Vermoedelijk worden wijkmeesters bedoeld, want aan het hoofd eener dessa staat nergens op Java een Chinees.

voerders en verhuurders 1273; scheepsbouwers 45; goud- en zilversmeden 104; wapensmeden 90; meubelmakers 1180; pajongmakers 34; blauwververs 637; muzikanten enz. 92; ambachtslieden 10.514; huisbedienden 977; andere bedrijven 1836, totaal 55.364.

De Arabieren die in Nederlandsch-Indië gevestigd zijn, kwamen bijna allen uit Hadhramaut, het deel der zuidkust van Arabië waar de kleine havenplaatsen Mokalla en Sjihr liggen, benevens het daarachter zich uitstrekkende bergland. Indien Arabieren uit andere streken Nederlandsch-Indië bezoeken, is het meestal niet om zich daar te vestigen, doch om er voor korten tijd handel te drijven of andere belangen te behartigen. In 't bijzonder is dit het geval met de bewoners van Mekka, wier komst bijna altijd met de bedevaart in verband staat. Aanleiding tot emigratie uit Hadhramaut is uitsluitend de daar heerschende armoede. Zelfs het minste wat een Arabier in Nederlandsch Indië verdient, is voor Hadhramaut een zeer ruim bestaan. Vrouwen in Hadhramaut geboren emigreeren niet. De Arabische kolonisten huwen in Nederlandsch Indië met vrouwen behoorende tot de inlandsche bevolking of met de aldaar geboren en opgevoede dochters hunner landgenooten. Een gevolg hiervan is, dat in de gezinnen der Arabieren niet het Arabisch de spreektaal is, maar de taal van de vrouw, d. w. z. doorgaans het Maleisch. Dikwijls leeren de in Nederlandsch Indië geboren Arabieren de taal huns vaders eerst aan, wanneer zij de jongelingsjaren bereikt hebben. Zij spreken die taal dan in den regel slecht, tenzij hun vader hen ter voltooiing hunner opvoeding eenige jaren naar Hadhramaut gezonden heeft, hetgeen onder de meest gegoeden ten aanzien der jongens vaak voorkomt. Ten aanzien der meisjes bestaat dit gebruik zoo goed als niet. Het huwelijksleven der Arabieren is veelal van dat der inlanders van gelijk maatschappelijk standpunt slechts weinig onderscheiden. De zeden, instellingen en gebruiken der Hadhramieten in de Arabische koloniën in Nederlandsch Indië zijn dan ook veelszins anders dan de in hun vaderland heerschende.

De handel is verreweg het voornaamste middel van bestaan der Arabieren in Nederlandsch Indië. Zij vormen er met de Chineezen veelal de schakel tusschen de Europeesche handelshuizen en den inlander, doch kunnen waar zij met Chineezen in konkurrentie komen tegen dezen in den regel niet op, niettegenstaande bij den inlander de hoedanigheid van geloofsgenooten en vooral die van landgenooten van den stichter van den Islam hun steeds een zeker voordeel geeft. Hunne groote zwakheid is in den regel gelegen in hun gebrek aan kapitaal, en in het verkoopen op afbetaling met lange termijnen aan onsolide debiteuren. Voorts is het beroep van woekeraar zeer algemeen onder hen. Daar echter de Islam niet alleen woeker, maar zelfs elk rentebeding veroordeelt, trachten zij hunne transaktiën van dien aard onder allerlei gefingeerde vormen te vermommen. De verkoop met recht van wederinkoop en het afbetalingskontrakt zijn als zoodanig het meest in zwang, zoo mogelijk nog versterkt door accessoire verbintenissen, als pandgeving, borgtocht, hoofdelijkheid der debiteuren, enz. Landbouw wordt door de Arabieren slechts sporadisch uitgeoefend; met den eigenlijken veldarbeid en met de ambachten houden zij zich slechts bij uitzondering op. De kustvaart was vroeger voor het belangrijkste deel in hunne handen, maar de uitbreiding der stoomvaart heeft deze vaart met zeilschepen een gevoeligen knak gegeven.

De voornaamste Arabische nederzettingen op Java zijn die te Batavia, Tjeribon, Tegal, Pekalongan, Semarang, Toeban, Grissee, Soerabaja, Soemenep, Bangil en Banjoewangi [1]. Volwassen mannelijke Hadhramieten waren er in 1900 slechts 5428 en dit getal is sedert eer af- dan toegenomen. Het verblijf in het binnenland is den Arabieren ontzegd, en zelfs een tijdelijk bezoek aan binnenwaarts gelegen streken wordt van regeeringswege zooveel doenlijk tegengegaan. Deze onvrijheid van beweging en het moeten samenwonen in daarvoor aangewezen buurten, is den Arabieren op Java sedert jaren een ergernis.

---

[1] Encyclop. v. N. I., I, 38.

De zoogenaamde „andere Vreemde Oosterlingen" zijn in de statistieken niet gesplitst, zoodat het ondoenlijk is op te geven hoe sterk Mooren of Klingaleezen en anderen daarin vertegenwoordigd zijn. In het geheel bedraagt het aantal andere Vreemde Oosterlingen 3114, waarvan er 1929 gevestigd waren op de voornaamste zes plaatsen van Java, daaronder waren 1754 personen van het mannelijk geslacht en 1086 volwassen mannen. Dit getal is zeker niet groot en zulks verklaart de schaarsche berichten over deze menschen. Over de Kodja's van de kust van Koromandel deelt de regent van Djapara, Raden Mas Adipati Ario Sosro Ningrat een en ander mede [1]). Zij hadden vroeger in groote en kleine plaatsen van Java eigene, pekodjan genaamde, wijken, en die naam is dikwijls gebleven, ook sinds de Kodja-koloniën hare beteekenis verloren. Op enkele plaatsen is over deze Kodja's een hoofd aangesteld dat dan luitenant of kapitein der Mooren tot titel voert. Handel is hun hoofdbedrijf; in de meeste woningen van Kodja's zal men koopwaar uitgestald vinden. Het meerendeel dier huizen heeft geen voorerf, staat onmiddellijk aan den weg en is aan weerszijden door hooge omheiningen ingesloten. Dit laatste en ook het feit, dat daar waar geen toko gehouden wordt, in strijd met de Indische gewoonte om open huizen te hebben, de voordeur eener Kodja-woning, evenzeer als die van een Arabier, steeds gesloten is, vindt zijn oorsprong in de omstandigheid dat de vrouwelijke leden van het gezin niet door vreemden gezien mogen worden. Jonge Moorsche vrouwen vindt men zelden buitenshuis, jonge meisjes nooit. Enkele vermogende families op de groote plaatsen wier woningen naar westersche manier ingericht zijn en die als westerlingen leven, komen deze gewoonte niet na. Bij de minder verbasterde Kodja's houden de ouders de jongelieden van beiderlei sexe streng van elkander afgezonderd. Nagenoeg alle Moorsche meisjes kennen en zien, behalve hare ouders, broeders, ooms en dienstboden, geen andere mannen van

---

[1]) Bijdr. Inst. t. l. en volkenk. v. N. I., 6e volgr. VI, 1899, bl. 695.

haar eigen ras. Zorgvuldig worden zij verborgen gehouden voor het oog van hen die òf hare echtgenooten òf hare schoonouders kunnen worden. Treedt men het huis van een Kodja binnen dan zal men er hoogst zelden jonge meisjes aantreffen; zoodra een vreemde om het hoekje van de deur kijkt, stuiven zij verschrikt weg en houden zich schuil. Tot de huwelijksgebruiken van deze Kodja's, uitvoerig in het opstel van bovengenoemden regent beschreven, behoort het met quasi geweld binnendringen van den bruidegom en zijn stoet in de gesloten woning van de ouders der bruid.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Godsdienst en Recht.

Ofschoon vreemde overheerschers of kolonisten achtereenvolgens het Hindoeïsme en het Islamisme naar Java hebben overgebracht, en voor het uiterlijke aan de Javaansche [1]) maatschappij een vorm hebben gegeven, die meer of min met de voorschriften dier verschillende stelsels in overeenstemming was, is het hun niet gelukt het hart van de groote meerderheid der bevolking voor deze leeringen in zoodanige mate te winnen of ze zelfs door haar verstand te doen bevatten, dat met het aannemen van den nieuwen godsdienst eene omkeering in de wereldbeschouwing en het gemoedsleven gepaard ging. Met de namen der Hindoe-godheden, en zelfs van den eenigen en almachtigen Allah, op de lippen, bleef de Javaan de onzichtbare geesten die de lucht, de bergen, de bosschen, de wateren bewonen, nevens de geesten zijner afgestorvenen vereeren; aan hunne gunst bleef hij het goede

---

[1]) Wanneer hier en in den vervolge kortheidshalve de woorden „Javaansch" en „Javaan" worden gebezigd, zonder nadere beperking, worden die geacht betrekking te hebben op alle bewoners van Java en Madoera, voor zooverre niet van buitenlandsche afkomst of oorsprong.

danken dat hem ten deel viel, aan hunnen toorn de rampen wijten die hem troffen. Wat meer zegt, ofschoon het aantal der Javanen, die het Christendom belijden, tot dus verre onbeteekenend is in vergelijking met dat der aanhangers, vroeger van het Hindoeïsme, en tegenwoordig van den Islam, zoo doen zich toch reeds bij de Javaansche Christenen, wanneer zij niet onder Europeesche geestelijke leiding staan, verschijnselen voor, welke op eene gelijksoortige vermenging van de vreemde met de nationale elementen wijzen [1]).

Vroegere en latere schrijvers hebben dikwijls van Java als van een door en door Mohammedaansch land gesproken, en beweerd, dat de aldaar aangetroffen, van den theoretischen Islam afwijkende, volksbegrippen van niet meer beteekenis zijn, dan men, zoo niet in alle, dan toch in verreweg de meeste andere Mohammedaansche landen vindt. Wanneer men echter met een onbevangen blik leest, wat omtrent de in die landen bestaande volksbegrippen wordt medegedeeld, en men vergelijkt dit met de eigenaardige vermenging van nationale en uit den vreemde overgebrachte elementen, welke op godsdienstig gebied bij de Javanen, althans bij de groote meerderheid en in de meeste streken, heeft plaats gevonden, zoo kan men moeilijk ontkennen bij hen met een eigenaardig, in hunne nationale geestesrichting wortelend verschijnsel te doen te hebben. Op dit standpunt plaatsen zich dan ook bijna alle zendelingen, die over de Javaansche toestanden op godsdienstig gebied schreven. Met treffende juistheid zegt één hunner: „Men kan den Javaan nimmer recht leeren kennen, dan wanneer men hem onder zijns gelijken ongemerkt kan gadeslaan [2]).” De „Mededeelingen” door het Nederlandsche Zendelinggenootschap uitgegeven, om van andere, minder omvangrijke zendingsorganen te zwijgen, bevatten een schat van bijzonderheden over de godsdienstige denkwijze en handelingen der Javanen. Vooral schitteren daaronder de mededeelingen

[1]) Men denke b.v. aan de aanhangers van den Inlandschen godsdienstleeraar Sadrach in Midden-Java. Zie Adriaanse: Sadrach's kring, Leiden 1899.

[2]) Meded. v. h. Ned. Zendelinggen, II. 102.

van Harthoorn en Poensen. Indien het niet mogelijk zal zijn, hen in alle bijzonderheden te volgen, zal toch de schets van den godsdienst der Javanen, die wij zullen trachten in dit hoofdstuk te ontwerpen, het grootendeels aan hunne berichten verschuldigd zijn, indien zij op juistheid en volledigheid aanspraak kan maken.

De grondtoon van de Javaansche begrippen omtrent de Hoogere Dingen wordt gevormd door hetgeen men in de godsdienstwetenschap met den naam van animisme bestempelt. Het is de voorstelling, welke bij natuurvolken algemeen heerscht, en van welke de op een hooger standpunt van beschaving staande volken zich lang niet overal hebben kunnen losmaken, dat alle beweging en alle werking, die de mensch in de natuur waarneemt, uitgaan van persoonlijke, denkende, willende wezens. Dit animisme uit zich in twee, ongeformuleerde en onuitgesprokene, maar met impliciet geloof aangehangen leerstukken, die doorgaans verward worden en ook meestal in elkander vloeien, doch die men nauwkeurig onderscheiden moet. Het eene dezer gronddogmen luidt: alles in de natuur, in dieren- en plantenwereld, het bewerktuigde en onbewerktuigde, ieder voorwerp, groot of klein, heeft een ziel. Het tweede leerstuk kan aldus worden uitgedrukt: de zielen of de geesten, die in de voorwerpen wonen, hebben de macht die te verlaten, vrij rond te spoken, onbelichaamd voort te leven, of in andere lichamen over te gaan. Dit alles is nog geen godsdienst. Het zijn, uit gebrekkige waarneming afgeleide, primitief-wijsgeerige onderstellingen, deelen van een wèl-samenhangend geheel en volkomen ernstig gemeend, die dan ook aan de geheele beschaving van den natuurmensch ten grondslag liggen. Maar gelijk zijn gansche leven, zoo wordt ook zijn godsdienst er volkomen door bepaald en beheerscht. De drie hoofddeelen van den natuurgodsdienst spruiten er rechtstreeks uit voort, namelijk het zoogenaamde fetisisme, d. w. z. de vereering van zinnelijk waarneembare voorwerpen als bezielde en machtige wezens, het zoogenaamde spiritisme, d. w. z. het doen werkzaam zijn van de zielen der

afgestorvenen en van de andere geesten, aan geen levende wezens of voorwerpen gebonden, en het zoogenaamde sjamanisme, d. w. z. de bezieling van sommige personen door hoogere wezens.

Het animisme bij de volken van den Indischen Archipel vindt men uitvoerig beschreven in de bekende, aan dit onderwerp gewijde, verhandeling van Wilken, opgenomen in de jaargangen 1884 en 1885 van het tijdschrift „De Indische Gids". Uit de daar medegedeelde feiten blijkt, dat de uitingen van fetisisme en spiritisme, thans nog op Java en Madoera waargenomen, in wezen niet verschillen van hetgeen men ten deze bij Bataks, Dajaks, Alfoeren en andere onbeschaafde volken van den Maleischen stam aantreft; terwijl, waar dezelfde geleerde in zijn in 1887, in de Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië verschenen opstel over het sjamanisme geene voorbeelden, aan Java en Madoera ontleend, aanhaalt, door latere onderzoekingen voldoende is aangetoond, dat ook deze vorm van animisme op die eilanden geenszins ontbreekt [1]). En thans heeft Alb. C. Kruijt in zijn boek over „Het animisme in den Indischen Archipel [2]) omtrent de Javanen tal van nieuwe gegevens vermeld, die hij bij zijn onderzoek heeft opgedaan.

Wel is waar komen de hier bedoelde uitingen van fetisisme, sjamanisme en spiritisme bij de bewoners van Java en Madoera niet meer in zoo typischen vorm voor als in de streken, waar zich de invloed der godsdiensten van hooger ontwikkelde vreemde volken niet in dezelfde mate deed gevoelen; maar dit belet geenszins, dat bij een dieperen blik in het leven en het gemoed van de groote meerderheid der bewoners van Java en Madoera, deze blijkt zich nog weinig boven de animistische opvatting der Hoogere Dingen te hebben verheven. Vooral geldt dit van de niet onmiddellijk aan het noorderstrand gelegen streken van Midden-Java, en men heeft

---

1) Zie o. a. T. Bat. Gen. dl. XLIII, bl. 36 en v.v. en dl. XLV bl. 281 en v.v.
2) 's Grav. 1906.

daarom aan den eigenaardigen godsdienstvorm, uit de vermenging van natuurdienst en geestenvereering met Hindoesche en Mohammedaansche elementen wel eens den naam van Javanisme gegeven. Wie onder de Javanen den dienst der natuur en der geesten volstrekt hebben afgezworen, zijn in den regel volstrekt ongeloovigen, die niets hoogers dan den mensch erkennen. Er zijn echter nog enkele kleine groepen, bij wie verschillende vormen van het Hindoeïsme, minder vergroeid dan bij de groote massa, voortleven; steeds talrijker worden, vooral in West-Java en in den Oosthoek, maar ook in menig deel van Midden-Java zij, die de uitwendige voorschriften van den Islam met nauwgezetheid vervullen, en bij wie ook de Mohammedaansche geloofsleer min of meer een levend woord is geworden [1]). Doch de oorspronkelijke traagheid van geest der Javanen, nog gevoed door het despotisme waaronder zij steeds gebukt gingen, heeft in een groot deel van het eiland geleid tot eene uiterst oppervlakkige opvatting dier van elders ingevoerde stelsels, gepaard met grenzenlooze begripsverwarring en met het ongerijmdste syncretisme.

De geesten die door de Javanen vereerd worden, dragen in het algemeen den naam van Hjang of Jang, en met het bekende voorvoegsel Sang, dat ook vóór benamingen van doorluchtige of heilige personen geplaatst wordt, Sanghjang. De verwantschap met het Sangiang der Dajaks [2]) is daarin zeker niet te miskennen. Ook op den God des Korans, op Allah, wordt deze naam toegepast, en sembajang, de gewone Javaansche naam voor de ritueele gebeden van den Islam, is daarvan afkomstig [3]).

Het aantal dezer hjang's is zoo groot, dat aan eene opsomming niet te denken valt; zij laten zich echter gedeeltelijk tot eenige klassen brengen, en onder dezen verdienen de

[1]) De Javaan noemt hen gewoonlijk de „witte menschen", in tegenoverstelling van de „roode menschen", d. w. z. de massa der bevolking.

[2]) Hardeland's Dajaksch Wdbk. in v.; Perelaer: Ethn. d. Dajaks, 8.

[3]) Sembah beteekent eerbewijs, eerbiedige begroeting. Vergl. nog over de hjang's, Meded. VIII. 232 en v.

beschermgeesten der dessa's wel in de eerste plaats onze aandacht. Zij heeten gewoonlijk danhjang désâ [1]), en zijn onzichtbare geesten, die hun verblijf in of boven de dessa houden, b. v. in lommerrijk geboomte. De Javaan stelt zich voor, dat de danhjang der dessa die plek reeds bewoonde, voordat nog een aanvang met de ontginning werd gemaakt. Het slagen dier onderneming is het bewijs van zijn aanwezen; want iedere ontginning heeft een beschermenden arm, een bahoerĕksâ, noodig. Mislukt dus de ontginning, dan maakt men daaruit op, dat zich daar ter plaatse geen danhjang ophield, die voor haar waken kon. Zoo gemakkelijk intusschen vermenigvuldigen zich voor de verbeelding van den Javaan de goddelijke wezens, dat hij soms den danhjang en den bahoerĕksâ als verschillende geesten aanmerkt.

Aan den danhjang wordt groote eer bewezen; want van hem komen alle zegeningen over de dessa, en alle rampen en tegenspoeden zijn bewijzen van zijn toorn, omdat de bewoners in hunne hulde zijn te kort geschoten. Vraagt men den Javaan naar de verhouding van den danhjang tot Goesti Allah, den eenigen God, uit zijn antwoord zal vermoedelijk blijken, dat hij nooit heeft getracht zich daarvan rekenschap te geven.

De vereering van den danhjang heeft bij voorkeur plaats onder groote schaduwrijke boomen, geplant ter zijde van den weg. Tegen den boom aan is somtijds een soort van altaartje opgericht, bestaande uit twee op hun kant staande steenen, waarop een derde grootere rust, en deze toestel wordt ook wel door een houten hekje afgesloten, met eene kleine opening die aan den offeraar den toegang verleent. Menig dessabewoner, die eenige ramp af te bidden of eenigen zegen te vragen heeft, menig zich naar den passar spoedende koopman, die gretige koopers voor zijne waar hoopt te vinden, brengen hier op het ruwe altaar wat wierook en bloemen ten offer, en leggen, terwijl de geur hunner ontstoken gave ten hemel stijgt, hunne wenschen en nooden voor den danhjang bloot, welk gebed

---

[1]) Danhjang of Ranhjang is wederom gevormd van hjang.

dan echter niet zelden met de geloofsbelijdenis van den Islam: „Er bestaat geene godheid dan Allah en Mohammed is de gezant van Allah", in het Arabisch wordt besloten. Somtijds offert men ook aan den danhjang op de sawah, op de begraafplaats of in de woning, en waar een oud beeldje uit den Hindoetijd voorhanden is, wordt dit ook wel als het zichtbare teeken van den onzichtbaren geest vereerd. Niet aan alle danhjang's valt intusschen dezelfde mate van hulde ten deel; want er zijn er die wegens den roep van grooter en weldadiger macht ook de vereering der bewoners van naburige dessa's in enger of wijder omvang tot zich trekken.

Gelijk de dessa's haar danhjang hebben, hebben ook de grootere plaatsen, de zoogenaamde steden, de groote huizen, en de voorname gebouwen hun danhjang, en hoezeer het geloof aan zulke wezens in strijd is met den Islam, wordt het nog veel onder de Javanen gevonden. Deze beschermgoden, in het algemeen ratoe dĕmit of dĕdĕmit geheeten, zijn bovendien ieder bij een bijzonderen naam bekend, en worden geheel op dezelfde wijze vereerd. De aanroeping of de bezwering van deze geesten wordt vooral aanbevolen tot afwering van ziekten en de onttoovering van betooverden grond of betooverd geboomte. Door denzelfden naam worden ook plaatselijke geesten aangeduid, die ondersteld worden in een boom op het erf te huizen, waarom men 's nachts wel voorbij, maar niet onder zulk een boom doorgaat. Ook aan elke sawah wordt een eigen geest toegekend, en niet licht zal de Javaan het wagen te zaaien of padi te snijden, dan na, onder de leiding van den Mohammedaanschen dorpsgeestelijke, zijne offers van wierook en spijzen aan den beschermgeest der sawah gebracht te hebben.

Ontelbare andere geesten, deels goede, deels booze, bewonen de bosschen, de wildernissen, de grotten, de wateren. Gevreesde natuurverschijnselen en ziekten worden aan den invloed van boosaardige geesten geweten. Mĕntèk is een geest, die in de gestalte van een kind de rijstvelden beschadigt, en oorzaak wordt van eene naar hem genoemde ziekte van het

gewas. Lintoh is de oorzaak van eene ziekte der karbouwen, die hun het lichaam doet opzwellen. Poto doet bij koeien en buffels het miltvuur ontstaan. Sawan en Sarap zijn de bewerkers van stuipen en andere ziekteverschijnselen bij kinderen. Děngěn brengt bij volwassenen gezwollen beenen, jicht en rheumatisme te weeg. Zon- en maansverduisteringen worden veroorzaakt door boetå's, die deze hemellichamen willen verslinden, en die men door stampen in de rijstblokken tracht vervaard te maken. Lampor, om geene meerdere voorbeelden aan te halen, is een booze geest, die met vreeselijk gedruisch door de lucht vaart, en de oorzaak is der hooge springvloeden, zoowel als van waterzucht in het lichaam. Hij is de gezant van een geest, machtiger dan hijzelf is, de Ratoe Lårå Kidoel, de maagdelijke vorstin der Zuidzee. Lampor speelt ook eene groote rol, als de Ratoe zich 's avonds met haar gevolg bij zonsondergang van het zuider- naar het noorder-zeestrand spoedt, een tocht die gewoonlijk een bruidsfeest onder de haar onderhoorige geesten geldt. Bij deze gebeurtenis is hier en daar evenzeer stampen in het rijstblok in gebruik.

De rotsige zuidkust van Java wordt gebeukt door de golven van den zuider oceaan. Het bewegelijke element is als in eeuwige worsteling met den gevaarlijken rotswand, die hem omzoomt, dringt met oorverdoovend geraas in zijne talrijke spleten en holen, wordt door de uitzetting der saamgeperste lucht tot millioenen deeltjes vergruisd en weder uitgeblazen, en kaatst in de tot stof geklotste baren de gebroken zonnestralen terug, zoodat zich de schitterendste regenbogen vormen. Hier heeft de verbeelding van den Javaan den troon opgericht eener machtige geestenvorstin, wier rijk hij niet dan met beklemden boezem nadert. Reeds de breede zoom van woesten en onbebouwden grond, die zich op vele plaatsen langs haar gebied uitstrekt, is voor hem met hare onderdanen bevolkt, wier rust hij niet wagen zou zelfs maar door luid spreken te storen. Nochtans triomfeert de begeerlijkheid over zijne vrees; want het rijk der Ratoe Lårå Kidoel bevat eigenaardige schatten.

Bovenal behooren daartoe de eetbare nestjes die de salanganen aan de wanden der rotskloven ophangen, en die nergens menigvuldiger en zuiverder zijn dan in de holen dezer kust. Maar duizend gevaren moet de inlander trotseeren om dien buit aan de geweldige branding te ontwringen; hoe zou hij dan niet streven naar de gunst der godin die alleen hare woede kan temmen?

Rongkob, nabij de oostgrens van Jogjakarta, is een hoofdpunt voor de inzameling dezer kostbare nestjes. Boven op den kustmuur is, te midden van een aanplant van kokospalmen, een fraai huis van bamboe gebouwd, dat, schoon onbewoond, steeds eerbiedig door elken voorbijganger begroet wordt. Niemand zou kunnen wagen het te betreden zonder zich aan wis verderf bloot te stellen, behalve een daartoe aangewezen geestelijke, die het somtijds eerbiedig zwijgend binnengaat, terwijl de wierookdamp aan den drempel als een offer omhoog stijgt en de schaar zijner volgelingen in angstige spanning daarbuiten geknield ligt. Het is zijne taak de woning, met bed en huisraad en de fraaie kleederen die er in bewaard worden, rein en voor de godin gereed te houden, wanneer het haar behagen mocht uit den boezem der zee op te stijgen of hare rotsholen te verlaten. Bij de offermalen, die gedurende den tijd van het plukken der nesten worden aangericht, wordt tusschen het geboomte vóór het huis een zindelijke mat op den grasbodem gespreid, waarop de spijzen worden geplaatst. Wanneer de plukkers zich aan den disch verzameld hebben, rijzen hunne gebeden tot de Ratoe Kidoel omhoog, waarna zich allen op den grond werpen om der vorstin de gelegenheid te geven de spijzen te proeven, waarin zij behagen schept. Zij vergenoegt zich met het uitzuigen der fijne onstoffelijke kracht, en laat het grovere, zichtbare deel aan hare dienaren over, die zich later daaraan onder de tonen van het gamelanspel vergasten.

Ook bij de rotsen van Karang Bòlong in het regentschap Karang Anjar, eene andere beroemde plaats voor het inzamelen der vogelnesten, hebben dergelijke plechtigheden plaats.

Ook daar worden feesten gegeven en offers aan de berggodin gebracht, en vóór het pakhuis, waarin de nestjes verzameld worden, is een paradebed voor de Ratoe Kidoel gereed gemaakt, waarbij elken Donderdag avond te harer eere lampen ontstoken, wierook gebrand en spijzen aangericht worden.

Met de gewone verwarring en vermenging van de geesten der natuur met de zielen der afgestorvenen, waarop wij nog later terugkomen, wordt soms de Ratoe Kidoel voorgesteld als oorspronkelijk behoorende tot het voorgeslacht. De mythe verhaalt namelijk van Praboe Moending Wangi, één der vorsten van Padjadjaran, dat hij eene dochter had, Lårå Woedoe geheeten, die, door eene vreeselijke lichaamskwaal aangetast, zich in den zuider oceaan verdronk, en thans als vorstin over de booze geesten van het strand gebied voert. Er is echter, gelijk doorgaans, in de verhalen van dien aard geene eenstemmigheid. Een ander bericht maakt haar tot een vrouwelijke tåpå of boetelinge, die zich na den dood van haren vader bij Prigi had nedergezet, en door hare ascetische oefeningen zich de macht had verworven om mirakelen te verrichten, gelijk die ook nog na haren dood aan de asch van het verbrande lijk werden toegeschreven.

Een andere geest die onze bijzondere aandacht verdient, is de booze Ki (of Kjahi) Bĕlorong, de schenker van rijkdommen, maar op voorwaarden die doen denken aan de wijze waarop men, volgens de oudtijds in Europa bestaande opvatting, tot verkrijging zijner wenschen zijne ziel aan den duivel kon verkoopen [1]). Ki Bĕlorong is een booze geest, die mede het zuiderstrand bewoont; hij heeft het hoofd van een mensch, den romp van een visch, en zooveel armen en beenen als een duizendpoot. Zijne woning bestaat met keuken en bijgebouwen uit menschen, — niets dan levende menschen. Enkele menschen vormen de palen waarop zij rust; geheele rijen vormen de wanden en het dak. Het zijn zij die hij rijk heeft gemaakt, maar die, als de tijd voorbij is, dien hij hun

---

1) Zie Meded. VIII. 237; XXIII, 1.

voor het genot hunner schatten gegund heeft, zijn eigendom worden en hem moeten dienen. Een Christen-Javaan verhaalde in vollen ernst aan den heer Poensen, dat hij een neef had, die met eigen oogen deze uit menschen gebouwde woning had gezien. Begeerig om rijkdommen te verwerven, had hij zich, eenige offerspijzen meeevoerende, naar het zuider gebergte begeven. „Ki Bĕlorong," dus had hij gezegd, na zijn offer te hebben aangeboden, „ik smeek u om rijkdommen; ik ben nu zoo arm!" „Ik zal ze u schenken," was het antwoord geweest; „zeven jaren zult gij u in rijkdom mogen verheugen, maar dan neem ik u tot mij, dan zijt gij de mijne! Ga nu naar huis en dezen nacht zal een gezicht u verkonden wat gij te doen hebt." Toen was de neef naar huis gekeerd, en had in den droom eene stem vernomen, die hem gelast had al wat hij bezat te verkoopen en vervolgens naar de rivier te gaan, waar hij een visch zou vinden, dien hij naar huis moest brengen en op de balé-balé leggen, zorgende dat al de matten en kussens goed in orde waren. Daarna moest hij onder de balé-balé wierook ontsteken en zich dan verwijderen, om na een uur terug te keeren en alles nauwkeurig te onderzoeken. De neef had toen gedaan zooals hem gelast was; hij had onder de kussens groote sommen gelds gevonden en zich sedert in rijkdom gebaad. Toen de zeven jaren om waren, had een droom hem daaraan herinnerd; maar hij verwierf, dat zijn zoon voor hem mocht sterven en hij nog zeven jaar zijn rijkdom genieten zou. Toen deze ook voorbij waren, was de herinnering herhaald, en had hij een derde zevental gekocht voor het leven van een knecht. Dit tijdvak was nog niet ten einde, toen het verhaal werd gedaan. De neef zwolg nog in het genot zijner kwalijk verworven schatten.

De Javaan heeft in zijn ijver om alles wat hem omringt, als door geesten bezield te denken, geene nationale partijdigheid aan den dag gelegd. Het Hindoeïsme en de Islam hebben hem evenzeer de geesten geleverd, waarmede zijne fantasie hemel en aarde bevolkt, als de natuurdienst zijner vaderen. Naast zijne danhjang's, dĕmit's en lĕlĕmboet's erkent hij ook

het bestaan der geduchte raksasa's en boeta's, zoowel als dat der vriendelijke widadari's of hemelnimfen uit de litteratuur en kunst der Hindoe's; terwijl hij het geloof aan djin's of geniën, en vooral aan kwade geniën of sétan's aan de dogmatiek van den Islam heeft ontleend. Wat meer zegt, hij heeft de hoogere wezens van verschillenden oorsprong voor een goed deel met elkander vereenzelvigd. De Hindoesche Laksjmî of Sjrî, de gemalin van Wisjnoe, wordt over het geheele eiland vereerd als de genie, die de rijstcultuur beheerscht en zoo zijn meerdere godheden uit het Hindoe-pantheon als geniën in den Javaanschen Islam overgebracht. De evengenoemde widadari's worden niet zelden vereenzelvigd met de bekende hoeri's uit het Mohammedaansche paradijs, en van dergelijke naams- en begripsverwarringen zoude men tal van andere voorbeelden kunnen aanhalen. Het begrip van „genie" wordt ook bij deze wezens niet altijd onderscheiden van dat van „ziel" eens afgestorvenen, welke beide begrippen toch, volgens den Islam, niets met elkander te maken hebben.

In het algemeen worden de zielen der afgestorvenen door de Javanen vereerd, op dezelfde wijze als door de andere volken van het Maleische ras. Zelfs de naam hjang wordt aan de zielen der voorouderen gegeven, waarom ook het daarvan afgeleide kajangan van het verblijf der vaderen wordt gebruikt.

Onder de zielen of, als men gelijk de Javanen wil denken, geesten der afgestorvenen neemt die van den tjakalbakal [1]) désâ, d. w. z. de eerste ontginner van den grond en stichter van het dorp, eene voorname plaats in. Ook hij is beschermer van de dessa, maar zijne verhouding tot den danhjang désâ is wederom één der punten, waaromtrent de Javaan buiten staat is eenige inlichting te geven. Zeker is het, dat zij nu eens onderscheiden, dan weder vereenzelvigd worden. Aan den tjakalbakal wordt bij huwelijken een offer geboden van zacht gekookte, roode of witte rijst met toebehooren. Is het offer gebrekkig, dan zullen bruidegom of bruid de ge-

[1]) Ook akalbakal genoemd. Hier en daar vereert men, met de ziel van den stichter, tevens die van zijne vrouw.

volgen eerlang in eene ziekte ondervinden. Van Soerakarta wordt bericht, dat in de maand Saban, de achtste van het Mohammedaansche jaar, steeds een offermaal plaats heeft, dat, onder den naam van barĕsih désâ, aan den eersten ontginner is toegewijd [1]). Andere berichten noemen barĕsih désâ hetgeen gewoonlijk sidĕkah boemi heet, namelijk een feest dat vóór den zaaitijd (dus in geene bepaalde maand van het Mohammedaansche jaar, daar de landbouwkalender zich niet naar het maanjaar van 354 dagen regelen kan) in elke dessa door al de dorpsbewoners ten huize van het dessa-hoofd met offers gevierd wordt [2]). Men viert het in de open lucht onder het geboomte of op het veld, op de sawah onder een tent; en slacht daarbij een buffel, waarvan de kop met den afval en de beenderen op de plaats zelve worden begraven. Het schijnt echter dat bij deze inwijding van het oogstjaar niet enkel aan den ontginner der dessa, maar ook aan andere geesten en zelfs aan heiligen gedacht wordt. Het plaatselijke verschil in de volksopvattingen ten deze is, evenals overal elders, zoo ook op Java en Madoera zeer groot.

Tot de vereering der afgestorvenen kan men ook brengen de hulde aan de kramat's of heilige graven. Het aantal dezer heilige graven is zeer groot; doch slechts betrekkelijk weinigen hebben meer dan een zuiver locaal belang als plaatsen van bedevaart en als gelegenheden tot het doen van geloften. De meest bekenden zijn die der wali's of eerste verkondigers van den Islam, maar ook enkele graven van als heilig beschouwde Arabieren, uit den lateren of zelfs uit den laatsten tijd, genieten een zeer verbreide vereering, en dit is eveneens het geval met sommige graven van vorsten en regenten. In Midden-Java zijn tal van dessa's, hetzij geheel, hetzij ten deele, van ouds vrijgesteld van diensten en belastingen ten behoeve van den lande, en daarentegen belast met het onderhoud, de bewaking en het verrichten der gebruikelijke plechtigheden

[1]) T. v. N. I. V. 1. 721.

[2]) Mededeel. IV. 120, 122.

bij de graven in quaestie. Zulke inlandsche gemeenten behooren tot de zoogenaamde pĕrdikan-dessa's, eene soort van specifiek Javaansche stichtingen, waarvan het karakter noch uit het Hindoe-recht, noch uit het Mohammedaansche te verklaren is. Voor zoover die vrijgestelde dessa's bepaaldelijk met heilige graven in verband staan, heeten zij vaak pakoentjèn-dessa's. Ook de Islam kent de vereering van heilige graven; maar de vereering is op Java en Madoera veelal eene andere, namelijk het branden van wierook en het plaatsen bij het graf van bloemen, eetwaren of dergelijken, en vooral het houden van sidĕkah's of offermalen.

De offermalen vormen trouwens bijna in den geheelen Indischen Archipel eene eigenaardige soort van godsdienstige plechtigheden. Zoo bestaat op Java en Madoera de gewoonte om, behalve het offermaal op denzelfden dag van de begrafenis, soertanah geheeten, ook offermalen te houden op den derden, zevenden, veertigsten, honderdsten en duizendsten dag na het overlijden van dierbare betrekkingen, alsmede op den eersten en ofschoon zeldzaam, op den achtsten verjaardag van die treurige gebeurtenis. Ontsprongen uit de gewone vereering van de zielen der afgestorvenen in den godsdienst der natuurvolken, hebben die offermalen slechts zeer oppervlakkig b. v. door het daarbij opzeggen van Arabische gebeden of andere formulieren eene strekking gekregen, die zich eenigszins met den geest van den Islam verdraagt. Men beschouwt ze thans namelijk als offers niet a a n, maar v o o r de afgestorvenen, opdat hunne zielen rust vinden en bij Allah in genade worden aangenomen. De offeraar verbindt daaraan intusschen terstond de bede voor zichzelven, dat de overledene zijn voorbidder zij bij Allah, en is tevens daarbij gedachtig aan de gansche schaar zijner voorouderen, van onze eerste stamouders af, en van alle profeten en heiligen van den Islam.

Meer bijzonder is voor de herdenking der afgestorvenen de achtste maand van het Mohammedaansche jaar, de maand Saban, bestemd, en zij heeft daaraan op Java zelfs een nieuwen naam, dien van Roewah, ontleend. Die naam is afgeleid van

het Arabische r o e h, d. w. z. ziel. De Mohammedaansche invloed is hier merkbaar daarin, dat voor de herdenking der afgestorvenen eene maand van het Mohammedaansche jaar is afgezonderd, en dat de nieuwe naam dier maand niet oorspronkelijk Javaansch, maar Arabisch is. De hulde aan de overledenen in de maand Roewah bestaat deels in het schoonmaken hunner graven, deels in offermalen, die waarschijnlijk, naar het verschillend standpunt van den inlander, nu eens als offers a a n, dan eens als offers v o o r de zielen der afgestorvenen worden opgevat. Voor die offers is wel de maand, maar geen bepaalde dag in de maand aangewezen. De gebruiken bij die offers schijnen, evenals hunne namen, in de verschillende deelen des eilands zeer te verschillen. Volgens den heer Poensen [1]) hebben zij in Kediri plaats ten huize van het dessahoofd, waar zich de dessabewoners, gewoonlijk des avonds, verzamelen, ieder zijne offergave van sĕkoel poennĕl (op bijzondere wijze gekookte rijst) en toespijs met zich brengende. Deze spijzen worden verdeeld in acht ambĕng's (portiën op één schotel voor drie of vier personen), vier gewijd aan Adam en Eva en vier aan den beschermgeest der dessa, tot verwerving van hun voorbede en zegen. Nadat de acht ambĕng's midden in den kring der aanzittenden zijn geplaatst, neemt de oudste der aanwezige mannen het woord, om het doel der samenkomst te verklaren. De geheele avond is verder aan de feestelijkheid gewijd, die vaak door wajang-vertooningen en zelfs dansmeiden wordt opgeluisterd; maar de dorpsgeestelijke houdt zich onder dat alles bezig met het lezen van Arabische formulieren.

Niet alleen doet de Javaan offers of verricht hij offermalen ten behoeve van overledenen, maar de gelegenheden, bij welke offers of offermalen plaats hebben, zijn talloos [2]). Soms zijn die offers of offermalen gewijd aan één der vele profeten of groote heiligen, welke de Islam kent. Zoo offert men aan Joesoep (Jozef)

---

1) Meded. X. 31.

2) Meded. IX. 355 v.v., X. 23 v.v.

om schoone kinderen te krijgen, aan Soeléman (Salomo) om rang en eer te erlangen, aan Moesâ (Mozes) om door dapperheid en aanzien uit te blinken, aan Ngisâ (Jezus) om kundigheden te verwerven. Veelal hebben echter de offers bij de graven der nationale heiligen plaats, en geschieden de offermalen niet met het oog op een bepaalden heilige, doch in het algemeen om voor zich of voor anderen de gunst der Hoogere Wezens te verwerven. Vooral de offermalen zijn bij vele gelegenheden in zwang. De vader van een bruid laat offerspijzen opdragen bij de bevestiging van het huwelijk zijner dochter; de echtgenoot hoopt de gelukkige bevalling zijner gade te bevorderen door in de eerste, derde, vijfde en zevende maand harer zwangerschap een offermaal aan te richten; voor een kind worden op onderscheiden dagen na de geboorte en bij gelegenheid der besnijdenis offermalen gehouden; ambtenaren houden offermalen op den dag hunner benoeming en hunner bevordering; hetzelfde doet men bij het bouwen van een nieuw huis, het ontginnen van grond, een voorgevallen ongeluk, in één woord er is geene gebeurtenis van eenig gewicht in het openbaar en huiselijk leven van den Javaan, waarbij hij geene offermalen houdt, bij blijde gelegenheden doorgaans met wajang-vertooningen, gamelanspel en andere vermakelijkheden verbonden.

Dit onderwerp volledig te behandelen zou een boekdeel vorderen; maar niets is daarbij karakteristieker dan hoe de adat alles tot in de kleinste bijzonderheden regelt, en, om een voorbeeld te kiezen, voor iedere gelegenheid de soort en hoeveelheid der offerspijzen, de wijze van bereiding, den vorm waarin zij worden voorgediend, met onbegrijpelijke nauwkeurigheid voorschrijft. De grondstof wordt voornamelijk geleverd door het hoofdvoedsel, de rijst; maar deze is nu wit, dan rood of geel gekleurd; nu in korrels, dan gestampt; nu hard, dan zacht en tot brei gekookt; nu tot ballen of kuben gekneed, dan in peperhuisjes of palmbladen gewikkeld; nu met kokosmelk of geraspte kokosnoot, dan met suiker of andere ingrediënten bereid; nu op platte, dan op diepe, nu

op ronde of ovale, dan op vierkante, nu op aarden, dan op houten of van bamboe gevlochten schotels voorgediend. Niet minder uitvoerig zijn de regelen omtrent de verschillende toespijzen: de kruiderijen, de eieren, het vleesch van kippen, duiven, schapen, koeien, buffels, de soorten van visch en van vruchten; alsmede omtrent de bloemen die om hun sterken of liefelijken geur eene rol bij het offermaal vervullen. En aan al die bijzondere vormen en wijzen van bereiding beantwoorden bijzondere namen. Hier, gelijk bij duizend andere zaken, heeft de Javaansche taal een onuitputtelijken schat van woorden en uitdrukkingen voor de meest minutieuse onderscheidingen, die voor hare beoefenaars even vermoeiend als vervelend is.

Doch het is tijd om van deze uitweiding terug te keeren, en nog op eenige andere sporen van den godsdienst der natuurvolken in het leven der Javanen opmerkzaam te maken. Het is zeker niet te verwonderen, dat de Javaan, overtuigd dat de geesten, die hem van alle zijden omgeven, hetzij dan al of niet onder Allah's hoogere leiding, een beslissenden invloed op zijn lot en leven oefenen, bij al zijne uitzichten, ondernemingen en twijfelingen, hunne gezindheid tracht op te sporen, zich van hunne gunst zoekt te verzekeren en voorlichting van hen hoopt. Vanhier de aanwending van allerlei middelen om hunnen wil te verstaan en eene godspraak te vernemen.

Niet minder dan b. v. de Dajak en Batak hecht ook de Javaan aan zijne droomen. Hij is overtuigd, dat hem niet licht iets merkwaardigs gebeuren zal, waaraan niet een voorbeduidende droom is voorafgegaan. Er zijn goede en kwade droomen; droomen zoo duidelijk, dat ook de onkundige daarin een bepaalde aanwijzing vinden kan, en andere zoo raadselachtig, dat men om ze te ontcijferen de hulp van een uitlegger of uitlegster behoeft. Men vindt die hulp bij de, meestal vrouwelijke, doekoen's, die zelden in een dessa ontbreken. Zij kennen de krachten der kruiden en weten eenige onverstaanbare rapal's (tooverformulen) onder het branden van een reukoffer uit te spreken. Daar zij geacht worden met de

onzichtbare wereld in nadere betrekking te staan, worden zij geraadpleegd in allerlei moeilijkheden, b. v. om gestolen goederen op het spoor te komen, maar vooral ook om den verborgen zin van droomen te ontsluieren. Doorgaans zijn er bepaalde dagen, waarop zij voor weinige centen kunnen geraadpleegd worden.

Een ander zeer gewoon middel om zich met den wil en de gezindheid der Hoogere Wezens bekend te maken, wordt in de vlucht en het gefluit der vogelen gevonden. Ieder weet van hoeveel gewicht de teekenen aan de vogels ontleend voor de auguria der oude Romeinen waren; maar dat ook de Javaan, zoowel als de Dajak en Batak, zich daardoor vaak in zijn doen en laten beheerschen laat, is minder algemeen bekend. Onder de vogels uit wier geluid teekenen worden afgeleid, behoort de geliefde pĕrkoetoet of tortelduif; maar er zijn bovendien een aantal anderen. Deze vogel waarschuwt voor gevaar van brand, gene verkondigt de nabijheid van tijgers of slangen, een andere geeft te kennen dat men door dieven, een vierde dat men door ziekte en dood bedreigd wordt, een vijfde dat een vriend of bloedverwant u om geld zal komen vragen. Er zijn er echter ook wier gefluit of gekir de voorbode van een goede tijding is of een gelukkigen dag belooft.

Onder de talrijke bijzonderheden die hier nog zouden kunnen worden aangeroerd, verdient voorts de omineuse beteekenis vermeld te worden die aan zekere trillende bewegingen (kĕkĕdoetan) der zenuwen in lippen, wenkbrauwen of andere deelen van het lichaam, en andere verschijnselen van dien aard wordt toegekend. Maar geen bijgeloof is algemeener dan dat betreffende gelukkige en ongelukkige tijdstippen, voor een goed deel, ofschoon niet geheel, samenhangende met het begrip dat bepaalde tijdstippen onder den bijzonderen invloed staan van zekere Hoogere Wezens, welke men met de meest mogelijke onpartijdigheid aan het Hindoeïsme, den Islam en den nationalen natuurdienst heeft ontleend. De berekening dezer tijdstippen voor bepaalde gevallen geschiedt naar vaste en zeer ingewikkelde regelen, waarvan de kennis bij de massa

der Javanen veelal meer belangstelling geniet dan hetgeen Westerlingen gewoonlijk als nuttige wetenschap aanmerken. Gelijksoortige, naar onze begrippen even zinlooze, berekeningen bestaan, om te weten te komen naar welke hemelstreek men zich moet bewegen om in eene voorgenomen onderneming te slagen, om een dreigend gevaar te ontloopen, enz. enz. Eindelijk is het geloof algemeen aan de heiligheid en onaantastbaarheid van aan Hoogere Wezens gewijde of door hen in het bezit genomen zaken, personen of plaatsen. In het Javaansch heet zulks angkĕr, in het Soendaasch boejoet. Gevolg daarvan is de onttrekking aan het handelsverkeer of zelfs het verbod van gebruik der zaken of plaatsen, en onschendbaarheid der personen. Ook handelingen kunnen op denzelfden grond aan alle of aan sommige categorieën van personen verboden zijn. Overtreding van een en ander brengt den schuldige noodwendig onheil aan; terwijl ten deze het begrip van schuldige soms zoover wordt uitgestrekt, dat men daartoe ook brengt hen, die de handeling niet hebben belet. Tot ditzelfde bijgeloof behoort ook de vroeger meer voorkomende, maar thans ook nog niet geheel verdwenen opvatting, dat in sommige dessa's het Europeesch of Inlandsch bestuur geen toegang heeft. Ter onttoovering is echter doorgaans een overvloedig en op gepaste wijze aangebracht offermaal voldoende.

In denzelfden kring van denkbeelden behooren ook de godsgerichten te huis. In de rechtspleging zijn die natuurlijk tegenwoordig op Java en Madoera uitgesloten; doch uit vroeger tijd vindt men o. a. van eene soort van waterproef, silĕman geheeten, melding gemaakt als van een middel om schuld of onschuld te onderkennen, en ook tegenwoordig nog wordt buiten rechten niet zelden tusschen de Javanen onderling op godsoordeelen beroep gedaan. Zoo zal men aan iemand, die aanspraak maakt op een door een ander bezeten grondstuk, voorstellen, tot staving zijner aanspraak, iets van den betwisten grond te eten. Is hij in zijn recht, dan zal het hem niet deren; maar zoo hij willens en wetens onwaar-

heid sprak, dan is de Javaan overtuigd dat hij opzwellen of barsten zal. Wanneer dus, na het inslikken van den grond, de schadelijke gevolgen achterwege blijven, is dit vaak genoeg om den bezitter van tegenspraak te doen afzien. Verwant hiermede is ook een middel om gestolen goederen terug te erlangen. Men begeeft zich op bepaalde uren naar de plaats, waar ze ontvreemd zijn, en roept den geest aan die den dief verleid heeft, opdat hij hem òf tot inkeer doe komen, òf bekend make. De aanroeping gaat wel eens vergezeld van het sĕmboer, d. i. uit den mond spuiten van een weinig fijn gekauwde roode uien, en het slaan met drie klapperbladstelen uit een bezem. Deze bezwering is zoo krachtig, dat de geest daaraan geen weêrstand kan bieden. De dief brengt dan ook niet zelden, wanneer hij weet dat deze bezwering heeft plaats gehad, het gestolene ongemerkt terug.

Oefenen de geesten heerschappij over den mensch uit, het ontbreekt aan de andere zijde den mensch niet aan middelen — en de laatstgemelde bijzonderheid was daarvan reeds een voorbeeld — om de geesten te bezweren en tot de werktuigen zijner wenschen en begeerten te maken. De Javaan behoeft daartoe slechts de wetenschap, de ngèlmoe (Javaansche uitspraak van het Arabische 'ilm), te bezitten en de rapal's of lapal's [1]) en andere geheimzinnige middelen daarvan te kennen om zich met de geesten in betrekking te stellen. Niets is voor den Javaan begeerlijker dan zoodanige ngèlmoe. Men kan gerust zeggen, dat geen ander volk de wetenschap hooger acht en met meer ijver najaagt. Maar het is niet de fakkel van een ernstig onderzoek, het is het dwaallicht der geheime kunsten op welks schijnsel de Javaan afgaat. Die ngèlmoe's waardoor hij op deze wereld macht, rijkdom, rang en grootheid hoopt te erlangen, en aan zijn wraakzucht voldoening te verschaffen door het ongeluk van wie hem beleedigd hebben, maar die ten deele ook moeten strekken om zijn heil in de

---

[1]) Ook dit woord is Arabisch. Men erkent daarin gemakkelijk de Javaansche uitspraak van het Arab. lafth, letterlijk „woord".

toekomende wereld te verzekeren, bestaan wederom uit een wonderlijk mengelmoes van Polynesische, Hindoesche en Mohammedaansche elementen.

Wie de ngèlmoe's der Javanen wil leeren kennen, zooals zij in den vorm van een onontwarbaar abracadabra, uit wijsgeerige en godgeleerde stellingen en definities, spreuken, tooverformules, bezweringen, woordafleidingen en woordspelingen van de meest verschillende herkomst samengevloeid, grootendeels in onverstaanbare en wonderlijk verminkte woorden van Hindoeschen en Arabischen oorsprong ingekleed, in de hersenen van menigen Javaan rondspoken, zal daartoe in de Mededeelingen van het Zendelinggenootschap [1]) overvloedige gelegenheid vinden. Het bestek van dit werk laat niet toe ons in dien onzin te verdiepen. Slechts eenige uit het Javaansche leven gegrepen proeven volgen hier, om althans in zekere mate een denkbeeld te geven van de voorstellingen die de Javaan aan de ngèlmoe verbindt.

Het huis van A brandt af; dat van zijn buurman B blijft ongedeerd. C komt hierdoor tot het besluit, dat B de ngèlmoe bezit, waardoor het gevaar van brand kan worden afgeweerd, en wendt nu ernstige pogingen aan om die van B te leeren.

A heeft jaren achtereen gestolen zonder betrapt te worden. B valt na den eersten onbeduidenden diefstal, b.v. van een kip, in handen van het gerecht. C wordt daardoor overtuigd, dat B de rechte ngèlmoe om straffeloos te stelen mist, maar dat A, dien ze maar niet krijgen kunnen, deze begeerlijke wetenschap door Allah's gunst verworven heeft.

A en B hebben met elkander twist en vervloeken en verwenschen elkander. Kort daarna treft A of iemand der zijnen een onheil, terwijl B ongedeerd blijft. B bezat dus de rechte ngèlmoe om zijn vijand door een vloek te treffen; die van A is krachteloos gebleken.

Een goeroe verzekert aan zijn leerlingen, dat zijn stervens-

---

[1]) Vooral IV. 213 en VIII. 245.

uur nabij is, en weet den dag zijns doods te bepalen. Hij overleeft echter den bepaalden tijd. Zijn ngèlmoe heeft hem dus bedrogen? Integendeel. Hij heeft juist in zijn ngèlmoe het middel gevonden om zijn leven te rekken. Hij wist door welke rapal's en handelingen hij uitstel erlangen kon, en de uitkomst heeft de kracht zijner ngèlmoe bewezen.

Een Javaan moet naar eene verwijderde plaats reizen. De afstand vordert een geheelen dag. Maar het doel der reis eischt spoed; als hij langer dan een paar uren op weg is, komt hij te laat. Op de gewone wijze te voet of te paard te reizen, kan hem niet helpen. Maar hij heeft van een ngèlmoe sèpi angin vernomen, en wie hare rapal kan uitspreken, kan reizen als in een droom, met de snelheid van den wind. Wat zou hij niet geven, om die wetenschap te bezitten!

A en B hebben hoogloopenden twist en staan gereed elkander met de bloote kris op het lijf te vallen; maar ofschoon beide volkomen tegen elkander schijnen opgewassen, mist A geheel het zelfvertrouwen van B, die duidelijk toont niet de minste vrees te koesteren. Geen wonder! hij bezit de ngèlmoe lĕmboe sakilan, die hem onkwetsbaar maakt en van de overwinning verzekert. Sedert het oogenblik dat Allah hem met die ngèlmoe begunstigde, heeft hij twist gezocht met zijn vijand om zijne wraak aan hem te koelen, en voor hij tot den strijd uitging, heeft hij hare rapal uitgesproken.

Twee strijdende partijen staan tegenover elkander. Lang is de overwinning twijfelachtig. Daar spreekt de aanvoerder der ééne partij de rapal der ngèlmoe bålå srèwoe uit, en onmiddellijk gaat de tegenpartij op de vlucht. Wat mag hier gebeurd zijn? De Javaan is overtuigd, dat door de kracht van die rapal in het oog der vluchtelingen het aantal hunner tegenstanders verduizendvoudigd is.

Iemand begeert eene vrouw of maagd voor zich tot echtgenoote. Bezit hij slechts de ngèlmoe djaran goejang pitoené, dan heeft hij het in zijne macht zijnen wensch vervuld te zien. Een ander is door zijne echtgenoote verlaten maar wenscht, dat zij tot hem wederkeere. Het uitspreken van de

rapal der ngèlmoe poetĕr giling zal haar, zonder eenige verdere moeite van zijne zijde, in zijne armen terugvoeren. Een derde heeft een onbehagelijk voorkomen, dat hem in den weg staat om het hart eener vrouw of maagd te veroveren; maar hij weet dat er ngèlmoe's zijn, waardoor men voor altijd, andere waardoor men althans voor een bepaalden tijd een schoon en innemend voorkomen kan erlangen. Die te leeren kennen wordt nu natuurlijk het doel van zijn streven.

„Weet gij wie de hoogste ngèlmoe heeft?" zoo sprak een geacht goeroe. „Het is hij die weet te zeggen, waarom de adem adem heet, hoe hij heet bij dag en hoe bij nacht, hoe bij het uitademen en hoe bij het inademen, waar hij bij het sterven henen gaat en waar hij dan blijft." De hier bedoelde ngèlmoe is, voor zooverre men uit de verwarde berichten daaromtrent kan opmaken, naar alle waarschijnlijkheid eene gejavaniseerde uiting der Mohammedaansche ultra-mystiek. Ook deze beschouwt als de hoogste graad der mystieke volmaking de kennis van het wezen der dingen en eindelijk die van het wezen van de godheid zelve.

De ngèlmoe's wier naam met het woord péling (van éling, denken, met bewustzijn voor den geest hebben) is samengesteld, zijn grootendeels geworteld in het geloof aan de zielsverhuizing. Niet in dit leven, maar door een nieuwe geboorte wordt men de daaraan verbonden zegeningen deelachtig.

Voorstellingen van eene verhuizing der zielen naar andere lichamen zijn niet vreemd aan den godsdienst der natuurvolken, en worden ook aangetroffen bij alle volken van het Maleische ras. Vermoedelijk is dit eveneens de bron, waaruit vele Javaansche bijgeloovigheden van dien aard geweld zijn, b. v. dat wie door toovermiddelen rijk is geworden, na zijn dood rondspookt in de gedaante van een witte kat of hond, djrangkong geheeten, en wie veel geld op woeker heeft uitgeleend, de gedaante aanneemt van een tjinoenoek, een boozen geest of spook. Hiertoe behoort ook de vermeende verwantschap der Javanen met krokodillen en tijgers. Zelfs bij zijn leven kan de mensch zich door toovermiddelen in een dier veran-

deren, b. v. in een tijger, die in dit geval matjan gadoengan heet, gelijk de wetenschap hoe tot die gedaantewisseling te geraken, ngèlmoe gadoengan genoemd wordt.

Intusschen hebben op Java de voorstellingen aangaande de zielsverhuizing door den invloed der Hindoes eene eigenaardige kleur erlangd, of liever zij zijn, schoon met velerlei misverstand en inmenging van Polynesische begrippen, in hoofdzaak aan het Hindoeïsme ontleend. Dit blijkt vooral uit de ascetische levenswijze, de zelfkastijding en dooding des vleesches, die met de beoefening der ngèlmoe péling in hare verschillende vertakkingen verbonden is.

Bij de Hindoes bestaat, sedert de hoogste oudheid, het geloof dat het schadelijke en onreine, al wat aan dood en verderf herinnert, door de machten der duisternis wordt voortgebracht en zooveel mogelijk moet geschuwd worden. Al het zinnelijke en stoffelijke wordt onrein geacht, en men moet er naar streven zich geheel ervan te bevrijden. Dit is, wel is waar, in het tegenwoordige leven nooit volkomen bereikbaar, maar de edelste is hij, die het daarin het verst heeft gebracht.

Het kan niet verwonderen, dat men thans nog vele sporen van de uit Voor-Indië afkomstige ascese in het Javaansche volksleven terugvindt. Wel wordt de verzaking der wereld en de inkeer in zichzelven, de éling of émoet, door de meeste Javanen zoo oppervlakkig en uitwendig mogelijk opgevat, en hare vrucht tot stoffelijke voordeelen bij de wedergeboorte: macht, rijkdom, zinnelijke genietingen, enz. bepaald; maar dit ontneemt niets aan de hooge waarde die er aan gehecht wordt. Wil men iemand als geheel aardschgezind, als vreemd aan alle zucht naar hooger leven beschrijven, dan zegt men van hem, dat hij niet de geringste éling heeft, wil men daarentegen hem kenmerken als iemand, in wien de zucht tot het hoogere ontwaakt is, dan zegt men dat hij tot éling komt. In vele Javaansche geschriften wordt nog altijd de oerip éling, het bespiegelende leven, als de weg der zaligheid aangeprezen. Intusschen heeft ook weder de mystiek

van den Islam, in zijne ziekelijke ontwikkeling bij Perzen, Turken en andere niet in Arabië te huis behoorende volken, vele punten van aanraking met de oude Indische leer verkregen, zoodat de Javaan zich aan éling kan overgeven, zonder zich bewust te worden, dat hij niet langer staat op den bodem van den godsdienst, die naar de opvatting van zijn stichter aan ascese principieel vijandig is. En zoo laat zich dan ook de verklaring begrijpen, dat het hoogste wat de mensch door de ngèlmoe péling bereiken kan, daarin is gelegen, dat hij naar waarheid van zich zeggen kan: „Allah ånå ing akoe," Allah is in mij.

De ernstige beoefening der ascese leidt natuurlijk tot afzondering van de wereld, tot het leven van den kluizenaar, het tåpå. De oude Javaansche gedichten en legenden zijn vol van verhalen van mannen en vrouwen die door strenge boete en zelfkastijding tot een hoogen trap van heiligheid en geestelijke macht waren opgeklommen. De Islam heeft het tåpå in het leven der Javanen wel hier en daar naar den achtergrond gedrongen, maar niet kunnen uitroeien. Nog altijd bestaan er, zij het minder dan vroeger, Javaansche mannen, die, na als echtgenoot en vader hun plicht jegens de maatschappij vervuld te hebben, naar het voorschrift der Brahmanen, wanneer hunne spieren slap en hunne haren grijs worden, en zij den zoon van hun zoon hebben aanschouwd, hunne woning verlaten om als kluizenaars in de wildernis, bij voorkeur op hooge bergtoppen, in eenzaamheid te gaan peinzen. Hier leven zij zonder van kleederen te verwisselen, zonder het lichaam te reinigen, niet meer dan het volstrekt noodige voedsel nemende, ja zich opzettelijk met walgelijke spijzen vergenoegende, zich verwerende tegen den slaap of dien slechts genietende op een boom of in een rotsspleet, waar zij nauwelijks genoegzame ruimte vinden om de vermagerde leden uit te strekken. Zoo zoeken zij de zelfdooding, het leven in den dood.

De vrouwelijke kluizenaars heeten éndang. Soms beweert men dat ze thans niet meer voorkomen; anderen meenen dat

het leven der kluizenaars niet altijd een leven van kuischheid is, en gissen dat hun omgang met de éndang's eene hulde is aan de widji langgĕng, het eeuwige zaad, d. i. de eeuwig jonge levenskracht der natuur, in Sjiwa verpersoonlijkt [1]. Intusschen wordt ook verhaald dat die kluizenaars vaak met de verzoekingen des vleesches te worstelen hebben; menigvuldig zijn de legenden van de verschijningen van widadari's, die hunne geestelijke overdenkingen storen. Veel zekers kan aangaande het tåpå-leven op Java niet gezegd worden. De zaak wordt voor ons opzettelijk in mysterie gehuld; de Inlander spreekt daarover ongaarne tot den Europeaan, en schijnt de verblijfplaatsen der kluizenaars zooveel mogelijk voor hem te verbergen.

Er zijn ook asceten die zich niet afzonderen in het gebergte, maar te midden der maatschappij blijven leven, omringd van het gewoel der wereld. Zoo zag een berichtgever, dat op eene markt een klein gedeelte was afgescheiden door een klamboe of neteldoeksche gordijn, en dat daarachter een kluizenaar vertoefde. Sommige kluizenaars leven van aalmoezen, die zij echter nooit afbedelen, en zijn de raadslieden van velen, die tot aanzien en eene goede betrekking wenschen te komen. In den regel bepaalt zich hunne voorlichting tot het verstrekken van tooverspreuken; maar een enkele maal zegt men, dat zij ook goede lessen van levenswijsheid weten te geven [2]. Men onderscheidt soms de kluizenaars die zich niet van de samenleving afzonderen, door den bijzonderen naam van dépok [3].

Hoe onbetwistbaar Hindoesch in oorsprong het tåpå-leven ook zijn moge, men zou zich van het syncretisme der Javanen een geheel verkeerde voorstelling maken, indien men meende, dat zij zich bewust zijn, door de, voor een goed deel met den Islam strijdige, hierboven beschreven praktijken der kluizenaars eigenlijk buiten den godsdienst te staan, welken zij officieel heeten te belijden. Ook de Javaan, die in Allah

---

[1]) Meded. IV. 227, v. VII. 78. VIII. 224 noot.

[2]) Meded. VII. 77.

[3]) Meded. VIII. 223.

den eenigen God erkent, acht een leven van onthouding en boetedoening het grootste sieraad voor den geloovige. Wanneer de Javaan vroom is, heeft zijn vroomheid doorgaans een mystieke kleur. Hij heeft in zijne bespiegelingen slechts Allah in de plaats van eene Hindoesche godheid te stellen, en alles is naar zijn begrip in orde. Een leeraar in de Mohammedaansche wetenschappen, die tevens het tåpå-leven leidt [1]), wordt zelfs door velen boven alle andere aanbevolen. Evenwel zijn onderscheidene Javanen van oordeel, dat een Moslim niet met zijn onthouding behoort te pronken, en men vindt soms grooten lof toegekend aan hen die het verborgen hielden, dat zij een leven der onthouding leidden, en, zonder zich van hunne medeburgers af te zonderen, den akker bewerkten even als zij [2]).

Een ander overblijfsel van het Hindoeïsme is wellicht de kleine, hier en daar bestaande aanhang der santri birahi. Santri beteekent, zooals wij later zien zullen, een leerling in de Mohammedaansche godsdienstscholen. Het woord birahi, lust, begeerte, geslachtsdrift, kan wijzen op eene ontuchtige levenswijze, zooals men ze in vele oude godsdiensten met de vereering der natuurkrachten verbonden vindt. Ook in den dienst van Sjiwa, den levensschenker, vaak vereerd onder het bekende symbool van den lingga, kunnen zulke verschijnselen niet bevreemden. Intusschen is ook samenhang met een Polynesischen natuurdienst niet onmogelijk, en laten zich wellicht de santri birahi met de basir's der Dajaks vergelijken, gelijk men in de Javaansche talèdèk's of publieke danseressen, waarover elders nader, nog menig punt van verwantschap met de Dajaksche balian's opmerkt. Deze santri birahi scheren zich de kruin en dragen een van rotan gevlochten kapje, gelijk de gewone santri's, maar vereeren, in plaats van Allah, de déwa's en widadari's, en houden in gezelschap van dansmeiden en publieke vrouwen geheimzinnige bijeenkomsten,

[1]) Ditzelfde kan men ook zeggen van het bezit van de ngèlmoe in het algemeen.
[2]) Meded. XIII. 220.

waarbij onder begeleiding van de tĕrbang of tamboerijn ontuchtige dansen worden uitgevoerd. Doch het schijnt overbodig den sluier verder op te tillen die de levenswijze van dit uitvaagsel der Javaansche samenleving bedekt.

In het Javanisme der kluizenaars zijn niet slechts Hindoeïsme en Islamisme tot zekere hoogte ineengevloeid; maar ook bijna van elk der verschillende godsdienststelsels, welke men gewoon is onder eerstgenoemden algemeenen naam te begrijpen, zijn daarin sporen aanwezig. Werd hierboven reeds gewezen op elementen, blijkbaar aan het Sjiwaïsme ontleend, de Boeddhistische opvatting van het kluizenaarsleven heeft eveneens een zekeren invloed uitgeoefend. Die invloed is trouwens ook bij de ngèlmoe's geenszins twijfelachtig. Het duidelijkst vertoont hij zich in de ngèlmoe banjoe bĕning, de leer van het klare water. Die door hare beoefening zijn opgeklommen tot de duizelingwekkende hoogte, waarop men erkent, dat het nietzijn het ware wezen is, dezulken zijn boven de wereld en al hare ellende verheven. „De tand des tijds knaagt aan hen niet, de stormen der wereld beroeren hen niet; worden zij kwalijk bejegend, gescholden, bestolen, zij bezitten een zee van lankmoedigheid; vreugde en leed laten hun hart ongeroerd, rein als helder water, doorzichtig als glas [1])". Ook tot deze leer klimt men slechts op door verzaking der wereld en het dooden des vleesches. Maar wanneer de kluizenaars de Boeddhistische lijn verder doortrekken, en verklaren: „het ontstaan der wereld was een ongeval; haar bestaan is niet werkelijk maar slechts schijn; het niet-zijn is het ware wezen, het niet-zijn is God; daartoe terug te keeren door den dood is het ware leven, en daarom moet men den zinnelijken mensch dooden [2])"; dan is het zeker niet te verwonderen, dat althans zij, die iets meer van het Mohammedaansche begrip van den levenden Allah in zin en gemoed hebben opgenomen, zulke uitspraken goddeloos vinden en hare verkondigers tot de tijang pasèk [3]), de godloochenaars, rekenen.

1) Meded. VI. 223. 2) Meded. VII. 80.

3) Van het Arab. fâsiq, d. w. z. een notoir slecht levensgedrag leidend.

Intusschen is een grof soort van atheïsme op Java ook in het volksleven doorgedrongen, en men vindt er zelfs onder de eenvoudige dessa-bewoners. die aan Allah geen ander bestaan toekennen dan den naam Allah, dien zij met hunne spraakorganen vormen, zoodat de mensch zelf de maker van Allah is. Zulke tijang pasèk bekreunen zich om geene godsdienstige plechtigheden hoegenaamd. Zij trachten het leven zooveel mogelijk te genieten, want met den dood is alles uit.

Het is opmerkelijk hoevele richtingen in het godsdienstig leven elkander in de Javaansche dessa kruisen. Men moet blind zijn om niet te erkennen, dat de gedachten aan het bovenzinnelijke en aan den oorsprong aller dingen een groot deel van het leven der Javanen vervullen, al zijn zij daarbij op de zonderlingste doolpaden geraakt. Naast de volgelingen der ngèlmoe pasèk, de leer der godloochenaars, der ngèlmoe adjar, de leer der Sjiwaïtische ascese, en der ngèlmoe banjoe bĕning, de leer van het Boeddhistische plĕngklalĕng of denken zonder inhoud, vindt men op Java ook onderscheidene zoogenaamde Moslims, die zich door eigenaardigheden van leer of praktijk onderscheiden en door de orthodoxe geestelijkheid veelal als ketters beschouwd worden. Onder deze lieden zijn vooral te vermelden de aanhangers der Mohammedaansche godsdienstige broederschappen, die behalve, en dikwijls ook zonder de nakoming der in de Mohammedaansche wet voorgeschreven godsdienstplichten, trachten door tarékat's of speciale devoties in nauwere gemeenschapsoefening met Allah te komen dan de groote massa der geloovigen. Maar ook de godsdienstige excentriciteiten, waaruit die devoties bestaan, en van welke de dikir, d. w. z. de lofvermelding van Allah, vergezeld van zekere lichaamsbewegingen of andere opwindende handelingen, de meest algemeene is, vertoonen op Java niet zelden nationale afwijkingen van hetgeen de leer en de ordensregelen van bedoelde broederschappen strikt genomen zouden vorderen. Zoo vindt men aldaar melding gemaakt van aanhangers van broederschappen, voor wie de hoogste graad van mystieke volmaking, waarnaar zij

streven, zoude bestaan in de wedergeboorte als Hollandsch controleur of liefst als resident. Hier en daar schijnen tot de broederschappen te behooren de zoogenaamde tijang wasis, die het ongeoorloofd achten hunne bezittingen te bewaken, maar de zorg daarvoor aan Allah of den dorpsgeest toevertrouwen, en de tijang drijah, die hun akker niet voor zichzelf bebouwen, maar in den oogsttijd in grotten of wildernissen bidden en vasten, de vruchten hunner vlijt aan anderen overlatende [1]). Aangezien echter de godsdienstige broederschappen niet een Javaansch verschijnsel zijn, maar een verschijnsel, dat den Islam in het algemeen betreft, zoo behoeft eene beschrijving van hunne devoties, hunne organisatie en hunne staatkundige of ethische beteekenis in dit werk niet te worden gegeven. Die beschrijving zoude bovendien, om eenigszins te voldoen aan hetgeen men met grond zoude mogen verwachten, een omvang erlangen, waarvoor hier geen plaats is.

Om dezelfde redenen kan hier evenmin worden getreden in eene uiteenzetting van de Mohammedaansche geloofsleer en van de Mohammedaansche wet ten aanzien van den eeredienst en van het publiek of privaatrecht. Ten deze zal de belangstellende de speciale werken moeten raadplegen, aan die onderwerpen gewijd. Vergelijking daarvan met het bovenstaande zal de overtuiging schenken, dat de geloofsleer van den Islam bij de overgroote meerderheid der Javanen, die officieel als Mohammedanen bekend staan, niet veel meer is dan een vlag, welke eene soms alles behalve rechtzinnige lading dekt. De omstandigheid trouwens, dat de ook in den Archipel gezaghebbende geschriften over de geloofsleer in het Arabisch zijn opgesteld, en dat in de volkstalen van de grootere en meest belangrijke dier werken slechts magere uittreksels bestaan, is voldoende ter verklaring waarom de dogmatiek van den Islam bij de massa der Javaansche bevolking nog veel minder het gemoedsleven kan beheerschen, dan b.v. in Europa dikwijls met de dogmatiek van de Christelijke

---

[1]) T. v. N. I. 1855. II. 14. Meded. IV. 240, VIII. 228.

kerkgenootschappen het geval is bij hen, die daartoe officieel gerekend worden.

Deze oorzaak heeft in niet mindere mate gewerkt ten aanzien van een groot deel der Mohammedaansche wet, namelijk voor zooverre de voorschriften daarvan geene betrekking hebben op handelingen, waarmede nagenoeg ieder persoon in meerdere of mindere mate geregeld te maken heeft, of welke hij althans dagelijks in zijne omgeving ziet verrichten, en ten aanzien waarvan de sleur in de plaats komt van het rechtsbewustzijn om aan de maatschappij een zeker uiterlijk voorkomen te geven.

De geschiedenis der eerste verkondiging en verbreiding van den Islam op Java, welke in het eerste deel van dit werk [1]) is uiteengezet, leert, dat die beweging niet van een centraal Islamitisch gezag is uitgegaan, maar een gevolg was van de pogingen van particuliere kooplieden of aanvoerders van kleine koloniën. Op een tijdstip, toen het rijk der chaliefen reeds verbrokkeld was, hebben deze de oorspronkelijk naar alle waarschijnlijkheid vreedzaam aangevangen omwenteling voltooid door het éene deel van Java's bevolking tegen het andere in 't veld te brengen. Java's noordkust van Soerabaja tot Semarang werd dien ten gevolge een aggregaat van Mohammedaansche staten welke zich later oplosten in het rijk van Demak, waaruit vervolgens dat van Padjang en eindelijk, in het laatst der 16e eeuw, dat van Mataram ontstond. Daarnaast bleven in het westen Tjeribon en Bantam elk onder een eigen Mohammedaansche regeering bestaan.

Niettegenstaande den betrekkelijk spoedigen val van de staatkundige macht van het Hindoeïsme drong de Islam slechts langzaam van het noorderstrand zuidwaarts door. Wat meer zegt, zelfs al namen de hoofden met hunne omgeving den nieuwen godsdienst aan, zoo bleef nog zeer lang de massa der bevolking, vooral op het platte land, heidensch. En al ging men tot den Islam over, zoo stelden de bekeerders blijk-

---

[1]) Bl. 227 v.v.

baar geene hooge eischen aan hunne bekeerlingen. Vooral in Midden-Java, waar de Hindoe-beschaving de diepste wortels had geschoten, en in het algemeen in de van het noorderstrand afgelegen streken erlangde aldus de Islam, ook ten aanzien van het recht, het eigenaardige karakter, waarop hierboven ten aanzien van de geloofsleer werd gewezen. In West-Java, waar het Hindoeïsme minder ontwikkeld was, en in hoogere mate op de handelsplaatsen langs het noorderstrand en hare omstreken, gelijk mede op Madoera, in alle welke streken de bevolking van ouds in voortdurende aanraking kwam, en ook tegenwoordig nog komt, met Arabieren en andere meer Mohammedaansch ontwikkelde vreemdelingen, heeft de Islam vollediger over de oude begrippen kunnen zegevieren [1]). Als een merkwaardig voorbeeld, hoe lang het Hindoeïsme zich zelf langs het noorderstrand hier en daar wist staande te houden, ondanks de bekeering der bevolking in naam, wordt gewezen op het feit dat, blijkens de inleiding van het Tjeribonsche wetboek Pĕpakĕm, eerst in 1768 in dat Sultanaat het gezag van den Koetara Manawa en der andere Hindoe-wetten werd afgeschaft; terwijl zelfs de Pĕpakĕm nog grootendeels Hindoesche rechtsvoorschriften bevat [2]). Het tegenwoordige Javaansche letterschrift is niet aan het Arabische, maar aan het Hindoesche ontleend, en nog in onze dagen leeft het recht uit den djaman-Boedâ of Hindoe-tijd voor een goed deel in den vorm van gewoonterecht bij de bevolking, speciaal in Midden-Java, voort. Eveneens bestaat de Javaansche folklore grootendeels uit legenden uit den Hindoe-tijd afkomstig, om van den invloed van het Hindoeïsme op de Javaansche litteratuur en kunst niet te spreken.

Tegenwoordig vormen de Badoej's in zuid-Bantam het

[1]) Vandaar dan ook dat de hierboven beschreven, buiten den Islam staande, godsdienstige begrippen hoofdzakelijk moesten ontleend worden aan mededeelingen uit de binnenlanden van Midden Java afkomstig In de andere streken bestaan die begrippen ook wel, maar veelal in een niet zoo typischen vorm, en hebben zij misschien om die reden minder de aandacht getrokken.

[2]) Zie Verh. Bat. Gen. dl. LV, 1905.

eenige overblijfsel van de vroeger bestaan hebbende Hindoe-rijken op Java. De bewoners van het Tenggersche gebergte, vroeger eene dergelijke aan het Hindoeïsme getrouw gebleven, en van hunne Mohammedaansche omgeving afgescheiden maatschappij vormende, zijn in de laatste jaren meer en meer tot den Islam overgegaan. Behalve van deze twee kleine groepen, en de tot dusverre wel toenemende, maar toch in verhouding tot de geheele bevolking in zielental onbeteekenende Christengemeenten, staan alle Javanen officieel als Muzelmannen te boek. Zij behooren tot de zoogenaamde Sonnieten, evenals de overgroote meerderheid der Muzelmannen in andere landen, d. w. z. zij erkennen het gezag op theologisch en juridisch gebied van de vier eerste opvolgers van Mohammed, of, gelijk men hen gewoonlijk noemt, de vier „rechtvaardige" chaliefen, Aboe Bakr, Oemar, Oesman en Ali, gelijk mede het gezag omtrent godsdienst en recht der oudste Mohammedaansche gemeente, welke aan bedoelde vier chaliefen heeft gehoorzaamd.

Wat de verschillende richtingen onder de Sonnieten betreft, zoo is onder de Javanen op theologisch gebied de heerschende die van den in 1111 overleden grooten Arabischen wijsgeer, godgeleerde en jurist Ghazzâlî, door hen Gadjali genoemd. Die richting heet bij de Muzelmannen het gematigde mysticisme of tasaoep, doch zoude naar Europeesche begrippen eerder als eene ethische richting zijn aan te merken. Het streven van Ghazzâlî was namelijk om aan het gemoedsleven althans eene bescheiden plaats te geven in den Islam naast de dorre leerstellingen der dogmatiek en het formalisme van den eeredienst, waartoe de orthodoxie in zijn tijd vervallen was. Overal waar onder de Javanen het theologische onderwijs verder gaat dan de elementaire kennis van den godsdienst, worden ook werken van Ghazzâlî onder de gebruikelijke leerboeken aangetroffen. In de landtalen bestaan daarvan uittreksels en van een enkele zelfs eene vertaling. Voor de dogmatiek zijn de meest gezaghebbende werken die van Samarqandî en van Sinoesî. Samarqandî, in Midden-Java veelal Asmârâkandi genoemd, was een Arabisch theoloog uit Samarkand, die in het

laatst der 10de eeuw overleed. Zijn boek is een catechismus. Reeds de predikant Werndly vermeldt dit werk als in den Archipel in gebruik in het „Naberecht aan den Lezer" van zijn in 1736 verschenen „Boekzaal", en wel onder den naam van „een suikerzoet verhaal." Sinoesî was een theoloog uit noord-Afrika, die overleed in het laatst der 15de eeuw. Zijn boek, mede in het Arabisch geschreven, bevat een ontwikkeling der gewichtigste leerstellingen, welke virtueel liggen opgesloten in de Mohammedaansche geloofsbelijdenis: „Er bestaat geene godheid dan Allah, en Mohammed is de gezant van Allah." Van beide geschriften heeft men in de landstalen overzettingen. Zij zijn trouwens van geringen omvang, doch hebben in het Arabisch eene uitgebreide litteratuur doen ontstaan van commentaren, supercommentaren, excerpten van commentaren of supercommentaren, nieuwe commentaren of supercommentaren op die excerpten, omwerkingen, enz. enz. Alle deze grootere werken zijn niet door vertalingen in de Inlandsche talen toegankelijk gemaakt.

Op juridisch gebied behooren de Javanen tot de school van Sjafi'î of, om met hen te spreken, tot den madahap Sapingi. Sjafi'î leefde in zuid westelijk Azië en Egypte, in welk laatste land hij in 819 overleed. Behalve in den Archipel heeft zijne school hoofdzakelijk hare volgers in zuid- en west-Arabië, Neder-Egypte, het zuidelijk deel van Voor-Indië, Ceylon, het schiereiland Malaka, de Kaap de Goede Hoop en de oostkust van Afrika. Zijn werken schijnen verloren, maar het nageslacht heeft gezorgd, dat de door hem geformuleerde rechtsregelen zijn bewaard gebleven, en bovendien zijn uitgewerkt in een groot aantal geschriften, van gelijkvormigen aard als de litteratuur, waartoe wij zoo even zagen, dat de boeken van Samarqandî en Sinoesî aanleiding hebben gegeven.

Men weet dat, tengevolge van het leerstuk der juridische autoriteit in den Islam wel de Koran, gelijk mede de daden en uitspraken van Mohammed en van zijne metgezellen de hoogste wet zijn gebleven, maar dat de geschriften der juris-

ten, aan wie de volksovertuiging in een bepaald land gezag toekent, de wetten voor de praktijk zijn geworden, en de eerstgenoemde rechtsbronnen in de Mohammedaansche rechtszaal even weinig ter sprake komen als b. v. in de onze de Grondwet. Zoo vinden wij ook van ouds verschillende Arabische juridische geschriften als op Java geldende wetten vermeld. Om slechts enkele voorbeelden te noemen, spreekt het Plakaat van 31 December 1750 van het „Mahometaansche wet-boek Magharaer" als van eene op Java geldende rechtsbron. Dit is blijkbaar het Arabische werk, al-Moharrar, van den in 1226 overleden jurist Râfi'î, uit Kaswin in Perzië, waarvan de in 1278 overleden Syrische jurist Nawawî eene verkorte en verbeterde bewerking samenstelde onder den titel van Minhâdj at-Tâlibîn. Uit dezelfde bron is blijkbaar gevloeid het „Compendium der civile wetten en gewoontens, waar na de Machometanen zig in 't beslissen der onder hen voorkomende geschillen gemeenlijk komen te reguleeren", waarover handelt het Plakaat van 25 Maart 1760 [1]). Desgelijks vinden wij in officieele stukken uit Soerakarta van 1819 gesproken van den Kitab Moekalie en van den Kitab Toehpah, respectievelijk de commentaren door de Arabische juristen al-Mahallî († 1460) en Ibn Hadjar al-Haitamî († 1565) op den Minhâdj at-Tâlibîn geschreven, en dezelfde of daarvan in aard niet verschillende werken zijn ook thans nog in gebruik [2]). Extracten bestaan van sommigen in het Javaansch. De hier bedoelde Arabische geschriften zijn allen ongeveer van denzelfden inhoud. Zij beginnen met de behandeling van de godsdienstige verplichtingen van den mensch, namelijk de ritueele reinheid, het ritueele gebed, de verplichte aalmoezen, de vasten en de bedevaart naar Mekka. Daarop volgt de behandeling van de verplichtingen der menschen jegens elkander,

---

1) Vergl. nog Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXXIX. 511.

3) Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXXI. 532, en Bijdr. t. d. T. L. en Vk. v. N. I. 6de volgr. X. 113. Haitamî wordt in den regel door de Javanen Ibnoe Kadjar genoemd.

waartoe gebracht wordt alles wat bij ons tot het privaat-, publiek en internationaal recht wordt gerekend.

Deze werken nu vormen wat de Javanen den sarat, sarak of sarèngat, en ook wel den hoekoem noemen, d. w. z. de Mohammedaansche wet. Bovendien heeft men met de eigenlijke Javaansche wetten en vooral met de adat rekening te houden, en wel in hooger mate dan de Islam in theorie zou toelaten. Deze namelijk erkent het gezag van de adat, d. w. z. van het gewoonterecht, alleen wanneer de wet zwijgt, dan wel er uitdrukkelijk op verwijst, en het gezag der wetgeving, van de plaatselijke overheid uitgegaan, is tot dezelfde gevallen beperkt. Op Java daarentegen beheerschen adat en plaatselijke wetten de algemeene Mohammedaansche wet, in zoover daardoor beslist wordt, of, en ten aanzien van welke onderwerpen, laatstgenoemde toepassing vindt. Daarbij valt nog op te merken, dat bij de Javanen het woord adat eene ruimere beteekenis heeft dan in de Arabische rechtstaal het geval is met het woord 'âdah, waarvan het is afgeleid. De Javanen begrijpen daaronder immers niet slechts het gewoonterecht, maar ook wat in den Islam, evenals bij ons, tot het gebied der zeden en goede manieren gebracht wordt, zonder dat het onmiddellijke rechtsgevolgen heeft.

Omtrent de juiste verhouding van de Mohammedaansche wet tot de adat, en eventueel ook tot de wetten in de landstalen, bestaat onder de Europeesche schrijvers van ouds veel verschil van gevoelen, iets hetwelk niet te verwonderen is, wanneer men bedenkt, dat de Javanen zelve zich nimmer hebben schuldig gemaakt aan het samenstellen van werken over de theorie van het recht, en men hier dus slechts kan afgaan op hetgeen de observatie van bepaalde gevallen ons leert. Sommigen beweren, dat niet slechts van elke instelling, maar zelfs van elken rechtsregel, in de Arabische, kracht van wet hebbende, geschriften voorkomende, moet blijken dat de inheemsche bevolking deze heeft gerecipieerd; terwijl anderen volhouden dat, wanneer eenige instelling van den Islam blijkt door de bevolking te zijn overgenomen, men de bijzondere,

daarvoor in de Mohammedaansche wet gegeven, regelen mag toepassen, zoolang niet het Inlandsche rechtsbewustzijn klaarblijkelijk eene afwijking oplevert.

Wat voorts de plaatselijke wetgeving betreft, zoo leveren de Oud-Javaansche oorkonden het bewijs, dat reeds in het Hindoetijdperk, naast de uit Voor-Indië ingevoerde rechtsbronnen, ook op Java samengestelde wetten hebben gegolden. Voor zooverre men kan nagaan, waren die wetten echter grootendeels aan de vreemde rechtsbronnen ontleend. De voornaamste schijnt te zijn geweest de hierboven reeds vermelde Koetara Manawa. Na de invoering van den Islam hebben de Javaansche vorsten krachtens de volheid van het geestelijk en wereldlijk gezag, dat hun naar de Javaansche begrippen toekwam, verordeningen uitgevaardigd, waarin zij de voorschriften der Mohammedaansche wet deden samensmelten met de oude landsinstellingen, wanneer zulks gevorderd werd door de behoeften van hetgeen de Javanen den joegå nagårå [1]) noemen. De hoofdbron voor de kennis van dat oude gemengde recht schijnt de Soerja Ngalam (of Alam) te zijn, maar al wat tot dusver uit dat boek is medegedeeld [2]), werd uit nieuwere en allicht misvormde bewerkingen getrokken, en is weinig geschikt om een in alle opzichten duidelijk denkbeeld te geven van zijn oorspronkelijk karakter. Zeker is het intusschen, dat de Soerja Ngalam als wetboek geheel in onbruik is geraakt, en hetzelfde kan men zeggen van het hierboven reeds vermelde Tjeribonsche wetboek Pĕpakĕm. Wat de latere Javaansche rechtsbronnen betreft, zoo bestaan die tegenwoordig alleen nog in de Vorstenlanden. Men noemt deze, van de Javaansche overheid uitgegane, verordeningen Oendang-Oendang, Anggĕr, Nawålå, Pranatan, enz. Zij bevatten bepalingen om-

---

1) Het woord joegå is Sanskrit en beteekent tijdvak, tijd, evenals djaman, het Arab. zamàn. Joegå of djaman nagårå is de periode van den bestaanden rijkszetel, b. v. van Madjapahit, Demak, Kartasoera, en thans van Soerakarta.

2) Raffles App. C; Bijdr. t. d. T. L. en Vk. v. N. I. Nieuwe Volgr. VI, 1. Vergl. Ibid. II. 337, onder nos. 12323 en 12329, en Tijdschr. v. h. B. G. XXXII. 140, noot. — Zie ook Jonker. Een oud-Jav. wetboek, bl. 2, noot 2.

trent verschillende onderwerpen van recht, en zijn niet zelden weinig in overeenstemming met de Mohammedaansche wet Voor zoover zij op het formeele recht en het strafrecht betrekking hebben, zijn zij echter bijna geheel vervallen door de uitbreiding in de Vorstenlanden aan de rechtspraak van het Gouvernement gegeven in 1903 [1]). Herhaaldelijk zijn de belangrijksten uitgegeven en, hetzij vertaald, hetzij bij uittreksel, in het Hollandsch toegankelijk gemaakt. Onder dezen verdienen hier bijzondere vermelding de Nawâlâ Pradâtâ, de Anggĕr Agĕng, de Anggĕr Sĕpoeloeh en de Anggĕr Aroebiroe, allen vastgesteld in 1818, als eene soort van nieuwe redactie van verschillende sedert de tweede helft der 18de eeuw uitgevaardigde bepalingen [2]) Wat in deze wetten het meest opvalt, is haar onvolledig en onsamenhangend karakter. Van een rechtssysteem is daarin geen spoor te vinden. Zij bevatten slechts losse, op zich zelf staande voorschriften, welke alleen wat den vorm betreft, op wetten gelijken, maar blijkbaar een algemeen recht daarboven, of wil men daarnaast, onderstellen. Dat die zoogenaamde Javaansche wetten dan ook niet voldoen aan de meest bescheiden eischen, welke men aan eene wetgeving mag stellen, schijnt geenszins twijfelachtig. De voorschriften, later door de Javaansche vorsten uitgevaardigd, hebben, voor zooverre zij niet in eene overneming bestaan der in de Gouvernementslanden werkende bepalingen, bijna uitsluitend betrekking op speciale onderwerpen van administratieven aard, als de politie, het hofceremonieel, de heffing der agrarische en andere inkomsten, enz.

In ons koloniale staatsrecht heet het nationale Inlandsche recht, zoowel het uit Arabië of Voor-Indië geïmporteerde, als het op eigen bodem ontstane, de „godsdienstige wetten, instellingen [3]) en gebruiken.” Een enkele maal vindt men van „godsdienstige wetten en oude herkomsten” gesproken [4]).

---

1) Ind. Stbl. Nos. 7—10, 133, 236.

2) Bijdr. t. d. T. L. en Vk. v. N. I. 6de Volgr. X. 110 en v.v.

3) Ook wel „volksinstellingen”. Zie Alg. Bepp. v. W. art. 11.

4) Regeeringsreglement art. 78 al. 2, R. O. art. 8.

Het gezag van dit nationale recht gaat in ons rechtstreeksch gebied niet verder dan met onze algemeene en plaatselijke wetgeving is overeen te brengen; terwijl omgekeerd in de Vorstenlanden het nationale recht voor alle onderwerpen geldt, waaromtrent niet bij de kontrakten met de vorsten anders is bepaald [1]). Dit verschil is feitelijk wegens de vele inbreuken, bij de contrakten bedongen, minder groot dan het in theorie schijnt. Zelfs de bestuursinrichting en het belastingwezen naderen, stap voor stap, de ontegenzeggelijk voor de bevolking gunstiger toestanden in de andere gewesten.

In het algemeen kan men zeggen, dat het Gouvernement zich in de rechtstreeks bestuurde gedeelten van Java en Madoera heeft onthouden van wetgeving op het gebied van de instellingen, met den godsdienst verband houdende. Slechts waar ingrijpen, met het oog op overwegende belangen van de inheemsche bevolking zelve, noodzakelijk bleek, b. v. ten aanzien van de rechterlijke en administratieve functiën der Mohammedaansche geestelijkheid, heeft men dit standpunt wel eens verlaten. Zoo ook heeft men de titels en andere voorrechten der voorname Javaansche geslachten en het Javaansche gemeentewezen, zij het niet zoo absoluut, dan toch grootendeels onaangeroerd gelaten. Van het burgerlijk en handelsrecht kan men hetzelfde zeggen; maar de eischen van het maatschappelijk verkeer en de noodzakelijkheid van de economische ontwikkeling der bevolking te bevorderen zullen misschien spoedig aanleiding geven om, althans op het gebied van het vermogensrecht, de nationale instellingen, voor zooverre die niet met de verhoudingen tusschen de ingezetenen der dessa's of met agrarische belangen verband houden, aan te vullen of waar noodig zelfs te vervangen door anderen, meer in overeenstemming met de behoeften van onzen tijd [2]).

[1]) Regeeringsreglement art. 27 al. 2.

[2]) Men denke aan het in de zitting 1904—1905 bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal aanhangig gemaakte wetsontwerp tot wijziging van art. 75 van het Regeeringsreglement, hetwelk echter, ofschoon door haar geamendeerd aangenomen, bij het afdrukken dezer bladzijden het Staatsblad nog niet heeft bereikt.

Overigens hebben de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken zoo goed als alle praktische beteekenis verloren, en waarschijnlijk zal het niet lang meer duren, dat men van de Vorstenlanden ongeveer hetzelfde kan zeggen, behoudens den eigenaardigen toestand waarin de vorsten, hunne familiën, hunne hoven, hunne gronden, en de in hunnen persoonlijken dienst zijnde dignitarissen en ambtenaren verkeeren.

In het hoofdstuk van het huiselijke en maatschappelijke leven zal een en ander worden medegedeeld over de meest belangrijke instellingen, welke nog op Java geheel of grootendeels een nationaal karakter dragen.

ZESDE HOOFDSTUK.

Talen en Letterkunde.

Ondanks het groote verschil in de mate van beschaving, dat men bij de verschillende leden der Maleisch-Polynesische familie kan waarnemen, leert een grondig onderzoek tevens, dat zekere hebbelijkheden, gewoonten, zeden en karaktertrekken aan alle volken met Maleisch-Polynesische taal gemeen zijn, of ten minste eenmaal waren. Natuurlijk zullen diegenen onder hen, welke het langst en het sterkst den invloed eener vreemde beschaving ondergaan hebben, betrekkelijk het meest van hun voorvaderlijke gewoonten en oude overleveringen verloren hebben. Bij geen Indonesisch volk is de invloed van vreemden, meer bepaald Indiërs, zoo krachtig geweest als bij de Javanen; op de geheele Javaansche maatschappij heeft de Indiër zijn onmiskenbaren stempel gedrukt. Alleen de taal schijnt hierop een uitzondering te maken, want die is zuiver Maleisch-Polynesisch gebleven. Doch van naderbij bezien vertoont ook de taal den invloed van den Indischen kunstenaarsgeest; niet in haren bouw en niet in ongewone mate in haren woordenschat, maar daarin dat het Javaansch

bewonderenswaardig klassiek, artistiek is, vooral in de gewrochten der oude letterkunde [1]).

Naast het Venggi-schrift uit Dekkan in het zuiden en het Nâgarî-type uit het noorden van Voor-Indië, is op Java het Kawi-schrift gevonden; het is verwant aan het Pali-schrift en de Hindoesche alfabets van Achter-Indië en schijnt ongeveer gelijktijdig met het Nâgarî-schrift op Java te zijn gebracht [2]); het oudste jaartal is waarschijnlijk 731 Sjâka, op een steen op den Diëng gevonden [3]), maar er zijn ook opschriften in dit schrift van een ouderwetscher type. Vrij spoedig daarop is 't het meest gewone, zeker nà ongeveer 750 Sjâka. In zijn alleroudsten vorm vertoont het een groote gelijkenis met het Girnar-alfabet, uit het noordoosten van Bombay, en wellicht is het dus op Java gebracht door de Hindoe's die er ook het Nâgarî brachten [4]). Zoo kreeg dus de Kawi-taal een alfabet van de Hindoes. De Hindoe-kolonisten waren het eenige gedeelte van Java's bevolking, dat een schrift bezat. Alle alfabets van den Indischen archipel, met uitzondering van het Maleische, dat eene gewijzigde navolging is van 't Arabische, vertoonen de sporen van Hindoeschen invloed, maar geen zoo duidelijk als het Javaansche, dat zelfs in zijn hedendaagschen vorm, maar nog veel meer in sommige oude vormen, op inscriptiën in koper en steen voorkomende, zoowel in de gedaante en waarde der alleen de medeklinkers vertegenwoordigende letters (aksârâ), als in de teekens voor de klinkers en andere bizonderheden der uitspraak waarmede deze als bekleed worden (vandaar sandangan, d. i. bekleedsel, genaamd), zijn oorsprong uit het Dewanâgarî of Sanskrit-alfabet duidelijk verraadt. Evenwel heeft het Javaansche alfabet, door de wegwerping van een aantal letters die het niet behoefde, de uitvinding der pasangans of aanvoegletters en andere veranderingen, eene zeer doelmatige en met den aard der taal, waarvoor het gebruikt wordt, overeenkomende vereenvoudiging ondergaan.

[1]) Kern. Eene oudjavaansche cosmogonie. Bijdr. Inst., VII, 1887, bl. 573.

[2]) Zie dl. I, 37 vg. [3]) Zie dl. I, 102.

[4]) Brandes in Encycl. v. N. I., III, 129.

Door ook de onnoodige teekens på-tjĕrĕk en ngå-lĕlĕt en den ballast der zoogenaamde kapitale letters weg te werpen, had men zeker de vereenvoudiging nog verder kunnen voortzetten, terwijl het gemak van het lezen had kunnen bevorderd worden door de woorden niet allen aan elkander, maar ieder afzonderlijk te schrijven — eene nieuwigheid die zich de regent van Koedoes, in zijne onder den naam van Poerwå lĕlånå uitgegeven reis over Java, heeft veroorloofd. Desniettemin behoort het Javaansche alfabet niet alleen tot de netste en fraaiste, maar ook tot de meest geschikte om de uitspraak duidelijk en zonder dubbelzinnigheid uit te drukken, die ooit zijn uitgedacht; die eenvoudigheid heeft het Javaansche alfabet echter niet dadelijk maar eerst na verschillende vervormingen bereikt.

Wanneer men de oorkonden van midden-Java, vooral de oudere, vergelijkt met de schenkbrieven van Er-langga (± 950 Sjâka) en die welke uit den tijd stammen na zijne regeering tot op ± 1300 Sjâka, dan ziet men dat de Sanskritwoorden in de oudere oorkonden veel minder talrijk zijn; dat hunne spelling in deze oorkonden zeer veel te wenschen overlaat, terwijl zulks niet 't geval is in lateren tijd. Men heeft dus op Java in die oudere periode het Sanskrit slechts door 't gehoor, maar in de tweede periode ook door bestudeering gekend; want men mag niet uit 't oog verliezen, dat de taal van Java voor zoover wij haar kennen, steeds Javaansch is en niet anders dan Javaansch, al ziet dat Javaansch er anders uit dan thans het geval is [1]). Het oud-Javaansch — de taal die tot ongeveer de 15de eeuw op bijna geheel Java (met uitzondering van het westelijk deel) gesproken en geschreven werd — verschilt meer van de hedendaagsche taal dan het Middelnederlandsch van de taal die wij spreken. Een gewone Javaan van den tegenwoordigen tijd is dan ook niet in staat een oud-Javaansch geschrift te verstaan. Op Bali is de kennis der oude taal echter beter bewaard gebleven evenals de Sji-

---

[1]) Brandes. Een Jayapathra. Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, bl. 98.

waïtische godsdienst der oude Javanen, die daar een schuilplaats vond voor den Islam [1]).

Wanneer men zich zet tot onderzoek naar 't begin en den voortgang van de studie der oud-Javaansche taal en letterkunde, dan schijnt 't wel alsof aan twee buitenlanders de eer toekomt hier den weg gebaand te hebben [2]). De uitgave door Raffles in diens werk „The history of Java" [3]) van een gedeelte der Brata Joeda in het Kawi, met de vertaling, heeft thans alle waarde verloren, indien het ooit eenige waarde bezeten heeft. Raffles werk gaf Wilhelm von Humboldt aanleiding tot het schrijven van het voor zijn tijd beroemde werk „Ueber die Kawisprache" (1836—1840), dat echter niets bijdraagt tot de vermeerdering van onze kennis van het oud-Javaansch. De ware beoefening van het Kawi nam eerst een aanvang met Kern's „Kawi-studiën" [4]) onder welken titel deze geleerde tekst en vertaling gaf van zang I en II van het oude gedicht Ardjoena-Wiwâha, d. i. Ardjoena's bruiloft. Ook Cohen Stuart had reeds vroeger (in 1860) in zijn „Kritische aanteekeningen op de Nieuw-Javaansche bewerking van het Oud-Javaansche gedicht Brata-Joeda" belangrijke bijdragen geschonken voor de kennis van het Kawi. Mede van hoog belang voor de studie der taal zijn de door hem bezorgde „Kawi-oorkonden in fac-similé" (1875). Desgelijks had Friederich bij zijn „Voorloopig verslag van het eiland Bali" [5]) den tekst gevoegd van een Kawi-gedicht, door Kern als „Oud-Javaansch leerdicht over versbouw" vertaald en verklaard (1875) en hij gaf den Kawi-tekst met interlineaire Balineesche vertaling van de Ardjoena-Wiwâha en den tekst van het Bhoma-Kâwya. Van mr. dr. J. C. G. Jonker verscheen in 1885 „Een Oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbron-

---

1) H. H. Juynboll. De studie van de Oudjavaansche taal en letterkunde. T. v. N. I. 1902, bl 679.

2) H. H. Juynboll, t. a. p. bl. 683.

3) Ed. 1817, I, bl. 416—447.

4) 's Gravenh. 1871.

5) Verh. Bat. Gen. XXII, 1849, XXIII, 1850.

nen"; van dr. H. H. Juynboll, in 1893, „Drie boeken van het Oud-javaansche Mahâbhârata" in Kawi-tekst en Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-tekst. Dr. Neubronner van der Tuuk, aan wien de Indische Regeering meer bepaald de studie van het Kawi opgedragen had, heeft zich bijna uitsluitend met lexicalen arbeid beziggehouden. Van zijn Kawi-Balineesch-Nederlandsch woordenboek verschenen drie deelen, in 1897, 1899 en 1901, uitgegeven door dr. J. L. A. Brandes, en nog twee deelen zijn ter perse.

Het Kawi heeft twee tijdperken van klank- en vorm-ontwikkeling doorloopen, waarvan het eerste het oud-Javaansch in engeren zin moet genoemd worden, terwijl het tweede middel-Javaansch kan heeten. De aanvang van het oud-Javaansche of Hindoe-Javaansche tijdvak wordt gesteld op Sjâka 700 (778 A. D.) en het loopt tot 't begin van het rijk Madjapahit, tegen het einde van de dertiende eeuw onzer jaartelling. De Madjapahitsche tijd is de middel-Javaansche schakel die oud- en nieuw-Javaansch verbindt. En dit middel-Javaansch leeft nog voort bij de wester-Javanen, wonende in Banjoemas, in noord-Tjeribon, noord-Krawang en noord-Bantam [1]). In de middel-Javaansche taal is o. a. geschreven de „Pararaton", door dr. J. Brandes [2]) uitgegeven, met vertaling en aanteekeningen, waarin oud-Javaansche oorkonden in tekst en vertaling medegedeeld worden, oorkonden wier inhoud de uitgever met dien van den hoofdtekst en met Chineesche bronnen vergelijkt. Een der meest bekende geschriften echter der middel-Javaansche litteratuur is het fabelboek Tantri [3]). De overeenkomst van sommige fabels met Indische is zóó groot, dat er niet te twijfelen valt of de Tantri stamt af van een oorspronkelijk Sanskritsch werk. In sommige opzichten is het verschil met die fabels te groot dan dat men aan direkte overneming zou kunnen denken. De Tantri is veeleer te beschouwen als een zeer vrije omwerking van een nog niet ontdekt Indisch origineel.

---

1) Encycl. v. N. I., II, 207; III, 126.

2) Verh. Bat. Gen. XLIX, 1897, bl. 1*.

3) Encycl. v. N. I., IV, 270.

De tegenwoordige Javanen noemen deze taal, die zij niet meer verstaan, de tĕmboeng of båså kawi, d. i. de taal der gedichten, omdat de oude Javaansche gedichten, die zij thans slechts in nieuwere omwerkingen lezen, daarin geschreven waren. Wij weten echter thans dat die taal geenszins tot de gebonden rede beperkt was, en dat het tot verkeerde voorstelling aanleiding geeft, wanneer men haar als eene uitsluitende poëtische taal doet voorkomen. Kern wil daarom den naam oud-Javaansch voor dien van Kawi in de plaats stellen [1]); Cohen Stuart handhaaft dezen laatsten, omdat hij, mits men niet aan de letterlijke beteekenis hechte, het voordeel heeft, het Javaansch, zooals het vóór allen Arabischen, Perzischen of Europeeschen invloed, in een geheel afgesloten tijdperk der Javaansche geschiedenis, geschreven werd, met een enkel woord bepaald en scherp aan te duiden [2]). Van der Tuuk die onder Kawi behalve oud-Javaansch ook middel-Javaansch scheen te verstaan, stelde voor den term Kawi te behouden voor de taal der hedendaagsche Javaansche gedichten en het oudere „heidensch Javaansch" te noemen [3]).

Op het gebied der oud-Javaansche poëzie kan men geene schrede zetten, zonder zich aan allerlei zwarigheden te stooten. De stof der oudste en beroemdste gedichten is aan de literatuur van Hindostan ontleend. Vrije bewerkingen zijn die gedichten, geen vertalingen. Het oud-Javaansche heldendicht Râmâyana is evenmin een vertaling als het Bhârata-yoeddha eene overzetting is van het Mahâbhârata. Het is niet eens een verkorte vertaling in den trant van die der Parwa's van het Mahâbhârata, maar een zelfstandig gedicht van een Javaanschen dichter, die geen Sanskrit kende en dus uit een andere bron dan 't Indische Râmâyana zijn stof moet geput hebben. Welke die bron geweest is, weten wij niet. Evenzeer onbekend is de naam des dichters en de tijd waarin hij geleefd heeft. Het

---

1) Verslag aang. afdr. van te Batav. aanw. kawi-oorkonden, bl. 2. (Ook in Versl. en Meded. d. K. Ak. v. W. afd. Letterk. 2e reeks, D. I).

2) Not. v. h. Bat. Gen. D. VIII, bl. XXIII.

3) Tijdschr. Bat. Gen. XXVI, 1881, bl. 540.

gedicht maakt den indruk jonger te zijn dan het oud-Javaansche Âdiparwa, de Ardjoena Wiwâha en Mpoe Sĕdah's Bhârata-yoeddha, maar ouder dan de Soetasoma en het Bhoma-Kâwya. Het tijdstip der vervaardiging zou men volgens Kern [1]) — gissenderwijs — in het begin der 13de eeuw kunnen stellen; Brandes echter plaatst het eenige eeuwen vroeger, in de tiende. Enkele, waarschijnlijk onechte, stukken dagteekenen van veel later tijd. De dichter is geen hofpoëet geweest, anders zou hij zijn vorstelijken patroon wel vermeld hebben.

De Wrtta-sanc'aya [2]) is geschreven in de laatste jaren van het bloeitijdperk van Kediri, kort nadat het zwaartepunt van macht zich verplaatste naar Pĕngging; men zou het geschrift nader kunnen omschrijven als een praktisch handboek, waarin voorbeelden gegeven worden van een groot aantal monoschematische strofen, zóó ingericht, dat elk ervan op de bekende Indische wijze tevens den naam der versmaat behelst, zoodat de modellen tegelijk tot geheugenverzen strekken.

De Smaradahana zou onder de regeering van Djajabaja geschreven zijn, evenals de Bhârata-yoeddha.

De Tantoe Panggĕlaran is een werk der oud-Javaansche letterkunde, dat een mengsel van Indische mythologische namen en voorstellingen vertoont met inheemsche Het is een kosmogonie waarvan de tekst, wat stijl en taal betreft, zooveel gemeen heeft met het Âdiparwa, dat beide vermoedelijk uit denzelfden tijd, d. w. z. uit den tijd van den vermaarden Er-langga stammen, 950 Sjâka of omstreeks 't begin der 11de eeuw. De plaats der verondersteld gebeurtenissen is het eiland Java en den titel zou men kunnen vertalen met „Wereldtooneel" of, ietwat vrijer, „Ontwikkelings-geschiedenis der (bewoonde) wereld". Kern heeft een gedeelte van den tekst uitgegeven [3]) en Juynboll, die aantoont in welk opzicht de verhalen in het Âdiparwa, de Manik Maya, mede een mythologisch en kosmogo-

[1]) Kern. Râmâyana. Oudjavaansch heldendicht, 's Grav. 1900, voorrede, bl. VI.

[2]) Wrtta-sanc'aya, Oudjavaansch leerdicht over versbouw, in Kawi-tekst en Nederlandsche vertaling, bewerkt door H. Kern, Leiden, 1875.

[3]) Bijdr. Inst. VII 1887, bl. 577.

nisch, maar nieuw-Javaansch werk, en de Tantoe Panggĕlaran overeenstemmen, en die de Tantoe voor een deel aan het Âdiparwa ontleend noemt, heeft dat deel vertaald [1]). Alle drie verhalen de mythe van den berg Mandara, maar op verschillende manieren.

Wij moeten nu nog terugkomen op de Ardjoena Wiwâha; zooals wij zeiden beteekent de titel Ardjoena's huwelijksfeest. Men noemt het echter ook Mintårågå (verbastering van het Sanskritsche wîtarâga, d. i. verheven boven de zinnelijke neigingen), omdat dit Ardjoena's bijnaam was, toen hij als asceet (tåpå) op den berg Indrå-kilå vertoefde. Ardjoena is een der helden van het Mahâbhârata; doch de Javaansche dichter is, naar het oordeel van Kern, stellig niet bekend geweest met die gedeelten van 't Indische heldendicht waarin dezelfde stof wordt behandeld, daar zijn afwijkingen niet enkel den vorm, maar zelfs de belangrijkste punten van den inhoud betreffen. Er bestaat trouwens in 't geheel geen grond om het Javaansche gedicht voor eene vertaling te houden; de dichter schijnt veeleer de overgeleverde stof zelfstandig bewerkt te hebben. De Ardjoena-wiwâha is geschreven door meester Kaṇwa, tijdens de regeering van Er-langga [2]). De Kawi-tekst van dit gedicht werd door Friederich naar een op Bali gevonden handschrift, met interlineaire Balineesche vertaling voorzien, uitgegeven. Kern gaf in zijne Kawi-studiën eene verbeterde uitgaaf met vertaling en aanteekeningen van de eerste twee zangen, en bediende zich daarbij ook van de vertolking in båså djarwå (dat is de taal der hedendaagsche Javaansche poëzie, in tegenstelling met het Kawi), die dr. W. Palmer van den Broek in 1868 te Batavia in het licht gaf. Daarentegen is de door Gericke uitgegeven nieuw-Javaansche bewerking als geheel onbruikbaar terzijde gelegd.

Liever dan eene dorre inhoudsopgave van dit gedicht, geven wij hier, als eene proeve van oud-Javaansche poëzie, een deel van Kern's vertaling [3]) met eenige vrijheid terug.

[1]) H. H. Juynboll. Bijdr. Inst. VII. 1895, bl. 88—93; en proefschrift „Drie boeken" enz. bl. 6.

[2]) Kawi-studiën, bl. 19 vg.

[3]) Kawi-studiën, bl. 8.

„Er was een zeker reuzenvorst, Niwâtakawaca, alom als alverwinnend vermaard. Zijne burg was aan den zuidervoet van den berg Meroe. Hij wilde Indra's verblijf verwoesten, en hem was het voorrecht verleend, dat hij door goden noch titanen kon gedood worden; slechts voor een mensch van groote kracht moest hij op zijn hoede zijn Zoo was de wil geweest van den Opperheer; en daarom werden door de hemelsche geesten angstige beraadslagingen gehouden.

Indra hield heimelijk raad over 't geen hem te doen stond, en het besluit kwam tot stand, dat, zoo een mensch van buitengewone kracht was te vinden, men zijne hulp tegen den vijand zou inroepen. Men had vernomen dat Ardjoena zich onlangs aan de zelfkastijding had gewijd, om onverwinbaar te worden in den oorlog. Zoodra hij dit doel had bereikt, zou hij ontboden worden; maar slechts met veel moeite is zulk een doel te bereiken Machteloos is het gebed, zoolang het door hartstochten en verkeerdheden verontreinigd is; alleen door standvastig aan Siwa te denken, wordt men zijne gunst deelachtig. Slechts een gemoed vrij van de zinnelijke begeerten kan de vruchten die geestelijk genot baren, in overvloed voortbrengen; het komt den geest des wijzen nabij die den hoogsten trap der wijsheid bereikt heeft.

„De vrees dat Ardjoenå niet standvastig zou zijn, was Indra's grootste bekommernis. Hij besloot dus hem op listige wijze te beproeven; en zoo hij te kort schoot, wilde hij naar andere hulp omzien. Maar als hij standvastig bleef onder de verzoeking, dan zou het blijken dat zijn tåpå-leven hem ernst was.

„Onder de hemelnimfen die reeds vermaard waren door de macht waardoor zij kluizenaars verleid, geloften gestoord hadden, werden een zevental uitgekozen, door 's beeldhouwers hand uit edelgesteenten gewrocht. De twee voornaamste deden voor de gade van den minnegod in schoonheid niet onder. Toen die nimfen gebeeldhouwd waren, werden zij door de goden opgekweekt. Thans, in den vollen bloei der schoonheid, bewezen zij eerbied aan de goden door driemaal om hen rond te gaan. Brahma werd vierhoofdig en Indra duizendoogig; zij ontzagen zich het hoofd te wenden, maar konden, als de nimfen achter hen waren, hun ongeduld nauw bedwingen.

„Bij het eerbiedig afscheid vragen sprak Indra de nimfen aldus toe: O jonkvrouwen, stelt eene wijl uwe bevalligheden in mijnen dienst, en beproeft het hart van Ardjoena. Zijne vrouwen heeten „de Bekoorlijke" en „het Juweel", maar al ware hare schoonheid vertienvoudigd, de jonkvrouwen, mijne dochters, zouden niet voor haar onderdoen. Als de Asana bloesem niet meer liefelijk is bij het

vallen van den regen; als de lonk der maan den aanschouwer onverschillig laat; als de pas ontloken Gadoeng-bloem, die de haren doorgeurt waar het koeltje meê speelt, versmaad zal worden; dan eerst, o jonkvrouwen! zal de macht uwer schoonheid overwonnen, dan zal de minnegod verslagen zijn."

„Zoo luidde Indra's taal, die door de nimfen met eerbiedige buiging werd aangehoord. Daarop verwijderden zij zich, zwevende gelijk een zachte wind, en toch bereikten zij spoedig het doel harer reize. Een stoet van dienaressen vergezelde haar een eind weegs; maar toen zij den berg Indrakila in 't gezicht kregen, streken zij ijlings daarop neder.

„Vroolijk voortstappende bereikten zij den bergtop in den vroegen morgen, met schuwen blik staarden de runderen haar aan, die bij de berghellingen graasden; de jonge uitspruitsels der donkerkleurige kaneelboomen spreidden het schoonste rood ten toon, als wilden zij wedijveren met het rood harer borsttepels of van lippen die zich openen om de zoetste vleitaal te doen hooren. De morgennevel verhulde de schoonheid der boomen van het woud; alleen wat dichtbij was vertoonde zich in scherp geteekende omtrekken. Het geel der bloemen scheen verbleekt; men hoorde de bijen gonzen zonder haar te zien. De pauwenstaart echter was een schitterend scherm, uitgebreid over den bladerloozen tronk van den sandelboom. Helderwit vertoonde zich het gesteente der kluizenaarsspelonk, als tooide het zich met een vriendelijken glans om de bekoorlijke gasten te ontvangen. En terwijl deze al dat schoone bewonderden, werd het meer en meer levendig op haar pad. Een brandend zielsverlangen maakte zich van de schoone nimfen meester; want in het luchtruim vertoonde zich een schitterende regenboog, en de fijne regendroppels, door de zonnestralen teruggekaatst, wekten de begeerte in haar gemoed. De rotsen verhieven hare spitsen boven ravijnen zoo diep als de helsche afgrond; de bergstroom stortte zich in het dal, klaterend door de kloven der klippen. De zwaluwen krijschten in de lucht en de schoonen slaakten een kreet. De boomen werden zich van hare nabijheid bewust, zij toonden zich getroffen, en staken hunne twijgjes uit om haar vriendelijk toe te wuiven."

Deze kleine proeve moet ons genoeg zijn. Wat in deze poëzie vooral treft, is de levendige zin voor de schoonheden der maagdelijke natuur, die bij ons westerlingen eerst de vrucht is geweest van eene zeer gevorderde beschaving, en het eigendom der meest ontwikkelden is gebleven. Dat zij bij de Javanen

niet zeldzaam is, vindt men dikwijls gelegenheid op te merken; het nieuwe proza van Poerwå Lĕlånå's reisverhaal vertoont er evenzeer de bewijzen van als de oudste poëzie.

Indien de gissing juist is, hierboven omtrent den tijd der vervaardiging van de Ardjoena Wiwâha geopperd, dan zou eene tusschenruimte van meer dan eene eeuw haar scheiden van den tijd toen het meest beroemde en geliefde der oud-Javaansche gedichten het Bhârata-yoeddha, door Mpoe Sĕdah werd geschreven en door Mpoe Panoeloeh voleindigd.

Ondanks het feit dat de geschiedenis der Pandawa's van Hindoeschen oorsprong is, kan men hare populariteit even groot heeten als die van de echt Maleisch-polynesische Panji-verhalen. De bron van al de verhalen, die tot den Pandawa-cyclus behooren, de hoofdbron van de epische, dramatische en mythologische letterkunde der Javanen, is het oud-Indische epos Mahâbhârata, dat onder de regeering van Er-Langga (in de 11de eeuw na Chr.) in het oud-Javaansch vertaald of liever in oud-Javaansch proza omgewerkt werd. Het oud-Javaansche Âdiparwa of eerste boek van het Mahâbhârata is in 1906 door dr. H. H. Juynboll uitgegeven. Op Java schijnt de herinnering aan het bestaan eener Kawi-overzetting van het grootste Indische heldendicht reeds lang te zijn uitgewischt [1]). Eene vrijere poëtische bewerking nu van een gedeelte van het Mahâbhârata is het reeds meermalen door ons genoemde epische gedicht Bhârata-yoeddha, zooals de Sanskrit-naam, of Bråtå Joedå zooals de Javaansche naam luidt [2]). Volgens de aanduiding van een dichter zelven is het gedicht in 1079 (1157) op last van Djajabaja, vorst van Kediri, vervaardigd. De beteekenis van den naam is: strijd der Bhârata's of der nakomelingen van Bhârata, en de inhoud beantwoordt aan de vijfde tot tiende parwa van het Mahâbhârata, dat in zijn geheel uit 18 parwa's bestaat.

---

[1]) Juynboll, Proefschrift bl. 1.

[2]) Kern. Over Oudjavaansche vertaling van 't Mahâbhârata. Verh. Kon. Ak. afd. letterk. XI, 1877, bl. 221. — Hazeu. Het oud-Javaansche Adiparwa en zijn Sanskrt-origineel. Tijdschr. Bat. Gen. XLIV, 1901, bl. 289.

De Brâtâ Joedâ munt boven andere gewrochten der oud-Javaansche letterkunde uit door een eenvoudigen, helderen stijl — althans in de ontwijfelbaar echte gedeelten — en door iets klassieks in de behandeling van de stof, dat, al is 't ook uit de verte, in sommige opzichten aan de groote heldendichten der Grieken en Romeinen herinnert. Ofschoon de oorspronkelijke tekst voor de Javanen vrijwel een gesloten boek mag genoemd worden, leeft het gedicht voort in omwerkingen in de nieuwere taal en zijn de helden van het verhaal voor hen goede bekenden [1]).

De algemeene loop der gebeurtenissen en de betrekkingen tusschen de handelende personen zijn in beide ongeveer dezelfde, maar personen en zaken die in 't eene gedicht zeer op den voorgrond treden, vervullen in 't andere een ondergeschikte rol, en terwijl 't Mahâbhârata veel bevat, waarvan geen spoor in de Brâtâ Joedâ te vinden is, worden omgekeerd ook in deze laatste bestanddeelen aangetroffen die in het eerste ontbreken [2]). Men moet echter met alle bepaalde uitspraken van dien aard zeer voorzichtig zijn, zoolang de Kawi-tekst der Brâtâ Joedâ niet nauwkeuriger is onderzocht. Wij kennen het gedicht vooral door de uitmuntende en volledige uitgave van de modern-Javaansche bewerking, die Cohen Stuart met eene Nederlandsche vertaling en een schat van aanteekeningen in het licht gaf; en de Kawitekst, die naar het beste bekende handschrift, hetzelfde dat vroeger aan Raffles behoorde, door S. Lankhout te 's Gravenhage werd gelithografeerd, is nu in zijn geheel uitgegeven door dr. Gunning.

Kern, aan wien we een uitgaaf van zang XV met vertaling en aanteekeningen verschuldigd zijn [3]), zegt dat het Bhârata-yoeddha in een betrekkelijk licht verstaanbare taal geschreven is en dat de schrijver zeer vrij was in zijne navolging, maar zich in hoofdzaken houdt aan zijne bron, waarschijnlijk de

---

1) Bhârata-Yuddha. Oudjavaansch heldendicht, uitgegeven door dr. J. G. H. Gunning. Den Haag 1903. Voorbericht.

2) Cohen Stuart, Brâtâ Joedâ, Voorrede, bl. 3.

3) In Bijdr. Inst. IIIviii, bl. 158.

nu op Bali voorhandene oud-Javaansche vertaling van het Mahâbhârata. De bedoelde vijftiende zang bevat een groot ingeschoven stuk, welke inlassching een leerzaam voorbeeld geeft van de manier waarop de Javanen met de oude teksten omgingen. „In zeker opzicht", zegt Kern, „lijkt de inlassching met eenige handigheid geschied te zijn, doch wel bezien getuigt ze van ongelooflijke gedachteloosheid".

Het onderwerp van de Brâtâ Joedâ is de langdurige kampstrijd tusschen de Pandâwâ's en de Korâwâ's om het bezit van den troon van Ngastinâ. De overwinning blijft aan de Pandâwâ's, waarvan de oudste, Joedistirâ, den troon beklimt en het rijk tot den hoogsten trap van welvaart en luister opvoert. De Brâtâ Joedâ bevat vele verhevene en aangrijpende beschrijvingen van het krijgsgedrang en krijgsgewoel, afgewisseld door liefelijke tooneelen en treffende schilderingen der natuur. Zij is op Java niet alleen populair geworden, maar wordt er ook geheel als inheemsch beschouwd. Terwijl de vreemde oorsprong geheel in vergetelheid geraakte, is aan de personen des gedichts eene plaats in het heldentijdvak van Java's eigen geschiedenis toegekend. Die helden komen ook altijd voor in de stamlijsten der tegenwoordige Javaansche vorsten, en de geheele Javaansche adel roemt er op van hen afkomstig te zijn. Evenzoo zijn de namen der plaatsen die in de Brâtâ Joedâ bezongen worden, in de inlandsche aardrijkskunde van Java opgenomen, en nog weet men er de plekken aan te wijzen waar de rijken en steden gelegen waren die in het gedicht worden vermeld. Voor den Javaan is de Brâtâ Joedâ, die in verschillende vroegere en latere, geheele of gedeeltelijke bewerkingen verspreid is, eene echt-Javaansche schepping, en de daden der helden, die er in verheerlijkt worden, acht hij een deel der geschiedenis van zijn vaderland.

Nog moeilijker dan het is uitspraak te doen over de betrekking tusschen de Brâtâ Joedâ en het Mahâbhârata, is het die tusschen de oud-Javaansche Râmâ en het Indische Râmâyana te bepalen. De modern-Javaansche vertaling van Jâsâ di Poerâ, vervaardigd onder de regeering van Soesoehoenan Pakoe-boe-

wånå den III[den], die in 1749 den troon beklom, is door C. F. Winter uitgegeven [1]); en van den Kawi-tekst bezitten wij de reeds vermelde uitgave door Kern [2]). Het Râmâyana, d. i. Râma's tocht, behoort tot de bij Baliërs en Javanen meest geëerde gewrochten der oud-Javaansche letterkunde. De taal is rijk aan woorden en vormen, de stijl over 't algemeen eenvoudig, met uitzondering van eenige gedeelten die òf onecht zijn òf waar de dichter heeft willen pronken met geleerdheid, met zijne kennis van planten, dieren en fijne gerechten. Kern heeft voor de hier bedoelde uitgaaf gebruik gemaakt van Balineesche en Javaansche handschriften, die zich van elkander onderscheiden door een doorloopend verschil in spelling, woordenkeus en anderszins en toch dezelfde redactie van het gedicht bevatten. Zij stammen zelfs uit een en dezelfden archetypus, zooals uit een aantal gemeenschappelijke fouten blijkt.

De inhoud van het gedicht komt in hoofdzaak overeen met dien van 't Sanskrit Râmâyana, behalve dat Râma ten slotte, nadat Sîtâ van alle verdenking gezuiverd is, zich met haar vereenigt en niet, zooals in het Indische heldendicht, zich van haar scheidt.

Het gedicht bevat de geheele geschiedenis van Råmå, van zijn geboorte als zoon van Dåsårâtå tot aan zijne hereeniging met zijne door den vorst van Ngalĕngka (Langkâ) geschaakte gade Sintå (Sîtâ). Als de dichter wordt Mpoe Poejwå (verbastering van Poespa) genoemd.

Eenige andere oud-Javaansche gedichten moeten hier, zij het ook kort, nog vermeld worden. In de eerste plaats het gedicht Nâgarakrtâgama, een lofdicht van Prapantja op Koning Hayam Woeroek of Radjasanagara, den beroemden veroveraar, die regeerde van 1351 (?) tot 1389. Dit gedicht komt in menig opzicht overeen met de reeds vermelde Pararaton (Ken Arok) of het Boek der koningen van Toemapĕl en van Madjapahit, door Brandes uitgegeven en toegelicht. Het handschrift van dit

[1]) In dl. XXI, 2e ged. Verh. v. h. Batav. Gen.

[2]) Zie de noot 1 op bladz. 173. Een Kawi-Balineesch-Nederl. glossaar daarop is door H. H Juynboll in 1902 uitgegeven.

gedicht Nâgarakrtâgama, dat in 1287 (1365) voltooid werd, is door dezen in 1894 medegebracht uit de poeri van den vorst van Lombok [1]) en door hem uitgegeven [2]). Een schat van allerlei bijzonderheden, die deels tot bevestiging, deels tot aanvulling strekken van de berichten in de Pararaton, en die voor de kennis van Java's geschiedenis en de toestanden aldaar in de 14de eeuw van het hoogste belang zijn, ligt in dit gedicht besloten. Wij worden door den dichter onderricht over de familie-betrekkingen van den vorst, over zijne verhouding tot buitenlandsche vorsten, o. a. die van Tjampa, Kambodja, Siam; over zijne vrome stichtingen en schenkingen; zijne zorg voor het algemeen welzijn; zijn bezoek aan verschillende plaatsen van Java; over de schitterende feesten die hij placht te geven. Van groot belang is mede zijne beschrijving van de hoofdstad Madjapahit en van de vermaarde godsdienstige gebouwen in 't land, waarvan enkele reeds in zijn tijd in een toestand van verval verkeerden. Het is in den achtsten zang dat de ligging van de paleizen, tempels en andere openbare gebouwen aangewezen en hun uiterlijk voorkomen geschetst wordt; vooral ten opzichte van de geschiedenis der Hindoe-Javaansche bouwkunst is de beschrijving van de prachtgebouwen der stad ook voor ons van groote waarde. De dichter heeft Hayam Woeroek vergezeld op een der tochten die deze over Java ondernam om het land te leeren kennen; en daardoor was hij in de gelegenheid een vrij uitvoerige beschrijving te geven van de bezochte plaatsen en de merkwaardigheden ervan, bijzonderheden voor de aardrijkskunde van Java in de 14de eeuw van belang. Hier en daar spreekt de dichter over heiligdommen, die grootendeels graftempels kunnen genoemd worden en, niet het minst hierom werd de vertaling die Brandes voornemens was te geven met spanning tegemoet gezien [3]). Brandes overleed in 1905, en de hoop,

[1]) Not. Bat. Gen. 1898, bl. 88. Rouffaer in Bijdr. Inst. VI vi, bl. 113.

[2]) Verh. Bat. Gen. LIV.

[3]) Kern. Een oud-Javaansch geschiedk. gedicht uit het bloeitijdperk van Madjapahit. Ind. Gids, 1903, I, bl. 341.

dat hij door eene vertaling of uitvoerige inhoudsopgave de waarde van het geschrift in 't licht zou stellen, is niet verwezenlijkt.

Voorts dient melding gemaakt te worden van het Boeddhistische prozawerk. De legende van Koendjarakarna, volgens het oudst bekende handschrift, met oud-Javaanschen tekst, Nederlandsche vertaling en aanteekeningen, uitgegeven door Kern [1]). Het is een dichterlijk verhaal waarin de reus Koendjarakarna de hoofdrol speelt en de Dhjâni Boeddha Wairotjana als opperste leermeester der wet optreedt. De inhoud van den tekst is van groote waarde, niet alleen omdat wij daardoor kennis maken met een stuk Mahâjânistische letterkunde van het oude Java en Mahâjânistische denkbeelden van bijzondere soort, maar ook omdat de redactie ontwijfelbaar veel dichter bij het oorspronkelijke staat dan de Balineesche handschriften van dezelfde legende; hetgeen niet belet dat het oorspronkelijke werk veel ouder is dan het handschrift, waarschijnlijk uit de 12de eeuw. Kern neemt aan dat de legende het werk is van een Javaansche Mahâjânist, die eenige bestanddeelen van het verhaal uit andere, ons onbekende bronnen geput, maar zelfstandig tot een geheel verwerkt heeft en wel, naar 't schijnt met het bijoogmerk om Boeddha Wairotjana te verheerlijken, door hem te laten optreden als de verpersoonlijkte hoogste wijsheid en opperste leeraar.

Van het Mahâbhârata werden drie boeken uit de oud-Javaansche proza-omwerking van het 15de, 16de en 17de boek, Âçramawâsa, Mausala en Prasthânikaparwa, door Juynboll met Hollandsche vertaling, lexicologische en grammatische aanteekeningen uitgegeven [2]). Toen was hem nog niet bekend, dat van het Âçramawâsaparwa en de volgende parwa's een oud-Javaansche omwerking in poëzie bestaat, getiteld Krĕsjna's dood. Zes jaar later gaf dezelfde geleerde van deze poëtische omwerking eenige zangen met inhoudsopgaaf en ontleding [3]). En mede in 1899 verscheen van zijne hand een overzicht van het oud-Javaansche gedicht Soemanasântaka, dat het eerst door Friede-

[1]) Verh. K. Ak. v. Wet. afd. letterk. 1901. Nieuwe reeks, dl. III, N°. 3.
[2]) Proefschrift, Leiden 1893. [3]) Bijdr. Inst. VIvi, 1899, bl. 213.

rich vermeld is maar niet verder bekend was, totdat uit de door Van der Tuuk aan de Leidsche bibliotheek vermaakte handschriften een vijftal exemplaren van dit gedicht te voorschijn kwam, waaronder een met een Balineesche interlineaire vertaling [1]). Deze rijke verzameling oud-Javaansche handschriften bevat niet alleen vier-en-twintig exemplaren van verschillende parwa's van het Mahâbhârata, maar ook vier van de vroeger genoemde Tantoe Panggĕlaran; en bovendien een prozabewerking van het Brahmândapoerâna, die, door het groot aantal Sanskritverzen welke er in aangehaald worden, sterk herinnert aan de oud-Javaansche parafrasen van het Mahâbhârata. Het prozastuk houdt in de schepping, de wereldouders onder de verschillende Manoe's, de beschrijving der aarde naar de Indische begrippen, de geschiedenis der voorvaders van de oude koningsfamiliën, benevens mythologie en mythische chronologie. De maker is Bhagawân Bjâsa, de heilige Vjâsa, de samensteller der Veda's, van alle Poerâna's en van het Mahâbhârata [2]). En behalve deze bouwstoffen tot vermeerdering van onze kennis der oud-Javaansche litteratuur, naar aanleiding van niet ganschelijk onbekende werken verzameld, beschreef Juynboll nog drie tot nu toe in Europa onbekende gedichten, het Ghatotkacâçraya, niet alleen belangrijk omdat het in zuiver oud-Javaansch geschreven is, maar vooral omdat het een der bronnen is waaruit de Maleiers hunne wajang-verhalen geput hebben; de Hariwijaya, welker inhoud gevormd wordt door de mythe van het karnen van de Melkzee", „waarbij de voortreffelijke berg Mahendra als hulpmiddel diende", het Krsnântaka, waarover boven reeds gesproken werd en dat een vrije metrische bewerking van de laatste vier boeken van het Mahâbhârata is; en de Ratnawijaya, behelzende den strijd van Soenda en Oepasoenda om Tilottamâ.

Een Kawi-gedicht van geheel anderen aard is het Nitisjâstra, het boek der wijsheid, een geschrift van zedekundigen aard. Het bestaat uit een reeks van op zich zelven staande zedespreuken,

1) Bijdr. Inst. VIvi, 1899, bl. 391.

2) Juynboll in Bijdr. Inst. VIvii, 1900, bl. 272.

die den geest van zachtheid, zelfverloochening en versmading van wereldsche grootheid en zingenot ademen, welke vooral aan het Boeddhisme eigen is. Ziehier een paar voorbeelden:

„Niemand kan de wereldsche goederen met zich in het graf nemen; vergeet nooit dat gij eenmaal moet sterven. Wie medelijdend en mild jegens de armen is geweest, groot zal zijn loon zijn. Gelukkig de man die zijne bezitting met den behoeftige deelt, den hongerige voedt, den naakte kleedt, zijn naaste helpt in zijne nooden: het toekomende leven zal hem niets dan heil brengen.

„Het bezit van schatten is slechts kwelling en somtijds de oorzaak van den dood. Met recht wordt het door den wijze veracht. Zij worden met moeite en zorgen verkregen, en nog meer moeite en zorg kost het ze te bewaren. Als de waakzaamheid een oogenblik verslapt, worden ze door den dief ontvreemd, en de smart die het verlies veroorzaakt, is soms erger dan de dood".

Deze spreuken schijnen zeer oud te zijn en er bestaan daarvan onderscheidene modern-Javaansche vertalingen [1]).

Gewag makende van Indische spreuken mag niet voorbij gezien worden de spreuken-verzameling Sârasamoeccaya, onder welken naam er twee oud-Javaansche proza-geschriften voorkomen, het eene een wetboek, het andere een toetoer of zedekundig geschrift, bestaande uit Indische spreuken gevolgd door een oud-Javaansche vertaling. De meeste dezer spreuken zijn aan het Mahâbhârata ontleend, en de verzameling moet vrij oud zijn, zooals blijkt uit de taal [2]).

Het laatste Kawi-gedicht waarvan wij melding zullen maken, is de vroeger genoemde Wrtta-sanc'aya, omdat het gelegenheid geeft een woord te zeggen over de oud-Javaansche dichtmaten. In de epische gedichten der Hindoe's vindt men de eenvormige sjloka, op wier heiligheid men zich geen inbreuk durfde veroorloven. Doch de Kawi-dichters stelden daarvoor, ook in het epos, de afwisseling van verschillende dichtmaten in de plaats, die echter allen aan de Hindoes ontleend zijn, maar bij hen in andere dichtsoorten gebruikt werden. Deze dichtmaten, in 't

[1]) De Gids, 1860, I, bl. 22, 222. Kern. Kawi-studiën, bl. 11.

[2]) Zie Juynboll. Eene Oudjav. vertaling van Ind. spreuken. Bijdr. Inst, VIviii, 1901, bl. 393 e. v.

Javaansch tĕmbang geheeten, onderscheiden zich deels door een grooter of kleiner getal lettergrepen en de daarvan afhankelijke lengte der dichtregelen, deels doordien de afwisseling van lange en korte syllaben, waarop de tjéngkok of zangwijze berust, door andere regelen wordt beheerscht. Steeds vormen vier dichtregels een pådå of strofe, die zich onveranderd herhaalt tot het den dichter behaagt tot eene andere versmaat over te gaan. Van al die versmaten geeft de Wrtta-sanc'aya, d. i. de verzameling der metra door Friederich naar een Balineesch handschrift gelithografeerd, en uitgegeven door prof. Kern met vertaling en aanteekeningen [1]), een kort maar volledig overzicht. Het gedicht bestaat uit een reeks van modelstrofen voor alle dichtmaten, terwijl in iedere strofe de naam der dichtmaat als gewoon woord is ingevlochten. Als de vervaardiger van dit dichtstuk wordt Mpoe Tanakoeng genoemd, die ook al weder aan het hof van Kediri moet geleefd hebben.

Eenigszins buiten deze oud-Javaansche fraaie letteren staat het reeds vermelde oud-Javaansche wetboek, door Jonker uitgegeven, een geschrift rijk aan rechtstreeks uit Hindoesche wetboeken, grootendeels uit het Mânawadharmaçâstra vertaalde bepalingen en daarnaast andere die op inlandschen bodem ontstaan zijn; want eenige artikelen staan in verdenking op Java toegevoegd te zijn. Omtrent den ouderdom der kompilatie is met zekerheid moeilijk iets te zeggen. Sommige bijzonderheden pleiten voor een betrekkelijke oudheid van het werk; maar de taal draagt geen ouderwetsch karakter; zij blijft zich door het geheele schrift volkomen gelijk [2]).

In vroeger tijd hebben de Javanen het Sanskrit wetenschappelijk beoefend, zooals blijkt uit hunne bekendheid met het Mahâbhârata, het Râmâyana, met metrische handboeken enz.; als hulpmiddel bij de vertaling uit het Sanskrit in het oud-Javaansch gebruikten zij woordenboeken en grammatica's.

---

[1]) In deel XXII der Verh. v. h. Bat. Gen.

[2]) Jonker. Proefschrift, inleiding, bl. 1—35. Zie ook dl. I, bl. 226.

Van deze laatste is er een, tot de schenking-Van der Tuuk behoorende, waarvan het eerste Boek heet Klinkers en Medeklinkers; het tweede geeft korte Sanskrit-zinnen, met bijgevoegde oud-Javaansche vertaling; langzamerhand worden deze zinnen iets ingewikkelder [1]).

In een door Kern beschreven [2]) en reeds vroeger door ons vermeld [3]) Sanskrit—oud-Javaansch woordenboek zijn de synoniemen bij elkander gevoegd in een zeker aantal sjloka's, dus in versregels, en na iedere serie synoniemen worden de woorden in proza herhaald; deze inrichting is echter niet volgehouden; op een zeker punt begint een gewoon Sanskrit-Kawi woordenboek met een menigte planten- en diernamen, enz.; daarenboven staat er een lijst in van uitdrukkingen met meerdere beteekenissen en homonymen. Tusschen de Sanskrit-woorden die de compilator vertaalt, ontmoet men hier en daar oud-Javaansche termen, welker beteekenis door hunne equivalenten verklaard worden.

De voornaamste geschriften van de middel-Javaansche litteratuur noemden wij reeds. Van het fabelboek Tantri bestaan vijf verschillende redacties [4]), twee in versmaat, een andere in proza, een vierde die onder Mohammedaanschen invloed schijnt geschreven te zijn in een moderne taal en in nieuwe versmaat, en eindelijk een vijfde, een Balische Tantri, die ook Sasaksche woorden bevat. De taal van de prozabewerking is vrij oud en zelfs de verhalen welke men in Indische fabelboeken terugvindt zijn in de Tantri niet rechtstreeks vertaald, doch vrij bewerkt.

De Pararaton is een der opmerkelijkste voortbrengselen van de Javaansche litteratuur van ouderen tijd, ook omdat het als geschiedkundig werk vrijwel op zichzelf staat en het in

---

1) Juynboll. Bijdr. Inst. VI viii, 1901, bl. 630.

2) Un dictionnaire Sanskrit-Kavi. Actes du 6me Congrès des oriental., en 1883; 1885, 3me partie, sect. 2: Aryenne, bl. 1.

3) Dl. I, bl. 39.

4) Juynboll. Eenige fabels uit de prozabewerking van de Tantri vergeleken met Indische fabels. Bijdr. Inst. VII ii, 1904, bl. 290.

ieder geval niets van hetzelfde gehalte nevens zich heeft. Voor het vaststellen van den tekst kon Brandes gebruik maken van drie kropaks. Hoe en wanneer de tekst, op welks bestaan reeds jaren geleden de aandacht gevestigd werd door Friederich, Van Bloemen Waanders en Van der Tuuk, vervaardigd werd, laat zich niet nauwkeurig uitmaken. Hij bestond in het begin der 16de Sjaka-eeuw en het laatste erin vermeld feit kan niet vóór het begin der 15de van dezelfde jaartelling te boek gesteld zijn. Maar daarnevens wettigt de kroniekmatige vorm van het laatste gedeelte van het geschrift 't vermoeden, dat de tekst gaandeweg ontstond en dus, gedeeltelijk althans, ouder is, al zou ook het boek in den vorm, waarin wij het thans hebben, vervaardigd zijn naar aanteekeningen in zulk een trant verzameld. De taal zou daartegen niet pleiten, want het is meer dan waarschijnlijk, dat in het laatste gedeelte der Madjapahitsche periode, die hier blijkt geduurd te hebben van ± 1200—1400 Sjaka of 1278—1478 A. D., het Javaansch reeds een fase ingetreden was als door het idioom van de Pararaton vertegenwoordigd wordt. De inhoud van het boek zou in twee groote afdeelingen gesplitst kunnen worden, een voorafgaand legendarische, soms zou men haast zeggen mythische, en een meer historische. Wat hier het meer historische gedeelte genoemd wordt, begint daar waar Ken Arok (of Angrok) Toenggoel amětoeng, den akoewoe van Toemapěl uit den weg geruimd heeft, met diens weduwe Ken Děděs gehuwd, hoofd van Toemapěl geworden is, dat onder Daha stond, en zich daarop aan de suprematie van dat rijk, waar op dat oogenblik Dangdang gěndis koning was, onttrekt. Al wat daaraan voorafgaat kan eenige juiste overleveringen omtrent Ken Arok bevatten, maar het geheel is van dien aard, dat dezen er zich kwalijk uit laten afzonderen, en moeten dienen om in 't licht te stellen welk een bijzondere persoonlijkheid de voorvader van het Mådjåpahitsche vorstenhuis was [1]).

Over de oudere Pandji-romans handelt Van der Tuuk in

---

[1]) Pararaton. Inleiding 1*—5*.

zijn artikel „Notes on the Kawi language and litterature (Journ. of the Asiatic Society, new series XIII. 1881, bl. 51 vg.); hij bespreekt daar de verhouding der Middeljavaansche redactie's van de Malat, Waseng en Wangbang Wideya tot de Maleische en Javaansche bewerkingen, daarbij eenige naams-veranderingen van Pandji opgevende Alle vertellen van de wederwaardigheden van den vorst van Koeripan, na het verlies zijner beminde, de prinses van Daha.

Den overgang van de Kawi-literatuur tot die van het tot den Islam bekeerde Java, vormt de behandeling der inheemsche heldensage, waarvan reeds met een woord werd gesproken. De oudste, oorspronkelijke vormen dier gedichten, en deze hebben wij hier voornamelijk op het oog, schijnen nog weinig bekend te zijn; wat men ervan weet berust op wajangverhalen en andere nieuwe bewerkingen. De Javaansche geschiedenis begint met Adji Såkå, een mythisch persoon, die van Mekka over Ceylon en andere eilanden naar Java kwam, daar den regeerenden vorst Déwåtå-djĕngkar, die een menscheneter was, van kant maakte, en met het letterschrift de eerste beschaving aanbracht.

Er bestaat een Javaansch gedicht, waarin de oude geschiedenis van Adji Såkå af tot op de stichting van Mådjåpahit verhaald wordt. Tot denzelfden uitgebreiden cyclus der Javaansche heldensage behooren voorts: de Djåjå Lĕngkårå Pandji, welk gedicht de lotgevallen behandelt van Dewå Koesoemå, bijgenaamd Djåjå Lĕngkårå, een vorst van Mĕndang Kamoelan, en van zijne opvolgers, wien Djanggålå ten rijkszetel strekte; de Pandji Angrènni, waarin de liefdesgeschiedenissen en heldendaden van Raden Pandji Koedå-wanengpati, den beroemdsten van Djanggålå's vorsten en den geliefden held der Javaansche overlevering, bezongen worden; de Damar Woelan, waarin de wonderbare lotgevallen van den persoon van dien naam, zijne overwinning op Balambangan, zijn huwelijk met eene vorstendochter van Mådjåpahit, zijne verheffing op den troon van dat rijk en zijn zegepraal over al zijne vijanden worden verhaald; en een aantal andere bewer-

kingen van het geheel of een gedeelte derzelfde oude overleveringen [1]).

Aan den Javaan ontbreekt alle zin voor historische waarheid. Alle gewichtige gebeurtenissen worden verklaard uit het rechtstreeksch ingrijpen van bovenaardsche machten, en het leven van alle historische personen wordt met de ongerijmdste wonderverhalen, de wildste voortbrengselen eener teugellooze verbeeldingskracht doorvlochten. De chronologie verkeert doorgaans in schromelijke verwarring, en de Javaansche kronieken zijn voor de geschiedenis van Java zelf schier geheel onbruikbaar. Gelijk de verhalen der epische dichters als geschiedenis worden opgevat, wordt de geschiedenis zelve een voortdurend epos. Het is derhalve niet mogelijk scherpe grenzen te trekken tusschen de poëtische en de historische literatuur der Javanen, en te minder daar ook voor de laatste gewoonlijk versmaat wordt gebezigd. Over de in de nieuw-Javaansche litteratuur zeer talrijke kronieken of jaarboeken, doorgaans babad geheeten, spraken wij reeds vroeger [2]). Zij zijn in den regel in gebonden stijl, bij uitzondering in proza opgesteld; de verhalen klimmen op tot de oudste tijden; sommigen behandelen de geheele geschiedenis van het eiland, andere eenig bijzonder gedeelte, zooals de geschiedenis van Djanggålå, Mådjåpahit, Padjadjaran, Dĕmak, Mataram, Kartå Soerå enz., maar in een deel dier rijm-kronieken is noch poëzie, noch zekere historie te vinden. Niets is moeilijker dan iets bepaalds omtrent die geschriften te zeggen: zij missen doorgaans alle karakter van individualiteit en zijn slechts als gedurige omwerkingen derzelfde overgeleverde stof te beschouwen Zelden schijnen de afschrijvers zich tot de vervaardiging eener kopie te bepalen; zij veroorloven zich gedurig de willekeurigste veranderingen en bijvoegselen. In latere tijden, bepaaldelijk de 17de eeuw onzer jaartelling, worden de Javaansche berichten in hoofdzaak door die der Hollandsche zeelieden en ambtenaren be-

1) De Pandji- en Damar Woelan-romans zijn uitvoeriger beschreven in Vreede's Catal. van de Jav. en Madoer. handschr., 1892.

2) Dl. I, bl. 227.

vestigd. Is dus de latere babad-litteratuur tot de historie te brengen, de poëzie blijft weg en de berichten moeten steeds met omzichtigheid gebruikt worden [1]).

Een der zonderlingste producten van de historisch-poëtische litteratuur van Java is de geschiedenis van Baron Sakénder, die door A. B. Cohen Stuart is in het licht gegeven [2]). Volgens de vertrouwbare opgave van Winter [3]) is een zekere Ngabèi Joeda Sara, levende in de periode van Soerakarta, dus na het midden der 18de eeuw, de dichter. Het is 723 pada's of verzen groot en geschreven in de zoogenaamde kleine dichtmaten (tĕmbang måtjåpat), die de meest gebruikelijke zijn in de tegenwoordige Javaansche poëzie, en zich, evenals de den overgang vormende middelbare dichtmaten (tĕmbang tĕngahan), van de groote of Kawi-dichtmaten (tĕmbang gĕdé) onder andere door een afwisselend getal regels in een strofe en het gebruik van vaste rijmklanken onderscheiden. De overgangen van de ééne dichtmaat in de andere worden steeds door eene woordspeling op den naam der nieuw aan te wenden dichtmaat aangekondigd. Het gebruik van die verschillende maten verdeelt het geheel in sĕkars, welk woord men gewoonlijk door zangen vertaalt, ofschoon de verdeeling alleen op verandering in den vorm betrekking heeft en zoo weinig in verband staat met de ordening der stof, dat de overgangen soms midden in een volzin plaats grijpen.

Het gedicht behandelt op epische wijze de vestiging van „de macht der Hollanders" te Batavia, de stichting van „Moer Djang Koeng" (J. P. Coen) den zoon van Baron Soekmoel, broeder van Baron Sakèndhèr en van Tanoeraga, dochter van de Padjadjaransche prinses Rĕtna Sĕkar Mandhapa. Vergeleken met de gewone Javaansche gedichten is de Baron Sakèndhèr althans niet vervelend, en op enkele plaatsen zelfs

1) Zie voor de babad-litteratuur Encycl. v. N. I. i. v. babad.; en Brandes, Pararaton, pag. 176 vlg.

2) Geschiedenis van Baron Sakèndhèr, een Javaansch gedicht. Batav. 1851; dl. I tekst, dl. II vertaling, aanteekeningen en woordenlijst.

3) Javaansche zamenspraken, N°. 74.

onderhoudend. De schrijver heeft een goed begrip gehad van den geest der Compagnie en hij laat den stichter daarvan tot zijne twaalf zonen, de eerste Edele Heeren, in 't Jav. verbasterd tot dĕlèr) of Raden van Indië zeggen: „Dag en nacht zult gij uwe verliezen en winsten opschrijven, en met de uiterste nauwkeurigheid berekenen (vs. 550). Goede maatregelen zult gij, zonder verdeeldheid, ten uitvoer brengen, en, al ware 't een diefstal, zoodra die door u twaalven met algemeene stemmen goedgevonden is, geef ik er vergunning toe" (vs. 548 en 549).

Een eenigszins beter historisch karakter schijnen sommige nieuwere kronieken te bezitten, zooals die welke, onder de namen Babad Troenå Djåjå en Babad Mangkoe Boemi, in handschrift voorhanden zijn in de bibliotheek van het Nederlandsche Bijbelgenootschap [1]). Voor zoover wij ze uit enkele uittreksels kunnen beoordeelen, bevatten zij te zamen een vrijwel aaneengeschakeld verhaal van het onrustige en voor de macht der vorsten verderfelijk tijdvak der Javaansche geschiedenis, dat aanvangt met den opstand van Troenå Djåja (1674) en eindigt met de verdeeling van het Mataramsche rijk (1755). En ten bewijze, dat de zucht om de herinnering van belangrijke gebeurtenissen te bewaren nog voortleeft, kunnen uit de 19e eeuw de Babad bĕdah Ngajogjå of geschiedenis der verovering van Jogjakarta door de Engelschen [2]), en het door prof. Roorda in Nederlandsche vertaling uitgegeven [3]) verhaal van den oorsprong en het begin van den opstand van Dipå Nĕgårå vermeld worden. Dit laatste is weder in dichtmaat opgesteld. Karakteristiek voor het eerste verhaal is, dat de Engelschen er steeds onder den naam van Hollanders doorgaan, en dat de verbanning van Sultan Amangkoe Boewånå II (1812), waarmeê het aanvangt, wordt voorgesteld als een wegvoering in een geweldigen storm, van een vreeselijk onweder verge-

---

[1]) Zie Engelmann's Katalogus der Jav. HSS. v. h. Ned. Bijbelgen. in T. v. N. I. bl. 1870, II. bl. 170, 172.

[2]) Engelmann's Katal. bl. 172.

[3]) In Bijdr. Inst. IIIII, bl. 140.

zeld, waardoor hij nederviel aan den overwal. Vooral is dit verhaal bij uitnemendheid geschikt om ons het godsdienstig gemoedsleven van den Javaan te doen kennen.

Het handschrift van de zoogenaamde groote babad [1]) telt 18 folio deelen. In den aanvang wordt vermeld dat deze babad, geheeten „Geschiedenis van Java", begonnen is door Pakoe Boewânâ IV. Het handschrift behelst de geschiedenis van Java, van Adam af, die voorgesteld wordt als de stamvader der goden en loopt tot ongeveer het jaar 1770, namelijk de onderwerping der laatste afstammelingen van Soerapati [2]). Gelijktijdig daarmede vermeldt de schrijver een uitbarsting van den Kloet, wellicht volgens Javaansche gewoonte om gewichtige gebeurtenissen van indrukwekkende natuurverschijnselen te doen gepaard gaan; immers eerst van het jaar 1785 wordt (door Hageman) een uitbarsting van dien vulkaan vermeld. Hoe uitgebreid dit handschrift zijn moge, het is een afschrift van een gedeelte eener grootere babon (legger of origineel), die zich in een der archieven van de Solo'sche of Djogja'sche hoven bevindt. Wat den loop van het verhaal betreft zoo staat dit handschrift het naast aan de Babad Tanah Djawi, door Meinsma uitgegeven [3]). Zij is ten behoeve van het onderwijs aan het voormalig Instituut te Soerakarta door den onderwijzer Radèn Ngabèhi Kartâ Prâdjâ uit verschillende babads samengesteld, en loopt tot het Javaansche jaar 1647. Deze babad is voor de taal van zeer veel belang, want zij is in goed Javaansch proza geschreven en door den eenvoudigen verhaaltrant zeer geschikt als leesboek voor leerlingen [4]).

De talrijkste klasse wellicht van letterkundige producten wordt op Java gevormd door de lakons of lampahans, de Javaansche tooneelstukken [5]). Dit zijn uittreksels uit de tooneel-

---

1) Catal. Vreede, bl. 72.

2) Zie dl. II, bl. 202.

3) Babad Tanah Djawi, in proza. Jav. gesch. loopende tot het jaar 1847 der Jav. jaartelling; 3e dr. 1e st., 1903.

4) Bijdr. Inst., IIIvi, bl. XVI.

5) Kern. Verh. K. Akad. v. Wet. afd. Lett. IX, 1876, bl. 3.

stukken, in verhalenden trant; gewoonlijk zijn alleen deze uittreksels in handen van den dalang om als een leiddraad te dienen, terwijl hij de woorden der optredende personen, zoowel als de djantoerans, dat zijn de beschrijvingen en ophelderingen, geeft uit het geheugen, door de fantasie aangevuld. Als voorbeelden van tooneelstukken, die vertoond worden en niet tot lakons zijn versneden, kunnen genoemd worden de Abijåså, die een belangrijk onderwerp uit den Mahâbhâratakring behandelt en de Prĕgiwå [1]). Zulke verhalen bestaan er bij honderden, en zij zijn altijd ontleend òf aan den cyclus der naar Java verplaatste Hindoesche heldensage, of aan dien der verhalen omtrent de heldendaden van Pandji, òf aan de lotgevallen der rijken Mådjåpahit en Padjadjaran. Op dit onderscheid werd gedeeltelijk reeds boven opmerkzaam gemaakt, en op het karakter dezer letterkundige voortbrengselen zullen wij terugkomen, als wij tot de beschrijving der Javaansche tooneelvertooningen genaderd zijn.

De nieuwere Javaansche letterkunde bevat ook een aantal geschriften, die zedekundige voorschriften of lessen van levenswijsheid [2]), hetzij voor het algemeen of voor bijzondere klassen van personen, zooals voor vorsten, staatsdienaren e. d., behelzen. Zoo bevat de door Wilkens uitgegeven Lajang Séwåkå, gelijk ook de titel aanduidt, lessen voor dienaren. De voorschriften hebben echter niet enkel tot de plichten van den dienaar jegens den meester en zijne mededienaren, maar ook tot die van den meester jegens zijn dienaar betrekking. 't Is intusschen zeer mogelijk, dat ook de Séwåkå, gelijk zoovele andere geschriften van dien aard, slechts eene moderne bewerking is van een Kawi-gedicht, zooals ook door Wilkens zelven bepaaldelijk wordt aangenomen.

Van de tot dusver behandelde literatuur, die òf rechtstreeks in de sagen en voorstellingen van den vóór-Islamietischen tijd wortelt, òf althans zich aan de traditiën daarvan aanknoopt, en slechts hier en daar aan den nieuwen op Java ingevoer-

---

[1]) Zie Catal. Vreede, bl. 224. [2]) Ald., bl. 262.

den godsdienst herinnert, is eene andere klasse van letterkundige voortbrengselen, die wij de Moslimsche literatuur kunnen noemen, geheel onderscheiden. Zij bestaat grootendeels uit vertalingen of navolgingen van Arabische voorbeelden, en omvat parafrasen van den koran, — die echter nooit afzonderlijk, maar alleen tusschen de regels van den Arabischen tekst voorkomen, dewijl de moslem het boek Gods alleen in de heilige taal, waarin het geschreven werd, leest en aanhaalt —; dergelijke parafrasen van Arabische preeken en gebeden, ook veelal tusschen den Arabischen tekst geschreven; handboekjes voor godsdienstig onderricht; vertaalde uittreksels uit Arabische geschriften over godsdienstleer en recht.

Welke Arabische rechtsgeleerden op Java het hoogst geschat worden, is in het vorige hoofdstuk gezegd. Zulke geschriften zijn veelal in pégon, d. i. wèl in de Javaansche taal, maar met de Arabische karakters geschreven.

De nuchtere Islam zou intusschen weinig in den smaak zijn gevallen der fantastische Javanen, indien hij zich niet, voor hij tot hen werd gebracht, met een bonten tooi van wonderverhalen en legenden van heiligen en profeten had omhangen. En de Javaan is niet in gebreke gebleven nog veel van het zijne daarbij te doen en de oude heldensage van zijn eigen land op de zonderlingste wijze daarmede dooreen te haspelen. Op deze wijze is eene nieuwe, in de hoofdzaak niet oorspronkelijke, maar toch met Javaansche elementen vermengde roman-literatuur ontstaan, die vaak in buitensporigheid van karakter voor de oude Pandji-verhalen niet onderdoet.

Onder den naam van Ambijå, transscriptie van het Arabische anbijáo, d. i. profeten, wordt dikwijls in de Javaansche literatuur eene kategorie van geschriften vermeld, waarin de legende der profeten van den vroegsten tijd af wordt behandeld. Het is stellig verkeerd de Ambijå, zooals dikwijls geschied is, als een bepaald werk voor te stellen; men vindt onder dezen naam verschillende, nu eens langere, dan kortere, nu eens in poëzie en dan weder in proza geschrevene bewerkingen der profetenlegende, met meer of minder fantastische

toevoegselen opgesierd. De meest beroemde, door Raffles [1]) ten onrechte eene parafrase van den Koran genoemd, werd in de 18de eeuw geschreven door zekeren Kjai Pânârâgâ, dus geheeten naar het district van dien naam in Madioen, en misschien wel dezelfde, die door Pakoe Boewânâ II, met den titel van Kjai Agĕng, aan het hoofd der door hem te Tĕgal Sari in hetzelfde district gestichte pĕsantrèn werd gesteld. Ook vindt men een aantal geschriften, waarin eenig deel der profeten-legende afzonderlijk wordt behandeld, zooals de door Roorda uitgegeven en door De Hollander met bekorting vertaalde [2]) geschiedenis van Râdjâ Pirangon [3]) en Nabi Moesâ (koning Pharao en den profeet Mozes), en de geschiedenissen van Ibrahim en Joesoep (Abraham en Jozef), die onder de Javaansche handschriften van het Ned. Bijbelgenootschap gevonden worden [4]). Bijzonder bij de Javanen geliefd is de Sĕrat patak, de in verzen beschreven geschiedenis van een door Ngisâ (Jezus) gevonden schedel, die, op de voorbede van dien profeet, van God het spraakvermogen terug erlangt, en daarop in de schelste kleuren maalt al wat den persoon, wien hij heeft toebehoord, in de hel is wedervaren, waarom het boek ook Kabar narâkâ, berichten aangaande de hel, wordt genoemd [5]).

Ook de geschiedenis van Mohammed zelven en van de helden en heiligen van den Islam heeft aanleiding tot allerlei fantastische verhalen gegeven, die meestal ook in het Maleisch voorkomen en doorgaans op Arabische origineelen berusten. Doch wij weten nog weinig van hetgeen de Javaansche literatuur op dit veld oplevert. Dr. Van Ronkel schreef eene verhandeling over de „Poëtische geschiedenis van den Profeet in het Javaansch" [6]) en „Het verhaal van den held Samaoen en

---

[1]) I. 45. [2]) In T. v. N. I. 1849. II. 93.

[3]) Deze is later nog eens door Meinsma uitgegeven; 2e dr. Leiden, 1881.

[4]) Zie T. v. N. I. 1870. II. 174 en T. Bat. Gen. XXXV, bl. 278 vlg.

[5]) Med. Ned. Zend. Gen. XIII, 345. Dezelfde geschiedenis komt in 't Maleisch voor onder den titel Hikâjat radja Djoemdjoemah, en op een Arabische bron wijst hare mededeeling in Weil's Biblische Legenden der Muselmänner, 286.

[6]) Tijdschr. Bat. Gen. XLIV, bl. 97.

van Mariah de Koptische" [1]). Voorts kan nog als eene proeve strekken het in dichtmaat geschreven verhaal van den strijd van Mohammed met Râdjâ Laät, waarvan de zendeling Hoezoo een vertaald uittreksel heeft gegeven [2]). Meer bekend is de Maleische Hikâjat Amir Hamza, de geschiedenis van den aldus geheeten oom van den Profeet, wiens naam in het Javaansch als Kamdjah wordt uitgesproken, en wien ongeloofelijke heldendaden worden toegeschreven. Deze geschiedenis is den Javanen bij den titel Sĕrat Ménak bestemd en onder dien naam door Winter uitgegeven [3]). Volgens eenstemmig gevoelen der geleerden zijn deze Maleische en Javaansche Hamza-verhalen niet oorspronkelijk. De Hikâjat Amir Hamza is volgens Van Ronkel direkt aan het Perzisch ontleend en bestaat uit vier gedeelten: de vertaling van het Perzische verhaal, de vertaling van een Perzische interpolatie, een Maleische beschrijving van een episode uit het verhaal, en een Maleisch bijvoegsel; Snouck Hurgronje neemt het bestaan van zuid-Indische modellen aan. De Ménak is aan het Maleische verhaal ontleend [4]).

Over eenige Javaansche handschriften van godsdienstig-zedekundigen inhoud, die zich in de Leidsche bibliotheek bevinden, Soeloeks, Boestam, Woelang-Reh, Nawawi, Tadjoe'ssalatin en Sânâ Soenoe deelt Gunning een en ander mede in zijn proefschrift [5]).

De Woelang Rèh, d. i. het zedekundig onderwijs, ofschoon oorspronkelijk Javaansch, onderscheidt zich onder de zedekundige schriften door een bepaald Mohammedaansch karakter. Als schrijver van dit werk, dat in verzen geschreven werd, doch later ook in proza werd overgebracht, wordt de Soesoehoenan Pakoe Boewânâ IV genoemd. Werkelijk is het een vorst, die hier tot zijne kinderen spreekt en hun vader-

---

[1]) T. Bat. Gen. XLIII, bl. 444.

[2]) Med. Ned. Zend. XIII. 331. [3]) Batavia, 1854.

[4]) Van Ronkel. De roman van Amir Hamza. Leiden, 1895. Vreede, Catal. bl. 36.

[5]) J. G. H. Gunning. Een Javaansch geschrift uit de 16de eeuw. Leiden, 1881. Inleiding. Zie ook Vreede, Catal.

lijken raad en vermaning geeft bij hunne intrede in de wereld. Hij wil hun leeren hoe de mensch naar Gods geopenbaarden wil in de wereld moet leven, en wijst hen op den Koran en de Sonnah als de bronnen dier kennis. Wat met die bronnen in overeenstemming is, moet men aannemen; wat ervan afwijkt, moet men verwerpen. Elke ngelmoe die zich om die bronnen niet bekommert, leidt tot verwaarloozing der waqtoegebeden, tot onverschilligheid omtrent hetgeen als rein en onrein te beschouwen is. Zij meent de Saréngat-ing-nabi, de voorschriften van den profeet, niet te behoeven, en noemt zelfs dwalenden, die deze nog betrachten. Eene kleine proeve zal ons den aard van dit geschrift nog beter doen kennen. Ik kies daartoe de verklaring van de uitdrukkingen adi goenå, adi gang, adi goeng, die „trotsch op bekwaamheden, op lichaamskracht en op grootte" beteekenen.

Adi goenå duidt de geaardheid van de slang, adi gang die van den kidang[1]), adi goeng die van den olifant aan. Allen voeren evenzeer tot een ongelukkig einde. De slang vertrouwt op het vergiftige van haar venijn als zij bijt; de kidang op de snelheid waarmede hij springt; en de olifant op zijne grootte en hoogte.

„Gij dan, mijne kinderen! verheft er u niet op dat gij koningskinderen zijt, bij u zelven overleggende: „Wie durft zich tegen mij verzetten, want ik ben een koningszoon?" Dat is de geaardheid van den mensch, die zich als de olifant op zijn grootte en hoogte beroemt. Het einde van den zoodanige is vernedering De mensch, die zich op zijne bekwaamheid verheft, meenende dat niemand hem in knapheid evenaart, vertoont den slangenaard. Ten slotte zal hij beschaamd staan, als zijne wijsheid, op de proef gesteld, ijdel blijkt. De kidangsaard doet zich kennen door vermetelheid. De mensch, die den kidang gelijk is, tart zijne naasten uit, belastert hen, en houdt ervan hen te bespotten. Komt hij eindelijk zelf in moeilijkheid, dan vermag hij niets, zoodat de menigte hem uitlacht."

Het gansche boek is eene hoogst merkwaardige bijdrage tot de kennis van de denkwijze der Javanen, maar ons bestek verbiedt er meer uit mede te deelen[2]).

---

[1]) Zie dl. III, bl. 291.

[2]) Zie verder Med. Ned. Zend. XIV. 259.

Ook de mystische godgeleerdheid der moslemen is in de literatuur van Java vertegenwoordigd, onder andere in een eerst in 1850 vervaardigd, naar een Arabisch origineel gevolgd, geschrift van zekeren Hadji Ahmed Ripangi (Javaansche uitspraak van Rifâ'ï) [1]. Maar vooral verdient het opmerking, dat er ook geschriften zijn, waarin de leer van den Islam in een bespottelijk daglicht wordt gesteld, en wier schrijvers niet aarzelen den staf te breken over de Javanen, die hunnen ouden godsdienst hebben verloochend. Tot deze klasse behoort een zonderling in versmaat geschreven boek, naar den hoofdpersoon Gato Lotjo geheeten, waarvan Poensen eene bekorte vertaling heeft gegeven [2]. De schrijver is rationalist en pantheïst; zijne redeneeringen zijn vaak zeer sofistisch, en hij ontziet zich niet de meest platte en onkiesche uitdrukkingen te gebruiken, waar hij met de santri's en hunne ijverige opvolging der ritueele voorschriften van den Islam den spot drijft. Hij schijnt een vijand te zijn van alles wat niet echt Javaansch is, van de Arabieren zoowel als van de Hollanders, van den Islam zoowel als van het Christendom; daarentegen schijnt hem de Boeddha-leer, de agâmâ Boedâ, de oude, ware godsdienst der Javanen te zijn. Zijn geschrift vertegenwoordigt in de literatuur eene klasse van personen, die wij boven reeds als de tijang pasèk, de godloochenaars, leerden kennen [3].

Een der eigenaardigheden van het nieuw-Javaansch is het gebruik der zoogenaamde taalsoorten, krâmâ en ngoko.

Dat dit verschijnsel tot op zekere hoogte aan iedere taal eigen is, kan niet ontkend worden; ook in het Balineesch, Madoereesch, Soendaneesch en Maleisch erkent het spraakgebruik zoogenaamde „hooge" woorden. Hetzelfde is van toepassing op het oud-Javaansch. Aangezien deze taal alleen uit geschreven stukken kan gekend worden, is het niet gemakkelijk met zekerheid uit te maken welke regels de sprekers

---

[1]) Zie over dezen schrijver Niemann's Inl. t. d. kennis v. d. Islam, 470.
[2]) Med. Ned. Zend. XVII, 227. [3]) Bl. 156.

of schrijvers bij de keuze der woorden van verschillende taalsoorten in acht nemen. Nu is men na onderzoek tot het resultaat gekomen, dat het gebruik der taalsoorten in 't Kawi over 't algemeen met het Balineesch gebruik hiervan overeenkomt; diensvolgens kent het oud-Javaansch het krâmâ in nieuw-Javaanschen zin niet; het past de krâmâ-woorden en vormen anders toe [1]).

Op den keper beschouwd zijn er nog veel meer „taalsoorten" dan krâmâ en ngoko [2]). Het ngoko, ten eerste, de eigenlijke taal waarvan de overige taalsoorten slechts afwijkingen zijn, wordt steeds gebruikt, wanneer men — zelfs in bijzijn van meerderen en overluid — iets tot zichzelf zegt. Overigens wordt het ngoko steeds gebezigd zoowel tegen gelijken, als tegen minderen; het is dus min of meer gemeenzaam, maar daarom nog geenszins de platte taal. Ten tweede het krâmâ, gekenmerkt door een zeker aantal woorden en vormen, die bepaaldelijk dàn gebezigd worden, wanneer men beleefd en vormelijk wil of moet spreken, d. w. z. zoowel tegen meerderen, als tegen gelijken in de fatsoenlijke standen, indien de verhouding niet zoo vertrouwelijk is, dat men ngoko kan bezigen. Ten aanzien van het gebruik van het krâmâ onderscheidt men: *a.* gewoon krâmâ, dat zijn de woorden en vormen, waarvan 't gebruik in stede van de overeenkomstige ngoko-termen door ontwikkelde Javanen te Soerakarta wordt verplicht geacht wanneer men krâmâ spreekt. Eigenaardig is het echter dat in verschillende streken van Java krâmâ is, wat men te Solo als ngoko beschouwt, en omgekeerd; *b.* facultatief krâmâ, dat zijn die krâmâ-woorden en vormen, waarvan het gebruik, in tegenstelling van het gewoon krâmâ niet verplicht is; eenigen gebruiken ze, anderen weer niet; *c.* krâmâ desa, dat zijn die woorden welke, althans op dit oogenblik, door ontwikkelde Javanen te Solo beschouwd worden als geen goed krâmâ te

---

1) Brandes. Proefschrift, bl. 79.

2) A. H. J. G. Walbeehm. De taalsoorten in het Javaansch. Bat. 1897. Inleiding.

zijn; en *d.* krâmâ inggil, omvattende die krâmâ-woorden en vormen welke — onverschillig de taalsoort waarin men spreekt — behooren gebezigd te worden voor lichaamsdeelen, bezittingen, handelingen en gemoedstoestanden van personen, die in 't oog des sprekers bijzonder hoog staan, of die hij op een bijzonder hoog standpunt wil of moet plaatsen. Ten derde het madyä bestaande uit een zeker aantal woorden en vormen die in de eerste plaats gebruikt worden tegen minderen, wanneer men dezen om de een of andere reden eenigszins wil eeren, terwijl het rangverschil toch niet toelaat krâmâ te bezigen. Ten vierde de bâsâ kasar. In elke taal komen uitdrukkingen voor die in beschaafde spreektaal niet gebezigd zullen worden, en die alleen dienen om een zekere verachting uit te drukken. In den regel zijn deze uitdrukkingen die men bâsâ kasar noemt figuurlijk gebruikte woorden, die in de gewone beteekenis niets verachtelijks uitdrukken; zij worden dit eerst door de toepassing. De definitie van ngoko andap als „platte taal" door Roorda wordt weersproken door den Javaan Padmâ Soesastrâ, die in zijn werk Oerap Sari (blz. 3) o. a. zegt, dat het gebruikt wordt door oude lieden van lagen tot jongere van hoogeren rang en door jonge lieden tot oudere, die niet hun vader zijn. Ten vijfde bâsâ kĕdaton, de hoftaal, in zooverre dat zij in den kraton gesproken wordt in tegenwoordigheid van den vorst, maar niet tot den vorst, waarvoor het krâmâ inggil dient; dat bâsâ kĕdaton moet oorspronkelijk een zestigtal woorden en uitdrukkingen gekend hebben, welk getal nu tot veertien geslonken is. In Solo wordt thans in de onmiddellijke nabijheid van den vorst, op enkele woorden na, gewoon ngoko en krâmâ gesproken.

Bepalen wij ons thans tot het krâmâ en ngoko; het onderscheid tusschen deze beide bestaat in het gebruik maken nu eens van verschillende woorden voor hetzelfde begrip, dan eens van verschillende vormen van hetzelfde woord; soms ook onderscheidt zich het bijzondere krâmâ-woord daarenboven door zijn uitgang. Ieder dezer beide taalsoorten heeft haar eigene vormen, doch de bijzondere waarde aan zulk een vorm

toegekend, geldt gewoonlijk slechts voor het geval, dat beide vormen tegelijk in gebruik zijn. Voorts is het aantal woorden dat in ngoko- en krâmâvorm tegelijk voorhanden ligt, hoewel vrij aanzienlijk, toch beperkt. De krâmâ-formatie is aan vaste regels gebonden, zoodat men slechts dan een krâmâvorm bezigt, wanneer deze door het gebruik geijkt is [1]).

Het is een algemeen gehuldigde meening, dat waar men in het Javaansch een woordpaar vindt, waarvan de twee deelen naast elkander als krâmâ en ngoko dienst doen, de beide woorden letterlijk hetzelfde zijn of wel hetzelfde beteekenen. In een uitvoerig betoog heeft Brandes [2]) deze meening bestreden; wel moeten, waar men een krâmâ-woord (of vorm) in gebruik vindt naast een ngoko-woord (of vorm) beide dienen om hetzelfde begrip aan te duiden; en wel zijn zij inderdaad aan elkander gelijk gesteld of geacht, en beteekenen zij dus in een gegeven geval wel degelijk hetzelfde. Maar wanneer men het ontstaan der krâmâ-woorden en vormen nagaat, dan bespeurt men alras, dat alles niet zoo naar den regel is als men wel denken zou, bovenal, dat het meerendeel een spelen met klanken en in hooge mate gemaniereerd is. Onjuist is het, zonder meer, te zeggen dat deze woorden niets anders zijn dan twee verschillende uitdrukkingen voor eenzelfde begrip en geenszins moet men ze, alsof zulks noodzakelijk is, beschouwen als twee woorden van dezelfde beteekenis, als twee vormen van hetzelfde woord. Een krâmâ-woord of vorm kan in het leven treden tengevolge van een spelen met klanken alleen, waarbij men wel analogisch te werk gaat, doch zich om den zin der woorden, wel beschouwd, minder bekommert.

Wat nu het ontstaan van het krâmâ en de krâmâ-vormen betreft, wetenschappelijk onderzoek van de wording en de ontwikkeling brengt aan het licht, dat hoeveel traditioneels men ook in het krâmâ vindt, 't krâmâ toch wel beschouwd een ziekelijk verschijnsel is, een uitwas op den eigenlijken

[1]) Brandes. Proefschrift bl. 80.

[2]) Maandschr. voor de huiselijke opvoeding en het schoolwezen in N. I. dl. I. 1886—87, bl. 498 vg.

stam van de Javaansche taal, menigmaal in hooge mate wanstaltig; dat het kråmå oppervlakkig op het Javaansch ligt, doch het in hooge mate gemaakt is, dat het voor een deel 't gewrocht is van een pedante schoolmeesterij, waaronder gaandeweg alle Javanen gebukt zijn, zóó zeer, dat zij thans, de groote en de kleine man, dat kråmå, de beleefde taal, fraaier nog vinden dan en haar de voorkeur geven boven hun in merg en been gezonde ngoko-taal. Hoeveel oude en ouderwetsche bestanddeelen er ook in het kråmå kunnen aangewezen worden, verreweg het grootste gedeelte is maakwerk, dat langzamerhand den grooten omvang gekregen heeft, dien het thans heeft, en die nog steeds toeneemt [1]).

Wij moeten nog een woord zeggen over de talen der beide stammen die buiten de eigenlijke Javanen het eiland Java bewonen. De Madoereesche taal wordt gesproken op het eiland Madoera en de omliggende kleinere eilanden met inbegrip van de eilanden-groepen Sapoedi en Kangean. Verder is de Oosthoek van Java, inzonderheid de residentiën Besoeki en Probolinggo, een Madoereesche kolonie te noemen, en het Baweansch als een dialekt van het Madoereesch aan te merken.

De taal heeft twee hoofddialekten, het west- en het oost-Madoereesch; het eerste omvat twee dialekten, het Paměkasansch en Bangkalansch. Van het tweede hoofddialekt is het Kangeansch als een onderdialekt zeer kenmerkend.

Met talen zooals het Javaansch, Soendaneesch, Maleisch, Balineesch, Bataksch, Makassaarsch, heeft het Madoereesch, immers alle takken van denzelfden, den Maleisch-Polynesischen taalstam, woorden gemeen, zij het ook veelal in eenigszins afwijkende vormen. Doch het getal Javaansche woorden vooral, die in het Madoereesch teruggevonden worden, is groot, zonder dat van verreweg de meeste bewezen kan worden dat ze overgenomen zijn, terwijl een nauwere verwantschap tusschen het Javaansch en Madoereesch dan die tusschen zustertalen onderling pleegt te bestaan, ook niet kan aangetoond worden.

---

1) Brandes. Tijdsch. Bat. Gen., dl. XXXII, 1889, bl. 134.

Dat echter juist van het Javaansch veel woorden overgenomen zijn is natuurlijk: de ligging van beide taalgebieden Java en Madoera, slechts van elkander gescheiden door een nauwe gemakkelijk over te steken straat; de invloed althans in vroegere dagen door de Javanen op de Madoereezen geoefend; eindelijk de beoefening van het Javaansch, voor zoover Javaansche dichtwerken thans nog algemeen gelezen worden — dat zijn alle omstandigheden die een overneming in de hand werken van Javaansche woorden en uitdrukkingen, waartoe ook woorden van de zoogenaamde hooge of fijne taal behooren.

Een onderscheid in taalsoorten bestaat in het Madoereesch niet in die mate als in het Javaansch; desniettemin worden er onderscheiden de bhasa kasar of grove taal, de bhasa alos of fijne taal en de bhasa tĕngngaqan of middeltaal [1]).

In brieven en andere in het dagelijksch verkeer voorkomende stukken wordt het Madoereesch met de Javaansche karakters geschreven. De schrijftaal van meer beschaafde Madoereezen schijnt steeds het Javaansch te zijn geweest.

Een en ander omtrent de Madoereesche litteratuur leert ons Vreede's handleiding tot beoefening der Madoereesche taal [2]). Tot de proza-stukken behooren de Bangsa Tjara, dat is de geschiedenis van een wangunstigen patih die een gunsteling van zijn vorst wil ten val brengen en zelf in het verderf raakt; de Goedigan, een fragment uit de Entol Anom, een godsdienstig zedekundig geschrift. Het bevat de geschiedenis van een santri, Goedigan geheeten, die door streng tåpå te doen, de hand eener prinses van Mĕsir (Egypte) verwerft en tot de vorstelijke waardigheid in dat rijk verheven wordt; de Lantjeng Boedoeh, of de geschiedenis van den dwazen jongeling, die, zoon eener arme weduwe, op bovennatuurlijke wijze de prinses Mĕlati trouwt, een der drie dochters van een vorst, en tot eer en aanzien komt; de Maqnah Lésab, dat is de naam van een pandita die door strenge tåpå bovennatuurlijke macht

---

1) H. N. Kiliaan. Madoereesche spraakkunst, 1897, I, inleiding. Zie ook het art. Madoereesch in Encycl. v. N. I.

2) Leiden, 2e dr., I—IV, 1882—90.

verkrijgt, zich een grooten aanhang verwerft en bijna geheel Madoera verovert, maar ten laatste verslagen wordt; de Raden Sĕgara, een oorspronkelijk proza-werk van eenigen omvang, legenden bevattende der alleroudste geschiedenis van Java en Madoera. Tot de poëzie is te rekenen de Djaka Toelé, de Tanda Angreq, de Baginda Ali en Fatima, de Boenawas, de Raden Kasim, alle gedichten welker inhoud niet in enkele woorden weer te geven is [1]).

Ook het Soendaasch, of zooals men gewoonlijk zegt 't Soendaneesch, behoort tot de Maleisch-Polynesische talen. Het is nauw verwant aan het Javaansch en Maleisch, vooral aan het eerstgenoemde, en wordt gesproken over geheel west-Java, d. i. in de residenties Preanger Regentschappen, Tjeribon, Batavia, Bantam en de voormalige residentie Krawang. Dit kan echter niet worden gezegd zonder eenige beperking. Op de hoofdplaats Batavia en in de Ommelanden is het zoogenaamd Bataviaasch-Maleisch de hoofdtaal. Toen de Nederlanders zich in het gebied van Djakarta vestigden, drongen zij aan de bevolking van Batavia en Ommelanden de hun reeds bekende Maleische taal op, die destijds reeds de algemeene taal in alle havens van den Archipel was. En ofschoon de inlandsche bevolking zich alleen in den omgang met de Nederlanders van de Maleische taal bediende, verbasterde hare eigen taal toch zoozeer door het verkeer met vreemdelingen van alle natiën van het Oosten, die deels Batavia als handelaars bezochten, deels als slaven daarheen gevoerd werden, dat daaruit de „taal" ontstond, die onder den naam Bataviaasch Maleisch bekend is [2]).

De taal van noord-Bantam is een ruw mengelmoes, waarvan Javaansche woorden het hoofdbestanddeel uitmaken. Langs

---

1) Eerst als Dr. H. H. Juynboll's Catalogus der Kawi, Balineesche, Sasaksche en Madoereesche handschriften, die thans ter perse ligt, verschenen is, zal de geheele Madoereesche literatuur bekend worden.

2) Handleiding (en Bijdragen) tot de kennis van 't Bat. Maleisch door Dr. J. D. Homan, uitg. door H. N. v. d. Tuuk, Zalt-Bommel, 1868. — Homanniana door A. B. Cohen Stuart in T. v. N. I. 1869, I. 192.

de noorder-kuststrook van Krawang en in het westelijk deel van noord-Tjeribon heerscht mede een Javaansch dialekt. De strook langs de zuidkust van west-Java, met name van de Djampangs en van zuid-Bantam, is bij de ontwikkeling der taal in het centrum der Soenda-landen achtergebleven en naar de oostelijke grens van west-Java gaat de taal geleidelijk in het Javaansch over. In dat centrum der Soenda-landen (Bandoeng, Soemĕdang, Soekapoera, Garoet, Tjiandjoer, Soekaboemi, Buitenzorg) is de taal 't rijkst en het meest beschaafd; daar heeft zij zich tot een geschreven taal ontwikkeld.

De Soendaneezen hebben geen eigen letterschrift en bedienen zich zoowel van het Javaansche als van het Arabische, zoogenaamde pégonschrift. Ook is aan velen bekend ons letterschrift, waarmede zoowel de Soendaneesche als de vreemde woorden veel nauwkeuriger zijn weer te geven dan met de zooeven genoemde. Het verschil in rang, stand en leeftijd wordt door den Soendanees, hetzij hij spreekt of schrijft, streng in 't oog gehouden en door hem in zijn taal uitgedrukt; hij beschikt daartoe over hooge en lage woorden. De gewone taal heet basa kasar, of kortweg kasar, d. i. ruw, grof, onbeschaafd. De hooge taal heet basa lĕmĕs of lĕmĕs, d. i. fijn, zacht, beschaafd. In plaats van lĕmĕs zegt men ook wel Kawi, in dezen zin op te vatten in de beteekenis van deftig. Dan zijn er nog een aantal middelwoorden, basa sĕdĕng, of sĕdĕng. In het Soedaneesch mag men eigenlijk niet spreken van een hooge en een lage taal, maar wel van hooge en lage woorden; want de taal bevat niet meer dan vierhonderd lage (gewone) woorden, waarvan een daaraan beantwoordend hoog woord kan opgegeven worden. En een hoog woord zonder een overeenkomstig laag is er niet. Van de ruim 400 Soendaneesche hooge woorden komt het drie-vierde gedeelte in het Javaansch voor; van de overeenkomstige 400 lage woorden zijn ongeveer 275 ook in het Javaansch voorhanden [1]),

[1]) S. Coolsma. Soendaneesche spraakkunst. Leiden (1904), bl. 1—11. Over hooge en lage woorden in het Soendaasch vergelijke men mede T. v. N. I., 1851, I, 340; 1868, II. 483; 1869, I. 55, 257, 263, 400, II. 226; Grashuis, Soen-

In weêrwil dat het Soendaasch door het Javaansch werd overvleugeld, ontbreekt het niet geheel aan Soendasche literatuur. Men heeft wel gemeend dat zij uitsluitend van zeer modernen oorsprong is, maar Holle en Engelmann hebben ons bekend gemaakt met het bestaan van eenige geschriften, in meer of min zuiver Soendaasch op nipah- en lontarblad geschreven of gegriffeld, die althans zeker tot het begin der 16de eeuw opklimmen, daar een dezer hanschriften het jaartal 1440 draagt, overeenkomende met het jaar 1518 onzer jaartelling. De handschriften zijn in oud-Javaansche alfabets geschreven; de inhoud komt zeer overeen met dien der mythologische en zedekundige schriften der Javanen [1]). Toespelingen op het belang van aardrijkskundige kennis voor de zeevaart en van de kennis van vreemde talen, in deze geschriften liggende brengen ons tot de overtuiging dat de beschaving der Soendaneezen onder de heerschappij van den Islam niet is vooruit gegaan.

De nieuwere Soendasche literatuur is bijna geheel poëtisch, d. i. in den vorm der Javaansche tĕmbangs of dichtmaten gegoten [2]); want van eigenlijke poëzie is naar het oordeel der weinigen die haar kennen, niet veel daarin te ontdekken. Zij bestaat voor een groot deel uit de tjarita pantoen, dat zijn de legenden uit den heldentijd van West-Java, den tijd van Padjadjaran, die door den toekang pantoen, den Soendaschen bard, onder het bespelen van de inlandsche luit (de kĕtjapi) of van de echt Soendaasch-nationale angkloeng worden opgezongen. In die zangen worden vele oude en in het dagelijksch gebruik verouderde, dikwijls door den zanger zelven niet recht verstane woorden en uitdrukkingen gebezigd; en de zinbouw, niet zelden ten behoeve der maat

danesche tolk, 6, Soendaneesch leesboek, Inl. XII; Holle in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XIX. 479, en vooral R. A. Kern. Het lĕmĕs in 't Soendaasch (met voorwoord en woordenlijst), in Bijdr. Inst. VII v. (1906), pag. 385—561.

1) T. v. N. I. 1869. I. 259; Notulen v. h. Bat. Gen. IV (1866); 10. Tijdsch. v. h. Bat. Gen. XVI. 450.

2) Over den versbouw van de verschillende tembang-zangen zie Coolsma, t. a. p. bl. 362.

verknoeid, is soms in hooge mate duister. Een tjarita pantoen in proza is, volgens Grashuis, een zeldzaamheid; en ook andere tjarita's of verhalen van vreemde herkomst, doorgaans zoo het schijnt tot de Mohammedaansche profeten-legende behoorende, alsmede de in den mond des volks levende dongèngs of vertellingen en fabelen, worden slechts bij uitzondering in proza neergeschreven. De gedichten zijn vermoedelijk voor een deel langen tijd door overlevering voortgeplant, en door iederen volgenden opzinger naar willekeur gefatsoeneerd, eer zij in schrift zijn gesteld, wat eerst in den tijd toen Holle zich de Soenda-literatuur begon aan te trekken, en het Gouvernement haar in het belang van het onderwijs eenige aanmoediging en bescherming schonk, in zwang gekomen is.

Ofschoon ook in de hier vluchtig geschetste volksliteratuur de invloed van den Islam zeer merkbaar is en sterker dan in de Javaansche literatuur uitkomt, is zij toch zeer verschillend van de literatuur van den santri, de religieuze literatuur, die, als geschreven literatuur, misschien tot eenigszins vroeger tijdvak opklimt, ten minste indien wij daartoe de Pĕrnata istri, d. i. de lessen voor vrouwen, rekenen mogen, die in het jaar 1808 zijn opgesteld, en die Grashuis het oudste hem bekende Soendaneesche werkje noemt [1]). In dit geschrift wordt de Profeet sprekende ingevoerd, en hij geeft daarin onderricht aan zijne dochter Fatimah omtrent de plichten die zij jegens haren echtgenoot en jegens God te vervullen heeft. Intusschen is ook dit geschrift een wawatjan of gedicht, terwijl de santri-literatuur in den regel in proza vervat is. Zij is bijna altijd van Arabischen oorsprong, hetzij rechtstreeks uit het Arabisch vertaald, hetzij naar Javaansche of Maleische vertalingen gevolgd. Tot die literatuur behooren de interlineaire vertalingen, die in Arabische geschriften worden aangetroffen, en voorts vooral drie handboekjes, waarvan de kitab pakih, nevens een korte ontwikkeling der geloofsleer, vooral het religieuze recht, de kitab oesoel, naar Sinoesî gevolgd, meer

[1]) Zedeleer naar Ghazzâlî, Soendaneesche tekst. Aant. 1.

uitvoerig de leer aangaande God, zijne eigenschappen en openbaring, en de kitab tasaoep de mystische leer van den reeds genoemden Mohammedaanschen godgeleerde Ghazzâlî, die in den ganschen Indischen Archipel in hoog aanzien staat, bevat [1]. Daarnevens mogen ook Soendasche bewerkingen van onderscheidene Arabische hikajats, verhalen aangaande Mohammedaansche geloofshelden, vermeld worden. De beste prozaschriften zijn zeker die welke door den hoofd-pangoeloe van Limbangan, Raden Hadji Moehammad Moesa zijn opgesteld. Ofschoon deze schriften het aanzijn te danken hebben aan de aanmoediging van het Gouvernement, en dus natuurlijk alles vermijden wat aanstoot zou kunnen geven, moeten zij toch, zooals van den persoon des schrijvers te wachten was, tot de Mohammedaansche of santri-literatuur gerekend worden.

Voor het schrijven van de nieuwere Soendasche literatuur heeft men deels van het Javaansche, deels van het Arabische alfabet gebruik gemaakt. Van het Javaansch alfabet zijn twee medeklinkers niet overgenomen omdat zij niet noodig waren, nl. de dentale-då en de tong-tå [2]. Geschriften van religieuzen aard worden bij voorkeur in pégon, d. i. met het Arabische alfabet geschreven. Daar het Javaansche schrift de uitspraak van het Soendaasch niet zeer juist teruggeeft, schijnt het gebruik van ons letterschrift voor deze taal bijzondere aanbeveling te verdienen. Vele boekjes zijn reeds op kosten van het Gouvernement met dit letterschrift gedrukt, en ook de zending bedient zich bij voorkeur ervan. Niet alleen den

---

[1]) De kitab pakih werd door v. Limburg Brouwer in 't Soend. met Holl. vertaling uitgegeven in D. XIX van het Tijdschr. v. h. Bat. Gen.; Grashuis gaf den Soend. tekst van de kitab tasaoep onder den titel „Zedeleer naar Ghazzâli" in pégon en met inleiding en aanteekeningen in 1874 te Leiden in het licht. Kort daarna schonk ons Grashuis een Soendaueesch leesboek, waaruit men de Soendasche literatuur door volledige mededeeling an eenige kleinere stukken en fragmenten uit onderscheidene grootere schriften nader leert kennen. Later gaf Grashuis nog twee Soendasche bloemlezingen uit, waarvan de laatste in 1891 verscheen.

[2]) Zie Roorda's Inleiding op Nederl. Mal. en Soend. Woordb. van De Wilde, bl. XIV; en Coolsma's Spraakkunst, bl. 3.

Bijbel, maar ook tal van christelijke geschriften heeft men met Latijnsche letter gedrukt. Zelfs zagen een paar tĕmbang's, geschreven door den inlandschen leeraar Titus te Bandoeng, in ons letterschrift het licht.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Kunsten en Wetenschappen.

De indruk dien wij van de beschouwing der Javaansche literatuur ontvangen, dat de bevolking van Java sedert de invoering van den Islam in ontwikkeling is achteruit gegaan en in vroeger tijdvak een hooger standpunt heeft ingenomen dan waarop zij thans bogen mag, wordt niet verminderd, maar veeleer versterkt, wanneer wij de overblijfselen van oude bouw- en beeldhouwwerken, die in groote menigte over den bodem van Java verspreid liggen, vergelijken met hetgeen thans dit volk op het gebied der plastische kunst nog in staat is voort te brengen. Die oude kunst, wier resten tevens van groote technische bekwaamheid, van merkwaardige heerschappij over de stof en de krachten der natuur getuigen, is geheel verloren gegaan, en in dit opzicht is haar lot nog droeviger geweest dan dat van de oude literatuur, wier scheppingen tenminste in nieuwe omwerkingen voortleven. De gedenkteekenen van hunnen voortijd worden door de tegenwoordige Javanen zelven met domme bewondering aangestaard, en als het werk van reuzen en geesten beschouwd.

Om het feit van het verval der Javaansche kunst, het geheel verloren gaan zelfs van alle overlevering aangaande de vroegere techniek te verklaren, heeft men beweerd, dat ongetwijfeld de massa der Javaansche bevolking, de groote Soedra-kaste, in den Hindoetijd aan de oprichting der kunstwerken geen ander aandeel had, dan dat zij door opgelegden arbeid den arm leende aan de uitvoering der plannen die door

hare heeren en meesters waren uitgedacht. De eigenlijke Javaan — zeide men — stond tot die kunstwerken ongeveer in dezelfde betrekking, waarin hij thans staat tot de gebouwen, de havenwerken, de spoorwegen, voor wier aanleg hij de hand leent aan zijne Europeesche gebieders. En men doet bijna even verkeerd door die tempels der Boeddhisten en Sjiwaieten als echt-Javaansche kunst te beschouwen, als men doen zou, wanneer men het Javaansch genie bewonderde in den grooten postweg van Daendels of in het paleis en den plantentuin van Buitenzorg. Aan de schepping dier oude kunstgewrochten was de eigenlijke Javaan vreemd gebleven; slechts voor de uitvoering had hij zijne krachten moeten beschikbaar stellen. De bewering is juist, maar men houde haar binnen de perken. Het is volkomen waar, dat de Javanen van onzen tijd niet in staat zouden zijn Prambanan-tempels te bouwen; maar men mag daaruit niet besluiten, dat zij in elke kunst-richting slechts de hooger ontwikkelde Hindoe's slaafs navolgden. Eigenlijk heeft die oude Hindoe-kunst met den kunstzin der Javanen weinig te maken. Hazeu heeft op de overschatting van den Hindoe-invloed gewezen en op het geringschattend oordeel over de Javanen [1]); afgekeurd de gewoonte om uit het feit dat de Indiërs op het gansche samenstel der Javaansche beschaving hun stempel gedrukt hebben, de gevolgtrekking te maken, dat de Javanen uit zichzelf alle energie, allen hoogeren aanleg missen; en eraan herinnerd — wat Kern en Brandes hebben aangetoond — dat niet alleen in vele gevallen het Hindoe-element slechts een oppervlakkig vernis was, dat de Javaansche grondstof min of meer volkomen overdekte, maar ook, dat veel wat de Javanen werkelijk van de Hindoes ontvingen, door hen, na de overneming, zoo eigenaardig vervormd werd en zóózeer een typisch-Javaansch cachet kreeg, dat men, bij meer opzettelijke beschouwing daarvan, den indruk ontvangt van een zelfstandige werkzaamheid van den Javaanschen geest, al was ook de grondstof uit Indië aangevoerd.

---

1) Bijdr. tot de kennis van het Jav. tooneel, 1897. Inleiding.

Daar zijn er, die bij het overheerschend ras, dat, ofschoon niet meer zoo geheel onvermengd, op Java in den adel voortleeft, meer van de oude kunsttraditiën zoeken dan daar te vinden is; zij vergeten, dat reeds vóór de invoering van den Islam zich teekenen van verval in de Hindoe-kunst op Java openbaarden; de nieuwere bouwwerken — om een enkel voorbeeld te noemen — kunnen met de oudere niet vergeleken worden; de Hindoe-afstammelingen zelven verloren den smaak en de bekwaamheid tot uitoefening der kunst. Wie nog het meest van den voorvaderlijken zin en geest hadden bewaard, waren zeker in het algemeen ook degenen, die zich het hardnekkigst tegen de invoering van de nieuwe leer verzetten, en daarom òf in den strijd tegen de heirscharen van den Islam bezweken, òf het zwaard der strijders in den weg Gods ontvloden, om op Bali of elders een schuilplaats te zoeken.

Dit brengt ons vanzelf tot den invloed, dien de invoering van den Islam op de beeldende kunst op Java heeft uitgeoefend. Deze kon natuurlijk niet anders dan ongunstig zijn, eensdeels omdat de kunst op Java in dienst had gestaan van godsdiensten, die door de belijders van den Islam werden verfoeid, wier tempels en beelden overal door hen verwoest werden; anderdeels omdat de Islam zelf uit zijn aard vijandig is aan de beeldende kunst en de nabootsing van al wat leven heeft op religieuze gronden veroordeelt. Toch komt het ons onbetwistbaar voor, dat, zoo de oude kunst in den boezem des Javaanschen volks tijdens de invoering van den Islam krachtig geleefd had, de nieuwe godsdienst haar niet geheel zou hebben weggevaagd, maar dat zij zich alleen in nieuwe vormen zou hebben geopenbaard, — vormen die zich met den Islam konden verdragen. Want indien al de uitoefening van schilder- en beeldhouwkunst door den Islam binnen enge grenzen beperkt wordt, de bouwkunst heeft zich in andere landen onder zijne heerschappij in eene eigenaardige richting ontwikkeld en heerlijke gedenkstukken voortgebracht.

Maar tot iets nieuws op het gebied van kunst heeft de Islam de Javanen niet opgewekt; de energie ontbrak hun tot aanpas-

sing aan de veranderde omstandigheden, en zij bleven voortgaan op den eenmaal ingeslagen weg, allengs nevelachtig geworden oude Hindoe-Javaansche herinneringen volgende bij hun werk. Zooals op Java de beschaving in 't algemeen door den Islam achteruitgegaan is, zoo verslapte ook de kunst. Voor heel den Archipel was de verspreiding van den Islam noodlottig, maar te betreuren is zij 't meest voor Java, omdat Java 't hoogst gestaan had [1]).

In het eerste deel van dit boek hebben wij getracht een antwoord te geven op de vraag welke de maatschappelijke toestand was van Java's bevolking vóór zij den invloed der Hindoe's ondervond [2]). Een aantal kunsten en vaardigheden vielen er te vermelden, die te zamen genomen een niet geringen beschavingstoestand der Javanen vóór de komst der Indiërs van het vasteland teekenen. Als uitingen van den kunstzin der Javanen noemden wij de wajang en de gamĕlan. Over beide thans iets meer.

Beginnen wij met de beschrijving der wajang [3]). Vanzelf zullen wij daardoor ook tot de daarmede onafscheidelijk verbonden gamĕlan gebracht worden.

De wajang-vertooningen klimmen op Java tot zeer hoogen ouderdom op, maar hebben in de oogen des volks nog niets van hare populariteit verloren. Wie den Javaan in zijne eigenaardigheid wil leeren kennen, sla hem vooral gade bij de voorbereiding, bij het genot en bij de waardeering van dit vermaak. Jammer dat het zoo uiterst moeilijk is, het in weinige woorden te beschrijven. Wij stuiten hier weder op de gewone zwarigheid die zich voordoet bij alles wat het leven der inlanders betreft. Men kan schier niets ervan zeggen in algemeene trekken, omdat het onvermogen van den inlander om het wezenlijke van het onwezenlijke te onderscheiden, zich overal vertoont in de zaken, en zijn daar-

[1]) Rouffaer in Enc. v. N. I., II, 332.

[2]) Dl. I, bl. 19 v.

[3]) Bij het volgende is vooral gebruikt het artikel van Dr. H. H. Juynboll over het tooneel, in Encycl. v. Ned.-Indië, IV, 402.

mede tred houdende ongeschiktheid om door abstraheeren van het bijzondere tot het algemeene te komen, zich evenzeer afspiegelt in de namen. Er zijn verschillende soorten van tooneelvertooningen: 1e. het oude schimmenspel (wajang poerwa), waarbij de schaduwen, wajang, van lederen poppen, (vandaar óók: wajang koelit) vertoond worden; 2e. de wajang gĕdog, die voornamelijk door het repertoire van de vorige soort verschilt; 3e. de wajang kĕlitik of karoetjil, waarbij men platte houten poppen vertoont; 4e. de wajang golek, met ronde, aangekleede poppen; 5e. de topeng, door gemaskerde personen vertoond; 6e. de wajang wong, waarbij de vertooners ongemaskerd zijn en zelf spreken; 7e. de wajang beber, waarbij platen ontrold en vertoond worden.

De wajang poerwa is de oudste en ontleent haar naam aan de parwa's van het Mahâbhârata, die naast het Râmâyana de stof voor de tooneelvoorstellingen leveren; de schaduwen der beschilderde lederen, fantastisch uitgesneden en bij de mooie soorten opengewerkte en gedeeltelijk vergulde, ook wel verzilverde poppen worden geprojecteerd op een scherm, kelir, van wit doek, gewoonlijk van een rooden rand voorzien en op een houten raam, panggoeng, gespannen. Achter dit scherm hangt een koperen lamp (blentjong) en daaronder zit de vertooner, dalang. Een langwerpig vierkante kist, kotak, staat naast hem, waarin de poppen, wajang of ringgit, en de andere benoodigdheden, ritjikan, zooals wapens, paarden enz. liggen. Aan de kist hangen twee of drie metalen plaatjes, kĕprak, waartegen de dalang met zijn rechtervoet slaat om krijgsrumoer aan te duiden. In zijn linkerhand heeft hij een hamertje, taboeh kĕprak, waarmede hij aanwijzingen geeft aan de achter hem zittende muzikanten. Vóór den dalang, vlak tegen het houten raam aan, ligt op den grond een versch gekapte pisangstam (gĕdĕbog), waarin hij de poppen rechtop steekt, die hij voor de vertooning bij de hand moet hebben. De poppen hebben beweegbare gewrichten aan armen en beenen, die door stokjes, tjĕmpoerit, bij de betere soorten van hoorn, bij de mindere van rotan of hout, kunnen bewogen worden.

De geheele pop is tusschen twee halfronde latjes van evengenoemde materialen vastgeklemd, die zich benedenwaarts verlengen tot een steel of handvat. De armen en handen zijn vreeselijk lang en dun; de aangezichten loopen spits toe als bij een vogel, maar sommige zijn afgerond en met kolossale neuzen en afzichtige slagtanden gewapend; de oogen zijn deels nauw en langwerpig, deels groot en rond; de ééne figuur heeft een verbazend gerekten hals, de andere een monsterachtigen buik, de derde een misvormde ruggegraat; in één woord de kunst der vervaardiging bestaat alleen in het trouw weêrgeven van het type, en heeft met den zin voor het schoone niets te maken.

Het hoofdtype is tweeërlei: het edele en het booze. Het edele heeft voorhoofd en neus bijna in één lijn liggen. Sterk steekt vooruit de fijne, lang uitgetrokken neus, die nog meer 't heele gezicht schijnt te beheerschen door de terugspringende kin. De amandelvormig uitgesneden oogen zijn juist ver genoeg geopend om den halven oogappel bloot te leggen. Dit gelaat drukt in de ziel van den Javaan de idee: schoonheid en rust, hooge zelfbeheersching; het goede zooals hij het zich denkt. Het andere type, dat der verpersoonlijkte slechtheid of woestheid, of der vijanden van de eerste soort, is het positief tegengestelde van het andere.

Dit alles is stereotiep. In 't konservatieve Oosten verandert niet veel. Iedere held, elke prinses, de clown en de voedsters hebben hun karakter op hun gezicht; en de kinderen der Javanen zullen u zonder aarzelen van haast allen de verheven namen noemen [1]).

Een stel poppen voor de wajang poerwa vertegenwoordigt een aanzienlijk kapitaal. De Soesoehoenan van Soerakarta bezit een stel waaraan de pennen voor de beweegbare geledingen van goud zijn, en dat op eene waarde van meer dan 3000 gulden geschat wordt. Zoo kostbare wajangs zijn intusschen hoogst zeldzaam, maar voor een volledig stel, dat

---

[1]) L. Hebrans. De „Wajang". (Godsd., letteren en wetensch., dl. 59, 1902, bl. 349).

omstreeks 200 poppen vordert, wordt toch altijd, naarmate zij met meer of minder zorg bewerkt, meer of minder fraai versierd zijn, van *f* 150 tot *f* 700 betaald. Enkele voorname inlanders bezitten zelven een stel, maar gewoonlijk behoort het aan den dalang, die dan tot het geven eener vertooning ontboden wordt.

De dalang laat de schaduwen der poppen op het scherm vallen en spreekt de rollen der personen die zij moeten voorstellen. Tusschenin geeft hij soms beschrijvingen en recitatieven (soeloek). Het is tegenwoordig de gewoonte, dat de mannen aan den kant van den dalang zitten, dus de poppen en hunne schaduwen zien, terwijl de vrouwen aan den anderen kant van het scherm zitten en alleen de schaduwen zien. Vroeger zaten, en zitten zelfs nu nog op Bali, Lombok en op West-Java, zoowel mannen als vrouwen, daar waar nu alleen de vrouwen plaats nemen.

Volgens Brandes zou de wajang al omstreeks 700 Sjâka aan de Javanen zijn bekend geweest, want de technische termen der wajang zijn zeer oud en daardoor moeilijk te verklaren. In een oorkonde van 782 Sjâka wordt reeds van een djoeroe barata of tooneelspeler gesproken, waarmede echter zoowel een vertooner van het klassieke schimmenspel als een potsenmaker kan bedoeld zijn. Hazeu meent, dat het schimmenspel minstens omtrent 800 Sjâka, waarschijnlijk zelfs op Java nog vroeger bekend was, en dat de vertooningen toen reeds technisch in hoofdzaak met de tegenwoordige overeenkwamen, dat men toen reeds lederen poppen, een scherm, een lamp e. d. daarbij gebruikte. Hij is op goede gronden van oordeel, dat de wajang op Java zelf door Javanen uitgedacht is; want alle technische termen zijn zuiver Javaansch. Van ontleening aan de Hindoes kan geen sprake zijn, omdat deze nooit een schimmenspel gehad hebben. Het schimmenspel der Chineezen is nooit populair geweest en van hen is de wajang stellig niet overgenomen. De Siameesche wajang is waarschijnlijk direkt aan de Javanen of indirekt aan de Maleiers van Malakka ontleend. De vertaling der strofe

in het gedicht Ardjoena Wiwâha, waaruit blijkt, dat er in 950 Sjâka in het toenmaals bloeiende rijk Kĕdiri schimmenspelen vertoond werden, luidt aldus: „Er zijn er, die, als ze kijken naar de tooneelpoppen, weenen, bedroefd en verbijsterd zijn in hun gemoed, hoewel ze toch weten, dat het uitgesneden leer is, dat 't vertoon maakt van te spreken; de gelijkenis van (d. i. met hen kan men vergelijken) menschen, die, dorstend naar de wereldsche dingen, in ijdelen waan verkeeren, en niet weten dat al de als toovergestalten verschijnende toestanden werkelijk slechts begoocheling zijn [1]). Uit verschillende plaatsen in de oud-Javaansche letterkunde blijkt, dat de wajang in de eerste helft der 11de eeuw vertoond werd; de schimmenspelen, waarbij men de schaduwen van uitgesneden lederen poppen op een scherm wierp, waren toen reeds zoo populair, dat de dichters vergelijkingen eraan konden ontleenen; en verder kan men in dezelfde geschriften lezen, dat in de 12de eeuw die vertooningen begeleid werden door een orkest van fluiten, kleine bekkens en andere instrumenten.

Evenals bij de Indiërs en de Grieken schijnt zich ook bij de Javanen het tooneel ontwikkeld te hebben uit religieuze plechtigheden ter eere van de goden of als goden voorgestelde voorvaderen. Zelfs nu nog vertoonen de wajangspelen sporen van een oorspronkelijke godsdienstige strekking. Hierop wijst de omstandigheid, dat een tooneelvoorstelling dikwijls gegeven wordt ter afwering van onheilen en ziekten, het ngroewat; en het feit dat vóór de voorstelling een offer aan de geesten gebracht wordt: in een aarden kom brandt kort vóór den aanvang der voorstelling wierook en op een koperen bekken liggen offerspijzen, die de dalang of een der muzikanten mede naar huis neemt, maar waarvan men toch onderstelt, dat de geesten de fijne, onstoffelijke krachten genieten. Niettemin — al is de smaak er af — ziet de dalang scherp toe op hoeveelheid en hoedanigheid der gave. De ernstige tooneelkunst

[1]) Hazeu. Bijdr. tot de kennis van het Jav. tooneel, bl. 10.

heeft voor den Javaan altijd een zekere religieuze beteekenis. Een huwelijk wordt niet behoorlijk voltrokken geacht als een wajangpartij daarbij ontbreekt; bij een besnijdenis is het wajangspel als 't ware het dankoffer voor 't geluk, dat den gastheer te beurt valt; bij ziekte of gewichtige ondernemingen doet men de gelofte om een wajangpartij te geven in geval van voorspoedig herstel of een gelukkigen uitslag; en het onheil, dat stellig verwacht wordt, wanneer een te vuur staande pot onder het bereiden der spijzen is omgeworpen, kan door een tijdige wajangvertooning worden afgewend. Oorspronkelijk moeten, volgens Alb. C. Kruijt [1]), deze vertooningen niet anders geweest zijn dan het in zang mededeelen van de ervaringen der zielestof des priesters. Eertijds zal wellicht het hoofd der familie als zanger opgetreden zijn; later werd dit het werk van priesters en wel van sjamanen. Langzamerhand zou de godsdienstige plechtigheid in een vermakelijkheid overgegaan zijn. De dalang, zegt Kruijt, vroeger de priester, tegenwoordig de tooneeldirekteur, verborg zich vroeger, evenals de Toradja onder een zak kruipt, de Minangkabauer en de Tobelorees onder een deken of doek. Met de wajangpoppen wordt nu plastisch weergegeven, wat vroeger alleen in den zang werd medegedeeld. In verband met het voorafgaande blijkt, dat die poppen niet uitsluitend zielen van voorouders behoeven voor te stellen. Wanneer men het fantastische verhaal hoort van ontmoetingen met geesten, en de gevechten door menschen met dezen geleverd, zooals de Toradja en de Dajak die opdisschen, dan moet men erkennen, dat er in beginsel weinig verschil bestaat tusschen den lakon van den Javaanschen tooneelvertooner en de zangen van de Toradjasche en Dajaksche priesteressen.

Indien inderdaad de schimmenvertooning een der bestanddeelen van den voorvaderlijken eeredienst, en de vertooner de priester van dien eeredienst was, dan zou de wajang stammen uit een tijd vóór de invoering van Brahmanisme

---

[1]) Het animisme in den Ind. Archipel, 1906, p. 109.

en Boeddhisme, dus uit de eerste eeuwen van onze tijdrekening, vóór 400.

De Javaansche naam voor tooneelvertooning is lakon, van den stam lakoe afgeleid, die „gaan" „handelen" beteekent, en dus volkomen overeenkomt met het Grieksche woord „drama". Deze lakon's zijn volgens vaste regelen ingericht, die vermeld staan in de „Grondregelen voor het dalang-schap"; alle onderdeelen hebben vaste technische namen, en zoo onderscheidt men de verhalende voordracht, het recitatief, de samenspraak, de uitdaging, de verliefde taal en de klucht. Deze kluchten worden reeds vermeld in de oorkonden; er treden steeds dezelfde personen in op, nl. Sĕmar met Petroek en Nalagareng, of met Bagong. Waarschijnlijk zijn deze steeds als gedrochten voorgestelde personen oorspronkelijk de vertegenwoordigers der oude, echt Javaansche voorouders, die later door de Indische helden, de Pandawa's c. s., verdrongen zijn. Hoe een god tot clown afdaalt kan men zien aan Nĕrada die door de Javanen steeds als potsierlijk voorgesteld wordt en bij de Hindoe's oorspronkelijk een god is.

Er bestaan vaste voorschriften omtrent hetgeen de dalang moet doen of kennen en hetgeen hem verboden is; de eerste verordening bevat twaalf artikelen, van welke het eerste een voorname eisch inhoudt: de dalang moet goed onderscheid kunnen maken tusschen de stemmen der verschillende ten tooneele gevoerde figuren: ze moeten alle verschillend zijn. Wat den dalang verboden is wordt in een andere verordening behandeld, waarvan het laatste artikel inhoudt, dat hij moet zorgen, dat het vertoonde stuk juist afgepast is van duur, de vertooning begonnen wordt om halfacht 's avonds en — aan één stuk doorwerkende — afgeloopen is om zes uur 's morgens. Het spelen bij nacht duidt mede op het voormalig religieus karakter der vertooningen.

Er zijn lakon's wier onderwerp direkt ontleend is aan de traditie, andere waarvan het onderwerp door fantasie afgeleid is van de traditie, en weder andere, die uit fragmenten bestaan van grootere tooneelstukken, tot een afzonderlijk

stuk omgewerkt, dat in één avond kan vertoond worden.

De tegenwoordige Javaansche tooneel-litteratuur kan verdeeld worden in 1°. de wajangverhalen in poëzie of soms in proza, die uitvoerig den inhoud van tooneelstukken beschrijven, en 2°. de handboeken van den dalang. De eerste worden gereciteerd bij sommige feesten; de tweede geven òf slechts het geraamte van een stuk aan òf bevatten een resumé der tooneelstukken.

Volgens de Javanen beschrijven de verhalen der wajang poerwa het oudste tijdperk der Javaansche geschiedenis. Men kan ze in twee hoofdrubrieken splitsen. 1°. De oude Javaansche of echt Maleisch-Polynesische mythen, o. a. de vroeger genoemde Manik Maya en Tantoe Panggĕlaran. 2°. Indische sagen, ontleend aan de Sanskrit-litteratuur, vooral het Mahâbhârata en Râmâyana; verreweg het grootste aantal tooneelstukken dezer wajangsoort behandelt een episode uit de geschiedenis der Pândawa's en Kaurawa's.

Bij aanzienlijke Javanen heeft de wajang-vertooning plaats in een kleine overdekte gang, die in den regel het woonhuis met de daarvoor geplaatste pendopo verbindt. De gewone dessalieden laten, als zij een wajangpartij willen geven, daarvoor doorgaans een luchtig gebouwtje tegen hunne woning plaatsen en daarmede in verband brengen; dit bijgebouw heet de pringgittan.

Ook bij de wajang gĕdog — een woord van onzekere beteekenis — worden de schaduwen van lederen poppen op een scherm geworpen; maar terwijl bij de wajang poerwa de gamĕlan salendro gespeeld wordt, gebruikt men bij de wajang gĕdog de gamĕlan pelog; deze is veel minder populair dan de andere. Op het verschil tusschen beide komen wij straks terug. Het hoofdonderscheid tusschen de twee wajang-soorten is het repertoire, dat bij de wajang poerwa voornamelijk aan de parwa's van het Mahâbhârata en bij de wajang gĕdog aan de Pandji-verhalen ontleend en dus Javaansch is. De held ervan is Raden Pandji, de prins van Djĕnggala, het type van mannelijke schoonheid, onkwetsbaarheid en onoverwinnelijkheid, de lieveling der goden en der vrouwen.

Het onderscheid tusschen de wajang kĕlitik of kĕroetjil en de beide vorige soorten is hierin gelegen dat men bij eerstgenoemde werkelijk de poppen te zien krijgt en niet hunne schaduwen; een schimmenspel is dus deze, volgens de oorspronkelijke beteekenis des woords ten onrechte wajang genaamde vertooning niet. De naam, van welks wortel ook het Maleische kĕtjil afgeleid is, wil zeggen, dat men nu niet de groote schaduwen, maar de kleine poppen te zien krijgt. De wajangsoort is jonger dan de beide vorige en heeft zich daaruit ontwikkeld. In plaats van lederen begon men later platte houten maar nog niet aangekleede poppen te maken, die men vertoonde door in het midden van het scherm een vierkante opening te maken; later liet men het scherm weg. Dat deze poppen nog lederen armen hebben is een bewijs voor hun ontstaan uit geheel lederen poppen; zij zijn van zacht hout gemaakt en verguld of geverfd; haardracht en kleeding komen overeen met die van de wajang gĕdog.

Volgens Serrurier zou deze wajang-soort, waarbij de gamĕlan miring gespeeld wordt eerst in het tijdperk van Madjapahit ontstaan zijn; zeker is het, dat deze tooneelvoorstellingen geen sporen meer dragen van godsdienstige strekking; zij zijn geheel wereldsch en de vertooning geschiedt zoowel overdag als 's nachts; maar men kan op Java jaren lang reizen, zonder dat men er een te zien krijgt. De voornaamste helden zijn die uit het tijdperk van Padjadjaran en Madjapahit; een van hen, Damar Woelan, is als een tegenhanger van Pandji te beschouwen; beiden zijn beroemd door hunne liefdes-avonturen en hunne heldendaden.

Bij de wajang golek gebruikt men niet platte maar ronde poppen, mede van hout, wier onderlijf, dat de beenen mist, met doek bekleed is. Het scherm ontbreekt ook hier en de vertooning, waarbij de gamĕlan laras miring begeleidt, heeft meestal overdag plaats. Deze soort is zeker van nog jonger datum dan de wajang kĕlitik; beide soorten zijn genoemd naar den vorm der poppen, terwijl de wajang poerwa en gĕdog hun naam aan 't repertoire ontleenen. Het is niet onmogelijk

dat de golek-poppen een navolging zijn der po-tee-hi (linnenzak-tooneel) van de Chineezen van zuid-Foehkiën; de wajang golek heeft langzamerhand de wajang kĕlitik verdrongen; de eerste zou in West-Java kunnen ontstaan zijn, omdat zij daar het meest populair is en mede daarvoor spreekt het pego-Javaansch, dat de dalang gebruikt, het dialekt waarin de zuivere a-klank bewaard is.

De golek-poppen die het Rijks Ethnographisch Museum bezit zijn bijna alle personen uit den Mahâbhârata- en Râmâyana-cyclus, slechts enkele personen uit de Damar Woelan-verhalen en geen der figuren uit den Amir-Hamza-cyclus.

Bij de maskerspelen, topeng, treden menschen op, gekleed overeenkomstig de eischen van hun rol; oorspronkelijk waren het gemaskerde zwijgenden, wier rol de dalang opzegde alsof zij poppen waren en die zich tot de mimiek en den dans bepaalden. Deze spelen zijn even oud als de wajang poerwa, en er is geen reden om aan te nemen, dat zij van elders ingevoerd zijn; zij maakten, als de wajang, een deel uit van godsdienstige, bepaaldelijk sjamanistische plechtigheden. Bij vorstelijke lijkfeesten droeg men maskers, zooals de Dajak's in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo nog doen bij hun tiwah-feest.

Een voorstelling van de topeng is eene afwisseling van samenspraken, dansen en muziek van de gamĕlan salendro. Pandji is weder de hoofdpersoon in de stukken die vertoond worden, de Djaka Sĕmawoeng, de Djaka Bloewo, de Djaka Pĕnjaring en de Koeda Narawangsa. De maskers [1]) worden uit licht, fijn hout gesneden en met zorg beschilderd; zij vertoonen veelal sterk sprekende trekken; de oogen zijn zwart, groot en rond, met fraai gebogen werkbrauwen; de neuzen vaak groot en van allerlei karakteristieke vormen; de tanden naar den Javaanschen smaak geslepen en gekleurd. De maskers voor godheden zijn geheel verguld; die voor groote heeren

[1]) Afgebeeld bij een opstel van Dr. H. H. Juynboll: Das Javanische Maskenspiel (topeng), in I. A. E. XIV.

en dames wit met gouden versieringen, geelachtig of zelfs goudgeel; die voor boetâ's en raksjâsâ's (reuzen, titanen) donkerbruin, roodbruin of bruinachtig rood, in enkele gevallen zwart. Het getuigt juist niet van ingenomenheid met de Europeanen, dat sommige toekang topeng of maskermakers zich veroorloven, die gedrochten met de gelaatskleur der Europeanen te versieren. Aan de binnenzijde der maskers is een pennetje, dat de akteur met de tanden vasthoudt. Alleen de maskers der bodor's of clowns, in Oost- en Midden-Java badoet's, waarvan er altijd minstens één, soms twee of drie aan den troep verbonden zijn, worden op de bij ons gebruikelijke wijze aangebonden. De prijs der maskers is vooral afhankelijk van het bijgeloof, dat aan het hout waaruit ze vervaardigd zijn, of andere omstandigheden, soms bezielende krachten toekent. Voor 't overige is de hoofdakteur, hetzij man of vrouw, steeds gedekt met een groote, zwarte kopjah, een hoofdtooisel dat zich in een halven cirkel op het achterhoofd verheft, en overtrokken is met de huid van een zwarten aap of eene geit, waarvan de haren naar boven zijn gestreken; terwijl aan den benedenrand, boven de slapen, rosetten van schitterend gekleurde kralen bevestigd zijn, van welke lange snoeren met kwastjes of aaneengeregen mělati-bloemen tot op de borst afhangen. De armen en het bovenlijf tot de lenden draagt die persoon altijd ontbloot; doch is het een vrouw, dan is de boezem omsluierd door de om den hals hangende katoenen of zijden sjerp, onder den naam van salèndang bekend. Hals en armen zijn met verschillende sieraden getooid, en aan de beenen is boven den enkel een rood bandje bevestigd, waaraan eenige schelletjes hangen. Doch het zou te langwijlig zijn al de bijzonderheden der kleeding te beschrijven, die, schoon uit gedeelten der gewone Javasche volkskleeding samengesteld, hier tot een eigenaardig geheel is verbonden. De overige spelers hebben doorgaans in hun kostuum weinig bijzonders. De kist van den dalang bevat, behalve de wapenen en verderen toestel, ook de maskers, die zorgvuldig in een doek zijn gewikkeld en voor de oogen der toeschouwers verborgen blijven, totdat de

akteur die al tandakkende opneemt en onder luide verheffing der tonen van de gamĕlan voor het aangezicht plaatst.

De voordracht van den dalang wordt van tijd tot tijd afgewisseld door de kluchten en snakerijen van de badoets, die niet het minst geliefde deel der voorstelling dragen. Zij vertoonen zich vooral in hun kracht als de dalang de samenspraken van zijn lampahan voordraagt, en nemen daaruit aanleiding tot het invlechten van koddige kwinkslagen en vaak van scherpe uitvallen tegen de handelingen van hooggeplaatste personen, waarbij zij zich groote vrijheid van spreken veroorloven.

De voorstellingen van de topengs hebben doorgaans in de pĕndopo plaats, of, waar deze ontbreekt, in een opzettelijk daarvoor van bamboe opgeslagen loods. In ieder geval wordt het gebouw met guirlandes van groen, trossen pisang en andere vruchten versierd.

Naast deze klassieke topeng dalang, waarbij de dalang als direkteur optreedt, de voorstelling leidt en de geschiedenis reciteert, worden er masker-voorstellingen op straat gegeven door reizende kunstenaars, die ieder op hun beurt het beroep van dalang uitoefenen en, voor een paar dubbeltjes per babak of afdeeling eener lampahan, zoolang spelen, tot de milde bui van den huisvader, die hen aangeroepen heeft, voorbij is. Gewoonlijk zijn 't kluchten, die zij vertoonen, waarin Chineezen en zelfs Europeanen belachelijk voorgesteld worden; dit is de topeng babakan of barangan. Een andere is de topeng barongan, waarbij dierenmaskers gebruikt worden.

De wajang wong ontstond in het midden der 18e eeuw te Soerakarta, toen aldaar onder leiding van Mangkoe Nĕgara I tooneelvoorstellingen gegeven werden door ongemaskerden, die gegrimeerd waren, om hen te doen gelijken op de personen die zij voorstelden. Populair werd deze wajang niet, ook omdat het optreden van menschen met de traditie van het poppenspel in strijd en voor den konservatieven Javaan een schennis van de oude adat is. Zij raakte in het midden der vorige eeuw zelfs te Solo geheel in onbruik en werd toen

alleen nog in Jogjakarta gespeeld; eerst in 1881 is zij door Mangkoe Nĕgara V in Solo op nieuw meer in zwang gekomen. Zij blijft echter voornamelijk tot de Vorstenlanden beperkt, waar zij alleen aan de hoven vertoond mag worden. Een enkele maal komt een troep wajang-wongspelers uit Solo hier en daar in de Gouvernementslanden eene voorstelling geven. Het repertoire is voornamelijk aan de wajang poerwa ontleend, echter ook wel eens aan de gĕdog of de kĕlitik. Bij de wajang wong spreken de menschen meestal zelf en in proza, bij de topeng zegt de dalang op.

In Jogjakarta is het in de laatste halve eeuw eene gewoonte geworden, dat er in den kraton eenmaal in de 10 jaren gedurende vier dagen eene wajang-wong-voorstelling gegeven wordt, waarvoor talrijke uitnoodigingen, ook aan allen die erom vragen, rondgezonden worden. De voorbereiding duurt jaren lang; wel acht jaar vooruit wordt het tooneelstuk dat opgevoerd zal worden door den Sultan gekozen of onder zijn leiding gemaakt, dan wel omgewerkt. Is dit geschied, dan worden de rollen verdeeld; de kroonprins en de andere prinsen krijgen de hoofdrollen; vrouwenrollen worden door mannen gespeeld, en voor elke rol kiest men twee of drie personen, opdat er in geval van verhindering of ziekte geen stoornis zij. Ook de kroonprins heeft in zijn rol een dubbelganger; want moet hij optreden in een gevecht en overwonnen worden, dan blijft dit gedeelte voor zijn dubbelganger; anders zou geen speler als tegenpartij durven optreden. Na de rolverdeeling beginnen de repetities, die eenige jaren duren; ieder moet zóó rolvast zijn, dat hij nooit blijft steken; een souffleur is er niet.

De voorstelling zelve begint dagelijks tegen halfacht des ochtends en duurt onafgebroken tot 6 of 7 uur 's avonds. Het is die vier dagen voor allen ter hoofdplaats feest; oud en jong, Javaan, Europeaan en Chinees, ieder gaat naar den kraton, om van de schitterende voorstelling te genieten; bij deze gelegenheid toch wordt bij uitzondering toegestaan, dat Javanen en Chineezen in den kraton komen; meer dan hon-

derdduizend menschen maken gebruik van dit verlof. De honderden Europeanen, die deze dagen de gasten van den Sultan zijn, worden op de meest onbekrompen wijze onthaald. Zulke feesten kosten veel geld, maar ze zijn schitterend. Van het laatste feest, van 24 tot 27 Juni 1899, heeft Martine Tonnet eene boeiende beschrijving gegeven in De Gids van 't jaar 1899 [1]). Daar zag men inderdaad de Javaansche wajang wong in hare volmaaktheid.

Tot de wajang wong behoort nog de langĕn driya, waarbij de vertooners in kleine dichtmaten zingen, zonder dalang, doch ondersteund door de gamĕlan salendro; zij is van nog jonger dagteekening dan de wajang wong en werd uitgedacht door Mangkoe Nĕgara IV. Het repertoire is, evenals dat van de wajang kĕlitik, ontleend aan den Damar Woelan-roman. De personen zijn, als bij de wajang wong ongemaskerd, maar terwijl bij deze alleen mannen optreden, wordt de langĕn driya door vrouwen gespeeld, die bij deze gelegenheid een vestje dragen [2]). Voorts rekent men tot de wajang wong de langĕn asmara, uitgedacht door een zoon van Pakoe Boewana IX, en met de vorige overeenkomend, behalve dat het repertoire hier niet aan den Damar Woelan-, maar aan den Menak-roman ontleend is.

Ten laatste vindt hier vermelding de wajang beber, waarbij prenten vertoond worden, die aan de toeschouwers eene geschiedenis te zien geven. Hoe oud deze soort is staat niet vast; maar wel vermeldt een Chineesche bron van 1416, dat men voorstellingen van menschen en dieren, op papier geteekend, liet afrollen tusschen twee houten van drie voet hoog.

---

[1]) De titel van de voor de vier dagen te Jogjakarta in 1899 uitgegeven vier Maleische „tekstboekjes" luidt: „Programma dari pada wajang orang di dalem Kedaton Jogjakarta. Hikajat Pergiwo Pergiwati. Jang Sahari, tot Jang Kaämpat hari.

[2]) De heer G. J. Oudemans deelt ons mede, dat hij te Jogja bij Pangeran Mangkoe Boemi eene langĕn driya-voorstelling bijgewoond heeft, waarbij alleen mannen optraden. Het repertoire verschilde met dat van de wajang wong, en de spelers rustten op één knie, om het onderscheid te doen uitkomen met de wajang wong, waarvan de voorstelling aan den Sultan voorbehouden is.

De hoogstens drie meter lange prenten, van boombast-papier, met dunne ronde stokken aan de uiteinden, worden horizontaal ontrold naarmate het verhaal voortschrijdt en maken den dalang onzichtbaar; aan den anderen kant zitten de toeschouwers en hangt de lamp; maar de begeleiding van de gamĕlan ontbreekt. Zoowel Poerwa- als Pandji- en Damar Woelan-verhalen worden gereciteerd; de vertooningen van de wajang beber, die zoowel overdag als 's nachts mogen plaats hebben, zijn echter uiterst schaarsch.

De wajang-vertooningen vergezellen gewoonlijk de menigvuldige feesten der Javanen. Het vooruitzicht op dit genot brengt reeds van te voren de geheele dessa in opschudding, en met glinsterende oogen en onvermoeibare aandacht volgt de Javaan de naar onzen smaak zoo eentonige voorstelling, die in sommige gevallen verscheidene nachten achtereen wordt voortgezet. Zoo worden b.v. om de geschiedenis van Råmå geheel af te handelen, van zeven tot negen nachten vereischt. Doorgaans zijn de toeschouwers bedaard en doodstil, en slechts nu en dan deelt men elkander bij treffende passages zijne opmerkingen mede of barst men in een hartelijk gelach uit bij geestige zetten of bij het ten tooneele komen der potsenmakers. Deze geven echten volkshumor te genieten, spreken over dingen, die heelemaal niets met het drama te maken hebben en geeselen met hun scherpe tong bestaande toestanden. Drie zijn er: Sĕmar, de vader, Petroek en Nalagareng de zoons; het is regel deze drie klanten eerst tegen middernacht te doen verschijnen, als de wajang-vertooning al eenige uren geduurd heeft en er vroolijkheid genoeg is om de geesten op een afstand te houden.

Gewoonlijk is de dalang de eigenaar van de poppen en den verderen toestel, en brengt hij dus, als hij komt vertoonen, zijne poppenkist mede. Slechts bij uitzondering zijn voorname Javanen in het bezit van een eigen wajang-spel, zoodat zij alleen den vertooner ontbieden. De dalang is een gewichtig persoon, die altijd met achting en eerbied bejegend wordt. Echter laat zijne

opleiding dikwijls veel te wenschen over; want er zijn er die niet eens lezen kunnen, en dus alleen door dikwijls afluisteren de stukken, vaak zeer onvolkomen, leeren kennen, die zij later met allerlei willekeurige veranderingen en bijvoegselen voordragen De beste opleiding tot dit beroep bestaat daarin, dat men een bekwamen dalang getrouw als tjantrik (leerling) volgt. Deze maakt dan zijn volgeling met de verhalen, de gezangen en al de vereischten der voorstelling bekend, laat hem de stukken die hij bezit, lezen en uit het hoofd leeren, en geeft hem soms, bij genoegzame vordering, eenig aandeel in de voorstelling zelve, wat echter steeds als eene bijzondere gunst moet worden aangemerkt. In dat geval maakt de tjantrik den aanvang der vertooning en eindigt steeds onder een krijgsrumoer, waarbij de gamĕlan dapper meedoet. Onder dit luid misbaar staat de dalang op, en neemt de plaats in van zijn leerling.

De dalangs van het minste gehalte vindt men natuurlijk in de dessa's; in de hoofdplaatsen vindt men er, die bijna als eene soort geleerden kunnen beschouwd worden, en niet alleen lezen en schrijven kunnen, maar dikwijls een opmerkelijke kennis bezitten van de inlandsche literatuur. Hij zingt en redeneert den geheelen nacht door met merkwaardige stembuiging; hij laat Krĕsjna spreken, en Ardjoena, doet den knotsenzwaaienden Wrĕkodara verschijnen, den kalmen Joedistira, den huilenden Sĕmar, boeta's en den apenkoning Hanoeman; brengt een reeks princessen en bedienden ten tooneele, en bootst wilde dieren en oorlogsrumoer na. Een goede dalang moet wèlbespraakt zijn, een grooten rijkdom van woorden tot zijne beschikking hebben, de Javaansche etikette tot in de kleinste bijzonderheden kennen, een goed gestoffeerd geheugen bezitten, en een vlug vernuft om, wanneer het geheugen hem soms in den steek laat, steeds de gaping met een zedeles, een vleiende toepassing of een kwinkslag te kunnen aanvullen. En dat alles voor tien gulden per nacht! Is het hem mogelijk, dan zal hij zijn lampahan vooraf nog wat bestudeeren; soms ook steekt hij die bij zich,

om ze in geval van nood te kunnen inzien. De dalang moet ook musicus zijn, daar zijne voordracht telkens wordt afgewisseld door gezangen, die door de tonen der gamĕlan begeleid worden. Vooral in die gezangen, maar soms ook in de djantoerans en samenspraken, komen vele Kawi-uitdrukkingen voor, die de dalang voor zijne hoorders moet verklaren. Ongelukkigerwijze schieten zij vaak daarin zoozeer te kort, dat hunne verklaringen kant noch wal raken. Wordt de wajang bij een voornaam hoofd gespeeld, dan wordt de dalang doorgaans bijgestaan door een talèdèq of dansmeid, die zijne voorstelling van tijd tot tijd door gezang afwisselt, waarvan de woorden, zoo zij die al gebruikt, gewoonlijk geïmproviseerd worden en met de voordracht van den dalang niets te maken hebben.

De dalang vindt in de wajang-voorstellingen een middel van bestaan en wordt daarvoor in de bedrijfsbelasting aangeslagen. De gastheer voldoet hem een som, waarvan hij aan de muzikanten en talèdèks het hun verschuldigde uitkeert. Wanneer echter de dalang in zijne eigene dessa speelt, vordert hij in den regel geen geld; hij beschouwt er zijne werkzaamheid als heeredienst, en is, hoewel niet overal, van andere heereen van kultuurdiensten, waar die nog bestaan, alsook van de betaling van padjĕg voor zijn sawah vrijgesteld, in dier voege, dat de andere dorpsbewoners zijn aandeel voor hem dragen. Ook de vertooning bij een inlandsch hoofd wordt als heeredienst beschouwd, en òf niet òf, bij groote feesten, met een geschenk, in een kleedingstuk bestaande, beloond. In ieder geval heeft de dalang met zijne helpers vrij eten, drinken en opium; het boven reeds vermelde offer neemt hij mede naar huis, en hem komt ook toe, wat van de olie, waarmede de gastheer de blèntjong heeft gevuld, bij het einde der voorstelling is overgebleven.

Ter juiste beoordeeling dezer dramatische kunst moet men den Javaan een beetje kennen. Om realiteit, om geschiedenis, ja zelfs om waarschijnlijkheid geeft hij niet veel; hij is te kinderlijk en dus te veel dichter om zijn pleizier te laten

bederven door de tegenspraak van het geziene en gehoorde met der dingen werkelijkheid. Hij heeft een gemakkelijke verbeelding, en als wij, nuchtere westerlingen, aan het redeneeren gaan, is de Indiër al lang weggedreven op den stroom zijner fantasie. Zonder moeite trekt de Javaan zich terug uit het harde leven. De stem van den dalang biologeert zijn geest en dan opeens ligt vóór hem in machtige schoonheid zijn eigen heerlijk Java, vrij en rijk, lustoord, waar goden willen wonen, en hij bevolkt Java's bergen en hoogvlakten met groote legers; reuzenkoningen roept hij uit hunne graven op; de bovennatuurlijke macht, door vorsten-boetelingen gewonnen, doet voor hem wonderen. En hij bouwt ze weer op, de paleizen zijner koningen, de tooverpaleizen, waar princessen wonen, om wier hand de helden dingen en vechten. Zijne verbeelding is zoo rijk, schatrijk; zij heeft kostbaarheden en edelgesteenten en pracht voor hare troetelkinderen. Legers geeft zij hun van vele millioenen, een hofstoet van louter helden. Dien zij liefheeft, geeft zij de overwinning, na zwaren strijd en vele gevaren; zij maakt hen onkwetsbaar en hunne wapenen miraculeus voor een meer dan herkulischen arbeid. Zoo speelt zijn fantasie vrij en los, en dartelt over het groote veld der oude sage, en neemt die vage herinneringen, om ze naar lust en keur bijeen te zetten en ervan te maken wat hem aanstaat. Zoo droomt hij en drinkt hij met lange teugen zijn genot, zoo mijmert hij den heelen langen nacht, totdat de zon zich opheft uit de zee en met haar nijdig licht heel die tooverwereld wegschijnt [1]).

Met koel verstand bekeken, staan de lampahans of lakons, de tekstboeken voor deze vertooningen, als letterkundige voortbrengselen niet hoog. De met onkwetsbaarheid begaafde, met onwederstaanbare wapenen toegeruste, door hemelsche machten gesteunde helden kunnen ons weinig belangstelling inboezemen; want dapperheid en beleid zijn voor hunne zegepralen overbodige faktoren. De telkens terugkeerende verhalen van

---

[1]) Hebrans, t. a. p. bl. 357.

woedende gevechten en afgrijselijke slachtingen lijden aan de vermoeiendste eentonigheid en getuigen van groote armoede van geest. Ook de liefde, of liever de onderlinge neiging der geslachten, speelt in deze verhalen eene groote rol; maar de poëzie ontbreekt daaraan geheel, er wordt slechts hulde bewezen aan den zinnelijken lust, en de geheimen van het slaapsalet worden zonder schaamte onthuld. De Soerålåjå, de woonplaats der goden, wordt met de aarde in het nauwste verband gebracht. Zijne goden en geesten verkeeren aanhoudend met de menschen; doch de hemel is schooner, maar niet beter dan de aarde; de goden zijn machtiger dan de menschen, maar evenzeer de slaven hunner hartstochten.

In weerwil dus van de betrekkelijk hooge ontwikkeling, die het Javaansche tooneel in sommige opzichten heeft erlangd, moeten wij vreezen dat de tijd nog zeer ver verwijderd is, indien hij ooit zal aanbreken, waarop het krachtig tot de verstandelijke, aesthetische en zedelijke vorming van dit volk zal kunnen bijdragen. Nochtans verdient het, om zijn grooten invloed op het volksleven, de studie van Java's Europeesche beheerschers, wanneer zij zich ooit ernstig willen aangorden tot de taak om de opvoeders van het Javaansche volk te worden.

Geen wajang-vertooning is voor den Javaan denkbaar zonder begeleidende muziek; maar evenmin zal men ooit gamëlan-muziek hooren zonder aanleiding, alleen om te voldoen aan den trek naar muziek [1]). In den geheelen Archipel geeft de muziek zich trouwens nooit om haarzelve; zij is middel, niet doel.

Een soort huiselijke kunst zouden we de Javaansche muziek kunnen noemen, een door het gebruik gewettigd middel tot opluistering van gebeurtenissen „von der Wiege bis zum Grabe". En als zoodanig beschouwd stijgt de muziek in waarde; de muziek van de gamëlan, van de fluit, van sommige andere blaasinstrumenten, van de viool, kan men waardeeren zooals men waardeert muziek eenvoudig van stijl, zonder preten-

[1]) Voor het volgende over de Javaansche muziek is gebruik gemaakt van het artikel over muziek en muziek-instrumenten in Encycl. v. N. I., II, 621.

tie, met beperkte middelen voortgebracht. Het grootsche en verhevene ontbreekt; ook uit de oudheid gewerd ons geen groote muziek. Zij windt niet op, noch eischt inspanning tot begrijpen; het gehoor streelende, is zij in staat het gemoed zachtjes aan te doen. Wat door andere dan de genoemde instrumenten wordt voortgebracht, ligt tusschen de beide termen: welluidende klanken en wanklinkend gedruisch.

De aandoeningen des gemoeds te openbaren door de muziek komt ook in den Archipel maar zelden voor; de gamĕlanspeler speelt iets af, dat vooruit is klaar gemaakt; maar de vrijheid die hem gelaten is tot parafraseeren, stelt hem in staat iets van zichzelf te geven. Een enkele maal, wanneer het individu met zijn fluit, viool of angkloeng alleen is en zijn gevoelens omzet in klanken, zonder zich te laten afleiden door de gedachte welken indruk zij maken op anderen, spreekt het gemoed hoorbaar door de muziek. Hoe verder men zich van de beschaving verwijdert, des te grooter is de kans iets te hooren, dat voor de ontwikkelings-geschiedenis der muziek van belang is.

Wat men dikwijls aan Indische muziek verwijt: de menigvuldige herhalingen van eenzelfde thema, zij het ook met variaties in toonaard en rythme; harmonieën die het oor eer kwetsen dan streelen; sterk sprekende dissonanten; tonen, talrijk als hagelsteenen, maar als deze onderling verband missende; tot geraas aanzwellende forto's, waarvan niets goeds te zeggen valt, dan dat zij het naderend einde aankondigen — dat kan men ook andere dan oostersche muziek verwijten; bijzondere kenteekenen zijn het niet.

Omtrent den oorsprong van de muziek in den Archipel valt weinig met zekerheid te zeggen; met betrekking tot de herkomst van trommen en fluiten met weinige en onbepaalde tonen, en van primitieve slag- en tokkel-instrumenten en over den invloed van buiten, dien zij ondervonden en de wijzigingen, welke daarvan het gevolg waren, kan men gissingen wagen, zonder te weten hoe na deze bij de waarheid staan. Alleen over de muziek van Java kan men met meerdere zeker-

heid zich uiten en erlangen de onderstellingen, op grond van betere gegevens, grooter waarschijnlijkheid; dat de Javaansche muziek, evenals de geheele beschaving van dat volk, een inheemschen grondslag heeft gehad, is even waarschijnlijk als dat zij zich onder Chineeschen, Indo-Chineeschen, Hindoeschen en Perzisch-Arabischen invloed heeft gewijzigd. Er is een tijd geweest, dat de spraak gezang werd, gang en houding dans, en de neiging ontstond tot eene dramatische voorstelling der dingen en tot eene begeleiding van die verrichtingen door het rhythmisch geluid van eenig klankgevend voorwerp; toen moet ook al spoedig de differentieering gekomen zijn, door beoefening van ééne kunst met meer liefde dan de andere, die verwaarloosd werden; zoo ontwikkelde zich hier het reciteeren met gebaren, ginds het danslied, elders het zingen waarbij het lichaam in rust blijft of het dansen bij de muziek van instrumenten. Op die ontwikkeling van het een ten koste van het andere is tot dusver nog weinig acht geslagen. Voorts hebben de meeste onderzoekers zich niet kunnen ontdoen van het denkbeeld, dat, daar waar zij vocale of instrumentale muziek te hooren krijgen, ons Europeesch toonstelsel de maatstaf moest zijn waarnaar zij de vreemde toonladder hadden te beoordeelen; die maatstaf is, zelfs in letterlijken zin, valsch en in plaats van te bejammeren, dat de ginds gehoorde toonreeksen niet passen in onze intervallen, en zulks als eene, zij 't ook vergeeflijke, afdwaling van den goeden weg te beschouwen, is het beter ons muziekstelsel zooveel mogelijk te vergeten en het gehoorde geheel vrij te beoordeelen, als iets aparts, niet als eene ontaarding van onze diatonische of chromatische gamma. Onze oude kerkmuziek is evenzeer volgens een geheel ander stelsel dan het thans geldende gemaakt en dient evenzeer afzonderlijk beschouwd te worden. En wat het meer of minder goed klinken betreft — dit is eene zaak van gewoonte; valschheid in tonen is conventie; eerst in de 13e eeuw is men teruggekomen van het denkbeeld dat groote en kleine terts, en groote en kleine sexst dissonanten zijn, zooals de Grieken beweerd hadden.

De muziek der Javanen vindt hare hoogste uiting in de gamĕlan. Zien wij daarom welke instrumenten in de gamĕlan medespelen. De slaginstrumenten, die in ons orkest een ondergeschikte rol vervullen, zijn in de gamĕlan hoofdzaak, terwijl de snaar- en blaasinstrumenten, die bij ons het orkest beheerschen, ginds bijzaak zijn. De rĕbab, van Perzisch-Arabischen oorsprong, komt onder denzelfden naam in de 10e eeuw bij de Arabieren voor. De beide geelkoperen snaren zijn gestemd in den derden en zesden toon van het salendro-octaaf, een van de toonstelsels, waarover straks zal gesproken worden. De beste klankdoos, batoq, voor de rĕbab is een halve groote klapperdop. Bij het bespelen rust zij al of niet op een voetstuk, plangkan; de zeer breede kam, santĕn, steunt op het gespannen vel, babad, van buffelpens, op $^2/_3$ van den benedenrand af; de speler neemt den breeden, geharsten strijkstok, kotoq of tjengkoq, als een schrijfpen in de hand en strijkt iets hooger dan de klankdoos, dus boven den hals, watangan, raakt met de vingers der linkerhand de snaren aan, zonder ze tegen den hals te drukken; niettemin herinnert het geluid nooit aan onze flageolettonen; de keeltrillingen, die in den Javaanschen zang veelvuldig voorkomen, kunnen door deze wijze van spelen, met lichte beweging van de vingers gemakkelijk worden nagemaakt. De geluiden zijn bij inferieure instrumenten onzeker, krassend, bij betere minder onaangenaam en te vergelijken met de bedroefd klagende stem van een jong meisje. De rĕbab leidt niet alleen de melodie in met een voorspel, dat veelal volgens dezelfde formule is gebouwd, maar de overige speeltuigen richten zich op den duur naar haar. De rĕbabspeler is dan ook de leider van het orkest, de orkestmeester.

De soeling van de gamĕlan salendro is een fluit van bamboe, van onderen open, telt 4, bij de gamĕlan pelog 6 gaten, aan de bovenzijde, die door de vingers afgesloten kunnen worden; bij de fluit met 4 gaten zijn deze verdeeld over de tweede helft van de bamboe, van het boveneind af gerekend. Zij heeft aan dat eind de bamboe-knoop schuin bijgesneden,

zoodat een klein segment van het dwarsschot weggenomen en een half-eironde opening gevormd wordt; een platte dunne bamboe-ring om dat uiteinde gelegd, geleidt de tusschen het dwarshout en den ring ingeblazen lucht naar de half-eironde opening, waartoe alleen de onderrand van het mondstuk tusschen de lippen gebracht wordt. De toon wordt bepaald door het gat dat niet door de vingers gesloten is

De sĕlompret, een naam die uit ons trompet verbasterd schijnt, komt nooit in den vorm van een trompet voor, waarvan de buis altijd een of twee windingen heeft. De sĕlompret is veeleer een klarinet, van djati- of van nangka-hout, loopt bekervormig uit, heeft een mondstuk, één gat aan den onderkant, niet ver van het mondstuk, en 4 of 6 gaten aan de onderzijde. Gewoonlijk komt dit instrument alleen bij wajang karoetjil voor.

De kĕndang, een trom, van een uitgehold stuk nangkahout gemaakt, is aan beide zijden bespannen met bereide schapen- of bokkenhuiden, die door middel van een hoepel met trekkoorden en passanten, om deze aan te halen, worden gespannen. Een bepaalde toonhoogte vereischt de kĕndang niet; er zijn 4 verschillende speelwijzen al naar gelang met de vingers of met de hand wordt gespeeld en naar gelang van de plaats waar het vel wordt geslagen; de vier verschillende tonen heeten tong, pak, doeng en deng.

De kĕtipoeng is kleiner dan de kĕndang (er ligt nog een soort tusschen: de pĕnoentoeng) en wordt ook wel overeind gezet op het grootste trommelvlak en met de toppen der vingers bespeeld op het kleinste.

De tjĕlĕmpoeng is een liggende harp, dus een tokkel-instrument, heeft een klankdoos van djatihout, 13 dubbel besnaarde tonen, waartoe 26 schroefpennen dienen en 13 haken aan de tegenover liggende zijde. Soms worden bij de gamĕlan 2 stuks gebruikt; in West-Java is dit speeltuig minder bekend.

Bij de bonang's, metalen ketels, die op gespannen koorden rusten, onderscheidt men mannelijke (♂), wangoen lanang, en vrouwelijke (♀), wangoen wadon, ketels; de eerstgenoemde

hebben een hoogeren, opstaanden rand en het bovenvlak is meer uitgebold; de ♀ zijn lager en vlakker. Ook de Chineezen onderscheiden ♂ en ♀ gongs, welke laatste de pĕntjoe (slagknobbel) missen. Wij laten hier volgen de rangschikking der ketels bij de gamĕlan salendro en bij de gamĕlan pelog, benevens de namen der tonen. Soms heeft de gamĕlan pelog 14 + 2 bonangketels, maar deze laatste zijn niet van een anderen toon dan een van de 14. Bij ongewoon groote instrumenten zit een tweede nijogo tegenover den eersten en neemt een deel der lagere tonen voor zijne rekening. De gelijkgenummerden verschillen in deze opgaaf een oktaaf, met dien verstande dat de ♂ een octaaf hooger zijn dan de ♀.

Salendro.

nem	lima	manggoel	bĕm	pĕnoetoek
2 ♂	1 ♂	5 ♂	4 ♀	3 ♂
3 ♀	4 ♂	5 ♀	1 ♀	2 ♀

Pelog.

nem	lima	pelog	manggoel	bĕm	barang gĕdé	barang tjilik
7 ♂	1 ♂	5 ♂	4 ♂	3 ♂	6 ♀	2 ♂
2 ♀	6 ♂	3 ♀	4 ♀	5 ♀	1 ♀	7 ♀

Bij enkele instrumenten hangt onder iederen ketel een bolvormige klankdoos van gebakken aarde, evenals bij de Afrikaansche marimba soms het geval is. Behalve de meest gebruikelijke, die ook bonang pĕnĕmboeng heet, zijn er nog 2 soorten, die in omvang afnemen en in toonhoogte telkens een oktaaf stijgen, de bonang baroeng en de b. pĕnĕroes. De bonang's slaat men met aan de uiteinden omwoelde stokken en zij worden niet gedempt, maar blijven doorzingen; men stemt, nglaras, ze hooger door de pĕntjoe door vijlen te verdunnen, lager door den vlakken ring aan den voet van de pĕntjoe af te vijlen, alles zonder versmeden of verwarmen. Dit stemmen wijkt af van de manier der Chineezen, die den verlangden toon verkrijgen door lood te gieten in de pĕntjoe.

De saron's, glas-piano's met metalen toetsen, hebben in de gamĕlan salendro 6, in de g. pelog 7 zwak gewelfde klankstaven, die men met houten hamers slaat; het salendro-oktaaf

kan door aanvullings- en wisseltoetsen, soroggan, die in den bak, grobogan, van het instrument bewaard worden, tot pelog-octaaf gemaakt worden; de toetsen nemen in grootte af van links naar rechts en rusten op ringkussentjes van rotan-krullen, die rond de pennen zijn aangebracht, om de trillingen zoo min mogelijk te storen. Saron-toetsen worden hooger gestemd door afvijling van de uiteinden, lager door afvijling in 't midden. In de meeste gevallen laat men ze na den slag doorzingen; moet de toon gedempt worden dan vat de speler den toets, na den slag, tusschen duim en wijsvinger van de linkerhand. De saron begeleidt de melodie en geeft haar duidelijker aan dan de bonang; zelf voert zij, bij krachtig aanzwellende allegro's den hoofdtoon en houdt zij eenstemmig de melodie aan. Er zijn 4 saron's, die elkander opvolgen toenemend in grootte en toonhoogte: de slĕntem, die pĕntjoe's heeft midden op de toetsen, de dĕmoeng, vervolgens de eigenlijke saron, en ten vierde de sĕlĕnto, de kleinste en hoogste in toon. De dĕmoeng wordt gedurende de levendige allegro's door 2 tegenover elkander zittende nijogo's geslagen, omdat de achtsten en zestienden een groote spierkracht eischen.

De gambang gångså heeft 15 metalen klankstaven, die in de gamĕlan pelog van pĕntjoe's zijn voorzien; zij worden met 2 hamervormige saron-taboeh's geslagen en zelden gedempt.

Gambang kajoe is volgens die Javanen, welke iedere gambang gångså een saron noemen, een pleonasme; ten onrechte. Bij dit houtklavier rusten de toetsen niet op kussentjes maar op de randen der grobogan; hun getal bedraagt 16, 18 of 20, $3^1/_2$ tot 4 octaaf, met een aantal soroggan's; zij worden gemaakt van djembir-, rawan-, djati- of lankinghout en de octaaf-toetsen zijn wel eens lichter van kleur dan de andere; niet alleen door afnemende lengte kenmerken zich de hooger gestemde toetsen, de hoogste zijn dikwijls bolrond. Gedempt worden de tonen niet. Men slaat de toetsen met 2 schijfvormige, gesteelde taboeh's, die los tusschen duim en wijsvinger worden gehouden. De gambang kajoe heeft geen klankdoozen, zooals de marimba der Kaffers en andere houtklavieren.

De gĕnder, misschien wel het mooiste der Javaansche instrumenten, heeft in de gamĕlan salendro 11 of 12 metalen, dunne, zwak gewelfde toetsen, in de g. pelog 12 of 13; maar er zijn ook gĕnder's met 7 toetsen. De bamboe-kokers die als klankdoozen dienst doen, zijn zoodanig gesneden dat voor den laagsten toon de knoop van het riet geheel onderaan ligt, voor een hoogeren toon iets hooger en zoo voort, geleidelijk oploopend. De 2 taboeh's, gelijk aan die van de gambang-kajoe, worden tusschen wijs- en middenvinger gehouden; de benedenvingers van dezelfde hand kunnen de toetsen even snel dempen als zij aangeslagen zijn; daar deze aanhoudende snelle beweging zeer lenige polsen vordert, vertrouwt men dit speeltuig liefst aan eene vrouw toe. De gĕnder is een parafraseerend speeltuig, dat zachte, welluidende tonen voortbrengt; de gesprekken tusschen twee personen in de wajang, meestal op zangerigen toon voorgedragen, worden gewoonlijk door de gĕnder begeleid. Ook bij dit instrument onderscheidt men 3 soorten, pĕnĕmboeng, baroeng en pĕnĕroes, afnemend in grootte; het is niet uitsluitend Javaansch; o. a. in Mexico vindt men een instrument met 21 houten klankstaven en evenveel kokers tot versterking van het geluid daaronder hangende.

De gong, die met koorden aan een soms fraai bewerkt houten rak, gajor, opgehangen is, heeft somtijds een middellijn van 1 M. en wordt kostbaarder naarmate zij bij mindere grootte een dieper, voller geluid geeft; het is een lang doorzingende en langzaam wegstervende bastoon, die de gong voortbrengt; de gongslagen, die in de gamĕlan veel effekt maken, dienen hoofdzakelijk tot het afsluiten van grootere toonzinnen of afdeelingen in het muziekwerk.

De kĕmpoel, de kleinere gong, heeft ongeveer een halven meter middellijn en doet een hoogeren, minder vollen en zwaren toon hooren; heeft de gamĕlan maar 1 gong, dan hangt deze met de kĕmpoel aan dezelfde gajor.

De kĕnong, de eenzame ♂ bonang-ketel, sluit kleinere toonzinnen af dan de gong; in de gamĕlan salendro vindt men

er 3, in de g. pelog 4; maar deze ketels liggen dan op één bak en niet ieder afzonderlijk. Eene bepaalde soort, die k. pělajon wordt genoemd, dient om bij tooneelgevechten door aanhoudende slagen de vechtenden aan te vuren.

De kětoek is een ♂ bonang-ketel, kleiner dan de kěnong maar overigens gelijk Reeksen van snel opvolgende driedubbele slagen, twee kort en één lang, ◡ ◡ —, ◡ ◡ —, ◡ ◡ —, stellen gedurende een wajang-gevecht de geestdrift voor.

Rodjeh, kětjer en tjěloering zijn rinkel-instrumenten, die òf met een taboeh òf tegen elkander worden geslagen en geluiden, maar geen tonen voortbrengen. De naam rodjeh wordt ook wel gegeven aan een, weinig gebruikelijk, instrument in maaksel overeenkomende met onze in onbruik geraakte Turksche schel.

De bědoeg is de groote trom, die met één taboeh wordt bespeeld, alleen bij vorstelijke gamělans past en nooit bij de wajang wordt gebruikt; de bědoeg wordt ook bij de moskeeën en de pěsantrèns gebruikt om de gebeds-uren aan te kondigen. Zij brengt een zwaar en dof geluid voort.

De kěmpjang bestaat uit 2 ♂ bonang-ketels op één bak en is een gamělan pelog-instrument, dat slechts nu en dan aan de begeleiding deelneemt.

De běndé en beri zijn gongs veel kleiner dan de kěmpoel; de běndé is een gamělan pelog-instrument, dat zacht gonzende klanken voortbrengt en o. a. dient tot het maken van zeer langzame trillers; buiten de gamělan wordt zij gebruikt door de omroepers tot het aankondigen van venduties en in de wachthuizen om de verschillende signalen voor onraad te slaan. De beri mist de pěntjoe.

Daar de versiering van al deze instrumenten, met snijwerk, kleuren en verguldsel, het gebruik van duurdere grondstoffen en hunne fijnere afwerking, zooals b.v. bij de kunstig gedraaide ivoren halzen der rěbabs, wel invloed hebben op den prijs, maar niet op de waarde van het instrument als zoodanig, herinneren wij hier slechts met een enkel woord aan hun zeer verschillend uiterlijk, al naar gelang de afkomst

der instrumenten of den welstand der eigenaars. Het houtwerk van de gamělan wordt gewoonlijk in eenzelfden stijl bewerkt; oud-Hindoesche fabel-dieren, zooals de naga en de garoeda, leenen daarvoor meermalen hun voor ornament-teekening zeer geschikte vormen. De grobogan, de bak die de houten of metalen klankstaven draagt, heeft soms den vorm van een liggenden leeuw of tijger, in wiens open rug de toetsen rusten.

Van meer belang dan het uiterlijk is de samenstelling van de geluidgevende lichamen; de grondstoffen waaruit de ketels worden gegoten zijn rood koper en tin, in de verhouding van 10 : 3. De smelting van deze metalen geschiedt in een smeltkroes. Voor de vervaardiging van een gong of de ketel voor de bonang of soortgelijk instrument wordt, in een vorm van gebakken klei, een platte, aan één kant zwak bolle koek gegoten en deze wordt met behulp van ijzeren, later van houten hamers uitgesmeed tot op de vereischte dikte en den verlangden vorm; een gong van zes kilo gaat daartoe wel 150 maal in het vuur om donkerrood-gloeiend gemaakt en daarna weder gehamerd te worden. Aldus wordt ook verkregen de uitstulping, die pěntjoe heet.

De pandji, de smidsbaas, zal door ondervinding weten welken vorm hij voor een bepaald instrument behoort te nemen en hoeveel klokspijs; maar slechts bij benadering is te zeggen welken toon de ketel na zijn voltooiing zal voortbrengen; want eene ongelijke dikte is van grooten invloed op den toon. Gestemd wordt de gong in de smederijen te Semarang door het platte boveneind rond den slagknobbel van binnen en van buiten koud te hameren; de gongsmeden beschouwen het stemmen als 't lastigste werk van het vak, ook omdat het aantal zwevingen, die het instrument te hooren geeft nadat de slag gevallen is, niet voor iederen afnemer hetzelfde kan zijn. Het gevolg van een en ander is, dat twee gamělan's zelden met elkander stemmen en dat de verhoudingen van de tonen onderling, de intervallen, menigmaal verschillen. Waar men oude instrumenten van erkend goede stemming in de buurt heeft, worden deze voor de stemming gebruikt;

goede saronstaven of, beter nog, de minder veranderlijke houten gambangstaven zijn voor dit doel het geschiktst. Een normaal- of orkest-toon hebben de Javanen niet: in dit opzicht verkeert Java in den toestand van Europa in de middeneeuwen. Vier gamĕlan's uit evenveel verschillende streken toonden bij vergelijking afwijkingen van een halven toon tot twee geheele. Danseressen van elders konden niet zingen bij eene gamĕlan, omdat deze te hoog stond. De volstrekte toonhoogte, waarop de gamĕlan's gestemd zijn, is dus niet overal dezelfde. De vraag is of er, bij het gemis van een vasten orkesttoon, eenige neiging bestaat om vaste intervallen te scheppen, de onderlinge toonverhoudingen bij alle behoorlijk gestemde gamĕlans van hetzelfde stelsel dezelfde te doen zijn. Die neiging is er inderdaad. Java heeft twee toonstelsels, waarvan het gevolg is, dat twee gamĕlans of stellen muziekinstrumenten, die volgens deze verschillende stelsels zijn ingericht, niet kunnen samenspelen; zij heeten de salendro en de pelog; de miring, overhellende, is niet een afzonderlijk derde stelsel, maar eene afwijkende stemming, die door een geringe verhooging van één der 5 salendro-tonen en alleen bij een paar instrumenten (viool en fluit) verkregen wordt. Het is onwetenschappelijk de intervallen der Javaansche muziek in ons toonstelsel te willen wringen, omdat de betrekkelijke waarde der tonen onzer akkoorden niet met die der tonen van de Javaansche toonschalen overeenkomt. Maar wanneer men met onze instrumenten, bij benadering, den indruk van gindsche muziek wil weêrgeven, dan staat ons geen ander dan dit hoogst gebrekkig hulpmiddel ten dienste.

De Javaan onderscheidt het salendro- en het pelog-oktaaf door te zeggen dat van het eerste de tonen rĕnggang, wijd uiteen, van het tweede dĕkĕt, dicht bij elkander liggen; dit is volkomen juist, want het salendro-oktaaf heeft, evenals bij het aloude toonstelsel der Chineezen, 5, het pelog 7 tonen. Gemeten zijn de intervallen van beide stelsels herhaaldelijk, op verschillende manieren en met gebruikmaking van allerlei speeltuigen met vaste tonen, oude en nieuwe, uit de dessa's

en van de hoven afkomstig; maar tot een gelijkluidend resultaat is men niet gekomen. Ondanks de afwijkingen, blijkbaar uit onderstaande tabel, bestaat er eene merkbare neiging tot 5 gelijkwaardige intervallen van 1.2 toon ($\frac{240}{100}$ semitonen) van het diatonisch oktaaf. De cijfers doende spreken, laten wij hier de uitkomsten van het onderzoek volgen; eenigen hebben de grootte der intervallen geschat alleen op 't gehoor, anderen hebben min of meer nauwkeurige werktuigen gebruikt, die voor toonmeting bestemd zijn; maar ook bij deze methode dient het gehoor per slot van rekening te beslissen en de aanwezigheid van bijtonen bemoeilijkt dezen arbeid zeer. De romeinsche cijfers geven de tonen van het oktaaf I tot I', de namen der tonen zijn vermeld waar de onderzoekers deze meedeelden; de cijfers onder iederen toon geven aan hoeveel honderdste semitonen, waarvan er twaalf in een oktaaf gaan, er liggen tusschen den bedoelden toon en den grondtoon (= 0). Bij voorbeeld: Land III 482 beteekent, dat volgens Prof. Land de 3e toon van het salendro-oktaaf 482 honderdste semitonen van den als 0 aangenomen grondtoon verwijderd ligt. Ter vergelijking geven wij hier onze chromatische gamma met den afstand tusschen iederen toon en den grondtoon, in honderdste semitonen:

c	*c*♯*d*♭	*d*	*d*♯*e*♭	*e*	*f*	*f*♯*g*♭	*g*	*g*♯*a*♭
0	100	200	300	400	500	600	700	800

a	*a*♯*b*♭	*b*	*c*'
900	1000	1100	1200

Salendro.

	I	II	III	IV	V	I'
Raffles........	0	200	400	700	900	1200
		goeloe of panoenggoel	těngah	lima	nem	barang
Wilkens......	0	200	500	700	900	1200
Smeding......	0	300	500	700	900	1200
	barang	goeloe	těngah	lima	nem	barang
Poensen......	0	200	400	700	900	1200
Ellis.........	0	werkelijk 228	484	728	960	1200
		getemperd 240	480	720		

	I	II	III	IV	V	I'
	baroeng	goeloe	dada	lima	nem	
Land.........	0	251	482	706	945	1200
		lem	galimber	ma-mĕnis	soe-roepan	koe-wing
Loman	0	200	450	700	960	1200
	nem	barang	goeloe	dada	lima	nem
Groneman	0	250	500	750	970	1200

Men ziet, er is verscheidenheid en overeenstemming beide. Hoogst waarschijnlijk zou een voortgezet onderzoek op andere instrumenten weder tot andere uitkomsten leiden; er zou telkens weer blijken een streven naar gelijkheid te bestaan, zonder dat deze ooit bereikt werd. Natuurlijk zullen de ontstemde dessa-gamĕlans de grootste afwijkingen doen hooren, maar zelfs bij onderlinge vergelijking van de zoo geroemde hof-gamĕlans van Jogjakarta komt men niet verder dan een „ongeveer" of „bijna".

Ook het pelog-oktaaf heeft men vijftonig genoemd, omdat de geheele reeks van 7 tonen in sommige streken zelden of nooit gebruikt wordt, maar wel verschillende kombinaties van vijf. Wij beschouwen thans de volledige reeks van 7 toontrappen; 5 daarvan dragen dezelfde namen, in dezelfde volgorde als bij het salendro-oktaaf, maar de intervallen zijn geheel andere, zooals uit deze tabel valt op te maken.

Pelog.

I	II	III	IV	V	VI	VII	I'
			Wilkens.				
goeloe of panoenggoel		tĕngah	pelog	lima	nem	barang	manis
0	200	400	600	700	900	1100	1200
			Poensen.				
manis	goeloe	tĕngah	pelog	lima	nem	barang	
0	100	250	600	700	800	1000	1200
			Ellis.				
0	werkelijk 137	446	575	687	820	1098	1200
	getemperd 150	550	600	700	800	1100	

	I	II	III	IV	V	VI	VII	I'
Land.								
	bĕm	goeloe	dada	pelog	lima	nem	barang	
	0	123	275	493	655	772	964	1200
Loman.								
		sorog koewing	koewing	lem	galim-ber	sorog ma-mĕnis	ma-mĕnis	soe-roep-an
	0	200	400	600	700	900	1100	1200
Groneman.								
	nem	barang	bĕm	goeloe	dodo	pelog	lima	nem
	0	200	350	500	700	900	1050	1200

Bovenstaande tabellen geven alleen de betrekkelijke waarde der intervallen; de absolute blijkt uit de volgende opstelling, waarin het aantal enkelvoudige trillingen is vermeld van de tonen der salendro- en pelog-oktaven, resp. van gambang, saron en gĕnder en van gambang, saron en bonang.

Salendro.	I			II	III			IV			V		I'	
	270			310	356			409			470		540	
		279	304			362	395		418	443		527		558
Pelog.		I	II			III	IV		V	VI		VII		I'

Deze tonen liggen dus ongeveer tusschen onze viervoets cis (cis of cis_2) en tweevoets cis (cis of cis_3), met resp. 274 en 548 trillingen.

Tot de gamĕlan behooren mede nog de publieke zangeressen-danseressen, pĕsinden talèdèq, die, achter de voorste speeltuigen gezeten, de gamĕlan-tonen nu en dan door daarbij passende zangwijzen afwisselen. De woorden die zij zingen houden geen verband met het onderwerp van den gamĕlanzang of van den dans, maar worden willekeurig aan verschillende pantoen's ontleend. Bij het bespreken van den zang der Javanen komen wij op deze zangeressen terug.

Omtrent het spel valt op te merken, dat alleen dan alle instrumenten medespelen wanneer de gamĕlan zacht speelt; wordt er hard gespeeld dan zwijgen de rĕbab, gambang kajoe, gĕnder, tjĕlĕmpoeng en soeling. De krachtige en welluidende

toon hangt hoofdzakelijk af van het aantal, de grootte en toonhoogte, de zuivere stemming, de hoedanigheid van metaal en hout. Niet alle Javanen hebben een fijn gehoor, maar zij die het hebben waardeeren eene zuivere stemming; verschil in stand leidt niet tot verschillende waardeering; een dessahoofd mag de détails van een muziekstuk beter vatten, de dessaman heeft hetzelfde gevoel voor het schoone, dat eruit spreekt; en het lied, dat de ooren van den regent streelt, bekoort den landbouwer evenzeer. Er zijn muzikanten, nijogo's, die alle instrumenten kunnen bespelen, enkelen slechts één enkel; zij die rĕbab en kĕndang goed bespelen, spelen ook bonang, saron en gambang met gemak. Allen spelen salendro en pelog, maar daar zijn er die voorkeur hebben voor een van beiden. Alleen in de Vorstenlanden wordt nog goed gespeeld; muziek en dans staan daar, vooral in Jogjakarta, het hoogst. Elders zijn de gamĕlans van vele, vooral van mindere hoofden, door achteruitgang in het bezit van Chineezen overgegaan en de gamĕlan-spelers verdwenen; het is voorgekomen, dat zij van heinde en ver bijeengezocht moesten worden en bleken niet te kunnen samenspelen door verschil van methode. In de Vorstenlanden, waar de vorsten en enkele andere grooten goede spelers onderhouden kunnen en andere doen opleiden, zal de kunst 't langst bewaard blijven; daar zal men ook 't langst de oude kunst handhaven en de nieuwe buiten houden Aan het oude heeft de gamĕlanspeler ook inderdaad genoeg; van een paar honderd muziekstukken, waarvan geen noot op schrift staat, moet hij 't voornaamste onthouden en uit 't hoofd kunnen spelen; eenige vrijheid is hem gelaten, want het wezenlijke van een gamĕlanstuk is het thematische; evenals onze oude zangcomponisten de koloratuur en de uitwerking van den becijferden bas aan de voordragende kunstenaars overlieten, zoo hebben de uitvinders der gamĕlan-wijzen gerekend op het beleid der spelers, onder het bestuur van hunnen aanvoerder, die voornamelijk te hunnen behoeve met de rĕbab voorgaat. De kennis en de wetenschap van den gamĕlan-speler is een overgeleverde;

gehoor en geheugen om de wijzen op hun tijd onmiddellijk te kunnen spelen, gevoel om juist in de maat, hard en zacht, naar het past, te spelen en vooral volgzaam te zijn, wat een Javaan niet moeilijk valt, daarop komt het voornaamlijk aan; zijn gevoel voor rythme, dat menigmaal blijkt, o. a. bij het rijststampen en bij het aanstampen van een weg, komt hem hier uitnemend te stade; en reeds lang voor dat de toehoorders van een ander tempo iets bemerkten, heeft hij gehoord, dat de rĕbab eene versnelling inzette. Dit zijn voorrechten die de natuurlijke aanleg meebrengt; maar verder eenmaal den slag beet hebbende. is men klaar voor zijn leven. Het is geen onaangenaam handwerk, men wordt onthaald, legt zoo noodig de kinderen te slapen tusschen de instrumenten en gaat, als alles afgeloopen is, welgemoed huiswaarts met eenig geld in den zak.

Er zijn gamĕlan-wijzen, gĕndings, voor de salendro en andere voor de pelog. Maar daarmede is de onderscheiding niet afgeloopen; de meeste toch hebben een bepaalde bestemming, worden alleen gespeeld hetzij bij het begroeten van gasten, bij hun heengaan, bij den aanvang van een feest, gedurende een maaltijd, bij het optreden van dansers of danseressen of bij hun aftreden na volbrachten dans; of wel zij vertolken den sĕrimpi- of bĕdojo-dans of het wajangspel in welluidende, soms sprekende toonzinnen. Enkele behooren bij het verschijnen van bepaalde tooneelhelden, of weerklinken bij een optocht; andere verhoogen de geestdrift bij een tooneelgevecht, begeleiden de worsteling van vechtende dieren of luisteren de samenkomsten van pasgehuwden op. De salendro- en pelog-gĕnding's worden daarenboven naar den speeltijd ieder in drie soorten, laras, verdeeld, die voor verschillende perioden van dag en nacht bestemd zijn; waarop deze verdeeling berust is niet bekend; de laras nem speelt van 's avonds 7 tot 12; de laras' sanga en lima van 's nachts 12 tot 3 en van 's middags tot 7 uur 's avonds; de laras' mĕnjoera en barang van 's morgens 3 uur tot aan den middag. Het is de adat, die deze regeling voorschrijft en dit heet de

eenige verklaring, die men ervan weet te geven. Geen nijogo zal zich aan de uitvoering van een gĕnding op anderen dan een daartoe passenden tijd bezondigen; één staat boven de adat: de sultan, op wiens verlangen bij de begeleiding der serimpi- en bĕdojo-dansen van den regel wordt afgeweken. Elke melodie, lagoe, heeft haar voorspel, dat hoogstens 6 tot 8 maten duurt en door de rĕbab wordt aangegeven of waar deze ontbreekt door de gambang kajoe; een goede nijogo, die een van de koperen of houten instrumenten bespeelt, begint niet voor de rĕbab het voorspel heeft ingezet; bij de laatste twee maten van het voorspel zijn achtereenvolgens alle instrumenten in het spel gekomen en met het vallen van de passende kĕndang-slagen en den gong-slag is het voorspel afgeloopen en neemt de lagoe een aanvang. Het aantal lagoe's is niet met juistheid op te geven; eenige zijn zoowel in de Soenda-landen als in het meer Javaansche gedeelte algemeen doorgedrongen; enkele Soendaneesche zijn onder de Javanen bekend, vele Javaansche bij de Soendaneezen. Overigens heeft bijna elke residentie daarenboven haar eigen lagoe's. De Javaan onderscheidt lagoe aloes en lagoe kasar; meerdere of mindere mate van rijkdom en gerektheid van de melodie bepaalt de rangschikking bij een dezer soorten.

De schoone harmonieën die eene goede gamĕlan-muziek te hooren geeft, zouden doen vermoeden, dat althans eenige beginselen van een harmonieleer bij de Javanen bestaan; dit is niet zoo: het oor wordt door geen verstandelijke reflexie geleid; de gelijktijdige klanken worden bij instinkt gezocht of zijn aan het toeval te danken. Wat wij vooral in hunne muziek waardeeren en bij onze muziek op den voorgrond treedt, is voor hen bijzaak; bij hen moet de afwisseling en verbinding van rhythmen binnen het vaste kader van evene maten aan de melodie het leven en de kleur geven. Streng genomen is de harmonie op zich zelf niet veel en kan alleen eene opeenvolging van tonen iets zeggen; zelfs eene opeenvolging van denzelfden toon kan eene melodie vormen, waar-

van dan het rhythme het karakter bepaalt; de samenklank met andere tonen kan dan dit karakter toelichten. Aldus opgevat staat de Javaansche muziek, waarbij de door het rhythme sterk sprekende melodie hoofdzaak is, zeer hoog.

De volgende beschrijving van den gang eener kompositie geeft ons, hoewel zij de ontleding is van een bepaald gamĕlanstuk, een denkbeeld van het samenstel der gamĕlan-muziek in 't algemeen. Na eene korte inleiding wordt een thema, op allerlei wijzen gevariëerd, 5 of 6 malen herhaald; een kleine overgang, waarbij het thema rhythmisch wordt verdubbeld, voert ons naar een tweede thema. Nadat dit tweede thema eveneens eenige malen is herhaald, keert het eerste terug; nogmaals vindt men een kleinen overgang, waarop een derde thema verschijnt; ook dit wordt herhaaldelijk met variatiën uitgevoerd; nog eens keert het eerste terug, en het geheele muziekstuk wordt besloten met eenige maten ritandando. Dus bestaat er veel overeenkomst met de vroegere rondo's. Ook de bouw der thema's wijkt niet van onzen vorm af. Het vreemde bestaat in de wijze waarop in de melodie de intervallen elkander opvolgen (voortspruitende uit de samenstelling der Javaansche toonladders) en de wijze waarop die melodie door de verschillende instrumenten, met allerlei versieringen omgeven, wordt uitgevoerd. Het samenklinken der tonen, de harmonie, mag geheel toevallig heeten. Elk der muzikanten toch speelt voor zich het thema op eene wijze, die het best overeenstemt met het karakter van zijn instrument. De aanvoerder speelt op de rĕbab de melodie; de soeling verdubbelt deze, doch eenigszins geparafraseerd; beide dragen, doch zwakjes, de melodie. Naast deze twee treden 6 verschillende instrumenten op als vertegenwoordigers van het rhythmische gedeelte; wel volgen zij de melodie, maar van verre; hun doel is leven en beweging in het muziekstuk te brengen, door het uitvoeren der rhythmische figuren. Sterk klinken de bijtonen. De arme melodie kan dan ook slechts van tijd tot tijd, als 't ware door een hand of arm boven water te steken, bewijzen dat zij in die zee van tonen niet geheel is

ondergegaan. Bij onze westersche muziek verdrinkt ze vaak reddeloos in bedoelde zee.

Notenschrift als het onze kennen de Javanen niet; bij de Baliërs zijn op beschreven lontar-bladen klankteekens ontdekt gelijk aan de neumes, die van de 4e tot de 11e eeuw, dus tot aan de uitvinding van den notenbalk, in Europa boven de lettergrepen geschreven werden en de hoogte en de verbinding der noten aangaven. Volgens geheel andere methode zijn in den laatsten tijd de wijzen der meest gewaardeerde Javaansche muziekstukken opgeteekend, waarbij de uitvoering met velerlei figuratie op de hoogere en begeleiding op de lagere instrumenten aan de routine en den kunstsmaak der muzikanten bleef overgelaten. Van deze wijzen zijn er in ons notenschrift overgebracht. De oorspronkelijke geven òf de namen der tonen onder elkaar, daarnaast de bekkenslagen, aanwijzende de verdeeling der melodie, benevens kunstwoorden ter omschrijving van de wijze van uitvoering: òf de beginletters der toonnamen en een grafische voorstelling van het rijzen en dalen der melodie. In dezen vorm was het muziekstuk voor transkriptie in ons notenschrift ongeschikt; toen heeft een der beste hofmuzikanten te Jogjakarta een kort salendro-stuk, Ladrangan girang-girang geheeten, volgens een beter stelsel opgeschreven, waardoor het mogelijk werd het stuk in partituur te brengen; deze is 12 kwarto bladzijden groot, en bevat de partijen van rĕbab, gambang, gĕnder, saron, dĕmoeng, bonang, tjĕlĕmpoeng, kĕndang en van kĕtoek, kĕnong, kĕmpoel en gong. Voorts bezitten wij een gedeelte van de partituur van eene compositie in de Soenda-landen bekend als Kĕbodjere Barang, en nog 45 oorspronkelijk in woorden geschreven toonstukken, zoowel salendro als pelog, en in verschillende laras. De tot dusver in notenschrift overgebrachte Javaansche wijzen treden bij dit alles ver op den achtergrond. Niet alleen de melodie kennen wij thans bij benadering, maar ook de manier van samenwerking der melodie- en begeleidingsinstrumenten en — voor deze komposities van veel beteekenis — het aantal en de plaats

der bekkenslagen. Veel van hetgeen de meer of minder parafraseerende instrumenten daarbij doen hooren bleef echter onopgeschreven, daar het, met behoud der melodie, door de spelers geïmproviseerd wordt en dus telkens varieert; zij vullen de tonen der melodie aan of binden ze samen door tusschentonen, arabesken of toonreeksen, waarbij de een langs de toonladder afdaalt, terwijl de andere die opklimt; van ondergeschikt belang zijn zulke fiorituri bij muziek als de Javaansche in geenen deele.

Dank zij dezen ook voor ons leesbaren vorm, waarin eenige Javaansche muziekstukken zijn gebracht, kunnen wij het samenspel en het wisselspel der partijen eenigszins beoordeelen. Vooraf zij gezegd, dat de melodische draad van een stuk uit afdeelingen van gelijken duur bestaat, die telkens met een gong-slag op de laatste noot sluiten; zulk een afdeeling is weder verdeeld in 2 of in 4 sneden van telkens viermaal twee themanoten; bij het slot van elke snede, veelal bij de helft of op elk vierde gedeelte, klinkt een der bekkens, waaraan het oor, als aan interpunktie-teekens, een leiddraad heeft om de geledingen der melodie te volgen, ook waar het tempo verandert. De bovengenoemde Ladrangan girang-girang blijkt, na de inleiding, uit 4 afdeelingen van gelijke lengte te bestaan. Het stuk opent met een frase van 8 noten, die met weglating der eerste noot herhaald en met eene frase van dezelfde lengte beantwoord wordt. Deze inleiding wordt voorgedragen door de middelste bonang, door gĕnder en gambang in oktaven versterkt; op de slotnoot valt, naast eene versterking in den bas, de eerste gong-slag. Hetzelfde thema wordt nu door al de instrumenten streng rhythmisch, met figuratie in de hoogere instrumenten en uitlatingen in de bas-bonang, overgenomen, en door kĕtoek, kĕmpoel, kĕnong en gong geïnterpungeerd; driemaal verneemt men de eerste helft en eens de tweede; in het geheel bestaat dus de eerste afdeeling uit 4 $\times$ 8 themanoten. Zij wordt herhaald en zoo komen wij tot den derden gong-slag. De tweede afdeeling heeft in de saron-partij hetzelfde thema, doch met

rhythmische afwijking, terwijl de middelste bonang het figureert en de bas-bonang insgelijks hare begeleiding wijzigt. Daarentegen komt in de hoogste instrumenten een ander thema van 4 verschillende sneden voor den dag, dat in de derde afdeeling ook door de midden-partijen aanvaard en dus heerschende wordt. In de slotafdeeling zwijgen de hoogste partijen en herhalen de overige met eenige vrijheid hetgeen zij in de vorige afdeeling gaven. Er is dus een rijzing van het opgewekte gevoel tot in het midden van het stuk en vandaar af een daling waar te nemen.

Verrassende klank-effekten worden vaak verkregen door den plotselingen overgang van hard tot zacht; wanneer de dalang verhaalt van een gevecht dat veraf is, en van het krijgsgewoel dat men uit de verte hoort, dan is 't alsof de gamĕlan hier opeens verstomde en de krijgsmuziek van ginds zwak tot hier doordrong.

Onze kennis van de Javaansche muziek is thans op degelijken grondslag gevestigd, nadat wij ons langen tijd met algemeene beschrijvingen en hoofdzakelijk ethnografische bijzonderheden moesten vergenoegen. Kennis schiep belangstelling en deze leidde tot appreciatie. Gold tot dusver als het beste dat de Europeaan van de gamĕlan-muziek wist te zeggen: zij klinkt nogal liefelijk op een afstand — in den laatsten tijd ondervindt zij meer waardeering. Eerst op den duur leert men haar hooger schatten; eerst langzamerhand kan ons gehoor, bedorven door het gestadig hooren van de valsche verhoudingen onzer getemperde stemming, aan gindsche intervallen gewennen; en de Javaansche gewoonte om den nadruk niet op het begin der maten te leggen maar op het eind, moet voor ons het vreemde verloren hebben, alvorens wij ons aan eene beoordeeling gaan wagen.

Naar gelang van het doel waarvoor zij gebruikt wordt, ondergaat de samenstelling van de gamĕlan verandering, worden instrumenten weggelaten, bijgevoegd, door andere vervangen; niet alle soorten zijn bij elke gamĕlan vertegenwoordigd en het aantal speeltuigen van dezelfde groep is niet

altijd even groot. Zoo zijn er gamĕlan's, die tot hunne instrumenten tellen reeksen van klokken of schellen in een gajor opgehangen, maar het zou onjuist zijn deze klokkenspelen in 't algemeen als tot de gamĕlan behoorende te vermelden. Sommige gamĕlan's hebben een minder groot aantal en minder verscheidenheid, samengaande met een grooteren omvang der instrumenten; ook de beide toonstelsels, salendro en pelog, eischen eene verschillende bezetting. Zoodoende heeft men tot twintig gamĕlan-soorten weten te onderscheiden, omtrent welker bestaan en samenstelling zelfs lokale deskundigen het echter oneens zijn. Bij allerlei gelegenheden wordt de gamĕlan te voorschijn gehaald en bij geen gebeurtenis van eenige beteekenis ontbreekt zij. Dat zij onafscheidelijk is van de wajang mag algemeen bekend geacht worden, zoomede dat zij bij de viering van plechtigheden van godsdienstigen aard, zooals de garĕbĕg moeloed, een groote rol speelt; voorts kan men haar hooren bij het Javaansche nieuwjaar, bij tournooispelen, militaire optochten en rampok-partijen; zij geleidt den bruidsstoet langs den weg, steunt door hare muziek dans en zang der danseressen, en weerklinkt evenzeer bij de vervulling eener gelofte, als bij de feesten die gevierd worden bij de besnijdenis en in de 7e maand van de eerste zwangerschap. Hoeveel en welke instrumenten bijeen moeten zijn om een gamĕlan te vormen, is moeilijk te zeggen. De speeltuigen bij het tandakken van publieke danseressen, die gewoon zijn ergens aan den weg op een driepootigen staak een lampje te plaatsen en daaromheen hare choregrafische kunsten te vertoonen, zijn kĕtoek, rĕbab, kĕndang en gong en worden te zamen kĕtoek kiloe genaamd; bij een afwijkende samenstelling is de rĕbab vervangen door de gambang en dikwijls de gong door de goembang; de kombinatie heet dan tĕrbang en beide vormen, vooral op West-Java, met een vast korps dansmeiden, de zoogenaamde rombong ronggèng. Indien deze orkesten nog tot de gamĕlan's gerekend worden, dan liggen zij toch zeker op de grens.

De zooeven genoemde goembang, die in de plaats treedt

van de gong, is van deze een goedkoopere plaatsvervangster; zij bestaat uit een dikke bamboe, van onderen door den knoop gesloten; los er in staat een dunnere bamboe, aan beide kanten open; door in deze te blazen wordt er een dof, zwaar geluid voortgebracht; de speler, die op den grond zit en het instrument hellend vóór zich heeft, kan den toon wijzigen door de dunne bamboe langzaam op en neder te bewegen in den wijderen koker; laatstgenoemde wordt wel vervangen door een steenen kruik. Een ander surrogaat van de gong is een martavaan, steenen pot, waarboven, op een afstand van 5 c.M., een stuk ijzer is opgehangen, dat met een taboeh wordt geslagen.

Een zeer eigenaardige kombinatie van instrumenten ontmoet men enkele malen in de Preanger; een horizontale bamboe van 2 M., waarover een touw geslagen is, draagt aan ieder eind een bos padi; de bamboe wordt gedragen door 2 mannen en het touw, onder het loopen schurende over de bamboe, brengt een klagelijk geluid voort, dat begeleid wordt door de tonen van de panfluitjes der dragers en van de goembang, die door een derden man gedragen en geblazen wordt. Meestal zijn deze muzikanten menschen wier oogst mislukt is en die rondgaan om hunne finantieele schade door eene inzameling van giften te herstellen. Het is niet zonder schroom, dat wij, nog steeds sprekende over de gamĕlan, van deze ontaarding gewag maken. Men noemt dit samenstel rengkong.

Van meer belang is een instrument dat mede tot de gamĕlan-instrumenten behoort, de angkloeng. In Oost-Java is de angkloeng in de gamĕlan een surrogaat voor de bonang's en saron's; dat zij volkomen hetzelfde geluid voortbrengt als deze metalen ketels en toetsen, zooals wel beweerd wordt, is onjuist, maar wel is het waar, dat men de metalen klanken van de angkloeng moet gehoord hebben, om te gelooven dat een instrument van louter bamboe-kokers zulke geluiden kan maken. Het eigenlijke land van de angkloeng is niet het oosten maar het westen van Java, Bantam en de Preanger;

het is zeker een der alleroudste instrumenten, van moeilijk te bepalen herkomst en bij de bevolking van West-Java zeer in aanzien gebleven. Het bestaat uit bamboe-kokers van ongelijke lengte en dikte, van boven schuin bijgesneden als een ganzepen en aldaar geregen aan een liggende bamboelat; van onderen zijn de kokers, die bij uitzondering rood gelakt en fraai besneden worden, gesloten door den knoop en onder dien knoop zijn er twee uitsteeksels aan gesneden die korrespondeeren met vierkant gehakte gaten in een horizontale bamboe; de kokers kunnen, wanneer de toestel geschud wordt, zóóver heen en weer schommelen als de lengte van de gaten in deze horizontale bamboe gedoogt en daarbij stooten de uitsteeksels tegen den wand van die bamboe, welk stooten een luchtkolom in den schommelenden koker doet trillen op een toonhoogte, die van den vorm, de grootte en de dikte des kokers en met een kracht, die van het schudden afhankelijk is. Het geheele toestel is in een raam van bamboe gevat en heeft $1^1/_2$ M. hoogte en $^3/_4$ M. breedte bij de grootste soort, afdalende tot $^1/_4$ M. hoogte en $^1/_5$ M. breedte bij de kleinste. Van de tonen die zij doen hooren is niets bekend; daar waar zij medespelen in de gamĕlan en de metalen instrumenten vervangen, geven zij den toon aan, en dan behooren zij zeker niet instrumenten zonder bepaalde toonhoogte genoemd te worden; dat vrij zuivere stemming mogelijk is en stemming waarschijnlijk nooit geheel wordt nagelaten, bleek aan een exemplaar dat, voor Europa bestemd en gestemd, de diatonische gamma goed teruggaf. De groote bamboe's geven een mooi, mollig, klokkend geluid; bij de kleinere wordt het geluid niet alleen zwakker, maar het ontaardt in een gerammel en gekletter, dat weinig op muziek gelijkt. Laat men de kokers vrij hangen, dan brengt het instrument bij schudding evenveel tonen tegelijk voort als er kokers zijn. Door een of meer kokers beurtelings vast te houden en los te laten en aan het schudden eenig rhythme te geven, kan muzikaal effekt worden verkregen.

De angkloeng wordt wel als afzonderlijk instrument, soms met begeleiding van een soeling, bespeeld, maar meestal voegt

men een aantal angkloengs van verschillend kaliber bij elkander tot een orkest; dit kan op twee wijzen geschieden. Bij de eerste hangt men twaalf, en zelfs meer, middensoort en kleine angkloengs op aan een horizontale bamboe, zóó dat zij onder het bereik zijn van de spelers, die ieder 4 of 5 instrumenten voor hunne rekening hebben. De bespeling, die groote vaardigheid van de muzikanten eischt, geschiedt op de reeds beschreven manier; soms zijn rĕbab, kĕndang en soeling aan deze angkloeng toegevoegd, maar nooit metalen speeltuig, en, aldus aangevuld, kan de angkloeng de gamĕlan, schoon niet bedriegelijk, nabootsen. Dat het kunstelooze instrument, goed bespeeld, door zijn eenvoudige melodieën een aangenamen indruk kan teweegbrengen, laat zich gereedelijk begrijpen; maar men moet het daarvoor hooren in zijn milieu; te midden van den landelijken eenvoud eener afgelegen dessa, omringd door het liefelijke natuurschoon, dat het gemoed weldadig zacht stemt.

Bij de tweede manier van angkloeng spelen, waaraan de idee gamĕlan geheel vreemd is, kan de getuigenis omtrent het muzikaal effekt niet zoo gunstig luiden. Hier heeft ieder instrument zijn speler die het, naar gelang van de grootte, in de hand houdt of aan een band over den schouder draagt; aldus toegerust trekt men in optocht uit met voordansers en voorzangers, die kleine angkloengs zwaaien om de maat aan te geven, tandakkend voorop, de spelers, drie of vier naast elkander, daarachter. Bij zulk een orkest, dat een oorverdoovend geweld kan maken, behoort een trom, den klanknabootsenden naam dogdog voerende, en aan één kant bespannen; in het spel is regelmaat, de aanwijzingen van den voordanser worden nauwkeurig gevolgd, de instrumenten langzaam en zacht geschud of krachtig en snel bewogen, met langere en kortere tusschenpoozen, al naar het toonstuk eischt. Bij deze instrumentale muziek wordt gezongen en worden pantoens gereciteerd, met allerlei toespelingen, onverstaanbaar zelfs voor hen die het Soendaasch machtig zijn. Als er een plaatselijke voorstelling wordt gegeven, dus niet een loopende,

rondgaande optocht, dan vormen de spelers een kring met het gezicht naar het midden gekeerd, en in dien kring bewegen zich de voordansers; wanneer het in de uitvoering te pas komt, maken de spelers links- en rechtsom en marcheeren op de maat rond, de voordansers met de kleine angkloengs en de dogdog voorop, daarop volgen de spelers van de iets grootere angkloengs, en zoo voort, de bassen achteraan. Bij de voordracht van heldendichten en bij het reciet van de roemrijke daden der voorvaderen, onstaat er, zoowel bij de spelers als bij het publiek, eene groote mate van opwinding, die in vroeger jaren, toen men elkander nog van de barisan Padjadjaran vertelde, wier krijgsmuziek de angkloeng was, gevaarlijk werd geacht voor een rustig bestuur, en aanleiding gaf dat deze uitvoeringen zoo niet verboden dan toch zooveel doenlijk beperkt werden. Bij de Badoej's zou de angkloeng, met 3 of 4 stuks, ieder van 3 kokers, tegelijk, alleen gespeeld worden bij het planten van de heilige rijst op den gewijden grond (hoema serang).

De ouderdom van de gamĕlan is onmogelijk, zelfs niet bij benadering, te bepalen; het oudste nog levende exemplaar, de Kjahi Moenggang, is minstens vier eeuwen oud en de ruwe eenvoud harer samenstelling, die oorzaak is, dat zij minder goed klinkt, wijst er op dat het Javaansche orkest eene ontwikkelings-geschiedenis achter zich heeft, die wellicht bij een simpel slagspeeltuig haar aanvang nam. Deze Kjahi Moenggang bestaat althans alleen uit slaginstrumenten, nl. 3 rantjakan's die den grondvorm der latere bonang's hebben, 2 handtrommen, 2 gong's, 1 kĕnong en 2 kleinere bĕndé's, en een paar klankschijven, kĕtjer of rotjek. Hare muziek is een eindelooze herhaling van grondtoon, gr. terts, secunde, gr. terts. De gamĕlan pelog doet door hare grootere ontwikkeling, blijkende uit hare meerdere tonen en toonwerktuigen, vermoeden, dat zij van jongeren tijd is dan de salendro, want ontwikkeling kost tijd; de salendro in hare eenvoudigste samenstelling wordt door de Javaansche overlevering teruggebracht tot den oudsten Hindoe-tijd. Is er geen enkel feit

of gegeven, dat 't vermoeden wettigt, dat het Javaansche schimmenspel aan vreemden ontleend of onder vreemden invloed zou zijn ontstaan, er is evenmin reden om den oorsprong van de muziek, die dat spel begeleidt, elders te zoeken. De geschiedenis van de wajang vermeldt, dat tegelijk met eene meerdere volmaking van hare samenstellende deelen ook de gamĕlan allengs meerdere uitbreiding kreeg; de dessa-gamĕlan zal achtergebleven en de hof-gamĕlan in hare toenemende verbetering van verre zijn gevolgd; omstreeks 1360 geschiedde de vertooning van de wajang beber in den kraton van Madjapahit met begeleiding van de rĕbab; zulke feiten geven steun aan het vermoeden, dat de gamĕlan op Java geboren is en in de wajang op den duur een krachtige hulp heeft gehad bij hare voortschrijdende ontwikkeling.

Wij nemen nu van de gamĕlan afscheid, en vinden nergens een geschikter plaats dan deze, om een en ander mede te deelen over de muziekinstrumenten, die op Java bespeeld worden, maar van de gamĕlan geen deel uitmaken. Het meest voor de hand ligt dan de tjaloeng, omdat zij, hoewel een slag-instrument, zich wat maaksel betreft aansluit bij de angkloeng en mede in de Soenda-eilanden tehuis behoort. De tjaloeng bestaat uit 12 bamboekokers van $^1/_2$ tot 3 voet, van boven open en schuin bijgesneden, van onderen door een knoop gesloten, met eenige tusschenruimte opgehangen aan een schuin gespannen touw, derwijze, dat de onderkanten der kokers op ééne lijn hangen. Met een hard stokje worden zij geslagen.

Wij blijven in dezelfde streken met de beschrijving van een snaar-instrument, de kĕtjapi, een guitaar van zeer primitief maaksel, van langwerpig vierkanten vorm, 1.25 M. lang en $12^1/_2$ c.M. breed; het schuitvormige lichaam is hol en heeft aan den onderkant een langwerpig vierkante spleet; de 6 koperen snaren zijn aan een kam op een der korte zijden vastgemaakt, doorboren, telkens een sprong verder, den opgespijkerden zangbodem en winden zich om 6 schroeven, die door een der lange wanden, ook wel bij drietallen door de

beide wanden, in de klankdoos dringen. Het instrument wordt met de linkerhand vastgehouden en de snaren, met de rechter getokkeld, brengen een liefelijk somber geluid voort. Het is de toekang mantoen, die des avonds voor zijne dorpsgenooten de door de kĕtjapi begeleide pantoens opdreunt, die van Padjadjaran's grootheid verhalen [1]). Dat de kĕtjapi van Hindoeschen oorsprong zou zijn, is niet onmogelijk. Intusschen dient in 't oog gehouden te worden, dat de kacchapi, die thans op 't vasteland van Indië zeer verspreid is, schier in alle deelen van de kĕtjapi afwijkt; het is een guitaar in banjovorm met 5 snaren, 2 van staal, 3 van geelkoper, soms met 2 bijsnaren, en op den hals 16 verdeelingen voor de toonhoogte. Veeleer komt de kĕtjapi in karakter met de, echter veel beter bewerkte, Japansche takigoto en de Chineesche ch'in overeen.

Ook de tarawangsa is een speeltuig, dat bij de Soendaneezen en bepaaldelijk bij de Badoej's der buitengehuchten thuis behoort; men heeft het een guitaar, een luit en een viool genoemd; feitelijk is het 't laatste; zij heeft een hol, klompvormig lichaam met een vierkant gat aan de achterzijde, een hals die voor de helft gebogen, voor de helft recht is; de 3 koperen snaren ontspringen midden op den zangbodem; twee loopen over een kam, bijna bovenaan den zangbodem geplaatst, naar twee schroeven in den hals; een derde snaar vermijdt den kam en loopt op eenigen afstand van den hals en evenwijdig daarmede naar een derde schroef, die ver boven de twee andere ligt en veel langer is. De strijkstok is een gebogen bamboelatje met paardenhaar bespannen.

De kĕtjapi en de tarawangsa, in vereeniging met de soeling, begeleiden bij de Badoej's den zang van twee zangers, meestal jongens van 11 tot 14 jaar; rendo heet dit zangspel; de tonen der instrumenten zijn welluidend maar tevens zeer melankoliek en het geheel klinkt wat eentonig maar niet onaangenaam. Dikwijls daalt zulk een vijftal speellieden en zangers

---

1) Vgl. C. M. Pleyte. Raden Moending Laja di Koesoema (T. Bat. Gen. XLIX, 1907, bl. 1) met afb. van de kĕtjapi en de tarawangsa.

van de bergen der Badoej's in de vlakten van Lebak af, om bij feesten of plechtige gelegenheden hunne melodieën te doen hooren; maar het zijn altoos djĕlma loear; de bewoners der binnengehuchten verlaten nooit hun kampong.

Dat het tokkel-instrument van bamboe, de bamboe-cither of ketoeng-ketoeng op Java voorkomt, vonden wij, zonder nadere aanduiding waar, vermeld.

De tĕrbang is de welbekende tamboerijn, met een rand van een hand breedte, aan éène zijde bespannen en met de rechterhand bespeeld; bij zingende voordrachten gebruikt men deze slaginstrumenten en bij optochten, en de orang minta-minta, de bedelaars, wenden ze praktisch aan door hunne komst er mede aan te kondigen. Ook de Chineesche klontongs gebruiken op Java een kleine tamboerijn, waarmede zij van hunne aanwezigheid doen blijken. Zij is eene nabootsing van de in China gebruikelijke, aan beide kanten bespannen; aan den buitenkant van den ring hangen, aan touwtjes, 2 harde wasballetjes, die tegen het vel slaan als men het instrument beweegt. Maar met de vermelding daarvan hebben wij de grens der muziek-instrumenten bereikt, zoo niet overschreden. Zoo zijn er nog tal van voorwerpen waarmede eer gedruisch dan muziek wordt gemaakt; de bekkens waarmede schadelijk gedierte wordt verjaagd; de houten blokken aan de gardoe-huisjes, die onraad aankondigen; de bĕndé, waarmede de omroeper zich gehoor verschaft, en zoo voort.

Van het gezang der Javanen is niets met opgaaf der inheemsche toonladders opgeteekend. Hunne poëzie wordt bij de voordracht niet gezegd maar gezongen. Poëzie en zang vormen één ondeelbaar geheel; alle poëzie is bestemd om gezongen te worden, alle lezen van poëzie is noodzakelijk zingen. De dichtmaat bepaalt altijd tevens de zangwijze en al de zangwijzen die in de gedichten vóórkomen, hebben hare begeleidende muziek, die door de gamĕlan kan gespeeld worden. In de Javaansche poëzie wordt alleen op het aantal lettergrepen en de eindklanken acht gegeven en dit maakt dat de Javaan met eenige oefening gemakkelijk op iedere

hem bekende zangwijze kan improviseeren, wanneer men aan 't gehalte geen groote eischen stelt en niet let op het uitrekken van de eene lettergreep en het inslikken van een andere. Over de wijzen van de pantoen's — indien we hier van wijzen mogen spreken — is, voor zoover wij weten, niets geschreven.

Van de tĕmbangs, sĕkar of zangwijzen voor de lezing van oude heldendichten bestemd, is een aantal in ons notenschrift, op het gehoor, opgeteekend en uitgegeven. Daarenboven bezitten wij eenige Javaansche gedichten op zang voor schoolgebruik en twintig deuntjes, die bij kinderspelen op Java worden gezongen, afgeluisterd en op 't gehoor genoteerd. De oorspronkelijke toonladders zijn er slechts hier en daar, bepaaldelijk in de beide eerstgenoemde verzamelingen, uit te herkennen, maar vooral voor de kennis van het rhythme hebben zij waarde.

Bij de gamĕlan is de dalang, de vertooner, niet alleen redenaar maar ook zanger; nadat het orkest een praeludium heeft doen hooren begint hij, half zingende, de intrige op te dreunen van het stuk dat volgen zal; het verhaal zelf wordt gedeeltelijk in spreektaal met allerlei stembuigingen, gedeeltelijk op zangerigen toon voorgedragen, telkens afgebroken door een meer op zingen gelijkend reciet, steeds door de instrumentale muziek begeleid [1]). Wanneer men nagaat, dat het uit de lofzangen en liederen is, die in de oudste tijden ter eere der vertoonde schimmen werden voorgedragen, dat zich de wajang heeft ontwikkeld, dan kan het niet verwonderen, dat tot heden ten dage de zang bij de wajangvertooning is behouden gebleven. De toehoorders zouden dat gezang ongaarne missen; niet om den inhoud, want van sommige gedeelten verstaat de dalang weinig en zijn publiek heelemaal niets; dit waardeert alleen het zangerig rhythme waarin zij worden voorgedragen.

---

[1]) Dr. I. Groneman deelt ons mede, dat hij te Jogjakarta prinsen van den bloede in hunne woning en in besloten kring als dalang gezien heeft, hun eigen wajang vertoonende.

De pĕsinden's of zangeressen, aan Europeanen meer bij den Soendaneeschen naam ronggèngs bekend, die bij de gamĕlan medewerken, hebben wij reeds in 't kort vermeld; bijna altijd zijn zij tevens danseressen en veelal publieke vrouwen, die òf in 't bordeel les krijgen van den waard, loerah, die de rĕbab bespeelt, terwijl een der andere vrouwen voorzingt, òf ten huize van eene oude talèdèq. Bij de wajangvertooning zingt de pĕsinden op verschillende zangwijzen brokstukken van het verhaal, met dien verstande dat ieder gedeelte zijn eigen bepaalde wijze heeft; zoo zal de strofe uit de Bråtå Joedå, waarin verhaald wordt, dat de vorst zich naar zijn nachtverblijf, de woning van Jama-widoera begaf, waar hij alles tot zijn onthaal gereed vond, altijd op de kinanti-wijze worden voorgedragen, en zoo verder. Maar daarenboven hebben de pĕsinden's nog allerlei tusschenzangen uit te voeren, die geen verband houden met het verhaal van den dalang; het schijnt dan hare taak te zijn, gedurende de rustpoozen het publiek aangenaam bezig te houden; meestal zijn het eenige versregels van Javaansche, Soendaneesche of Maleische pantoens of saïrs die zij zingen, bestaande in 2 regels beeldspraak en 2 regels verklaring of toepassing, of wel zij verzinnen zelf de woorden die zij voordragen. Maar of zij het klassieke dan wel het alledaagsche voordragen, haar geluid is onwelluidend; zij stooten of schreeuwen hare liederen uit, met keeltrillingen en eigenaardige overgangen, die bezwaarlijk weer te geven en nog moeilijker na te volgen zijn. Zij die voor eigen rekening het bedrijf uitoefenen, geven niet veel beters te hooren.

In Europeesche ooren heeft haar gezang weinig behagelijks. Gewoonlijk forceeren zij haar orgaan of bederven het door zich aan opium te verslaven, zoodat haar zingen in krijschen ontaardt of door heeschheid alle welluidendheid verliest. Niet altijd gebruiken zij woorden, doch eigenlijk schijnt dit vrij onverschillig, want de welvoegelijkheid vordert, althans in de gouvernements-landen, dat zij den zijden slèndang bestendig voor den mond houden, zoodat men haar toch moeilijk

verstaan kan. Men ziet haar ook, menigvuldig op markten en straten, om hare kunsten voor de menigte te vertoonen. Ook bij haar, evenals bij de angkloengers, gaat het zingen met tandakken gepaard, waarbij de voeten nauwelijks gebruikt worden, maar lenden, armen en handen op allerlei wijze worden verwrongen, en de slèndang bij afwisseling om het lichaam geslingerd en weder uitgespreid wordt. Meestal zijn deze ronggèngs omringd door een groote schaar, waaronder velen hare bewegingen met begeerige blikken gadeslaan. Soms gebeurt het, dat een der omstanders met haar tandakt, soms ook dat een man, bĕksȧ of ook ronggèng geheeten, even fraai opgeschikt als zijzelve, haar tot dat einde vergezelt, terwijl andere mannen haar als muzikanten begeleiden; nanggap djoged heet zulk een vertooning.

De tĕmbang's zijn dichtstukken, die op zangerigen toon worden voorgedragen met begeleiding van de rĕbab en de gambang, en die eindigen met den gebruikelijken kĕndang- en gong-slag; deze dichtstukken zijn verdeeld in reeksen van zangen. Het zingen der tĕmbang's, het nĕmbang, kan geschieden zoowel door danseressen als door mannen na het tandakken van een lagoe.

De ronggèng's kunnen eer tot de bevoorrechte dan tot de geminachte standen der echt-Javaansche maatschappij gerekend worden. Zij leven onder de bijzondere bescherming van het publiek, hebben, om zoo te zeggen, hare eigen wetten, privilegies en gebruiken en worden steeds met zekere voorkomendheid behandeld. Het is dan ook volstrekt geen schande ronggèng te zijn geweest en trouwen doen deze meisjes even goed als andere [1]).

Men verwarre deze publieke zangeressen niet met de vrouwelijke en mannelijke koorzangers, die den dans der sĕrimpi's en bĕdojo's aan de hoven in de Vorstenlanden unisono begeleiden en, met den dalang als voorzanger, den tekst volgen

---

[1]) L. Th. Mayer, Jav. volksleven, I, bl. 306. — J. Kreemer in Ind. Gids, 1889, II, bl. 1830.

van hetgeen door den dans zichtbaar voorgesteld wordt; deze laatstbedoelde zangers en zangeressen behooren tot de minder adellijke hofbeambten en hebben hunne zitplaatsen, de mannen achter den dalang en zijn boek, de vrouwen nabij de danseressen met een afzonderlijk handschrift vóór zich.

Wij zijn zeker niet ver van de waarheid af, wanneer wij ook den dans in zijn oorspronkelijken vorm een godsdienstige plechtigheid noemen. De nederdaling van den geest in het medium maakt zich naar buiten kenbaar in dansen en zangen, in den beginne rhythmische bewegingen des lichaams en enkele klanken, later korte frasen; en nu ligt het voor de hand, dat men langzamerhand ertoe kwam bij voorkeur de mediums, die in hun bezielden toestand het schoonst dansten en zongen, in den toestand van extase te brengen, ten einde hen — of eigenlijk de geesten in hen — te laten dansen en zingen. Op deze wijze konden ook op Java dansers, zoo mannen als vrouwen, van beroep ontstaan, bij wier verrichtingen nog tot langen tijd de oude ceremoniën uitgevoerd werden, doch bij wie natuurlijk door de gewoonte de vatbaarheid voor werkelijke extase al minder en minder werd, totdat zij eindelijk gewone beroepsdansers en zangers geworden waren, en de herinnering aan hunne oorspronkelijke positie nog slechts in enkele vaste gebruiken voortleefde. De mediums waren kunstenaars, de godsdienstige plechtigheid, de sjamanendans, was vermakelijkheid geworden [1]).

Den dans van talèdèq's, djoged's of ronggèng's, met welke vrouwen wij reeds kennis maakten, noemt men tandakken, een verhollandscht werkwoord van het dialektisch Maleisch tandah, dat in het Javaansch tandak werd [2]). De danser of danseres blijft ongeveer ter plaatse waar hij of zij staat, beweegt beenen en voeten weinig, maar het meest, schoon langzaam en met gracie en soms zeer kunstig, lendenen, armen, handen en vingers. Men zou kunnen spreken van

---

[1]) Wilken. Bijdr. Inst. VII, bl. 427.

[2]) Rouffaer in Encycl. v. N. I. i. v. tandak, dl. IV, bl. 261.

verschillende standen, die elkander opvolgen, en gescheiden zijn door eenige trippelpasjes. Het behoort tot de goede opvoeding eens mans, behoorlijk met de talèdèq te kunnen tandakken, wanneer deze hem daartoe uitnoodigt door hem haar slèndang aan te bieden.

De bemoeienis der regeering met deze talèdèqs dagteekent uit oude tijden. Eerst, in 1706, werd het tandakken verboden en toen dit niet hielp, werden de „inlandsche bals met gehuurde danseressen" in 1751 gereglementeerd en verpacht ten profijte der Ed. Compagnie. In 1809 waren er te Tjeribon zelfs drie „ronging-schoolen" onder reglementeering van het Europeesche gezag opgericht — één voor elk der drie sultans, Sĕpoeh, Anom en Katjĕrbonan — waar het tandakken officieel aan meisjes van nog geen 12 jaar oud, dochters van behoeftige ouders, gedurende vier jaar, „permanent" onderwezen werd [1]).

Met de namen sĕrimpi's en bĕdojo's worden in de Vorstenlanden danseressen aangewezen, uit de aanzienlijkste vrouwen van den kraton gekozen, met uitzondering van de dochters van den vorst. Zij vormen het corps de ballet en zijn aan het hof van Jogjakarta van dertig tot veertig in getal, en zelden ouder dan 17 jaar. In den regel beginnen zij zich reeds op haar zesde jaar te oefenen, doch zij treden eerst op haar 13de of 14de jaar op; ook knapen van hooge geboorte doen aan deze dansen mede, die, als de danseressen, sĕrimpi's en bĕdojo's heeten. De sĕrimpi-dans wordt door vier, in een enkel geval door vijf meisjes gedanst, nooit door mannen; maar de bĕdojo-dansen kunnen ook door als vrouwen verkleede knapen worden uitgevoerd; er treden negen personen in op, die even zooveel nimfen van Ratoe Kidoel, de vorstin van het zuiden, voorstellen. Een paarsgewijs rondtollen over een gladde vloer op de maat der muziek — dat is geen enkele dezer dansen. De lichaamsdeelen, zelfs de vingers en teenen, bewegen zich meer dan het lichaam zich beweegt. De danseressen dansen op den verheven vloer van de troonzaal, tegenover den zetel

---

1) Rouffaer, t. a. p.

des Sultans. Zij zijn prachtig uitgedost en hun tooi verandert naarmate het verhaal dat zij uitbeelden, voortgaat. Zij spreken niet, maar de gamĕlan en een koor van vorstelijke koorzangers en zangeressen begeleidt haar en de dalang leest de inleiding tot het te vertoonen stuk voor. Wanneer de danseressen de troonzaal betreden hebben en tot vóór den Sultan gekomen zijn, keeren zij zich met een bevallige wending naar haren vorstelijken meester en laten zich met gekruiste beenen neder op den marmeren vloer. In deze houding wachten zij de voorlezing der inleiding af; daarna vangen gamĕlan en zang de aan den dans beantwoordende toonzinnen aan en brengen de danseressen den vorst een eerbiedigen groet, door de plat samengevouwen handen naar 't gelaat op te heffen.

De tekst is ontleend aan de vroeger genoemde Sĕrat Menak en aan het geschrift Angling Darma, dat een zuiver Javaansche geschiedenis behandelt [1]).

Deze dansen worden alleen in het bijzijn van den Sultan vertoond en zelden buiten den kraton; alleen bij officieele feesten ten residentie-huize, nl. op Nieuwjaar en bij gelegenheid van den verjaardag der Koningin, komen de danseressen mede in 't gevolg van den vorst, om de feesten met een dans te openen. Ook sommige regenten bezitten een stel danseressen en dansers; er mogen niet meer dan zeven hunner optreden, en met de sĕrimpi's en bĕdojo's kunnen zij niet in één adem genoemd worden.

Bepalen wij thans onze aandacht tot de Javaansche kunst die zich openbaart in de pracht van de stoffen waarmede de inlanders zich kleeden en tooien; over de kleeding zelve en over het handwerk dat haar te voorschijn brengt, zal in een volgend hoofdstuk een en ander gezegd worden [2]).

---

1) I. Groneman. In den Kedaton van Jogjåkartå. Oepåtjårå, ampilan en tooneeldansen. Leiden 1888.

2) Over de in de volgende bladzijden behandelde onderwerpen raadplege men: De Does. Toest. der nijverheid in de afd. Bandjarnegara (T. Bat. Gen. dl. 36, bl. 1–112). — Rapp. v. d. Directeur van O. E. en N. betr. de maatregelen in 't belang van de inl. nijverheid op Java en Madoera. Bat. 1904. — Mr. C. Th. van Deventer.

Java is van oudsher overstroomd door geweven stoffen, eerst door Voor-Indische, later door Europeesche. Nog in Raffles' tijd was de invoer van Voor-Indische katoenen van superieure hoedanigheid zeer belangrijk; toen is de invoer uit Engeland begonnen, en hoewel spoedig bleek, dat de ruil slecht was, omdat de Engelsche katoentjes onstandvastig van kleur waren, hadden deze Voor-Indië van de markt gedrongen. Wat nu ingevoerd werd moest zich weten te handhaven tegenover het gewone inlandsche fabrikaat, de „korte grove slegte lijwaten" die de Javanen zelven vervaardigden; en omdat de invoer van het Indische vasteland gestaakt was en de uit Europa hierheen gebrachte waar niet aan den eisch voldeed, kreeg de inlandsche industrie ruimte om zich te ontwikkelen.

Bijna alle garens die op het weefgetouw gebruikt worden, zijn ingevoerd; en van de geverfde wordt de groote meerderheid door de bevolking overgeverfd in de kleuren waarin zij-zelve smaak vindt; in de weefsels van deze garens vervaardigd, krijgt men dus haar eigen zin voor kleur-harmonieën te zien.

De kain loerik, het overlangs wit en donkerblauw gestreepte weefsel van Midden-Java kan in haar eigen krachtig karakter zeer sprekend zijn. De ginggang's, de geruite donkerkleurige weefsels uit hetzelfde deel des eilands, met donkere, blauwe of bruine tinten, toonen den stillen, aristokratischen, niet-opzichtigen smaak der Midden-Javanen. Merkwaardiger zijn de zg. geïkatte doeken, geweven van vooraf plaatselijk, volgens een bepaald dessein, verschillend gekleurde draden. De bundels draden worden van afstand tot afstand vast omsnoerd (ikat = band of knoop), en in de verfkuip nemen die

---

Overzicht v. d. econ. toest. der Inl. bevolk. van Java en Madoera. Met aanhangsel: De voorn. industrieën der Inl. bevolk. van Java en Madoera, door G. P. Rouffaer, 's Grav. 1904. — Jasper. Inl. methoden van hoorn-, been-, schildpad-, schelp- en paarlemoerbewerking (T. Bat. Gen. dl. 47, bl. 1—54). — G. P. Rouffaer en Dr. H. H. Juynboll. De batik-kunst in Nederl.-Indië en hare geschiedenis. Haarlem, 1900—05. — J. A. Loebèr Jr. Het weven in Ned.-Indië (Bull. 29 Kol. Mus. Haarlem, Dec. 1903). — Dez. Het ikatten in Ned. Indië (Onze Kunst, 1902, blz. 17). — Dez. Het vlechtwerk in den Ind. Archipel. Haarlem, z. j.

omsnoerde gedeelten de kleur niet aan. Te Grissee weeft men volgens dit procédé van ouds zijden slèndangs in patronen van scheeve ruiten, zoogenaamde limars; in West-Java kasang's of grof-katoenen voorhangsels; in Karanganjar (voorm. Bagelen) gĕbĕr's, mede katoenen gordijnen; en te Soerabaja en Grissee djonggrong's van dezelfde grondstof. Maar het fraaist zijn de zijden kleedingstukken van Soerabaja, de songket's of met gouddraad doorweven gordijnen; men vindt daarbij slèndangs waarvan het middenstuk een roode ketting heeft en de randen lichtblauw zijn; de donkerblauwe inslag geeft aan het geheel een mooien blauw-rooden tusschentoon; de beide uiteinden zijn heel breed met een rooden inslag en met gouddraad doorweven, waardoor een sprekend roode kleur te voorschijn komt, behalve aan de randen, waar de blauwe kettingdraden zichtbaar zijn. Een wonderbaar, schoon kleurenspel geven ook de zijden slèndangs, eveneens van Soerabaja, te zien, waarvan de hoofdkleur rood is, deels met blauwe en met groene patroontjes versierd en met groote gouddraad-sterren in het middenvak. De beide slèndang-einden zijn met gouddraad versierd, in dier voege, dat op een band met dubbele toempals, een vak met sterren volgt en daarna een smalle strook met naar binnen schietende tjoemĕngkirang's (haaksgewijze omgebogen schuine lijnen) — een ornament dat in de batik-techniek vaak gebruik wordt.

Deze kunst-weverij in de afdeelingen Grissee en Soerabaja vermeldende, mogen wij niet onopgemerkt laten, dat ook in de Preanger door vrouwen van inlandsche hoofden mooie zijden weefsels gemaakt worden.

De Javaansche kunst van batikken is zeer oud; van het „schilderen genaamt Batex'' op Java wordt het eerst gewag gemaakt door Chastelein in 1705. Maar reeds in een Egyptisch graf te Antinoë is een doek gevonden met een rijk ornament in wit en blauw, dadelijk zich aansluitend aan Achter-Indische ornamentiek, en blijkbaar aangebracht met een werktuigje, dat regelmatige waslijnen geeft. De teere aderen, ordeloos door het ornament loopend, de echte wasbreuken, heffen alle twijfel omtrent de techniek op.

Misschien is deze oeroude techniek vroeger meer verspreid geweest dan nu. Op Java-zelf wordt — wanneer men de stad Batavia met onmiddellijke omgeving en Buitenzorg uitzondert — bewesten de rivier Tjimanoek niet gebatikt; het batikken is een volkskunst van Midden-Java. Buiten Java wordt enkel op Madoera gebatikt, en door enkele Javaansche batiksters in Palembang; buiten den Archipel op de kust van Koromandel, volgens een procédé dat eigenlijk heel iets anders is; en in Turkestan.

Er kunnen twee groote groepen van batiks onderscheiden worden, afkomstig van twee scholen van kleurkunst, nl. de batiks van de Vorstenlanden, waarop het warme bruin van de soga-bast afwisselt met diep indigo-blauw en room-wit; en de doeken van de strand-regentschappen, van Semarang, het centrum van de kain bangbangan, met mĕngkoedoe-rood geverfd, dat, tengevolge van het ijzerhoudende water, in de Preanger in bruin overgaat; van Tjeribon en Indramajoe, waar de antieke typen van enkel blauw op wit inheemsch zijn; van Lasem, waar men de gemengd Chineesch-Javaansche soort moet zoeken; van een aantal andere plaatsen, waar, onder Europeeschen en Chineeschen invloed, vreemde kleuren als groen en geel, lichtblauw en paars op het doek gebracht zijn.

Ook het ornament is niet ongerept gebleven; de verdeeling van de sarong in de badan (het lichaam), de kapala (het hoofd) met puntige toempal's, en tusschen deze twee de papan, een breede ornamentstrook, die verdeeling bleef behouden; maar de antieke motieven heeft men, behalve in de oude konservatieve batik-centra, waar de gewijdheid, die zekere batikpatronen van oudsher bezitten, in verband staat met vorstelijke prerogatieven, vervangen door nieuwerwetsche ornamenten, met weinig smaak gekozen.

Een aangeboren schoonheidsgevoel is noodig om een mooie batik te maken, hetgeen zeggen wil: veel kijk op de verhouding der kleuren, die naast elkander zullen prijken op het doek; maar ook veel kennis van de verfbaden, veel oefening niet het minst. Met deze samen kan iets schitterends als uitkomst verkregen

worden. De kain's sogan zijn ontegenzeggelijk het meest aristokratisch, met hun diep in het tintelende zonlicht gloeiend sogabruin, tegen staalkleurig donkerblauw en afgewisseld door zacht roomwit. Maar ook in den anderen stijl worden schitterend-mooie dingen gemaakt; vooral de tweekleurige doeken b.v. het oertype der kain's bangbangan, mĕngkoedoe-rood op geelwit; of het oertype der kain's biron, diep indigo-blauw tegen blank, kunnen verrukkelijk schoon zijn.

Het fleurige leven van de batikkunst op Java bewijst het bestaan van een nationalen artistieken zin, dien men in sommige westersche landen maar al te zeer mist. Het moge waar zijn, dat er onder de bijna dertig millioen bewoners van Java niet één is wiens naam in de wereld bekend werd; even waar is het, dat er vele ongenoemden onder hen zijn, die bijgedragen hebben tot de ontwikkeling en beschaving der menschheid.

Ook bij de kain's kĕmbangan het „gebloemde goed" vindt men schitterende kleurdoeken. Soerakarta is het centrum van deze sierkunst — heele ververs-kampongs hebben daar druk werk. Vermoedelijk is deze manier van verven, na voorafgaande inrijging, van voor-Indischen oorsprong; maar van oudsher werd de kunst op Java beoefend en gewaardeerd en aan de volgens het antieke oedaraga-patroon gestreepte doeken bewijst men eerbiedige hulde.

Het maken van fraai snijwerk is een kunst die op Java slechts hier en daar beoefend wordt; zoowel in Djapara, waar de oude kunst een nieuwe vlucht nam onder leiding van nu wijlen Raden Adjĕng Kartini, de dochter van den regent van dat gewest, als in Koedoes, en in de Vorstenlanden te Jogjakarta wonen de houtsnijders. In den laatsten tijd is men hun werk meer gaan waardeeren, nadat men hunne kunstopvatting beter heeft leeren kennen. Niet alleen technisch knap, maar ook met gevoel zijn vele van de schermen en doozen, die deze kunstsnijders maken, bewerkt tot stukken van groote schoonheid. Met eerbied ziet de zooeven genoemde regentsdochter op tot den eenvoudigen werkman, die haar bĕndoro, meesteres, noemt. „Des te grooter kunstenaar zijt ge, schreef

zij [1]), omdat geheel uit u zelf, zonder eenige leiding of hulp, gij het tot zulk een bewonderenswaardige hoogte hebt gebracht in uw heerlijke kunst, gij met zulke uiterst geringe hulpmiddelen zulk wondermoois kunt voortbrengen!"

Op Java is het de vrouw die verft en batikt, het is ook de vrouw die er vlecht. In de kunst van vlechten toont zij op enkele plaatsen een ontwikkelden smaak, maakt zij dingen, die technisch en artistiek van belang zijn; vooraan in de rij staat het geringde vlechtwerk van wit en zwart rotan, uit Singaparna (Preanger), waarvan vooral de oudere exemplaren een bekoring bezitten, die in latere jaren, door het gebruik van Europeesche modellen, verloren gegaan is; en op een afstand volgen Tangerang en Lasem. Dat er streken van den Archipel zijn waar vlechtwerk gemaakt wordt dat kunstiger is, valt niet te ontkennen.

Anders is het met den metaal-arbeid. Wel is de kunst der goudsmeden tot handwerk afgedaald naar gelang de inlandsche weelde afnam in beteekenis; maar de geelgieters-kunst, bepaaldelijk die van Soerabaja en Grissee, en in de residentie Jogja, brengt nog allersierlijkst gegoten en daarna gegraveerd vaatwerk te voorschijn. Daar zijn de koperen rijstkommen met twee boven elkaar rondloopende banden; op den bovensten beweegt zich een rij dierenbeelden, op den ondersten prijkt een reeks wajang-figuren. Deze figuren vindt men terug op de koperen spuwbekkens, wier rijziger vorm een vollediger uitbeelding daarvan gedoogt. Al de figuren op dit door een voornaam uiterlijk gekenmerkt vaatwerk zijn kloek geteekend en met vaste hand gedreven, en gevat in gepointilleerde lijsten, gedeeltelijk gedreven, deels geciseleerd en opgesloten door banden van zeldzaam fraai ornament. Er wordt veel nieuwerwetsch werk geleverd, dat in geenen deele kunstwerk is; maar nog altijd bezit Java geelgieters, die aan de tradities getrouw blijven, den ouden roem van de goede Javaansche kunst handhaven. Voorbeelden genoeg zijn er uit den onvolmaakt ver-

---

[1]) Eigen Haard, 1903, bl. 11.

leden tijd, welke tot navolging aansporen; de garoeda, de fantastische vogel, die zijn koperen vleugels tegen den wand drukt en in zijn snavel de lichtbron draagt, de lamp met drie pitten; de koperen waterketels met weer den diervorm in tuit en hengsels; de dolfijnen die het ouderwetsche glas met olie-pitje omhoog houden; de sirih-stellen van nobele faktuur. Maar niet alleen de geelgieter, ook de koperslager levert werk, dat aan een sterk gevoel voor kunst zijn aanzijn dankt. Pasar gĕdeh bij Jogjakarta [1]) brengt hoofdzakelijk dit koperwerk voort van de goede soort, o. a. de gedreven roodkoperen kookpannen, uit één stuk gehamerd en over hun gansche oppervlak den hamerslag vertoonend, als een sprekende verklaring van de werkmethode.

Ook het smeden van krissen behoort tot een van de kunsten door de Javanen beoefend. De pandé, dat is de kunstenaar die het ijzer omsmeedt tot wapens. Op de overblijfselen van de open bidplaatsen van Soekoeh (met jaartallen die tusschen 1416—1456 na C. liggen) [2]) is een krissenmaker gebeiteld en Crawfurd heeft het relief met dezen man van aanzien afgebeeld [3]). Tot op den huidigen dag is de pandé, de maker van het sierlijke handwapen, dat voor den Javaan de voorstelling is van al wat ridderlijk en fier mag heeten, een notabele persoon gebleven. Reeds het smeden alleen van het lemmet, dat in een rechte of in een gegolfde lijn uit het handvat schiet, is een kunst. De overlangsche aderen van wit metaal, medeloopend met de lengte-groeven, brengen nog meer beweging in de tweesnijdende kling. De versiering van deze eischt niet minder kunstgevoel. Koran-spreuken in gouden of koperen letters zijn vaak in het harde metaal gehamerd; het breede boveneind, aan de greep, is aan de eene zijde uitgesmeed tot een driehoekig fijngekarteld ornament, dat niet zelden verguld is; bij vele sierwapens kruipt langs de geheele lengte van het lemmet en aan beide kanten een vergulde slang, wier

---

[1]) Zie dl. III, bl. 455. [2]) Dl. I, bl. 69 en 174.
[3]) History of the Ind. Arch., 1820, II, bl. 195.

kop met oogen van edelsteenen zich bovenaan ombuigt en een vergulden kroon draagt.

Dan moet de toekang oekir de greep maken, van hout of hoorn, of van ivoor, dat hij tot kantwerk weet uit te beitelen; en de scheede van hout, die al of niet door den toekang mas overtrokken wordt met een koker van gedreven goud, zilver of spinsbek, versierd met diamanten of plaatselijk geëmailleerd [1]).

Zoo maken de handwerkers van lemmet, greep en scheede de kris, het nationale wapen van Java, dat tevens kleedingstuk is, dat opklimmen kan tot kabesaran of waardigheidsteeken en de heiligheid van een relikwie kan erlangen, en dat, door zijn uiterlijk van sierlijke kracht, getuigt hoe het kunstgevoel een werkstuk kan adelen.

Met aandrang heeft Rouffaer erop gewezen, dat het voor onze wetenschappelijke volkenkunde van Nederlandsch Indië hoog tijd wordt zich te verfrisschen, door in zich op te nemen al wat onmiddellijke, plastische uiting is van het geestesleven der inlanders; en terecht een veelzijdig vraagstuk van groot innerlijk belang genoemd: de aard van hun echt-natuurlijke en spontane behoefte om schoonheid te brengen in de dingen van het dagelijksche leven, om ook dáár hun zwevende gedachten vast te leggen in symbolische voorstellingen, en tegelijk toe te geven aan de onbewuste neiging voor iets te werken, dat evengoed mooi als nuttig is [2]).

Ten slotte moge hier de arbeid van den man herdacht worden, die de poppen maakt voor de wajang poerwa, die op het buffelleder de poppen teekent en het leder uitbeitelt tot al de figuren van het schimmenspel, het edele en het geweldenaars-type, goden en stervelingen. Van de goede verzamelingen worden de poppen à jour uitgebeiteld met zeer fijne beiteltjes, verschillend van snede voor den haartooi,

---

[1]) Zie Dr. J. D. E. Schmeltz. Indonesische Prunkwaffen, met 2 platen (I. A. E. III).

[2]) De noodzakelijkheid van een technisch-artistiek onderzoek in Ned. Indië (Ind. Gids, 1901, dl. II, bl. 1186, 1415).

het halssnoer, de kleeding en het schoeisel; dan wordt de pop beschilderd en verguld. „Zoo lijkt — schrijft Jasper [1]) — dan ook de arbeid van den Djokdja'sche ledersnijder op de voorzichtige, angstvallige bezigheid van den schilder van miniatuur-stukjes." Zuiver Javaansch gebleven zijn de motieven, zuiver bewaard de typen. In hooge mate dekoratief zijn deze wajang-poppen van goeden huize reeds in den toestand van rust; maar wat de poppenmaker erin legde, komt eerst goed te voorschijn als zij gaan leven in de handen van den dalang [2]).

Van Javaansche wetenschap kan nauwelijks sprake zijn. Ongetwijfeld heeft eene maatschappij, zoo ontwikkeld als de Javaansche thans is, de hulp niet geheel kunnen ontberen van de uitkomsten der wetenschappelijke nasporingen; maar de kennis der Javanen bestaat slechts uit fragmenten van Hindoesche en Arabische, in den laatsten tijd ook van Europeesche wetenschap, en vertoont zelden eenig spoor van zelfstandig denken. Merkwaardig is het echter, dat de Javaan eene niet geringe mate van vertrouwdheid heeft met de natuur die hem omringt. Hij beschouwt haar wel niet met de oogen van een wetenschappelijk man; maar hij weet hoe zij hem dienen kan om zijne behoeften te bevredigen, hij tracht op te sporen hoe zij hem nuttig en schadelijk kan zijn, en zijn praktische blik vergt dikwijls de bewondering van den meer beschaafden Europeaan. Evenals de Noorweegsche bonde, bezit ook de Javaansche landman eene zelfgenoegzaamheid, die nooit meer aangetroffen wordt waar de hoogere ontwikkeling der maatschappij tot meerdere verdeeling van den arbeid heeft geleid. De eenvoudige Javaan bouwt zoo noodig zijn eigen huis, maakt grootendeels zijn eigen huisraad, werktuigen en

---

1) Verslag van de eerste tentoonstelling-jaarmarkt te Soerabaja. Bat. 1906, bl. 25.

2) Wij hebben in dit overzicht den naam van Raden Saleh niet genoemd, omdat zijn talent met de Javaansche kunst geen verband houdt. Hij was achtereenvolgens leerling van Payen, Schelfhout, Kruseman en Horace Vernet; het eenige Javaansche op Raden Saleh's schilderijen zijn de dieren. Zie dl. III, bl. 295.

kleederen, bearbeidt zijn eigen akker, verzorgt zijn eigen vee, en verstaat en beoefent in één woord alle kunsten en handwerken, die noodig zijn om hem te doen leven, zooals hij verlangt en de gewoonte van hem eischt. Maar die handigheid vermindert naarmate er méér handen komen, die tegen geringe vergoeding een deel van den arbeid overnemen.

Men zou van een landbouwend volk verwachten, dat het goed bekend zou zijn met de natuur der gronden en gesteenten; doch in die verwachting vindt men zich bedrogen. Javanen en Soendaneezen staan als mineralogen zeer laag, daar zij, zooals Junghuhn ons leert [1]), gewoonlijk niet meer dan twee of ten hoogste drie soorten van gesteenten onderscheiden. Alle vaste en kristalachtige rotsgesteenten, zooals basalt, trachiet, porfier enz., noemen zij watoe oerip (Soend. batoe iroep), levende steen. Alle uit water afgezette steensoorten en alle konglomeraten, zandsteen, tufsteen, poddingsteen, kleigesteenten enz., noemen zij padas of wadas (Soend. tjadas). Van padas onderscheiden echter de Javanen nog paras, waardoor zachtere steengronden, inzonderheid pijpaarde en kalksteen, worden aangeduid, en hiermede stemt vrij wel de uitspraak van Junghuhn overeen, dat de inlanders behalve levende steen en padas nog alleen kalksteen (Soend. batoe apoe) onderscheiden.

Wat de plant- en dierkunde der inlanders betreft, verdient het vooral vermelding, dat zij zich vaak bedienen van binaire benamingen, die men wel niet als het uitvloeisel van een stelsel kan beschouwen, maar die toch niet zelden met onze wetenschappelijke benamingen overeenkomen en voor de gave van opmerken getuigen. De meeste planten en dieren, die in groeiwijze en voorkomen met elkander overeenstemmen, worden in de taal onder zekere klassenamen samengevat, en dan nader door de bijvoeging van soortnamen onderscheiden, en het feit is des te merkwaardiger, daar anders de inlandsche talen van den Archipel overvloedige getuigenis geven, dat het vermogen om zich van het enkele tot het algemeene, van het

---

1) N. T. v. N. I. XV. 97.

konkrete tot het abstrakte te verheffen, in het algemeen zeer weinig bij den inlander ontwikkeld is. Vele namen van klassen komen zeer goed met die onzer genera overeen. Zoo heeten bij voorbeeld alle quercus-soorten bij de Soendaneezen p a s a n g, alle laurus-soorten o e r o e, alle ficus-soorten k i a r a, alle calamus-soorten h o è, alle orchideeën a n g g r è k; in het Bantamsch dialekt heeten alle musa-soorten t j a o e, is h ij o e de generieke naam voor haaiachtige visschen, en Javanen, die de bijen en wespen in 't algemeen t a w o n noemen, onderscheiden door tweede namen weder een twaalftal soorten [1]. Dikwijls echter kan men het bewijs vinden, dat de klassenamen meer op uitwendige punten van overeenkomst dan op fijnere waarneming berusten. Zoo worden b.v. de Cycas circinalis (pakis adji) onder de varens (pakis), Psidium Guajava (djamboe bidji), Persea gratissima (boeah poekat) en Anacardium occidentale (djamboe monjet) alle van elders ingevoerde gewassen, onder de Jambosa's (djamboe) gerekend. Evenzoo is het bij de dieren. B a d j i n g b.v. omvat de verschillende soorten van eekhorens, m a t j a n de verschillende soorten van tijgers; maar onder laatstgenoemden naam is ook de Prionodon gracilis (matjan tjongkok) begrepen, omdat zijne huid als die eens panters gevlekt is.

Niet alleen in de indeeling en de benoeming openbaart zich der Javanen kennis van planten en dieren hunner omgeving. Merkwaardige mededeelingen doet J. Kreemer [2]) over hun kijk op de vogels. Met groote juistheid, zegt hij, deelt schier iedere inlander u zonder haperen tal van ornithografische bijzonderheden mede. Hij weet nauwkeurig aan te geven waar het gevederte zich ophoudt; hoe het van inborst

---

[1]) Over dit onderwerp zijn o.a. te raadplegen: P. J. Veth. Inleiding op de „Bijdr. tot de kennis der flora van Midden-Sumatra", Leiden, 1884, blz. 9. — Dez. Aanteekeningen over de bijen van Sumatra, in de tiende afd. (Hymenoptera en Hemiptera) van de „Bijdr. t. d. kennis der fauna van Midden-Sumatra, Leiden, 1892. — J. J. Meyer. Bijdr. t. d. kennis van het Bantĕnsch dialect der Soendaneesche taal (Bijdr. Inst. Vv, bl. 222).

[2]) Med. N. Z. dl. 32, bl. 127.

is; of het paarsgewijze dan wel in groepen zich laat vinden; hoeveel eieren de verschillende vogels leggen; hoe groot en van welke kleur die zijn; hoe, waar en waarvan zij hun nest bouwen; welk geluid deze vogel maakt in onderscheiding van andere, met de verklaring van de nuanceeringen; of wij te doen hebben met dag- dan wel met nachtvogels; hoe de verschillende soorten zich tot elkander verhouden en zoo meer.

En over hunne kennis van planten spreekt Haberlandt op ongeveer dezelfde wijze, zeggende: Der Javane hat einen merkwürdigen Formensinn und ein man möchte fast sagen theoretisches Interesse für die verschiedenen Pflanzenarten seiner Heimath, die er auch dann mit eigenen Namen belegt, wenn sie für ihn weder nützlich noch schädlich sind [1]).

Geen volk schier is zoo ruw, dat het niet getracht heeft middelen te vinden om ziekten en kwalen te genezen of te verzachten. Bij de natuurvolken, die de ziekten aan den invloed der booze geesten toeschrijven, bestaat de geneeswijze veelal in middelen om die geesten te verdrijven, b.v. door oorverdoovend geraas. Allengs voegt zich hierbij de door de ondervinding verkregen kennis van de werking, die velerlei kruiden op het menschelijk organisme oefenen, en zoo ontstaat eene empirische geneeskunst, die dikwijls grovelijk mistast, maar ook vaak genoeg het rechte middel treft, om geloof en vertrouwen bij de menigte te wekken. Daarmede pleegt intusschen velerlei bijgeloof verbonden te zijn, en het volkomen gebrek aan de grondslagen van alle rationeele geneeskunst, anatomische en fysiologische kennis, wordt voor de lijders meer dan opgewogen door de geheime kunsten, de bovennatuurlijke krachten, den hoogen bijstand, die zij aan hunne geneesheeren toekennen. Uit deze elementen bestaat ook de geneeskunst der Javanen, maar zij is in zooverre door den Islam gewijzigd, dat onder de middelen om voor ziekten te bewaren of herstel van gezondheid te erlangen, Koranspreuken en aanroepingen van profeten en heilige mannen een voorname plaats inne-

---

[1]) Eine botanische Tropenreise, Leipzig 1893, bl. 53.

men. Daarbij hebben de inlanders waarschijnlijk wel het een en ander uit de geneeskunde der Arabieren en Chineezen overgenomen. In de Maleische literatuur heeft men sporen gevonden van geschriften over ziekten en geneesmiddelen van Arabische herkomst, en waarschijnlijk zullen zij ook in de Javaansche niet geheel ontbreken. Intusschen beweert Crawfurd, dat bekendheid — altijd een zeer gebrekkige en oppervlakkige — met de geneeskundige schriften der Arabieren wel eens gevonden wordt bij inlanders, die op geleerdheid aanspraak maken, maar nooit bij hen, die de geneeskunst uitoefenen [1].

De artsen heeten in de Javaansche taal doekoen, zijn zelden van het mannelijk, meest altijd van het vrouwelijk geslacht en worden gewoonlijk des te meer vertrouwd naarmate zij ouder zijn. Dit geldt echter niet, waar, gelijk dikwijls het geval is, de geneeskunst in de dessa's door Europeesche mestiezen wordt uitgeoefend. Die doekoens leiden ook de bevallingen, die echter doorgaans in dit land met zoo weinig bezwaren gepaard gaan, dat de moeder na weinige dagen, dikwijls zelfs na weinige uren, hare gewone bezigheden zou kunnen hervatten. Bij elke bevalling wordt evenwel een doekoen ontboden, wier grootste aanbeveling, zooals wij zeiden, veelal in haren hoogen ouderdom bestaat, en er worden, nevens wrijvingen van den buik, verschillende dranken en smeersels aangewend, terwijl de geneeskundige behandeling wordt voortgezet tot den 40sten dag, d. i. zoolang als, volgens de bepalingen van den Islam, de periode der onreinheid duurt. Bij elke opvolgende bevalling worden andere dranken voorgeschreven, en ook dan wanneer een vrouw bij het eerste kraambed geene middelen gebruikt heeft, worden bij het tweede de dranken niet werkzaam geacht, die voor het eerste bestemd zijn [2].

De Javanen weten hunne ziekten wel van elkander te onderscheiden, blijkens de lijst die J. Kruyt [3]) gaf van 130 Javaansche benamingen van ziekten en ziekteverschijnselen. Vooraf

---

1) Crawfurd, t. a. p. I. 328.

2) Vgl. T. v. N. I. 1870, I. 278.

3) Med. N. Z., dl. 12, bl. 312.

dient uitgemaakt te worden of de ziekte behoort tot de koude of heete, want voor de eerste worden verwarmende, voor de tweede verkoelende geneesmiddelen aangewend. Waarschijnlijk zullen dus ook de Javanen bij heete koortsen en bij de kinderpokken koude baden aangewend hebben, gelijk Crawfurd ons dit van de Maleiers verhaalt [1]).

De hulp der doekoen's wordt daarenboven ingeroepen voor het bezorgen van djimat's, het uitleggen van droomen, het aanwijzen van schuldigen bij diefstal, het uitzoeken van padi pĕngantèn, waarover bij het landbouwbedrijf zal gesproken worden, bij den rijstoogst, enz. Vele doekoen's ontleenen hun aanzien aan 't bezit van krachtige rapal's of tooverspreuken en spook- en ziekteverdrijvende poesaka's, waarmede zij ten gerieve van het volk werken; vaak treden zij op als voorgangers bij offerfeesten, of worden zij geraadpleegd over de middelen om veel kinderen te krijgen of om het krijgen van kinderen te voorkomen; soms geschiedt het afvijlen der tanden door een doekoen.

Een groote plaats bekleeden in de Javaansche geneeskunde zekere manipulatiën, uit wrijvingen en drukkingen met de volle hand en zachte knepen met duim en vinger bestaande, die onder den naam van pidjĕt en oeroet bekend zijn. Deze massage past men veel toe bij groote vermoeidheid en ook bij verschillende ziekten. Bij pidjĕt wordt met de volle hand geknepen en met de duimen gewreven; het laatste meestal op plaatsen waar een zenuwtak op een harde onderlaag kan gedrukt worden. Bij oeroet wrijft men vooral de spiermassa's; gewoonlijk worden beide methoden vereenigd aangewend en daaraan toegevoegd het buigen en rekken der gewrichten. Dus bezigden de inlanders al langen tijd massage voor geneeskundige doeleinden alvorens die in de geneeskunde in Europa ingevoerd werd. De man of vrouw, die het pidjĕt als beroep beoefent, toekang pidjĕt, gebruikt daarbij dikwijls groote kracht, waardoor de bewerking wel pijn doet, maar na afloop ervan een dusdanig gevoel van welzijn geeft, dat velen aan het pidjĕt verslaafd raken.

[1]) T. a. p. 330.

De materies medica is zeer uitgebreid. Er komen daaronder zonderlinge zaken voor, maar ongetwijfeld ook een aantal kruiden die, met oordeel toegepast, eene goede en krachtige werking kunnen oefenen. De kennis der geneesmiddelen hebben de doekoen's zichzelven toegekend of zij hebben die verkregen door overlevering. Ongelukkig tast de doekoen, bij haar volslagen onbekendheid met den aard en de oorzaak der kwalen, bij het voorschrijven van middelen geheel in het duister rond. Van chirurgie hebben zij even weinig verstand; verschillende aandoeningen, zooals beenbreuken, ontwrichtingen, ingewandsbreuken worden met in- en uitwendige middelen behandeld, maar bijna nooit door operaties, verbanden en dergelijke. Een enkele maal gebeurt het, dat een zieke een vinger, hand of voet die lang ziek was en hem hindert, eenvoudig afhakt. Wonden of zweren worden met plantaardige pappen, tapĕl, of met een doekje bedekt, en in sommige streken wordt zwavelzuur koper, troesi, uitwendig gebezigd.

De geneesmiddelen worden in verschen en in gedroogden toestand gebruikt; de doekoen's hebben daarvan een voorraad voorhanden en niet zelden vindt men bij gegoede Javanen een huisapotheek, botekkan, waaruit huismiddeltjes te voorschijn komen; een groote plaats bekleeden de djamoe's, zeer samengestelde mengsels, die aan kraamvrouwen en zieken toegediend worden, maar ook aan gezonden om een goede kleur te houden, sterk te worden of te vermageren.

Behalve de geneesmiddelen die de doekoen's in voorraad hebben, zijn er te koop bij de toekang rempa-rempa, de drogisten, meestal — te Batavia uitsluitend — Chineezen, die hun voorraad bij inlanders koopen of dien krijgen uit Arabië, Britsch-Indië, China of van Europeesche handelaars. De inlanders die kruiden zoeken, toekang akar-akar, leveren deze aan drogisten of verkoopen ze op de pasars. Verder zijn er nog vrouwen, die klaargemaakte geneesmiddelen verkoopen en daarmede langs de huizen gaan; zij hebben ook djamoe's te koop. De inlander legt meer terughouding aan den dag bij zijne waardeering der Europeesche medicijnen, dan de Europeaan

in Indië pleegt te doen bij de beoordeeling der inlandsche obats. De meest fantastische verhalen van wonderbaarlijke genezingen door deze obat worden grif geloofd en men is dadelijk bereid alle kritiek achterwege te houden.

De Javaansche geneeskunde is te ruw om zich te bekommeren om eene nauwkeurige bepaling der giften. Het gebruik van gewicht is daarbij onbekend, maar men neemt b.v. van bladeren een handvol, van zaden en harsen een vingergreep, van boombasten en houtsoorten een stukje zoo groot als een vingerlid, van bollen en vruchten een schijfje, van groote zaden een zeker aantal stuks. De geneesmiddelen worden doorgaans met wat water op een steen fijn gewreven, en daarna als drank genuttigd, terwijl bij de mindere Javanen het overblijfsel bijeen geschraapt en als pap op de lijdende plaats gelegd wordt.

Van het bijgeloof met de uitoefening der geneeskunde verbonden, zouden vele proeven zijn bij te brengen. Er zijn dagen in de maand waarop het niet raadzaam is geneesmiddelen te zoeken, en andere waarop men zich wel wachten zal die te bereiden. Bij het zoeken van medikamenten moet men telkens bij zichzelven den naam noemen en een rapal prevelen. Van een boom moet men het levend hout nemen en de verzamelaar moet zorgen, dat zijne schaduw niet erover heen ga. In het bijzonder uit zich dit bijgeloof als de zoogenaamde signaturen- en transmigratie-leer, het geloof, dat men de geneeskrachtige planten aan teekenen herkennen kan, die met de ziekte-verschijnselen, tot welker genezing zij geschikt heeten, een zekere overeenkomst hebben; en dat de zielestof van eenig dier ook de eigenschap ervan op den mensch overbrengt. Zoo heet de bloedroode zwam, djamoer merah, een uitstekend middel tegen bloedstortingen; de gele wortelstok, tĕmoe lawak, een middel tegen geelzucht. Zoo wordt, om het uitvallen van het haar tegen te gaan, een smeersel gebruikt, waarin de sterk behaarde Javaansche vogelspin is geweekt [1]).

De doekoen's zijn vrij in de uitoefening van hun vak. De

[1]) P. J. Veth. De leer der signatuur (Int. Arch. f. Ethn. VII, 1894, bl. 138). — A. G. Vorderman in Veth's Feestbundel, 1894, bl. 241.

wet verbiedt deze niet [1]), want de bepalingen hieromtrent zijn zoo rekbaar, dat iedereen, dus ook de doekoen, geneeskundige praktijk uitoefenen mag en geneesmiddelen leveren.

Het Nederlandsche gouvernement heeft zich, nu bijna gedurende een eeuw, veel moeite gegeven om de geneeskunde onder de inlanders te verbeteren. Reeds onder den Gouverneur-Generaal Van der Capellen is de koepok-inenting ingevoerd; men leerde de kunstbewerking aan inlanders, die vervolgens als mantri tjatjar, pokken-mantri's, werden aangesteld en bezoldigd, om, onder toezicht van de geneesheeren der residentie of der afdeeling, de vaccine van gouvernementswege uit te oefenen.

De regeling berust voor Java en Madoera op een zg. centraal- of kringen-stelsel. Daarbij zijn op Java 176, op Madoera 8 vaccine-distrikten aangenomen, waar op het eind van 1905 145 inlandsche vaccinateurs werkzaam waren; bij hen genoten toen 92 leerlingen hunne opleiding. De vaccine is niet gedwongen; zelfs mag geen dwang uitgeoefend worden, wat intusschen toch hier en daar geschiedt door boete of opsluiting.

Het komt meermalen voor dat de uitwerking der koepokstof opzettelijk wordt tegengegaan en dat plaatsvervangers ingeënt worden voor hen (meestal vrouwen), die zich liever aan de vaccinatie onttrekken [2]). Diensvolgens is met eenige omzichtigheid te raadplegen de vijfjarige statistiek der op Java en Madoera bij de geheele bevolking verrichte inentingen en herinentingen [3]), volgens welke in 1904 773.154 vaccinatiën en 1.922 218 revaccinatiën zouden geschied zijn, waarvan 91,3 en 58,2 % slaagden.

De doktors djawa zijn inlandsche geneeskundigen, die, na opgeleid te zijn aan de school voor inlandsche geneeskundigen te Batavia en het eindexamen met goed gevolg afgelegd te hebben, van gouvernementswege het recht verkregen hebben met den titel d o k t o r d j a w a de geneeskundige praktijk uit

---

[1]) Regl. op den Burg. Geneesk. Dienst in N. I. (Staatsblad 1882, N°. 97).

[2]) Zie C. L. v. d. Burg in Enc. v. N. I., IV, 489; en J. F. H. Kohlbrugge in Ned. T. v. Geneesk. 16 Febr. 1907.

[3]) Kol. Versl. van 1906, bijlage P.

te oefenen. Van landswege ontvangen zij ten gebruike de noodige instrumenten en zoo zij elders dan aan een zieken-inrichting geplaatst worden, ook een gevulde medicijnkist. Zij hebben een rang gelijk aan dien van assistent-wĕdana der 1ste klasse en kunnen de staatsie en het gevolg voeren, als voor dezen vastgesteld is.

De doktors djawa zijn zeer nuttige leden der inlandsche maatschappij. De ondervinding heeft geleerd, dat zij tot praktische zeer bruikbare geneesheeren te vormen zijn, die aan zieken-inrichtingen voor inlanders bij epidemieën, bij ongevallen en in alles wat de geneeskundige politie betreft, goede diensten kunnen bewijzen.

Ook voor de gewone praktijk zijn zij heel bruikbaar en hoewel het meerendeel der inlanders nog aan doekoen's de voorkeur geeft, worden de doktors djawa meer en meer, vooral door inlandsche hoofden en ambtenaren geraadpleegd. Op ultimo 1905 waren 91 doktors djawa in gouvernementsdienst, verdeeld over 82 standplaatsen, en kregen 142 leerlingen een opleiding tot dit ambt, en wel 90 Javanen, w.o. enkele Soendaneezen, 18 Maleiers, 17 Menadoneezen, 15 Amboineezen en 2 Timoreezen. In 1851 is aan het Groot Militair Hospitaal te Weltevreden met het onderwijs begonnen, aanvankelijk aan 13 leerlingen, allen van Java, voornamelijk met het doel, goede vaccinateurs te vormen. Thans is ook een polikliniek aan de school tot opleiding van inlandsche artsen, zooals de vroegere doktor-djawa-school nu heet, verbonden, die als middel van onderwijs uitstekend voldoet. Een elftal van de in 1904 tot inlandsche oogheelkundigen, doekoen mata, gevormde jongelieden, vonden in verschillende residenties plaats.

Te Batavia bestond er gedurende eenige jaren een school ter opleiding van inlandsche vrouwen tot vroedvrouw [1]. Zij die aan het examen hadden voldaan, werden naar hare woonplaatsen teruggezonden en mochten daar of elders de verloskundige praktijk uitoefenen. De meestal jonge vrouwen waren

[1] Staatsblad 1850, 3; 1851, 23; 1852, 5.

niet gezien bij de inlandsche bevolking, omdat de kraamvrouwen liever door meer bejaarde doekoen's geholpen werden. Zij vonden dus geen verdiensten, zoodat de regeering haar een toelage schonk. Omdat zij hadden leeren lezen en schrijven, en eenige verdere beschaving hadden opgedaan, vielen zij dikwijls in den smaak van Europeesche ambtenaren, officieren en particulieren en werden dan concubines. Daar zulks niet het doel van de school was, is zij opgeheven [1]). Later is bepaald [2]), dat bij wijze van proef hare opleiding aan Europeesche geneeskundigen zou toevertrouwd worden; volgens het Koloniaal verslag van 1906 waren er op het eind van 1905 in gouvernementsdienst 32 gediplomeerde inlandsche vroedvrouwen werkzaam, en 17 die uitsluitend partikuliere praktijk uitoefenden, terwijl 19 leerlingen zich voor het vak bekwaamden [3]).

Het getalstelsel, waarvan de bevolkingen van Java zich bedienen, is thans het gewone of tientallige, maar men heeft gemeend in hunne talen enkele sporen van een vroeger vier-, vijf- en zelfs zestallig stelsel op te merken.

Bij het tellen schijnen alle volken zich oorspronkelijk van de vingers bediend te hebben, zooals de kinderen nog doen. Wanneer men den meer op zich zelven staanden duim niet medetelt, wordt vier de grondslag van het stelsel; telt men dien wel mede, dan komt vijf daarvoor in de plaats; en het tientallig stelsel berust natuurlijk op het gebruik der vingers van beide handen. Een vrij zeker spoor van het viertallig stelsel, waarvan andere sporen in de verwante talen worden aangetroffen, is in het Javaansch het woord kawan, dat eigenlijk een troep of schaar en voorts, vooral met sa, d. i. één, er voor, vier beteekent. Één troep is dus vier, en vermoedelijk heeft men oudtijds evenzoo voor acht, twaalf enz.

1) Staatsblad 1875, 28.

2) Staatsblad 1891, 3.

3) Zie verder het art. Inlandsche geneeskundigen van Dr. C. L. v. d. Burg, in Encycl. van N. I., I, 554, waaraan vele der hier medegedeelde feiten ontleend zijn. Zoomede het artikel Geneesmiddelen, aldaar I, 557.

t w e e t r o e p e n, d r i e t r o e p e n en zoo vervolgens gezegd. Daarentegen kan men in salawé voor vijf-en twintig geen spoor van het vijftallig stelsel erkennen, want dit woord beteekent eigenlijk e e n h e e l e d r a a d, en vandaar een s t r e n g garen, en daar nu een streng uit ongeveer 25 windingen bestaat, heeft het van zelf de beteekenis van vijf-en-twintig erlangd. In gĕnĕp voor z e s in het Soendaasch wil men een spoor zien van het zestallig stelsel, daar dit woord in eenige verwante talen v o l t a l l i g beteekent. Men mag echter niet te licht tot het bestaan van een zestallig stelsel besluiten, zoolang daarvoor geen grond in de natuur is gevonden, en eene andere verklaring mogelijk schijnt. Gĕnĕp beteekent namelijk ook e v e n, en zes is, nadat men tot vijf heeft doorgeteld, het eerste e v e n getal. Zoo opgevat zou dus gĕnĕp eer voor een vijftallig stelsel pleiten.

Het is echter hier de plaats niet om ons in de antikwiteiten der rekenkunst te verdiepen. Zoowel de ångkå's of eigen cijfers der Javanen, waarvoor zij deels de gewone letters van hun alfabet, deels wijzigingen of samenstellingen daarvan gebruiken, als de hun evenzeer bekende Arabische cijfers, zijn berekend op het tientallig stelsel, dat thans bij hen algemeen is. Eene wetenschappelijke rekenkunst bestaat echter bij hen niet, dan voor zoover zij daarvan iets geleerd hebben op de scholen door het Gouvernement ten behoeve der inlanders gesticht. In het dagelijksch leven bedienen zij zich voor berekeningen van den kerfstok of van knoopen, die zij in een touw leggen, en men zegt, dat de vrouwen over het geheel veel vaardiger in het rekenen zijn dan de mannen.

In nauw verband met de rekenkunst staat het stelsel van munten, maten en gewichten. Uit de Hindoe-periode van Java zijn eenige gouden en zilveren munten voorhanden van ronden, vierkanten, driehoekigen en van onregelmatigen en voor munten zeer zonderlingen vorm; de oogst is echter gering en met de verklaring van letters en figuren heeft men het nog niet ver gebracht [1]).

[1]) De Catal. der numismat. verzam. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. door Mr.

Van werkelijk inlandsche munten uit de Mohammedaansche periode op Java kent men slechts koperen en tinnen stukken van Bantam en Tjeribon. Onder de laatste zijn er, die een Chineesch opschrift dragen, wat ongetwijfeld samenhangt met het feit, dat in de achttiende eeuw het muntrecht in Tjeribon aan Chineezen verpacht was [1]). Eindelijk kan nog vermeld worden, dat omstreeks 1819 de Sultan van Soemĕnĕp (Madoera) op gouden en zilveren muntstukken van Europeeschen oorsprong den klop Soemĕnĕp liet slaan in Arabisch karakter, om hunne echtheid te bewijzen [2]).

In een verhaal van den eersten tocht der Nederlanders in 1595 [3]) vindt men een klacht over het geld, dat de Chineesche peper-halende schepen, acht of tien per jaar, te Bantam brengen en dat gangbaar is over heel Java en de omliggende eilanden. Het wordt genoemd „van seer quaden alloye, als ghegoten van loot met schuym van koper daer onder ghemenght". Volgens deze berichten heette de munt in het Maleisch cas, op Java pitis [4]). Vermoedelijk onjuist is 't, wat Van Linschoten schrijft „dat in de Sunda (d. i. West-Java) en is anders gheen ghelt als een munte van Coper, ghenaemt Caixa" [5]), want de Portugeezen, die in 1545 al een bloeienden handel in Bantam hadden [6]), zullen met den invoer van realen niet een halve eeuw gewacht hebben. Ook waren die beruchte

---

J. A. v. d. Chijs, 4de dr. 1896, vermeldt niet meer dan 26 munten van Java uit het Hindoe-tijdperk, in de verzameling aanwezig.

Zie over oud-Jav. munten: Brandes. Een Jayapatra enz. T. Bat. Gen., dl. 32, bl. 126 en noot 1. — Over een vondst van een geheel nieuwe muntsoort uit den Hindoe-tijd, die aantoont, dat het muntstelsel op Java toen uitgebreider was dan men tot nog toe wist, zie Not. Bat. Gen., dl. 42, 1904, bl. 121 v.

[1]) Netscher en v. d. Chijs. Munten v. N. I. 155.

[2]) Zie over de Jav. munten vooral H. C. Millies. Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien (la Haye, 1871), p. 7—56.

[3]) Begin ende Voortgangh. Eerste schipvaard, bl. 75.

[4]) In oudere Javaansche werken, als de Oesana Bali en de Koetâramânawa heet deze munt pisis. De latere Jav. vorm is pitjis. Zie Jonker. Een Oudjav. wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen, bl. 37, art. 5 (tekst), bl. 95 (vert.) en bl. 165 (aant.).

[5]) Itinerarium, ed. 1623, bl. 25. [6]) Dl. I, bl. 289.

caixa slechts schijnbaar van koper, zooals uit het bovenstaande blijkt.

De cas, cassias of kasjes (waarschijnlijk van het Portugeesche caxa = kas en geld) zijn dezelfde als de zoogenaamde piti's of pitjis [1]), kleine ronde stukjes van slecht gezuiverd tin met in 't midden een vierkant gat, vaak zoo groot, dat er minder tin dan gat is. Zij werden gemaakt naar het voorbeeld der gewone Chineesche tsiën, duiten van brons, die sedert eeuwen in den geheelen Archipel gangbaar waren en waarvan er ongeveer 5 op een cent gaan, maar zij zijn slechts $^1/_{10}$ van deze waard. Aanvankelijk zijn de „cassies" in China — waar ze echter nooit in omloop waren — gemaakt, vermoedelijk voor rekening van Chineesche kooplieden, hetzij omdat er te Bantam gebrek aan pasmunt was, dan wel om goedkooper terecht te komen dan met de bronzen Chineesche duiten. Uit een brief van Coen dd. 11 Maart 1618 blijkt, dat de „cassies"-aanvoer uit China gestoord zijnde, de markt opliep van 30.000 tot 8000 voor een reaal; maar ten allen tijde is de koers van dit „snoode geldeken" aan groote schommelingen onderhevig geweest. Telkens is men, wanneer de pasmunt al te schaarsch werd — schaarsch was zij altijd — teruggekeerd tot de pitjes en toen deze eindelijk verdwenen waren, is hun naam in zwang gebleven.

Reeds voordat de eerste Hollandsche vloot naar Indië stevende, wisten bestuurderen van de Compagnie van Verre, dat in het verkeer van de Portugeezen met de volkeren van het verre Oosten, de Spaansche reaal, de real de ocho, of stuk van achten, het voorname betaalmiddel was, dezelfde realen die ook in Holland gangbaar waren en aanvankelijk (1594) 45, later (1622) 48 stuivers golden. Deze realen werden op de eerste tochten medegenomen, ja zij waren het hoofdbestanddeel der uitgaande ladingen, want de afzet van produkten der Hollandsche of Europeesche industrie was hoogst onbelangrijk. Toen er niet genoeg te krijgen waren, werden

---

[1]) Groeneveldt in Bijdr. Inst. VIIv, 1898, bl. 50, noot.

zij te Dordrecht alleen voor de negotie in Indië aangemunt, ook opdat daar de „onder het gemeene volk cours hebbende kwade penninkjes, cassias genaamd, te niet zouden mogen komen.”

Een andere reaal, die in Indië den naam real batoe kreeg, werd jaarlijks met scheepsladingen van Mexico naar Manilla overgebracht, vanwaar zij haren weg naar Nederl. Indië vond, vooral naar Java en naar zuid-Sumatra; vele exemplaren komen uit den grond te voorschijn en worden in de dessa's en kampongs als djimats en ornamenten gedragen.

De realen hebben gedurende het grootste deel der zeventiende eeuw als rekenings-eenheid in Indië dienst gedaan en zijn aan het eind van die eeuw als zoodanig door den rijksdaalder vervangen. Alles werd in realen berekend en de boeken van de Indische kantoren der Compagnie werden in realen gehouden, maar afgesloten in guldens van 20 stuivers. Niet vóór het midden van de 18de eeuw is het woord Spaansche mat als equivalent van reaal in gebruik gekomen [1]) en sedert is de Spaansche mat in de geldcirkulatie van den Archipel een belangrijke plaats blijven innemen, als munt van gelijke waarde als de Spaansche dollar, welke benaming tijdens het Britsche tusschenbestuur weer op den voorgrond trad. Naast de reaal zijn sedert 1622 Nederlandsche munten in Indië in omloop gebracht, het eerst *f* 30.000 in enkele en dubbele stuivers, later ook schellingen, stooters, penningen en Groninger flabben. De staat waarin die provinciale „diverse soorten payementen” verkeerden was zeer treurig. Daarenboven werd aan een paar Bataviasche Chineezen in 1633 oktrooi verleend voor den tijd van 6 maanden tot het maken van looden — er zal wel bedoeld zijn tinnen — cassies, 4200 stuks voor één reaal. Toen gingen ook anderen — niet geoktrooieerden — zich toeleggen op den aanmaak van dergelijke munt, waarmede zij weldra Bantam, Japara, Makasser en Martapoera zoodanig overstroomden, dat de Compagnie het omstreeks 1636 geraden oordeelde, voortaan koperen pitjes te doen aan-

---

[1]) Het jongste stuk waarin van realen melding gemaakt wordt, dagteekent van 1810.

maken [1]), en, afgescheiden hiervan, in 1644 koperen munten van een halven en van een kwart stuiver te doen aanmunten.

Wij kunnen te dezer plaatse niet uitvoerig de geschiedenis vermelden van de Generaliteits-guldens [2]), de leeuwendaalders, de Bataviasche kronen, Brabantsche of cruysdaalders, de ropijen — oorspronkelijk uit Hindostan gekomen, maar waarvan er in 1755 „dertienderhand diverse soorten" rouleerden, voor het grootste gedeelte inacceptabel — en van al de andere speciën die op Java in omloop zijn geweest. Numismatisch merkwaardig zijn zekerlijk de koperen tangen, in 1658 als noodmunt in omloop gebracht, kleine stukjes getrokken koperdraad die „voor oortjens van 4 stucks in een gemene stuyver" uitgegeven werden. Twee jaar later werden deze koperen tangen vervangen door tinnen. Terloops slechts noemen wij de Japansche gouden kobans en itsiboes, de „Nederlandse, Venetiaanse, Hungarische en verdere Europische goude ducaten" en de gouden cruysaden (crusados), aangezien de inlandsche bevolking van deze gouden munt weinig last zal ondervonden hebben.

Inmiddels namen de van den aanvang af reeds verwerpelijk geachte pitjes of kasjes als algemeen gebruikelijke pasmunt een steeds grooter plaats in het verkeer in. Van deze waren er nooit genoeg, zoodat in 1666 gangbaar verklaard werden „Peguse casjens" van de kust van Coromandel; zoomede eenige jaren later Japansche „koperen kasjes". Langzamerhand werden Batavia en Ommelanden „hoe langer hoe meer vervult met vreemde casjes off pitjes van vuyl, vervalst coper, tot groote verarming der onkundige onderdanen", en daarom vroeg de regeering aan Bewindhebberen de uitzending van „een goede

[1]) Volgens het Daghregister van 1636 (bl. 151 en 153) werd in dat jaar te Batavia zooveel van deze koperen munt aangemaakt, dat één vaartuig 420.000 stuks uitvoerde; zij ging voornamelijk naar Oost-Java.

[2]) Van deze munt moet een zeer groot aantal in omloop geweest zijn, want in 1879 vond Mr. Van der Chijs een bedrag van p. m. 3 ton daarvan in 's Lands kas te Batavia, waaronder een aantal exemplaren uit het laatst der 17de en de eerste helft der 18de eeuw. De meeste droegen data na 1750.

quantiteyt gemunt copergeld, in de Nederlanden bekend staende met den naem van duyten". Die Hollandsche duiten kwamen in 1724 maar werden ruim een jaar daarna alweder ingetrokken, omdat de regeering voor klandestinen invoer vreesde. Daarom deed zij toen speciaal voor Indië duiten slaan, van het merk der Compagnie voorzien.

Maar met de koperen pasmunt bleef 't een voortdurend tobben; in het laatste vierdedeel der 18de eeuw moest meer dan éénmaal gewaarschuwd worden tegen den uitvoer daarvan. Aanvankelijk bleek de in 1727 aangevoerde hoeveelheid, die nog in 1750 belangrijk vermeerderd was door de uitzending van halve duiten, voor de hoofdstad Batavia en hare jurisdictie te groot; vandaar de maatregel tot uitvoer naar den Oosthoek, waar „Balyse pitjes" in omloop waren, een maatregel, die ook elders op Java toegepast werd; met dit gevolg, dat het middel te deugdelijk werkte, er welhaast aan duiten gebrek kwam en nieuwe geslagen moesten worden, die in 1765 en 1783, met den stempel „duit Java's" in omloop gebracht werden. Deze duiten waren slecht en de aanmaak was duur, zoodat de regeering in 1784 tot den aankoop van Japansche pitjis overging; hierdoor werd echter niet genoegzaam in de behoefte aan klein geld voorzien en men ging in 1796 weder gangbaar verklaren de van Compagnie's-wege aangemaakte tinnen duiten en de zoogenaamde bonken, gekapte stukken Japansch koper, van $1\frac{1}{2}$ en 3 lood; maar de tinnen duiten waren zeer gemakkelijk na te maken en werden daarom in 1797 ingetrokken. Alleen te Batavia schijnt men zich aan die onhebbelijke bonken gewend te hebben, maar in de binnen- en bovenlanden werden ze niet aangenomen. Men keerde tot het zoo vaak gesmade ruilmiddel terug, want in 1807 werd een kontrakt gesloten met den Chinees Souw Kohnko voor de levering van $12\frac{1}{2}$ millioen „goede en deugdzame kopere pitjes".

Daar het ons voornemen was een overzicht te geven van de verschillende muntsoorten, die de bevolking van Java sedert de komst der Hollanders op dit eiland in handen kreeg,

kunnen wij de geheele 19de eeuw zeer vluchtig behandelen; want, na hetgeen zij reeds doorgemaakt had, leverde deze periode weinig verscheidenheid op. Van ondergeschikt belang mag het zeker heeten, dat Daendels de aanmaak van bonken deed hervatten en de reeds bestaande liet doorkappen, eene operatie waarbij „den Lande een kapitaal zou profiteeren". En dan blijft ons in dit bestek nog te vermelden het door den gouverneur-generaal Rochussen als overgangsmaatregel van een allerverwardsten tot een beteren toestand in 1846 ingevoerde recepissen-stelsel, waarbij een papier ter waarde van één Nederlandschen gulden tot wettig betaalmiddel verheven werd [1]). Zoodoende konden alle in omloop zijnde betaalmiddelen herleid worden tot één standaardmunt, de recepis, kon een einde gemaakt worden aan de verwarring die van oudsher geheerscht had en de overgang vergemakkelijkt tot een gezond muntstelsel [2]), zooals het bij publikatie van 21 Augustus 1854 (Staatsblad N°. 62) geregeld werd, op den voet van de Nederlandsche muntwet van 26 November 1847. Het oude kopergeld werd door inwisseling tegen nieuwe koperen pasmunt uit den omloop teruggenomen; de inwisseling had plaats zonder dat zij bezwaren gaf bij de inlandsche bevolking en na 16 Maart 1900 „kon geconstateerd worden, dat op geheel Java en Madura de duiten volstrekt uit den omloop geweerd waren" [3]). Hierdoor was er, althans voor zoover deze beide eilanden betreft, een einde gemaakt aan de rampzalige duiten-cirkulatie die Indië grootendeels aan het wanbeleid van Van den Bosch te wijten had.

De Nederlandsche standaardmunten, rijksdaalders, guldens en halve guldens, zijn de eenige op Java gangbare; de pasmunt wordt met een bijzonderen stempel en uitdrukking der waarde in 't Javaansch en Maleisch geslagen; artikel 12 der

---

1) De naam rispis voor gulden is daarvan een overblijfsel.

2) Zie het opstel van Mr. N. P. van den Berg over het muntwezen, in de Encycl. v. N. I., II, bl. 588, waaraan het voorafgaande hoofdzakelijk ontleend is.

3) Kol. Versl. 1900, bl. 136.

muntwet bepaalt, dat vreemde zilveren muntspeciën in 's lands kassen in betaling worden aangenomen, tegen een vastgestelden en op de innerlijke waarde gegronden koers. Diensvolgens werd, krachtens ordonnantie van 26 Juli 1856 (Stbl. n°. 39), de Spaansche mat of pilaarmat op *f* 2.50, de Mexikaansche dollar op *f* 2.55 gesteld, mits volkomen gaaf en ongeschonden. In latere regeerings-bescheiden wordt de naam mat niet meer aangetroffen; de dollar-koers liep allengs terug, de dollar zelf kon nog slechts tot 's lands kassen in de residentiën Banka, Riouw en Sumatra's Oostkust toegang krijgen, totdat in 1885 ook deze kassen voor vreemde munten gesloten werden. Thans wordt ook de koers niet meer door het vermelde voorschrift beheerscht; wegens de waarde-vermindering van het zilver is, volgens Stbl. 1874, n°. 54, de bepaling daarvan aan den gouverneur-generaal overgelaten.

De Javaan gaat meestal voort van de oude namen gebruik te maken, en geeft ze dus aan de Ned. Indische muntstukken, ook als zij er minder goed op passen. Hij noemt dus den rijksdaalder een ringgit, den gulden een roepiah, den halven gulden een soekoe of een soekon, het kwartje een tali of een talèn; het dubbeltje heet te Batavia pitjis, in de Preanger itji, in Midden-Java tji of kĕtip (een oogknip), in Oost-Java étjé (d. i. de naam van een schelpje); en een waarde van tien duiten noemt men wang. Bènggol of blĕndong, en pèsèr of kèpèng zijn namen voor de koperen munten van $2\frac{1}{2}$ cent en $\frac{1}{2}$ cent.

Voor een landbouwend volk, zooals de Javanen, zijn van alle maten de vlakte- of landmaten de gewichtigste; ook worden zij niet licht, gelijk de maten die in den handel met vreemde natiën gebruikt worden, door uitheemsche verdrongen. Bij de Javanen wordt de grondslag of zoogenaamde eenheid der landmaat aangewezen door de hoeveelheid lands, die een landbouwer, hoofd eens huisgezins, alleen met zijn gezin kan bewerken. Deze eenheid heet in het Javaansch karjå, een woord dat in het Kawi werk beteekent. Men zegt daarvoor ook gawé of damĕl, van welke woorden het eerste in

ngoko, het andere in krâmâ hetzelfde begrip uitdrukken; maar de meest gebruikelijke naam is tegenwoordig bahoe (bij de Europeanen bouw), een woord dat anders, gelijk steeds in het Maleisch, arm, bovenarm, schouder beduidt. De overgang der beteekenissen is misschien deze, dat aan bahoe eerst de zin van kracht, sterkte werd gegeven, en dan die van een stuk land waarvoor, als er heerediensten gevorderd worden, ééne mannenkracht, dat is één man, moest gesteld worden [1]). Hoe weinig bepaald, of liever hoe verschillend in verschillende deelen van Java de grootte van deze maat was, blijkt uit de opgave, dat in Besoeki een bouw 1320, in Pasoeroean 1155 vierk. Rijnl. roeden bedroeg, terwijl de veel kleinere bouw van Midden-Java het voorbeeld heeft gegeven voor de van regeeringswege vastgestelde van 500 vierk. Rijnl. roeden (7096.5 vierkante meters), waarmede zij nagenoeg overeenkwam [2]).

De veelvouden van de bouw zijn de kikil, die gelijk is aan twee bouws, en de djoeng (letterlijk: voet) of, naar de Europeesche uitspraak, jonk, die vier bouws of 2000 vierk. Rijnl. roeden bevat [3]) De gebruikelijke benamingen voor onderdeelen van een bouw zijn: de loepit of halve, de hiring of vierde, de hidoe of achtste, en de kĕtjrit of zestiende bouw [4]). De vierkante paal van 320 bouws is door het Europeesch gezag ingevoerd.

De lengtematen zijn op Java, gelijk bij schier alle volken, aan de gewone of gemiddelde lengte der verschillende deelen van het menschelijk lichaam ontleend; en eene nauwkeurige bepaling, zoowel van de juiste lengte als van de onderlinge

---

1) Vgl. Koorda, Jav. Gramm. § 316.

2) Vgl. S. Van Deventer J. Szn., Bijdragen, t. d. kennis v. h. land. stelsel. I, 195, noot; III, 183.

3) Oorspronkelijk 5 bouws; zie daarover Rouffaer in Encycl. v. N. I., IV, bl. 617.

4) In Rembang, Semarang, en voorm. Japara zijn de namen hidoe en kĕtjrit niet in gebruik. De bouw wordt daar verdeeld in 5 vakken, kotaks, van 100 vierk. roeden.

verhouding dier maten, moet men bij de Javanen niet zoeken. In den handel had men van oudsher aan lengtematen weinig behoefte; voor de manufakturen, door Europeanen aangevoerd, worden de Europeesche maten gebruikt. De el, d. i. de afstand van den oksel tot den top van den middenvinger, voert op Java den naam astå (Sanskrit hasta = hand). Vijf van zulke ellen of armlengten vormen één tjĕngkal, toembak of lans-lengte, of twee vadem (dĕpå). Onder Europeeschen invloed is de tjĕngkal een roede van twaalf Rijnlandsche voeten geworden. Verder gebruikt de inlander de kilan (de span met duim en midden-vinger) en de tjĕngkang (de span met duim en wijsvinger).

De natuurlijke maat voor kleine afstanden is het aantal schreden noodig om ze af te leggen. Vandaar dat het Javaansche woord djangkah, schrede (waarvoor men ook tjangkah en langkah zegt), in den eenigszins gewijzigden vorm djångkå de beteekenis van passer als meetwerktuig, en in den verbaalvorm andjångkå die van meten, eigenl. afpassen, heeft erlangd. Grootere afstanden worden berekend bij ondjottans, dat zijn de omstreeks vier palen bedragende afstanden van de eene pleisterplaats tot de andere voor een vrachtdrager, en bij dagreizen van omstreeks 20 palen. De joedjånå, de mîl, de parasange, somtijds vermeld, zijn van Hindoeschen en Arabischen oorsprong, en de Javaansche paal, van 400 Rijnlandsche roeden of 1506.94 meters [1]), waarbij thans de afstanden gewoonlijk berekend worden, is door de Nederlanders ingevoerd.

De inhoudsmaten zijn over het geheel de belangrijkste voor den handel en daarom ook doorgaans nauwkeuriger bepaald. Oorspronkelijk zijn zij echter even vaag, daar zij ontleend zijn aan natuurlijke voorwerpen, waarvan de verschillende exemplaren wel ongeveer, maar lang niet nauwkeurig in grootte overeenkomen, zooals een eierdop, een kokosschaal, een bamboelid en dergelijke, en van dat onbepaalde en kunstelooze

---

[1]) Een Sumatra-paal is 1851.85 M.

dragen zij op Java nog overal de blijken. Bovendien worden zij op dat eiland, welks bevolking zich grootendeels aan den landbouw wijdt, in het dagelijksch leven veelal vervangen door nog ruwer en kunsteloozer telmaten. Deze zijn vooral in gebruik voor de padi of rijst in het stroo, in welken vorm dit graan het meest in den handel komt. Het bedrag van zulke maten is plaatselijk zeer verschillend, en de benamingen zijn geheel anders in verschillende deelen des eilands. Voor Batavia en omstreken zijn of waren ze als volgt. Een pòtjòng of tjĕkĕl weegt omstreeks 5 kati's (of ruim 3 kilo); twee pòtjòng maken een gèdèng, pintjar of ikat, vijf gèdèng een angga, veertig angga een tjaèng; maar de tjaèng vertegenwoordigt geenszins een vast gewicht. Van het eigenlijke Java geeft Roorda [1]) de volgende beschrijving der rijstmaten. „Voor bepaalde hoeveelheden padi heeft men de benaming van een àmĕt als grootere eenheid, ongeveer een mans dracht, maar die niet op alle plaatsen gelijk gerekend wordt. De helft van een àmĕt wordt een woewå, en de helft van een woewå een bawon genoemd. De kleinere eenheid noemt men een gèdèng, een bos of schoof, en de helft van een gèdèng is een bĕlah, een garve. De grootte van een àmĕt verschilt vooreerst naar de dikte van de gèdèngs of bossen, en ten ander naar het getal gèdèngs waaruit op verschillende plaatsen een àmĕt gerekend wordt te bestaan". Het gewicht van een gèdèng kan van vier tot tien kati's afwisselen; maar in Kedoe wordt de gèdèng op 50 kati's of een halve pikol gesteld, en daar bevat de gèdèng twee pòtjòng, zooveel als een vrouw in een hand kan vatten. Volgens den regent van Brebes berekent de Javaan zijn padi als volgt: een bĕlah is een bos, twee bossen maken een gèdèng, vier gèdèng maken een bawon en zes bawon maken een àmĕt. Het gewicht van een àmĕt is evenwel verschillend; de kleinste is een van ongeveer twee, de grootste van vijf pikols. Een halve àmĕt wordt woewå of sawoewå en een half bĕlah agĕm of sa-agĕm geheeten. Het

---

[1]) Jav. Gramm. bl. 513.

verschil in gewicht vindt zijn oorsprong in de grootte der bossen, naar plaatselijk gebruik [1]).

Wanneer de rijst van het stroo is ontdaan, in welken toestand zij bras wordt geheeten, zijn de telmaten niet meer bruikbaar, maar wordt een werkelijke inhoudsmaat vereischt. De gewone handelsmaat in West-Java is de gantang, die 468 kub. Rijnl. duimen of 8 5766 liter groot is. Doch indien dit al waar is te Batavia, ook de gantang is in verschillende streken zeer verschillend. In Midden- en Oost-Java gebruikt men als maten de dangan (van adang, stoomen, dus een kooksel), de bĕroek en de bengkong, welker inhoud uiteenloopt van 4 tot 8 kati's. De Javanen in de binnenlanden koopen de bras gewoonlijk bij de piti, d. i. een korf die gemiddeld 5 kati's bevat, of bij de bĕroek, een klapperdop van 2 of 3 kati's inhoud. De koelak, eene bij de Maleiers bekende maat, oorspronkelijk een lid van een bamboestengel, wordt in de Preanger uitsluitend gebruikt als maat voor de djakat badan of pitrah [2]) en op $\frac{1}{2}$ à $\frac{1}{3}$ gantang berekend.

De meeste maten voor andere zaken, in de zeehavens van Java gebruikelijk, zijn van vreemden oorsprong; een inlandschen naam heeft echter de takĕr, welk woord in het algemeen m a a t beteekent, maar speciaal gebruikt wordt voor een hoeveelheid olie, die met 33 bottels of 25.77 liters gelijk staat.

De groote inhoudsmaat is de kojan, waarvan men veelal gebruik maakt bij het berekenen van scheepslasten. Maar ook bij deze maat vindt men groote plaatselijke verschillen. Een kojan rijst heeft te Batavia een gewicht van 27, te Semarang van 28, te Soerabaja van 30 pikols. Het Gouvernement rekent bij den zouthandel een kojan op 30 pikols.

Inhoudsmaten en gewichten gaan natuurlijk in elkander over, omdat men gaarne het gewicht eener zekere hoeveelheid van een bekende waar gebruikt om ook de zwaarte van andere voorwerpen uit te drukken. Zoo wordt de gantang ook als

---

[1]) T. Aard. Gen. Bijbl. III, 1883, N⁰. 4, bl. 11.

[2]) Wat men onder djakat te verstaan heeft, wordt in een volgend hoofdstuk gezegd.

gewicht gebruikt, in dier voege, dat men daarbij denkt aan het gewicht van een gantang bras. Daar intusschen de gantang als maat zeer ongelijk van grootte is, verschilt de gantang bras ook aanmerkelijk in gewicht, zoo zelfs dat men in Oost-Java een gantang op 5 kati's stelt, terwijl die in Midden-Java op 10 kati's gerekend wordt. Even vaag is ook het gewicht van een pikol (juister pikoel), welk woord in het Javaansch (kr. = rĕmbat) en Maleisch eigenlijk een schoudervracht of mans-last beteekent. Men kent uit de geschiedenis van de koffiekultuur de oude Preanger berg-pikols van 225 of 250 Amst. ponden, waarin de bevolking de koffie aan de regenten leverde, terwijl deze het produkt aan de Compagnie afdroegen in pikols van 160 of 146 pond; in het algemeen placht de zwaarte van een pikol plaatselijk te verschillen. Thans evenwel is door het Nederlandsch gezag de pikol vastgesteld op 100 kati's, d. i. 125 Amst. ponden van 0.49469 kilogr., zoodat de pikol aan 61.7613 kilogr. gelijk is. Deze pikol van 100 kati's noemt de Javaan pikoel datjin of alleen datjin, van het Java-Chineesche toa-tsjhèn, letterlijk g r o o t e u n s t e r. De beteekenis is dus: zooveel als met een unster gewogen kan worden. Evenals de unster is ook de kati van Chineeschen oorsprong; deze behoort eigenlijk tot het goudgewicht, maar is thans met haar veelvoud, de pikol van 100 kati's, ook voor andere zaken in algemeen gebruik. De bahar of bar, een gewicht dat vroeger in Bantam bij de leveringen van peper in gebruik was, is van Arabischen of Perzischen oorsprong. Men schatte te Bantam de bahar peper op drie pikols of 375 Amst. ponden, en verdeelde haar in 200 of 250 koelaks; maar men zegt dat de koelak, waarnaar de peper door de Lampongsche onderhoorigen aan de vorsten moest geleverd worden, zoo groot was, dat de 250 koelaks wel 1000 ponden wogen.

Voor het wegen van goud is de kati op Java verdeeld in 16 tahils, de tahil in 2 realen, de reaal in 4 soekoe's, de soekoe in 6 wangs [1]). De mas is een minder nauwkeurig be-

---

[1]) Een andere verdeeling vindt men in T. Aard. Gen. Bijbl. III, 1883, N°. 4. bl. 12.

paald gewicht, daar zij nu een achtste, dan een tiende van een reaal bedraagt. Voor het wegen van opium is de kati mede in 16 tahil, de tahil in 10 tji, de tji in 10 timbang verdeeld. Alleen voor fijnere wegingen met goud- of opiumgewicht gebruikt men ook de balans, die op Java met een uitheemschen naam tradjoe (het Perz. trazoe) genoemd wordt.

De unster of weegstok (datjin) wordt gebruikt om van 1 tot 100 kati's te wegen; onder sĕdatjin verstaat men een gewicht van 100 kati's, doch voor gras van ongeveer 50 kati's [1]).

Een gewichtige faktor voor de kennis der beschaving van de Javanen is hun kalender en wat daarmede in verband staat [2]). Terwijl in het grootste deel der buitenbezittingen de Mohammedaansche kalender aangenomen is, die op Vrijdag 16 Juli 622 begon, is op Java in zwang de Mohammedaansch-Hindoe-Javaansche tijdrekening, die door Sultan Agoeng van Mataram op Vrijdag 8 Juli 1633 ingevoerd werd. Den bijzonderen kalender der Tenggereezen leerden wij reeds vroeger kennen.

De Malayo-Polynesiërs telden oorspronkelijk bij nachten; uit deze gewoonte heeft zich in oude tijden alléén op Java een zuiver inlandsche tijdrekening ontwikkeld, waarvan de overblijfselen nog aanwezig zijn in de vijfdaagsche week; de woekoe-rekening met 30 woekoe's, geledingen, afdeelingen; de zesdaagsche en negendaagsche week; het tienmaandsche jaar en de tienjarige tijdkring. De namen voor de vijfdaagsche week, kliwon, lĕgi, pahing, pon, wage, de zoogenaamde marktweek (laag-Jav. pasar; hoog-Jav. pĕkĕn; Mal. pakan = markt) zijn echt Javaansch; evenzoo die van de 30 woekoe's. En mede is Javaansch de zesdaagsche week paringkĕlan, waarvan de dagen namen dragen waarbij geen woord Hindoesch is.

---

[1]) Volgens Coolsma's Soend.-Holl. Woordenboek is sadatjin een onbepaald gewicht van 25, 50 of 100 kati's.

[2]) Zie het art. Tijdrekening van G. P. Rouffaer in de Encycl. v. N. I. dl. IV, bl. 445 — waaraan het volgende hoofdzakelijk ontleend is — en de daarin opgenomen tabellen met den Jav.-Moh. kalender van (A. D.) 1625—1950.

Uit de kombinatie van de pasar met de paringkĕlan, den 5-kring met den 6-kring, ontstond de zuiver Javaansche maand van dertig dagen, die zich eenerzijds aansloot bij de schijngestalten der maan in een wassende (lichte) en een afnemende (donkere) helft, telkens 15 à 14 dagen, samen de woelan of boelan vormend; en eveneens bij de Maleisch-Polynesische telling bij nachten. Ook met de woekoe-rekening liep deze maand van 30 dagen merkwaardig ineen, wanneer men aanneemt, dat de woekoe oorspronkelijk niet geweest is een tijdkring van 7 dagen, maar een dubbele markt-week of 10 dagen; dertig van deze woekoe's, tien maanden, en een gesloten tijd, een rusttijd van 65 dagen, hebben dan het oudste Javaansche jaar gevuld. Echt Javaansch moet ook zijn de negendaagsche week, padangon, die nog bij de Tenggereezen in gebruik, maar nooit officieel is kunnen worden en waarvan de dagen evenmin Hindoesche namen dragen.

Bij het tienmaandsche jaar behoorde oudtijds nog een tienjarige tijdkring, windoe; zooals de woekoe van tiendaagsche week een zevendaagsche werd, zoo veranderde de windoe van 10 jaar in een 8 jarigen tijdkring.

Met dezen Javaanschen zonne-jaar- of landbouw-kalender met 3, 5, 6 en 10 als heilige getallen versmolt de Hindoekalender, die ook in hoofdzaak op het zonnejaar gebaseerd was. Naast de bestaande marktweek van 5 dagen ontstond de woekoe-week van 7 dagen, aan de zon, de maan en de vijf planeten gewijd; uit de kombinatie van de pasar met de woekoe ontstond weer de maand van 35 dagen. De tegenwoordige zevendaagsche woekoe der Javanen en Baliërs heeft, op één na, uitsluitend min of meer verbasterde Hindoe-namen en thans op Java verbasterde Mohammedaansche namen.

De invoering der kombinatie van de zevendaagsche Hindoeweek met de oud-Javaansche zes- en vijfdaagsche week is zeer oud: tusschen 740 en 840 A. D. heeft die ineensmelting plaats gehad en tusschen 840 en 880 is die versmelting zoo alledaagsch geworden, dat men de namen dier gekombineerde zes-, vijf- en zevendaagsche weekdagen op Midden-Java reeds

aanduidde met de beginletters alleen. De woekoe was er toen nog niet bij; men voegde alleen nog maar toe den Hindoe-datum der Hindoe-maand, in twee helften, de lichte en de donkere. Reeds in een der oudste oorkonden van Oost-Java komt de zuiver Javaansche woekoe ook officieel te voorschijn; zij is er dadelijk bijgekomen in het begin der Oost-Javaansche Hindoe-periode, maar steeds in de opsomming 't allerlaatst gebleven; daarentegen blijkt in de periode circa 1200—1400 A. D. de zesdaagsche weekdag van nummer 1 in de opsomming tot nummer 3 te zijn teruggegaan. Die teruggang in aanzien van den zesdaagschen weekdag hield aan, voor zoover de tijdrekening betreft; sinds den Jav.-Mohamm. kalender, dus sedert ongeveer 1625 A. D. komt hij op Java — Tengger uitgezonderd — niet meer officieel in telling; maar in de tijdwichelarij hield de paringkĕlan als zesdaagsche tijdkring haar volle beteekenis.

De Sjâka-jaartelling, de zevendaagsche week en het twaalfmaandsche zonne-maanjaar, alle met Hindoe-namen, zijn van de Hindoe's; eveneens de vaste indeeling der maan-maand in twee helften; de achtdaagsche week, en de schrikkelmaand als vereveningsmiddel. Deze jaartelling, waaromtrent wij vroeger [1]) reeds een en ander mededeelden, was lunisolair, d. i. men rekende tegelijk met maan-maanden en met een zonne-jaarkring; men telde bij 12 maan-maanden van afwisselend 30 en 29 dagen, samen gevende 354 dagen of één maanjaar (terwijl een zuiver astronomisch maanjaar telt 354 d. 8 u., 48′, 36″, dus iets meer dan $354^1/_3$ dag; maar men wilde tegelijk een vast zonnejaar behouden en een zuiver astronomisch — zoogenaamd tropisch — zonnejaar heeft 365 d., 5 u., 48′ 46″, dus iets minder dan 365 $^1/_4$ dag; het verschil tusschen een zuiver (tropisch) zonnejaar en een maanjaar van 354 dagen is dus 11 d., 5 u. 48′, of iets minder dan $11^1/_4$ dag, en wel 11′ 14″ minder. In 8 zonnejaren zou dit verschil aangegroeid zijn tot $8 \times 11^1/_4 = 90$ dagen; het lag dus voor

1) Dl. I, bl. 16.

de hand om 3 schrikkelmaanden van elk 30 dagen in te lasschen binnen een kring van 8 maanjaren om tot 8 zonnejaren te komen. Zoo deden de Grieken sedert Kleostratus (540 v. C.), tellend met den 8-kring, totdat de Metonische cyclus in zwang kwam (432 v. C.) van 19 zonnejaren of 235 synodische maanmaanden, verkregen door in 19 gewone maanjaren (19 $\times$ 12 maan-maanden = 228 maanden van om en om 30 en 29 dagen) 7 schrikkelmaanden bij te voegen van afwisselend 31 en 30 dagen, d. i. dus om de ander, 4 schrikkelmaanden van 31 en 3 van 30; met deze nadere wijziging dat men die 4 dagen der 4 schrikkelmaanden van 31 dagen overbracht op 4 maanden van 29 dagen en aldus de 235 maanden van den 19-kring verdeelde in 125 maanden van 30, en 110 maanden van 29 dagen elk.

Deze 19-kring brachten de Grieken onder Alexander in 327 v. C. naar Voor-Indië en waarschijnlijk hebben de Hindoe's dien weer naar Java gebracht; tenzij men in de tegenwoordige Jav. Moh. windoe van 8 maanjaren (354 dagen elk) den oud-Griekschen 8-kring moet zien, die door de Hindoe's naar Java gekomen is. Dit blijft nog onuitgemaakt.

Behalve dit luni-solaire Sjâkajaar en de zevendaagsche week brachten de Hindoe's naar Java hunne vaste indeeling der maan-maand in twee helften, thans nog gebruikelijk op Bali en in Tengger; maar het feit dat de namen voor de verschillende maanfasen goed Javaansch zijn, voert tot 't besluit dat de Hindoe's hier meer regelden dan invoerden.

De door de Hindoe's ingevoerde 8-daagsche week behield den Sankritnaam en had voor hare 8 dagen alleen Hindoe-godennamen.

Met den Islam kwam op Java de Mohammedaansche tijdrekening, met zuiver lunairen kalender, die een aanvang neemt bij Mohammed's „vlucht", beter: zijne afscheiding van de ongeloovigen, op Vrijdag 16 Juli 622. Niet voor 1625 onder Panĕmbahan Tjakra Koesoema kwam de wezenlijke en blijvende kalender-regeling, door eenvoudig door te tellen met Mohammedaansche maanjaren op de luni-solaire Sjâka-jaartelling.

De kalender werd nu een Hindoe-Javaansch-Arabische. De Arabieren telden bij gewone maanjaren elk van 354 dagen, door 12 maanden van om de ander 30 en 29 dagen te tellen, terwijl zij den achterstand dezer maanjaar-telling bij de wezenlijke maanbeweging delgden door elf maal in 30 maanjaren één dag meer te tellen en wel als aanhangsel der laatste maand van het 2de, 5de, 7de, 10de, 13de, 16de, 18de, 21ste, 24ste, 26ste en 29ste jaar, telkens in zulk een kring van 30 maanjaren. Dus had de 12de maand in deze 11 maan-schrikkeljaren 30, niet 29 dagen; en zulk een schrikkeljaar zelf telde 355, en niet 354 dagen. Deze interpolatie was merkwaardig zuiver, want in het maanjaar bleef men 36″ bij de maan achter; zoodat men slechts éénmaal in de 2400 jaar één dag meer te tellen heeft om met den synodischen maansomloop precies gelijk te zijn.

Deze telling werd echter niet op Java overgenomen; men koos den 8-kring of windoe van 8 maan-jaren, waarin oorspronkelijk het 2de, 5de en 8ste schrikkeljaren van 355 dagen waren; hierdoor telde dus het Jav. Moh. maanjaar gemiddeld $354^3/_8$ dag, d. i. men liep per jaar $^1/_{120}$ dag op den zuiver Mohammedaanschen kalender vooruit, of: om gelijk te blijven met den Arabischen kalender, moesten de Javanen éénmaal in de 120 jaar één dag minder tellen.

De windoe van 8 maanjaren bestaat uit 2835 dagen, namelijk $(5 \times 354) + (3 \times 355)$ of $(8 \times 354$ dagen$) + 3$ schrikkeldagen, en dit getal is het produkt van $3 \times 3 \times 3 \times 3 \times 5 \times 7$, en derhalve door 5 en door 7 deelbaar. Het gevolg hiervan is, dat, zoolang de 120jarige vereffening geen plaats vindt, elk windoe-jaar met denzelfden èn 5- èn 7-daagschen weekdag aanvangt, waarmede datzelfde jaar 8 jaar vroeger ook aangevangen was.

De 8 jaren van een windoe hebben ieder een eigennaam, die eigenlijk niets anders is dan de naam eener letter van het Arabisch alfabet, gebezigd met het oog op hare getalswaarde. Die namen luiden volgens Javaansche uitspraak: Alip, Éhé, Djimawal, (d. i. Djim n°. 1), Djé, Dal, Bé, Wawoe en

Djimakir (of Djim n^0. 2), en drukken de cijfers 1, 5, 3, 7, 4, 2, 6 en wederom 3 uit. Het cijfer Alip (1) is het teeken van den dag waarmede de windoe aanvangt; en zoolang dit woensdag is hebben de overige weekdagen de volgende teekens: donderdag Bé (2), vrijdag Djim (3), zaterdag Dal (4), zondag Éhé (5), maandag Wawoe (6), dinsdag Djé (7). Nu zal zoolang het eerste jaar der windoe met woensdag aanvangt, het tweede beginnen met zondag (Éhé), het derde met vrijdag (Djim), het vierde met dinsdag (Djé) het vijfde met zaterdag (Dal), het zesde met donderdag (Bé), het zevende met maandag (Wawoe) en het achtste wederom met vrijdag (Djim). De cijfers der begindagen zijn de namen of liever de teekens geworden van de jaren der windoe die er mede aanvangen, en daar de vrijdag, door djim aangewezen, tweemaal voorkomt, heeft men het derde jaar Djim awal, eerste djim, en het achtste Djim akir, tweede djim, geheeten.

Men noemt de cijfers die de teekens der windoejaren zijn, hunne nĕptoe's of naptoe's (waarschijnlijk een verbastering van 't Arab. naktoe, ofschoon ook bij die onderstelling de naam eenigszins duister blijft). Maar evenals elk jaar der windoe, heeft ook elke maand van het jaar hare nĕptoe. In het Mohammedaansche jaar hebben, zooals wij gezien hebben, zes maanden 30, de zes overige 29 dagen; deze laatste zijn de 2de, 4de, 6de, 8ste, 10de en 12de maand, waarvan intusschen in de schrikkeljaren ook de laatste 30 dagen heeft. De nĕptoe's der maanden zijn: 7, 2, 3, 5, 6, 1, 2, 4, 5, 7, 1, 3. Men vindt ze op de volgende wijze. De eerste maand van het jaar heeft als nĕptoe onveranderlijk 7 (eigenlijk met de waarde van nul). Daar nu die eerste maand $4 \times 7 + 2$ dagen telt, zal de tweede maand twee dagen verder in de week aanvangen en heeft dus als nĕptoe 2. De tweede maand heeft slechts $4 \times 7 + 1$ dagen, en begint dus slechts drie dagen verder in de week dan de eerste, waarom zij als nĕptoe 3 heeft. Op deze wijze voortgaande bevindt men, dat de zesde maand acht dagen later in de week zou moeten beginnen dan de eerste, en dus 8 tot nĕptoe zou moeten hebben, indien niet de week

slechts zeven dagen had. Zij krijgt dus als nĕptoe 1. Op dezelfde wijze vindt men de nĕptoe's der overige maanden.

De nĕptoe's van jaren en maanden zijn voor den Javaan een gemakkelijk middel om den weekdag van een bepaalden datum of den datum van een bepaalden weekdag te berekenen. Stel b. v. dat men in het jaar Éhé, d. i. het jaar aanvangende met zondag, wil weten met welken dag de vijfde maand begint, dan besluit men uit de nĕptoe dezer maand, namelijk 6, onmiddellijk dat die maand zes dagen na een zondag, en dus op zaterdag begint.

Of nu de Jav. Moh. 8-kring, de windoe van 8 maanjaren, met (in den aanvang) het 2de, 5de en 8ste als schrikkeljaar van 355 (354 + 1) dagen, ontleend is aan het Moh. Egypte, en een oorspronkelijk Turksche vondst, dan wel een vernuftige Javaansche variant is op een ouderen Hindoe-Jav. 8-kring van 8 zonnejaren, verkregen door in 8 maanjaren het 3de, 5de, 8ste als schrikkeljaar van 354 + 30 = 384 dagen te tellen, moet nog uitgemaakt worden. Het eerste wordt tot heden algemeen als juist aangenomen.

Soerakarta heeft sedert Donderdag 11 December 1749 in den toen ingetreden Donderdagschen kalender Dal als schrikkeljaar losgelaten en voor dit jaar de zeer abnormale maandtelling aangenomen van 30, 30, 29, 29, 29, 29, 30, 29, 30, 29, 30 en 30 samen 354 dagen, welke wan-regeling ontsproot uit den wensch om Garĕbĕg Moeloed Dal — de groote garĕbĕg eenmaal in de 8 jaren — d. i. dus 12 Moeloed Dal op Maandag Pon te blijven vieren, zooals bij den Vrijdagschen kalender het geval geweest was. Jogjakarta heeft deze onregelmatigheid niet overgenomen en behield de regeling van vóór 1749, totdat het in 1804 nadat zelf de Woensdagsche kalender reeds een 40tal jaren door Soerakarta ingevoerd was, zich heeft geschikt naar de instelling van het toongevende Solo.

Ten slotte zij hier nog opgemerkt, dat de namen die aan elken dag ten gevolge zijner verhouding tot al die verschillende tijdkringen toekomen, tevens wijzen op de verschillende hoogere invloeden waaronder zulk een dag staat, en die zich open-

baren in het lot van een persoon, die op dien dag geboren is of van een werk, dat op dien dag ondernomen wordt. De zeer ingewikkelde woekoe-kalender, die de kombinatie van al deze tijdkringen en hunne verschillende wijzen van vereffening aanschouwelijk maakt, toont dus aan dengeen die in deze vermeende wetenschap ervaren is, met een oogopslag aan welke invloeden iemands leven is blootgesteld, en of een dag voor eenige onderneming al of niet geschikt kan geacht worden.

Ongelukkig worden wij, waar van de beoefening der wetenschap door de Javanen sprake is, altijd weder teruggevoerd tot de artes occultae, waarmede zij oneindig veel meer ophebben, dan met de kennis der natuurwetten, en die in hun leven en denken zulk een groote plaats beslaan, dat daarover alleen een uitgebreid werk ware te schrijven. Schier alle elementen van kosmografische en astronomische kennis, die zij van de Hindoes of Arabieren ontvangen hebben, zijn door hen tot wichelarij misbruikt, en het nut, dat zij eenmaal daaruit getrokken hebben voor de zeevaart, die in de Hindoeperiode, en ten deele ook nog later, tot hunne geliefde bezigheden heeft behoord, is meer en meer ingekrompen, naarmate zij zich meer uitsluitend aan den landbouw hebben gewijd.

Onder de sterrebeelden die de Javanen bij Hindoesche of Arabische namen kennen, behooren vooral de teekenen van den dierenriem vermeld te worden. Het gebruik oudtijds van die teekenen gemaakt, vertoont echter geen spoor van bekendheid met hunne betrekking tot den zonsomloop, maar is zuiver astrologisch; de Javanen hebben hunne namen gegeven aan de jaren van een twaalfjarigen cyclus, die vroeger in hunne wichelarij een groote rol moet vervuld hebben, maar thans schier geheel in onbruik is geraakt. Men vindt daarvan de sporen in een astrologisch werk, waarvan, onder den naam Palak Boeda Kawi, een exemplaar onder de Javaansche handschriften van the Royal Asiatic Society berust. „Het is," zegt de heer Cohen Stuart, „eene soort van astrologischen kalender, in een schrift geheel afwijkende van 't gewone

Javaansche, met teekeningen van draken en andere, meest fabelachtige, voorwerpen, kruisvormige figuren met letters of cijfers er in, enz, vergezeld van een begin van transscriptie in Javaansch schrift" [1]. In dit handschrift vindt men onder anderen eene afbeelding der teekenen van den dierenriem met verklaring hunner astrologische beteekenis.

Deze teekenen komen mede voor op de zodiakbekers, waarvan wij het tegenwoordig gebruik reeds beschreven [2]. Zij zijn herhaaldelijk afgebeeld en stellen voor: een geit met baard en gebogen hoorns (aries); een stier (taurus); een koningskrab (limulus moluccanus) die de tweelingen (gemini) voorstelt, omdat mannetje en wijfje bijna altijd bij elkaar zijn; een krab (cancer); een gedrochtelijke leeuw (leo) op de achterpooten staande; een zittende vrouw (virgo); een balans met twee schalen (libra); een schorpioen (scorpio); een gespannen boog met pijl (sagittarius); een garnaal met de twee groote voelhorens vooruitgestoken (capricornus); een wijdbuikige pot (aquarius); en een visch met olifantskop (pisces). Boven deze 12 teekens van den dierenriem staat een rij min of meer gedrochtelijke menschenfiguren, die eenigszins aan wajangpoppen doen denken. Boven den sagittarius staat echter altijd een vogel, die nu eens op een raaf, dan weder op een kip gelijkt. Boven dezen vogel staat een jaartal in oud-Javaansche cijfers, of een halve ster, of een zon; soms ook is die plek leeg. De figuren der bovenste rij, die op verschillende bekers overeenstemmen, staan in dezelfde volgorde boven de figuren der onderste reeks. Het zijn waarschijnlijk de goden van de sterrenbeelden, die dienden om telkens aan te wijzen wanneer de zon de verschillende teekenen van den dierenriem intrad. Voor zoover bekend hebben vier bekers in plaats van twee rijen slechts één rij figuren.

---

[1]) Bijdr. Inst. IIvi, 147. Er kan nauwelijks twijfel zijn of dit exemplaar is òf een kopij van het Tjeribonsche H.S. waaraan Raffles (op pl. 28) zijne afbeelding der teekenen van den Javaanschen dierenriem heeft ontleend, òf dat H.S. zelf. Vgl. Millies, Opmerkingen over den oud-Javaanschen dierenriem, in Versl. en Meded. d. K. Ak. v. Wet. Afd. Letterk. D. VII. 227.

[2]) Bl. 90 v.

De zodiakbekers worden vooral in Oost-Java bij het Tĕnggĕr-gebergte en in de residenties Kĕdiri, Probolinggo, Pasoeroean en Bĕsoeki gevonden. Zij dragen, voor zoover zij gedateerd zijn, jaartallen uit het bloeitijdperk van Madjapahit; deze jaartallen vallen tusschen 1243 en 1353 Sjâka. Welk gebruik oorspronkelijk ervan gemaakt is, blijft onzeker, hoewel de gissing van Millies, dat zij eene astrologische strekking hadden, bekrachtigd wordt door de uitkomst van het onderzoek van Brandes [1]), die de bovenste rij figuren met de sterrenbeelden, zooals zij op de palalintangan afgebeeld zijn, in verband brengt [2]).

Van meer beteekenis en meer praktisch nut is de Javaansche landbouw-kalender, die, in zijne overeenstemming met de bijzondere eischen van de rijstteelt op Java, eene zekere mate van oorspronkelijkheid verraadt. De werkzaamheden van den landbouw kunnen natuurlijk niet naar het maanjaar geregeld worden, en het is daarom, dat de Javanen ook nog tot heden een jaar behouden hebben, dat in zijn geheel en in zijne deelen aan den loop der zon beantwoordt. Het bestaat uit 12 mångså's, tijdperken van ongelijken duur, die men dus niet wel met den naam van maanden kan noemen. In iedere mångså zijn zekere bepaalde werkzaamheden op het veld te verrichten. Het begin en het einde der mångså's worden door de priesters bepaald naar de waarneming van de lengte der schaduw, hetzij van een staand persoon, gemeten met zijn eigen voeten, hetzij van een stijl, loodrecht op een horizontaal vlak geplaatst en beteekend met de lijn waarop de middagschaduwen vallen. Die lijn is verdeeld in zes deelen, die natuurlijk ieder jaar tweemaal, eens van noord naar zuid en eens van zuid naar noord door de middagschaduwen door-

---

[1]) Not. Bat. Gen. 1899, bl. 126.

[2]) H. H. Juynboll in Encycl. v. N. I. i. v. Zodiakbekers. — Over de Javaansche namen der teekenen van den dierenriem zie men A. W. T. Juynboll's „Lijst van Javaansche en Soendaneesche woorden uit het Arabisch of Perzisch afstammende” in het afzonderlijk deel der Bijdr. Inst. uitgeg. bij gelegenh. v. h. 6e Orient. congres, afd. Taal en Letterkunde, bl. 32.

loopen worden. Het geheel is zoo gesteld, dat de beide uiteinden beantwoorden aan de verste strekking der schaduw noord- en zuidwaarts, en de plaats van den stijl zelven aan de twee jaarlijksche doorgangen der zon door het toppunt. De gewone inlander heeft van het mångsåjaar doorgaans zoo gebrekkige voorstellingen, dat de opgaven van verschillende personen schier nooit overeenstemmen, en men veelal, den duur der twaalf mångså's naar hunne berichten bijeentellende, minder dagen krijgt dan een jaar bevat. Die verkeerde voorstellingen zouden echter geen nadeeligen invloed hebben, daar toch de priesters den aanvang van elke mångså en de werkzaamheden, die daarin moeten verricht worden, steeds aan het volk bekend maken, indien er ook bij hen niet veel aan het algemeen en nauwkeurig gebruik van dien zonnewijzer haperde. Daarom heeft de Soesoehoenan Pakoe Boewånå de VIIde eene vaste indeeling van het mångsåjaar verordend, waarbij zelfs de vereffening van het jaar van 365 dagen met den zonsomloop, door de inlassching van één dag in de vier jaren niet is vergeten. Het eerste jaar der nieuwe dus ontstane vaste tijdrekening, die thans jaarlijks in den Javaanschen almanak vermeld wordt, is aangevangen den 22sten Juni 1855. De oude namen der mångså zijn daarbij behouden. Zij zijn niets anders dan de gewone ranggetallen, die hunne opvolging aanwijzen, behalve dat de elfde en twaalfde mångså de eenigermate verminkte namen der overeenkomstige maanden van het Indische jaar dragen. De namen, volgorde en duur der mångså's zijn als volgt: 1. Kåså, 41 dagen; 2. Karo (of kalih kr.), 23 dagen; 3. Katigå (of katĕloe ng.), 24 dagen; 4. Kapat (of kasakawan kr.), 25 dagen; 5. Kalimå (of kagangsal kr.), 27 dagen; 6. Kanĕm, 43 dagen; 7. Kapitoe, 43 dagen; 8. Kawòloe, 26, doch elk vierde jaar 27 dagen; 9 Kasångå, 25 dagen; 10. Kasadåså (of kasapoeloeh ng.), 24 dagen; 11. Destå, (Sanskr. en oud Jav. jyesta) 23 dagen; 12. Sådå, 41 dagen.

Gelijk het geheele mångså-jaar een Hindoeschen oorsprong verraadt, is ook het woord mångså de Jav. uitspraak van het Kawi mângsa, tijd, of mâsa, maand Maar het woord

mångså wordt in 't Javaansch ook gebruikt voor de jaargetijden of moesons, die in het Maleisch door den Arabischen naam moesim (eigenlijk mausim) worden aangeduid. Men noemt den drogen moeson, die uit de 11de en 12de en de eerste vier mångså's bestaat, mångså panas of mångså katigå (katĕloe), en den natten moeson, die van de vijfde tot en met de 10de mångså omvat, mångså rĕndĕng. De Portugeezen hebben deze twee jaargetijden, die van de periodieke winden afhangen, en daarom ook die periodieke winden zelven, eerst zoo het schijnt mouçao, later ook monçao genoemd, op welken laatsten vorm wellicht het Javaansche mångså invloed heeft geoefend. Van hen is dat woord in de vormen mussone, mousson, moeson tot de Italianen, Franschen en Nederlanders, en in de vormen monzon, monsoon, monsum tot de Spanjaarden, Engelschen en Duitschers overgegaan.

De oude verdeeling van den dag in 16 uren is op Java in onbruik geraakt. Men kent er in het dagelijksch leven slechts de verdeeling van het etmaal in dag en nacht, en eenige uitdrukkingen van vage beteekenis, zooals ons dageraad, morgen, voormiddag, namiddag, avond en dergelijke. Echter is aan vele Javanen, zooals vanzelf spreekt, de Europeesche uurtelling bekend. De dag wordt thans op Arabische wijze geacht met zonsondergang aan te vangen. Uit astrologisch oogpunt is de dag verdeeld in vijf deelen, t. w. van zonsondergang tot des morgens acht ure, van acht tot twaalf ure, van twaalf tot drie, van drie tot vier, van vier tot zonsondergang. Elk dezer deelen werd geregeerd door een der volgende vijf Hindoesche godheden: Sjrî, Kâla, Wisjnoe, Mahesjwara, Brahmâ. De orde waarin deze goden over de deelen van het etmaal heerschappij voerden, veranderde dagelijks in dier voege, dat ieder deel bij regelmatige afwisseling eerst aan Sjrî, dan aan Kâla, enz. onderworpen was. Het deel van den dag door Mahesjwara geregeerd was het gelukkigste, dat van Sjrî was gelukkig, maar in minderen graad, dat van Wisjnoe noch goed, noch kwaad, dat van Kâla ongelukkig, dat van

Brahmâ het ongelukkigst van allen [1]). Maar in plaats van deze Hindoesche godheden stellen de hedendaagsche Javanen Ahmad, Djâbâraïl, Ibrâhim, Joesoep en Ngidjraïl. De maand moet altijd met Ahmad aanvangen.

De eklipsen van zon en maan worden door de Javanen aan eene zeer fantastische oorzaak toegeschreven. De mythe daaromtrent wordt in de Manik Mâjâ [2]) op de volgende wijze verhaald. Toen de goden, na de voltooiing des hemels, vergaderden om het water des levens te drinken, daalde een boetâ of reus, Rĕmboe Tjoeloeng geheeten, ijlings uit de lucht neder, om mede van dat water te drinken. Onbeschaamd zette hij het vat aan den mond en goot het water zich in de keel. Batârâ Tjândrâ, die dit bemerkte, stiet Batârâ Wisjnoe aan, zeggende: „Broeder Wisjnoe, daar is een boetâ, die mede het water des levens drinkt. Als hij onsterfelijk wordt, wie zal dan tegen hem bestand zijn?" Wisjnoe mikte daarop met zijn vernielenden pijl Tjâkrâ op den boetâ, en trof hem juist aan den hals, zoodat het hoofd van het lichaam werd gescheiden. Hij had het water reeds in den mond, maar het was nog niet verder gekomen, zoodat de pijl hem nog ter rechter tijd raakte. De boetâ stierf, maar zijn hoofd verhief zich in de lucht en veranderde in een titan, Rahoe of Karawoe geheeten, die steeds de zon en maan tracht te verslinden, en daarom voor de oorzaak van zons- en maansverduisteringen gehouden wordt. 't Is daarom, dat bij een eklips, grahânâ (skr. grahana) op rijstblokken en andere werktuigen zoo hard mogelijk wordt geslagen, om door het geraas den boetâ te verdrijven en zon of maan van zijne aanvallen te bevrijden. Dit is evenals in Hindo-

[1]) Raffles. Java I, 532; Crawfurd. Ind. Arch. I, 287. Men vindt iets dergelijksch op Bali, maar met andere namen en verdeelingen; zie Friederich. Voorloopig Verslag in Dl. XXIII der Verh. v. het Bat. Gen. 54. — Mahesjwara, de groote heer, is eigenlijk slechts een der tallooze namen van Sjiwa. — Zie ook Med. N. Z. G. XXIII, bl. 229, 333.

[2]) De Tantoe Panggĕlaran en het Adiparwa zijn de bron van dit verhaal. De overeenkomstige passage uit het oud-Javaansche gedicht Hariwijaya is medegedeeld en met den Sanskrittekst van het Adiparwan vergeleken door Dr. H. H. Juynboll in Bijdr. Inst. VI viii, bl. 106.

stan en op Bali nog heden op Java in gebruik, en men verkeert er in grooten angst, totdat de verduistering is geweken [1]).

De bestendige winden of moesons zijn in den Indischen Archipel bevorderlijk geweest aan eene vroege ontwikkeling van de zeevaart, en ook de Javanen hebben zich in de Hindoe-periode en ook later nog [2]) aan hunne leiding toevertrouwd. Van de Molukken tot aan Malakka en Atjeh strekte de Javaansche scheepvaart zich uit. Het verkeer ter zee dat indertijd bestond aan de djatikust van Java, van Pĕkalongan tot Soerabaja, was een veelbeteekenende moeson-vaart naar de eilanden in het oosten en westen. Door de ligging in het middelpunt van het verkeer waren de Javanen de aangewezen vrachtvaarders en scheepsbevrachters, naast wie alleen de Boegineezen in aanmerking kwamen. Zoowel door de Compagnie als door Sultan Agoeng van Mataram werd deze groote vaart gefnuikt; alleen de kleine inlandsche kustvaart bleef [3]). Dat ook de Soendaneezen een zeevarend volk waren, werd reeds gezegd [4]). Uit dien goeden, ouden tijd is de inlandsche naam voor het kompas, pandoman, overgebleven, afgeleid van dom, naald. Waarschijnlijk kenden de Javanen reeds vóór de komst der Europeanen in den Archipel het Chineesche kompas. Thans is de zeevaart in het algemeen, en dus ook de handelsvaart, vreemd aan de levenswijze der Soendaneezen en eigenlijke Javanen; niet echter van de Madoereezen en de bewoners van 't eiland Bawéan. Madoera houdt verbinding met den vasten wal van Java en daar bestaat, behalve kustvaart, nog zeevaart naar Bali, Kangean en Soembawa, naar Palembang, Riouw en Singapore, en naar Bandjermasin; daar is nog kennis van de zeevaart. Het aantal op Madoera thuis behoorende prauwen is zeer groot; in de stranddessa's zijn alle mannen zeevaar-

---

[1]) T. v. N. I. III. 1. 68; V. 1. 25; 1870. I. 271; Friederich. Voorloopig Verslag, 57.

[2]) Dl. I, bl. 299.

[3]) Mr. C. Th. van Deventer. Overzicht v. d. econ. toestand der inl. bevolking van Java en Madoera. 's Grav. 1904, bl. 104.

[4]) Bl. 206.

ders en voor zoover zij zich niet alleen aan de vischvangst wijden, varen zij als matrozen mede op de handelsprauwen.

Over zee gaan ook nog heden vele Javanen en Soendaneezen, hetzij als laskars, bedienden, of als bedevaartgangers naar Mekka. En hierdoor bezitten zij van vreemde landen, vooral van China, Japan, Indië, Perzië, Arabië en de aan Turkije onderworpen gewesten eenige kennis, die echter zeer gebrekkig en vaag is. Veelal is het hunne gewoonte overzeesche landen door den onbepaalden term sabrang, de overzijde van het water, den overwal, aan te duiden. Van de gedaante en bewegingen der aarde hebben de Javanen niet het minste begrip. De Javaansche taal heeft de volgende namen voor de vier hoofdstreken: wétan, het oosten; koelon, het westen; lor, het noorden; kidoel, het zuiden. Deze namen, die vooral ook dikwijls worden toegevoegd aan namen van plaatsen, om gelijknamige te onderscheiden, worden op dezelfde wijze als dit bij ons in de uitdrukkingen noordoost, zuidwest enz. geschiedt, met elkander verbonden om de vier voornaamste tusschenliggende streken aan te wijzen. Termen voor verdere verdeeling, zooals kidoel wétan kang kidoel voor z. o. ten z. hoort men ook enkele malen gebruiken.

Over de historische kennis der Javanen hebben wij reeds gesproken bij hunne letterkunde [1]. Wij moeten echter nog een enkel woord zeggen over die bijzondere wijze van de jaartallen aan te duiden, die onder den naam van Tjåndrå Sĕngkâlå [2]) bekend is. Zij bestaat in de kunst om zekere woorden, die ieder een bepaald cijfer en gezamenlijk de cijfers van het bedoelde jaartal voorstellen, zoo met elkander te verbinden, dat zij tevens niet alleen een zin vormen, maar liefst een zin, die een toespeling op de bedoelde gebeurtenis bevat. Een voorbeeld zal de zaak duidelijk maken.

Bij de besnijdenis van den tegenwoordigen kroonprins van Jogjakarta op 23 Sept. 1889 was een eerepoort opgericht waarop

---

1) Bl. 189.

2) Een Javaansch geschrift van dien naam is uitgegeven te Soerakarta, Voorneman, 1871.

het jaarcijfer was uitgedrukt in de woorden gapoerå ning satrijå angèsti adji, d. i. 1819, het Javaansche jaartal. Groneman [1]) vertaalt die worden aldus: de eerepoort van 's vorsten bloedverwanten, die den vorst (zegen) toewenschen. Die spreuk is tevens een chronogram, waarin de woorden gapoerå, satrijå, angèsti en adji de waarde hebben der getallen 9, 1, 8, 1, die van rechts naar links gelezen het jaartal 1819 geven. In de cijferbeeldspraak heeft alles wat een ingang is, een grot, hol of poort, de waarde van 9; vuur de waarde van 3; een mensch, god, vorst (adji), de maan, de waarde van 1; oogen de waarde van 2; astinå, een olifant, en wat daaraan herinnert, zooals angèsti, èsti, de waarde van 8, ten gevolge van de verwarring der Sanskritwoorden hastin (olifant) en asta (acht).

Met de filologische kennis der Javanen is het ook al niet gunstig gesteld. Van eene wetenschappelijke beoefening der moedertaal, zooals men bij de Hindoes en Arabieren aantreft, zijn weinig sporen te vinden, en van de oude dichtertaal, het Kawi, verstaat het tegenwoordig geslacht bijna niets meer. Men vindt echter enkele geschriften, die tot de studie der laatste betrekking hebben, zooals de bekende Dåså nâmå (letterlijk: de tien namen), eene verzameling van Kawische synoniemen, met aanwijzing van het fijnere verschil in 't Javaansch, beginnende met 10 woorden voor maan of maand. De Tjaråkå Båså, door Roorda beschreven als „een Javaansch werk, dat in alfabetische orde de verklaring bevat van onderscheidene benamingen van voorwerpen" [2]), volgens eene latere en betere omschrijving „vele eenlettergrepige wortels of grondvormen of tusschenwerpsels, hetzij verkortingen of aanhechtsels" [3]), heeft ook op het Kawi betrekking. In de oud-Javaansche literatuur zijn vele woordenboeken en grammatica's, b. v. de Krtabasa (verbastering van Sanskrtabhâsâ = de Sanskrittaal), Eka-

[1]) Bijdr. Kon. Inst. Vv, 1890, bl. 445.

[2]) Jav. Ned. Handwoordenboek, 135.

[3]) Roorda-Vreede-Gunning, I, 260. Vgl. ook Vreede, Cat. der Jav. en Mad. hss. der Leidsche Univ. bibl. bl. 361—63.

lawya, enz. en grammatica's, b.v. de Swarawyanjana [1].

De kennis der Arabische taal en literatuur onder de Javanen is over het algemeen hoogst gebrekkig en oppervlakkig en alleen langs den empirischen weg verkregen; zij zou vermoedelijk spoedig verloren gaan, indien hare beoefening niet door de Arabieren en Arabische mestiezen, die op Java zoo talrijk zijn, werd onderhouden en aangemoedigd.

Onderwezen wordt het Javaansche kind, later de Javaansche knaap, op meer dan ééne wijze [2]. Vooreerst thuis, door zijn vader, des avonds vóór de jeugd ter ruste gaat. Hij noemt dit met een Kawiwoord poerahita (verbasterd uit Sanskrit purohita). Om den geest der kinderen te scherpen geeft hij hun raadsels op, of vertelt hun verhalen, ook onderwijst hij de adat, fatsoenlijke manieren en eerbied voor ouders en ouderen; zoomede de moraal, Javaansche moraal. Van een objektieve opvatting van wat goed en kwaad is, van een geweten wordt niet gesproken. Kwaad is datgene wat onaangename gevolgen heeft voor den bedrijver. Men kent geen berouw, wel spijt. De Javaan onderwijst de moraal die hij toepast; elders onderwijst men een moraal die men niet toepast.

Ook staan het leeren tellen en rekenen en de kennis der windstreken op het leerprogramma. Veel meer Javanen kunnen lezen en schrijven dan zij die de school bezocht hebben; dat in welvarende dessa's iedere bewoner een naambordje aan de poort voor zijn huis heeft, mag niet als een teeken van ontwikkeling gelden, want meestal zijn deze op last van het bestuur of van den wĕdono door den dessa-schrijver aangebracht. Het lezen van den gewonen man beteekent in den regel niet veel; hij kan de woorden ontcijferen en weet ten naastebij wat er staan moet, en zijn schrijfkunst gaat niet verder dan het vermogen om eenige letters neer te krabbelen, die hem een

---

[1]) Over den Swarawyanjana zie men: Dr. H. H. Juynboll, Eene Ondjavaansche Sanskrietgrammatica. (Bijdr. Inst. VIvii, bl. 630).

[2]) Zie C. Lekkerkerker. De opvoeding van het Javaansche kind (Het Onderwijs, weekblad gewijd aan de belangen van opvoed. en onderw. in N. I.; 22 en 29 Sept. en 6 Okt. 1900).

naam, een boodschap of een getal herinneren. Maar er zijn een aantal gunstige uitzonderingen, ook onder de gewone dessa-Javanen.

Over het krâmâ en ngoko sprekende [1]), hebben wij gezegd, dat, volgens Brandes, zoowel de groote als de kleine man het krâmâ fraaier vindt en daaraan de voorkeur geeft boven het ngoko. Het zou verkeerd zijn daaruit te besluiten, dat de Javaan, in 't algemeen gesproken, ook kennis heeft van deze verschillende vormen. Inderdaad kent het Javaansche volk zijn taal al heel slecht en de meerderheid is niet in staat zonder tusschenpersoon met een hooger staand landgenoot of met een Europeaan een gesprek te voeren, dat behoorlijk in den vorm is. Het bestaan der taalsoorten is een groot struikelblok voor de verspreiding van het Javaansch, dat overigens geschikter is voor den beschaafde om zijn gedachten uit te drukken dan het Maleisch.

Dit brengt ons op de omgangstaal tusschen bruinen en blanken. Van de kennis der Europeesche talen, ook de Nederlandsche niet uitgezonderd, hebben tot voor korten tijd de Javanen nagenoeg geen werk gemaakt. De beweging om ten behoeve van Javaansche jongelieden leergangen te openen tot het aanleeren van de Hollandsche taal, is eerst eenige jaren geleden van Semarang uitgegaan en heeft op vele plaatsen navolging gevonden. Half uit instinkt, half naar een stelsel, hebben de Nederlanders de beoefening hunner taal, zelfs door aanzienlijke inlanders, vroeger altijd meer tegengewerkt dan aangemoedigd. De opvatting, dat het den Javaan niet past tot een Hollander, en vooral tot een Hollandschen ambtenaar, Hollandsch te spreken, zal echter ongetwijfeld langzamerhand voor een betere plaats maken. Van den anderen kant is men eerst omstreeks de helft der 19de eeuw de noodzakelijkheid gaan gevoelen, dat de Europeesche ambtenaren en allen, die met de bevolking van Java in nauwere aanraking komen, met de taal der Javanen vertrouwd zijn. In

[1]) Bl. 200 v.

vroeger tijd werd met de hoofden alleen gemeenschap geoefend door middel van het Maleisch; en met het volk, dat men door middel zijner eigen hoofden bestuurde, bemoeide men zich in het geheel niet. Voor geen der beide partijen was het Maleisch de moedertaal, en zoo is er een zeer verbasterde Maleische spreektaal ontstaan, die de Nederlanders aan de Javaansche hoofden hebben opgedrongen, maar die toch algemeen door hen verstaan wordt; de kapriolen in 't Maleisch van vele Europeanen, verschaffen aan de vlotter sprekende inlandsche hoofden vaak een stil genoegen.

In de langgar, de bidkapel die tevens tot schoolgebouw dient, wordt aan jeugdige Javanen het Arabische letterschrift onderwezen en geeft men hun een fragment van den Koran in handen, waarvan zij stukken werktuigelijk hardop leeren lezen, zonder dat zij verklaard worden. De schrijfkunst wordt niet geregeld onderwezen, maar spelenderhand maken de leerlingen zich daarvan iets eigen, en de onderwijzer tracht hun tevens een en ander in te prenten omtrent hunne godsdienstplichten. Minder algemeen is het onderwijs aan meisjes, maar waar het bestaat is het aan dat voor de jongens gelijk.

Aan de instellingen die pĕsantrèn heeten, wordt onderricht gegeven aan hen, die voor den geestelijken of voor den geleerden stand bestemd zijn; het omvat een of meer van de vakken, die tot de Mohammedaansche juridisch-theologische encyclopaedie behooren. Bovendien zetten de studenten het hardop lezen van den Koran voort en trachten zich verder te bekwamen in de praktijk der godsdienst-plechtigheden. Zoowel op de langgar als op de pĕsantrèn komen wij nog terug.

Met betrekking tot het onderwijs van regeeringswege aan inlanders te verstrekken, heeft men reeds vroeg het goede voorgehad. Daendels beval in zijne instruktie voor de regenten op Java's noord-oostkust dat „gezorgd moest worden voor het onderwijs aan de jeugd in de zeden, gewoonten, wetten en godsdienstige begrippen van den Javaan"; en aan dezelfde inlandsche hoofden werd in 1819 opgedragen te zorgen, dat zoovele kinderen als mogelijk was in het lezen en schrijven

zouden onderwezen worden en dat hun vroegtijdig geleerd werd, wat de plichten van goede en deugdzame menschen zijn. Maar daarbij bleef het voorloopig. Eerst in 1848 werd geld beschikbaar gesteld voor de oprichting van scholen onder de Javanen, voornamelijk bestemd tot opleiding van inlandsche ambtenaren. Daarna heeft vooral de instelling van het Departement voor onderwijs, eeredienst en nijverheid een grooten stoot gegeven aan de ontwikkeling van het inlandsch onderwijs. Bij de regeling daarvan [1]) werd uitgegaan van het beginsel dat alle godsdienst-onderwijs op de gouvernementsscholen verboden zou zijn. Op den duur voldeed het onderwijs niet; het werd weinig praktisch en kostbaar gevonden en de verplichting om het Nederlandsch aan te leeren werd afgekeurd. De uitkomst eener reorganisatie, waarmede men bedoelde het volksonderwijs van gouvernementswege eenvoudiger te maken en meer aan de behoefte van den gewonen inlander te doen beantwoorden, was dat de scholen in twee klassen verdeeld werden, die van de eerste klasse — bestemd voor kinderen van inlandsche hoofden en van andere aanzienlijke of gegoede inlanders — waar lezen en schrijven van Javaansch en Maleisch, rekenen, aardrijkskunde van Nederl. Indië, beginselen der kennis van de natuur, de geschiedenis des lands, handteekenen en iets van landmeten zou geleerd worden; en van de tweede klasse — bestemd voor de kinderen der inlandsche bevolking in het algemeen — met lezen en schrijven van Javaansch of Maleisch en rekenen als leervakken.

Behalve aan de scholen voor lager onderwijs der 1ste klasse bestaat voor de zoons van inlandsche hoofden en andere welgestelde inlanders gelegenheid tot ontwikkeling in de zoogenaamde hoofden-scholen; hier wordt ook Nederlandsch onderwezen. In 1893 werd aan een dergelijke school te Magĕlang het onderwijs uitgebreid met een kursus van 2 jaren, met de bedoeling daaraan het karakter te geven eener school voor de opleiding van inlandsche hoofden.

---

[1]) Zie St. 1871 n°. 104 en 1872 n°. 99. — Over het algemeen reglement van Loudon werd met een enkel woord gesproken in dl. II, bl. 432.

Behalve op deze gouvernements-scholen kan de Javaansche jeugd kennis vergaren op de bijzondere inlandsche scholen, onder Europeeschen invloed, die, willen zij op subsidie der regeering kunnen aanspraak maken, minstens met de gouvernements-scholen der 2de klasse moeten gelijkstaan; op deze gesubsidieerde bijzondere scholen wordt godsdienst-onderwijs toegelaten.

Op het eind van 1905 waren er op Java en Madoera 313 gewone lagere gouvernements-scholen der eerste en tweede klasse voor inlanders en 308 gesubsidieerde particuliere, de eerste met 47030 leerlingen (waaronder 2464 meisjes), de tweede met 21146 leerlingen (waaronder 3225 meisjes); het getal leerlingen der niet-gesubsidieerde scholen deed de som dezer cijfers stijgen tot 72861; dat is, de bevolking van Java en Madoera op 29 millioen schattende [1], $2^1/_2$ schoolgaand kind op elke duizend inwoners. Wat niet veel is. In Nederland bedraagt dit cijfer 115. Een faktor van beteekenis in de opvoeding van het Javaantje mag het onderwijs dus nog niet heeten.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Huiselijk en maatschappelijk leven.

Alvorens wij ons met den inlander in zijn dagelijksch leven gaan bezighouden, kennis maken met den Javaanschen landbouwer en zijn bedrijf, zal het noodig zijn in 't kort te schetsen zijne verhouding tot den grond waarop hij woont en tot het land dat hij bewerkt.

Beginnen wij daartoe met de Mohammedaansche rechtsvoorschriften. Het gemeenschappelijk grondbezit, dat, zooals wij zien zullen, vrij algemeen is in een groot gedeelte van Java, kan niet uit den invloed van den Islam verklaard worden; want het is aan het Mohammedaansche recht als zoodanig onbekend, ofschoon het als oude of uit bijzondere omstandig-

---

[1]) Bl. 19.

heden voortvloeiende instelling ook in andere Mohammedaansche landen voorkomt. De moslim erlangt, volgens het Mohammedaansche recht, den volledigen eigendom (milk, Jav. milik) der door hem ontgonnen gronden, tenzij door zijne ontginning de rechten mochten verkort zijn, die anderen zich reeds op dien grond hadden verworven. Op de landerijen evenwel, die reeds bebouwd waren, toen de opgezetenen door verovering aan het gebied van den Islam werden toegevoegd, heeft de staat onvervreemdbare rechten, indien bij de verovering de bevolking, zonder den Islam aan te nemen, krachtens een traktaat, waarbij zij de betaling van schatting op zich nam, in het bezit harer akkers gebleven is. Deze schatting draagt in het Arabisch den naam van charádj en moet van de landen waarop zij eenmaal gelegd is, ook dan betaald worden, wanneer de opgezetenen later den Islam aannemen of hunne akkers door verkoop in het bezit van moslims geraken. Nu heeft men wel beweerd, dat de padjĕg of tjoeké, de belasting die de Javanen in vroeger tijd van het produkt hunner akkers aan hunne vorsten betaalden en in de Vorstenlanden nog betalen, terwijl zij in de Gouvernementslanden thans, onder den naam van landrente, aan het Nederlandsch bestuur voldaan wordt, in haren oorsprong niets anders zou zijn dan die Mohammedaansche charádj; doch naar het ons voorkomt, ten onrechte.

Om dit te kunnen aannemen, zou men moeten vooronderstellen, dat de tijd het onderscheid tusschen landen wier bevolking den Islam vrijwillig aannam, en landen wier aanvankelijk ongeloovig gebleven bevolking zich bij traktaat onderwierp; tusschen landen reeds vóór de invoering van den Islam ontgonnen, en landen ontgonnen door de reeds geloovige bevolking, allengs geheel had uitgewischt. Want zeker is het, dat thans over geheel Java padjĕg betaald wordt, hetzij aan het Gouvernement of de landheeren die in zijne rechten zijn getreden, hetzij aan de Vorsten of de ambtenaren die door hen met de inkomsten van landerijen bezoldigd worden, zonder andere uitzondering dan die der pĕrdikan-dessa's, dat

zijn de dessa's waarvan de inkomsten, door bijzondere beschikkingen der Vorsten, voor Gode welgevallige doeleinden, zooals het onderhoud van moskeeën, scholen of heilige graven, zijn afgezonderd. Is dat wegvallen van alle verschil op zichzelf reeds minder waarschijnlijk, wij zullen te minder geneigd zijn, de padjĕg voor eene Mohammedaansche instelling te houden, wanneer wij hebben erkend, hoe weinig in 't algemeen het publiek en administratief recht van den Archipel door den Islam is gewijzigd, en daarbij hebben opgemerkt, dat de namen padjĕg en tjoeké zuiver Javaansch zijn, terwijl het nieuwe in godsdienst en recht door den Islam aangebracht, doorgaans met Arabische namen wordt genoemd.

Wij zouden echter niet durven beweren, dat de op Java betaalde belastingen steeds uitsluitend van inheemschen oorsprong zijn geweest, en zelfs geen spoor van de bijzondere belastingen, die volgens den Islam de geloovige vorst ten behoeve der gemeente aan ongeloovige onderdanen oplegt, op dat eiland zou voorkomen. In Bantam is een deel der bevolking in de bovenlanden aan het gezag der Mohammedaansche vorsten onderworpen, zonder terstond den Islam aan te nemen. Aan die bevolking was in den tijd van het Bantamsche sultanaat de betaling opgelegd van zekere schattingen, bekend bij de namen kiras en wang-lawang (deurgeld) [1]. Men heeft getracht aan te toonen, dat deze belastingen beantwoorden aan de schatting of charádj en het hoofdgeld of djizjah, door Mohammedaansche vorsten aan in bescherming genomen ongeloovigen opgelegd, en dat zelfs de naam kiras een verbastering zou zijn van charádj. Er bestaat inderdaad een zekere algemeene overeenkomst, ofschoon noch de kiras, noch de wanglawang, wat de bijzonderheden van aanslag, heffing, bedrag enz. betreft, overeenkomen met hetgeen de Mohammedaansche rechtsgeleerden omtrent charádj en djizjah voorschrijven [2].

---

1) Resumé van het onderz. naar de rechten van den inlander op den grond in Bantam. 228.

2) Vgl. W. Ph. Scheuer. Het grondbezit in de Germaansche mark en de Jav. dessa. Rott. 1885.

Geen zaak heeft de wetgevende macht in Nederland, sedert zij geroepen werd eene stem over de regeling der koloniale aangelegenheden uit te brengen, meer moeilijkheid opgeleverd, dan de onzekerheid omtrent de rechten op den grond, die aan de ééne zijde aan de vorsten, en dus ook aan het in hunne plaats getreden Gouvernement, aan de andere zijde aan de opgezetenen toekomen. De inlandsche landbouwer is van oudsher gewoon aan willekeurige beschikking van zijn souverein over al wat hij bezit, derhalve ook van zijn land. Dit kan niet gegrond zijn in het Mohammedaansche recht; want de Islam beschouwt den onbebouwden grond als een res nullius, die het volledige eigendom wordt van den eersten ontginner, terwijl de concessie tot ontginning door den vorst slechts als een maatregel van orde wordt aangemerkt; en op den bebouwden grond kent de Islam aan den souverein geene andere rechten toe, dan dat van, als hoofd van den staat, de inkomsten te heffen, die den staat toekomen van de gronden wier bevolking zich bij traktaat onderworpen heeft; voorts te zorgen, dat de opgezetenen van hunne zijde hunne verplichtingen vervullen, of hen anders uit hunne landen te zetten; eindelijk over die inkomsten in het belang van den staat te beschikken, ook door de heffing van eenig deel bij wijze van bezoldiging of belooning aan ambtenaren of krijgsoversten te vergunnen, of door de inkomsten van een stuk grond voor eenig Gode welgevallig doel af te zonderen. De Javaan erkent in zijn souverein den oppermachtigen beschikker over zijn grond en het komt niet in hem op, zijn eigen recht tegen zulk ingrijpen van zijne vorsten te verdedigen.

Dit begrip — de grond, geoccupeerd of niet, behoort aan den souverein en de bebouwers oefenen daarop alleen gebruiksrechten uit — is op Javaanschen bodem gewassen, is de oud-Javaansche, thans vooral in Midden-Java in het volksbewustzijn voortlevende rechtsopvatting.

In de Vorstenlanden vindt men het beginsel, dat de grond aan den souverein behoort en dat den landbouwer alleen het gebruiksrecht toekomt, nog in zijn meest oorspronkelijken vorm.

Daar beheerscht het maron-stelsel (van paro = helft) de agrarische toestanden [1]); de bouwgrond der dessa wordt in vijf deelen verdeeld; een vijfde is apanage (loenggoeh) van den běkěl, het dorpshoofd, die als 's vorsten rentmeester vergoeding ontvangt in belastingvrijen grond; vier vijfden blijven vorstengrond, dalěman, en van dezen krijgt de vorst de eene helft, hetzij in natura, hetzij in geld, als padjěg (van adjěg = hetgeen vast is), de landbouwer de andere helft van elken rijstoogst. De tweede gewassen waren oorspronkelijk vrij, maar later is ook soms hiervan door den vorst een aandeel geëischt en wel volgens het měrtěloe-stelsel, dat den vorst het recht geeft op een derde van de opbrengst. Eigenaardig is het zeker, dat naast den Vorstenlandschen term boemi dalěman, 's vorsten grond, voor de vier vijfden van de totale bouwgronden eener dessa die door den kleinen man in halfbouw beplant worden, een andere, aan den eersten gelijk, in zwang is, nl. boemi kongsèn, gemeenschaps-grond. De gelijkwaardigheid van beide termen wijst erop, dat de Vorstenlandsche dessa-Javanen, den door hen bewerkten grond wel als grond van den vorst erkennen, maar dat zij zichzelven als de wettige bezitters-in-gemeenschap van dezen vorstelijken eigendom beschouwen.

Tot dit stelsel van deelbouw zijn de agrarische toestanden in de Vorstenlanden nog terug te brengen, hoeveel ingewikkelder zij inmiddels geworden zijn. De zoogenaamde landverhuur kwam reeds voor in de 18de eeuw, toen Chineezen voor korter of langer tijd dessa's in pacht kregen van den vorst of van zijne ambtenaren, het recht kochten tot het heffen van de padjěg. Europeanen, ambtenaren zelfs, volgden, inden eerst het produkt in natura, de rijst, later voordeeliger produkten voor de Europeesche markt bestemd. Door tusschenkomst van den běkěl sloten zij met den landbouwer een overeenkomst, waarbij deze aannam voor hen op twee vijfden van den grond suiker of indigo te teelen, op de andere twee vijfden rijst voor zichzelven. Men noemt dit het glěbagan-stelsel

---

1) Zie Rouffaer's art. Vorstenlanden in Enc. van N. I., IV 617 v.

(van angglebag, om en om kantelen) omdat den eenen keer het eene twee vijfden-deel, den tweeden het andere met rijst bebouwd werd. Deze landverhuur heeft in Solo en Djogja een groote vlucht genomen. Wettelijk omschreven werd zij het eerst door de Solosche Anggĕr Sĕpoeloeh, in 1818 door den Soesoehoenan uitgevaardigd en waarin de rechten omschreven zijn die de landhuurders aan de Javaansche ambtenaar-verhuurders konden ontleenen en zelven weer mochten doen gelden tegenover de bĕkĕls en den kleinen man. De bĕkĕls op verhuurde gronden veranderden allengs geheel van karakter: van rentmeesters der vorsten werden zij mandoers van de Europeesche landhuurders, die ook het recht kregen hen te benoemen en te ontslaan.

Naar gelang het Europeesch bestuur meer op den voorgrond trad, is de landverhuur in de Vorstenlanden nauwkeuriger geregeld [1]). In Djogjakarta komt zij het meest voor in Mataraman, bestaande in de regentschappen Kalasan, Bantoel en Sleman. In Soerakarta is zij over het geheele gewest verspreid.

Waar in de gouvernementslanden dezelfde toestanden als de boven beschreven oorspronkelijk-Vorstenlandsche heerschten, is met de invoering van het landrente-stelsel aan de dorpshoofden eerst $^{1}/_{12}$ thans $8^{0}/_{0}$ toegestaan van de door hen geïnde, ook over hunne gronden verschuldigde belasting, en zij behielden daarnevens eenige aanspraken op een deel van den dorpsgrond.

Bij de Badoej's, het overschot der oude heidensche bevolking in de residentie Bantam, treft men mede het begrip, dat de grond den souverein behoort nog aan. Noch de handelingen der latere Mohammedaansche vorsten, noch die der Compagnie, waren geschikt om bij den inlander het denkbeeld te doen post vatten, dat hij op den vollen eigendom der gronden door hem ontgonnen en bebouwd, zoowel naar Hindoesche als naar Mohammedaansche rechtsbegrippen mocht aanspraak maken. Ook Raffles drukte als resultaat van zijn

[1]) Stbl. 1857, 116; 1884, 9; 1891, 255.

onderzoek omtrent den grondeigendom op Java, de overtuiging uit, dat die eigendom aan den souverein, in casu het Britsch Gouvernement, toekwam; en hij kende aan de landrente, die hij in plaats van de oude padjĕg stelde, het karakter toe eener huur, die de opgezetene aan den eigenaar voor het gebruik van den grond betaalt [1]). En het hersteld Nederlandsch gezag vond bij het beginsel, dat alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein van den staat is, eveneens zijne rekening, en maakte het, in de historische lijn blijvend, tot een der grondslagen van het stelsel van kultures; zoo moest wel de overtuiging van het goed recht dezer leer bij den Javaan hoe langer hoe dieper wortel schieten.

Tot de gronden waarop anderen eigendomsrecht uitoefenen behooren in de eerste plaats de elders in dit boek beschreven vrije of pĕrdikan-dessa's; in de tweede de partikuliere landerijen; in de derde de stukken grond, die niet begrepen zijn in het verbod tot verkoop van gronden door den gouverneur-generaal; ten vierde de gronden door de inlanders in agrarischen eigendom verkregen. Het overige, meer dan negen tienden van Java en Madoera, is eigendom van den staat.

Vermoedelijk hebben de twee vormen van het gebruiksrecht, het erfelijk-individueel en het kommunaal bezit zich naast elkander ontwikkeld, uit het rechtsbewustzijn, dat het bezit de prijs is voor de ontginning; de laatstgenoemde vorm vooral daar, waar de dessa-organisatie het krachtigst was, waar het dorpshoofd, tegenover den landsheer aansprakelijk, op zijn beurt het dorp aansprakelijk stelde voor de opbrengst der ontginning; het kommunaal bezit werd derhalve, vooral in de streken waar 's vorsten macht zich het sterkst deed gevoelen, de gebruikelijke vorm van grondbezit, in Midden-Java dus, beginnende met Tjeribon en eindigende met Probolinggo; ter weerszijden daarvan, in Bantam, de Preanger, Krawang en

---

1) Vandaar dat in Bantam de landrente zelve door de inlanders zeer dikwijls séwa, d. i. huur, wordt genoemd. Resumé. 230.

het kleine stukje gouvernements-grond in Batavia, ten westen, en in Bĕsoeki ten oosten, is het erfelijk-individueel bezit algemeen. Voor de gouvernements-landen op Java is de verhouding van beide vormen van bezit half om half; op Madoera vindt men alleen erfelijk-individueel bezit.

Het beginsel, dat het gebruiksrecht op den grond niet vatbaar is voor vervreemding door inlanders aan niet-inlanders geldt zoowel voor het individueel als voor het kommunaal bezit.

In de periode van het kultuurstelsel heeft het kommunaal bezit zich uitgebreid ten koste van het individueele [1], en het lag voor de hand, dat men, toen het stelsel van Van den Bosch langzaam aan gesloopt was, op middelen zon, om de bevolking een bezitsvorm te doen kiezen dien haar het best paste [2].

Het was een der bedoelingen van de kultuurwet van den minister Fransen van de Putte, de oplossing van het gemeentelijk in individueel bezit aan te moedigen en wettelijk te regelen. Na het verwerpen dezer wet, dat in Mei 1866 de aftreding van Van de Putte tengevolge had [3], is het vraagstuk der konversie van gemeentelijk in individueel bezit, langen tijd bestudeerd. Volgens eene circulaire van 15 Aug. 1880 [4]) bracht de inlandsche bevolking nergens uit eigen beweging konversie tot stand. De konversies, die in een aantal dessa's van Midden-Java hadden plaats gehad, werden genoemd „in meerdere of mindere mate door het bestuur geprovoceerd"; de bevolking bevond zich daardoor in een toestand, die haar knelde en stond herhaaldelijk voor vragen die haar in verlegenheid brachten. Het oude verband tusschen grondbezit en dienstprestatie, belastingplicht en familie- en erfrecht bestond niet meer; en de bevolking, geheel verbijsterd, wist dikwijls niets beters te doen dan maar weer tot het oude kommunaal bezit terug te keeren. De noodig gebleken regeling van de wijze

1) Zie dl. II, bl. 418.

2) Zie Mr. C. Th. van Deventer. Overzicht, bl. 11; en Mr. W. B. Bergsma in Encycl. v. N. I. dl. I, bl. 603.

3) Dl. II, bl. 430. 4) Bijbl. 3593.

van konversie is beproefd in 1885 [1]); zij gaat uit van het beginsel, dat de bevolking vrij moet zijn, den vorm van bezit te kiezen dien zij verlangt. De gevolgen der verwisseling van bezit zijn in deze verordening echter niet geregeld, noch de hinderpalen uit den weg geruimd, die de bestaande toestanden, met name de heerendiensten, aan de konversie in den weg stellen. Van de gelegenheid tot konversie is in den loop der jaren dan ook hoogst spaarzaam gebruik gemaakt.

Zooals wij vroeger hebben medegedeeld [2]) stelt de agrarische wet den inlander in de gelegenheid, den zoogenaamden agrarischen eigendom te verkrijgen, die zich van den westerschen eigendom hierdoor onderscheidt, dat aan den agrarischen eigendom de verplichtingen tot het betalen van landrente en het praesteeren van heeren- of kultuurdiensten, die aan het bezit waaruit het recht voortkwam verbonden waren, blijven kleven; dat de aldus in eigendom toegekende grond voorshands niet kan worden vervreemd aan niet-inlanders en dat daarop geen ander zakelijk recht kan worden verleend dan het recht van hypotheek. Op het eind van 1905 behoorde een uitgestrektheid van ongeveer 7447 bouws aan inlanders in agrarischen eigendom.

Is het individueel bezit heerschend in het oosten en het westen, het gemeentelijke in al de gouvernementslanden van eigenlijk Java, een eenigszins afwijkende toestand heerscht op de zoogenaamde particuliere landerijen, die het grootste gedeelte van de residentie Batavia, een deel van Bantam en uitgestrekte gedeelten van Tjeribon beslaan. Deze zijn aan het staatsdomein onttrokken en met tal van hoogheidsrechten over de opgezetenen overgedragen, meestentijds verkocht, aan bijzondere personen. Hier zijn Europeesche landheeren dus in de rechten gekomen, die men vroeger als de rechten van den souverein beschouwde.

In 1870 is de regeering begonnen beschikkingen te nemen over aanzienlijke deelen van het staatsdomijn door de vesti-

---

1) Stbl. 1885, 102. 2) Dl. II, bl. 431.

ging op die gronden van het erfpachtsrecht voor den tijd van hoogstens 75 jaar. Het zijn vooral de hooger gelegen boschgronden waarop ten gevolge van deze bepaling produkten voor de Europeesche markt geteeld worden. De inlandsche bevolking vindt hier werk; maar een inlander als rechthebbende op een erfpachtsperceel is een groote zeldzaamheid.

Bijna alles wat wij hier, zoo beknopt mogelijk, over het grondbezit op Java gezegd hebben, gaat geheel om buiten het Mohammedaansche recht; want dat de landerijen door de Javaansche vorsten aan hunne ambtenaren toegewezen, overeenkomen met de iqtá's of genotskoncessiën aan ambtenaren en veldoversten, die reeds onder het Khalifaat voorkwamen, schijnt meer aan gelijkheid van toestanden dan aan rechtstreekschen invloed toe te schrijven te zijn. Alleen de milik der Javanen beantwoordt volkomen aan een Mohammedaansch rechtsbegrip. Ofschoon ook inlandsche woorden, die het begrip van eigendom uitdrukken, volstrekt niet ontbreken, hebben de inlanders zich het Arabische woord milik toegeëigend, omdat zij erkenden, dat hun begrip van eigendom geheel met dat van het recht overeenkomt.

Om den Javaan in zijn huiselijk en maatschappelijk leven te leeren kennen moet men zich niet aan de kustplaatsen ophouden, waar de Europeanen een groote maar niet weldadige verandering in de leefwijze der inlanders hebben teweeggebracht, maar naar het binnenland gaan en het leven in de dessa gadeslaan [1]).

De dorpen op Java worden door de Europeanen in het algemeen dessa genoemd. Het is 't laag-Javaansche désâ, waarvoor de hooge taal doesoen zegt. Oorspronkelijk moet de dessa overal eene verzameling geweest zijn van aaneensluitende woonerven, zooals men ze tegenwoordig nog vindt in de lagere streken van Midden- en Oost-Java. In de bergstreken echter en veelal ook in de Soendalanden is de dessa of, zooals ze in de Soendalanden heet de kĕloerahan, lang-

---

[1]) Zie ook C. Poensen, Iets over de Jav. desa, in Med. N. Z. G. XXXVII.

zamerhand eene verzameling van gehuchten geworden, doekoe geheeten, in 't Soendaneesch ook wel lĕmboer of babakan, hetgeen ontginning beteekent.

De gehuchten zijn ontstaan, doordat bij toeneming der bevolking nieuwe ontginningen noodzakelijk werden en de daarvoor gebruikte velden te ver van de kom der gemeente verwijderd waren, zoodat de dessa volkplantingen uitzond. Over 't algemeen bleven deze gehuchten met de moederdessa een geheel uitmaken, doch vroeger — een dertig jaren geleden — toen er op 't punt van het splitsen van dessa's nog geen beperkende bepalingen bestonden, gebeurde het dikwijls, vooral als de dessa te groot werd of de gehuchten te ver van de moederdessa verwijderd waren, dat zij zich daarvan afscheidden en eene afzonderlijke dessa vormden onder een eigen dorpshoofd, dat zij zelf kozen, of zich, met ter zijde stelling van hun recht op vrije keuze, lieten opdringen door hun regent of hun distriktshoofd (wĕdana), die daardoor zijn invloed in de dessa vermeerderde en blijde was, op zulk eene wijze een zijner talrijke familieleden, die op zijn beurs leefden, aan een winstgevend baantje te kunnen helpen.

Over 't algemeen zijn de dessa's niet groot; dertig tot honderd huisgezinnen tellen zij; in eigenlijk Java komen echter wel eens dessa's voor met twee honderd en meer, ja soms met ruim duizend gezinnen. Het behoeft geen betoog, dat die vele kleine dessa's, waaronder er zelf enkele van drie of vier huisgezinnen, goed politietoezicht ondoenlijk maakten en veel administratieven omslag gaven. Was echter de gouverneur-generaal Van Rees van oordeel, dat men niet tot de vereeniging van dessa's moest overgaan, als de stemgerechtigden, ook al waren zij niet talrijk genoeg om eene op zich zelf staande dessa te blijven vormen, zich eenparig tegen den voorgestelden maatregel verklaarden [1]), elf jaren later zou dit onder den gouv. gen. Van der Wijck geheel veranderen. Deze bepaalde nl. [2]) dat men met de vereeniging van dessa's niet

---

[1]) Bijblad 4436. [2]) Bijblad 5083.

meer, zooals tot nog toe, behoefde te wachten, tot er eene betrekking van hoofd eener kleine dessa openviel, doch dat men steeds een voorstel daartoe mocht indienen.

Het daarop betrekking hebbend besluit kon dan, overeenkomstig het verzoek der bevolking, dadelijk of eerst later bij de eerstvolgende vakature van hoofd van een der betrokken dessa's in werking treden. In beide gevallen worden de dessahoofden, die op het oogenblik, waarop het besluit in werking treedt, nog in funktie zijn, eervol als zoodanig ontslagen en wordt door de gezamenlijke kiesgerechtigden der nieuw gevormde dessa een dessahoofd gekozen.

Het spreekt vanzelf, dat met dezen maatregel een groote onbillijkheid begaan wordt tegenover de nog in dienst zijnde titularissen, want deze worden opeens ontslagen, zonder in de goede uitoefening van hun ambt tekort geschoten te zijn. Wel is waar bestaat voor hen de kans, dat zij tot hoofd der vereenigde dessa gekozen worden, doch ieder, die met de dessa-toestanden bekend is, weet hoe er gekuipt wordt en hoe gering die kans is voor de hoofden der kleinere dessa's. Immers zij mogen in 't gunstigste geval alleen rekenen op de stemmen hunner eigen dorpsgenooten en die kunnen de meerderheid niet halen. Menige gegoede familie, die van vader op zoon de burgemeesters-betrekking in haar dorp vervuld had, is daardoor tot armoede vervallen, doch het bijzondere belang heeft in deze voor het algemeen moeten wijken, want voor de ontwikkeling van Java dienen de kleine dorpjes te verdwijnen en behoort men geleidelijk te geraken tot het verkrijgen van grootere dessa's, wier gebied één aaneengesloten geheel vormt, begrensd, zooveel mogelijk, door natuurlijke grenzen [1]). Dit laatste nu is juist tot nog toe alles behalve het geval, want, zijn de erven der dessa's of gehuchten aaneengesloten, de bouwgronden van verschillende dorpen liggen veelal door elkaar, hetgeen het politietoezicht zeer bemoeilijkt. Wilde men nu met het doen verdwijnen van deze enklaves wachten tot

---

[1]) Artikel 1 der „Nieuwe Regelen", enz., opgenomen in Bijblad 5083.

er vakatures ontstonden en tot de betrokken bevolking het goed vond, dan zou het eeuwen duren, eer de toestand merkbaar verbeterde. Daarom is men in de laatste tien jaren in verscheidene gewesten bezig om, volgens algemeene regelen, de vereeniging van meerdere dessa's tot aaneengesloten komplexen te bewerkstelligen en is zoodoende hun aantal reeds aan het slinken. Eenige cijfers van den toestand voorheen en thans zullen het bovenstaande verduidelijken [1]). Het aantal dessa's in de Gouvernementslanden, dus met uitsluiting van de particuliere landerijen en van de Vorstenlanden, bedroeg:

in 1872: 31,517
in 1887: 30,273
in 1902: 27,229.

Zij werden bewoond door:

in 1872: 2,940,467 huisgezinnen,
in 1887: ± 4,000,000 „
in 1902: ± 5,000,000 „

met een totaal bevolking van:

in 1872: 13,864,173 personen.
in 1887: ± 17,000,000 „
in 1902: ± 24,000,000 „

Dit geeft gemiddeld:

in 1872:	93 huisgez.	en 440	personen	per dorp.
in 1887:	132 „	„ 561	„	„ „
in 1902:	184 „	„ 881	„	„ „

Men ziet eruit, dat de toestand in de laatste dertig jaren wel verbeterde; het aantal dessa's is met ruim 4000 verminderd en het aantal huisgezinnen en bewoners van iedere dessa is in dien tijd ongeveer verdubbeld.

Denken wij ons een vreemdeling op Java, die er voor het eerst van eene hoogte een uitgestrekt landschap, zelfs in een

[1]) De cijfers van 1872 zijn uit den eersten druk van dit werk; die van 1887 en 1902 zijn genomen naar gegevens uit de Jaarcijfers van 1904, bewerkt door het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voor de huisgezinnen en het inwonertal zijn zij globaal genomen, omdat de korrespondeerende jaartallen er niet in voorkomen en de cijfers der particuliere landerijen er niet afgetrokken zijn.

goed bebouwd en dicht bevolkt gedeelte des eilands, aanschouwt, hij zal zich aan ons voordoen met de vraag op de lippen, waar toch de dorpen te vinden zijn, die den inlander tot woonplaats verstrekken. Van huizen of torens is nergens een spoor te vinden; slechts boschjes met dicht loofgewelf liggen tusschen de bouwlanden verstrooid. Maar in die boschjes zijn de woningen verscholen. Een woud van kokospalmen, pisangs en andere vruchtboomen, en talrijke bamboestoelen, als het ware een eiland vormende te midden der zee van sawahs die het omgeeft, — ziedaar het tooneel dat gewoonlijk een Javaansch dorp op een afstand aan de blikken van den beschouwer biedt.

Een uitzondering hierop maken de dorpen in de hoogere bergstreken (van ongeveer 3500 voet en hooger), waar men de huizen wèl op een afstand kan zien, omdat de kokospalmen en de meeste andere vruchtboomen, op die hoogte geen vruchten meer dragend, ontbreken en ook omdat de zon op deze hoogte te welkom is, dan dat men hare warmte door schaduwrijke boomen zou weren. De erven zijn daar ook veel kleiner door het hellende terrein en dat kleine plekje erf heeft men broodnoodig om de gewasschen kleederen en de produkten van het veld (tabak, maïs, enz.) te drogen; want in die hooge bergstreken zit men dikwijls in nevel en wolken en daar schijnt de zon niet den ganschen langen dag, zooals zij in de benedenlanden pleegt te doen.

De sawahs, die de dessa omgeven, behooren òf gemeenschappelijk aan hare gezamenlijke, òf individueel en erfelijk aan hare bijzondere ingezetenen. Op de verdeeling onder de rechthebbenden van de gemeenschappelijk bezeten gronden, die in alle Gouvernements-residentiën van Midden-Java de individueel bezetene zeer ver in uitgestrektheid overtreffen, zullen wij straks gelegenheid hebben bij de beschouwing van de klassen harer bewoners terug te komen. Laat ons vooraf zien, hoe eene dessa zich voordoet, wanneer wij over de als voetpaden dienende galĕngans, die de vakken der sawahs vaneen scheiden, of dwars over den na het snijden der padi droog staanden bodem haar genaderd zijn.

De nabijheid der dessa's kondigt zich aan door akkers van geringeren omvang, voor de kleinere kultures bestemd, en door allerlei in haren omtrek geplant, nuttig, dikwijls fraai bloeiend geboomte, waardoor zich smalle voetpaden slingeren. Hier en daar echter wordt het uitgestrekte veld door wegen doorsneden, die, wat de breedte betreft, aan weêrszijden met kĕnari-, tamarinde- en tal van andere hooge en lommerrijke of snelgroeiende nuttige boomen beplant, de prachtigste lanen vormen die men zich kan voorstellen. Daarnevens komen ook minder breede wegen of lanen voor van djohar-, waroe- en toeriboomen, die met schoone en groote bloemen prijken; van een moerbezieboom (Morus macroura), van wiens geklopten bast wel eens Javaansch papier (dĕloewang) wordt gemaakt [1]); en, vooral in Midden-Java, ook van den gomrijken koedakoedaboom (Odina gummifera) [2]), wiens gespleten teenen voor vlechtwerk dienen, en die op de wijze onzer knotwilgen behandeld wordt. Pandanen wier groote bladeren tot het vlechten van matten worden gebezigd, zooals Pandanus latifolius en Pandanus samak en onderscheidene andere snelgroeiende en dichtbladerige struiken vormen de heggen, die de kleine stukken grond in de nabijheid der dorpen omtuinen.

De lanen en paden, die den toegang tot het dorp vormen, brengen ons weldra voor een dichte bamboe-heg, die de gezamenlijke huizen en erven en hunnen met velerlei schakeeringen van groen getinten rijkdom van palmen en vruchtboomen omsluit. Duizenden van 40 tot 70 voet hooge, pijpvormige, in geledingen gedeelde, groene, dicht op elkander gepakte halmen, van wier toppen een zacht en ritselend loof in bevallige bogen afhangt, vormen eene ondoordringbare haag, terwijl slechts enkele openingen, als poorten in dezen levenden muur, den

---

[1]) Gewoonlijk wordt het sterke Javaansche papier gemaakt van den bast van Broussonatia papyrifera, den gloega-boom of papier-moerbezie. De bereiding van dezen bast tot papier geschiedt vooral in Ponorogo. Zie verder in Encycl. v. N. I. III, 204.

[2]) In 't Soendaneesch heet hij kĕdondong en in 't Jav. kajoe koedå of kajoe djaran.

toegang tot het eigenlijke dorpsbosch vergunnen. Dit bosch verschilt in omvang naar de grootte der dessa, maar heeft niet zelden twee à drie palen in doorsnede. Onder de boomen en struiken, die men hier in verbazende verscheidenheid vereenigd ziet, wordt de bodem veelal zorgvuldig schoon gehouden, en hier en daar ontwaart men tusschen de stammen de woningen der Javaansche landbouwers, schier geheel opgetrokken uit dezelfde bamboe-soorten die aan het gansche dorp tot ringwal verstrekken.

Bij de bouwwijze en inrichting dezer woningen willen wij, eer wij verder omzien naar hetgeen de dessa ons te beschouwen geeft, eenige oogenblikken verwijlen [1]).

Het gewone inlandsche huis wordt in het Maleisch roemah, in het Soendaansch imah, in het laag-Javaansch omah, doch in het hoog-Javaansch grijå genoemd. Men kan het in het algemeen beschrijven als een kleine vensterlooze hut, die de bewoner zelf geheel van bamboe vervaardigd en met alang-alang-gras of met atap (waarvoor men doorgaans de bladeren van den nipah- of van den kirai-palm bezigt) gedekt heeft. Er zijn echter eenige plaatselijke verscheidenheden, en inzonderheid bestaat er tusschen de Soendaneesche en de echt-Javaansche woningen een in het oog loopend verschil. De eerste zijn imah galadag, huizen met een vloering van naast elkander gelegde bamboe, en worden, als zij afgewerkt en behoorlijk ingericht zijn, ook imah tangga genoemd, in welke verbinding het woord tangga Maleisch is en t r a p beteekent. Deze huizen staan doorgaans twee of drie voeten boven den grond en rusten op palen, meestal verlengde stijlen of stutten, een enkele maal ook gemetselde pilaartjes, zoodat er eene ruimte onder het huis open blijft (kolong), welke doorgaans afgedeeld wordt om tot verblijfplaats van kippen of eenden en ook wel eens van geiten te strekken. Men heeft dus een soort trap of opstapje, glodog, met eenige weinige sporten noodig om het

---

[1]) Vgl. C. Poensen, Jav. woningen en erven, in Med. N. Z. G. XIX; en Lijst van Jav. woorden die betrekking hebben op den huisbouw, in Med. XX.

huis te bereiken; maar schoon men dikwijls van imah tangga hoort spreken, wordt een trap zelfs in het Soendaasch nooit tangga, maar steeds taradjè genoemd. Wallace, die in den Archipel veel aan de kuststreken vertoefde, zag ook in de niet aan het strand gelegen hoogstaande woningen overblijfsels uit een zeevaart-periode. De bewoners van Insulinde, van oudsher visschers en zeevaarders, zouden hunne dorpen bij voorkeur gevestigd hebben aan de lage stranden en bij de mondingen der rivieren, waar de vloed den geheelen omtrek onder water zette. De huizen op palen te bouwen was dus het middel om ze droog te houden, terwijl de afval die zich daaronder allicht verzamelde, door het water weggespoeld werd. Later, toen men zich in het binnenland op drogen grond ging nederzetten, zou men de gewoonte, om op palen te bouwen, gehouden hebben. Hiernevens staat de onderstelling, dat men oorspronkelijk het huis op palen bouwde om het gemakkelijker te kunnen verdedigen. In de tot voor korten tijd onafhankelijke streken der binnenlanden van Sumatra, Borneo en Celebes dienen de op palen staande huizen als vestingen, al of niet door versterkingen omgeven. Hoe moediger de stammen, hoe lager de huizen, zou men in midden-Borneo kunnen zeggen. De opvatting van Wallace is dus te eenzijdig; ten opzichte van de Soendaneesche huizen kan men alleen zeggen, dat zij overblijfsels uit een vroegere periode moeten zijn, zooals men er meer onder de Javanen en Soendaneezen vindt. Of laatstgenoemden een tijdperk gekend hebben waarin zij hooge huizen bouwden in lage landen, tegen de overstroomingen, weet men niet; met meer zekerheid kan men zeggen, dat zij gedurende langen tijd in het thans door hen bewoonde bergland hunne hooge huizen als vestingen gebruikt moeten hebben. Dat tegenwoordig in de Segara Anakan nog visschersdorpen op hooge palen vóórkomen, doet hieraan niets af[1]).

---

1) Mededeeling van prof. dr. A. W. Nieuwenhuis. Zie ook hierover zijn boek Quer durch Borneo, II 147.

Welke ook oorspronkelijk de bedoeling geweest is — de Soendaneesche woningen zijn ontegenzeggelijk veel droger en frisscher en daardoor gezonder dan de woningen van Midden-Java, die onmiddellijk op den grond gebouwd zijn en geen eigen vloer hebben. Wellicht is dit laatste weer een spoor van Hindoeschen invloed, daar in Hindostan de woningen algemeen op den grond gebouwd worden. Overigens is een goed gemaakte bamboezen vloer in een huis op palen, waarbij steeds rotan in plaats van spijkers of pennen als verbindingsmiddel dient, glad, lenig en buigzaam, en even gemakkelijk om er blootsvoets op te gaan als aangenaam om er op te slapen, wanneer hij met matten bedekt is.

Op Java heet de woning van den gewonen inlander omah limasan, welke naam evenwel niet bepaald een op den grond in tegenstelling met een op palen staand huis aanwijst, maar betrekking heeft tot den vorm van het dak. Het is namelijk een huis met vier schuins tegen elkaar opstaande dakvlakken, twee grootere en twee kleinere, waarvan een der grootere nog een minder hellend verlengstuk heeft, een zoogenaamd wolvedak. Hieronder bevindt zich een open, slechts gedeeltelijk door een laag hekwerkje (wantjak of pantjak soedji) afgesloten voorgaanderij (èmpèr Jav., tĕpas Soend.). Dit soort huizen is het meest voorkomende type, vooral in de Soendalanden en vormt een tegenstelling met de zeldzamer voorkomende omah kampoeng of omah srotongan, een huis in den loodsvorm met rechtopgaande gevels en twee tegenover elkander opstaande dakvlakken, die de geheele breedte daarvan bedekken, terwijl de zijopeningen gesloten worden door rechte bovenzijwanden van driehoekigen vorm, toetoep kéong genoemd. Andere soorten van huizen, naar de daken onderscheiden, zijn nog de omah djoglo met acht afdaken, vier steile in het midden met vier minder hellende verlengstukken; dan de omah toempang met een dubbel of stapeldak, eigenlijk een djoglo-dak, uit twee gedeelten bestaande, waarvan het steile middengedeelte hooger is en boven de vier verlengstukken uitkomt; deze verdienen dien naam hier dus niet,

doch vormen een eigen dak. De omah djoglo is het gewone model voor huizen van inlandsche hoofden, terwijl de omah toempang dat is voor moskeeën en ook voor huizen van aanzienlijkere hoofden, als regenten.

Nog twee typen van huizen naar de daken zijn het patjoel-gowang-huis, een zeer eenvoudig model, hebbende nl. een srotongan-dak met slechts één minder hellend verlengstuk aan de voor- of achterzijde, en het dårå-gĕpak-huis, eveneens met een srotongan-dak, doch van alle zijden van verlengstukken voorzien.

Behalve de bovengenoemde heeft men ook bijzondere namen voor andere kleine verscheidenheden van bouwwijze of inrichting, zooals de omah tjĕblok, waarvan de palen niet op neuten staan, maar in gaten in den grond zijn bevestigd en de omah gĕdong, of huizen van gebakken steen, die men eertijds nagenoeg alleen op hoofdplaatsen en in Chineesche vestigingen aantrof, doch thans hoe langer hoe meer ook in de dessa gaat vinden, vooral in welvarende streken.

In de afdeeling Tamanggoeng, met name op de hoofdplaats en in de handelsplaatsen Paraän en Ngadiredjo, waar groote Chineesche wijken gevestigd zijn en de bevolking welvarend is door den handel in Kĕdoe-tabak, komen veel omah gĕdong voor, doch van ongebakken steen gebouwd. De metselsteenen daarvoor gebezigd, zijn ongeveer anderhalf maal zoo groot, als de gewone en worden gemaakt van zwarte klei, vermengd met koeien- of karbouwenmest. Zij zijn minder goed tegen vocht en regen, doch beter tegen aardbevingen bestand. Natuurlijk zijn zij veel goedkooper.

In de Soendalanden, waar de bevolking minder dicht en het bouwmateriaal overvloediger is, zijn de woningen veelal grooter en ruimer en is het gebinte meestal van hout; in Midden-Java daarentegen zijn de woningen kleiner en vindt men ook veel het gebinte en de steilen van bamboehalmen. Nagenoeg overal op Java zijn de wanden en beschotten gemaakt van gespleten, geplette en daarna gevlochten bamboe. Waar het hout overvloedig is, zijn de wanden ook wel van

planken gemaakt, en zijn de houten stijlen en deuren soms fraai besneden.

De daken, pajon, zijn gewoonlijk bedekt met strooken, wĕlits, van alang-alang-gras of nipah-bladeren. In streken, waar veel hout voorkomt, vooral in de nabijheid van djatibosschen, bezigt men dikwijls sirap, een soort pannen van platte stukken hout, terwijl in de laatste tientallen jaren de gegoede inlanders hoe langer hoe meer gebakken pannen, gentèng, gaan gebruiken. In het gebergte van Oost-Java, waar de bamboe nog veel in het wild groeit, n.l. de groote bamboe-pĕtoeng, en de alang alang schaars is, wordt algemeen als dakbedekking klakah gebruikt. Dit zijn in tweeën gekloofde bamboehalmen, waarvan eerst een laag van stukken ongeveer twee meter met de holle zijde naar boven op het dakgeraamte wordt gelegd, terwijl daarna de voegen door een tweede laag, met de bolle zijde naar boven gedekt worden. Vooral in bergstreken, waar vaak zware regens vallen, wordt van deze bedekking veel gebruik gemaakt. De bamboe, die den Javaan ook een goed deel van zijn huisraad verschaft, verdient inderdaad als bouwmateriaal al den lof, dien Wallace er aan heeft toegezwaaid, toen hij „de kracht, lichtheid, gladheid, rechtheid, rondheid en holheid der bamboezen, het gemak en de regelmatigheid waarmede zij kunnen gespleten worden, de eindelooze verscheidenheid in grootte, de afwisselende lengte der leden, de geringe moeite waarmede zij gesneden en met gaten doorboord kunnen worden, de uitwendige hardheid, de afwezigheid van allen bepaalden smaak en reuk, haar grooten overvloed en de snelheid van haren wasdom en hare vermenigvuldiging", roemde als een samenloop van eigenschappen, die haar geschikt maken voor honderden doeleinden, waaraan ieder ander materiaal slechts met oneindig meer arbeid kan worden dienstbaar gemaakt[1]).

De gewone Javaansche huizen ontvangen geen ander licht dan door de deur, ofschoon het gemakkelijk zou zijn er meer licht in te brengen door de bamboe hier en daar met open

[1]) Wallace. Insulinde, I. 129.

ruiten te vlechten. Doch men voelt daaraan geen behoefte onder een bevolking, die al hare bezigheden in de open lucht verricht, en in hare woning slechts een schuilplaats zoekt tegen de brandende middaghitte. Bovendien bevindt zich altijd vóór het huis eene open veranda, èmpèr, Jav., tĕpas, Soend., waar de vrouwen spinnen, weven en anderen huiselijken arbeid verrichten, en waarin zij, als die èmpèr, zooals in de Javaansche streken dikwijls gebeurt, wat smal is, door een op palen rustend uitstek van het dak tegen de loodrechte zonnestralen beschut zijn. De waarde die het geheele huis aan materiaal en arbeidsloon vertegenwoordigt, werd door Raffles op drie tot zes gulden geschat, maar kan thans, nagenoeg een eeuw later, op vijftien tot dertig gulden gesteld worden. Dit wijst wel op verbetering, maar nog niet op groote weelde. Evenwel voldoen deze eenvoudige woningen geheel aan hetgeen de niet minder eenvoudige bewoner ervan verlangt, en overtreffen, volgens het oordeel van denzelfden Engelschen schrijver, zelfs in de ongunstigste gevallen, in goede en gemakkelijke inrichting die, welke gemeenlijk den armen Hindoe ten deel vallen [1]). Het spreekt vanzelf, dat meer gegoede Javanen veel duurdere huizen hebben, die dikwijls honderden guldens waard zijn, vooral als zij met pannen gedekt of van steen zijn.

Doch laten wij nu eens een woning van een gewonen Javaanschen landbouwer binnengaan. Het langwerpig smalle, tot voorgalerij dienende afdak, aan de voorzijde van het huis, dat soms geheel open, maar gewoonlijk geheel gesloten en van een deur voorzien is, doch overigens geen venster heeft, biedt den binnentredenden onderzoeker niets bijzonders aan, daar het meestal zoo goed als geheel ledig is of hoogstens met een kleine ambèn of rustbank en een paar dingklik of zitbankjes gestoffeerd is, terwijl verder in den een of anderen hoek de voor het bedrijf van den man benoodigde landbouwwerktuigen gevonden worden, als een ploeg of wĕloekoe, een

1) Raffles, Java, I. 89.

eg of garoe, een groot breekijzer of linggis (om groote steenen uit den bodem los te maken) en een of meer hakken of patjoel, benevens het voor de ploeg en de egge bestemde tuig of rakitan. De voordeur van bamboe is òf een lawang sorogan, een schuifdeur, die des nachts eenvoudig door een houten pen of anders door middel van een eindje touw vastgehouden wordt; òf een klapdeur, tangkĕbban of angkĕb-angkĕb, die, hangt, van onderen opgelicht en met een haak tegen het dak vastgemaakt wordt. Treden wij door de deur de woning binnen, dan zien we, dat zij in de breedte in twee bijna gelijke deelen verdeeld is door een dwarswand, die, blijkens de daarin aanwezige schuifdeur, de scheiding vormt tusschen de sĕntong of het slaapvertrek àchter en de panirat, binnengaanderij of huiskamer van den eigenaar en zijn gezin, vóór. Deze kamer die gewoonlijk niet bezolderd is en geen grootere ruimte dan van hoogstens $4 \times 6 = 24$ vierkante meters aanbiedt, wordt grootendeels ingenomen door een tegen den voorwand staande rustbank (ambèn Jav., balébalé, Mal.) die zelfs in de nederigste hut niet zal ontbreken. Zij is 30 tot 40 cM. hoog en gemaakt van bamboe. De oppervlakte van platgeslagen bamboe, ploepoeh, is bedekt met een mat (klåså, Jav. tikar, Mal.) van gevlochten pandan- of mèndongbladeren [1]). Deze ambèn dient zoowel voor zit-, eet- en rustplaats der familie, als tot tafel, waarop den gasten de voor hen bestemde betel en andere lekkernijen worden voorgezet.

Op de ambèn staat gewoonlijk een van een houten voetstuk voorziene inlandsche staande lamp, lampoe djodog, welker blikken reservoir voorzien is van een, voor de pit bestemd, klein tuitje, en deze lamp kan voldoende olie of petroleum bevatten om de kamer gedurende eenige uren in den vooravond te verlichten. Het aarden bakje, met katjang-olie, rustende op een standaard van bamboe, is langzamerhand in onbruik

[1]) De pandanmatten zijn fijner dan die van mèndong. Soms wordt op de ambèn nog een rotanmat of lampit gelegd, doch aangezien deze matten vrij duur zijn, vindt men ze bij den gewonen landbouwer zelden. Deze pandan tikar is de Pandanus Samak Hassk.; mèndong, een bies, vermoedelijk een Stirpus-soort.

geraakt. Verder vinden we er nog een bételdoos of pakinangan met metalen bakjes en busjes of tjĕpoek voor de ingrediënten van den bételpruim; nl. sirih- of bételbladeren (Jav. soeroeh ng., sĕdah kr.), pinangnoten, fijne schelpkalk (Jav. ĕndjĕt), gambir en tabak of tĕmbako; dan hoort nog daarbij een bételnotenschaar of katjip en een kwispedoor (paidon, Jav., tĕmpolong, Soend., tĕmpat loedah, Mal.) van geel koper.

Voorts ziet men in het vertrek een paar dingkliks of houten bankjes of taboeretten en in sommige streken ook een of twee bamboezen stoelen; eindelijk nog in een achterhoek een uit rol- of bergsteenen, met klei bepleisterd, samengestelde stook- of kookplaats (pawon Jav., hawoe, Soend.) met twee, hoogstens drie openingen van verschillende grootte. De meer gegoeden hebben een afzonderlijk keukentje achter het huis.

In het slaapvertrek, zien wij, dat ook hier een ambèn of balé-balé is, die tot slaapplaats (patoeron ng., patilĕman kr.) voor het geheele gezin dient en gedeeltelijk van een dunne kapokken matras, kasoer, voorzien, maar overigens met een mat bedekt is. Aan het hoofdeinde liggen verscheidene platronde, smalle hoofdkussens, bantal. Aangezien deze kamer meestal met kèpang (gevlochten bamboe) beschoten en hierboven een zoldering of lotèng aangebracht is, heeft het ledikant eenvoudig aan den voorkant een loshangend valgordijn of langsé van veelkleurig gebloemde sits hangen. Van een waschtafel met toebehooren, kasten, schutsels en dergelijke meubels meer, is hier natuurlijk geen sprake; alleen zien we aan den wand een klein spiegeltje, pĕngilon, van geringe waarde.

Hierboven hebben we het middelsoort-huis beschreven van een Javaanschen landbouwer, welke beschrijving in hoofdzaak ook voor de Soenda-landen en voor Oost-Java kan gelden. Natuurlijk zijn hierop echter tal van afwijkingen; zoo ziet men bv. in de Preanger-Regentschappen algemeen open voorgalerijen, en daarin bevinden zich dikwijls een ronde tafel met twee wipstoelen, daarboven een hanglamp, lampoe gantoeng, voor petroleum; in de afdeeling Buitenzorg wordt

het gebruikelijk, de raampjes (rechthoekige gaten met tralies) aan de zijkanten der huizen grooter te maken en dan van gordijnen te voorzien. Ook begint hier en daar reeds het gebruik van tafels, stoelen en kasten door te dringen. Gegoede inlanders en kooplieden bezigen voor de berging hunner goederen veelal een groote houten kist, in 't Jav. grobog genaamd. In het Soendaneesch heet zij pĕti gĕlĕdĕg, ratelslagkist, om het leven, dat zij bij verplaatsing door de daaronder geplaatste wieltjes maakt.

Het hoofdvoedsel van den Javaan is rijst. In de hooge bergdessa's, waar deze niet meer groeien wil, wordt zij alleen bij feestelijke gelegenheden genuttigd en eet men dagelijks maïs, djagoeng. In alle overige deelen van Java is rijst voor den Javaan het ontbijt (als hij dat nuttigt), het middagmaal en het avondeten. Talrijk zijn de benamingen voor dit gewas. Te velde of nog aan het stroo heet het in 't Soend. parè, in 't Jav. pari ng. pantoen kr. (Mal. padi); de losse korrel, maar nog in den bolster, heet bangsal (Soend.) of gabah (Jav) (gaba, Mal.); ontbolsterde rijst bèjas, Soend. of bras ng, oewos kr, in 't Jav. (bras Mal.). Eindelijk de gare rijst in 't Soend. kedjo (laag) en sangoe (hoog), in 't Jav. sĕgå ng. en sĕkoel kr. (Mal. nasi).

De rijst wordt 't zij gekookt in een pot, koewali (van aardewerk) of kĕndil (van aarde of koper), 't zij gaargestoomd in een peperhuis van dunne, gevlochten bamboe, koekoesan, geplaatst in de opening van een koperen ketel of aarden pot, dandang, die gevuld is met kokend water. De eerste wijze van koken heet ngliwĕt, de laatste adang. En deze laatste is de meest gewone; bijna altijd en overal op Java wordt de rijst gaargestoomd, waardoor de korrels, hoewel volkomen gaar, hun vorm behouden en los van elkaar zijn.

De maaltijden worden, zooals gezegd is, genuttigd op de ambèn in de huiskamer, waar men op de mat in een kring gaat zitten en de vrouw of een der dochters het eten opdient. Vóór men gaat eten, zal men steeds eerst zijne handen wasschen, want men eet met zijn rechterhand, neemt het voedsel

tusschen vingers en duim en brengt het in den mond op eene wijze, die men eer inwerpen dan insteken kan heeten. Het maal bestaat in de eerste plaats in de rijst, die in een bamboe mandje, tjĕting, opgediend en daaruit geschept wordt met een groote, platte, houten lepel, tjèntong genoemd. Borden van grof aardewerk treft men thans aan in het geringste Javaansche huis. Verder heeft men bij zich staan zout en sambĕl, om daarin de rijst te stippen. Deze sambĕl is een mengsel van fijngewreven spaansche peper, zout en trasi. Dan worden nog opgedaan in schotels van aardewerk, geplaatst op een houten of koperen bord: sajoer, een soepvormige toespijs van groente, sambĕlans bestaande uit sambĕl, vermengd met garnalen, gedroogd vleesch, boontjes, verder gedroogde visch (laoek asin, Soend.; gĕrèh Jav.) en andere zaken. Kerry (kari, Soend., karé, Jav.), door de meeste Europeanen in een saus over den rijst gegoten, komt bij de inlanders alleen voor bij feestelijke gelegenheden. Vleesch, in den vorm van rund- of karbouwenvleesch (varkensvleesch is, zooals men weet, verboden spijs voor de Mohammedanen) of wel van kip, wordt al naar de gegoedheid van den persoon, dagelijks of slechts enkele malen per week gegeten; op feestmalen, hoe klein ook, komt het steeds voor.

In het bovenstaande hadden wij reeds gelegenheid, nu en dan eenig huisraad te noemen. Wij voegen nu nog daaraan toe: een tjèrèt, ijzeren waterketel; een wadja, ijzeren braadpan; een tjowèk (Jav.) of tjobèk (Mal), een vrij diep, dik, aarden bord, waarin met een houten stamper, oelĕg-oelĕg, de spaansche peper tot sambĕl fijngewreven wordt, zooals dit vroeger in een steenen vijzel of op een steenen tafeltje geschiedde; een kĕndi of aarden waterkaraf met of zonder tuit; eenige kopjes (tjangkir) en kommetjes (mangkok) om uit te drinken; eenige grootere en kleinere manden, tot verschillende doeleinden van bamboe en van pandan-bladeren gevlochten; de werktuigen voor het ontbolsteren der rijst en, zeldzamer, voor 't spinnen en weven; eindelijk eenig eenvoudig gereedschap als een pĕtèl of dissel, om hout te kappen of te bekappen, een bĕndo of

groot mes, om het hout verder te hakken, een grasmes, — ziedaar een vrij volledige opsomming van hetgeen de hut van een Javaanschen landbouwer bevat.

Nabij de woning van den gegoeden of rijken inlander staan één of meer schuren tot berging van den padioogst des bewoners, uit hetzelfde materiaal als zijn huis opgetrokken. Deze schuren heeten in 't Jav. loemboeng of kampèkkan en in 't Soend. leuit. Minder gegoeden schuren de rijst in huis op, hetzij bovenop een aangebracht zoldertje, hetzij in een loemboeng bandoeng, een groote cylindervormige mand van gevlochten bamboe gemaakt.

Een derde getimmerte is de kandang, door de Europeanen gewoonlijk, met een Hottentotsch [1]), van de Kaap naar Indië overgebracht woord, de kraal genoemd, en het best te omschrijven als een met balken omgeven modderpoel. Zij is de verblijfplaats der buffels, die zelden meer dan twee in getal zijn. De pĕdati of Soendasche, door buffels getrokken vrachtkar, en de Javaansche, zoowel door buffels als door sapi's getrokken grobak, vroeger zoo algemeen op Java, verdwijnen, door het toenemen der Europeesche vervoermiddelen, hoe langer hoe meer. Alleen in de suikerstreken houdt de bevolking er karren op na, om daarmede het suikerriet van de velden naar de fabriek en de suiker van de fabriek naar de naastbijgelegen spoorhalte te vervoeren. Het landbouwgereedschap vindt zijn plaats bovenop de balken van den buffelkraal of van het voorhuis, dan wel onder de èmpèr.

Voor het kleinere vee en het tam gevogelte heeft men zelden afzonderlijke hokken; overdag loopen zij los en 's nachts worden zij in een afgeschoten ruimte in de voorgalerij of onder het huis (als dat op palen staat) opgeborgen. De katten (koetjing), met hunne korte, gekromde en zonderling eindigende staarten [2]), deelen het huis met de leden des gezins. Ook de honden (asoe) genieten bij de geringe Ja-

---

[1]) Valentijn V. 2 Kaap de G. H. 55.

[2]) J. F. v. Bemmelen, Ind. Huisdieren, 1894, bl. 52.

vanen vaak hetzelfde voorrecht, ofschoon zij voor den moslim naast het varken de onreinste der dieren zijn, en de magere Javaansche rekels, door ons naar het Javaansche woord gladakkers genoemd, met hun langen smallen kop, spitse steile ooren, kort grijswit haar en langen kalen staart, den afkeer zelfs der grootste hondenvrienden niet kunnen overwinnen. Met de meeste onverschilligheid behandeld, zoodat zij zich met den onreinsten afval moeten vergenoegen, zijn zij echter moedig en hun meester getrouw. Indien de landman een paard houdt, is het eenvoudig aan een boom gebonden of 't krijgt een plaatsje onder het overhangend gedeelte van het dak. Slechts bij hoofden vindt men kleine stallen voor één paard, gĕdogan genoemd. Ze staan meestal op palen, zijn van eenige balken getimmerd, met pannen, sirappen of atap overdekt en overigens van alle kanten open. Ook hangen onder het uitstekend dak de kooien der geliefde tortelduiven, die overdag gewoonlijk aan lange bamboestaken omhoog geheschen worden.

Elke woning met hare bijgebouwen is omgeven door een niet te bekrompen erf, dat, daar het door een haag van bamboe of ander struikgewas, pagĕr geheeten, van de openbare paden en de aangrenzende erven gescheiden is, een kampong of omtuinde ruimte in engeren zin uitmaakt. Dit erf is aangelegd tot boomgaard en tot moesgrond. Ook daar waar de akkers in gemeenschap worden bezeten, zijn die erven met al wat zij opleveren het bijzonder eigendom van den bewoner der hut. Hier kweekt hij zijn koffie, terwijl hooge palmen en andere vruchtboomen de woning voor de brandende zonnestralen beschutten en een overvloed van smakelijke vruchten of aangename toespijs bij de rijst leveren. Doch het zou overtollig zijn hier de velerlei boomen, struiken en kruiden op te sommen, die een volgend hoofdstuk ons als het voortbrengsel der Javaansche erven en tuinen zal leeren kennen. Slechts aan enkele gewassen, die alleen als sieraad of om de schoonheid en den geur hunner bloesems gekweekt worden, zij nog een vluchtig woord gewijd.

De meest geliefde van alle bloemen bij de Javanen is de

mĕlati (Jasminum sambac), een soort van jasmijn met witte, zeer geurige bloemen, waarmede de vrouwen gaarne het haar versieren en waaruit men vluchtige oliën en welriekende wateren stookt, die zoowel voor het toilet als tot geneesmiddel gebruikt worden. Weinig minder worden de kleine, witte, stervormige bloemen van de kĕmbang tandjoeng (Mimusops elengi) geacht, die om haar liefelijken reuk aan draden geregen en als kransjes om den haarknoop of om den hals gehangen worden. De tot de magnoliaceeën behoorende tjampaka-boom (Michelia champaka), (Jav. tjĕpåkå), wordt vooral aangeplant om de welriekende witte en gele bloemen (Jav. kĕmbang kantil), die mede veelvuldig in 't haar worden gedragen en tot bereiding van reukstoffen dienen. Hetzelfde kan men zeggen van de als narcissen riekende, groenachtige bloemen der kĕnanga wangi (Cananga odorata), die tot de anonaceeën behoort. Beide soorten ziet men bij korven vol op iederen pasar en in iedere waroeng (kraam met eetwaren) te koop gesteld. Hierbij komen zoowel de Perzische als de Europeesche rozen en, naast de zuid-Europeesche oleanders, ook de verwante djoerei (Nerium odorum), wier geurige bloemen velerlei speling van roode, vleeschkleurige en witte tinten ten toon spreiden. Eindelijk wordt ook de van Amboina naar Java overgebrachte haraghag (Soend.) een soort van pandaan (Pandanus moschatus), om den muskusachtigen reuk der bloemen, poedak genaamd, veelvuldig aangeplant. De soka (Pavetta coccinea), een heester, dikwijls een boom, die meest altijd met tallooze groote scharlakenroode bloemen prijkt; de kĕmbang worawari (Jav.), k. sĕpatoe (Mal.) of schoenbloem (Hibiscus rosasinensis), die haren naam ontleent aan het gebruik, dat de inlandsche bedienden van de fraaie, dubbele, roode, witte, gele of paarsche bloemen maken om er bij het poetsen de schoenen mede in te wrijven; de nagasari (Mesua ferrea), een boompje met dunnen stam, zeer hard hout en groote witte bloemen, worden onder vele andere als sierplanten gekweekt. Ook verdient nog als zoodanig vermelding de beroemde, van Madagaskar ingevoerde pisang ajer (Ravenala Madagascariensis), die deels

om de majestueuse schoonheid van gestalte en bladeren, maar vooral om het helder drinkbaar water, dat steeds, al groeit hij op de dorste plaatsen, in overvloed in zijn stam is bevat, bijzonder de aandacht tot zich trekt.

Na een kijkje genomen te hebben in de woningen en op de erven, moeten we thans zien, hoe de dessa's zelf er van binnen uitzien. Gewoonlijk zijn zij door een paar, zes tot tien voet breede wegen doorsneden, die elkander onder een rechten hoek snijden. Van die wegen loopen smalle voetpaden tusschen de erven door, en, waar mogelijk, zijn die paden, die in den regenmoesson dikwijls in modderpoelen herschapen worden, verbreed tot zes voet en hier en daar ook wel begrind.

Links en rechts van de wegen liggen de erven der huizen, waartoe men toegang heeft door een poort van bamboe. Het erf van het dorpshoofd ziet er meestal wat zorgvuldiger onderhouden uit dan de andere erven, terwijl zijn huis zich doorgaans onderscheidt door houten gebinte, snijwerk aan de stijlen, meerdere ruimte en dikwijls ook door een pannen dak.

In de Soenda-landen treft men in nagenoeg elke dessa een langgar aan en in grootere dessa's een moskee, met het front naar het oosten. In Midden- en Oost-Java, waar de bevolking veel minder dweepziek, althans minder godsdienstig is, treft men in elk distrikt slechts enkele moskeeën aan.

In de residentie Tjeribon vindt men in elke dessa een balé-dessa, dat is een soort gemeentehuis, waar de vergaderingen der gemeenteleden, de koempoelan-dessa gehouden en de gemeentezaken afgedaan worden. Ook logeeren daarin vreemde gasten.

De hoofdplaatsen der distrikten zijn doorgaans slechts grootere dessa's, waar de woning van het distriktshoofd (Jav. wĕdânâ, Soend. wĕdana, en in een gedeelte der residentie Batavia dĕmang genaamd) dikwijls aan een pasar en in de Soendalanden veelal aan een aloen-aloen ligt. Die woning is gemeenlijk een omah-djoglo, aan de stijlen met snijwerk versierd en vóór haar is een pĕndâpâ opgericht, d. i. een aan alle zijden open gebouw, uit een op palen rustend dak bestaande, en waarin het hoofd aan zijn ondergeschikten gehoor verleent.

Vroeger bewoonden de meeste distriktshoofden ruime, voor hen gebouwde, Gouvernements-woningen, doch zuinigheidshalve wordt tegenwoordig op standplaatsen, waar die woningen ontbreken of onbewoonbaar geworden zijn, aan de distriktshoofden een „huishuur-indemniteit" (vergoeding voor huishuur) van *f* 25 tot *f* 40 's maands verleend; in distrikten, zooals in Kĕdoe, waar het hoofd soms — minstens eens in de maand — driehonderd en meer dessahoofden ter vergadering, koempoelan, bij zich ontvangt, neemt het Gouvernement alleen de zorg voor een pĕndåpå op zich.

Onder de distriktshoofden staan nog de onder-distriktshoofden (assistent-wĕdånå, of assistent-dĕmang), die een gedeelte van het distrikt beheeren en waarvan het aantal per distrikt van 1 tot 6 verschilt.

De hoofdplaatsen der regentschappen d. i. van de grootste afdeelingen voor het inlandsch bestuur, worden in 't Soendaasch dajeuh, in Midden- en Oost-Java meestal kaboepaten genoemd, d. i. de plaats, waar de boepati woont, doch ook wel eens nĕgårå ng. of nĕgari kr. [1]). Zij bestaan eigenlijk slechts uit een vereeniging van kampoengs of dessa's [2]), ieder op zichzelf gelijk aan die, welke hierboven beschreven zijn en tusschen welke breede, meestal rechte wegen, loeroeng of loeloeroeng, ook dalan ng., mĕrgi kr., zijn opengehouden, die alle begrind zijn. Aan die hoofdwegen vindt men dan gewoonlijk de huizen, door Europeanen bewoond, alle in villavorm, nl. elk huis omgeven door een ruimen tuin, op Java steeds erf genoemd.

Voorts is er overal op Java, als middelpunt der geheele stad, een groote aloen-aloen, waaraan de woning van den

1) In Soerakarta en Jogjakarta worden alleen de gewestelijke hoofdplaatsen nĕgårå of negari genoemd, terwijl zelfs in Kĕdoe de bevolking, waar zij die woorden gebruikt, nog altijd daarmede de hoofdplaats Jogjakarta bedoelt, blijkbaar uit oude traditie, nl. van den tijd vóór 1815, het jaar, dat zij onder ons bestuur kwam.

2) In Midden-Java is het verschil tusschen kampoeng en dessa, dat een kampoeng alleen uit erven bestaat en geen bouwgronden (sawah's of tĕgals) heeft, een dessa daarentegen wèl.

regent met een pĕndåpå ervoor en een grootere moskee aan den westkant gelegen zijn. Die woningen der regenten zijn zeer ruime, steenen Gouvernements-gebouwen [1]), waaraan in vroeger tijden dikwijls veel geld werd ten koste gelegd. Men verhaalt zelfs van woningen, die honderdduizend gulden gekost hebben; tegenwoordig bouwt men wel minder kostbaar, ofschoon zoo'n woning toch nog altijd wel *f* 40,000 kost.

Doordat de regenten veel met Europeanen verkeeren en zij deze vaker huisvesten dan hun eigen landgenooten, zijn hunne huizen grootendeels op Europeesche wijze gebouwd, en daarbij valt meestal meer overlading dan goede smaak op te merken. In het gedeelte, meer bepaald door hen en hunne familie bewoond, vindt men naast Europeesche meubels, dikwijls typisch Javaansch huisraad, als kussens, matten, lage tafels, sirihdoozen, kwispedoors, enz., die dan evenwel veel kostbaarder en overvloediger zijn dan in de woning van den eenvoudigen landman.

Behalve in enkele dessa's der Soenda-landen en op de regentshoofdplaatsen, vindt men aloen-aloens te Solo en te Jogja en wel op iedere plaats twee, een benoorden en een bezuiden het vorstelijk paleis; op de westzijde van het noordelijk plein staat de moskee. Op beide pleinen, die, in tegenstelling met de overige aloen-aloens op Java dorre zandvlakten zijn, waar elk grassprietje zorgvuldig uitgetrokken wordt, staan twee waringin-boomen in het midden en meerdere aan de kanten. Die te Jogja zijn zeer smakeloos gesnoeid. Ook op de overige aloen-aloens van Java staan een of twee van deze boomen in het midden en meerdere op rijen langs den rand. Die in 't midden worden genoemd waringin-koeroeng, ng., w. sĕngkĕran, kr., naar het lage, vierkante muurtje, dat om het wortelstelsel gemetseld is, en die aan de kanten waringin-djadjar, omdat zij op een rij, djadjar, staan.

De waringin-boomen werden van oudsher door de Hindoes

[1]) De regent van Soerabaja is de eenige op Java, die geen Gouvernements-woning heeft, doch daarvoor huishuur-vergoeding erlangt.

vereerd en staan nu nog bij de Javanen in reuk van heiligheid [1]). Men plantte ze op de aloen-aloens oorspronkelijk als een hulde aan Boeddha. Thans zijn de goddelijke leeraar en zijn leer op Java vergeten, doch een der vormen van vereering is gebleven. Er zijn verschillende soorten van waringin-boomen, Urostigma benjaminum, U. microcarpum, nitidum e. a., waarvan enkele in hooge mate de eigenschap bezitten, die wij reeds vroeger [2]) in vele tropische ficussoorten opmerkten, om door het uitschieten van luchtwortels bijstammen te vormen en daardoor loofkronen te dragen van verbazenden omvang. Het in milden overvloed overal afhangend groen gebladerte laat geen enkelen lichtstraal door en biedt den wandelaar het genot eener verkwikkende schaduw [3]).

Wij moeten ons thans nader met de bewoners der geschetste dorpen en steden bekend maken. Beginnen wij met hunne kleeding. Wij hebben hier een punt, waarin het verschil tusschen Soendaneezen en Javanen zich weder op in 't oog loopende wijze vertoont, en waarin ook de Madoereezen veel eigenaardigs ten toon spreiden [4]).

Het is bekend, dat de inlanders zich hoofdzakelijk in katoenen stoffen kleeden, die hun deels door den eigen huiselijken arbeid der vrouwen, deels door de Europeesche nijverheid geleverd worden. Deze tweeërlei oorsprong heeft op den aard der kleedingstukken niet veel invloed; want de Europeesche industrie heeft, om voor hare voortbrengselen afzet te vinden, zich naar den smaak en de inlandsche gebruiken moeten

---

[1]) Zie over deze vereering Dr. J. Groneman, De Bărăboedoer op Midden-Java, Sem. 1893. — P. J. Veth. Een waringin, in: Insulinde, twaalf tafereelen uit Nederl. Indië.

[2]) Dl. III, 194.

[3]) Bekend is de waringin-laan te Buitenzorg, die van den grooten weg, den „Djalan Bĕsar", naar het paleis van den gouverneur-generaal voert, terwijl een zeer schoon exemplaar van een waringin-boom met luchtwortels te zien is voor het tegenwoordige Hôtel des Indes te Batavia.

[4]) Van de kleeding der Javanen gaf C. Poensen een uitvoerige beschrijving in Med. N. Z. G. XX en XXI. — Zie ook Rouffaer en Juynboll. De batik-kunst in Nederl.-Indië, bl. 67 v.

schikken, zoowel in de patronen der kleedij als in haren vorm. De fabrikanten die het best in de nabootsing zijn geslaagd, hebben den gereedsten afzet voor hunne waren gevonden.

Tusschen de kleeding der beide seksen bestaat oppervlakkig beschouwd weinig verschil, daar ook de mannen een vrouwenrok dragen, die aan het middel begint en afhangt tot op den voet. Deze rok is de zg. tropische kleeding, die echter niet uitsluitend in de heete luchtstreek gedragen wordt. Men vindt haar in den O.-I. Archipel, op het vasteland van Indië en verder westwaarts in zuid-Azië, in noord-Afrika en in midden-Amerika, benevens, als ver afgedwaalde overblijfsels, op IJsland en in Zweden [1]).

De Europeanen noemen dit kleedingstuk gewoonlijk met den naam saroeng, die eigenlijk scheede of koker beteekent, en verliezen veelal uit het oog, dat het tweeërlei vormen heeft en de naam saroeng slechts op den eenen past. Toch is het, zooals wij dadelijk zullen zien, niet moeilijk een saroeng en een kaïn pandjang (d. i. lang doek) van elkander te onderscheiden. De kaïn pandjang, ook kaïn lĕpas of losse doek genoemd, omdat de uiteinden niet, gelijk bij de saroeng, aaneen zijn gehecht, heet in het Javaansch djarit en in krâmâ sindjang. Bij de eigenlijke Javanen is de djarit algemeen in gebruik, en wordt als kleedingstuk der mannen bĕbĕd, als vrouwendracht tapih geheeten. Wanneer men van een man zegt dat hij onder de tapih zit, dan beteekent dit, dat de vrouw de baas is. In West-Java draagt men meer de ware saroeng, die in het Soendaasch samping heet. Doch door de Soendaneezen wordt van de kleeding doorgaans veel minder werk gemaakt, en de mannen althans dragen dikwijls geen ander kleed dan de tjawĕt, een stuk grof doek, dat om de lenden gewonden wordt en waarvan een aan de voorzijde afhangende slip tusschen de beenen wordt doorgehaald en van achteren ingestoken. Het aldus gekleed zijn heet tjawĕtan, ook wel, doch minder

---

[1]) C. H. Stratz. Die Frauenkleidung. 3e uitg., 1904, bl. 140 v.

algemeen, lantjingan. De tjawĕt is, met het schortje, het oorspronkelijke kleedingstuk, ook van de bewoners van Insulinde, en deze primitieve kleeding, uit geklopten boombast vervaardigd, wordt nog gedragen door de Alfoeren en de Dajaks.

Om een saroeng of, volgens de gewone uitspraak, sarong te vervaardigen, weeft men uit vooraf gekleurde draden, een lap katoen van ongeveer vier meters lengte en 55 centimeter breedte, die vervolgens midden door wordt gedeeld, waarna beide helften overlangs worden aaneengezet, om een kleed van de gewenschte hoogte, ruim een meter, te krijgen; de beide korte zijden worden dan aaneengenaaid en zoodoende ontstaat de koker. Het karakteristieke versiersel van een sarong is de kapala, het hoofd, een overdwarsche strook van geheel ander patroon dan het verdere deel, de badan, het lijf, van 't doek. Bij weefsels is die kapala gewoonlijk een overdwars loopend, rechtlijnig ornament van tweemaal vijf vakken ter weerszijden van een breeder middenvak. Daar de doeken op de halve breedte geweven worden, heeft de baan zoowel aan het begin als aan het eind een kapala van de halve breedte, die, na het doorsnijden van de baan en het overlangs samennaaien, moeten aaneensluiten. Het inlandsche weefgetouw is niet geschikt om de sarong op de volle breedte te weven; en ofschoon de Europeesche industrie erin geslaagd is aan de zoogenaamde breede, d. i. op de volle breedte geweven, sarongs ingang te verschaffen, geeft de inlander, aan het type zijner eigen nijverheid hechtende, aan de smalle verre de voorkeur [1]). Er wordt dus veel zorg vereischt, om de draden van den inslag in elke helft zoo volkomen evenwijdig te doen zijn, dat de deelen bij het aaneennaaien geheel met elkander overeenstemmen. De gebatikte sarong is van één enkel stuk doek gemaakt, dat al dadelijk de voor een sarong vereischte grootte heeft, nl. 1 tot 1,12 meter breedte en 1,90 tot 2,20 lengte. Beide soorten van sarongs, zoowel de geweven

---

1) Op bladz. 269, regel 5 v. b. leze men „de vrouw die weeft" in plaats van „de vrouw die verft".

als de gebatikte, vereischen een kapala die van het grondpatroon geheel onderscheiden is en van de lengte van het geheele kleedingstuk een vierde tot een derde beslaat. Bij de in kleuren gewevene sarongs bestaat de kapala dus gewoonlijk uit een aantal evenwijdige strepen; een jongere vorm is de kapala met toempals, torens of pieken, spichtige, gelijkbeenige driehoeken, die, overdwars in twee rijen staand, met de tophoeken naar elkander wijzen. Bij de gebatikte sarongs is deze kapala haast de eenige, die op het doek gebracht wordt. Nadat de beide uiteinden van het doek zijn aaneengenaaid, heeft, zooals wij zeiden, de sarong de gedaante van een zak zonder bodem, dien men over het hoofd aantrekt en zóó plooit, dat de kapala even over de linkerheup naar voren dubbel gevouwen omlaag valt; daarna stopt men het kleed om het middel in. Om het uit te doen, laat men 't op den grond vallen.

De kaïn pandjang of djarit (eigenlijk djarik) is evenzeer òf geweven òf gebatikt en heeft geen kapala [1]), dus geen afwisselend dessin, maar is het eenvormige, open lendenkleed van ongeveer $2\frac{1}{2}$ tot 3 meter lengte en — evenals de sarong — van 1 tot 1,12 meter breedte, waarin men het onderlijf wikkelt. De Javanen van hoogeren stand geven altijd de voorkeur aan de gebatikte stoffen en laten de andere aan de mindere klassen over. De geringe lieden in Midden-Java schorten de djarit gewoonlijk op onder den arbeid, zoodat zij slechts de bovenbeenen gedeeltelijk bedekt en de pijpen van een korte, wit katoenen broek, katok, laat zien, die veelal daaronder gedragen wordt. Na den arbeid laat de Javaan de djarit weer tot haar volle breedte nederdalen, hetgeen hij, voor den vorm, ook veelal doet, als hij, onder den arbeid, met een meerdere spreekt. Bij plechtige gelegenheden wordt de djarit vervangen door de dòdòt, ng., kampoeh, kr., eigenlijk slechts een langere en breedere djarit (4 M. lang en 2 M. breed), somtijds van zijde, die zich nog sierlijker om het lichaam drapeert. Zij moet zoo

---

[1]) Alleen de Chineesche vrouwen op Midden-Java dragen een djarit met kapala.

gedragen worden, dat het rechterbeen tot boven de knie onbedekt blijft, en zij daarentegen aan de linkerzijde met een punt tot op den grond afhangt. Bij dit kostuum behoort een lange, bij de enkels nauw sluitende broek. De dòdòt is een deel van het hofkostuum in Solo en Jogja en van het galakostuum voor de ambtenaren in de Gouvernements-landen, maar wordt overal op Java in alle standen gedragen door den bruidegom.

De tapih of open vrouwenrok, gewoonlijk van geweven stof, kaïn loerik, wordt altijd geheel, dat is te zeggen twee keeren, om de middel gewonden en tot de enkels afhangende gedragen, terwijl plooien erin worden gelegd, om den gang niet te belemmeren. Bij de lagere volksklasse wordt de tapih eenigszins opgeschort, tot halverwege de kuit. De band, die de tapih vasthoudt, heet oedĕt. Tusschen den rok van aanzienlijke en geringe vrouwen bestaat geen ander verschil dan in de fijnheid en kostbaarheid der stof. Kinderen van aanzienlijken dragen ook wel de djarit, veelal samen met de oto, een borstlap die met banden om hals en buik wordt vastgemaakt; kinderen van iederen stand loopen gewoonlijk tot hun zesde of zevende jaar geheel naakt. Met deze tapih der vrouwen komt overeen de bĕbĕd der mannen, eveneens een kaïn pandjong, maar zoo goed als altijd van gebatikt doek.

Na het hoofdbestanddeel der Javaansche kleeding beschreven te hebben, moeten wij over de overige kleedingstukken nog een en ander zeggen. De koetoengan is een vest of borstrok van wit of gebloemd katoen, met een kraag en tot den elleboog reikende mouwen, waarmede de mannelijke meer gegoeden het bovenlijf bedekken. Bij de vrouwen beantwoordt daaraan de kotang (Soend. koetang), een laag uitgesneden onderlijfje van wit katoen, meestal zonder mouwen en over de borst dichtgeknoopt In de Vorstenlanden en de daaromheen gelegen residenties dragen de vrouwen van alle rangen in plaats van de kotang de kĕmbĕn, een karakteristiek kleedingstuk voor die streken, bestaande uit een strook lijnwaad, gebatikt of met batikfiguren bedrukt rond een spiegel of middenstuk, en zonder franje, een borstdoek die door geringen en aanzienlijken onder

de armen om het bovenlijf gewikkeld wordt ten einde den boezem te bedekken. Bij de minder verfijnde Soendaneesche vrouwen der binnenlanden was de koetang weinig in gebruik en vroeger liepen zij dikwijls met het bovenlijf geheel naakt, zoodat de sarong haar eenige kleeding was. Hierin is echter in de laatste jaren, vooral in de streken waar de spoorweg doorheen loopt, veel verandering gekomen. De kotang, ook wel èntrok genoemd, wordt ook door mannen gedragen als deel der oorlogskleeding, maar dan zonder mouwen.

Over de koetoengan of, bij gemis van deze, over het bloote bovenlijf dragen de Javaansche mannen het kleedingstuk, dat door de Europeanen gewoonlijk met den Maleischen naam badjoe (waarvan ons b a a d j e, dat wel eens ten onrechte b a a i t j e geschreven wordt), maar door henzelven in ngoko klambi of koelambi, in kråmå rasoekan wordt geheeten. Het is òf wit òf meer gewoonlijk blauw met lichter en donkerder strepen, sluit om den hals met een opstaanden kraag en hangt overigens open en los tot op de heupen, terwijl de wijde mouwen tot aan den pols reiken. Ook de vrouwen dragen een klambi als baadje of lijfsbedekking, en daarvan onderscheidt men vier soorten, n.l. 1e de kĕbajak (Mal. kĕbaja), open aan den hals èn overigens sluitende aan het geheele bovenlijf, tot aan de knieën of lager, terwijl de lange nauwe mouwen aan de polsen met knoopen gesloten zijn; 2e de djoebah, een kĕbajak met wijdere mouwen en niet gesloten om de polsen; 3e de takwå, niet verder reikende dan tot onder de heup, met knoopen aan den halskraag en meestal dichtgeknoopte mouwen als de kĕbajak; en 4e de klambi koeroeng, in den vorm van een zak zonder bodem, met in den regel dicht geknoopte mouwen en een opening middenin van boven, om het hoofd door te steken; deze soort van klambi is eene nabootsing van de dracht der Chineesche vrouwen. De mindere Javaansche vrouwen dragen meestal een takwå of klambi koeroeng van blauw of zwart en groen katoen; de meer welgestelde vrouwen hebben een zijden klambi aan. De ambtenaren en krijgslieden dragen in plaats van een klambi de

sikĕpan, een buis met nauwe mouwen, ééne rij knoopen en twee korte slippen van voren, en òf met gouddraad gestikt òf met goudgalon afgezet. De knoopen aan deze verschillende kleedingstukken zijn bij de meer bemiddelden van goud of zilver, anders van geringer metaal of van glas. Over deze kleedingstukken dragen de vrouwen als zij uitgaan den slèndang, een langen en smallen, meestal gebatikten doek, die, dubbel toegeslagen, over de schouders wordt gelegd, zoo dat aan de rechterzijde de beide slippen, die gewoonlijk van franje voorzien zijn, lang afhangen. Deze slèndang behoort tot het volledig uitgaans-toilet van de Javaansche vrouw en geeft aan dat toilet een zekere losheid. In dien slèndang draagt de vrouw haar kind of allerlei voorwerpen, die zij meeneemt of onderweg koopt.

Bij het hofkostuum der mannen behoort noch klambi, noch takwå, noch sikĕpan; zij verschijnen voor den vorst met bovenlijf, armen en hals geheel naakt. Ook de vrouwen, zoowel beambten als prinsessen, mogen aan de hoven (van Solo en Jogja) geen klambi dragen, doch hebben schouders en armen bloot. Zij zijn verplicht een dòdot aan te trekken, die tot over de borst reikt. Het gedeelte van de dòdot, dat in plaats van de kĕmbĕn, de borst bedekt of ook wel als buikband gebruikt wordt, heet sĕmbong. Hierover wordt een lange sjerp van paarsche zijde, hoekoep, omgeslagen met twee van achter afhangende einden, die ongeveer tot aan de knieën reiken. De vrouwelijke beambten dragen in dienst, evenals de mannen, krissen en kapmessen.

Aan de prinsessen en andere aan het hof verschijnende adellijke Javaansche dames is bij plechtigheden en feesten, waarbij zij met Europeanen in aanraking komen, toegestaan een klambi te dragen, die dan meestal van zijde of fluweel is. Ook de vrouwelijke beambten, die de wacht houden in het vorstelijke wachthuis, of beter, in de wachtkamer aan de Srimĕnganti, een der drie poorten van den kraton, mogen een mannelijke sikĕpan dragen, doch zoodra zij binnen het erf van het hof komen, moet de sikĕpan plaats maken voor

bloote armen of schouders. Regen en koude, ouderdom of zwakke gezondheid, vermogen niet daarop uitzonderingen te maken. Voorwaar een bewijs van strenge etikette!

Alle mannelijke en vrouwelijke beambten, die den vorst en den kroonprins bedienen, dragen om den hals een, ongeveer 1.25 meter langen en 5 c.M. breeden, gelen band, samir geheeten.

Onder de djarit dragen de meeste Javanen tegenwoordig nog een korte, wijde, tot aan de knieën reikende broek, de katok, die wij reeds met een enkel woord vermeldden [1]. Langere tot over de knie reikende broeken, die meer gegoede Javanen in navolging der Arabieren dragen, heeten sĕroewal; de zeer lange om de enkels sluitende broeken, die tot de oorlogs- en hofkleeding behooren, worden tjĕlånå genoemd. De regenten dragen onder hun bĕbĕd wel eens een broek van Europeeschen snit, die bij plechtige gelegenheden met goudgalon versierd is. Zulk een broek behoort ook tot het oorlogs- of reistenue, evenals de tjĕlånå pandjèn-pandjèn, die tot onder de knieën reikt en geknoopt of gegespt wordt. De korte broek vervangt bij de geringe Soendaneezen niet zelden de tjawĕt als eenig kleedingstuk. De broek der Madoereezen is van een bijzondere snede. Zij is van blauw of wit katoen, wijd om het lijf, maar nauw van een weinig boven de knie tot aan de enkels, en wordt om de middel vastgesjord met een wit of groen koord met kwasten aan het einde, dat door een ruime schuif loopt, terwijl de broeksband wel eens met groote knoopen versierd is.

Van schoeisel wordt weinig gebruik gemaakt. Sommigen dragen thuis, 's morgens en 's avonds na de reiniging, dikke houten zolen, klètèk genaamd, waarop een riempje is bevestigd waarin men den voet steekt. Meer gegoede personen loopen wel buitenshuis met zulke klètèk, ook bakjak genaamd, of met gamparan, houten zolen voorzien van een pen met knop, die tusschen den grooten en den tweeden toon gestoken wordt.

[1]) Vroeger werd de katok niet algemeen gedragen en nu wordt zij dat nog niet in de Vorstenlanden.

Ook komen hiervoor bij meergegoeden in de plaats de lederen zolen, taroempah geheeten, waaraan bandjes zijn vastgehecht, waardoor de voet wordt gestoken. Maar algemeen is dit stellig niet, want zelfs de mindere hoofden gaan doorgaans blootsvoets, terwijl alleen de regenten bijna altijd een soort puntige leeren muilen, tjěnéla (van 't Portugeesche chenela) dragen, en, als zij te paard in dienst zijn, in den regel schoenen. De Arabische muilen, die de schriftgeleerden en hadji's dragen, worden tjripoe of sripoe (Mal. tjarpoe) genoemd.

Over de verschillende kapsels en hoofddeksels kan veel gezegd worden. De mannen houden de lange, aan hun natuurlijken groei overgelaten haren door middel van een knoop of wrong, gěloeng geheeten, samen, en dragen verder boven het voorhoofd een in een halven cirkel gebogen kam, soms van schildpad of ijzer, doch meestal van karbouwhoorn, die dient om het haar bijeen te houden en ook om den, over het haar te dragen gebatikten hoofddoek, ikět ng., oeděng kr. (Maleisch: sětangan [sapoetangan] kapala, d. i. handdoek voor het hoofd of kain kěpala) steun te geven. De hoofddoek [1]) is een vierkante doek, ongeveer een vierkanten meter groot, met een witten of effen-kleurigen vierkanten of ruitvormigen spiegel, modang, in het midden, en daaromheen een breeden rand. De doek zit strak langs de slapen en bij Javanen van goeden huize keurig netjes om het hoofd, de twee uiteinden links en rechts achter de wrong uitstekend. Buiten Midden-Java wordt deze hoofdbedekking veel slordiger gedragen. De Madoereezen binden den hoofddoek losser en de Soendaneezen maken dien veelal vast met een knoop, zoodat de einden los om het hoofd slingeren. De hoofddoeken, hoe algemeen ook thans, schijnen echter tot een betrekkelijk nieuw tijdperk te behooren; althans de overlevering zegt, dat zij eerst ingevoerd werden onder den eersten Mohammedaanschen vorst van Demak, Raden Patah [2]). Zij wijken in vele gevallen af van de tulbanden der Arabieren, die onder den naam van dastar of sěrban door schriftgeleerden en

---

[1]) Zie Rouffaer en Juynboll. De batik-kunst, bl. 80 v.

[2]) Dl. I, 238, 244, 266.

hadji's gedragen worden. In oude berichten uit het Portugeesche tijdvak wordt de Javaan blootshoofds voorgesteld en nog heden ten dage mag niemand in de kratons te Solo of Jogja officieel voor den vorst verschijnen met een hoofddoek. Zij die geene ambtelijke betrekking hebben, verschijnen voor den soesoehoenan (te Solo) alleen met een kam in het haar; dit wordt dan tegen het achterhoofd boven den nek met een koordje vastgebonden, gedraaid, met olie gladgemaakt en loshangend gedragen. Degenen, die eene ambtelijke betrekking bekleeden, kappen het haar eveneens, maar dragen in plaats van een kam, een koeloek, eene ronde staatsiemuts van doek, door middel van stijfsel recht overeind gezet, of van laken, en van boven iets nauwer dan van onder, in den vorm van een afgeknotten kegel. Deze koeloek is zwart, wit of lichtblauw, naar gelang van rang en kwaliteit; de zwarte koeloek is de minste, de witte wordt door de wĕdånå's toemĕnggoeng en de blauwe door de prinsen en de rijksbestierders gedragen. Ook de soesoehoenan draagt in den regel een blauwe koeloek. Een andere soort van koeloek is de kanigårå, van denzelfden vorm als de bovengenoemde, doch gemaakt van zwart fluweel met geslagen goud of goud passement. Kanigårå heet eigenlijk onze zonnebloem, en om de gelijkenis daarmede is blijkbaar het hoofddeksel ernaar genoemd. De kanigårå is de muts bij de gewone gekleede dracht voor de prinsen, den rijksbestuurder en de wĕdånå's toemĕnggoeng, waarmede zij echter nooit voor den soesoehoenan mogen verschijnen, omdat dit geen gala-dracht is; ook de soesoehoenan draagt die koeloek bij de gewone gekleede dracht. De sultan van Jogjakarta daarentegen maakt van de koeloek kanigårå gebruik bij de gala-dracht. In de Gouvernementslanden dragen de inlandsche hoofden en ambtenaren de koeloek kanigårå bij het gekleede kostuum.

Een ander soort van hoofddeksel is de kopjah, eigenlijk de koefijah der Arabieren, gelijk deze weder ontleend is aan de cuffia der Italianen [1]. Doch ofschoon de Arabische koefijah

---

[1]) Dozy, Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes, 394.

een soort hoofddoek is, heeft de kopjah der Javanen meer den vorm van een om het hoofd sluitende muts of kalot. Zij is de dracht van geestelijken en van kinderen. Bij de eersten wordt zij in den regel onder den tulband gedragen. De hoofdpriesters in de Vorstenlanden zijn de eenigen, die een kopjah, ook wel kĕtoe genaamd, dragen van zwart fluweel, versierd met smalle gouden strepen evenals de koeloek kanigårå. Deze soort van kopjah's heeft veel overeenkomst met de koeloek, en het verschil bestaat alleen daarin, dat de koeloek van boven plat is en de kopjah puntig oploopt. De kopjah's van kinderen zijn meestal versierd.

Om het gelaat tegen de zon te beschermen, dragen de gegoede en voorname Javanen in Midden- en Oost-Java over den hoofddoek een toedoeng, een met zwart laken bekleede klep of luifel boven de oogen, met een smallen, ringvormigen rand, die om den hoofddoek gedrukt wordt. Een dergelijk hoofddeksel, door de ambtenaren en krijgslieden van de vorsten van Solo en Jogja gedragen, heet songkok.

De mindere Javanen van beiderlei kunne dragen in tallooze vormen bamboehoeden, tjaping [1]) (in O. J. tjapil) en eveneens toedoeng genaamd. De tjapings zijn schotel- of vlakkegelvormig en rusten met een bamboering boven op den hoofddoek; zij zijn van buiten gevernisd, en meestal geverfd. Een zeer eigenaardig hoofddeksel is de toedoeng kowangan, de regenhoed tevens regenmantel, die in de hooge bergstreken van Banjoemas door veehouders en landbouwers gebruikt worden.

Gegoede of voorname vrouwen dragen soms ter bescherming

---

[1]) In het Soendaasch beteekent tjaping een zilveren plaat, ook ampok geheeten, die somtijds bij nog naakt loopende kinderen, inzonderheid bij meisjes, de schaamdeelen bedekt. In de Vorstenlanden heet zulk een gouden of zilveren plaat badong. Gouden badongs dragen de nog naaktloopende vorstendochtertjes in den kraton, zilveren de kleindochtertjes en andere kleine meisjes van geboorte. Voor dergelijke voorwerpen, door jongens en meisjes gedragen, geeft Poensen (Med. XX, 287) de namen kontollan en katoq. 't Is meer een sieraad dan een bedekking.

tegen de zon haar slèndang of sjaal over het hoofd of gebruiken tegenwoordig ook veel een zonnescherm.

Onder al deze hoofddeksels is de tjaping het eenige dat ook door vrouwen gedragen wordt, voornamelijk wanneer zij werkzaamheden in 't open veld hebben te verrichten, of, vooral in de Soenda-landen, als zij op reis zijn. De hoofddoek wordt alleen in het Tĕnggĕrgebergte wel eens door vrouwen gedragen. Koeloeks dragen vrouwelijke beambten in den kraton te Solo en Jogja bij zekere officieele gelegenheden.

Het lange haar wordt door de vrouwen op het achterhoofd in een wrong, gĕloeṇg, geknoopt op onderscheidene wijzen, die even zoovele verschillende namen dragen. De meest typische Javaansche haarwrong is de sanggoel, die algemeen door de dessavrouwen en in de Vorstenlanden door de vrouwen van alle standen gedragen wordt. Tegenwoordig beginnen echter de voorname vrouwen en die der hoofdplaatsen hoe langer hoe meer in de plaats van een sanggoel, een kondé te dragen, eveneens een haarknoop, die veelal met haarspelden, toesoek kondé, opgehouden wordt. Het is de haarknoop der Europeesche dames en Chineesche vrouwen.

Het korte donshaar, dat het voorhoofd omgeeft en te kort is om in den knoop te worden opgenomen, wordt meestal afgeknipt, zeldzamer in kleine krullen, die een franje vormen, samengerold. Voorts worden vaak mĕlati- of tjĕmpaka-bloemen en versierde spelden in het haar gestoken, en vooral bij bruiden wordt het met versierselen van goud en edelgesteenten opgemaakt. Beide seksen maken het haar welriekend met geurige oliën; de Javanen zijn over het algemeen groote liefhebbers van reukwerk, en de aanzienlijken branden gedurig benzoë of andere geurige stoffen in hunne woningen.

Indien men in het algemeen kan zeggen, dat bij de bevolking van Java de haren niet afgeknipt of geschoren worden, maakt toch de kinderlijke leeftijd hierop een uitzondering. De profeet heeft aan de ouders de verplichting opgelegd om jongens uiterlijk op hun tweede jaar het hoofd te scheren, en slechts twee haarlokken daarop te laten

staan [1]). Ofschoon dit voorschrift aan de meeste Javanen niet bekend is, bestaat vrij algemeen de gewoonte, de kinderen, zoowel jongens als meisjes, den 35en of 40en dag na hunne geboorte te scheren; sommigen worden geheel kaal geschoren, doch bij de meesten worden er een of twee vlokjes op het hoofd gelaten. Dat gespaarde vlokje draagt, naar gelang van de plaats, verschillende benamingen; bevindt de vlok zich boven op het voorhoofd, dan heet zij koentjoeng; op de kroon van het hoofd, gombak; op het achterhoofd, boven den nek, koetjir, ook wel koentjir; en zijn het twee vlokken, boven ieder oor een, dan heeten zij pètèk. In de Vorstenlanden is het gebruikelijk, dat de voorname kinderen de gombak dragen en die van minderen de koentjoeng, pètèk of koetjir, of dat het geheele hoofd kaal geschoren is. In de Gouvernementslanden worden juist de kinderen van voorname inlanders meestal geheel geschoren en behouden die van mindere Javanen een der vier bovengenoemde vlokken. Zijn de meisjes eenige jaren oud, dan laat men bij haar alleen de koentjoeng ongeschoren, die men echter nooit tot een staart laat aangroeien, ofschoon zij altijd langer blijft dan het overige zeer kort geknipte haar. Bij de jongens is dit eveneens het geval, ook als zij een gombak of een koetjir hebben, dragen zij pètèks; deze laat men dan tot lange staarten aangroeien, terwijl het overige haar van tijd tot tijd wordt afgeschoren.

Bij de besnijdenis en het huwelijk wordt bij beide seksen het haar aan de uiteinden afgesneden of geknipt, hetgeen papal- of toegĕl-ramboet (ook naar de verschillende haarvlokken toegĕl-koetjir, toegĕl-koentjoeng, enz.) heet. Wanneer het haar vrij gelijk opgegroeid is, wordt het slechts een of twee centimeter afgesneden, maar groeit het ongelijk of loopt het puntig af, dan wordt het soms tot 20 centimeter afgeknipt. Dit afknippen geschiedt wel eens door de ouders, doch gewoonlijk door vaste personen, een man voor de

[1]) Van den Berg, Beginselen van het Moh. recht, 131. — Juynboll, Handleiding tot de kennis van de Moh. wet, bl. 159.

jongens en een vrouw voor de meisjes; beiden worden doekoen, of in de dessa ook wel toekang parassan, scheerbaas, genoemd. Die doekoens kappen het haar, kleeden de bruid en den bruidegom, scheren hunne wenkbrauwen af en versieren het voorhoofd en het hoofd van de bruid. Deze werkzaamheden worden verricht op een fijn, wit matje, klåså patjar geheeten, waarop zeven verschillende djarits liggen en waarnaast een rond blad van gevlochten bamboe, tampah, neergezet wordt. Daarop liggen een paar pisangs, sirih met toebehooren, gekookte en ongekookte eieren, gebak en soms nog andere spijzen, zoomede bloemen, en dat alles te zamen wordt sadjèn genoemd en is een offer aan de geesten, evenals de wierook, doepa, die gebrand wordt [1]. Die sadjèn en het matje met de djarits worden, nadat bruid en bruidegom gekleed zijn, aan den doekoen medegegeven met een geschenk in geld (hoogstens *f* 5) voor zijne moeite.

De dagelijksche lijfsieraden der Javanen zijn doorgaans van geringe waarde. De oorsieraden der vrouwen (ng. soewĕng, kr. sĕngkang, Mal. soebang) zijn meest van buffelhoorn of van koper, hebben den vorm van een dun langwerpig klosje en worden veelal oorknoppen genoemd. Meer gegoede vrouwen hebben zilveren, verguld zilveren of gouden oorknoppen met diamanten bezet, soms ter waarde van *f* 60, en hooger. De ringen, ali-ali ng., soepé kr., waarmede beide seksen de vingers tooien, zijn meestal slechts van rood of geel koper, bij de mannen zelfs vaak van ijzer. Doch bij plechtige gelegenheden en in 't algemeen bij personen van aanzien worden de sieraden door gouden vervangen en zijn in de ringkassen edelgesteenten van verschillende kleuren gevat Als blanketsel, poepoer, wordt veel gebruik gemaakt van wĕdak (Mal. bĕdak), d. i. rijstpoeder, met rozenwater of ander welriekend vocht aangemaakt. Het wordt door nagenoeg alle vrouwen bijna dagelijks voor het aangezicht gebruikt, en bij kinderen, tot drie of vier jaar oud, wordt dikwijls het geheele lichaam

[1] Vgl. Alb. C. Kruijt. Het animisme, bl. 26.

ermede ingesmeerd. Bruid en bruidegom gebruiken geen wĕdak doch steeds de gele borèh, een zalf van kokosolie en kurkuma gemaakt.

Met de zorg voor het lichaam staat nog een ander gebruik in verband, waardoor de Javanen eene der schoonste gaven van de natuur, een mond met witte en regelmatige tanden, moedwillig bederven. De gewoonte om de tanden te vijlen is van oudsher algemeen geweest onder de volken van Maleischen stam, en behoort tot die lange reeks van soms barbaarsche offergebruiken, die bij de natuurvolken in zwang zijn. „Het uitbreken van een of meer tanden, resp. de tandvijling bij het intreden der puberteit of bij het huwelijk, schrijft Wilken [1]), moet oorspronkelijk een offerhandeling zijn geweest". De Islam vond het gebruik op Java, wijdde het en verhief het ten tweeden male tot een godsdienstige handeling. Thans bestaat bij de Javanen de gewoonte om de vier middelste tanden der bovenste rij af te beitelen (tatah) of met puimsteen af te slijpen (pasah). De verminking geschiedt op verschillende manieren, die ieder hun eigen naam dragen [2]). De overgebleven vierkante stukjes noemt men widji timoen, om hun overeenkomst in vorm en kleur met komkommerpitjes.

Het zwartmaken der tanden, sisig genaamd, — een gewoonte die hier en daar in onbruik is geraakt — geschiedt door middel van een vocht, banjon, bestaande uit klapperwater, waarin stukjes roestig ijzer gelegen hebben; na verloop van ongeveer vier dagen kan dit vocht gebruikt worden; het wordt met looizuurhoudende vruchtenschillen op de tanden gebracht en bij deze bewerking blijft een zwart afzetsel daarop terug. Het vijlen of afbeitelen en het zwartmaken der tanden geschiedt gewoonlijk bij meisjes, wanneer zij de menstruatie gekregen hebben en bij jongens, wanneer zij besneden zijn, derhalve op een leeftijd voor meisjes van ongeveer 12 en

---

1) Bijdr. Inst. VIII, bl. 488. Zie ook Kruijt, t. a. p., bl. 38.

2) J. Kreemer in Med. N. Z. G. bl. 25, bl. 197. — L. Th. Mayer. Een blik in het Jav. volksleven, bl. 364.

voor jongens van 14 jaren. De personen die het bedrijf van tandenslijper uitoefenen zijn soms mannen en soms vrouwen, doch beiden worden doekoen pasah of doekoen tatah of wel doekoen of toekang pangoer genoemd. De gereedschappen, die zij gebruiken zijn beitel, vijl, zaag en slijpsteen.

Men kan in het algemeen zeggen, dat het verschil in kleeding tusschen de hoogere en lagere standen meer in de fijnheid der weefsels en de kostbaarheid der stof dan in den vorm der kleedingstukken bestaat. Vroeger bepaalde zich het gebruik van zijde, fluweel en laken, alsmede van gouden sieraden tot de aanzienlijken en meer gegoeden, doch in de laatste jaren is er een sterke neiging bij den gewonen Javaan merkbaar, om zich ook met deze zaken te tooien. De oude voorschriften, die het gebruik van verschillende stoffen of patronen tot bijzondere klassen beperkte, zijn in de Gouvernementslanden bijna geheel in vergetelheid geraakt; in Madioen zijn bij die tapihs en bĕbĕds enkele patronen door de regenten verboden; maar in de Vorstenlanden is nog veel daarvan overgebleven, en zoo mogen o. a. sommige patronen van gebatikte kleederen alleen door vorsten en vorstinnen, prinsen en prinsessen gedragen worden. De aanzienlijke Javanen leggen veel aan hunne kleeding ten koste en zijn daarop even keurig als zij zindelijk zijn op hun lichaam, ja onder de echte Javanen is zelfs de geringe man zelden slordig en hij steekt in dit opzicht gunstig af bij den ruweren Soendanees en den slordigen en minder zindelijken Madoerees; deze laatste onderscheidt zich door het gebruik van lichte en opzichtige kleuren, zooals geel, groen, oranje, lichtblauw en hoogrood, terwijl de Madoereesche vrouw in hare kleeding nog eenvoudiger is dan de Javaansche.

In nauw verband met de kleeding staat nog het een en ander dat de Javaan gewoonlijk bij zich draagt. In hun gordel steken aanzienlijken en gegoeden doorgaans een zakdoek, katjoe of alweder sapoetangan, van rood katoen, die er dikwijls aan een punt bijhangt; verder heeft elke Javaan een taschje of sigarenkoker van mèndong-bies gevlochten, waarin hij zijn

geld, zijn tabak, zijn strootjes en nog enkele andere benoodigdheden opbergt.

Vroeger ging geen Javaan, zelfs in den diepsten vrede, geheel ongewapend. Tegenwoordig is dit veel veranderd. In de residentie Madoera is het dragen van wapenen in gewone omstandigheden zelfs verboden (bij gewestelijke keur), doch ook in de andere gewesten is de mindere Javaan meestal ongewapend, tenzij hij met een gras- of ander mes loopt, dat hij bij zijn bedrijf noodig heeft. Het typische wapen van den Javaan is de kris, in krâmâ doewoeng geheeten, die altijd in een scheede, warângkâ ng., saroengan kr. [1]), gestoken is. Inlandsche hoofden en aanzienlijken dragen hem altijd buitenshuis, de mindere Javanen alleen bij officiëele of plechtige gelegenheden, dan wel als zij de bruidegom zijn.

Volgens de Javaansche gebruiken wordt de kris in den gordel op den rug, of beter op de lendenen gedragen, 't zij loodrecht met de greep naar boven, dus midden op den rug, 't zij schuin, met de greep achter den rechter-arm en het uiteinde aan de linker-dij. Deze twee wijzen zijn de beleefde vormen van het dragen van een kris in tijd van vrede, en zoo verschijnt men ook bij een meerdere of in gezelschappen. Daarentegen is het niet beleefd een kris te dragen met het handvat links vooruit of onder den arm, omdat men haar dan meer onder 't bereik van de rechter-hand brengt, wat min of meer als een bedreiging zou kunnen opgevat worden.

Behalve de kris in den gordel, draagt een Javaan, op reis gaande, wel eens een tweede kris in een riem ter linkerzijde zooals bij ons een degen gedragen wordt, doch het is dan niet beleefd daarmede bij een meerdere te verschijnen. In den tegenwoordigen tijd wordt, vooral in Oost-Java, van dezen regel veel afgeweken en ook in Midden- en West-Java dragen de meeste regenten de kris in een riem, omdat het zoo gemak-

---

[1]) Dikwijls wordt warângkâ, kr. ng. gebruikt alleen voor het bovenste, meestal bladvormige gedeelte van de scheede en heet het onderste gedeelte dan gandar. Gandar en saroengan worden echter ook voor de geheele scheede gebruikt en zijn dan kr. en ng.

kelijker is, in een stoel zittend, achterover te leunen. Mindere inlandsche ambtenaren, wanneer zij niet in 't gevolg van hun meerderen uitgaan, maken ook gebruik van den riem. Bij het hofkostuum wordt de kris in een riem aan de rechterzijde gedragen, omdat daarbij aan de linkerzijde een wĕdoeng (hakmes) in een scheede behoort.

Tot het krijgskostuum behooren drie krissen, één aan de rechter-, één aan de linkerzijde en één van achteren in den gordel gestoken, en bovendien een zwaard of houwer (pĕdang, kléwang), aan de linkerzijde afhangende in een koppel, anggar, aan een afzonderlijken band (djanoer èpèk of saboekan kĕtimang), en in de hand een lange lans of speer (ng. toembak, kr. waos), die het voorname wapen van den Javaanschen soldaat placht te wezen. Van de drie krissen behoort de eerste het eigendom van den krijgsman, de tweede een erfstuk zijner familie, de derde een huwlijksgeschenk van den vader zijner bruid te zijn. Doch die Javaansche krijgsdos, met al wat ertoe betrekking heeft, kan bijna tot de oudheden gerekend worden, daar in de Gouvernementslanden geen andere Javaansche soldaten gevonden worden dan die in de hoofdzaak op Europeesche wijze gekleed en gewapend zijn, en daar de vorsten, van alle wezenlijke krijgsmacht verstoken, alleen nog eenige troepen voor staatsie houden.

De kris is wederom een van die onderwerpen uit het Javaansche leven, waarover men een boekdeel zou kunnen schrijven, indien men de tallooze verscheidenheden in lemmet, gevest en scheede, de verschillende namen, die aan iedere verscheidenheid toekomen, het verband tusschen den vorm en de waarde van de kris en den rang en stand van den drager, en de voordeelen, volgens de meening der inlanders aan zekere bijzondere hoedanigheden der krissen verbonden, wilde doen kennen. Wij bepalen ons hier tot enkele opmerkingen.

Men kan de kris een dolk of ponjaard noemen, omdat het lemmet steeds recht en slechts ongeveer drie à vier decimeters lang is; maar het is daarentegen altijd plat, als dat van een zwaard, ofschoon scherp aan beide zijden. De snede,

nooit ver van de rechte lijn afwijkend, volgt in vele der meest voorkomende verscheidenheden eene golflijn met meer of minder en grooter of kleiner bochten. Deze golflijn wil den slangvorm nabootsen, ontleend aan de Indo-mythische slang of någå; hare voornaamste vormen zijn de någå såsrå en de någå siloeman. De verscheidenheden alleen van het lemmet, ieder door een eigen naam aangeduid, zijn meer dan honderd in aantal; van een veertigtal der meest voorkomende kan men afbeeldingen vinden in den atlas van Raffles. Bij kostbaarder krissen, wij spraken reeds met een enkel woord ervan, toen we de kris roemden als kunst-uiting, is het lemmet dikwijls fraai gestreept door het samen-smeden van ijzersoorten van verschillende kleur, namelijk van gewoon ijzer, en een wit, gemakkelijk smeedbaar ijzer, tegenwoordig ook nikkel. De lichter gekleurde strepen in het lemmet noemt men pamor; vroeger heeft men gemeend, dat pamor de naam was van meteoor-ijzer en dat dit ijzer, uit op de aarde gevallen meteorieten, bij het smeden der krissen gebruikt werd; daarna is men het pamor gaan zoeken in midden-Celebes, waar het echter, volgens Kruijt [1]) niet vóórkomt, doch waar de Toradja's onder pamoro verstaan de aderen of vlammen in een zwaard; zoodat pamor alleen gevlamd of geaderd zou beteekenen. Het verschil tusschen de gewone ijzerkleur en de zilverwitte aderen zou nog verhoogd worden door de voltooide kris in te wrijven met limoensap en eene oplossing van arsenicum, en het schijnt, dat vooral dit gebruik aanleiding heeft gegeven tot het sprookje, dat de Javanen hunne krissen vergiftigen, om de wonden daarmede toegebracht gevaarlijker te maken.

Aan het boveneinde van het lemmet is een stift gesmeed, die bevestigd wordt in een gevest of greep (oekiran ng.; landéjan of djědjěran kr.) van hout, been, hoorn of ivoor, in fantastische vormen gesneden en soms met diamanten bezet. Tusschen het gevest en het lemmet bevindt zich een ring van metaal, měndak genaamd. De scheede (saroengan) is altijd

---

[1]) Bijdr. Inst. VI IX, bl. 155. Zie ook Rumphius gedenkboek, bl. 144 v.

van hout, doch het onderste, rechte gedeelte (nl. zonder de warångkå) veelal overtrokken met een tweede van koper, spinsbek (swåså), zilver of goud; dat overtreksel heet pĕndok. De mindere Javanen laten het onderste gedeelte der scheede rood of zwart verlakken. Een der meest gezochte houtsoorten voor de vervaardiging van krisscheeden en gevesten is het kajoe pèlèt, een witachtig met zwarte vlammen geteekend hout, afkomstig van Kleinhovia hospita en van sommige andere boomen. Dit hout, door de Javanen kajoe timåhå of timångå genoemd, is zeer licht van kleur en niet altijd gevlekt; de vlekken ontstaan nl. door inwatering in het gave, levende hout. Het gevlekte hout komt voor in Oost-Java, waar dan ook veel kajoe pèlèt voor krissen gebruikt wordt. In Midden-Java en de Vorstenlanden schenkt men over 't algemeen de voorkeur aan het sandelhout, kajoe tjĕndånå, omdat het zeer fijn, hard en geurig is. Bovendien gebruiken de gegoede Javanen voor krisscheeden kajoe ambalo (Dysoxylum), zeer mooi gevlamd, doch grof van vezel, en de mindere Javanen nangkahout, en nog andere houtsoorten. De fraaie krissen, door de Javaansche grooten gedragen, behooren tot de merkwaardigste voortbrengselen der Javaansche kunst-nijverheid.

De kris is in de oogen van den Javaan een zeer gewichtig voorwerp, en verschillende legenden zijn omtrent haar in omloop. Gewoonlijk wordt de uitvinding van dit wapen aan den beroemden mythischen held Raden Pandji toegeschreven; maar Raffles maakt gewag van een overlevering, volgens welke een oude vorst uit het Hindoe-tijdvak, Sakoetram of Sapoetram geheeten, ter wereld zou gekomen zijn met een kris aan zijn zijde. Deze kris zou den vorm gehad hebben, bekend bij den naam pasopati, en daarom zou de dusgenoemde soort nog heden het hoogst in eere zijn [1]). Een andere overlevering leert, dat alle volken van Insulinde die de kris gebruiken, eenmaal aan Java onderworpen waren en vandaar dat gebruik ontleenden. De Javaansche geschiedenissen zijn vol van

[1]) Raffles, Java. I. 392.

verhalen van heilige en wonderdadige krissen, en krissen nemen eene eerste plaats in zoowel onder de rijkssieraden der vorsten als onder de poesaka's (erfstukken), die ook onder de geringe Javanen van geslachte tot geslachte overgaan. Maar ofschoon de kris, zooals wij boven zagen, ook tot de krijgstoerusting van den Javaan behoort, is zij thans nauwelijks meer dan een deel van de kleeding, een lijfsieraad, gelijk in Europa in de vorige eeuw de degen was. Ofschoon de Javaan zeer gevoelig is voor beleedigingen, wordt toch de kris slechts zelden door hem getrokken, misschien wel juist omdat de vrees voor wraakoefening, waartoe dit wapen zoo gereede gelegenheid biedt, hem zelfbeheersching en het onveranderlijk in acht nemen van een beleefden toon geleerd heeft.

Is de kris, schoon met velerlei onderscheid in vorm en waarde en wijze van dragen, aan alle Javanen gemeen, een onderscheidingsteeken van vorsten, prinsen en ambtenaren is de pajoeng of songsong. De pajoeng is een groot zonnescherm met een langen stok, en wordt den genoemden personen door een volgeling boven het hoofd gehouden. De kleur of kleuren der pajoengs (de kleur of het veld = dasar), in volgorde: goud, geel, wit, groen, blauw, bruin, rood en zwart; de verdeeling dezer kleuren in strepen (tĕlatjap) en randen (sèrèt), gedeeltelijk ook de knop (mĕnoer), wijzen den rang aan van den persoon dien zij overschaduwen. Zich schikkende naar de Javaansche gebruiken, heeft ook het Gouvernement aan zijne inlandsche dienaren een verschillende pajoeng naar het verschil van hunnen rang toegekend, en daaromtrent zeer nauwkeurige verordeningen uitgevaardigd. Zelfs aan sommige godsdienstambtenaren, nl. aan de pĕngoeloe-landrat of landjrat, ja aan de inlandsche onderwijzers (met den titel van mantri-goeroe) heeft de Regeering het recht geschonken om zich een pajoeng te laten nadragen. Wil men zich van deze zaak eene goede voorstelling vormen, dan zijn de platen waarop pajoengs in kleurendruk afgebeeld staan ver boven eene beschrijving te stellen [1]). Van

[1]) In 1871 heeft de firma Kolff een dergelijke plaat uitgegeven. Zie ook de talrijke gekleurde afbeeldingen in Mayer, Een blik in het Jav. volksleven.

de zucht der Javanen naar rangen, titels en onderscheidingsteekenen kan niets zulk een levendigen indruk geven, als zoodanige afbeeldingen. Van de geheel vergulde pajoeng van den soesoehoenan [1]) en den sultan kan men hier, door alle rangen van den adel en de beambten in de Vorstenlanden en van de inlandsche ambtenaarswereld in de Gouvernementslanden heen, trapsgewijs afdalen tot aan de blauwe pajoeng, met groenen, door goud omgeven, cirkel in het midden, van den inlandschen schrijver of djoeroetoelis [2]).

Wij komen thans tot de voeding en de daarmede in verband staande gebruiken, een belangrijk onderwerp, maar waarover wij hier zeer kort kunnen zijn, omdat wij in het hoofdstuk over de middelen van bestaan de meeste belangrijke voedingstoffen die Java oplevert en de bevolking gebruikt, zullen leeren kennen. Ook spraken wij reeds bij het huisraad van de wijze waarop de Javanen aanzitten en waarop hunne spijzen worden voorgediend. Er rest ons evenwel nog het een en ander op te merken, dat eene niet geheel onbelangrijke bijdrage tot de kennis van Java's bevolking vormen zal.

De mindere Javaan gebruikt gewoonlijk twee maaltijden daags, het middagmaal, mangan (ook wel madang) awan, omstreeks 11 uren in den voormiddag en het namiddagmaal, mangan (madang) soré, omstreeks half zes of bij zonsondergang. De Javaansche grooten, hoofden en gegoeden nuttigen drie malen daags een maaltijd, nl. het ontbijt, sarappan of

---

[1]) Over deze songsong bawat zie Serrurier in Ethnol. feiten en verwantsch. n°. 2 (1885), bl. 7.

[2]) Ook de residenten en assistent-residenten, ja de gouverneurs-generaal, als zij eene reis over Java maakten, hadden een pajoeng als onderscheidingsteeken aangenomen, ofschoon die nergens wettelijk voorgeschreven was. Die van den gouverneur-generaal was een groote, vergulde pajoeng, die van de residenten eenzelfde, doch van de gewone grootte en die van een assistent-resident een, waarvan de bovenste helft wit en de onderste verguld was. Met het doordringen van meer Europeesche begrippen in Indië, waren er reeds verscheidene ambtenaren, vooral onder de jongeren, die geen pajoeng meer gebruikten, zoodat het te voorzien was, dat deze gewoonte langzamerhand in onbruik zou raken. In 1904 heeft de g. g. Van Heutsz het gebruik van pajoengs aan Europeesche ambtenaren verboden.

sèmèk, tusschen 7 en 8 uren 's ochtends, het middagmaal, mangan awan, tusschen 12 en 2 uren en het avondmaal, mangan wĕngi, tusschen 7 en 10 uur 's avonds. Bij deze maaltijden zitten de kinderen met hunne bonte borstlapjes (ótó) gezamenlijk aan met de ouders, welke laatsten zich veelal van de bovenkleederen ontdaan hebben, die hun in huis te warm en te lastig zijn, zoodat de man slechts met de katok en opgeschorte bĕbĕd, de vrouw alleen met de slordig om het lijf geslagen en tot boven de borst opgehaalde tapih bekleed is. Bij hoofden en meergegoeden, of als een Javaan gasten heeft, komt hij niet zoo slordig gekleed aan tafel, ja zal hij vóór dien zijn toilet eerder in orde maken. Ook ziet men, als er mannelijke gasten zijn, dat deze veelal afzonderlijk met den gastheer eten en door diens vrouwelijke huisgenooten bediend worden, die dan daarna eten. Zoo ook zullen vrouwelijke gasten dikwijls afzonderlijk met de gastvrouw eten. Het middagmaal is het hoofdmaal en het eenige waarbij door de gewone Javanen warme spijzen worden gegeten, die de vrouw zelve bereid heeft, terwijl de man aan den arbeid was. Water is daarbij de eenige drank. Voor het ontbijt wordt niet geregeld aangezeten. Wie vroeg uitgaat tot den arbeid, verkwikt zich soms eerst tehuis door een kop warm water op koffiebladeren getrokken of een kop thee en een weinig koude rijst, doch nuttigt gewoonlijk iets onderweg in de waroeng. Wij willen hem derwaarts volgen en zien wat hem daar wordt aangeboden, na eerst met een woord te hebben aangeduid hoe de waroeng zelve is ingericht.

De waroeng of, naar de gewone uitspraak der Europeanen, warong is voor de Javanen wat de kraam met eetwaren, de herberg, het koffiehuis en het restaurant voor de verschillende standen van Europeanen zijn. Zij is niet gemakkelijk te beschrijven, want het is een genus, dat vele species omvat. Groot is bij den Javaan de zucht om te snoepen, en aan die zucht wordt op allerlei wijze voldoening verschaft. Overal waar een feest wordt gevierd, waar eenige omvangrijke arbeid verricht wordt, waar iets van wat aard ook plaats heeft, dat een aantal menschen op éëne plek verzamelt, ziet men zich steeds

een soort van waroeng vertoonen. De eenvoudigste vorm bestaat in twee ronde korven, aan de uiteinden van een bamboestok over de schouders geslagen — onze aan een juk gedragen manden met broodjes en harde eieren — en gedekt met een platte korf, waarop de waren zijn uitgestald. Een andere draagbare waroeng bestaat uit een paar ronde of vierkante kastjes, die tevens het noodige bevatten om warm te houden wat warm moet worden genuttigd. Een zeer ontwikkelde vorm is de waroeng die gehouden wordt in een gewoon huis, waarvan de veranda voor de uitstalling der waren en tot plaats voor de bezoekers is ingericht. De typische waroeng houdt het midden tusschen deze uitersten. Het is een kraam of opstal aan den open weg, met een afhangend dak, soms zoo laag reikend, dat men zich diep moet bukken om binnen te treden. Op een breede tafel van ploepoeh of plat geklopte bamboe zitten, met de beenen gestoken door een vierkant gat, daartoe opzettelijk in de tafel gemaakt, een of meer vrouwen — de waroeng wordt altijd door vrouwen gehouden — omgeven van manden en potten, die de gekookte rijst, de groenten en andere waren bevatten. Die tafel is omgeven door lagere bamboebanken, waarop zich het meestal talrijke gezelschap nederzet, dat uit de bontste verscheidenheid van mannen en vrouwen, grijsaards en jongelieden, landbouwers en sjouwers, dansmeiden en potsenmakers, dieven en handhavers der openbare veiligheid is samengesteld. Hier komen allen zich verpoozen van hunne dagtaak, hunne zorgen en kwellingen vergeten, en genieten van de rust, den gezelligen kout, de geestigheden en kwinkslagen, die vaak een luid gelach doen opgaan; genieten ook van al de heerlijkheden, die de Javaansche kookkunst tot fabelachtig geringe prijzen te genieten geeft, en die met een hoorbaar slurpen en smakken worden naar binnen geslagen, terwijl het genot vaak door voor ons oor minder wellevende, maar in het Oosten gewone openbaringen (antop) van het gevoel van verzadiging gevolgd wordt.

Gekookte rijst, steeds de hoofdschotel van het Javaansche maal, wordt ook hier het meest gevraagd, maar geen der

gewone toespijzen zal te vergeefs daarbij verlangd worden. Gebraden visch, kleine gezouten vischjes (ikan tĕri), trassi, kippenvleesch met tamarinde bereid, dèndèng, saté of stukjes vleesch aan speetjes geroosterd en voorgediend, pindang (een soep van gehakt vleesch of visch), gezouten eieren, vooral van eenden, gĕndon of de dikke larven eener groote tor, die in de arèn-, kokos- en rotanpalmen leeft en gebraden als een groote lekkernij geldt, gebraden larons, zooals de termieten in gevleugelden toestand genoemd worden, lòdèh (een soep uit kokosmelk met groente, spaansche peper, trassi en témpé — koekjes van de katjang kadĕlé — bestaande), gebraden uien, bajĕm of spinazie, komkommers, lombok (Soend. tjabé), lalab (de algemeene naam van jonge bladeren en uitspruitsels, die rauw bij de rijst worden genuttigd), pĕté en djèngkol, sambĕl, roedjak (een zeer geliefde lekkernij, die uit fijngemaakte onrijpe vruchten met toevoeging van sambĕl bereid wordt), en een verbazende verscheidenheid van gebak, djadjan of panganan (te Batavia koewèh, bij de Europeanen gewoonlijk kwee-kwee), waarvan doorgaans de kĕtan (kleefrijst) het hoofdbestanddeel vormt, en waarvan sommige soorten ook den Europeanen niet ongevallig zijn, — ziedaar een ver van volledige lijst van de spijzen die, nevens een groote verscheidenheid van versche vruchten, steeds of meestal in de waroengs verkrijgbaar zijn. Onder de dranken neemt de wédang een eerste plaats in. Wédang is eigenlijk kokend water, doch de gezette thee of koffie wordt verkort ook wédang genoemd. Eigenlijk is de naam daarvoor wédang tèh en wédang kòpi, dit laatste zoowel voor het aftreksel van koffiebladeren als voor dat van gemalen koffie, dat echter ook veelal wédang boeboek (poeder) genoemd wordt. De thee wordt gezet op de hollandsche wijze, en de gebrande koffie gemalen en evenals de koffiebladeren in een ketel, tjèrèt of gedekt aarden potje, krioek gekookt. Het slappe aftreksel wordt door den inlander als zeer verfrisschend beschouwd, en, gemengd met een stukje inlandsche suiker, met graagte gedronken. Een andere lievelingsdrank is de bandrèk of srĕbad, een warme drank, op gember, peper en andere kruiden ge-

trokken. Maar bedwelmende dranken, waarvan de Profeet het gebruik aan zijne volgelingen ontzegd heeft, zijn niet in de waroengs te krijgen, ofschoon de Europeanen aan de hoofden het gebruik van wijn en cognac (brandy), aan den geringen Javaan hier en daar dat van jenever geleerd hebben. Ook kennen de Javanen zelven de bereiding van een sterken drank uit kĕtan, vroeger bĕrĕm tapé doch tegenwoordig veelal badèg (te Batavia ook toewak kĕras) geheeten. Vooral als deze lang bewaard wordt, kan zij erge dronkenschap teweeg brengen. Badèg is echter ook de naam van een in verschen toestand zeer onschuldigen, zoeten drank, nl. van het uit den bloemsteel van den arènboom afgetapte sap. Over het algemeen is gelukkig het gebruik van sterke dranken zeer weinig onder de Javanen verbreid, en dronkenschap is onder hen eene hoogst zeldzame ondeugd. Voor 't overige spreekt het wel haast vanzelf, dat ook sirih en toebehooren, tabak en rokok's steeds in de waroengs verkrijgbaar zijn.

In stede van den prikkel der bedwelmende dranken, kennen vele Mohammedaansche volken dien van andere narkotische zelfstandigheden, welke, omdat zij vermoedelijk aan Mohammed onbekend waren, niet rechtstreeks door hem konden verboden worden: de haschisch en het opium. De haschisch of bang is een harsachtige stof, die zich in de tropische landen op de bladeren en stengels van de hennep (Cannabis sativa) ontwikkelt, en wegens haar bedwelmend vermogen òf met de bladeren gekauwd, òf tot bereiding van een drank gebruikt, òf eindelijk met tabak gerookt wordt. Deze laatste manier van de haschisch te gebruiken is ook in den Indischen Archipel doorgedrongen [1]), doch komt op Java nagenoeg niet voor, zoodat zij verder buiten beschouwing kan blijven [2]). Zeker is het daarentegen, dat het gebruik van opium onder de Javanen eene verbreiding heeft erlangd, die een allerverderfelijksten invloed oefent, de gezond-

---

1) Miquel, Sumatra. 99.

2) Vgl. v. d. Burg, De geneesheer in Indië, I, 237. — T. v. N. I. 1868, II, 428; 1870, I, 447, II, 85. — Engelmann-Dozy, Glossaire. bl. 375.

heid en welvaart van duizenden knakt en het geluk van ontelbare familiën verwoest [1]). Over de vraag of ook een matig gebruik van opium, behalve als geneesmiddel, voor alle personen en onder alle omstandigheden bepaald schadelijk is te achten, mogen de gevoelens bijna even verdeeld zijn, als bij ons met betrekking tot de sterke dranken het geval is, omtrent de verderfelijke gevolgen van het misbruik kan geen twijfel bestaan. Niet ten onrechte zegt een inlandsche spreekwijze van den overgegeven opiumschuiver: „eerst at hij opium, nu eet het opium hem" [2]). Bij de blijvende verdooving en afmatting, die allengs door het tot hebbelijkheid geworden gebruik van opium geboren wordt, zoekt het ongelukkige slachtoffer te vergeefs naar eenige opwekking, tot het oogenblik, waarop hem het vernieuwd gebruik van het bedwelmend sap een kortstondig genot schenkt, om hem daarna in nog dieper ellende te doen wegzinken. Met vaalbleek gelaat, fletschen en zielloozen blik, ingevallen kaken, loodblauwe lippen, uitgeteerde ledematen, wankelende schreden, ziet men ten laatste de slachtoffers van het opium rondsluipen, tot de dood een einde maakt aan hun lijden.

Wij zouden ontrouw aan de waarheid zijn, indien wij durfden beweren, dat tegenwoordig nergens in de waroengs opium te koop geboden wordt; doch waar dit een enkele maal geschiedt, is het zeer tersluiks; men noemt het dan djamoe kĕsĕl, geneesmiddel tegen moe- of loomheid. De teelt van de maankop of papaver, die het gevaarlijk heulsap oplevert (Papaver somniferum) is op Java ten strengste verboden, en de invoer is een monopolie van het Gouvernement, dat de waar vroeger tegen zeer hooge prijzen overgaf aan Chineesche pachters, die alleen het recht tot verkoop bezaten. Om de vele misbruiken, die aan dit stelsel kleefden en die demoraliseerend werkten op de bevolking, heeft het Gouvernement dit pachtstelsel in de laatste jaren gaandeweg verlaten [3]) en de opium-

---

[1]) G Stoll, Kiekjes op Java, 215 v.

[2]) Zie Med. N. Z. G. dl. 12, bl. 322.

[3]) Ind. Stbl. 1898, N°. 77.

regie, het exploiteeren in eigen beheer, ingevoerd. Eer wij tot de maaltijden der Javanen terugkeeren, een enkel woord over de plaats waar en de wijze waarop het opium door hen genoten wordt.

Sinds de opiumregie is ingevoerd [1]) en de tallooze opiumkitten, gelegenheden waar men opium schuiven [2]) kan, die op schier elke pasar gevonden werden, verdwenen zijn, moeten de meeste schuivers hun opium thuis rooken. De aanzienlijke Javaan, gelijk de welgestelde Chinees, geniet die rampzalige weelde alleen of in gezelschap in een klein vertrek, dat hij daartoe in zijne eigene woning afzondert, flauw door lampen of kaarsen verlicht, en met matten en kussens belegd, waarop hij zich uitstrekt, om de zoete droomen en bekoorlijke visioenen te genieten, die het opium zoo duur door de latere uitputting laat betalen. De geringe inlander smaakt dit genot in den regel op de balé-balé, in het voorvertrek van zijn huis.

Echter bestaat hier en daar gelegenheid, om opium te schuiven in kitten, verbruikplaatsen, waarvoor het Gouvernement vergunning (eene licentie) verleend heeft en die onder toezicht van de politie staan. Op ultimo 1902 bedroeg hun aantal, in het toenmalige regiegebied op Java, echter slechts 515 voor mannen en 9 voor vrouwen; voor de jaren 1904 en 1905 zijn deze cijfers 750 en 735. In die kitten is eene ruimte, met eene lange balé-balé en eenige matten en kussens toegerust, voor de opiumrookers bestemd, die zich niet laten afschrikken door de verpeste lucht, die de walm der lampen en der opiumpijpen verspreidt. Daar brengen de landbouwer en de koelie, ten koste van hun gezin, de vruchten van hun arbeid ten offer, daar verteert de ronggèng het loon der ontucht, en zoekt de in zijn eergevoel gekrenkte, die op wraak zint, in bedwelming en opwinding den moed tot het volvoeren eener bloedige daad. Men mag aannemen, dat zelfs

[1]) De regie werkte in 1905 op geheel Java en Madoera (Kol. Versl. 1906, bl. 206).

[2]) Zie over dit woord: Tijdschr. Bat. Gen. dl. 46, bl. 478; en over het opium de Encycl. van Ned. Indië.

de kleinste hoeveelheid die hier verschoven wordt, ongeveer een vijfde vordert van de som, die de Javaan tot het dagelijksch onderhoud van zijn huisgezin behoeft, en dat de landbouwer, die niet meer dan eenmaal daags de hoeveelheid nuttigt, toereikend voor eene enkele opiumpijp, daarvoor meer dan een vijfde moet opofferen van de gemiddelde som, die, na aftrek der belastingen, zijn rijstoogst hem opbrengt. Het valt moeilijk, in een overgangstijd, als waarin wij thans leven, met cijfers aan te toonen, in welke mate het opiumverbruik in de laatste jaren is toegenomen, omdat eene vermeerdering dier cijfers ook nog aan andere faktoren moet worden toegeschreven dan juist aan het meerdere schuiven [1]). Het Gouvernement, de inkomsten der opiumregie, die op Java en Madoera over 1905 netto bijna 12 millioen bedroegen, niet versmadende, tracht die regie dienstbaar te maken aan het beginsel, dat een geleidelijk minder gebruik de bevolking zal ten goede komen.

Het opiumverbruik is niet gelijkmatig over geheel Java verdeeld. Gewoonlijk ziet men, dat in centra van partikuliere industrie, dat is op de hoofdplaatsen en in streken waar veel suikerfabrieken en koffie-ondernemingen zijn, het meest geschoven wordt. Doch men heeft ook streken, waar weinig of niet geschoven wordt, nl. in de zoogenaamde „verboden kringen". Dit zijn de gewesten Bantam en Preanger Regentschappen en enkele afdeelingen of distrikten, of onderdistrikten van de residenties Batavia, Tjeribon, Pekalongan, Soerabaja (alleen 't eiland Bawéan), Pasoeroean, Besoeki, Banjoemas en Kedoe. Daarin was vroeger, nl. in den tijd van het pachtstelsel, het verbruik ja zelfs het bezit van opium, in welken vorm ook, geheel verboden, doch het was geen geheim, dat in verscheidene dier kringen overal tersluiks opium te krijgen was, vooral ten gebruike van Chineezen en van militairen, en dat de politie onmachtig was daartegen afdoende

---

[1]) Het debiet nam van 1904 tot 1905 toe met 3.7%; zie Kol. Versl. v. 1906, bl. 207, en de grafische overzichten bij bijlage DD.

maatregelen te nemen. Om aan dien slechten toestand een einde te maken, heeft men bij de invoering der opiumregie voor elken verboden kring, bij afzonderlijk staatsblad, bepaald op welke plaatsen opium verkrijgbaar zou zijn, uitsluitend voor Chineezen en inlandsche militairen; op die plaatsen blijft dus het verbod van bezit van opium — al is die van de regie afkomstig — voor den gewonen inlander gehandhaafd.

Het woord opium is, zelfs onder de Europeanen, in Indië weinig in gebruik. De Arabieren, het woord opion van de Grieken overnemende, spraken het afioen uit, de Portugeezen maakten daarvan anfiao, en hieruit ontstond amfioen, dat in Indië vroeger bestendig in de administratieve taal gebezigd werd. De Javanen, zich nader houdende aan den Arabischen vorm, spreken apjoen uit, maar gebruiken dit woord alleen van het ruwe nog onbereide opium, zooals het in den groothandel komt. Om het voor het gebruik geschikt te maken, ondergaat het velerlei bewerkingen [1]), en de daarna verkregen, op siroop gelijkende stof wordt tjandoe genoemd, en somtijds, met koffie vermengd, tot een drank bereid. De gewone manier is echter de tjandoe met wat Javaansche suiker en de zeer fijn gekorven bladeren van de awar-awar (Ficus allutacea Bl.) tot een balletje ter grootte van een erwt te kneden, waaraan men den naam van madat [2]) of tiké geeft, en dit door eene pijp van bijzonder maaksel (bĕdoeddan) te rooken. Men gebruikt bij het opium-„schuiven” (Jav. njropot of njĕrèt) een hollen bamboe, middelmatig dik, omstreeks 1½ voet lang en aan de eene zijde gesloten. Op eenigen afstand van het gesloten einde is een kleine opening, waarin de kop is vastgezet, die uit hout, hoorn, aardewerk of ivoor bestaat, en de gedaante heeft van een tol. Gewoonlijk is hij met metaal, bij aanzienlijken met zilver of goud beslagen. Op de kleine opening van den kop wordt de opiumpil geplaatst en daarna aan de lamp gebracht, terwijl de rooker het open einde der bamboebuis aan den mond neemt, en met krachtige halen den

1) Deze vindt men in het art. opium van de Encycl. van N. I. vermeld.

2) Vgl. over dit woord V. d. Tuuk, Tobasche spraakkunst. 18.

rook inzuigt en binnenslikt, om dien eerst lang daarna door mond en neusgaten uit te blazen. Nu begint het opium zijne werking te doen, en zoodra men de bedwelming gevoelt, legt men zich neder om zijn roes uit te slapen. Het aanzetsel dat zich door veelvuldig gebruik in de pijp vormt, wordt er dikwijls later uitgeschraapt, om het tot het voortbrengen eener nieuwe bedwelming aan te wenden. Arme Javanen vergenoegen zich niet zelden als surrogaat met een extrakt van Tinospora crispa, dat ook tot vervalsching van het opium gebezigd wordt. Het bij de Turken en West-Aziaten heerschend gebruik om het opium te kauwen, komt op Java zelden of niet voor.

Doch het is tijd om van deze uitweiding tot de voedingsmiddelen terug te keeren. Een onmisbaar bestanddeel voor de spijsbereiding, maar waarvan wij nog in het geheel niet gesproken hebben, is het zout. Het op Java en Madoera gebruikte zout wordt in het land zelf gewonnen, voor een klein deel uit de modderwellen in de afdeeling Grobogan, voor verreweg het grootste deel uit zeewater. De eerste wijze van aanmaak is alleen van plaatselijk belang en de andere geschiedt, met uitzondering van het in Jogjakarta vervaardigde zout, uitsluitend op last en onder toezicht van het Gouvernement. Behoudens de vergunning tot gebruik van het Grobogansche zout binnen een nauw begrensd gebied, is het Gouvernement de eenige wettige leverancier van het zout dat door de bewoners van Java gebruikt wordt. Tot handhaving van dit voor de schatkist zeer belangrijk monopolie — voor 1902 was de opbrengst van den verkoop van zout op Java en Madoera, en ook de geschatte opbrengst in 1903, 8 millioen gulden — worden de heimelijke aanmaak en de smokkelhandel in dit artikel ten strengste tegengegaan. De zoutaanmaak voor het Gouvernement, die vroeger op verschillende punten van Java's noordkust en van Madoera plaats had, is thans tot het district Soemenep, op laatstgenoemd eiland, beperkt. De bewerking is hoogst eenvoudig. Men leidt het zeewater in omdijkte stukken grond, „zoutpannen" genoemd, en stelt het daar bloot aan de zonnewarmte, die het water doet verdampen en de

zoutkristallen achterblijven. De bevolking van bepaalde dessa's is voor den arbeid in de zoutpannen aangewezen. Het kojan zout van 30 pikols komt aan het Gouvernement op ongeveer *f* 12 te staan, terwijl de normale verkoopprijs, die intusschen hier en daar om bijzondere redenen vermindering ondergaat, op *f* 6.72 het pikol los zout en *f* 8 het pikol zout in briketvorm is gesteld [1]). Tot die prijzen is namelijk het zout verkrijgbaar: los zout bij partijen van één tot $^1/_{32}$ pikol en zout in briketvorm bij hoeveelheden van 1, $^1/_2$ en $^1/_4$ kati of in pakketten van 20 kati. Dit zout wordt in de zoutverkoop-pakhuizen verkocht, doch het spreekt vanzelf, dat voor de meeste inlanders de afstand tot deze pakhuizen veel te groot is, en zij zich dus bij slijters in het klein van dit artikel van dagelijksche behoefte moeten voorzien, welks daardoor nog aanmerkelijk gestegen prijs voor den armen Javaan een groot bezwaar wordt.

De spijsbereiding der Javanen is over het geheel tamelijk zindelijk; hun eenvoudig keukengereedschap is van koper of van grof aardewerk. Rijst wordt soms met een weinig water, meestal in stoom gekookt, en in geval van nood weet zich de Javaan met zijn hakmes overal het noodige keukengereedschap te verschaffen. Gaat hij van huis naar eene plaats waar hij niet kan rekenen het noodige voor zijn middagmaal gereed te vinden, dan neemt hij wat teerkost, sangoe, mede, bestaande in koude, gekookte rijst met wat droog vleesch of droge visch, zout en spaansche peper.

Over de bereiding van andere spijzen weiden wij niet uit, maar doen alleen nog opmerken, dat het eene eigenaardige liefhebberij der inlanders is om aan hun gebak, hunne rijst en zelfs hunne gekookte eieren verschillende kleuren te geven. Eieren worden, om ze beter te kunnen bewaren, doorgaans gezouten. Tot dat einde wordt asch of het poeder van gestampte baksteenen met een gelijke hoeveelheid zout door

---

[1]) Het briketstelsel was tot dusver ingevoerd in de res. Tjeribon en Pekalongan, zoomede in de afd. Pati, Koedoes en Djapara der res. Semarang. Van verdere uitbreiding van het stelsel werd voorloopig afgezien. (Kol. Versl. 1906, bl. 274).

middel van bijgevoegd water tot eene soort van klei gevormd, waarmede men de eieren omgeeft. Daarna wikkelt men ze ieder afzonderlijk in een groot blad, en legt ze op elkander in een kuip of aarden vat. Na tien dagen zijn zij gereed om gebruikt te worden, doch gewoonlijk bewaart men ze veel langer in dien toestand; want als zij naar eisch van het zout doortrokken zijn, kunnen zij vele maanden goed blijven.

Over de gewone werkzaamheden der Javanen van beide seksen, hetzij te huis of op het veld, behoeven we niet verder te spreken, en ook hunne uitspanningen hebben wij meestal reeds in den loop onzer beschouwingen leeren kennen. Tot deze laatste behooren ook eenige spelen en tijdkortingen, waarover wij tot dusverre geene gelegenheid hadden te spreken, en die toch, zal ons tafereel van het Javaansche leven niet al te onvolledig blijven, niet geheel met stilzwijgen mogen voorbijgegaan worden.

In de eerste plaats komen hier zoodanige spelen in aanmerking, waarbij de overwinning van opmerkzaamheid en scherpzinnigheid afhangt. De Javanen kennen daarvan een aantal soorten, die voornamelijk bij de aanzienlijken in zwang zijn. Het oudste en meest geachte is het schaakspel (tjatoer), dat, gelijk men weet, in het gansche Oosten verbreid is, maar op Java thans, in tegenstelling met vroeger eeuwen, bijna niet meer gespeeld wordt. De stukken beantwoorden geheel aan die van ons schaakspel, maar de namen verschillen. De koning heet ratoe (vorst), de koningin patih (vizier), de raadsheeren noemt men mantri (staatsdienaar); de paarden djaran (paard), de kasteelen praoe (schip), de spionnen bidak of pidak (een woord van vreemden oorsprong, dat voetknecht beteekent). De plaatsing der stukken is als bij ons, behalve dat de koningen tegenover de patih's der tegenpartij staan. In den loop der stukken komen grootere afwijkingen voor.

Het damspel schijnen de Javanen van de Nederlanders geleerd te hebben en het heeft den naam d a m bij hen behouden. Het bord wordt, even als het schaakbord, papan tjatoer genoemd.

Andere spelen van dien aard zijn: het tjoeki, dat op een

bord met 120 punten, door de snijding van elkaar kruisende lijnen gevormd, met 60 witte en 60 zwarte stukken gespeeld wordt; het dakon [1]), vooral door vrouwen gespeeld, met 81 balletjes of pitten van den sawoboom (Mimusops kauki), op een ovaal bord, dat een groote uitholling aan ieder einde heeft en twee rijen kleinere langs de geheele lengte; het matjanan of tijgerspel, met twee stukken die tijgers en 23 die koeien voorstellen; het malingan of rooverspel, waarbij iedere speler met achttien stukken zijne tegenpartij tracht vast te zetten, enz.

Veel meer geliefd en onder alle standen in zwang zijn de hazardspelen, die, in weêrwil dat hun godsdienst ze verbiedt, door de Javanen hartstochtelijk bemind worden, en misschien meer huisgezinnen onder hen in ellende dompelen dan zelfs het opiumrooken. Zeer gewoon zijn onder kinderen en geringe Javanen het kĕplèk, eene verscheidenheid van ons „kruis of munt"; het gimĕr of draaien van tolletjes met letters of oogen geteekend, zooals ook bij ons bekend zijn; het raden naar het aantal boonen dat iemand in de hand houdt; het spelen met kĕmiri-noten [2]) en het beproeven der hardheid van kokos- en kĕmiri-noten, in verband met daarover aangegane weddenschappen, en vele dergelijke. Zelfs het oplaten van vliegers (lajangan), eene gewone liefhebberij, ook van volwassen Javanen, is tot een hazardspel gemaakt, door de lijnen over elkander te laten schuren, waarbij hij verliest wiens lijn het eerst breekt [3]).

Talloos zijn de Javaansche kinderspelen en daaronder vindt men er vele die, evenals in Europa, telkens in een zeker seizoen terugkeeren; vele ook die in Europa, onveranderd of min of meer gewijzigd, bekend zijn [4]). Tot deze behoort het zeer ver-

---

[1]) Het dakon-spel vindt men op een aantal plaatsen der wereld terug; ook in Zuid-Afrika. In Syrië en Egypte heet het mankalah.

[2]) I. A. E. VIII, bl. 62.

[3]) Zie dl. II, bl. 16; zoomede de uitvoerige beschrijving in T. v. N. I. 1873, I, 85; en Verslag nopens de Pasar-Gambir. Bat. 1907, bl. 14.

[4]) Zie het art. Spelen in de Encycl. v. N. I. en de uitvoerige literatuuropgaaf aldaar.

spreide spel, dat wij „afnemen" of „het varken op de leer" noemen en dat bij de Engelschen „the cat's cradle" heet; men vindt het op Java, bij de Dajaks, de Makassaren en de Boegineezen, op Nieuw-Ierland, Australië, Nieuw-Zeeland, de Fidji-eilanden en bij de Eskimo's [1]). De beschouwing van deze schijnbaar onbeduidende spelen heeft hare sinds lang erkende waarde voor de ethnografie, en daarenboven blijven in de spelen der kinderen, die gaarne nadoen wat zij ouderen zien doen, vaak voortbestaan de uitgestorven of uitstervende gebruiken en geloofsuitingen der voorouders [2]). Zoo is het op Java reeds zeldzamer wordende spel van Nini Towong, het sollen met een pop, die vermiste goederen weet aan te wijzen, zoomede geneesmiddelen voor een kwaal en een bruidegom voor de vrijster, niet anders dan een vorm van voorouderendienst; het is een geesten-konsult door middel van een beeld als medium, en vermoedelijk zijn de liedjes die thans bij het spel gezongen worden, overgebleven brokken van onherkenbaar geworden, oude priesterzangen [3]).

Ook over de zeer geliefde dierengevechten en daarmede verbonden weddenschappen moet te dezer plaatse, als aanvulling van hetgeen daaromtrent in het vijfde en zesde hoofdstuk van het derde deel reeds vermeld is, nog een en ander gezegd worden. Dat de Javanen djangkriks, krekels, met elkander laten vechten, hebben wij reeds in 't kort medegedeeld [4]). Men kiest daartoe de mannetjes van de zwarte djangkriks, dj. kaloeng, en deze worden gedurende 24 uren nadat zij gevangen zijn, aan een om het midden van het lichaam geknoopten draad horizontaal opgehangen, en daarna door het houden onder water bewusteloos gemaakt. In dien toestand plaatst men ze in een bamboezen koker, toelan geheeten, waarin ze, na deze zonderlinge wijze van temming, weder tot zich zelven

1) I. A. E., I, 229.

2) Snouck Hurgronje, De Atjèhers, II, 211.

3) Hazeu in T. Bat. Gen. dl. 43, bl. 36. — Alb. C. Kruijt, Animisme, bl. 437 en 456.

4) Dl. III, bl. 242.

komen en met fijn gewreven gekookte rijst onderhouden worden. De gevechten zelve vinden plaats in een korfje, pĕngadon of toembĕng genaamd, en door een schuifje in twee deelen gescheiden. Vóór den strijd vermengt men de rijst die aan de krekels wordt voortgezet, met de fijn gestooten pitten van de katjoeboeng (Datura alba), die eene sterk narkotische werking hebben, en nadat zij in de toembĕng zijn geplaatst, worden zij met een kwastje, kili geheeten, zoolang gekitteld tot zij in woede ontsteken. Daarop wordt de schuif opgetrokken en begint de strijd, die, vooral om de daarmede verbonden weddenschappen, bij de toeschouwers een levendige belangstelling wekt. De krekel die eenmaal het onderspit heeft gedolven, wordt voor verderen strijd ongeschikt geacht. Na het gevecht worden onder het voeder blaadjes van de djarak gemengd, om de pijn in de kaken der strijders te verzachten.

De verpachting der speelhuizen en der hanenvechterijen werd met den aanvang van 1812 (dus tijdens het Engelsche tusschenbestuur) op heel Java afgeschaft. Het „hanenkloppen" verminderde daardoor aanzienlijk en bij het herstel van het Nederlandsche gezag werd het verbod tegen dit spel streng gehandhaafd; dientengevolge wordt op Java weinig meer daaraan gedaan.

De gevechten tusschen den tijger en den buffel komen bepaaldelijk op Java voor en behooren tot de echte Javaansche feesten. In de Vorstenlanden en ook bij sommige regenten in de gouvernementslanden wordt de bevolking tijdens de garĕbĕgs nu en dan erop onthaald. Op de aloen-aloen vóór den kraton of voor de dalĕm van den regent laat men in een omheinde ruimte tijger en buffel los en gewoonlijk blijft de buffel overwinnaar. Ook wilde zwijnen laat men bij dergelijke gelegenheden vechten met bokken en rammen.

Op Madoera zijn de stierengevechten (toktok of adoe sapi) zeer in zwang; deze gevechten zijn voor de stieren minder bloedig dan de Spaansche, want er worden twee stieren tegen elkander opgehitst en deze trachten elkander achteruit te dringen; zoodra een der stieren wegloopt is het pleit beslecht.

Het komt wel voor, dat de eigenaars der dieren elkander, na den afloop, uit nijd en afgunst leelijk toetakelen, en deze vechtpartijen hebben ten gevolge gehad, dat in eenige afdeelingen de wedstrijden verboden zijn [1]).

Met het wedden bij deze dierengevechten wordt echter niet minder kwaad gesticht dan door de dobbelsteenen en kaarten, al zijn deze spelen niet inheemsch, maar van de Chineezen en Europeanen overgenomen. De dobbelsteenen heeten, met een Portugeeschen naam, dadoe, de speelkaarten, met een aan dezelfde taal of het Hollandsch ontleenden, kĕrtoe. Onder geringe Javanen wordt echter meer van Chineesche dan Europeesche kaarten gebruik gemaakt. Vooral de Javaansche vrouwen zijn hartstochtelijke liefhebsters van het kaartspel, en brengen om aan deze zucht te voldoen niet zelden hare sieraden en kleederen, ja zelfs hare eerlijkheid en kuischheid ten offer. De speelzucht doet zelfs de anders bij de Javanen zoo diep gewortelde maatschappelijke onderscheidingen vergeten, en men kan soms hoog adellijke dames met hare geringste dienaressen zien kaartspelen.

Spelen die de behendigheid [2]) en kracht des lichaams oefenen, schijnen bij de Javanen minder in trek te zijn, behalve een kaatsspel, waarbij een bal van rotan, oendi geheeten, met de voeten wordt geworpen en opgevangen, en nooit met de hand mag worden aangeraakt [3]). Tollen en knikkers zijn

---

[1]) Van Gennep. Ind. Gids, 1895, I, bl. 285.

[2]) Waar sprake is van behendigheid, mag met enkele woorden vermeld worden het gandaroewa of onzichtbaar steenenwerpen, dat telkens weer van zich doet hooren. Het meest vermaarde geval is dat van Soemĕdang in 1831, waarover zelfs aan den gouverneur-generaal gerapporteerd werd. Romanschrijvers vonden dit steenenwerpen, sirihspuwen e. d. dankbare onderwerpen voor een griezelig hoofdstuk (o. a. Couperus in Stille Kracht). En zulks niettegenstaande Dr. A. G. Vorderman reeds in 1877 in het Nat. Tijdschr. van Ned. Indië (dl. 37, bl. 55 v.) de uitkomst van zijn onderzoek dienaangaande gepubliceerd heeft. Het schijnbaar geheimzinnige is zóó aantrekkelijk, dat velen ongaarne het geloof aan „vanzelf" door de lucht vliegende steenen, vruchten, huisraad, enz. opgeven.

[3]) Vgl. Wallace, Insulinde, II. 296, en de aant. bl. 310 en 515.

ook op Java inheemsch [1]). De Javaansche jeugd ontbreekt het bij hare spelen niet aan vroolijkheid: zij houdt van stoeien en springen zoo goed als de Nederlandsche; maar in het warme klimaat van dat eiland geeft de volwassene, na de vermoeienis van den arbeid, zich gaarne aan trage rust over. Van zwemmen (nglangi) en baden (adoes) zijn echter de Javanen groote liefhebbers. Zoowel vrouwen als mannen begeven zich doorgaans een paar malen daags naar eene nabijzijnde kali (rivier), om zich door een bad te verfrisschen, en voeren ook de kinderen derwaarts mede. Op vele plaatsen vindt men ruwe trappen gemaakt om naar het water af te dalen. Gezochte badplaatsen zijn zulke, waar men gelegenheid vindt zich door een frisschen waterstraal (pantjoeran) te doen besproeien.

Ook aan gelegenheid tot andere lichaamsoefeningen ontbreekt het den Javanen niet; dat zij vermaak vinden in paardrijden meenen wij te moeten ontkennen, evenals wij de dikwerf geuite bewering moeten tegenspreken, dat de Javaan een geboren ruiter, een „natuurruiter" is [2]). Het beste paard gaat in zijne handen spoedig te gronde. Hij houdt niet van een paard; hij rijdt niet, maar laat zich dragen, en tracht door schudden aan de trens en trekken aan den teugel het dier te doen begrijpen wat hij wil; hij beschouwt het paard als een lastdier, als een vreemd beest, waaraan hij nooit en dat nimmer aan hem went. Het eenige wat men ervan kan zeggen is, dat hij, lenig en buigzaam zijnde, niet gauw van het paard valt, en, omdat hij het dier nooit ontziet, soms wonderlijke dingen ermede uithaalt; het feit dat hij de doorntrens als bestuursmiddel gebruikt, en een karwats bij het rijden onmisbaar acht, bewijst, dat hij wreed en hard is voor het paard [3]).

De Javanen waren van ouds liefhebbers van ridderlijke

---

1) Zie De Serière in T. v. N. I., 1873, I, 83 v.

2) P. J. Veth. Het paard onder de volken van het Mal. ras, Leiden, 1894, bl. 120.

3) Creusesol. Paardrijden op Java. Semar. 1895; Op en om Soekä Sepi, 2e dr. Sem. 1899, bl. 82. — W. C. Nieuwenhuijzen. De paarden in Ned. Indië (De mil. Spect. 1901, bl. 7 van den overdruk).

spelen, waaraan hunne vorsten en grooten zich hartstochtelijk plachten over te geven. Die spelen hebben, beter hadden, want omstreeks 1840 waren ze al verbasterd, groote overeenkomst met de middeleeuwsche tornooien. Zij worden in 't Javaansch watangan's of sĕnènnan's genoemd; de eerste naam is ontleend aan de watang (ook sodor of toembak geheeten), de lans, waarvan de ruiters bij deze spelen zich bedienen om elkander uit den zadel te lichten; de tweede naam, die ook in den vorm hisènnan voorkomt, is eigenlijk het Arabische woord itsnain, maandag; want ofschoon de tornooien ook wel op andere dagen plaats hebben, zijn toch de Javaansche regenten gewoon vooral op maandag het volk op het schouwspel van zulke tornooien te onthalen. In de Vorstenlanden zijn de sĕnènnan's aan beide hoven nog lang in stand gebleven; en in de residentiën waar zij nog in zwang zijn, hebben zij van hunne populariteit niets verloren [1]).

De wedloopen met paarden zijn op Java door de Europeanen ingevoerd, maar de sledevaarten met aangespannen stieren op Madoera (karapan) zijn daar inheemsch; de slede is zeer eenvoudig samengesteld, uit drie onwrikbaar aan het juk verbonden houten boomen, waarvan er twee sleepen en een tot zitplaats voor den menner dient. Hij moet trachten zijn span langs een rechte lijn door een poort te sturen of een in die lijn op den weg geplaatste bamboe omver te rijden. De lengte van den weg verschilt van 200 tot 500 meter. Op Madoera rijdt iedere slede afzonderlijk; maar in Besoeki loopen er twee of drie spannen tegen elkander [2]).

Op de jacht of in den strijd met gevaarlijke dieren toonen de Javanen dikwijls zoowel groote behendigheid en kracht als onverschrokkenheid en doodsverachting. Dr. Greiner verhaalt ons uit zijne als arts verkregen ervaring een paar hoogst karakteristieke voorbeelden [3]), die gemakkelijk met een menigte

[1]) P. J. Veth. Het paard; hoofdst. VIII, Tornooien en wedloopen. — Het art. Spelen in Encycl. v. N. I., dl. IV, bl. 61.

[2]) Van Gennep, t. a. p. bl. 283. — Eigen Haard, 1903, bl. 334.

[3]) Over land en zee, bl. 138 vv.

andere te vermeerderen zouden zijn. Bij de steenkolenmijn Oranje-Nassau op Borneo verpleegde hij een Javaanschen kettingganger, Pa Pingsi genaamd, die bij het baden door een krokodil vreeselijk was gehavend. Tegen alle verwachting herstelde hij volkomen, en bij het verlaten van het hospitaal beval hem de geneesheer in het vervolg grooter voorzichtigheid aan. Maar Pa Pingsi gaf hem koelbloedig ten antwoord: „Een van ons beiden moet sterven, de krokodil of ik. Ik weet, dat hij mij sedert lang vervolgt en mijn onverzoenlijke vijand is; ik ken hem als zoodanig reeds uit mijn geboorteplaats, en hij is ook de oorzaak mijner verbanning. Ik zal voortgaan iederen dag in de rivier te baden, maar zorgen mijn kris mede te nemen, en wanneer wij elkander vinden, zal het een strijd zijn op leven en dood." Eenige maanden later vond de dokter Pa Pingsi weder in het hospitaal, met vreeselijke wonden overdekt, en vernam, dat hij dien morgen bij het baden zijn vijand andermaal ontmoet had. Deze had hem in den strijd naar de diepte medegevoerd, maar Pa Pingsi was kort daarna met den dooden krokodil weder boven gekomen en had het lijk naar een zandbank gesleept. Terwijl de omstanders dit verhaalden, opende de lijder zelf de oogen en voegde er bij: „Mijnheer, ik heb hem gedood; de zaak is nu tusschen ons beide uitgemaakt." Het duurde lang eer Pa Pingsi genezen was, maar ook ditmaal verliet hij het hospitaal volkomen hersteld, en ook in 't vervolg ging hij onbevreesd te water, overtuigd, dat hij niets meer van een krokodil te vreezen had. Dergelijke feiten houden verband met het geloof der Javanen aan een verwantschap met den krokodil. Ongaarne zullen zij dan ook een dezer dieren ombrengen, zoolang zij niets kwaads van hen ondervonden hebben; vermoeden zij, dat er kaaimannen in de nabijheid zijn, dan vermijden zij, het woord båjå en spreken van den ouden heer of den grootvader; wanneer krokodillen hun schade of leed berokkend hebben, zijn zij te hunnen aanzien met wraakzucht bezield, waarom zij ze dan minder plegen te dooden met het oogmerk ze onschadelijk te maken, dan om ze voor hun boosheid te

straffen [1]). Deze beschouwingen omtrent krokodillen vinden nog op Java hare uiting in offers, bij vele plechtige gelegenheden aan deze dieren gebracht; zoo zijn er inlandsche vrouwen die, na de geboorte van een kind, de placenta, met vruchten en bloemen omgeven en door lampjes verlicht, in de duisternis van den avond de rivieren laten afdrijven, als een geschenk voor de krokodillen, of liever als eene toewijding aan de voorouders, die in deze dieren wonen.

Eenige jaren na het bovenvermelde voorval zag Dr. Greiner in het hospitaal te Malang op Java een Javaan met een diepe wond aan het been. Drie dagen te voren was hij, vergezeld door zijne vrouw met haren zuigeling, beiden te paard, tegen het vallen van den avond naar zijne dessa teruggekeerd. Hun weg was een smal pad, aan beide zijden door dicht bosch omzoomd. De vrouw reed vooruit met haar kind op den schoot. Eensklaps bemerkt de Javaan een grooten koningstijger, gereed om zijne vrouw te bespringen. Met bliksemsnelheid werpt hij zich van zijn paard en voorkomt het monster, dat hij alleen met zijn kort mes te lijf gaat. Lang duurt de strijd, maar eindelijk neemt de tijger, door menigen messteek verzwakt en afgemat, de vlucht, en laat Krâmâ Dângsâ als overwinnaar achter. Na een wel gelukte operatie was de dappere man in zes weken tijds volkomen genezen en keerde hij tot de zijnen terug in het volle genot der gezondheid.

Wij kunnen thans overgaan tot het geven van een overzicht der gebruiken en plechtigheden bij de voornaamste gebeurtenissen die in het familieleven der Javanen vóórkomen [2]). Beginnen wij met het huwelijk (ningkah), als de grondslag van het huisgezin.

Over het huwelijk van jonge lieden hebben, doorgaans buiten hunne voorkennis, tusschen hunne ouders en voogden voorafgaande onderhandelingen plaats [3]). De jongelieden die de

---

1) Alb. C. Kruijt, Het animisme, bl. 189. — Hazeu in T. Bat. Gen. dl. 46, bl. 291.

2) Zeer uitvoerig wordt dit onderwerp behandeld in L. Th. Mayer, De Javaan als mensch en als lid van het Javaansche huisgezin. Batavia – Solo, 1894.

3) Het spreekt vanzelf, dat, bij de nu volgende beschrijving, alleen het

hoofdpersonen moesten wezen, zijn dit dus in den beginne niet! Gelukkig dringen, hoewel langzaam, ook in de Javaansche maatschappij gezondere begrippen door en begint de wil der kinderen tegenover de ouders zich iets meer te doen gelden; het komt nl. voor, dat als een jongeling een meisje op het oog heeft, hij haar door een zijner vrouwelijke kennissen laat polsen. Blijkt zij hem genegen te zijn, dan deelt hij dit aan zijne ouders mede en deze doen verder de noodige stappen. Bij de aristokratie echter, waar de etikette, zooals wij reeds herhaaldelijk zagen, zoo streng is, wordt het huwelijk nog dikwijls zonder medewerking van de betrokkenen tot stand gebracht. De onderhandelingen beginnen hiermede, dat de vader of de moeder van den jongeling een bemiddelaar, tjongkok of, minder fijn uitgedrukt, djëmblang genaamd, naar den wali van het meisje zendt, om die te polsen en bij gunstigen uitslag het meisje voor hun zoon te vragen. De jongeling is op dat tijdstip meestal akilbalèg (d. i. omstreeks 15 jaren oud), het meisje is dan ongeveer 12 jaar. Een enkele maal komt het voor, vooral als de ouders op een huwelijk gesteld en bang zijn vóór dien tijd te sterven, dat zoowel de jongeling als het meisje, of het meisje alleen nog kinderen zijn; doch bij zulke huwelijken van kinderen wordt wel het kontrakt gesloten, maar blijft hunne samenkomst uitgesteld, tot zij den huwbaren leeftijd bereikt hebben, ofschoon ze dan toch met dezelfde plechtigheden plaats heeft. Men noemt dit gantoeng kawin, de opschorting van het huwelijk. Om verwarring te vermijden, beschrijven wij hier de plechtigheden alleen in de orde waarin zij elkander bij dadelijke voltrekking opvolgen. Is de toestemming verworven, dan brengt de vader des jongelings, veelal van een paar bloedverwanten vergezeld, zijn zoon ten bezoek bij de familie zijner aanstaande, om hem gelegenheid te geven haar te zien, en de vader van het meisje laat door zijne dochter kinang, de sirihpruim, aan zijne gasten voorzetten, of roept haar om zijn kris te brengen.

---

voornaamste vermeld wordt en dat verscheidene gebruiken slechts plaatselijk of onder bijzondere omstandigheden voorkomen; andere zijn in de Gouvernementslanden in onbruik geraakt en komen nu nog alleen in de Vorstenlanden voor.

Dit bezoek op een kijkje wordt nontonni geheeten; het is in de Vorstenlanden gebruikelijk, doch niet algemeen. Hierna beslist de jongeling of het huwelijk zal doorgaan; de goedkeuring van het meisje wordt doorgaans niet gevraagd, en is ook, door het recht van den Islam, slechts in enkele gevallen noodig. Soms springt het huwelijk nog af, wanneer eene berekening, die op den dag der geboorte en de beginletters der namen van den jongeling en het meisje berust, aan het licht brengt, dat zij niet voor elkander geschikt zijn.

Gaat de verloving (toenangan) door, dan laat de vader van den jongeling aan dien van het meisje vragen, wanneer hij de paningsĕt of het verlovingspand wil ontvangen. Dit bestaat in een ring en eenige meer of min kostbare kleedjes, waarbij men ook wel snoeperijen voegt. Het verlovingspand wordt teruggegeven, als de vader van het meisje nog vóór de voltrekking des huwelijks de verbintenis verbreekt, niet wanneer dit alsnog geschiedt van de zijde des jongelings. Eenige dagen vóór het huwelijk, soms op den dag zelf, volgt de toezending van de toekon (laag Jav.) of de toembassan (hoog Jav.) en van de sasrahan. De eerste vertegenwoordigt volgens sommigen oorspronkelijk den koopprijs der bruid, die veelal door haren vader of voogd met den tjongkok bepaald is, en anders van het gebruik afhangt. De sasrahan is een daarbij gevoegd geschenk voor de ouders der bruid. Bij gegoede Javanen bestaat het uit één of meer buffels, eenig gevogelte, rijst, vruchten, lekkernijen en koperen keukengereedschap, maar bij geringe lieden bepaalt zich het geschenk soms tot eenige vruchten. De sasrahan vereischt eenige bijzondere toevoegselen, wanneer de bruid òf het oudste òf het jongste kind harer ouders is. In beide gevallen worden de horens van den buffel met gouden of zilveren puntjes versierd, terwijl hem een lap tjindé [1]) om den nek wordt geslagen. In het laatste geval wordt er bovendien een pondjèn of zak met geneesmiddelen en een stuk lijnwaad bijgevoegd.

---

[1]) Zijden weefsel met sterk sprekende, trillende kleuren, verkregen door het ikat-procédé.

Dit laatste heet paměsing en is voor de voedster of baboe van het meisje bestemd, „als een schadevergoeding voor de kleeren, die zij in de eerste kindsheid bevuild heeft" [1]. De geschenken worden overgebracht door een man en een vrouw, soms met begeleiding van muziek. Op denzelfden dag waarop de sasrahan wordt aangeboden, zenden de wederzijdsche ouders aan hunne bloedverwanten en vrienden sòroggans, ook wel tondjokkans genoemd, of geschenken van eetwaren, welk gebruik met ons, allengs ongewoon geworden, toezenden van bruidsuiker en hypokras vergeleken kan worden. Ook geeft ieder soortgelijke geschenken, waarbij gegoeden zelfs één of twee buffels voegen, onder den naam van pakěpěl, aan zijn onmiddellijk hoofd. In sommige streken van Java is het gewoonte, dat men eenige dagen vóór 't huwelijksfeest of wel als 't zal doorgaan, op de maat in 't rijstblok laat stampen, gědjoggan of kòtèkkan geheeten; bij geringe lieden is dit een teeken, dat men om bijdragen voor het feest verzoekt.

Te gelijk met de rondzending der sòroggan worden de bloedverwanten en vrienden uitgenoodigd tot bijwoning van de djagongan of het gezellig samenzijn, dat gedurende één of meer dagen vóór de voltrekking des huwelijks ten huize van de ouders der aanstaande echtgenooten plaats vindt. De toebereidselen daarvoor zijn bij aanzienlijken zeer omslachtig. Zij vergrooten hun pěndåpå door er aan drie zijden een tratag of plat dak van gevlochten bamboe of palmbladen aan toe te voegen, en omwinden hare pilaren, gelijk die van de pringgittan met wit lijnwaad en festoenen van groen en vruchten. Ook wordt een pronkbed, padjangan, gereed gemaakt, dat echter niet voor gebruik, maar alleen voor staatsie bestemd is. Bij regenten en andere hooge personen worden wel eens kanonschoten gelost, en de gasten worden op eetwaren, gamělanspel en op dansen der ronggèngs onthaald. De genoodigden brengen van hunnen kant geschenken mede, die als pasoembang of bijdrage tot de feestviering worden beschouwd. Bij geringe

---

[1]) Roorda, Jav. Hwdbk., 2e druk, 777. Pěsing beteekent „naar urine riekend."

lieden is dit alles veel eenvoudiger ingericht of blijft het grootendeels achterwege, en men houde ook steeds in het oog, dat in al zulke gebruiken oneindig veel plaatselijk verschil heerscht.

De gezellige bijeenkomst van den laatsten avond vóór de huwlijksvoltrekking dient tevens tot het midådarènni, d. i. tot de voorbereiding voor het bezoek der widådari's [1]), dat in dien nacht bruid en bruidegom wacht. Tot die voorbereiding behoort ook een offer; aan bruid en bruidegom wordt namelijk een deel der wenkbrauwen en eenig haar op het voorhoofd en in den nek afgeschoren (ngaloeb-aloebbi); zij geven een deel van hun zielestof in den vorm van het haar, om het groote deel van die zielestof te mogen behouden [2]). De gasten noodigt men (koendangan) bij het naar huis gaan om den volgenden dag de huwelijks-voltrekking bij te wonen. De aanstaande echtelingen moeten verder dien nacht doorwaken; als zij in slaap geraakten zou hun een groot ongeluk overkomen, en daarom worden aan beide eenige vrouwen toegevoegd om hen gezelschap te houden.

Reeds te vijf ure in den morgen moeten bruid en bruidegom zich onderwerpen aan het beschilderen en blanketten van hun gelaat (mahèssi), waarbij de wenkbrauwen van den bruidegom met zwartsel bestreken worden. De vrouw (een enkele maal, doch zelden, is het een man) die deze werkzaamheden verricht, ontvangt eene gift, sadjèn geheeten, die uit levensmiddelen en versnaperingen van verschillende soort met eenige stukken huisraad en een kleine geldsom is samengesteld. Later kleedt zich de bruidegom voor de huwelijksvoltrekking zelve, waarbij de bruid slechts door haren wali vertegenwoordigd wordt. Zijne kleeding komt zeer overeen met het hofkostuum, en bestaat uit de dòdot en de sikĕpan om het lijf en de koeloek op het hoofd. Alleen als hij des namiddags naar zijn bruid toegaat, moet hij zich van zijn klambi-sikĕpan ontdoen

[1]) Bl. 139.

[2]) Alb. C. Kruijt, t. a. p. bl. 33.

en is zijn bovenlijf geheel naakt en met borèh besmeerd. De wĕdoeng, die ook tot het hofkostuum behoort, wordt niet door den bruidegom gedragen. Geringe lieden moeten zich dikwijls met de bĕbĕd en den hoofddoek vergenoegen. De bruidegom begeeft zich te voet, te paard of wel in een versierd rijtuig met twee, dikwijls vier paarden naar de plaats waar het huwelijk zal gesloten worden, overschaduwd door een pajoeng, die hem wordt nagedragen en vergezeld door zijne bloedverwanten, te voet of te paard. Die plaats is gewoonlijk de moskee, doch bij de Javaansche grooten en regenten wordt voor de plechtigheid gewoonlijk de pĕndåpå van hun eigen woning gebruikt. Bij de voltrekking, die volgens de voorschriften van het Mohammedaansche recht plaats heeft, zit de godsdienst-beambte op een nieuw matje, tusschen de twee getuigen, met het aangezicht naar het Oosten. Tegenover hem plaatsen zich de bruidegom en de wali der bruid, en achter hem vormen de bloedverwanten een halven kring. Nadat de beambte de vereischte vragen omtrent de huwelijksgift gedaan heeft en, na door den wali daartoe gemachtigd te zijn, namens dezen de bruid ten huwelijk aangeboden en zoo het huwelijkskontrakt gesloten heeft, wordt aan hem en zijne getuigen het huwelijksgeld, srakah of waragad, betaald. Vroeger ontvingen zij van de wederzijdsche vaders of voogden de voor hen bestemde offergaven, sanggan, die bestonden in pisang, tabak en bestanddeelen der sirihpruim, met toevoeging van eenig geld, waarvan het bedrag van den stand der personen afhing, doch deze gewoonte is van lieverlede in onbruik geraakt. Vervolgens bewijst de bruidegom, 't zij in de moskee, 't zij thuis na de ontmoeting met de bruid, hulde aan zijn schoonvader en de aanwezige oudere bloedverwanten door het aangezicht op hunne knieën te drukken, welk eerbewijs oedjoeng of ngoedjoeng, ook wel njoengkĕmmi genoemd wordt. En als daarop de bruidegom zich verwijderd heeft, worden op last van den vader der bruid offerspijzen [1]) voorgediend, uit rijst

[1]) Over deze offerspijzen en over offermalen wordt in het vijfde hoofdstuk gesproken.

met verschillende andere gerechten, gebak en vruchten bestaande, waarover de beambte zijn zegen spreekt. Men noemt dit de sidĕkah madjĕmoek of sidĕkah walimah. Nadat de aanwezigen hiervan gegeten hebben is de plechtigheid afgeloopen en keeren allen naar huis.

Des namiddags omstreeks vier ure wordt de bruidegom gekleed, om zijn bruid te gaan afhalen. Hij wordt nu veel fraaier uitgedost. Het naakte bovenlijf wordt met gele borèh, het aangezicht met poepoer, een blanketsel van rijstmeel, besmeerd. De haren hangen hem los over den rug, maar het hoofd is bedekt met een koeloek kanigårå, in de Vorstenlanden met een witte of lichtblauwe koeloek. Zijn dòdot is van zijde of, bij voorname inlanders, van katoen, versierd met vergulde bloempjes of ruikertjes; van zijn kris en van een gouden sieraad dat zijn hoofd omgeeft, hangen snoeren (ontjèn-ontjèn) van bloemen of soms van juweelen af, terwijl kransjes van bloemen (boental) aan zijne lenden bevestigd zijn. Dus versierd plaatst hij zich op een paard, dat met de prabot watangan, het tuig voor een tornooi, is uitgedost, en door twee personen geleid wordt, die het met aan het gebit bevestigde koorden vasthouden. Ook deze staatsie-vertooning, ngaroeng geheeten, is anders een uitsluitend voorrecht van vorsten en hooge ambtenaren; maar men schijnt den bruidegom op zijn trouwdag als een vorst te beschouwen. Daarom mag hij zich ook de kĕboet badak, de waaiers van pauwenvederen, laten nadragen, waarvan het gebruik anders evenzeer tot de vorstelijke voorrechten behoort. Men zal echter gemakkelijk begrijpen, dat veel van dit fraais tot personen van aanzien beperkt blijft, en men het wellicht nog alleen in de Vorstenlanden in zijn vollen luister kan aanschouwen; als overal ter wereld, veranderen langzamerhand ook hier deze plechtigheden. Zoo begint het op hoofdplaatsen gewoonte te worden, dat de bruidegom, dezen tocht naar zijn bruid, evenals dien voor de huwelijksvoltrekking, in een rijtuig met twee of vier paarden aflegt.

Een groote stoet van vrienden en bloedverwanten gaat in dubbele rij vóór den bruidegom uit, begeleid door de muziek

der gamĕlan bonang rèntèng, of bij geringere lieden van de èmprak, die slechts uit de tĕrbang, tamboerijn, en de angkloeng bestaat. Deze optocht wordt arak geheeten. Ten huize der bruid gekomen, stijgt de bruidegom vóór de tratag af en wordt door twee personen bij de hand naar de pĕndåpå geleid.

De dos der bruid is niet minder vorstelijk. Het haar is opgemaakt op de wijze bokoran geheeten, wegens zekere overeenkomst in den vorm met een bokor of metalen kom, en versierd met sobrah of snoeren van aan draden geregen bloemen. Het aangezicht is met poepoer geblanket en de fijne haren op het beschilderd voorhoofd zijn gekruld. Het bovenlijf en de armen zijn naakt en met gele boreh ingesmeerd. De boezem is echter door de kĕmbĕn bedekt. Haar dòdot of rok is van zijde of katoen en daarover draagt zij de bangoen toelak, een wit met zwart omboord en rijk verguld overkleed, en als buikband een pĕnding van goud of, een enkele maal, een gordel, de mandålå giri, een sjerp van gele zijde, die anders slechts door prinsessen gedragen wordt. Overigens zijn hoofd, borst en armen met gouden sieraden rijk getooid, terwijl ook bij haar de bloemkransjes niet ontbreken.

Twee vrouwen vatten de bruid bij de hand en geleiden haar uit het bruidsvertrek den bruidegom te gemoet. Op het oogenblik der ontmoeting (tĕmon, ng. panggihan, kr.) worden in sommige streken aan beide twee zoogenaamde gantals toegereikt: een sirihblad in den vorm van een peperhuisje gedraaid en de overige bestanddeelen der sirihpruim bevattend. Hiermede moeten zij elkander naar het hoofd werpen, en men beweert dat uit de kracht en de behendigheid waarmede dit geschiedt, de verhouding kan worden opgemaakt, waarin de echtelingen gedurende hun vereeniging tot elkander zullen staan. Daarop wascht de bruid de voeten des bruidegoms ten teeken van eerbiedige onderwerping.

Vervolgens neemt de bruidegom zijn bruid bij de hand en brengt haar tot vóór het staatsiebed, padjangan, kobongan of bij aanzienlijken pasrèn, waar de vader der bruid het jonge paar even op zijn plaats laat zitten, ten teeken, dat de brui-

degom in de familie is opgenomen, is geplant, tandoer, ng., tanĕm kr, zooals de Javaan zegt. De bruid ontvangt daarop in een doek, dien zij in de hand houdt, de symbolische gaven, rijst en katjang, die de bruidegom daarin uitstort. Terwijl eenige spijzen worden gereed gemaakt, blijven bruid en bruidegom naast elkander op een tapijt of matje zitten. Daarna nemen zij deel aan het maal, waarbij de bruidegom drie balletjes rijst kneedt en aan zijne bruid geeft. Nadat de als nagerecht dienende lekkernijen en wédang zijn rondgediend, gaan bruid en bruidegom zich verkleeden en zich hullen in een gewone tapih en bĕbĕd; doch de bruid behoudt haar hoofdtooi en de bruidegom zijn koeloek. Daarna heeft in de pĕndåpå een tandak- of danspartij, Jav. tajoeban, plaats, waarbij de bruidegom het eerst danst en de genoodigden naar rang of ouderdom volgen. Omstreeks middernacht begeven bruid en bruidegom zich naar bed in de versierde slaapstede, de kobongan, waarvoor zij in den vooravond gezeten hebben. Na een uur en nog tweemalen later, komen eenige oude vrouwen met vlammetjes om het bed loopen, zonder echter de jonggehuwden te storen. Dit geschiedt om te voorkomen, dat de jongelieden in slangen veranderen, zooals volgens de legende in vroeger tijd gebeurd zou zijn met een echtpaar, dat den eersten nacht doorbracht zonder op den gezetten tijd met licht te worden bezocht.

Den volgenden dag, in de Vorstenlanden echter na vijf dagen of een pasar-week, kleeden zich bruid en bruidegom als op den eersten avond en voert de jonge man zijne vrouw naar het huis zijns vaders. De bruid plaatst zich in een draagstoel, djòli, die fraai versierd is en door vier personen gedragen wordt. De bruidegom volgt haar te paard en een groote stoet vergezelt hen; de mannen zijn daarbij allen te paard gezeten. In de laatste tijden maakt men, evenals bij de andere optochten, veelal gebruik van een rijtuig, waarin de jonggehuwden naast elkaar plaats nemen. Aan de pringgittan gekomen, stapt de bruid uit de djòli en treedt tusschen twee rijen vrouwen naar binnen. De bruidegom stijgt van zijn

paard, neemt de bruid met zijn linker- bij haar rechterhand en gaat met haar vóór de padjangan of kobongan zitten, waarna hun de andere bloedverwanten des bruidegoms worden voorgesteld. Hiermede wordt de bruid symbolisch in de familie van den bruidegom opgenomen, geoogst, di oendoeh, zegt de Javaan. Wederom worden eenige spijzen en lekkernijen genuttigd en overigens wordt ook dien avond feest gevierd als op den eersten avond. Deze plechtigheid heet ngoendoeh mantoe, het inhalen van de schoondochter.

Is men eenmaal getrouwd geweest, 't zij men weduwnaar of weduwe dan wel gescheiden man of vrouw is, dan zijn de plechtigheden bij een volgend huwelijk veel eenvoudiger en vraagt de man zelf de vrouw en neemt deze ook zelve den man aan of slaat zijn aanzoek af, al blijft de medewerking van den wali bij de sluiting van het huwelijk onmisbaar.

In de Vorstenlanden is bij de luisterrijke kraton-huwelijken veel anders en kostbaarder. Om maar één voorbeeld te noemen, is b.v. het tegelijkertijd uithuwelijken van meer dan een kind regel, hetgeen bij geringeren ongeluk zou aanbrengen. Bij dezen trouwt geen kind vóórdat de oudere broeders en zusters getrouwd zijn.

Indien wij niet vreesden, dat onze lezers van deze huwelijksplechtigheden meer dan genoeg hadden, zouden wij hen nog over tal van bijzonderheden kunnen onderhouden; nog kunnen spreken over de dagen des jaars en de uren van den dag die, als onheilspellend, bij het aangaan van een huwelijk moeten vermeden worden; kunnen gewagen van allerlei eigenaardigheden van opgeschorte huwelijken, van tweede en latere huwelijken, van huwelijken tusschen personen van zeer ongelijken stand; kunnen herinneren, dat de samenkomst der echtgenooten onder de Madoereezen en hier en daar in Oost-Java eerst den derden nacht na het aangaan van het huwelijkskontrakt plaats heeft, en niet dan nadat twee vrouwen, na gehouden onderzoek, openlijk getuigd hebben dat de bruid nog maagd is, waarna dan kanonschoten gelost worden; terwijl in het tegenovergesteld geval de jonge man

zijn kris aan de ouders der bruid zendt, als een teeken dat hij de verbintenis verbreekt. Wij zouden nog kunnen verhalen, dat bij het huwelijk van prinsen en prinsessen in de kratons te Jogja en Solo de bijslaap gewoonlijk eerst wel veertien dagen of later na 't huwelijk plaats heeft en dat deze door een plechtig bad in tegenwoordigheid van de ratoes en andere vrouwen en door een slamĕtan gevolgd wordt; wij zouden vooral nog op de aanmerkelijk afwijkende huwelijksplechtigheden der Soendaneezen kunnen wijzen, waarbij reeds de kleeding en sieraden van bruid en bruidegom geheel verschillen, en onder andere beiden het bovenlijf met een zijden badjoe met mouwen bedekken, terwijl ook de hoofdtooisels geheel anders zijn [1]). Doch het wordt hoog tijd, dat wij nagaan, hoe het huiselijk leven van den Javaan zich verder afspint.

De zwangerschap, vooral eene eerste, wordt door de Javanen met bijzondere belangstelling gadegeslagen, want het bezit van kinderen heeft in hunne oogen groote waarde. Het streven schijnt te zijn, door eene reeks van offeranden de moeder en hare vrucht tegen den invloed der booze geesten te beveiligen. Het eerste dezer offers heet ngébor-éborri, bestaat uit een brij van rijstmeel, kokosmelk en suiker, en heeft plaats in de tweede maand der dracht. De offers der vier volgende maanden heeten niganni, njĕkawanni, gangsalli en ngĕnĕmmi, namen afgeleid van de telwoorden, die drie, vier, vijf en zes beteekenen. Het offer bestaat telkens in zoovele toempĕngs, d. i. ronde piramiden van gekookte rijst, als de zwangerschap maanden telt. Maar de gewichtigste plechtigheden hebben plaats in de zevende maand, mitonni, omdat dan de vrouw het meest aan de kwellingen der booze geesten is blootgesteld. Daarom ook moet zij, evenals de bruid en bruidegom vóór den huwelijksdag, den nacht vóór het offer doorwaken, waarbij eenige bejaarde vrouwelijke bloedverwanten haar gezelschap houden. Het offer bestaat uit zeven toempĕngs met groenten,

[1]) Het Javaansche kostuum van bruidegom en bruid vindt men afgeteekend bij Raffles, pl. 17 en 18, het Soendaneesche bij Hardouin en Ritter, pl. 6 en 18 (in de uitgave van 1872 pl. 3 en 15).

en de bloedverwanten en vrienden zijn den vorigen dag tot een djagongan of kĕpoengan genoodigd, waarbij hun tevens een uit een pisangblad door middel van twee naalden gevormd en met jonge kokosbladeren versierd bakje met presentspijzen, takir pontang genaamd, wordt aangeboden. Het feest zelf wordt tingkĕb geheeten, en hoe het in het midden der negentiende eeuw bij vorstelijke personen gevierd werd, blijkt uit het bericht eener ooggetuige, waarvan wij hier de hoofdtrekken volgen laten [1]), doch dat tegenwoordig niet geheel juist meer is, doordat men allengs sommige ceremoniën veranderd of vereenvoudigd heeft.

Terwijl de genoodigde vrouwen zich binnenshuis verzamelden, vulde zich de pĕndåpå met zoogenaamde priesters en inlandsche hoofden, wier talrijke volgelingen zich met de pajoengs hunner meesters daaromheen schaarden. Ter zijde van het huis was een groote, van fijne witte stof vervaardigde en met gebloemd sits en franje versierde tent opgericht, waarin de jonge vrouw, met los langs den rug hangend haar en enkel met een sarong gekleed, op een stoel was gezeten. Om haar heen waren vier aanzienlijke vrouwen en drie doekoens of doctoressen. In de vier hoeken der tent stonden potten met water en van kokosschalen vervaardigde lepels, en op twee kleine tafels stonden de zeven toempĕngs, die zwart, rood, wit, blauw, paars, geel en groen gekleurd waren. De doekoens namen ieder eenig water in den mond, plaatsten zich achter de jonge vrouw op den grond, begroetten haar en spuwden het water bij kleine gedeelten onder haar stoel. Daarop nam eene der voorname vrouwen de zwarte toempĕng, wreef die door hare handen en bestreek er hoofd, hals, borst, armen en beenen der jonge vrouw mede, waarna zij zoowel als de andere voorname vrouwen met de kokosschaal water schepten, die zij over de lijderes uitstortten. Zesmalen werd deze reeks van handelingen herhaald, terwijl telkens een toempĕng van eene andere kleur,

---

1) Zie T. v. N. I., III. 2. 1840, 239; en vgl. vooral L. Th. Mayer, De Javaan als mensch, bl. 116 v., waar vele ceremoniën, door Buddingh alleen vermeld, verklaard worden.

in de bovengenoemde opvolging, voor de bestrijking gebruikt werd.

Nu nam een der vrouwen een zeer ruime, witte, met eenige blauwe strepen geteekende sarong en wierp die de jonge vrouw over het lijf, zoodat alleen het hoofd onbedekt bleef, en terwijl daarbuiten onophoudelijk het geschut gelost werd, hielden de zes andere vrouwen dat kleedje zoover mogelijk van haar lichaam verwijderd. Inmiddels kwam de echtgenoot, vergezeld van haren vader en de overige grooten, allen in groot kostuum, het huis uit, en terwijl de anderen vóór de tent bleven staan, ging de echtgenoot naar binnen, maakte op zijn knieën een sĕmbah (eerbiedige begroeting) voor zijn vrouw, en sneed daarop met zijn kris de sarong van onder tot boven door, waarna hij dat wapen op den grond wierp en, evenals de buiten de tent staande hoofden, zich snel verwijderde.

Aan de jonge vrouw werd nu de door het zevenmaal begieten doornat geworden sarong ontnomen, en daarentegen werd zij behoorlijk in de doorgesneden sarong gewikkeld, waarna zij zich naar eene afzonderlijke kamer begaf. De vrouwen die met haar in de tent waren, zetten zich op stoelen bij de deur dier kamer, en de overige vrouwelijke bloedverwanten, die tot dusverre buiten de tent waren gebleven, plaatsten zich daarnevens op matten. Vlak voor de deur werd een fraai tapijt nedergelegd, waarop een sirihdoos en een spuwbekken. Na een half uur kwam de jonge vrouw naar buiten, prachtig gekleed en schitterende van edelgesteenten, plaatste zich op het tapijt en gebruikte sirih. De hoofdkleur van haar kleed was zwart, evenals van de eerste toempĕng. Maar zesmaal achtereen verwijderde zij zich weder en keerde terug in een ander, maar even prachtig toilet, waarvan steeds de hoofdkleur aan de kleur der na elkander gebruikte toempĕngs beantwoordde. In de laatste kleeding gebruikte zij met de overige vrouwen een ontbijt, en na den afloop daarvan werd aan elk der aanwezige vrouwen een porseleinen kom met roedjak aangeboden, terwijl zij ieder een opgerold sirihblad, met een gouden, een zilveren en een ijzeren naald vastgestoken, en

een potje met zeven balletjes rijstdeeg, gekleurd als de zeven toempĕngs, tot afscheid mede naar huis kregen.

Men mag wel aannemen, dat de Javanen zelven in den regel zich om de symbolische beteekenis zulker plechtigheden weinig bekommeren, maar slechts het voorbeeld volgen, hun door vroegere geslachten gegeven.

Na het tingkĕb volgen nog offers van dawĕt, eene uit klonten van rijstmeel of geraspte aardvruchten met een saus van kokosmelk en suiker bereide lekkernij, in de achtste en negende maand. Bij herhaalde zwangerschap worden in den regel geen maandelijksche offers meer aangeboden.

Bij de bevalling zelve komt het bijgeloof der Javanen niet minder aan den dag. Onder andere zijn zij van meening, dat de tegenwoordigheid des vaders de verlossing bespoedigt, omdat het kind naar zijn vader verlangt. Daarom moet hij altijd daarbij zijn; is hij verhinderd of afwezig, dan wordt hij, hetzij door zijn schoonvader, hetzij door zijn vader, of een oom of ook wel door een of anderen ouden man vertegenwoordigd, om bij de weeën te helpen, door op het hoofd der vrouw te blazen en haar daardoor meer kracht te geven. Wanneer het kind ter wereld komt, wordt het op een omgekeerde tampah, wan van gevlochten bamboe, gelegd, daarna wordt de navelstreng met een mes van bamboe, wĕlat geheeten, afgesneden, somtijds ook wel door den vader afgebeten, waardoor het kind, naar het volksgeloof, een onkwetsbaar, althans bijzonder persoon zal worden; vervolgens wordt het met kokos- of klapperwater, daarna met lauw water gewasschen en de nageboorte, ari-ari of ĕmbing-ĕmbing met het mes in een emmer, gemaakt van de bloemscheede van den klapperboom, geplaatst. Sommige personen doen die nageboorte in een leeggemaakte, jonge klappernoot, anderen in een kĕndil, rijstpot; soms voegt men er een papiertje bij, waarop verschillende letters geschreven zijn, waarna een en ander, in den regel met inachtneming van kleine formaliteiten, begraven wordt nabij de deur van het huis of van de kraamkamer. Dat men de placenta op een vlotje soms de rivier laat afdrijven, zagen wij reeds.

Weder anderen hangen de kĕndil ergens in het huis op, om later, bij de ter aarde bestelling van den persoon, in hetzelfde graf te worden begraven. In geen geval mag de nageboorte weggegooid worden, want dat zou het huis ongelukkig maken. Bij gegoede personen wordt op de begraafplaats, totdat het stukje navelstreng van het kind afgevallen is, (poepak of poepoet poesĕr) elken avond licht gebrand. Gedurende dat tijdvak worden iederen avond de kennissen ontvangen, die tot den volgenden ochtend blijven, om te verhoeden, dat booze geesten de kraamvrouw naderen. Wanneer de pasgeborene gewasschen is, gaat de kraamvrouw op haren buik liggen, om door de vroedvrouw, doekoen, of door haren echtgenoot op den rug en de lendenen getrapt te worden, ten einde het bloed te doen vloeien; daarna gaat zij baden, hetgeen zij, tot den veertigsten dag, twee maal daags doet.

Om den stoelgang en de bloedvloeiing te bevorderen, geeft men haar tamarinde-water met een weinig asch en suiker gemengd te drinken; op den veertigsten dag wordt de kraamvrouw gereinigd (adoes nipas), het haar wordt met water, gemengd met asch van stroo (awoe mĕrang) gewasschen, wat men kramas noemt. Na de bevalling tot den veertigsten dag, wordt de buik der moeder van de maag af tot boven de knieën met een katoenen lap, bĕngkoeng genaamd, ter breedte van ongeveer twintig centimeter en eene lengte van tien meter, stevig omwonden.

Inmiddels worden met het kind onderscheiden symbolische of tot bescherming tegen booze invloeden strekkende handelingen verricht, waarvan wij alleen het ngadanni en ngamatti vermelden, omdat dit door sommige schrijvers verkeerd is voorgesteld. Het is niet een gebed, maar het influisteren der Arabische formule van de adan of oproeping tot de godsdienstoefening aan de knapen, en van de slechts weinig verschillende formule van de kamat (Ar. iqámat) of voorbereiding tot de godsdienstoefening aan de meisjes. Dit is een algemeen gebruik in de Mohammedaansche landen, en hangt samen met het feit, dat de mannen vóór de sĕmbahjang de adan hardop en daarna de kamat zacht

uitspreken, en de vrouwen alleen de kamat opzeggen. Beide formules bevatten de geloofsbelijdenis, en deze is het, die men den mensch dadelijk na zijne geboorte, gelijk ook na zijnen dood in het graf wil laten hooren. Ook wordt er een offermaal ten behoeve van het jonge kind gegeven, wanneer zijn navelstreng afgevallen is, alsmede 35 dagen (sĕlapan dinå) na zijne geboorte. Dan vallen namelijk de dag van de gewone week van 7 dagen en die van de pasarweek van 5 dagen, waarop het kind geboren is, weder samen. B. v. het kind was geboren op kĕmis, donderdag en den pasardag lĕgi, dan zal eerst zeven maal vijf of 35 dagen daarna een lĕgi weer op een donderdag vallen.

Bij voorname en gegoede Javanen wordt niet alleen op de eerste sĕlapan, maar in den regel op elke sĕlapan, zoolang zij leven, het offermaal gegeven; echter met dit verschil, dat bij de eerste sĕlapan van het pas geboren kind koepat of kĕtoepat en bij verdere sĕlapans toempĕng genuttigd wordt.

Van meer gewicht is het feest dat gevierd wordt, wanneer het kind den ouderdom van zeven maanden bereikt heeft. Men noemt het oedoen siti, het op den grond nederdalen, omdat men het kind eerst op dien ouderdom met de voeten op den grond mag zetten om het loopen te leeren. Het offer bestaat uit koekjes en lekkernijen, toempĕngs en groenten; men eet gezamenlijk, vermaakt zich met een wajang-voorstelling en verder hebben er symbolische handelingen plaats, waarvan de Javanen zelven de beteekenis niet meer kennen. Het kind wordt namelijk eerst een poos neergezet onder een koeroengan, een ronde kooi zonder bodem, terwijl men het daarna laat klimmen op een ladder van suikerrietstokken vervaardigd [1]). Bij aanzienlijke Javanen is deze dag een groot feest, dat door de tegenwoordigheid van vrienden en magen en tal van priesters, allen in groot kostuum, wordt opgeluisterd, en waarbij noch gamĕlanspel, noch kanonschoten ontbreken. Een nieuw offer van toempĕngs en groente wordt gebracht als het kind een jaar oud

---

[1]) Volgens T. v. N. I. III. 2. 244, hebben deze handelingen ook wel in omgekeerde orde plaats. — Vgl. L. Th. Mayer, t. a. p., bl. 155 v.

is. Voor een meisje brengt men, veel later nog een offer bij het eerste adoes kèl, d. i. het bad, dat de Islam na iedere maandelijksche zuivering voorschrijft, en zij wordt van dat oogenblik als meerderjarig beschouwd. Het eenige offer, dat, buiten het offer van het groote feest en de zoenoffers, de Islam bepaaldelijk vordert, namelijk de 'aqîqah, door de Javanen kékah genoemd, wordt door hen alleen voor knapen en niet, zooals de oorspronkelijke instelling is, op den zevenden dag na hun geboorte, maar eerst veel later, echter niet op een bepaalden tijd, gebracht. Het is een offer van den vader voor zijn kind en bestaat in een buffel, rund, schaap of geit en een belangrijke hoeveelheid rijst. Een en ander wordt, met toevoeging van eenig geld, tot den pĕngoeloe gebracht, die het offerdier slacht, de huid voor zich behoudt, en met den offeraar en eenige genoodigden het vleesch nuttigt. Zeer dikwijls gebeurt het echter, dat het offerdier niet geslacht, maar slechts bij de kudde van den pĕngoeloe gevoegd wordt, en de offeraar zich vergenoegt met de belofte dat hij voor zijn zoon bidden zal [1]).

Er heerscht onder de Javanen eene gewoonte, die het identificeeren van personen nog al bemoeilijkt en bij de invoering van registers van den burgelijken stand vrij wat bezwaar zou opleveren, nl. het van tijd tot tijd verwisselen van naam. In de hoofdzaak vinden wij die verschillende namen ook in de voornamen, konjah's of van kinderen ontleende namen, nisbah's of namen van oorsprong (die dikwijls in familienamen overgaan) en laqabs of bijnamen en titels der Arabieren terug, maar de Javaansche gebruiken hieromtrent zijn toch eenigszins verschillend. De vóórnamen, die spoedig na de geboorte door de ouders aan de kinderen gegeven worden, en die men de kindernamen zou kunnen noemen, daar zij later meestal niet meer gebruikt worden, zijn voor een groot deel de gewone Arabische, zooals Moehamad, Ahmad, Joesoep, Ali, Abdoellah, en voor de meisjes Aïsah, Patimah, Aminah enz., ofschoon daarnevens ook vele inlandsche of van andere vreemde afkomst voorkomen, zooals Sariman, Sidin, Påtrå en

[1]) Over de kékah zie Meded. X. 25.

andere. Geringe lieden behouden dezen naam totdat hun een kind is geboren en laten zich van dat oogenblik de vader en de moeder van het kind noemen, b.v. Pak (of Pa) Dojok, de vader van Dojok, Bijang Kasiman, de moeder van Kasiman, Bok Mĕnir, de moeder van Mĕnir, enz. Doch dit karan anak (zich noemen naar zijne kinderen) is niet in zwang bij personen uit de hoogere standen; deze zijn gewoon bij hun huwelijk of de aanvaarding eener betrekking een naam aan te nemen, die bijna altijd uit twee Kawi-woorden is samengesteld, waarvan de verbinding dikwijls zeer willekeurig en soms geheel zinledig is. Worden zij later tot hooger rang bevorderd, dan verwisselen zij dien naam vaak weder met een anderen, die een nog voornamer aanzien heeft. Voorbeelden van zulke namen, die niet met de gewoonlijk daaraan toegevoegde adellijke of ambtelijke titels moeten verward worden, zijn b. v. Tjåkrå nĕgårå (radpijl des rijks), Soemå wirjå (bloem der macht), Djåjå di poerå (overwinning, puik der stad), enz. Ook behoort daartoe Pakoe boewånå (spijker der wereld), de naam, dien steeds de soesoehoenans van Soerakarta voeren. Het is duidelijk dat deze namen zeer met de Arabische laqabs overeenkomen, terwijl eindelijk het karan deså (zich noemen naar zijn dessa), dat vooral in verbinding met den niet adellijken, maar aan alle door ouderdom of stand eerbiedwaardige mannen toekomenden titel Kjai schijnt voor te komen, b.v. Kjai Pånårågå, Kjai Mådjå enz., aan de Arabische nisbah's herinnert, die ook voor een groot deel aan namen van plaatsen ontleend zijn. Dat geestelijke personen en hadji's zich gaarne bij Arabische namen laten noemen, behoeft nauwelijks opmerking [1]).

Men zal licht bevroeden, dat een volk, zoo op vormen gesteld als de Javanen, ook de overbrenging der dooden naar hun laatste rustplaats met tal van ceremoniën omringd heeft [2]). De hoofdzaken beantwoorden echter geheel aan de voorschriften van den Islam, en de vreemde toevoegselen zijn minder menig-

---

1) Vgl. Cohen Stuart in T. v. N. I. 1869. I. 365.

2) Over een oude wijze van lijkbezorging schrijft R. A. Kern in T. Bat. G. dl. 47, 1904, 386.

vuldig dan bij andere plechtige gelegenheden, indien wij de offers voor de dooden uitzonderen. De algemeene regelen van den Islam omtrent de reiniging der lijken en de doodskleederen worden, behoudens wellicht enkele kleine wijzigingen, gevolgd; de godsdienst-oefening voor den overledene wordt gewoonlijk door een of meer schriftgeleerden verricht, daar de bloedverwanten niet op de hoogte zijn van den ritus. Om dezelfde reden worden vele andere godsdienstige plechtigheden in den regel door speciale deskundigen verricht, die in het Europeesche spraakgebruik wel ten onrechte als priesters aangeduid worden. Deze schriftgeleerden ontvingen vroeger voor hunne moeite, behalve het bidgeld, ook kinang (sirih) In de laatste tijden gebruiken echter de meeste schriftgeleerden geen kinang, doch krijgen zij wédang (thee of koffie) en bidgeld en worden hun ook bij sommige personen twee of drie porties rijst met de noodige gerechten op groote borden of in mandjes verstrekt. Vóór den aanvang van dit maal wordt door de schriftgeleerden gebeden, daarna gaan zij pro forma eten en na afloop nemen zij alles mede naar huis; men noemt dit barkat of bĕrkat, hetgeen is afgeleid van het Arabische woord barkah, dat zegen, voorspoed beteekent en hier dus zeggen wil: het eten waaraan zegen verbonden is. Het woord barkat is nu echter zoo algemeen geworden, dat, wanneer men op een feest komt, hetzij Javaansch of Chineesch en er iets naar huis wordt meegenomen, men dat ook ambarkat noemt. De offerande die verricht wordt omstreeks het tijdstip, dat het lijk wordt weggedragen, en die den naam van soertanah draagt, moge een Javaansch bijvoegsel zijn, maar de spoed waarmede begraven wordt (binnen 24 uren na het overlijden), en de haastige stap waarmede zich de lijkstoet beweegt, stemmen geheel met het algemeen gebruik der Mohammedaansche landen overeen. In de Vorstenlanden worden de lijken van aanzienlijken en gegoeden soms in doodkisten begraven en elders op Java ook, als het lijk naar een plaats op zeer verren afstand vervoerd moet worden en een paar dagen onderweg blijft. Gewoonlijk echter worden de lijken op een bamboezen stellage gelegd. De

baar, waarop de kist of stellage grafwaarts gedragen wordt, heet tabĕlå of bĕndoså; zij wordt met een kleed overdekt, met bloemen versierd en naar het kerkhof begeleid door schriftgeleerden, mannelijke familieleden en bekenden; aan beide zijden van de baar loopt wel eens een rij personen met witte vlaggetjes. Meestal wordt er gedurende den tocht naar het graf hardop gebeden, doch sommige familiën begeeren dit niet en dan wordt het nagelaten. Men brandt wierook vóór het lijk uit, en houdt daarboven een pajoeng, aan wier knop een witte doek is gehecht, en wier steel met wit linnen is omwonden. Ook strooit men soms geld langs den weg, waarheen de stoet gaat en geeft daaraan den naam van sawoer.

Wanneer de stoet bij het graf gekomen is, wordt het lijk in de kuil neergelaten, waarin het op de rechterzijde gelegd wordt, met het aangezicht naar de kéblat (qiblah) gekeerd, de richting van den tempel van Mekka; daarna wordt door een der schriftgeleerden de adan uitgesproken; vervolgens maakt men de kuil dicht en wordt de talqîn opgezegd; na afloop daarvan spreekt de schriftgeleerde de dongå koeboer uit, en de plechtigheid is afgeloopen.

In het graf zelf moet gezorgd worden voor een karas of afschutsel, zoo hoog boven het lijk, dat dit zich kan oprichten, wanneer de engelen Kiroen en Nakir of Nakiroen (verbasterd uit Moenkar en Nakîr) tot den overledene komen om hem over zijn geloof te ondervragen. Wanneer dus het lijk in eene kist ligt en deze zelve niet hoog genoeg is om een karas overbodig te maken, wordt er het deksel afgenomen en de karas op de vereischte hoogte boven de kist gemaakt. De moslim houdt den dood slechts voor een slaap en acht het bewustzijn niet geheel uit het lijk geweken. Hij gelooft dan ook, dat de engelen, zoo zij van den overledene geen voldoend antwoord krijgen, hem met slagen tuchtigen, en daarom wordt, wanneer de kuil reeds met aarde gevuld is, door een schriftgeleerde die zich op het graf plaatst, de talqîn opgezegd, d. i. het onderricht hoe hij te antwoorden heeft. Dit Arabische woord is in het Javaansch tot tĕlĕkim verbasterd.

Uit hetgeen hierboven over den begrafenisstoet gezegd is, kan men opmaken, dat de rouwkleur bij de Javanen niet zwart maar wit is. Het is echter geen gebruik, dat de nabestaanden van den overledene rouwgewaad dragen; alleen betaamt het aan zijne vrouw of vrouwen gedurende den tijd der 'iddah, d. i. zoo lang zij, om bloedsvermenging te voorkomen, niet hertrouwen mogen, zich van opschik en opzichtige kleuren te onthouden.

Ofschoon de Islam in zijn oorspronkelijken eenvoud tegen het maken van graftombes gekant was, is nergens in de Mohammedaansche wereld aan dit voorschrift de hand gehouden, vooral waar het vorsten of heiligen geldt. Op Java is het gebruik algemeen om voor aanzienlijken grafteekenen op te richten, die kidjing of (kr.) sĕkarran genoemd worden. Zij bestaan uit langwerpige stukken hout of hardsteen, soms met lof of bloemwerk versierd, die op elkander gestapeld worden, of meer nog uit een liggend houten, granieten of kalksteenen middenstuk, met een plat rechtopstaand stuk aan de beide uiteinden, dat mahédjan of maésan heet, en in gedaante verschilt naarmate een persoon van het mannelijk of vrouwelijk geslacht in het graf is gesloten. In het eerste geval heeft de maésan een ronde of spitse verhevenheid, in het andere is zij van boven vlak of gegleufd. Om deze stijlen te steunen is het geheel besloten binnen een vierkant raam van op den kant staande planken.

Verder verdient nog de gewoonte der Javanen opmerking, om op de begraafplaatsen bepaalde soorten van bloemen te planten. Zij gebruiken daarvoor de handjoewang beureum, Soend., andong of èndong, Jav. (Calodracon Jacquinii), maar vooral de kambodja (Plumeria acutifolia), beide oorspronkelijk vreemde gewassen, daar de eerste uit China, de andere uit Amerika afkomstig schijnt. Vooral maakt de kambodja, (sĕmbodjå, Jav.) wanneer hare wijd uiteenstaande en gebogen takken met de welriekende witte bloemen prijken, op de graven een treffenden indruk, omdat dan alle spoor van bladeren verdwenen is. De bloemen, wit met een geel hart, vallen onverwelkt af en bedekken den grond onder de ruwe kronkelende takken. Daarna

komen er fraaie, langwerpige, heldergroene bladeren aan. De kambodja kan als het zinnebeeld gelden van het hoogere leven dat, ook naar het geloof der moslims, zich door den dood uit het vergankelijk leven hier beneden ontwikkelt. Ook bestaat de gewoonte om de graven met tĕlasih of soelasih, de geurige blauwe bloempjes van Ocimum basilicum te bestrooien; bij gegoede familiën wordt dit elken Vrijdag herhaald. Van de offermalen waarmede men de afgestorvenen herdenkt, spraken wij in het hoofdstuk dat over godsdienst en recht handelt.

Van het huiselijk leven overgaande tot het maatschappelijk leven der Javanen, moeten wij beginnen met de bespreking van eenige onderwerpen waarop aan het slot van het vijfde hoofdstuk gedoeld werd.

In de Javaansche wetboeken werden vele zaken geregeld, waarin niet voorzien was door het Mohammedaansche recht, dat trouwens de vroegere toestanden in de aan den Islam onderworpen landen overal eerbiedigt, voor zoover zij niet met zijne voorschriften in strijd zijn, en bovendien eene ontwikkeling overeenkomstig nieuw ontstaande behoeften naar de analogie zijner uitspraken toelaat. Maar het zou niet moeilijk zijn, ook menig punt van bepaald verschil met de voorschriften der sjarî'ah in deze Javaansche wetten aan te wijzen. Zoo erkennen b.v. de Anggĕr sadåså (art. 42) en de Anggĕr goenoeng (art. 60), volgens de Javaansche adat, het verloren gaan der rechten van een eigenaar van woesten grond door verjaring, indien die grond door een ander ontgonnen is en hij dezen drie jaren achtereen in het ongestoord bezit heeft gelaten; terwijl volgens de Mohammedaansche rechtsbegrippen het recht van den eersten eigenaar nooit kan verloren gaan, al heeft men het instituut der verjaring in den loop des tijds langs eenen omweg in het recht van den Islam toch ingevoerd Niet minder groot zijn de afwijkingen ten opzichte van het strafrecht. In overeenstemming met het overal in de Maleische landen geldende gebruik, zijn ook in de Javaansche anggĕr-anggĕran schier voor alle misdrijven boeten vastgesteld; terwijl in geval van onvermogen ter betaling daarvoor riet-

slagen in de plaats komen. Zoo wordt b.v. volgens het Mohammedaansche recht ontucht (zina, Jav. djinå) van gehuwden gestraft door steeniging, totdat zij daaraan sterven, van ongehuwden door honderd geeselslagen, waarbij volgens de op Java het meest gevolgde school van Sjafi'i ook nog verbanning voor een jaar komt. Maar volgens art. 39 der Nawålå pradåtå wordt overspel in alle gevallen gestraft met een boete van 50 realen, waarvoor alleen in geval van onvermogen 200 rietslagen en verbanning in de plaats treden. Ook mag, in geval van moord of verwonding, de wedervergelding waarop de bloedverwanten aanspraak hebben, niet, zooals het recht van den Islam wil, door henzelven onder een van staatswege verordend toezicht worden geoefend, maar de straf wordt op de gewone wijze op last van den rechter voltrokken; en terwijl het volgens de sjarî'ah veelal van de bloedverwanten zelven afhangt, of zij de wedervergelding eischen of zich met een afkoop door een zoogenaamden bloedprijs vergenoegen willen, lezen wij in art. 3 en 4 der Anggĕr agĕng, dat moord door een dief of roover gepleegd, die wel niet op de daad betrapt, doch wiens misdaad voldoende bewezen is, òf met den dood, indien de bloedverwanten dat vorderen, òf met levenslangen dwangarbeid in de ketting gestraft wordt.

Terwijl alzoo de beschreven wetten reeds menige bepaling bevatten die met het recht van den Islam niet strookt, worden, en werden vooral in vroeger tijd, nog veel grootere afwijkingen door de onbeschreven adat gewettigd. In strijd met alle rechtsgebruiken van den Islam werden tot in 1868 de doodvonnissen der Pradåtå te Soerakarta steeds met de kris voltrokken. De veroordeelde werd aan een paal gebonden en de scherprechter stak hem de kris in het hart. Of de dood al of niet volgde, hing natuurlijk af van de behendigheid van den beul en in sommige gevallen van zijn goeden wil; want somtijds was hij, naar men zegt, omgekocht om zich tot het werktuig eener bijzondere wraakoefening te verlagen. Was toch de veroordeelde niet aanstonds doodelijk getroffen, dan bezweek hij doorgaans eerst na langdurige smarten, en de adat

verbood, hem, zonder uitdrukkelijk bevel van den vorst, een tweeden stoot toe te brengen. Door den invloed echter van het Ned. Gouvernement zijn sedert November 1868 deze barbaarsche strafoefeningen door verwijzing tot den strop vervangen. Ook het werpen van misdadigers voor de tijgers was vroeger op Java niet zeldzaam, evenmin als het uitwijzen der schuld door de waterproef en andere godsgerichten, waarover reeds boven gesproken werd; terwijl, om niet meer te noemen, aan den vorst niet alleen het gewone recht der souvereinen werd toegekend, om den veroordeelde te begenadigen (moeslakah), maar ook dat van door oppermachtige beschikking (wisésâ) zijne straf naar willekeur te verzwaren.

In het Mohammedaansche recht wordt een groote plaats ingenomen door bepalingen omtrent de slavernij, de rechten van meesters en slaven en de wijze waarop deze laatsten de vrijheid kunnen erlangen Van de menigvuldige voorschriften hierop betrekkelijk, kon, wegens den bijzonderen toestand der inlandsche maatschappij, op Java schier niets worden toegepast. Vóór de invoering van den Islam schijnt er de eigenlijke slavernij onbekend te zijn geweest; de algemeene dienstbaarheid der volkmassa, als Soedra's, aan de leden der hoogere kasten, had er de slavernij overbodig gemaakt. Maar ook de Islam heeft geene slavernij op Java gebracht, en ofschoon in later tijd Javaansche hoofden een enkele maal slaven hielden, geschiedde dit op het voorbeeld der Europeanen, en werd de rechtstoestand dier onvrijen door het Roomsch-Hollandsche, niet door het Mohammedaansche recht beheerscht. Daar de slavernij, volgens het recht van den Islam, schier bij uitsluiting een onmiddellijk of meer verwijderd gevolg is van den heiligen oorlog tegen de ongeloovigen, zou men geneigd zijn uit de afwezigheid der slavernij op Java af te leiden, dat de Islam zonder strijd op dat eiland was gevestigd. Doch de geschiedenis kan ons leeren, dat dit stellig het geval niet is geweest. Daarom kan men ook in het gemis van de instelling der slavernij op Java slechts een bewijs te meer zien, hoe weinig de maatschappelijke toestand van dat eiland door de

invoering van den Islam hervormd is. Zelfs waar de gevolgen van den heiligen krijg zich in de al of niet dienstbaarheid der bevolking vertoonen, geschiedt dit in eigenaardig Javaansche vormen. Zoo bestond er van ouds in Bantam een onderscheid tusschen désa mardika en désa abdi, d. i. tusschen vrije- en slavendessa's. Men maakte namelijk de bevolking der dessa's die weigerden den Islam te omhelzen en bloc tot rijksslaven, d. i. men belastte ze, behalve met de reeds bovengemelde bijzondere belastingen kiras en wang-lawang, met allerlei diensten in den kraton en op reis aan den sultan te bewijzen [1]). De oude toestand is gebleven ook toen deze bevolkingen den Islam allengs hebben aangenomen.

Er is echter op Java eene klasse van vrouwen, die, al zijn zij geen voorwerp van eigenlijken handel, in een toestand verkeeren die weinig van dien van slavinnen verschilt, en die de moslim wel gedwongen is als slavinnen te beschouwen, indien hij van het standpunt van het Mohammedaansche recht hare betrekking tot haren meester wenscht te wettigen. De Islam erkent de geslachtsgemeenschap als volkomen wettig, zoowel wanneer ze geoefend wordt door den meester met zijne slavin krachtens zijn eigendomsrecht, als wanneer ze plaats vindt tusschen man en vrouw krachtens den huwelijksband. Ieder moslim kan te gelijker tijd hoogstens vier wettige vrouwen hebben; maar hij mag bovendien verkeeren met zoovele slavinnen als hij betalen kan. Zijne eigen slavin kan hij niet huwen; want hij heeft reeds zonder huwelijk op haar het recht dat, wanneer het een vrije vrouw of de slavin eens anderen geldt, alleen door het huwelijk verkregen wordt. Elke geslachtsgemeenschap, die niet door één dezer beide middelen is gewettigd, is zina, ontucht, en naar het zuiver Mohammedaansche recht strafbaar door steeniging of geeseling, zooals reeds vroeger werd vermeld. Tusschen de kinderen der wettige vrouw en die der slavin bestaat, wat rechtstoestand betreft, niet het geringste verschil. Op de nalatenschap des vaders

[1]) Resumé 68, 229.

hebben zij volmaakt dezelfde aanspraken; de slavin-bijzit, die haren heer kinderen baarde, is daardoor verder onvervreemdbaar en wordt bij zijn overlijden vrij.

Op Java volgt men algemeen het Mohammedaansche huwelijksrecht; de practijk der polygamie onder de volksklasse is plaatselijk zeer verschillend en hangt met de economische toestanden innig samen. In de harems der vorsten en grooten vindt men doorgaans, nevens het geoorloofd aantal wettige vrouwen, een kleiner of grooter getal bijzitten, zoogenaamde goendiks, kr. sĕlir. Deze laatste behooren door hare afkomst nu eens tot de volksklasse dan weer zijn zij adellijke dochters van prijaji's, zelfs van regenten (boepati's), soms zelfs, nl. de goendiks van den kroonprins, van prinsen. Zij worden echter van hare ouders of echtgenooten niet gekocht, maar eenvoudig verlangd of geëischt, en niet licht zal een Javaan het wagen, den wensch van zijn hoofd in dit opzicht te weerstreven; ja in vroegeren tijd moest hij het zich tot eene eer rekenen, dat een regent zijn dochter of zelfs zijne vrouw (van welke laatste hij zich dan scheidde) in zijn harem wilde opnemen. De goendiks worden in geval van zwangerschap, met het oog op de wettiging der kinderen, in huwelijkskontrakt met hare heeren verbonden.

Buiten de Vorstenlanden geraken de oude Javaansche gewoonten betreffende het konkubinaat, deels onder Europeeschen, deels onder Mohammedaanschen invloed meer en meer in onbruik. Regenten en voorname prijaji's plegen met éene vrouw van gelijken stand te huwen, die zij officiëel als hunne echtgenoote voorstellen, en zij hebben daarenboven naar verkiezing bijvrouwen. Degenen, die op eene korrekte houding tegenover de godsdienstige wet prijs stellen, beperken het getal bijvrouwen tot drie en vereenigen zich met alle in huwelijkskontrakt. Anderen sluiten alleen met vrouwen van zekeren stand wettige huwelijken of hebben buiten het gehuwde drietal nog met andere bijzitten omgang. Deze omgang wordt dan echter meer en meer op soortgelijke wijze beoordeeld als het konkubinaat van Europeanen.

Ongetwijfeld is ook het nemen van bijzitten een oud gebruik van den Javaanschen adel; het is een der middelen waardoor deze allengs de zuiverheid van zijn Hindoebloed verloren heeft. Maar het kastenwezen heeft op Java veel te diepe wortelen geschoten, dan dat het zich ook hier zou verloochenen. De kinderen door de Javaansche vorsten en hoofden bij goendiks verwekt, staan niet gelijk met die der garwå's; zij verschillen van hen in titels en rechten, zijn van de opvolging in hooge ambten en waardigheden veelal uitgesloten, en vormen een mindere klasse van den adel. Ten opzichte der goendiks zien wij dus weder een gewoonterecht gelden, dat met het Mohammedaansche recht niet strookt. Zij zijn geen slavinnen in den waren zin des woords; want zij zijn noch buitgemaakt, noch voor geld gekocht, noch in slavernij geboren, en hare kinderen missen de gelijkheid met de kinderen der gemalinnen van den vorst, die het Mohammedaansche recht aan de kinderen der slavin bij haren meester toekent.

Wij hebben voor ons doel genoeg voorbeelden gegeven, hoezeer de rechtsbegrippen en rechtsinstellingen der Javanen van het Mohammedaansche recht afwijken, al is ook dikwijls zijn invloed te bespeuren. Konden wij op dezelfde wijze de verschillende verbintenissen en rechtshandelingen van koop en verkoop (adol tinoekoe), van huur en verhuur (séwå, njéwakkaké), van schenking (hibah of pawèwèh), van voorschot op latere levering (ĕmpingan of pandjĕran), van het bewerken van iemands akker voor het genot van de helft of een derde der opbrengst (maro en mĕrtĕloe) [1]), van het verkoopen van akkers met een blijvend recht van wederinkoop, ook voor de erven, door terugbetaling der koopsom (anggadèkkaké, Soend. ngagadé), — konden wij die allen met de het meest daarmede overeenkomende kontrakten van het Mohammedaansche recht vergelijken, wij zouden overal hetzelfde vinden. Men vindt vele punten van overeenkomst, deels toevallig, deels in den aard der zaak gegrond, deels ongetwijfeld aan

---

[1]) Zie blz. 320.

den invloed van Mohammedaansche rechtsbegrippen toe te schrijven; maar er is ook zoo veel en velerlei afwijking, dat de oorsprong der adat uit andere toestanden en begrippen en hare zelfstandigheid tegenover de sarat geen oogenblik twijfelachtig is. Doch eene zoo in bijzonderheden tredende behandeling van het inlandsche recht zou in een werk van dezen aard te veel ruimte innemen [1]).

De eenige rechtshandelingen en geschillen waarin, met uitzondering van zuiver kerkelijke zaken, de sarat bijna geheel gevolgd wordt, zijn die welke tot huwelijken en nalatenschappen betrekking hebben. In Soerakarta is dan ook, volgens art. 4 der overeenkomst over de uitoefening der justitie, den 28sten Mei 1847 (Stbl. n°. 30) tusschen het Gouvernement en den Soesoehoenan gesloten, de rechtsbevoegdheid der Soerambi beperkt tot „zaken rakende huwelijken, echtscheidingen, boedelscheidingen, erfopvolgingen bij versterf en bij uitersten wil, en alle daaruit voortspruitende." Deze omschrijving komt ongeveer overeen met de rechtsbevoegdheid die ook in de Gouvernements-landen in de praktijk aan de priesterraden wordt toegekend. De oorzaak waarom juist in deze zaken de sarat gevolgd wordt, en dit door het Gouvernement — dat evenwel geen bezwaar heeft gemaakt den inlander thans in de Gouvernements-landen aan een bijna volkomen Europeesch strafrecht te onderwerpen — nog altijd wordt geëerbiedigd, is ongetwijfeld vooral in de nauwe betrekking van den godsdienst tot het familieleven gelegen. Hierbij komt dat het huwelijks- en erfrecht van den Islam zulke in het oog loopende eigenaardigheden hebben, en zoo diep ingrijpen, dat eene maatschappij die ook hierin de voorschriften der sarat niet opvolgde, het karakter eener Mohammedaansche maatschappij geheel zou verliezen. Wie dus dit gedeelte van het inlandsche recht wil leeren kennen, kan te rade gaan met die Arabische geschriften over het recht, de kitabs zooals men op Java zegt, waaruit de wetgeleerden zelven hunne kennis

---

[1]) Over de Mohammedaansche wet kan men thans met vrucht raadplegen de Handleiding van Dr. Th. W. Juynboll. Leiden 1903, die tevens vele gegevens over de praktijk in den Indischen Archipel bevat.

putten. Van de vier orthodoxe scholen, waarin thans nog de Mohammedaansche rechtsgeleerden verdeeld zijn, is het de Sjafi'ietische, de madahap Sapihi of Sapingi, die op Java gewoonlijk gevolgd wordt. De Javanen die naar meerdere kennis van den Islam streven dan zij zich in hun vaderland verschaffen kunnen, zoeken deze gewoonlijk bij de geleerden, die zich te Mekka aan het onderwijs wijden, soms ook te Medina, zeer zelden aan de Azharmoskee te Cairo. De handboeken der Mohammedaansche wet, die voor Javaansche geleerden nagenoeg de kracht van wetboeken hebben, zijn voornamelijk de in de 16de eeuw n. C. geschreven kommentaren van Ibn Hadjar en van ar-Ramlî op den Minhâdj van an-Nawawî; zij dragen de namen at-Toehfah en an-Nihâjah. Tal van oudere en nieuwere leerboeken der wet, die de Javaansche studenten in hun vaderland en in Arabië gebruiken, ontleenen hun gezag aan het feit, dat hun inhoud met dien der Toehfah en de Nihâjah overeenstemt.

Eene Javaansche Toehpah (Toehfah) geeft slechts een kort uittreksel over de wet en heeft geen gezag.

Behalve de studie der wet, wordt ook die der dogmatiek, die der mystiek, en die der propaedeutische vakken (Arabische spraakkunst, stijlleer, logica, dichtkunst, rekenkunst enz.) door studenten van Java beoefend.

Van hoeveel gewicht het huwelijks- en erfrecht van den Islam voor het leven der Javanen ook moge zijn, ons bestek verbiedt ons meer dan de hoofdtrekken daarvan te geven. Een man mag tegelijk vier vrouwen huwen, hij moet ze volgens zekere regelen onderhouden en zijne gunsten gelijkelijk tusschen haar verdeelen. Bloedverwanten en aanverwanten zijn tot op zekeren graad voor den man verboden, ook zijne voedster en zij die met hem dezelfde borst heeft gezoogd, en de zusters en de tantes der vrouwen, die hij reeds gehuwd heeft. Een meisje of vrouw moet worden uitgehuwelijkt door een walî, in den regel een mannelijk bloedverwant, wiens taak het is te voorkomen, dat zijn geslacht door wan-verbintenis eener daartoe behoorende vrouw onteerd wordt. In de eerste plaats

treedt als zoodanig haar vader, bij ontstentenis van dezen haar grootvader, en zoo vervolgens haar broeder, broederszoon, vadersbroeder en zoon van dezen op. Is er geen lid van hare familie die haar kan uithuwelijken, dan moet de rechter als haar walî optreden. Op Java doet zulks de pĕngoeloe (panghoeloe) of diens substituut, die in dit geval walî hakim heet. De walî heet dwingende voogd, als hij het recht heeft een meisje zonder hare toestemming uit te huwelijken; doch dit recht is beperkt tot den vader en den grootvader, en houdt op voor eene vrouw, die, onverschillig hoe, haren maagdom verloren heeft; daarna kan zij nooit tegen haar zin tot een huwelijk gedwongen worden. Tot voltrekking van het huwelijk is strikt genomen de verklaring der wederzijdsche toestemming door den man en den walî der vrouw of door hunne gemachtigden in tegenwoordigheid van twee getuigen toereikend. Doch veelal geschiedt die verklaring onder leiding van een deskundig wetgeleerde, ofschoon in dit opzicht de gebruiken der onderscheiden Mohammedaansche landen zeer verschillen. Op Java wordt het huwelijk van oudsher voltrokken voor bepaalde beambten (pĕngoeloe's, kĕtips, naibs enz.), die gewoonlijk tot het moskee-personeel van het regentschap, het distrikt of het onderdistrikt behooren. Seder 1895 is de uitoefening dezer funktie onder bestuurstoezicht gesteld. Bij de voltrekking des huwelijks kan ook het bedrag der huwelijksgift (Jav. mas kawin of sri kawin) bepaald worden, die de bruidegom aan de bruid behoort te geven en die haar persoonlijk eigendom wordt. Blijft de bepaling achterwege, dan acht men het bedrag der huwelijksgift afhankelijk van hetgeen de landsgewoonte, overeenkomstig den stand der bruid, vordert. De huwelijksgift bedraagt op Java onder personen van geringen stand op de meeste plaatsen een tail, „satail" zilver of vijf gulden. Gemeenlijk wordt zij niet dadelijk uitbetaald maar zij blijft een wettige schuld, die bij scheiding moet betaald worden, of bij overlijden van den man staande het huwelijk aan de vrouw uit zijne nalatenschap wordt uitgekeerd. Behalve dezen echt-Mohammedaanschen bruidschat, wordt in een deel van Java, naar de oude adat, ook eene geldsom aan den

vader der bruid voldaan, toekon of toembassan geheeten. Personen die nog niet huwbaar zijn, kunnen voorloopig door hunne walî's in het huwelijk verbonden worden, onder de gewone formaliteiten; doch het hangt dan van den man af, of hij na bereikte huwbaarheid in het huwelijk blijven of het verbreken wil. Eene vrouw kan door andere walî's dan hare adscendenten (dwingende walî's) nooit tot een huwelijk tegen haren zin genoodzaakt worden. Men zou zulk een voorloopig huwelijk naar onze opvatting eene verloving noemen; maar het wordt door de moslims als een waar huwelijk beschouwd, welks verbreking dan ook in de gewone vormen der echtscheiding plaats heeft.

De echtscheiding [1]) is hoofdzakelijk van tweeërlei soort: de talak, door den man uitgesproken, eenvoudig omdat hij dit wil, en de koeloek (verbastering van het Arabische choelᶜ), die de vrouw door opoffering van de huwelijksgift en soms door eene grootere schadeloosstelling van den man koopt. Deze laatste wordt dadelijk onherroepbaar, wanneer de man zijne toestemming verleend heeft; doch op de talak kan de man des verkiezende terugkomen zoolang de 'iddah duurt, d. i. de tijd gedurende welken de vrouw, ter voorkoming van bloedsvermenging, geen anderen man huwen mag. De duur van dit tijdperk is drie perioden, die door twee menstruaties gescheiden worden, of anders drie maanden, maar wanneer de vrouw tijdens het uitspreken der talak zwanger is, duurt het in ieder geval tot na afloop van haren kraamtijd. Wanneer echter de man de 'iddah laat voorbijgaan, zonder de vrouw weer tot zich te nemen, en in het algemeen, wanneer hij de talak tot driemaal toe heeft uitgesproken, is ook deze scheiding niet meer voor herroeping vatbaar. Zoolang de 'iddah duurt moet de man de vrouw onderhouden en gaat het recht der echtgenooten om van elkander te erven niet verloren.

Eene niet herroepen scheiding verhindert echter de vernieuwing van het huwelijk niet. Heeft de man de 'iddah laten

[1]) „Eine heitere Ehescheidungs-Geschichte" vertelt Haberlandt, Eine botanische Tropenreise, bl. 261.

voorbijgaan, dan is de vrouw vrij; maar wanneer beiden dit verlangen mochten, kunnen zij dadelijk weder door een nieuw huwelijkskontrakt verbonden worden. Doch indien de man de talak driemaal heeft uitgesproken, dan kan het huwelijk tusschen die echtgenooten niet hernieuwd worden, dan nadat de vrouw eerst met een anderen man is gehuwd geweest en ook door dezen is verstooten. Het gevolg dezer zonderlinge bepaling is, dat, wanneer voormalige echtgenooten hunne verbroken verbintenis willen hernieuwen, zij iemand verzoeken dit door een tusschenhuwelijk mogelijk te maken. De tusschenman heet in het Arabisch de mohallil, de geoorloofdmaker, in het Javaansch wordt hij lĕt (Soendan. heuleut), d. i. tusschenlid genoemd.

Wanneer een man, met dezelfde vrouw voor de derde maal in het huwelijk verbonden zijnde, haar ook dan weder onherroepbaar verstoot, is eene verdere hernieuwing van het huwelijk niet geoorloofd.

Voor eene weduwe duurt de 'iddah, d. i. de tijd waarin zij geen nieuw huwelijk mag sluiten, vier maanden en tien dagen.

De talak of verstooting kan ook voorwaardelijk plaats hebben; die heet op Java taklèk of talak taklèk. In den regel geschiedt dit onmiddellijk na de huwelijkssluiting en wordt dan de talak in dier voege aan voorwaarden gebonden, dat daardoor de positie der vrouw als echtgenoote versterkt en verbeterd wordt. De man verklaart namelijk dat, indien hij in de nakoming van bepaalde verplichtingen jegens haar te kort mocht schieten en zij daarvan aangifte doet bij den pĕngoeloe of den „priesterraad", zijne verstooting in werking zal treden en de vrouw dus van haren band met hem ontslagen zal zijn. Daar de oude Javaansche vorsten dezen vorm van verzekering der rechten van de vrouw, zij het ook in strijd met de Mohammedaansche wet, voor hunne onderdanen verplicht stelden, noemt men de taklèk ook djandji dalĕm of djandji ning ratoe, door den vorst geëischte belofte.

Gemeenschap van goederen tusschen echtgenooten kent de Islam niet. Gedurende het huwelijk zorgt de man voor het

onderhoud der vrouw. In afwijking van de Mohammedaansche wet, die volstrekte scheiding der goederen van man en vrouw tot regel stelt, neemt men op Java daar, waar de echtgenooten geacht worden gezamenlijk den kost te verdienen, stilzwijgend het bestaan eener vennootschap tusschen hen aan. Bij scheiding of dood verdeelt men dan na afzondering van het door elk van beiden aangebrachte (poesaka, asal of asli), het overschietende in gelijke deelen of in reden van 2 : 1, of naar de geschatte verhouding van beider arbeid. Die gedurende den echt verworven, en dus aan zulke verdeeling onderworpen goederen, heeten gånågini of goenåkåjå.

Dit zijn de hoofdtrekken van het Mohammedaansche huwelijksrecht. Een oordeel willen wij er niet over uitspreken. Men heeft het vaak geprezen als voor de behoeften van het Oosten geschikt, en als een groote verbetering in vergelijking met hetgeen daar vroeger bestond. Doch die innige betrekking tusschen de echtgenooten, die de grondslag is van een gelukkig huiselijk leven, en die de rechtmatige trots der Germaansche volken uitmaakt, is onder zulk een wetgeving moeilijk denkbaar. Een Mohammedaansch huwelijk kan in onze oogen dien naam nauw verdienen. Mannen die in weinige jaren met twintig en meer vrouwen zijn verbonden geweest, vrouwen van middelbaren leeftijd, die aan twaalf en meer mannen behoord hebben, zijn geen zeldzaamheid. Men beseft lichtelijk wat er onder zulke omstandigheden van de opvoeding der kinderen wordt.

Ofschoon de bepalingen van het Mohammedaansche recht omtrent het huwelijk op Java algemeen bekend zijn en door de wetgeleerden gehandhaafd worden, is toch ook hier de invloed der adat in vele, soms zonderlinge, gebruiken op te merken. Nog een enkel voorbeeld. Wanneer eene ongehuwde vrouw, weduwe of jonge dochter, zwanger wordt bevonden, en den man, die haar bevrucht heeft, kan noch wil aanwijzen, hebben de Javaansche instellingen een eigenaardig middel uitgedacht, om aan haar kind een vader te geven, en alzoo te verhoeden dat het kind, als kowar, of haram-djadah, verworpeling, zelfs niet van zijne moeder en hare bloedver-

wanten zou kunnen erven. Zij verordenen eene soort van plichthuwelijk, ningkah tambĕlan, huwelijk bij plaatsvervanging, geheeten. In theorie is het de vorst zelf, die dit plichthuwelijk aangaat, doch door tusschenkomst van den pĕngoeloe belast hij daarmede het hoofd van het dorp of de wijk waartoe de vrouw behoort. De dus gehuwde vrouw wordt schier de slavin van haren man. Haar kind behoudt den naam van djadah (het Perzische zâdèh), die in het algemeen aan buiten huwelijk verwekte kinderen gegeven wordt; het kan, als het een meisje is, slechts door den pĕngoeloe als walî worden uitgehuwelijkt, en wanneer het zonder nakomelingen sterft, vervalt de nalatenschap aan den vorst [1]).

Zeer dikwijls wordt de man, dien men verdenkt eene verwachte onwettige geboorte verwekt te hebben, tot het huwelijk met de zwangere vrouw min of meer gedwongen, of wel men zoekt iemand die met haar in den echt wil treden om het kind, dat zij baren zal, te wettigen.

Het Mohammedaansche erfrecht doet zich aan ons voor als een doolhof van voorschriften, waarin echter de scherpzinnigheid der wetgeleerden, niet zonder de bepalingen des Korans eenig geweld aan te doen, orde en samenhang heeft weten te brengen. Het berust aan de ééne zijde op het oude Arabische erfrecht, aan de andere op een weinig doordachten greep door den Profeet daarin gedaan. Het oude Arabische erfrecht kent slecht universeele erfgenamen; het Koranische slechts erfgenamen voor een bepaald deel der nalatenschap, de helft, een derde, een vierde, enz. Het eerste beperkt het erfrecht tot personen van het mannelijk geslacht en den erflater bestaande in de mannelijke lijn; het tweede zorgt door eenige planlooze bepalingen zoo goed als slecht voor de vrouwen en de nabestaanden in de vrouwelijke lijn, en laat ook echtgenooten van elkander erven. Volgens het eerste sluiten de neergaande linie de opgaande, de opgaande de zijlinie, en in ieder geval de naaste de meer verwijderde graden uit; het andere schijnt volgens de

[1]) T. v. N. I., V. 1. 606.

letters der bepalingen geene uitsluitingen te kennen, en verdeelt, ook na de door de rechtsgeleerden uitgedachte beperkingen, eene nalatenschap vaak in meer deelen dan er vervat zijn in een geheel, zoodat om die verdeeling mogelijk te maken, een evenredige vermindering moet worden toegepast. Zooals deze verschillende elementen uit den smeltkroes der wetgeleerden zijn te voorschijn gekomen, hebben zij in hoofdzaak de volgende regelen voor de verdeeling eener nalatenschap opgeleverd.

Zes kategorieën van personen kunnen, als zij voorhanden zijn, nooit worden uitgesloten: man, vrouw, vader, moeder, zoon, dochter. Alle andere bloedverwanten erven slechts als geen nadere graad hen uitsluit. De erfgenamen die bepaalde portiën (Jav. prahil of pirahil) krijgen, noemen wij Koranische; hen die alles erlangen of deelen wat er na aftrek der Koranische portiën, in ieder geval verschuldigd, overblijft, noemen wij eigenlijke erfgenamen.

De man erft de helft van de goederen der vrouw als zij geen kinderen of zoonskinderen nalaat, anders slechts een vierde. De vrouw, of, als de man er meer had gehuwd, de gezamenlijke vrouwen erven een vierde der nalatenschap van den man als hij zonder kinderen of zoonskinderen sterft, anders slechts een achtste.

De vader is eigenlijk erfgenaam als er geen kinderen of zoonskinderen zijn, die hem als zoodanig moeten voorgaan. Zijne rechten kunnen echter geen inbreuk maken op de Koranische portiën, die aan man of vrouw en dochter of dochters zonder broeders toekomen. Is hij geen eigenlijk erfgenaam, dan krijgt hij als Koranische portie een zesde.

De moeder is altijd Koranische erfgenaam en krijgt minstens een zesde; dit wordt echter een derde, wannneer er noch kinderen noch zoonskinderen zijn.

De gezamelijke zonen zijn, na aftrek van het deel van man of vrouw en van ouders, universeel erfgenaam, indien er niet tevens dochters zijn. Zij deelen gelijkelijk. Voorrechten van eerstgeboorte of geboorte uit moeders van hooger stand zijn onbekend.

Eene enkele dochter zonder broeders krijgt de helft, twee of meer dochters zonder broeders deelen met elkander twee derden.

Zonen en dochters, te zamen komende, zijn gezamenlijk universeel erfgenaam, met dien verstande, dat het deel van elke dochter de helft bedraagt van het deel van elken zoon.

Kleinkinderen in den zin der wet zijn alleen de zoonskinderen. Zij zijn altijd buiten gesloten als er zonen alleen of zonen en dochters tevens in leven zijn, dewijl aan dezen het universeel erfrecht reeds toekomt. Komen kleinkinderen alleen met dochters samen, dan behouden deze laatsten hare Koranische portiën, en erven de kleinkinderen het overschot. Zijn er geene kinderen meer, dan zijn de kleinkinderen eigenlijke erfgenamen in hunne plaats. Aan een en ander kunnen echter de kleindochters slechts deel hebben als zij samenkomen met kleinzonen, evenals de dochters slechts bij samenkomst met zonen eigenlijk erfgenaam worden; de zoonsdochters worden het op denzelfden voet als de dochters. Terwijl in het algemeen zoonsdochters slechts dan Koranische erfporties kunnen krijgen wanneer er geene dochters zijn, maakt men een gunstige uitzondering voor het geval, waarin eene of meer zoonsdochters samenkomen met ééne dochter, die recht heeft op een Koranische portie. Alsdan krijgt de dochter de helft en de kleindochters krijgen een zesde, zoodat aan allen te zamen de twee derden, voor twee of meer dochters bestemd, worden toegekend. Men noemt dit zesde de takmilah, de aanvulling van de helft tot twee derden.

Bij ontstentenis van den vader treedt de grootvader, d. i. de vadersvader, die alleen als ware grootvader geldt, in diens rechten. De grootvader wordt echter geen eigenlijk erfgenaam als er volle broeders of zusters of halfbroeders of halfzusters van vaders zijde in leven zijn. Hij wordt dan gelijk gesteld met een broeder, tenzij daardoor zijn aandeel beneden een derde mocht dalen; want op een derde kan hij, als geen descendenten of vader in leven zijn, altijd als minimum aanspraak maken.

Bij ontstentenis der moeder komt de moedersmoeder in hare rechten en krijgt een zesde, maar is tegelijk de moeder

van den overleden vader in leven, dan kan deze niet bij haar achterstaan. Zij deelen dan het zesde te zamen.

Met uitzondering van het geval, dat alleen nog de grootvader in leven is, wordt de zijlinie altijd door de mannelijke erfgenamen in de neer- of opgaande lijn uitgesloten. Zijn er echter in de neergaande of opgaande linie slechts vrouwen, die zich met een Koranische portie moeten vergenoegen, dan komt de zijlinie in aanmerking voor het overschot. Komt de nalatenschap, in de zijlinie, dan erven volle broeders op den voet van zonen, volle zusters op den voet van dochters, half broeders van vaderszijde op den voet van kleinzonen, halfzusters van vaderszijde op den voet van kleindochters, ook wat betreft de toepassing van de takmilah. Overigens volgen in de zijlinie de descendenten en adscendenten der broeders op dezen in dezelfde orde als de descendenten en adscendenten van den erflater zelven in de rechte lijn.

Eene bijzondere plaats is in het erfrecht van den Islam aangewezen aan de broeders en zusters van den erflater uit dezelfde moeder, maar niet uit denzelfden vader. Zij worden niet half broeders en halfzusters, maar moederskinderen genoemd. Het onderscheid van sekse, dat anders bij het erfrecht steeds op den voorgrond komt, wordt hier niet in aanmerking genomen. Moederskinderen erven alleen als de nalatenschap in de zijlinie komt en krijgen dan, als er één is, een zesde, als er twee of meer zijn, een derde.

Daar hier het doel was den geest van het erfrecht te doen kennen, zullen wij het onderwerp niet verder uitwerken. Wij zwijgen dus over eenige bijzondere gevallen en over de rechten die, bij ontstentenis van nadere erven, soms aan andere bloedverwanten dan de genoemde worden toegekend; gelijk ook over de evenredige vermindering, die moet worden toegepast als de uit te keeren Koranische erfportiën meer bedragen dan het geheel, en over het gebruik van het overschot, indien de Koranische portiën het geheel niet uitputten en eigenlijke erfgenamen niet voorhanden zijn. De werking van het geheele stelsel is zeer ongelijk en gebrekkig, daar de Koranische erfportiën, voor

zoover geene uitsluiting plaats heeft, altijd eerst moeten betaald worden, waardoor er voor de eigenlijke erfgenamen soms weinig of niets overschiet.

De verdeeling der nalatenschappen volgens deze regelen geschiedt, wanneer de rechthebbenden het onderling niet eens kunnen worden, krachtens vonnis van den „priesterraad" voorgezeten door den pĕngoeloe. Dikwijls bemoeien zich de pĕngoeloe's of de naibs ook ongevraagd met de verdeeling, begeerig naar de daarvoor gebruikelijke belooning van tien ten honderd.

Alvorens tot de verdeeling der nalatenschappen wordt overgegaan, moeten eerst de kosten van de lijkkleederen en van de begrafenis, daarna de schulden en vervolgens de legaten worden uitbetaald. De schulden zijn tweeërlei, jegens God en jegens de menschen. De eerste, die uit het verzuim der voldoening van godsdienstplichten ontstaan, hebben den voorrang; zij bestaan in enkele gevallen in het afzonderen eener som voor een gemachtigde, die den verzuimden plicht in de plaats van den overledene volbrengt.

Testamenten, met een Arabisch woord wasijat geheeten, komen op Java, althans in Bantam, dikwijls voor, als een middel om aan de onbillijkheden van het Mohammedaansche erfrecht te ontkomen, vooral om aan de vrouwelijke erfgenamen een zooveel mogelijk gelijk deel met de mannelijke van denzelfden graad toe te kennen. Het meer gewone middel daartoe is echter de hibah of schenking onder levenden, en geen wonder, daar het recht van den Islam aan den erflater, tenzij met bewilliging der erven, slechts de beschikking over een derde van zijn vermogen bij testament toekent. Intusschen neemt men ook dit op Java veelal zoo nauw niet, en beschikt men, te midden der algemeene onwetendheid omtrent het recht, somtijds even vrij over zijne akkers en goederen bij testament als bij schenking [1]). De testamenten worden doorgaans alleen mondeling in tegenwoordigheid van getuigen gemaakt.

---

[1]) Resumé 101, 109.

De Islam is, volgens den geest zijner grondleggers, eene instelling, die kerk en staat als ondeelbare éénheid omvat. Die éénheid is echter verbroken sedert de Mohammedaansche staat, het chalifaat, door een grooter of kleiner aantal wezenlijk van elkander onafhankelijke staten vervangen is, en ongeloovige volken, Engelschen, Franschen en Nederlanders, den schepter zwaaien in landen door geloovige bevolkingen bewoond. Waar dit laatste het geval is, kan zelfs ook aan eene regelmatige inrichting van het staatswezen naar het voorbeeld van het chalifaat niet meer gedacht worden. Doch, zooals wij reeds zagen, is op Java althans, ook onafhankelijk van het Nederlandsche gezag, de invloed van den Islam op publiekrechtelijk en administratief gebied gering geweest. En wat het privaat recht der inlanders betreft, waarop het Nederlandsche gezag slechts in enkele opzichten inbreuk heeft gemaakt, het is ons gebleken, dat ook daarin oude inlandsche gebruiken in vele punten het overwicht hebben op de voorschriften der Mohammedaansche leer. De Islam is dus op Java hoofdzakelijk slechts als eene kerkelijke instelling te beschouwen, en wordt als zoodanig door het Gouvernement niet slechts geduld, maar beschermd.

Voor een Europeesch Gouvernement, dat gezag oefent over millioenen Mohammedaansche onderdanen, kan de vraag niet onverschillig zijn, in hoeverre de moslim zulk een toestand als wettig beschouwen en er volgens de voorschriften van zijnen godsdienst in berusten kan. Volgens de leer van den Islam behooren de geloovigen in de heerschappij eener niet-moslimsche macht te berusten, wanneer verzet hunnerzijds den Islam niet tot wezenlijk blijvend voordeel kan strekken en wanneer de heerscher hun de vrije uitoefening van hunnen godsdienst veroorlooft. Het ligt dus voor de hand, dat een krachtig, maar verdraagzaam en rechtvaardig bestuur het zekerste middel is om de vatbaarheid eener bevolking voor panislamitische woelingen te verminderen.

Sommige Europeesche mogendheden, met name Engeland en Frankrijk, hebben wel gepoogd door het uitlokken van wet-

geleerde fatwa's over de verhouding van moslims tot een niet-moslimsch bestuur aan de bestaande politieke toestanden in de schatting der eerstgenoemden het karakter van principieele wettigheid te verleenen. De moeftî's, die op de hun gestelde vragen antwoorden gaven, schermden dan steeds met de woorden, dâr al-islâm (gebied van den Islam) en dâr al-harb (gebied, dat nog door den Islam veroverd moet worden) en rekenden op de onwetendheid hunner ondervragers. Dit laatste terecht, want de frasen, waarover de Europeesche autoriteiten zich verheugden, bevatten trots alle dubbelzinnigheid niets, dat de legitimiteit van een Europeesch bestuur over Mohammedanen tot steun kan dienen.

Wij zullen thans trachten de organisatie van den Islam als kerkelijke instelling op Java zoo kort mogelijk te schetsen. Het verdient opmerking, als een merkwaardige anomalie, dat op Java, in den eersten tijd na de bekeering tot den Islam, aan de vorsten van Giri bij Grissee een geestelijke souvereiniteit werd toegekend, terwijl de wereldlijke bij de vorsten van Demak berustte, en het eerst in 1680 aan het huis Mataram, dat de plaats van het Demaksche had ingenomen, gelukte ook het geestelijk gezag aan zich te trekken. Dat geestelijk oppergezag wordt nog heden in de Vorstenlanden door den soesoehoenan van Soerakarta en den sultan van Jogjakarta uitgeoefend, zooals blijkt uit hunne titels van Sajidin [1]) en Panåtågåmå, waarbij de vorst van Jogjakarta ook nog den oudtijds door orthodoxe moslims verworpen [2]) titel van Kalipatoellah voegt. In de Gouvernements-landen is het toezicht op de dusgenaamde priesters of geestelijken der inlanders thans opgedragen aan de regenten, die voor de inlandsche bevolking hare voormalige vorsten vertegenwoordigen [3]).

---

[1]) Men heeft dit wel verklaard als Sjahi-din, uit het Perz. *Sjah* en *din*. Zie V. d. Tuuk in Bijdr. Inst. IIIı, 349. Anderen zien erin het Arab. Sajjidina, onze Heer, maar bij de Javanen die het woord bezigen, is elke herinnering aan de oorspronkelijke bedoeling sinds lang uitgewischt.

[2]) Keyzers's Mawerdi. 14. De in den tekst genoemde titels beteekenen: Heer van den eeredienst, regelaar van den godsdienst, plaatsvervanger Gods.

[3]) Staatsbl. van 1820, no. 22, art. 13, en van 1859, no. 101, art. 17; Rr. art. 124.

De Islam, die noch sakramenten noch eene aan bepaalde personen opgedragen zielzorg kent, heeft derhalve ook geene priesters. Het Europeesche spraakgebruik geeft dikwijls den onjuisten naam van priesters of geestelijken der Mohammedaansche inlanders aan allerlei beambten of andere lieden, die eenige bemoeienis met godsdienstige aangelegenheden hebben. Onder die verkeerde benaming begreep men bijv. lieden, die de bedevaart naar Mekka gedaan hadden (hadji's) ; godsdienstleeraars (kjahis of goeroes); leerlingen van godsdienstscholen of lieden, die getrouw hunne ritueele plichten vervullen (santri's); de ambtenaren, die binnen de gestelde grenzen de wetten van den Islam handhaafden (pĕngoeloes), temeer daar zij tevens chef van het personeel der regentschaps-moskeeën zijn ; de chefs van het personeel der distrikts-moskeeën (naibs) ; het personeel dier verschillende bedehuizen zelf; verder degenen, die zekere godsdienstige plechtigheden in het dessaleven verrichten (lĕbe, amil, modin, kaoem).

Voor de laatst bedoelde kategorieën, d. i. de moskee-beambten en de „dessa-geestelijken" had de aanduiding als geestelijken of priesters, wanneer men op het uiterlijk afging, nog den meesten schijn van recht. Men sprak dan van twee hoofdklassen van „priesters": de priesters der moskee-besturen en de gemeene priesters. Daar de bevolking van Java in eene ontelbare menigte kleine dessa's verstrooid is, vindt men slechts op betrekkelijk groote plaatsen een zielental groot genoeg om eene wettige pasamoewan of openbare godsdienstoefening op den vrijdag (den dag die bij de moslims de plaats van onzen zondag inneemt) te kunnen houden. Daartoe wordt toch gevorderd de tegenwoordigheid van veertig meerderjarige [1]), den Islam belijdende mannen, ter plaatse zelve woonachtig. Mos-

---

1) Wij vertalen dus het Javaansch-Arabische akilbalèg, bij gebrek van een beter woord. Het Mohammedaansche recht stelt geen bepaalden leeftijd voor de uitoefening der rechten bij ons aan de meerderjarigheid verbonden, maar maakt die afhankelijk van de teekenen der puberteit, waartoe intusschen bij knapen subsidiair ook de voltooiing van het 15de levensjaar, althans op Java, gerekend wordt. De geringe Javaan kent evenwel meestal zijn ouderdom niet.

keeën nu, of, zooals de Javanen ze noemen, mĕsigits ('t Arab. masdjid) komen slechts voor, waar de bevolking groot genoeg is voor den vrijdagdienst. Zoo heeft soms van een groote groep dessa's maar een klein aantal moskeeën en het komt voor, dat er van deze niet meer onderhouden worden omdat de bevolking te klein was geworden. In den regel vindt men moskeeën en dus ook moskee-besturen alleen in de hoofdplaatsen der regentschappen, distrikten en onderdistrikten. Slechts bij uitzondering leveren — zooals b.v. die van Demak doet — de moskeeën zelve op Java iets op waardoor zij de aandacht trekken. De meeste zijn eenvoudige gebouwen, met een spits dak of met twee of drie daken boven elkander, het volgende telkens iets kleiner dan het voorgaande. De manarah (minaret), waarvan de gebedsuren moeten worden uitgeroepen, wordt doorgaans gemist. In kleinere plaatsen zijn de wanden dikwijls slechts van bamboe gevlochten en ontvangt het gebouw geen ander licht dan wat door deze wanden heendringt. Dit gebouw staat doorgaans ter westzijde van de aloen-aloen, een groot vierkant plein vóór de woning van den regent of het distriktshoofd. Aan den ingang is een vijver, waterbak of groot steenen watervat, om de geloovigen gelegenheid te geven vóór het betreden der moskee hunne voeten te reinigen of, zoo noodig, ook de ritueele wasschingen te verrichten. Binnen het gebouw merkt men aan den westelijken wand een vierkante nis op, waarheen de geloovigen onder het gebed het gelaat keeren. Zij wijst de qiblah aan, d. i. de richting waarin zich de tempel van Mekka bevindt. Ter rechterzijde van deze nis bevindt zich de mimbar of kansel, vanwaar bij den vrijdagdienst de preek wordt uitgesproken. Vrouwen bidden in de moskee te gelijk met de mannen maar op een afzonderlijke galerij of in een met katoen afgeschoten ruimte; waar deze plaats ontbreekt, bezoeken zij de moskee in 't geheel niet. In het algemeen wordt door de vrouwen aan de openbare godsdienstoefeningen zelden deelgenomen. Iets bijzonders aan de moskeeën van Java, en in het geheel van den Indischen Archipel, is de daarin of daarbij hangende zware

trom, bĕdoeg geheeten, welker gebruik zoo aanstonds blijken zal.

Het moskee-personeel op Java bestaat uit een imam of voorganger bij het gebed, een of meer kĕtips (Arab. chatîb) of predikers, die bij den vrijdag-godsdienst de preek oplezen, en een of meer modins (Arab. moadzdzin), die de adan (Arab. adzán) of oproeping tot de godsdienstoefeningen, met luide zangstem van de bovenverdiepingen der moskee uitspreken. De adan vóór de godsdienstoefening is altijd verplicht. Elke moskee heeft haar bĕdoeg; maar men slaat eerst erop als de adan door den modin of een der moskee-beambten uitgesproken is; het uitspreken van de adan wordt zelfs verricht wanneer men in huis bidt; het slaan op de bĕdoeg geschiedt veelal door den mĕrbot, een soort van tempelwachter of koster, die met het schoonhouden en verlichten der moskee belast is. Pĕngoeloe is de titel van den chef van het moskee-personeel der hoofdplaats van een regentschap; op de hoofdplaats van een gewest en in de Preanger overal voert hij den titel hoofdpĕngoeloe. Op West-Java is deze steeds tevens adviseur bij den landraad en voorzitter der „priesterraad" genoemde geestelijke rechtbank. Elders op Java streeft men ernaar, die kombinatie eveneens algemeen te maken, maar op vele gewestelijke en sommige afdeelings-hoofdplaatsen is de pĕngoeloe mĕsigit nog een ander dan de pĕngoeloe landrat. In den regel worden geene vaste funkties bij den eeredienst door den pĕngoeloe zelf waargenomen. Men beschouwt de hoofden van het moskee-personeel in kleinere plaatsen als zijne naïbs of wakîls (plaatsvervangers of gemachtigden). De pĕngoeloes der regentschappen zijn dus tegenwoordig meerendeels bezoldigde landsdienaren die den titel hoofdpĕngoeloe voeren, en worden door den gouverneur-generaal, de anderen door de residenten benoemd; elk der beide rangen heeft zijn eigen ambtelijk zonnescherm [1]).

De pĕngoeloe's zijn Javanen, maar dragen dikwijls Arabische namen; velen hebben de bedevaart verricht en zich de Arabische taal in meerdere of mindere mate eigen gemaakt. Ook

---

[1]) Staatsbl. v. 1824. no. 13. Regl. o. d. R. O. art. 82, 92, 101.

dragen zij, althans in funktie zijnde, de Arabische kleederdracht, tulband, tabbaard en soms wel, aan een over den schouder geworpen doek gehecht, den Mohammedaanschen rozenkrans, waarvan de kralen of pitten de honderd namen van Allah vertegenwoordigen. Al het moskee-personeel wordt door of namens den regent benoemd.

De leiding der rechtspraak volgens de godsdienstige wet, het oppertoezicht op de sluiting van huwelijken en zooveel noodig op het beredderen van sterfboedels, de administratie der moskeekassen, waaruit de onkosten van den eeredienst bestreden worden, en welke inrichting in de laatste jaren, ter voorkoming van misbruik, aan bestuurstoezicht onderworpen is, de regeling van den eeredienst zelf, ziedaar de gewone bezigheden van den pĕngoeloe, die hij persoonlijk verricht zoover zijner bemoeienissen bij priesterraad en landraad hem daarvoor tijd overlaten. Overigens wordt hij door zijn meestal vrij talrijk personeel vervangen of bijgestaan. Veelal worden de leden der „priesterraden", die sedert 1882 door den gouverneur-generaal benoemd worden, uit de moskee-dienaren of uit de onder den pĕngoeloe ressorteerende naibs gekozen.

Met het godsdienstonderwijs heeft de pĕngoeloe als zoodanig geene bemoeienis. Het elementaire onderwijs, dat niet veel meer dan Koranreciet omvat, wordt soms door „dessa-geestelijken", soms door andere personen, die niets beters te doen hebben, gegeven. Degenen, die meer willen leeren, lezen Arabische of uit het Arabisch bewerkte handboeken, kitabs, onder leiding van kjahis of goeroes, die soms leerlingen uit verschillende streken tot zich trekken, en dan voor de noodige gebouwen voor logies, onderwijs en godsdienstoefening zorgen. Die leeraars zijn wetgeleerden en theologen, alim, ngalim of met den door den inlander niet begrepen Arabische meervoudvorm oelåmå of ngoelåmå [1]) genoemd. De pĕsantrèns, santriverblijven of scholen, hebben geen openbaar karakter dan in zooverre sommige krachtens edikten van vroegere vorsten van Java met inkomsten

[1]) Arab. 'álim en 'olamáo, het laatste bij ons, als wij van Oostersche wetgeleerden spreken, verbasterd tot oelema.

voorzien of van lasten vrijgesteld zijn; in dit geval zijn de hoofden dier scholen pĕrdikan, vrijheeren.

In de Vorstenlanden duidt men met ngoelåmå wel een lage soort van geestelijke beambten aan, die bij de geestelijke rechtbank dienst doen en op sommige plechtige dagen voorlezingen uit den Koran verrichten in de panĕpèn, de bidkapel, een miniatuur-moskee in den kraton of in de dalĕm der grooten. Bijzondere opmerking verdient het, dat in de Vorstenlanden de geestelijke beambten der verschillende klassen aan de rangen der burgerlijke ambtenaren geassimileerd zijn [1]). De mas pĕngoeloe heeft den rang van toemĕnggoeng, de ngoelåmå's hebben dien van kliwon, de kĕtips dien van panèwoe, de modins dien van panatoes of mantri. Het is een opmerkelijk voorbeeld hoe de Mohammedaansche instellingen zich naar de inlandsche hebben moeten plooien. De „priesters" ter hoofdplaats zijn vereenigd in eene bijzondere wijk, in de nabijheid van de moskee, en het is daarom dat de pĕngoeloe, als hun hoofd, evenals de overige toemĕnggoengs, ook boepati of wijkmeester is en in die hoedanigheid ondergeschikt aan den rijksbestierder, als hoofd van het burgerlijk bestuur. Doch in zijne geestelijke hoedanigheid staat hij aan het hoofd der pĕngoelon, d. i., zooals wij het misschien het best zouden kunnen uitdrukken, van het naar hem genoemde departement van eeredienst, terwijl hij als hoofd der gansche geestelijkheid nog den titel van wadånå kaoem draagt. Zijn gezag strekt zich ook uit over de tot de kaoems behoorende soerånåtå's, een korps van gewapende geestelijken, aan den dienst van den kraton verbonden, onderscheiden door een kris met zilveren gevest, en o. a. belast met de taak van het slachtvee te dooden, wat, wegens de daarbij door den Islam gevorderde formaliteiten, ook in de dessa's door den godsdienst-beambte van het dorp verricht wordt. Maar uitdrukkelijk wordt ons bericht, dat in de soerånåtan of hofkapel van den vorst de dienst door den mas pĕngoeloe

---

1) Vgl. Rouffaer in het art. Vorstenlanden, Encycl. v. N. I. dl. IV, bl. 639.

en de soerânâta's verricht wordt. Wat hier over de geestelijkheid in de Vorstenlanden gezegd is, werd aan de wellicht reeds eenigszins verouderde berichten van Winter ontleend, die daarbij vooral het oog had op Soerakarta. Doch de instellingen van Soerakarta en Jogjakarte zijn in alle hoofdzaken ongeveer dezelfde en ondergaan weinig verandering, waar niet, zooals met de priesterlijke rechtspraak is geschied, rechtstreeks door het Gouvernement wordt ingegrepen.

De lagere geestelijken, de gewone godsdienst-beambten in dessa of kampong, dragen in de verschillende deelen van Java zeer verschillende namen, waarvan de meeste tevens hier of daar dienen tot aanduiding van leden van het moskeepersoneel. In Midden- en Oost-Java zijn kaoem en modin veel voorkomende titels voor de „dessa-geestelijken", maar ook pĕngoeloe, kĕtip, mĕrbot, enz. treft men aan. In Bantam heeten deze funktionarissen veelal amil, hetwelk herinnert aan den tijd, toen zij nog met de inning en verdeeling der djakat belast waren. In de Preanger, waar de bemoeienis ook thans nog binnen hunnen werkkring valt, worden zij lĕbe geheeten, welk Britsch-Indisch woord overigens zoowel op West-Java als in andere streken van den Archipel lieden beteekent, die getrouw hunne ritueele godsdienstplichten vervullen.

Scherper dan door de namen zijn de gewone „priesters" door hunne plaats in de maatschappij en door hunne wijze van benoeming van de moskeepriesters gescheiden. Zij behooren tot het volk, zijn altijd leden van het dorpsbestuur, en worden of door het dessahoofd of door hoogere autoriteiten aangesteld, want die kaoem, modin of lĕbe behoort van alle markten thuis te zijn en heeft, wanneer men zijne feitelijke werkzaamheden gadeslaat, vaak meer van hetgeen wij gemeenzaam een duivelstoejager noemen dan van een geestelijke. Daarom begrijpen zij ook den godsdienst zooals het volk, en deelen in al zijne Polynesische en Sjiwaïtische bijgeloovigheden; daarom gaan zij evenzeer voor bij de offers aan de beschermgeesten der dessa's en duizend andere aan den Islam vreemde gebruiken en plechtigheden, als bij de vereering van Allah

door gebed, vasten en gaven. Eenige bekendheid met al die, zoo heidensche als Mohammedaansche ceremoniën (waartoe vooral ook het naar den eisch dooden van slachtvee en kippen behoort) en de daarbij uit te spreken formules en gebeden, mondeling of met behulp van kleine, geschreven handboekjes overgeleverd; de kunst om den Koran naar de regelen op te dreunen of op te zingen (dien ook te verstaan wordt minder noodig geacht), in de dorpschool of bij een korter of langer verblijf aan een hoogere godsdienstschool of pĕsantrèn opgedaan; een enkele maal ook een bedevaart naar Mekka en een langer verblijf in Arabië, het heilige land van den Islam, — dit zijn de gewone aanbevelingen. Van vereischten kan men niet spreken, daar geen bepaalde regel voor wat men kennen moet is voorgeschreven, en werkelijk vele kaoems zelfs lezen noch schrijven kunnen. De wijze van verkiezing is zeer verschillend. Nu eens berust zij bij het dorpshoofd, dan eens bij het dorpshoofd met de oudsten, dan weder bij al de meerderjarige mannelijke gemeenteleden. Het is een plaag voor dengeen die Javaansche instellingen beschrijven wil, dat alles plaatselijk in het oneindige verschilt, en geene beschrijving schier in zoo algemeene trekken kan ontworpen worden, dat zij overal juist blijft. Het karakter der dorpspriesters heeft allengs wel eene groote verandering ondergaan; het valt niet te ontkennen, dat zij meer en meer onder den invloed zijn gekomen van de moskee-besturen; dat de pĕngoeloe's zich in vele streken de benoeming der dorpspriesters aanmatigen; dat de onschadelijke kippenslachter, de naïeve voorganger bij heidensche gebruiken, de deelnemer aan den gewonen arbeid der dessabewoners in hunne sawahs, waarvan hij bij de jaarlijksche verdeeling een wat grooter aandeel dan de gewone kleine man pleegt te ontvangen, trapswijze herschapen is in een fanatieken ijveraar voor de orthodoxie en een werktuig in de handen der hoogere priesterschap [1]). Deze verschijnselen han-

[1]) Op dezen ommekeer werd reeds gewezen door Sollewijn Gelpke in De Gids 1874, I. 71.

gen samen met eene in de laatste decenniën door vele teekenen kenbare verlevendiging van den Mohammedaanschen ijver, voornamelijk veroorzaakt door de allerwegen verbeterde middelen van kommunikatie, die ook in de inlandsche wereld hunne lokale eigenaardigheden nivelleerende werking doen gevoelen en een sneller doordringen van den Islam bevorderen. Honderden inlanders studeeren in Arabië en oefenen na hunnen terugkeer een belangrijken invloed op het geestelijke leven hunner landgenooten.

Ter voorkoming van een mogelijk misverstand dient gezegd te worden, dat de tegenstelling tusschen moskee-beambten en lagere godsdienst-beambten, en de naam van dessapriesters, hier, in navolging der meeste schrijvers, aan die laatste soort gegeven, niet moeten leiden tot de voorstelling, dat in de grootere plaatsen, waar moskeeën zijn, die lagere beambten ontbreken. De grootere plaatsen of negeriën bestaan toch uit eene verzameling van omtuinde kampongs, en iedere kampong heeft hare langgar of bidkapel en haar daarin dienstdoenden kaoem, zoowel als iedere dessa. Hetzelfde kan men ook zeggen van vele doekoehs of gehuchten, die een paal of verder verwijderd zijn van de moederdessa, waartoe zij nochtans gerekend worden te behooren.

En dit brengt ons vanzelf nogmaals tot de langgar, waarover in het zevende hoofdstuk reeds met een enkel woord gesproken is. De naam langgar schijnt van Perzischen oorsprong te zijn, ofschoon de oud- of hoog-Javaansche vorm sanggar misschen tot twijfelend vragen aanleiding kan geven. In iedere dessa, in iedere kampong eener nĕgĕri, dient de langgar tevens tot bidkapel en tot school voor godsdienstig onderricht. Aanzienlijke Javanen laten soms op hun erf een eigen langgar bouwen en stellen daarbij een santri als goeroe of leermeester voor hunne kinderen en die hunner bloedverwanten aan. In groote dessa's is de langgar soms geheel of gedeeltelijk van hout, maar meestal is het een hut van bamboe, van binnen niet hooger dan zeven voet, met een laag afhellend dak van atap, door ruwe stijlen geschraagd. De

vloer is omstreeks drie voet boven den grond, en men klimt daarnaar op met een ruwe trap of ladder. Sommige langgars zijn van voren geheel open, andere hebben een ingang met een klein klapluik, dat open wordt gezet om eenig licht door te laten. De bĕdoeg voor de aankondiging der gebedsuren, de pajoeng (zonnescherm) door den dorpsbeambte gebruikt, als hij de dooden naar het graf vergezelt, de aarden lamp, die des avonds aan een bamboezen ketting uit de nok van het dak afhangt en over dag op een voetstuk van bamboe wordt terzijde gezet, een plankje waarop een aantal beduimelde Koran-fragmenten liggen, en de vouwlessenaartjes of kussens waarop de schoolkinderen die voor zich leggen, terwijl zij naar 's lands wijs op den grond zitten, maken het eenig ameublement dier armelijke gebouwtjes uit. Aan den ingang staan padasans of waschvaten voor de reiniging van gelaat en handen; want ook de langgar is een gewijde plaats.

In de langgar gaat de dessa- of kampong-beambte voor in de gebeden, wanneer eenige geloovigen op de gezette tijden daartoe opkomen; hij geeft er ook aan de kinderen der dessa- of kampongbewoners het godsdienstig onderricht, dat zich soms uitstrekt tot de voornaamste leerstukken van den Islam en de vormen van de openbare godsvereering, maar altijd begint met het werktuigelijk reciteeren van den Koran. De schooltijden zijn plaatselijk zeer verschillend; dikwijls worden een paar morgen- en een paar namiddaguren ervoor bestemd. De leerlingen zijn meerendeels jongens van zeven tot negen jaar; wanneer bij uitzondering ook meisjes de school bezoeken, plaatsen dezen zich tegenover de knapen in een afzonderlijke rij. In de groote plaatsen wordt onder den invloed van het moskee-personeel van dit onderwijs vlijtiger gebruik gemaakt, doch in afgelegen dessa's komt er weinig van, daar leermeesters en leerlingen vaak even traag en onverschillig zijn. Is de leeraar als kundig befaamd, dan is het schoolbezoek drukker en nemen soms ook jongelieden van 12 tot 15 jaren daaraan deel. Aan weinigen valt het voorrecht te beurt om tot tamat ngadji te worden verklaard, zooals de kinderen

heeten die den Koran geheel hebben doorgelezen, waartoe van 2 tot 4 jaar vereischt wordt. De beëindiging viert men met eenige plechtigheid, waarbij de Mohammedaansche geloofsbelijdenis: „er is geen God dan Allah en Mohammed is zijn gezant" wordt uitgesproken. Natuurlijk wordt ook hierbij feest gevierd en krijgt de leermeester kleine geschenken [1]).

De „dorpsgeestelijke" is gemoeid met menige gewichtige gebeurtenis in het huiselijk leven van den Javaan, de besnijdenis, de huwelijken zijner kinderen, de begrafenis zijner afgestorvenen, zijne bevordering tot een ambt, en andere belangrijke ondernemingen. Telkens wordt zijne voorbede gevraagd, en telkens ontvangt hij daarvoor kleine giften in geld of goederen, bij den naam van salawat of bidgelden bekend, of neemt hij deel aan de offermalen en feesten, die elkander, het gansche jaar door, als op den voet plegen te volgen.

Wij moeten thans nog terugkomen op een reeds in 't voorbijgaan vermelde klasse van personen, die aan het hoofd van hoogere scholen van godsdienstig onderricht staan, of met het toezicht op de graven van vorsten en heilige mannen belast zijn. Zulke dignitarissen vinden somtijds de middelen voor hun eigen levensonderhoud en voor de instandhouding der hun toevertrouwde stichtingen uit de opbrengst der dessa's en daarbij behoorende landerijen, tot dat bepaalde doel aangewezen, zonder dat zij daaraan ooit, op welke wijze ook, kunnen onttrokken worden. Zij zijn dus, zooals wij het noemen, in de doode hand gebracht. Alle zaken waarmede dit geschiedt, heeten in het Arabisch waqf en naar Javaansche uitspraak wakap. Overal op Java vindt men tal van dorpen en gronden die door de vorsten tot waqf zijn gemaakt, om daaruit moskeeën, de graven hunner voorvaderen of scholen te onderhouden. Want terwijl een bijzonder burger slechts tot een waqf kan maken wat hem in eigendom toebehoort, kunnen de Moham-

---

[1]) Over de plechtigheid bij de Makassaren zie Mak. Wdbk. 304; Bijdr. Inst. III, 90. Dat op Java iets dergelijks bestaat blijkt uit T. v. N. I. 1874. I. 86.

medaansche vorsten, zooals reeds vroeger werd aangeduid, krachtens hun absoluut gezag, ook beschikken over de staatsdomeinen, door de inkomsten die den Staat van deze goederen toekomen, te vervreemden, hetzij ten behoeve van ambtenaren of veldoversten als belooning voor hunne diensten, hetzij door ze tot waqf te maken tot Gode welgevallige doeleinden. Met de inkomsten van zulk eene stichting begiftigde personen, heeten op Java pĕrdikans, en de dessa's wier bevolking door hare opbrengsten en heerediensten in de behoeften van die personen moet voorzien, zijn de vroeger reeds met enkele woorden vermelde pĕrdikan-dessa's [1]). De pĕrdikan-dessa's zijn vrijgesteld van alle Gouvernements-belastingen en staan nagenoeg gelijk met partikuliere landen. De landerijen aan de pĕrdikans toegekend, hebben soms een aanzienlijke uitgestrektheid, en de daarop gevestigde bevolking gehoorzaamt hun als haren hoofden. De pĕrdikans bemoeien zich volstrekt niet met de kerkelijke zaken buiten hunne dessa's; zij leven in een geheel onafhankelijken staat, en werden door de vorsten te allen tijde met veel onderscheiding behandeld. Hunne waardigheid is doorgaans erfelijk in hun geslacht. Sommigen hunner stammen af van de eerste verkondigers van den Islam, met de bewaking van wier graven zij belast zijn; velen ook hebben hun aanzien door huwelijken met prinsessen uit de vorstelijke huizen weten te bevestigen. Die pĕrdikans vormen dus een soort van geestelijken adel, en aan sommigen hunner werd vroeger, en wordt misschien nog, de hoogste adellijke titel, die van pangéran toegekend [2]).

De merkwaardigste astana's, makams of kramats d. i. bijzonder vereerde graven hebben wij reeds leeren kennen, maar over de scholen van hooger godsdienstig onderricht, die door-

---

[1]) In het geheel zijn er 241 pĕrdikan-dessa's, waarvan 161 in de drie residentiën Banjoemas, (het oude) Bagelen en Madioen, welke tot 1830 nog Vorstenlandsch gebied waren; terwijl er 33 voorkomen op Madoera en 20 in Pekalongan; de overige zijn verspreid over het verdere Midden-Java, van Tjeribon tot Soerabaja. In West-Java en in den Oosthoek komen zij nergens voor.

[2]) Verh. v. h. Bat. Gen. XVI, 39; T. v. N. I. 1853. I. 93.

gaans onder het bestuur van pĕrdikans staan, moet hier nog een en ander gezegd worden. Men noemt ze op Java pĕsantrèns of santrischolen; want de leerlingen aan zulke scholen worden santri geheeten. Dit woord, dat nauw verwant schijnt met tjantrik (tjhâttri), is eigenlijk een krâmâvorm, gemaakt van het Sanskritsche tjhâttra, zooals de leerlingen en tevens dienaren der Brahmanen genoemd werden. Dienaar, knecht schijnt de oorspronkelijke beteekenis te zijn en daarom heet op Java ook een voor loon dienende buffelhoeder santri [1]. En werkelijk zijn ook op pĕsantrèns de leerlingen tevens de dienaars van hunnen onderwijzer, daar zij het onderricht dat zij genieten, veelal door arbeid op zijne rijstvelden vergoeden. Voor zoover echter, gelijk doorgaans geschiedt, ook kinderen van aanzienlijke familiën de pĕsantrèns bezoeken, wordt het genoten onderwijs door geschenken erkend. De leerlingen worden in de gebouwen der pĕsantrèn gehuisvest; de meer vermogenden leven daar van eigen middelen, de armeren van hetgeen zij verdienen door hunnen arbeid voor het padisnijden in den omtrek te verhuren, of door, vooral op donderdagavond, als bedelaars rond te loopen om giften van de geloovigen op te zamelen. Dit bedelen wordt ngĕmis geheeten, een werkwoord dat van kĕmis, zooals men den donderdag noemt, is afgeleid.

De pĕsantrèns zijn op Java zeer talrijk; maar vele hebben slechts een gering aantal leerlingen en ook op grootere gaat dit zelden twee- of driehonderd te boven, ofschoon, naar men zegt, de beroemde pĕsantrèn te Tegal Sari in Madioen, kort na hare stichting door Pakoe Boewânâ II, wel 2000 leerlingen telde.

De inrichting der pĕsantrèns is natuurlijk eenigszins verschillend. Gewoonlijk zijn er, binnen een bamboezen omheining, een kleine moskee, een pandâpâ, waarin de onderwijzer den leerlingen die het nog niet kennen, de Arabische karakters leert

[1]) In Pasoeroean is de naam santri in gebruik voor de van heinde en ver komende hulpplukkers in de koffietuinen, onverschillig of zij volgers zijn van een godsdienstleeraar of niet. De gewone naam voor buffelhoeder is pangon.

lezen en schrijven, en eindelijk eenige bamboezen gebouwtjes, met een gang in het midden, waarop aan weerszijden eene reeks van vertrekjes of celletjes van 5 à 6 voet in 't vierkant uitkomen. De cellen strekken den santri's tot woonplaats; door een vierkant gat, dat met een naar binnen slaand klepluik of een schuifdeurtje gesloten wordt, ontvangen zij juist zooveel licht als zij voor het bestudeeren hunner les behoeven; en een balé-balé, waaronder een kast voor de provisiën is aangebracht, strekt hun des nachts tot slaapplaats en des daags tot een gebruik waarvan wij ons nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen. Ze liggen daarop namelijk op den buik te studeeren en hunne les op te zingen, terwijl de onderwijzer, hetzij de hoofdleeraar zelf of een reeds gevorderde leerling, in den gang heen en weder wandelt en hunne fouten verbetert. Het onderwijs omvat, zooals wij in een vorig hoofdstuk reeds vermeldden, een of meer van de vakken, die tot de Mohammedaansche juridisch-theologische encyclopaedie behooren: dogmatiek, wet en mystiek benevens de daarbij behoorende propaedeuse, en 't wordt gegeven met behulp van Arabische handboeken of bewerkingen daarvan in de landstaal; ook draagt het samenzijn van een aantal jongelingen uit verschillende streken vanzelf meer of min tot hunne ontwikkeling bij. Maar de leerlingen hebben vaak een vervallen en ziekelijk voorkomen, — het gevolg van slechte voeding en verwaarloozing en vooral van de bedorven lucht in de gebouwen, die verpest worden door den ondragelijken stank der in de cellen bewaarde provisiën van allerlei soort. Ongelukkig zijn er weinigen, die zich daaraan ergeren of verbetering zoeken aan te brengen: sommigen beschouwen zelfs een zwak en vermagerd lichaam als het kenteeken van den echten santri, die toch niet bestemd is om te arbeiden, en wien een gezond en krachtig lichaam in het aannemen der leer, ngèlmoe santrijan, zou belemmeren.

Vele leerlingen keeren, na een korter of langer verblijf in één of meer pĕsantrèns, in den kring hunner familiën en tot de gewone bezigheden van den Javaan terug; eene minder-

heid zoekt een moskee-ambt of wijdt zich aan het godsdienstonderwijs. Enkelen behouden levenslang in hunne dracht de gewone kenteekenen der santri's [1]), zwerven als armen om Gods wil (pěkirs, verbastering van het Arab. faqîr) al bedelende van school tot school, geven soms eenig godsdienstig onderricht in een langgar of als helper van een pěrdikan, doen gebeden voor de Javanen bij huiselijke feesten en plechtigheden, verkoopen hun talismans, leeren hun rapals of bezweringsformules, en leven ten koste der bevolking, die door hun vertoon van vroomheid, vaak met bedriegelijke kunstenarijen gepaard, genoopt wordt hen als heilige mannen te vereeren. De santri's zijn in den regel zeer nauwgezet in het volbrengen der dagelijksche gebeden en andere godsdienstplichten, ofschoon er onder hen zijn die zich daarboven verheven achten, bewerende dat God niet op het uiterlijke, maar alleen op het hart ziet, en dat het uitwendig gebed overbodig is, als het gemoed steeds met de gedachte aan God vervuld is. Eene afgesloten kaste vormen de santri's echter niet; tusschen hen en andere vromen bestaat geen bepaalde grenslijn, en in sommige streken worden allen santri's (in de Soenda-landen lěbe's) geheeten, die stipt zijn in de vervulling van al de ceremoniën welke de Islam voorschrijft. De santri's, en in het algemeen de vromen, noemen zich de bangsa poetihan, het witte, het heilige volk, terwijl zij daarentegen aan de wereldlingen en ongodsdienstigen den naam van bangsa abangan, het roode volk, geven.

Wij komen thans tot de wijze waarop de godsdienstplichten, door den Islam voorgeschreven, op Java betracht worden.

De voornaamste godsdienstplichten van den Islam worden door zijne belijders aangemerkt als eene schuld, die de geloovige aan Allah te betalen heeft. Zij worden dus naar de regelen van het recht beschouwd en behandeld, en, als het gewichtigste deel der rechtswetenschap, in de geschriften daarover steeds vooropgezet. Deze wijze van behandeling wordt hoofdzakelijk toegepast op de vijf zaken waarvan de Profeet,

---

[1]) Zie blz. 154.

volgens de overlevering, verklaard heeft, dat zij de grondzuilen zijn van den Islam. De bedoelde overlevering luidt als volgt: „de Islam is gebouwd op vijf zuilen: de belijdenis dat er geen God is dan Allah en dat Mohammed Allah's gezant is; het volbrengen van de ritueele godsdienstoefening; de betaling der zakáh; de vasten der maand Ramadhán; en de bedevaart naar den Mekkaanschen tempel voor wie daartoe in de gelegenheid is." Deze overlevering bepaalt zoowel den omvang als de volgorde van hetgeen als religieus recht behandeld wordt, met dien verstande, dat bij ieder der hoofdzaken ook de accessoriën worden gevoegd. Daar evenwel de geloofsbelijdenis, de twee woorden of uitspraken, zooals men ze noemt, op zich zelve geen stof opleverde voor rechtskundige behandeling, is de gewoonte opgekomen om, in hare plaats, de reinigingen, die men moet verrichten om in den ritueel reinen toestand te komen, die voor sommige godsdienstige plechtigheden vereischt is, in een afzonderlijk hoofdstuk ter sprake te brengen. Men handelt dus achtereenvolgens over: reinigingen, gebeden, gewijde gaven, vasten en bedevaart. Wellicht zal men zich verwonderen, dat de besnijdenis en de verplichting om het zwaard aan te gorden voor den heiligen krijg, geen deel uitmaken van het religieuse recht. Doch de deelneming aan den heiligen oorlog is geen algemeene verplichting voor alle moslims; slechts op de gemeenschap der geloovigen, den Staat, rust de verplichting om den heiligen krijg te voeren en daarvoor de noodige manschappen te leveren; wat overigens aan het verdienstelijke van vrijwillige deelneming niets ontneemt. Overigens is het wel niet noodig te herinneren, dat op Java van heiligen oorlog geen sprake kan zijn, zoolang het gehoorzaamt aan het Nederlandsch gezag; terwijl boven reeds is aangetoond, dat de uitoefening van gezag over geloovige onderdanen door ongeloovige meesters geen recht geeft tot verzet, zoolang van zoodanig verzet geen blijvend voordeel voor den Islam te verwachten is. En wat de besnijdenis betreft, deze is wel eene verplichting, die voor alle Mohammedanen geldt, maar zij neemt in het stelsel der wet

niet die voorname plaats in, welke de aan uitwendige teekenen zoozeer hechtende volksmeening haar aanwijst.

De besnijdenis is gegrond op de gewoonte der oude Arabieren en hare bekrachtiging door het voorbeeld van den Profeet, die, zelf besneden, ook de zijnen besnijden liet. Op Java heet zij de soenat, als ware zij de regel en gewoonte van den Profeet bij uitnemendheid. De persoon die de besnijdenis verricht, heet in de Vorstenlanden bong. Een bepaalde leeftijd is voor de besnijdenis niet voorgeschreven. In sommige deelen van Arabië verricht men haar zoodra mogelijk na de geboorte, op den 7den of op den 40sten dag. Op Java placht men haar vroeger uit te stellen tot de nadering der puberteit, en in de Vorstenlanden geschiedt dit nog veelal; in de Gouvernementslanden komt men meer en meer ertoe, de knapen op hun 7de tot 10de jaar of ook vroeger te besnijden. Gegoede lieden geven des middernachts vóór de plechtigheid een maaltijd, waarbij de pandåpå met groen versierd en de gamĕlan bespeeld wordt. Den anderen morgen te zes ure wordt de jongeling die de besnijdenis ondergaan moet, fraai uitgedost, met boreh besmeerd en met kransen van de aan draden geregene, kleine, witte en geurige bloemen der Mimusops elengi (kĕmbang tandjoeng) omhangen, onder een soort van tent gebracht, waar de bong, die daarvoor een geschenk in lijnwaad of geld ontvangt, de besnijdenis, hetzij door het afsnijden der voorhuid, hetzij, zooals gewoonlijk, door eene uitsnijding, aan hem verricht. Het gestorte bloed wordt in een kopje opgevangen en met de afgesneden voorhuid begraven. 's Avonds volgt een wajangpartij, en gedurende één of twee weken komt de bong den besnedene dagelijks bezoeken, om nadeelige gevolgen van de ondergane kunstbewerking te verhoeden. Dat de professioneele voorbidders bij deze gelegenheid niet ontbreken, kan men uit het vroeger gezegde wel nagaan.

Gelijk in andere Mohammedaansche landen ondergaan ook op Java de meisjes mede een soort van besnijdenis, doch reeds vóór haar zesde of zevende jaar. De kunstbewerking wordt, onder soortgelijke feestviering, binnenskamers door eene vrouw

verricht, en het afgesnedene wordt met een stukje kurkema in katoen gewikkeld en wel eens onder een kélorboom (Moringa pterygosperma) begraven, een gewoonte, die echter niet algemeen is.

Doch keeren wij tot de pilaren van den Islam terug, waaromtrent de Javanen, met hunne gewone onkunde en begripsverwarring ook al in het onzekere schijnen te verkeeren. De zendeling Poensen hoorde een Javaan de vijf dagelijksche gebeden, de sidĕkah's of offermalen, de opbrengst der pitrah bij het einde der vasten, de wassching vóór het gebed (woeloe) en de besnijdenis als zoodanig opgeven [1]), wel een bewijs, wat deze laatste betreft, dat meer gewicht eraan gehecht wordt dan zij verdient. Door de Javanen wordt trouwens de onbesnedene veelal bepaaldelijk als onrein en gelijk staande met een ongeloovige beschouwd [2]). Anderen hebben omtrent die pilaren weder andere voorstellingen, ofschoon de op Java gebruikelijke handboekjes voor godsdienstig onderricht hen dadelijk beter zouden kunnen inlichten.

De begrippen van den Islam omtrent reinheid en onreinheid hebben in 't algemeen veel overeenkomst met die der wetten van Mozes, en de verordende reinigingen komen in de hoofdzaak op hetzelfde neder. Aan den Islam bijzonder eigen is echter de onreinverklaring van wijn en alle bedwelmende dranken, en merkwaardig is het, dat de afkeer van onreine dieren zich verreweg het sterkst ten opzichte van varkens en honden openbaart. In het algemeen worden wijndrinkers en eters van varkensvleesch door de Javanen als onreinen verafschuwd, en toch zijn er die deze goede gaven op verre na niet te versmaden achten en hunne overtreding door allerlei uitvluchten weten te dekken. Eene verontreiniging moet door afwassching met water of met water en zand weggenomen worden. Er zijn echter ook onreine toestanden, die bijv. door ontlasting, bijslaap of slaap veroorzaakt worden. Zulke onreinheid wordt

---

[1]) Mededeel. XIII. 217.
[2]) Mededeel. IX. 192.

in zware en lichte onderscheiden; de eerste neemt men weg door een ritueel bad (ghoesl), de tweede door een ritueele wassching van bepaalde lichaamsdeelen (woeloe of abdas).

De ritueele godsdienstoefeningen, sĕmbahjangs, die de Islam aan de geloovigen oplegt, zijn dagelijks vijf in getal. Door de meeste Javanen worden deze huldebewijzen aan Allah — want als eigenlijke gebeden kunnen zij niet beschouwd worden — geheel verzuimd, en dus een der eerste plichten die de Islam voorschrijft, verwaarloosd. In het algemeen heeten de gebedstijden op Java met een Arabisch woord waktoe; de bijzondere namen zijn er eveneens de Arabische, maar naar de inlandsche uitspraak gewijzigd, en luiden als volgt: soeboeh, de dageraad, — loehoer of lohor, de middag, — asar, de late namiddag, — mahrib of magrib, de avondschemering, — ngiså, de avond. Deze gebedstijden worden op Java aangekondigd door het slaan op de bĕdoeg, en wie de gebeden in acht nemen verzamelen zich gewoonlijk tot dat einde in de langgar, en verrichten ze onder de leiding van eenen voorganger. Men mag echter de gebeden ook in huis of op het veld verrichten. De gebedstijden zijn door de rechtsgeleerden bepaald naar den stand der zon en met eenige ruimte gesteld; zij vallen dus niet in alle Mohammedaansche landen op hetzelfde uur. Zelfs op Java schijnen verschillen voor te komen. Te Soerakarta wordt het begin der waktoe's aangekondigd als volgt: de soeboeh omstreeks vier uur des morgens of zoodra het schemert; deze waktoe duurt tot vóór zonsopgang; de lohor op den middag; deze waktoe duurt tot ongeveer halfdrie of totdat de zonneschaduw even lang is als de persoon die haar veroorzaakt; de asar, omstreeks drie uur des middags; deze waktoe begint op het tijdstip, dat de schaduw langer wordt dan de persoon en duurt tot even voor zonsondergang; de magrib met zonsondergang, dus omstreeks zes uur; zij duurt tot het laatste avondrood verdwenen is; de ngiså omstreeks zeven uur; deze waktoe vangt aan zoodra de laatste schemering niet meer zichtbaar is en duurt tot ongeveer twee uur 's nachts. Nog wordt de trom ook te middernacht geslagen,

bĕdoeg dåwå, dewijl sommige vromen ook op dat uur bidden, ofschoon in geen geval in de moskee, en buiten wettelijke verplichting. Dit nachtgebed heet tasdjoed, verbastering van tahadjdjoed [1]). De ritueele gebeden bestaan in eene opvolging van houdingen, gebaren en formules, aan een vaste volgorde gebonden en afgewisseld door het reciteeren van Koranspreuken. Zal het gebed werkelijk strekken om de schuld van den mensch jegens God te voldoen, dan mag niets aan de vereischte vormen ontbreken; zij worden uit zuiver oogpunt beschouwd en het verzuim ervan maakt het gebed nietig. Dat ook het hart aan deze gebeden deel hebbe, wordt wel in de leerboeken der mystiek geëischt, maar in de wetboeken treedt het op den achtergrond; de vrome trouwens, die behoefte gevoelt om het hart tot Allah te verheffen, bekreunt zich daarvoor niet om de waktoe's, en ook op Java is het verschil tusschen het wettelijk gebed en het gebed des harten niet onbekend [2]).

De vrijdag is in de Mohammedaansche landen de dag voor gemeenschappelijke godsdienstoefening, en wordt daarom op Java djoemahat of djoemoengah genoemd, beide verbasteringen van een Arabisch woord dat vergadering beteekent. De vrijdaggodsdienstoefening bestaat mede in een ritueel gebed, maar voorafgegaan door het aanhooren eener preek, kotbah (choetbah), die door den kĕtib van de mimbar wordt voorgelezen. De preek is steeds in het Arabisch gesteld, en daar de Javaansche kĕtibs daartoe in den regel niet in staat zijn, hebben zij formulierboeken waarin eene preek voor elken vrijdag des jaars, alsmede voor de beide groote feesten en voor buitengewone gelegenheden, nam. zons- en maansverduisteringen en tijden van langdurige droogte, bevat is; tevens bevat de choetbah een gebed voor den vorst, die als imam chalief der Mohammedanen beschouwd wordt, in den regel voor den sultan van Turkije [3]). Men vindt echter in zulke preekboeken

[1]) Zie over de waktoe's op Java Winter in T. v. N. I. VI. 118; Meded. XIII. 213.

[2]) Meded. XIII, 213.

[3]) Not. Bat. Gen. X, 1872, 55.

vaak interlineaire vertalingen, die dienen om aan leergierige lezers van zulke preeken-verzamelingen den zin van het gesprokene te verklaren. De vrijdag-dienst vervangt het middag-gebed, lohor, en heeft dan ook even na den middag plaats. Het verschilt van het gewone middaggebed alleen daarin, dat het in de moskee moet verricht worden, waar tevens gepredikt wordt, en om den wille van die preek wordt het tot de helft verkort. Wie op vrijdag de moskee niet bezoekt, doet de middag-godsdienstoefening tehuis, geheel als op andere dagen; niet echter op hetzelfde tijdstip waarop in de moskee gebeden wordt, maar iets later. De aankondiging van het vrijdag-gebed heeft plaats te tien en te elf uur. Vrome Javanen sluiten des vrijdags wel hunne werkplaatsen.

Gebed en preek zijn ook verbonden in de godsdienstoefeningen die gehouden worden op de beide feesten van den Islam, die bij ons het best onder den Turkschen naam van kleine en groote beiram bekend zijn. De Javanen noemen deze feesten, en ook nog een derde, dat zij daarmede ongeveer op gelijke lijn stellen, ofschoon zijne viering geen wettelijke eisch is, namelijk het feest van Mohammeds geboorte, zeer eigenaardig garĕbĕg of grĕbĕg, dat eigenlijk gesuis, gegons beteekent. Andere gebruikelijke namen zijn riåjå (riadin) uit het Maleische hariraja, bakdå, uit het Arabische ba'da, d. i. na, daar men aanneemt dat elk feest n a een vasten komt; in de Soenda-landen lĕbaran (boebaran). De vreugdebedrijven, die op deze feesten plaats hebben en waarbij vorsten en regenten den toon geven, doen op de hoofdplaatsen ontelbare menschenmassa's samenstroomen; maar de feestvreugde der ingetogen Javanen wordt nooit luidruchtig, zij openbaart zich slechts in g e g o n s. Het zal noodig zijn over die drie feesten, die in het leven der Javanen eene gewichtige plaats innemen, iets naders te zeggen. Wij zullen een enkele opmerking over nog een vierde feest ermede verbinden en erbij invlechten wat over het vasten der Javanen te zeggen is.

De feestcyklus hangt bij alle volken ten nauwste samen met de chronologie. Over de tijdrekening der Javanen spreken

wij in het zevende hoofdstuk; wat de regeling der feesten betreft, houden zij zich aan de gewone Mohammedaansche aera, die met de emigratie van den Profeet van Mekka naar Medina, de bekende hidjra, aanvangt, en bij jaren telt van 12 maanden, die bij afwisseling 30 en 29 dagen duren, zoodat het jaar 354 dagen heeft, en elf dagen bij den zonsomloop te kort schiet. De namen der maanden zijn de Arabische zelve, maar naar de eischen der inlandsche uitspraak gewijzigd. In verband met den feestcyclus worden echter aan sommige maanden vaak andere namen gegeven, die bijzonder aan den Javaanschen kalender eigen zijn.

De eerste maand van het Mohammedaansche jaar heet moeharram en met dezen naam noemen haar de geletterden; de Javanen noemen haar soerå. Deze naam is ontleend aan een op den 10den dier maand vallend feest, dat vroeger op Java algemeen gevierd werd, maar thans bijna geheel in vergetelheid schijnt geraakt te zijn. Dit feest, waarvan de naam eigenlijk 'asjoera luidt, heeft een zeer zonderlinge geschiedenis gehad. Oorspronkelijk is het niets anders dan de groote verzoendag der Joden, waarom het ook door de Mohammedaansche gemeente in hare eerste periode als vastendag gevierd werd, en nog vele moslims de 'asjoera, schoon zonder wettelijke verplichting, als vastendag in acht nemen. Maar allerlei herinneringen uit de profeten-legende hebben zich bij de moslims aan dien dag geknoopt, en vooral ook herinnert ons zijn viering aan de groote scheuring in de Mohammedaansche wereld, die tot de eerste jaren na den dood van den Profeet opklimt, toen zijn schoonzoon Ali, ofschoon, naar veler meening, de eenige die op de opvolging recht had, achtereenvolgens door Aboebekr, Omar en Othman uit het chalifaat werd verdrongen, en eindelijk met zijne zonen in den strijd tegen de Omajjaden bezweek. De aanhangers van Ali, die nog, onder den naam van Sji'ieten, eene machtige partij vormen in de Mohammedaansche wereld, eene partij die thans haren hoofdzetel in Perzië heeft, vieren op het 'asjoerafeest de herinnering van den dood van Hoesein, Ali's

tweeden zoon, met de gansche schaar zijner volgelingen, in den slag van Kerbela, en noemen het „feest der slachting." Intusschen wordt ook door de orthodoxe moslims het droevig lot van Ali en zijne zonen betreurd en sluiten ook zij de herdenking van Mohammeds kleinzonen van de viering van dien dag niet uit. Moeielijk is het te zeggen wat eigenlijk voor orthodoxe moslims de beteekenis van den 'asjoeradag is, maar zeker is het, dat hij op Java van ouds, misschien door invloed van Hindoestansche Sji'ieten, waarvan ook vele andere sporen kunnen worden waargenomen, vooral aan de nagedachtenis van Hoesein en zijn ouderen broeder Hasan gewijd was. Vroeger werden op dit feest met kunstbloemen versierde lantarens rondgedragen [1]; thans wordt nog slechts hier en daar een bijzondere soort van brij, boeboer soerå geheeten, als een sidĕkah ter eere van Hasan en Hoesein opgedischt.

De derde maand van het Mohammedaansche jaar, rabi'oe'l-awwal, naar Javaansche uitspraak rabingoel-awal, wordt gewoonlijk de moeloed genoemd, omdat op haar twaalfden dag de garĕbĕg moeloed, het feest van Mohammeds geboorte, invalt. Ofschoon de moeloed (juister maulid) ook in andere Mohammedaansche landen gevierd wordt, schijnt men er op Java een meer dan gewoon gewicht aan te hechten. Vooral in de Vorstenlanden beginnen de vreugdebedrijven, in gamĕlan-spel, wajang-vertooningen, maaltijden enz. bestaande, doorgaans reeds zes dagen te voren; zij zijn geheel van denzelfden aard als op de beide beirams, en ook de ceremoniën der feestviering aan de hoven der Javaansche vorsten [2]) zijn geheel aan die der andere garĕbĕgs gelijk; alleen de kerkelijke viering verschilt. Een bijzondere met een preek verbonden godsdienstoefening, gelijk op de andere groote feesten, heeft niet plaats, maar op den avond waarmede het feest begint, (want de dag vangt aan met zons-

---

1) Catal. der ethnol. verz. v. h. Bat. Gen. 4de druk, 1885, bl. 123, no. 2064: „Model van eene soort lantaarn (osen-osen), welke wordt rondgedragen bij het Asjoera- of Hassan-Hoesain-feest, dat echter slechts zelden meer op Java gevierd wordt." — Zie verder I. A. E., I, 191, 230; III, 194.

2) Zie daarover I. Groneman, De garĕbĕgs te Ngajogyåkarta, 's Grav. 1589.

ondergang) verzamelen zich in de groote moskee van Soerakarta en van Jogjakarta al de voornaamste priesters van het geheele rijk en voeren, in witte tabbaarden en witte tulbanden gekleed, een dikir [1]) uit ter eere van den Profeet, die onder den naam van dikir moeloed bekend is. Ook in de verschillende regentschappen der Gouvernements-landen worden zulke dikirs zoowel in de hoofd-moskee als in de moskeeën der verschillende distrikten, jazelfs in de moskeeën van groote dessa's en in de woningen van sommige vromen gehouden; want de dikir is een vorm van Godsvereering die ook in andere Mohammedaansche landen meer bijzonder aan dit feest eigen is [2]). Nog verdient opmerking dat voor de Javanen het moeloedfeest en het straks te vermelden feest bij het einde der vasten de gewone termijnen zijn voor halfjaarlijksche betalingen, zooals van de padjĕg of landrente.

Dat de achtste maand, sja'bán, Jav. saban, inzonderheid aan de herinnering der voorouders gewijd is, en daarom de roewahmaand, de maand der geesten, genoemd wordt, is reeds boven uiteengezet [3]). De daarop volgende negende maand, ramadhán, Jav. ramĕlan, is bestemd voor de groote jaarlijksche vasten, en heet daarom veelal sasi poewåså of sasi påså, de vastenmaand.

De vasten behoort aan te vangen zoodra de nieuwe maan der negende maand aan den hemel gezien is. Zij duurt die geheele maand van zonsopgang tot zonsondergang, en is zoo gestreng dat men zich niet alleen van alle genot van spijs en drank moet onthouden, maar ook van het rooken van tabak, het gebruik van reukwerk, in één woord van alles wat eenige verfrissching of verlichting zou kunnen schenken. Vele Javanen trachten zich het vasten dragelijk te maken door een prop tabak in den neus, doch door de meer nauwgezetten wordt dit hoogelijk afgekeurd. Ook van den omgang

---

1) D. i. het herhaaldelijk uitspreken der geloofsbelijdenis en andere formules. In dit bijzondere geval wordt echter ook het reciet van levensgeschiedenissen van den Profeet eronder begrepen.

2) Lane, Modern Egyptians, 5th. edit. 443.

3) Bl. 141 v.

met vrouwen en van alle wellustige handelingen moet zich de vastende onthouden. Gedurende den nacht evenwel mag men zich voor de onthouding des daags schadeloos stellen; men mag zoo spoedig mogelijk na zonsondergang en zoo kort mogelijk voor de morgenschemering zich voeden. Vooral neemt men een maal vóór het aanbreken van den dag, uiterlijk te halfvier, ook op Java onder den Arabischen naam sahoer bekend; van middernacht tot ongeveer halfdrie wordt in de vastenmaand de trom geslagen ten teeken, dat gedurende die drie uren etens- of sahoertijd is; na drie uur wordt gewoonlijk niet meer gegeten, uit vrees dat de schemering de etenden mocht overvallen. Zwakte, ziekte, verontreiniging door het kraambed of andere omstandigheden stellen vrij van het vasten. Is de verhindering een tijdelijke, dan haalt men de verzuimde vastendagen op een anderen tijd des jaars in; is zij een blijvende, dan zondert men dagelijks een zekere hoeveelheid levensmiddelen af tot spijziging van armen. Bij schending der vasten door het verrichten van den coïtus is het niet genoeg later de vasten in te halen, maar moet men bovendien een kaffârah betalen.

In een groot deel van Java zijn het slechts de bijzonder vromen, die de vasten in acht nemen. Op West-Java daarentegen nemen de inlanders van alle standen de voorschriften omtrent de vasten van ramĕlan vrij nauwgezet in acht. Bij de inlandsche rechtbanken worden in de vastenmaand geene zaken behandeld. Vorsten en hoofden zoomede vele gegoede Javanen hielden op sommige dagen dier maand op de aloen-aloen vóór hunne woning uitdeelingen van spijzen ten behoeve der armen, die onder den naam van malĕmmans bekend zijn. Dit feest voor de armen is echter geheel ontaard in een feest voor bloedverwanten en vrienden; het heeft plaats op den avond van den 21sten, 23sten, 25sten, 27sten of 29sten dag, en is een herinnering aan het feit, dat de Profeet, gedurende zijne afzondering in een spelonk, weigerde voor zichzelven gebruik te maken van de spijzen, die hem op deze avonden werden aangeboden, waarna zij onder zijne volgelingen werden verdeeld.

Wanneer de zonsondergang van den laatsten dag van ramĕlan nabij is, dan wordt op de trom het sein gegeven, dat de vasten ten einde is; dan heerscht er alom vreugde en drukte, dan dost men zich in nieuwe kleederen, en vraagt men elkander vergeving voor alle in het afgeloopen jaar begane tekortkomingen, dan vereenigt men zich vroolijk aan een maal, waarbij bijzondere spijzen en lekkernijen worden opgedischt, dan zondert men van den voorhanden voorraad bras, gepelde rijst, de pitrah af, eene hoeveelheid van omstreeks vijf kati's, die met plaatselijk verschil aan de „geestelijkheid", aan godsdienstleeraars of santri's, ten behoeve van kleine kinderen ook wel aan de vroedvrouw wordt ter hand gesteld. Deze verplichting komt men vrij algemeen, zij het ook niet volgens alle regelen der wet, na. Sommigen willen hierin eene herdenking zien van den dag, waarop Mohammed in Mekka terugkeerde, na een maand (den duur der poeasa) in bovengenoemde spelonk te hebben vertoefd. De Europeanen hebben zich, zeer ten onrechte, door de overeenkomst dezer feestviering met die van ons nieuw jaar, laten verleiden, om de garĕbĕg poewåså zooals de Javanen, de lĕbaran poeasa of pitrah zooals de Soendaneezen dit feest der ontnuchtering noemen, voor het nieuwjaarsfeest der moslims te houden. Wanneer de zon herrezen is, vereenigt men zich reeds vroeg tot eene ritueele godsdienstoefening die, evenals het vrijdaggebed, door eene predikatie wordt vergezeld [1]) en gelijk bij ons velen, die zich anders weinig om den openbaren godsdienst bekreunen, toch niet licht de oudejaarsavond-preek verzuimen, ziet men ook op Java bij die gelegenheid velen naar de moskee snellen, die haar anders zelden betreden. De feestviering wordt tot den 7den van sawal voortgezet door het brengen van bezoeken aan ouderen of meerderen; maar nauwgezette Javanen keeren, als de eerste dag der tiende maand, sawal, van 't Arabische sjawwâl, voorbij is, tot de vasten terug en volharden daarin tot den zevenden, uitgaande van het denkbeeld, dat 36 dagen des jaars, d. i. één van de tien,

[1]) Bij de Vrijdagsçalât gaat de preek aan de ritueele godsdienstoefening vooraf; bij de feestçalâts is de volgorde juist omgekeerd.

als vastendagen den Heere toekomen en aan dooding des vleesches moeten gewijd worden. Men noemt deze zes dagen de kaloewihhanné ramĕlan, de toegift van ramĕlan. Dit vasten geschiedt in het bijzonder ook door vrouwen, die gedurende de maand ramĕlan daarin door de maandelijksche zuivering verhinderd werden. Met den achtsten van sawal wordt echter de vasten voor goed gesloten, en nu begint voor hen, die ze zoolang hebben voortgezet, eerst recht ernstig de feestviering, waarbij de minder vrome klassen der bevolking zich aan gamĕlan, wajang en talèdèks verlustigen en waarbij veel kĕtoepat gegeten wordt, rijst gekookt in mandjes van gevlochten klapperbladen. Dit feest heet bakdå sawal, d. i. letterlijk na (de vasten van) sawal Doch het niet begrepen woord bakdå wordt door de Javanen opgevat in den zin van feest, en daarom heet ook de garĕbĕg bĕsar bij hen bakdå bĕsar, waarbij evenwel tot verklaring van den oorsprong moet opgemerkt worden, dat ook dit feest door een tweedaagsche vasten voorafgegaan wordt. In zooverre blijft dus een spoor van de eigenlijke beteekenis van bakdå daarin overig, dat het niet in 't algemeen een feest, maar een feest na het einde van een vasten duidt. Ofschoon het feest van den 1sten sawal het kleine genoemd wordt, is de viering op Java drukker en woeliger dan die van het groote, waarvan trouwens Mekka het hoofdtooneel is.

Gelijk toch het kleine feest in verband staat met de vasten, staat het groote feest, de garĕbĕg bĕsar, lĕbaran of rijåjå hadji, in de nauwste betrekking tot de bedevaart naar de Ka'bah, het gemeenschappelijk heiligdom aller mòslims te Mekka. Het Mekkaansche feest met zijne veelvuldige, grootendeels zonderlinge en thans niet meer begrepen plechtigheden, zijne omgangen om den tempel, zijne religieuze wandelingen, zijne bezoeken van verschillende heilige plaatsen, zijne langdurige vergadering in de vlakte van Arafat, zijne steenigingen van den duivel, zijne offers en offermalen, valt in de maand dzoe'l-hidjdjah, de twaalfde des jaars, die de Javanen òf bij verbastering doelkidjah, òf sasi bĕsar, d. i. de maand van het groote (feest)

noemen [1]). De maand dzoe'l-qa'dah, of, naar Javaansche uitspraak doelkangidah, die de beide feestmaanden vaneen scheidt, wordt door de Javanen o. a. sĕlå, d. i. tusschentijd, ook apit, ingesloten [2]), longkang, tusschenruimte, lĕgĕnå, ledig, geheeten.

De groote dag van het Mekkaansche feest, tot welks viering jaarlijks uit alle landen waar de Islam beleden wordt, vele duizenden naar de heilige stad stroomen, is de tiende, de dag van het offer. Gelijk de plechtigheden van dit feest in het algemeen met het leven van den aartsvader Abraham (Ibrahim) en van den zoon der belofte, die volgens de moslims niet Izaäk, maar zijn broeder Ismaël is, in verband worden gebracht, zoo wordt ook het offer beschouwd als eene herdenking van Abrahams bereidwilligheid om zelfs zijn geliefden zoon Gode ten offer te brengen. De bedevaartgangers slachten op dien dag in het dal van Mina een kameel of schaap en houden daarvan een offermaal. Maar te gelijker tijd worden ook in alle gewesten waar de Islam beleden wordt, offerdieren geslacht en gegeten; daarin, en in eene godsdienstoefening met gebed en preek, bestaat voornamelijk de deelneming aan het feest voor allen, die niet mede ter bedevaart zijn getogen. Voor het overige gaan daarmede vreugdebedrijven en ceremoniën gepaard, die op Java aan die der andere garĕbĕgs gelijk zijn.

Ook het offerfeest wordt, bij wijze van voorbereiding, door een vasten voorafgegaan, die echter slechts twee dagen duurt en alleen door hen, die op bijzondere vroomheid aanspraak maken in acht genomen wordt. Deze vasten behoort trouwens tot de vrijwillige, evenals die der 'asjoera en die van de maand sawal, evenals de door sommigen in acht genomen wekelijksche vasten op maandag en donderdag, en de maande-

---

[1]) Het Maleische woord bĕsar, groot, verschijnt dus hier als Javaansche naam voor de maand van het groote feest; met rijåjå = Mal. hariraja en enkele andere woorden getuigt het van Maleischen invloed bij de invoering van den Islam op Java.

[2]) Over de beteekenis van sommige dezer namen zie men Dr. J. L. A. Brandes in Deel XLI van het Tijdschr. van het Batav. Gen. van K. en W.

lijksche op de zoogenaamde dagen der witte nachten, d. i. op den 13den, 14den en 15den der maand [1]), wanneer, daar de Mohammedaansche maand steeds met den maansomloop overeenkomt, het maanlicht het helderst of witst is.

Aan alle geloovigen werd door den Profeet het geven eener jaarlijksche bijdrage tot ondersteuning van de behoeftigen en bevordering der belangen van den Islam ten plicht gemaakt. Haar bedrag is een tiende van den oogst der voornaamste veld- en boomvruchten; één of meer stukken vee, die ongeveer een veertigste der waarde van de geheele kudde vertegenwoordigen; de veertigste penning van het kapitaal dat men in gemunt goud en zilver bezit; en een veertigste van het kapitaal dat door aanwezige handelswaren wordt vertegenwoordigd. Al het genoemde moet een zeker bedrag overstijgen, alvorens de belasting gevorderd wordt, en scherpe kontrole en invordering heeft ten aanzien der opbrengst van edele metalen en koopwaren nooit in de bedoeling dezer instelling gelegen; de opbrengst werd bijna geheel aan het geweten van den belastingschuldige overgelaten. De inners mochten een achtste deel der belasting voor hunne moeite en kosten inhouden. De overige zeven achtsten waren bestemd: voor volstrekt armen; voor hen die ondersteuning behoefden, om van hetgeen zij bezaten vruchten te kunnen trekken; voor hen die buiten hunne schuld of ter wille van het algemeen belang in schulden geraakt waren; voor slaven die met hun meester een kontrakt hadden aangegaan omtrent hunne vrijwording, maar niet aan de voorwaarden konden voldoen; voor reizigers die een tocht tot Gode welgevallig doel, zooals het bezoeken van scholen of heilige graven ondernomen hadden, maar de middelen misten tot voortzetting der reis; voor het onderhoud van vrijwillige deelnemers aan den krijg tegen de ongeloovigen; en voor nieuw toegetredenen tot den Islam, wien door het uitzicht op geldelijk voordeel een lokaas werd voorgehouden. Deze belasting, oorspronkelijk de eenige die aan

---

[1]) Deze vasten zijn in Midden-Java niet bekend.

de geloovigen was opgelegd, daar de staatsuitgaven heel uit den buit en de schattingen der ongeloovigen gekweten werden, heet zakâh, wat door de Javanen als djakat wordt uitgesproken.

In schier alle Mohammedaansche landen is deze opbrengst in verval geraakt, sedert, evenals in de Europeesche staten, algemeene belastingen zijn ingevoerd, waaraan ook de geloovigen onderworpen zijn. Op Java is de opbrengst zeer gebrekkig; zij bepaalt zich bijna uitsluitend tot het rijstgewas en bedraagt ook daarvan op verre na niet overal het tiende. Het regelmatigst nog heeft de opbrengst in de Preanger regentschappen plaats. Daar onder ons bestuur natuurlijk niemand gedwongen mag worden tot het opbrengen eener godsdienstige belasting, heeft de djakat geheel het karakter eener vrijwillige gave gekregen. Op West-Java gevoelt de massa der inlanders zich echter krachtens de traditie nog verplicht, de djakat van den oogst aan de „geestelijkheid" op te brengen, en tracht deze in haar eigen belang die traditie in eere te houden, want het meerendeel, vaak het geheel dier heffing is daar feitelijk tot de emolumenten van het moskee-personeel en de „dessa geestelijken" gaan behooren, terwijl niet zelden inlandsche ambtenaren, die, in strijd met hunne instruktie, bij de invordering behulpzaam zijn, ook iets mede genieten. Sommige klassen van rechthebbenden op de djakat kunnen op Java onder de werking van het Nederlandsch gezag natuurlijk niet voorkomen, zooals vrijwillige deelnemers aan den heiligen krijg en slaven, die omtrent hunne vrijwording met hun meester gekontrakteerd hebben. Men mag wel aannemen, dat de djakat thans voor verreweg het grootste gedeelte in handen komt van personen, die eenige bemoeienis met godsdienstige belangen der bevolking (eeredienst, godsdienstonderwijs, gebeden, enz.) of althans in de oogen der menigte een min of meer godsdienstig karakter hebben. Dezulken worden dan gerangschikt onder de kategorieën van faqîr, pĕkir, eigenlijk behoeftige, miskîn, arme of amil, inner en verdeeler. Men meent algemeen, dat alleen dezulken,

die ritueel eenigszins korrekt leven, het witte volk dus, recht op een deel der djakat kunnen doen gelden.

De laatste der pilaren van den Islam is de hadj, d. i. de bedevaart naar den tempel te Mekka, het oude centraalheiligdom der Arabieren. Die bedevaarten waren lang vóór Mohammed in zwang; de Profeet trachtte aan de heidensche plechtigheden, daarmee verbonden, die hij niet durfde afschaffen, eene moslimsche beteekenis onder te schuiven. Doch de zoo vaak beschreven en gekommentariëerde plechtigheden der bedevaart zelve behoeven ons hier niet bezig te houden. Wij kunnen volstaan met eenige opmerkingen over de verplichting daartoe, over de mate waarin door Java's bevolking aan die verplichting voldaan wordt, en over het bijzonder karakter, dat het voldoen aan die verplichting aan de personen schenkt die eraan hebben gehoor gegeven.

De Profeet heeft aan iederen moslim, man of vrouw, de verplichting opgelegd om ten minste eenmaal in zijn leven de bedevaart naar Mekka te doen, indien hij aan de vereischten voldoet en er geene wettelijke verhinderingen bestaan. De verplichting begint met de meerderjarigheid en onderstelt de persoonlijke vrijheid en het bezit der verstandelijke vermogens. Geldelijk onvermogen, lichamelijke zwakheid en onveiligheid van den weg worden als wettige hindernissen erkend. De Javaansche Mohammedanen mogen als behoorende tot den Sjafi'-itischen ritus, de vervulling dezer verplichting ook zonder motief onbepaald uitstellen en genieten dus in dit opzicht grooter vrijheid dan de Hanafieten. Maar terwijl de Hanafieten, die de bedevaart dadelijk moeten verrichten wanneer zij ertoe in staat zijn, eenen plaatsvervanger mogen stellen, is dit aan de Sjafi'ieten, dus ook aan de Javanen, bij hun leven niet geoorloofd. Wel behoort uit de nalatenschap van hem of haar, die den hadj had kunnen doen maar dit uitstelde of naliet, eene som afgezonderd te worden, waarmede men een plaatsvervangenden pelgrim (badal) behoorlijk kan beloonen. Deze badal-hadji-sommen zijn, zooals zich licht laat begrijpen, een voorwerp van begeerte en mededinging geworden voor Mekka-

nen en te Mekka gevestigde inlanders, en misbruiken zijn daarbij verre van zeldzaam. Men heeft opgemerkt, dat in vele, zoo niet de meeste, Javaansche handschriften, die over het religieuse recht handelen, en bepaaldelijk ook in de boekjes, die voor het godsdienstig onderricht dienen, de bedevaart òf in het geheel niet òf slechts ter loops wordt vermeld, natuurlijk omdat men de bepalingen daaromtrent voor lieden die nog niet aan de bedevaart kunnen denken, van minder praktisch belang acht [1]). Tal van kleine en groote speciale handleidingen dienen ter voorlichting van hen, die de bedevaart werkelijk ondernemen, en bovendien worden zij op de heilige plaatsen, ook zonder zulke voorbereiding, door de gidsen (sjeichs of moetawwifs) voldoende op de hoogte gebracht. In het Koloniaal Verslag over 1849 leest men, dat vele door de Regeering geraadpleegde verlichte belijders van den Islam op Java de bedevaart geen verplichting achten voor geloovigen wier woonplaatsen zoo ver van Mekka verwijderd zijn. Mystische schrijvers troosten soms de geloovigen op Java, die het onbevredigd verlangen koesteren om het heilige land van den Islam te aanschouwen, door de leer te verkondigen, dat er een betere bedevaart is dan lichamelijke, een bedevaart die in een godsdienstig en zedelijk leven bestaat, dat men leiden kan zonder Mekka bezocht te hebben; ja, dat het zonde is naar Mekka te gaan, wanneer men zijn huisgezin onverzorgd achterlaten en zijn leven aan gevaar blootstellen moet; en dat velen die op den tocht aan booze neigingen en hartstochten botvieren, door de bedevaart meer schade aan hunne zielen lijden, dan hun wezenlijk welzijn bevorderen [2]). Deze zienswijze kon aan de Europeesche beheerschers van Indië niet dan welkom zijn. Van den Islam, zooals hij op Java gekend en betracht wordt, hadden zij weinig te vreezen, maar de Mekkagangers werden als een gevaarlijk element beschouwd, omdat zij natuurlijk op hunnen tocht meer van

---

[1]) Niemann, Inleid. tot de kennis van den Islam, 408 v., 480.

[2]) Niemann, 409.

den waren geest van den Islam doortrokken werden en door den reuk van heiligheid waarin zij stonden, grooten invloed konden oefenen op de bevolking.

De Oost-Indische Compagnie kon door haar monopolie, dat het handelsverkeer binnen enge grenzen beperkte, op de Mekkagangers gemakkelijk toezicht houden; maar nauwelijks mocht de handel vrijer ademhalen, of men zag het aantal bedevaartgangers toenemen in eene mate, die de bekommering der Regeering gaande maakte. In 1825 werd verordend, dat ieder die van Java naar Mekka ging, *f* 110 voor een pas moest betalen, en toen bleek dat die verordening dikwijls ontdoken werd, bepaalde men in 1831, dat ieder die van Mekka terugkeerde zonder de *f* 110 bij zijn vertrek betaald te hebben, bij zijne terugkomst het dubbele dier som moest voldoen. Doch in 1852 verklaarde een arrest van het Hooggerechtshof deze heffingen onwettig, omdat zij niet in verbindenden vorm waren afgekondigd, en de gouv. gen. Duymaer van Twist nam daarop den 3den Mei een besluit, waarbij zij geheel werden afgeschaft. Hij werd daarbij vooral geleid door de bedenking, dat maatregelen tot beperking der bedevaart, die voor de moslims een heilige godsdienstplicht is, niet zijn overeen te brengen met de godsdienstvrijheid, die de Nederlandsche wetten ook aan den inboorling van Java waarborgen.

Van de opheffing der beperkingen mocht men natuurlijk eenige vermeerdering van het aantal der bedevaartgangers verwachten. Bovendien werden de kommunikatie-middelen zooveel beter en gemakkelijker, dat het aantal hadji's gestadig toenam. Daar de Regeering destijds niet inzag, dat de getalsterkte van hen, die naar de heilige steden van Arabië reisden, voor het religieus-politieke leven der inlanders weinig te beteekenen had, maar dat de invloed van Mekka als Islamcentrum zich voornamelijk doet gelden door de kleine minderheid, die jaren lang te Mekka studeert en later de leeraren van het volk levert, meende zij den toenemenden stroom der hadji's op nieuw, maar nu op eene andere manier, te moeten beperken. Zoo verscheen de

ordonnantie van 6 Juli 1859 (Stbl. n°. 42); zij maakte strenge bepalingen omtrent het uitreiken van passen naar Arabië, welke niet mochten worden gegeven dan aan hen die voldoende bewezen hadden in de kosten der heen- en terugreis en in het onderhoud hunner achtergebleven betrekkingen te kunnen voorzien. Zij die terugkeerden, werden onderworpen aan een onderzoek, waaruit zou blijken of zij werkelijk de heilige plaatsen bezocht hadden, en ontvingen, als zij de proef doorstonden, een certifikaat, van welks bezit het recht op den titel en de privilegiën der hadji's afhankelijk was. Op de verschillende overtredingen werden boeten gesteld, en daar de zaak den Mohammedaanschen godsdienst betreft, werd de uitvoering der verordening aan de regenten opgedragen, doch onder kontrôle van het gewestelijk bestuur.

Deze verordening deed aanvankelijk het aantal bedevaartgangers verminderen, maar kon op den duur aan den stroom geen perk stellen, te minder daar het Gouvernement zich aan de andere zijde verplicht zag, in het belang zijner inlandsche onderdanen, maatregelen te nemen die op de veiligheid der reis een gunstigen invloed hadden, maar daardoor tevens in zekeren zin als aanmoediging werkten. Het strengere toezicht op de zaak der bedevaart gehouden, maakte dat de Regeering gedurig beter bekend werd met de misbruiken die de hebzucht ermede verbonden had, en waarvan vele arme Javanen de slachtoffers waren. Instruktiën in 1870 aan de hoofden van gewestelijk bestuur gegeven, om te zorgen, dat de vertrekkenden behoorlijk werden ingelicht omtrent de kwade praktijken waaraan zij waren blootgesteld, en de middelen om die te ontgaan; de vestiging in 1872 van een Nederlandsch konsulaat te Djeddah aan de Roode Zee, de plaats waar de bedevaartgangers uit den Archipel gewoonlijk aan land gaan; en eene verordening van 13 October deszelfden jaars (Stbl. n°. 179), die met 1 Januari 1873 in werking trad, tot regeling van plaatsruimte, voeding, genees- en reddingsmiddelen, in één woord van alles wat de veiligheid van het vervoer kon verzekeren, zijn de voornaamste stappen die in deze richting

gedaan zijn. Langzamerhand is men door de ervaring tot het inzicht gekomen, dat alle officieele bemoeienis met de bedevaart minstens evenveel nadeel als voordeel oplevert, en dat het beste is, de hadji's als gewone reizigers te behandelen en alleen door de passenkontrôle, die het konsulaat te Djeddah bezorgt, een overzicht over de beweging te behouden en op de hoogte te blijven van de geestelijke beweging der kolonie van inlanders te Mekka en van hare vertakkingen in den Indischen Archipel.

Het aantal bedevaartgangers bedraagt thans jaarlijks tusschen de vijf- en twaalf-duizend, soms nog meer, vooral wanneer de negende der hadjmaand op een Vrijdag valt, daar men een onder die omstandigheid ondernomen bedevaart als bijzonder zegenrijk beschouwt.

Het zou eene uitlokkende taak zijn de Javaansche bedevaartgangers gade te slaan op hunne reis, bij de plechtigheden der bedevaart en gedurende hun niet zelden lang gerekt verblijf in Arabië, waar velen zich ijverig op de vermeerdering hunner godsdienstige kennis toeleggen, zoodat dan ook de grondiger bekendheid met den Islam op Java vooral door de hadji's onderhouden en bevorderd wordt Maar die taak is overbodig sedert Dr. Snouck Hurgronje in zijn boek over Mekka een hoofdstuk aan dit allerbelangrijkste onderwerp gewijd heeft [1]). Bepalen wij ons tot enkele opmerkingen over den maatschappelijken toestand der Mekkagangers na hunne terugkomst. Gelijk alle volken, bij wie het verschil van stand scherp geteekend en de eerbied voor de aristokratie diep in het volksleven geworteld is, onderscheiden zich ook de Javanen door een groote zucht naar titels en onderscheidingen. De man des volks, voor wien adellijke titels en hooge ambten ontoegankelijk zijn, stelt er dus hoogen prijs op den naam van hadji te mogen voeren, die hem ook van de zijde van voorname Javanen aanspraak op eerbied geeft. Naar zijne eigenlijke beteekenis is het woord hadji volstrekt geen onder-

---

[1]) Mekka, 's Grav. 1889, II, hoofdst. IV, Die Djawah.

scheiding; het duidt eenvoudig den man aan die de bedevaart verricht, welke de Islam van alle geloovigen vordert. Doch op Java en elders in den Archipel wordt, evenals trouwens in de meeste andere landen van den Islam, de naam hadji levenslang als titel gevoerd door allen die de heilige plaatsen bezocht hebben.

Niet in alle Mohammedaansche landen is de Arabische kleederdracht aangenomen. De Javaan heeft zijne nationale kleeding behouden, en tulband en tabbaard zijn op zijn eiland het onderscheidend kenmerk gebleven van de landgenooten van den Profeet. Alleen sommige leden van het moskee-personeel in hunne funktiën en de hadji's onderscheiden zich in dit opzicht van de menigte. Sedert het aantal hadji's in den Archipel aanmerkelijk vermeerderd is, hecht men evenwel aan die onderscheiding minder waarde. Sommigen hunner dragen half of geheel inlandsche kleeding, en ook zij, die zich meer Arabisch blijven kleeden, bewegen zich meer en meer als gewone leden der inlandsche maatschappij, houden zich met alle soorten van handel en bedrijf bezig en leven zelfs niet altijd volgens strenger religieuse regelen dan anderen die niet naar Mekka getogen zijn. Trouwens eene hoogere waardeering van de ritueele voorschriften, die de meesten hunner kenmerkt, is niet zoozeer gevolg als wel mede-oorzaak van hunne bedevaart.

Bepaalde voorrechten, zooals vrijstelling van heerendiensten, worden van bestuurwege niet aan de hadji's toegekend; met betrekking tot den gunstigen of ongunstigen invloed dien zij op de bevolking uitoefenen, is het niet mogelijk te generaliseeren; grootendeels is die invloed afhankelijk van de omgeving waarin zij verkeeren en van hunne persoonlijkheid zelve. Terwijl de gevallen talrijk zijn waarin de hadji's door hun voorbeeld de bevolking tot fanatisme en opstand aangevoerd hebben en vele hadji's op kosten der bevolking leven, zijn er weder anderen die tot de respektabele inlanders behooren, zich hoogstens door getrouwe nakoming der godsdienstplichten van anderen onderscheiden, koophandel

drijven of zich weder aan den landbouw wijden. In de dessa is de invloed en het aanzien van de hadji's over 't algemeen nog vrij groot. Dit is niet alleen toe te schrijven aan de meerdere heiliging die zij door de ondernomen bedevaart in het oog van den inlander gekregen hebben, maar ook aan de meerdere ontwikkeling die zij deelachtig geworden zijn. Zij hebben wat van de wereld gezien, hebben omgang gehad met menschen uit andere werelddeelen, hebben daardoor een anderen blik op alles. Men ruimt hun daarom bij festiviteiten gaarne de eereplaats in en luistert in moeilijke omstandigheden naar hun raad. De invloed gaat echter in den regel niet meer zoover, dat men heeren- en gemeentediensten voor hen verricht; dit komt, vooral door de bemoeienis van de ambtenaren, betrekkelijk weinig meer voor. Waar zij talrijk zijn leven zij bijna als gewone inlanders.

Er is een mystiek die op den bodem van den Islam staat en ten doel heeft zich Allah welgevallig te maken door een godsdienstig leven te leiden en door het verrichten van meerdere godsdienst-oefeningen dan voorgeschreven is. Daarbij behoort een geestelijke opleiding, langs den bepaalden weg, tariqah, onder een sjeich of leidsman, moersjid. Hij die zich in een tariqah laat opnemen behoort eigenlijk bekwaam te zijn in de kennis der wet en der geloofsleer; van dien regel wordt maar al te vaak afgeweken. Weinige sjeichs voldoen aan de gestelde vereischten; het stipt naleven der wet, gepaard aan strenge zedelijkheid en het zich onafgebroken verdiepen in Allah wordt niet altijd op den voorgrond gesteld. Ofschoon de orden geen politiek programma hebben en zich afkeerig moeten betoonen van de zaken dezer wereld, is thans dikwijls het tegendeel 't geval en worden zij niet zelden een middel van exploitatie der eenvoudigen, die tot hen toetreden, zoodat er vaak groote konkurrentie bestaat tusschen de sjeichs, zelfs van dezelfde orde, die elkander dan van allerlei kwaads betichten. In den grooten invloed der sjeichs en hunne vervangers en in de opwekking van het godsdienstig leven ligt de beteekenis der tariqahs. Daargelaten nog de exploitatie

harer leden, ligt in die beide elementen ook het groote gevaar der broederschappen voor Europeesche koloniën met Moslimsche bevolking, zelfs van die, welke alleen de bevordering van den godsdienstigen zin harer leden ten doel hebben, daar zij vaak brandstof ophoopen, die bij gunstige gelegenheid in vlammen opgaat. Ook in Nederlandsch-Indië hebben de broederschappen hare vertakkingen; de aldaar meest bekende zijn de tariqah (tarèkat) Naksjibandijah (naar den sjeich Baha oeddin al Naksjibandi), Kadirijah (Abdoel kadir al Djailani), Sadilijah, Satarijah, Ripa'ijah en een aantal andere kleine of gemengde, die van deze zouden afgeleid zijn; ook daar wordt met de tarèkat de hand gelicht; nagenoeg geheel onbevoegden kunnen haar machtig worden. Maar menigeen gaat in het onderricht veel verder dan het prevelen van speciale dagelijksche gebeden, het opzeggen van een zeker aantal dikirs en het afleggen van de Arabische bengat (plechtige overeenkomst met den leeraar). Van tijd tot tijd wordt zelfs door de orthodoxe tarèkat het zaad van het fanatisme rijkelijk uitgestrooid. Ook in dit opzicht heeft het verblijf in Mekka, waar verschillende op Java verbreide broederschappen haren hoofdzetel hebben, vaak een ongunstige uitwerking.

Het Regeeringsreglement, daarin getrouw aan het voorbeeld der Oost-Indische Compagnie, huldigt in art. 67 het beginsel, dat, zooveel de omstandigheden het toelaten, de inlandsche bevolking gelaten wordt onder de onmiddellijke leiding van hare eigene, van regeeringswege aangestelde of erkende hoofden, behoudens het toezicht, waaraan deze bij algemeene of bijzondere voorschriften onderworpen zijn of zullen worden. Het merkwaardig gevolg der toepassing van dit beginsel is, dat twee der voornaamste grondslagen van de inlandsche maatschappij, behoudens enkele inbreuken, geheel onaangetast zijn gebleven. De adel, die van oudsher in de gewesten en hunne onderdeelen namens de vorsten een leenroerig gezag uitoefende, oefent het nog bijna overal onder het Nederlandsche Gouvernement uit, althans voor het uiterlijk en in de schatting van de massa der bevolking, die de bevelen, welke zij heeft

uit te voeren, nagenoeg steeds ontvangt van hare eigen hoofden, en de lasten die zij te dragen heeft, zich door hare eigen hoofden op de schouders ziet gelegd. En daar de bemoeiingen der Europeesche ambtenaren meestal niet rechtstreeks tot den kleinen man afdalen, is de maatschappelijke inrichting die het volk zichzelf gegeven had, voor zoover de adellijke hoofden geen belang erbij hadden daarop inbreuk te maken, althans in vorm schier onveranderd gebleven, en is de dorpsgemeenschap voor het uiterlijke nog heden wat zij was, toen op Java de eerste schreden gezet waren op de baan, die van het zwervend leven tot de maatschappelijke orde voert.

Die dorpsgemeenschap is eene instelling, niet uitsluitend aan Java eigen, maar, zooals uit historische en ethnografische gegevens blijkt, eene die bij zeer vele volken bestaat of heeft bestaan. De dorpsgenooten vormen een min of meer autonoom verband onder gezag van hoofden en oudsten en met een sterk uitgesproken oekonomisch karakter; de grond is gemeenschappelijk eigendom en wordt, althans in vele gevallen, periodiek ten gebruike onder de dorpsgenooten verdeeld.

Ongeveer 25 jaar geleden, in den tijd van Roscher en De Laveleye, zag men hierin den oudsten vorm van grondeigendom. Latere ethnologische onderzoekingen hebben aangetoond, dat individueele rechten op den grond reeds voorkomen bij volken van een zeer lagen trap van beschaving. Bij de meest primitieve landbouwtoestanden heeft hij, die een stuk land ontgint, daarop recht zoolang hij het bebouwt. Spoedig echter is de grond uitgeput en wordt door den bebouwer verlaten; dan maakt hij weer deel uit van het woeste land, dat door alle stamgenooten gebruikt wordt, maar zonder dat nog van een eigenlijken gemeenschappelijken grondeigendom sprake is; daarvoor is het land, in vergelijking met de bevolking, te overvloedig. Bij dichter bevolking verkrijgt het land, in elk geval het betere en goed gelegen land, waarde en dan ontwikkelen zich meer vaste rechten op den grond. Deze nemen

in sommige gevallen den vorm van gemeenschappelijken grondeigendom aan. De aanleiding hiertoe kan zijn, dat de bebouwing afhankelijk is van den aanleg van groote irrigatiewerken, die gemeenschappelijken arbeid vorderen, of wel dat de ontginning zoo moeielijk is, dat zij slechts door samenwerking van velen kan worden tot stand gebracht, of, bij krijgshaftige volken, dat vóór den krijgstocht gemeenschappelijke voorraden moeten worden verzameld.

De periodieke verdeeling van het akkerland, die volgens de oudere opvatting den overgang van gemeenschappelijken tot individueelen grondeigendom zou hebben gevormd, is blijkens latere nasporingen, in vele gevallen althans, een produkt van vrij late ontwikkeling, ingevoerd door vorsten en landheeren, ten einde de inning van belastingen en grondrenten te vergemakkelijken. In het bijzonder is dit door de nieuwere schrijvers waarschijnlijk gemaakt ten opzichte van de Russische mir, die vroeger als een der oervormen van menschelijk samenleven werd beschouwd. Dergelijke door de vorsten ingevoerde grondverdeelingen komen vooral ook in Mohammedaansche landen veelvuldig voor en daarom is ook ten opzichte van Java het vermoeden uitgesproken, dat zij door de Mohammedaansche veroveraars zouden zijn in het leven geroepen.

Op deze en dergelijke vragen, welker oplossing een grondig historisch onderzoek vordert, kan hier intusschen niet nader worden ingegaan. Daarom zij thans overgegaan tot eene beschrijving van den tegenwoordigen toestand.

In het algemeen is die toestand in de dorpen en kampongs op Java, hetzij ze ieder op zichzelve staan, of onderscheidene tot eene grootere éénheid, eene nĕgârâ, zijn vereenigd, dezelfde. Er is echter een onnoemelijk aantal van plaatselijke verscheidenheden. Soms zijn verschillende kampongs onder één hoofd of loerah vereenigd en vormen de zoogenaamde kaloerahan. De dorpshoofden dragen in verschillende deelen des eilands verschillende namen en worden op verschillende wijzen gekozen. Het lichaam hunner raadgevers heeft zeer

verschillende samenstelling, ofschoon op Java, evenals in Hindostan, van de raadpleging van alle volwassen mannen, behalve voor de keuze van het gemeentebestuur, nimmer sprake is. Bovenal bestaat er groot verschil ten aanzien der rechten van de ingezetenen op de bebouwde gronden. Zoo ziet men die rechten zich ontwikkelen, deels door uitbreiding van de rechten der nieuwe ontginners onder den invloed van het Mohammedaansche recht; deels doordien de rechthebbenden aan het blijvend bezit derzelfde akkers de voorkeur gaven boven periodieke herdeeling; deels, wat vooral van de Soendalanden geldt, omdat de politieke toestand een spoliatie der rechthebbenden door hoofden of invloedrijke personen in de hand werkte, die, ofschoon in hare gevolgen tot meerdere ontwikkeling van den landbouw leidende, in haren oorsprong een onrecht was [1]); deels eindelijk, wat bepaaldelijk op Java's Oosthoek betrekking heeft, omdat de door aanhoudende oorlogen verwoeste en ontvolkte grond de onbetwiste prooi werd van landverhuizers, die zich de verlaten akkers toeëigenden [2]).

„De inlandsche gemeenten", zegt art. 71 van het Regeerings-reglement, „verkiezen, behoudens de goedkeuring van het gewestelijk gezag, hare hoofden en bestuurders. De gouverneur-generaal handhaaft dat recht tegen alle inbreuken [3]). Aan die gemeenten wordt de regeling harer huishoudelijke belangen gelaten, met inachtneming der van den gouverneur-generaal of van het gewestelijk gezag uitgegane verordeningen". Ofschoon de slotbepaling van dit artikel de werking dezer voorschriften beperkt tot die gewesten van Nederlandsch Indië, waar zij met den bestaanden politieken toestand overeenkomen, is het over het grootste gedeelte van Java inderdaad van toepassing.

In Bantam is de eigenlijke officiëele naam der dessahoofden

---

1) Vgl. T. v. N. I. 1849. I. 401; 1859, I. 161.

2) T. v. N. I. 1849. I. 54.

3) De heer C. J. Hasselman beweert, dat dit „recht" vroeger niet bestaan heeft. Zie „Het Palladium, eene koloniaal-historische dwaling", opgenomen in De Gids van 1901 en later in deel 22 van het Tijdschrift voor B. B.

djaro, en somtijds djoeragan. Er komen ook enkele kaloerahans voor; doch zij zijn hier niet als in de Preanger de heerschende vorm. De dessa's, in dat geval onder één djaro vereenigd, hebben meestal toch ieder hun eigen djaro, en de eerstgemelde heet in verhouding tot deze ondergeschikten hun loerah d. i. hun chef. De loerah heeft tot zijn dienst een door hemzelven benoemden panglakoe, dien hij met de overbrenging der bevelen van het distriktsbestuur aan de dessa's onder zijn ressort belast. Tijdens het sultansbestuur ontleende in Bantam de djaro zijn gezag aan den vorst of zijne leenmannen en volgde doorgaans de zoon den vader op. Na de inlijving van het Bantamsche rijk tot 1844 werden de djaro's door de Regeering aangesteld, op voordracht van de oudsten of van het distriktshoofd. Maar tegenwoordig wordt het dessahoofd door de bevolking gekozen en zijn alle meerderjarige mannen kiesgerechtigd. Het gewestelijk bestuur is echter bevoegd de geschiktheid van den gekozene te beoordeelen en hem al of niet de akte van aanstelling (piagĕm) uit te reiken. Als verdere, veelal door de keuze of met medewerking der bevolking voor hun leven aangestelde beambten komen, behalve de geestelijke beambten, nog voor: plaatsvervangers of helpers van den djaro, hier pangiwa, ginds pawar, elders marinjoe geheeten; voorts de djagakĕrsa, een onbezoldigd politiedienaar, tevens boodschapper en brievenbesteller, en eindelijk de djoeroe toelis of dessaschrijver. Ook nemen hier en daar de oudsten deel aan het bestuur. In de bijzonderheden bestaat in Bantam in de inrichting der dorpsbesturen eindeloos verschil; er zijn in de geheele residentie misschien geen twee dessa's te vinden waar alles geheel op denzelfden voet is ingericht [1]).

Vinden wij in Bantam reeds hier en daar de kaloerahan, zij is vooral in de Preanger te huis. De loerah, die aan haar hoofd staat, werd hier vroeger, zonder medewerking der ingezetenen, door het gewestelijk bestuur benoemd, op voordracht van het distriktshoofd; veelal viel diens keus op een

---

[1]) Résumé, 1. § 3.

persoon, die als panglakoe of plaatsvervanger (wakil) van den loerah gefungeerd had, omdat deze reeds met de zaken bekend was. Na 1878 is dit veranderd; de ingezetenen moeten nu zelf eene keuze doen en deze wordt al of niet door den resident bevestigd. Zulk een panglakoe of wakil heeft de loerah in iedere kampong tot zijn ressort behoorende. Men noemt die plaatsvervangers ook wel koewoe leutik (klein hoofd), in tegenstelling met den loerah, die ook koewoe gĕdé (groot hoofd) genoemd wordt. Voort vindt men in iedere kaloerahan amils of geestelijke beambten, pantjalangs of politiedienaren en een schrijver [1]).

Op de partikuliere landerijen bewesten de Tji Manoek is de landheer verplicht over elke dessa of kampong een inlandsch hoofd, gewoonlijk mandoer genaamd, te zijner keuze aan den assistent-resident voor te stellen, welk hoofd de funktiën zal vervullen, elders aan de door de bevolking gekozen dorpshoofden opgedragen, en aan dien persoon de landerijen toe te wijzen, die voor zijn onderhoud noodig zijn [2]).

In Tjeribon dragen de dessahoofden den naam van koewoe, en hebben nevens zich een raad van oudsten, aan wier goedkeuring ieder besluit van het dessahoofd gebonden is. De oudsten heeten orang toewa of orang balé; de laatste naam is ontleend aan het gemeentehuis, waar zij zich verzamelen. Elk hunner heeft bijzondere werkzaamheden in de gemeente te vervullen. Twee zijn adjunkthoofden, met den titel van ngabèhi en ngalambang, en een hunner moet steeds op de balé tegenwoordig zijn. Voorts zijn er de raksaboemi of grensbewaker, de tjapgawé, die de werkzaamheden regelt, de kabajan of bode, die het volk oproept, de djoeroe toelis of schrijver, en de lĕbé of geestelijk beambte. In de meeste dessa's bestaat de gewoonte, dat zij die eenmaal lid van den raad der hoofden geweest zijn, al vervullen zij niet langer bijzondere werkzaamheden, ook zitting in de balé behouden en,

---

1) Bijdr. Inst. IIIv, 2 vv.
2) Stbl. 1836, n. 19, art. 52.

evenals de werkelijke hoofden, van heerendiensten zijn vrijgesteld [1]).

Het zou vervelend worden, indien wij alle residenties van Java op deze wijze moesten doorloopen. Gelukkig heerscht in het eigenlijke Java te dien opzichte meer overeenstemming dan in de Soenda-landen, en kan er, kleine plaatselijke verscheidenheden daargelaten, het dessabestuur vrij wel in algemeene trekken beschreven worden. Hier is het de regel, dat de leden van het dorpsbestuur door de ingezetenen uit de aanzienlijksten gekozen worden, en dat het is samengesteld uit het dessahoofd, dat in midden Java gewoonlijk door den naam běkěl of loerah, verder oostwaarts door dien van patinggi wordt aangeduid, uit één of meer oudsten of kamitoewå's (in kråmå kamisěpoeh), die bij afwezigheid van het dessahoofd of bij bijzondere werkzaamheden als zijne plaatsvervangers optreden [2]), en uit den moskee-beambte, lěbé, modin of kaoem genaamd. Voorts komen hier nog bij één of meer kabajans, die als boden of ordonnansen ter beschikking staan van het dessahoofd, een tjarik of dessaschrijver, een tamping of kapětěngan, ook wel djågåbåjå geheeten en met de zorg voor de politie belast, en soms nog andere beambten.

Bij al deze verscheidenheden der inrichting van het dorpsbestuur is er toch altijd één hoofd, dat bij alle verschil van benamingen overal ongeveer dezelfde ambten heeft, en in dezelfde verhouding staat zoowel tot de dorpsbewoners als tot de hoogere gezaghebbers in distrikt en gewest. In het oorspronkelijke dorpsgenootschap waren de werkzaamheden van het dorpshoofd en zijne helpers niet zeer ingewikkeld. Hij had te zorgen voor de handhaving van orde en veiligheid in het dessagebied; voor den aanleg en het onderhoud van wegen,

[1]) S. Van Deventer J. Szn., Bijdr. t. d. kennis v. h. land. stelsel, I. 200, II. 270, III. 242.

[2]) In een middelmatig groote dessa vindt men doorgaans slechts één kamitoewa, in grootere dessa's twee of meer van die beambten. In het vroegere Bagelèn, thans een deel van de residentie Kedoe, heeten zij tjongkok en staat aan het hoofd van een gehucht een kamitoewa, die weer elders, o. a. in het oorspronkelijke gewest Kedoe kěbajan doekoeh genoemd wordt.

bruggen en pasanggrahans (openbare gebouwen tot herberging van doortrekkende reizigers), ten behoeve der dessa gevorderd; voor den goeden staat der waterleidingen tot behoorlijke besproeiing der aan de dessa behoorende velden; voor de verdeeling der tot het onderhoud van wegen en gebouwen en de handhaving der politie te bewijzen diensten. Daar echter de dorpsgenootschappen op Java waarschijnlijk ontstaan zijn onder den invloed der Hindoe-kolonisten en te gelijk met de vestiging en organiseering van een hooger staatsgezag, is hij vermoedelijk ook van den aanvang af de verbindende schakel geweest tusschen dat gezag en de dorpsbewoners, en heeft hij zijne erkenning door de hoogere autoriteiten verworven, door zich tevens te belasten met de regeling der heerendiensten en de inning der opbrengsten die zij aan elke dessa oplegden. De belooning der dessahoofden en overige gemeente-beambten zal oorspronkelijk wel alleen in een grooter aandeel in de gemeentevelden, kostelooze bewerking daarvan door hunne dorpsgenooten, koedoeran, en vrijstelling van de diensten en leveringen ten behoeve der dessa en ten behoeve der hoofden bestaan hebben.

De diensten ten behoeve der dessa, de zoogenaamde dessadiensten, waaronder ook begrepen zijn de pantjèn-diensten (persoonlijke diensten) ten behoeve der dessahoofden, bestaan natuurlijk nog heden, ofschoon ze bij onderlinge overeenkomst der dessa-bewoners in sommige gevallen aan vaste, op algemeene kosten bezoldigde personen kunnen worden opgedragen. De diensten en leveringen ten behoeve der ambtenaren zijn sinds geheel afgeschaft. In de plaats van de pantjèndiensten, persoonlijke diensten ten bate der inlandsche ambtenaren, betaalt de bevolking thans *f* 1.— (in Pasoeroean *f* 1.50) per heerendienstplichtige.

In de laatste tientallen van jaren is het 't voortdurend streven van de Regeering, zoowel in Nederland als in Indië, geweest, om den zwaren druk, waaronder de bevolking sinds eeuwen zuchtte, steeds meer te verlichten, omdat men terecht overtuigd was, dat die druk een der voornaamste hinderpalen

was, die aan den bloei van Java en de toeneming der volkswelvaart in den weg stonden. Zoo is de gouvernements-suikerkultuur overal geheel afgeschaft, de koffiekultuur in verscheidene gewesten verdwenen en in de overige belangrijk ingekrompen. Zoo zijn de heeren- en dessadiensten steeds meer onder kontrôle gebracht en voortdurend verminderd.

Door al deze maatregelen zijn ook de dorpshoofden, ofschoon hunne bevelen steeds door tusschenkomst der regenten en distriktshoofden ontvangende, meer en meer de dienaren van het Gouvernement geworden, terwijl tevens de omvang en het gewicht hunner werkzaamheden aanmerkelijk zijn toegenomen. De bemoeiingen van de dessahoofden en hunne helpers strekken zich thans ook uit tot den aanslag, de repartitie en de behoorlijke opbrengst der landrente; den aanslag en de inning van de bedrijfsbelasting en het hoofdgeld; de regeling van alles wat met de koffiekultuur, de eenige Gouvernementskultuur die nog in wezen is, en de diensten door de bevolking aan den zoutaanmaak op Madoera, de politie enz. te bewijzen, in verband staat. Desniettemin genieten de dessahoofden geene vaste bezoldiging van het Gouvernement, maar voegen zij slechts bij de vroeger genoemde voordeelen de, hun door het Gouvernement toegekende, acht percent van het bedrag der door hen geïnde belastingen en een geringe percentsgewijze belooning voor hetgeen zij ten behoeve der Gouvernementskoffiekultuur te verrichten hebben.

Onder de diensten die de dessabevolking te bewijzen heeft, is er slechts éène soort die hier eene nadere beschrijving vordert, omdat daarin vele sporen van oorspronkelijk Javaansche instellingen bewaard zijn, namelijk de diensten ten behoeve der politie Het is reeds weinig in den geest der Europeesche instellingen, dat nergens buiten de hoofdsteden een vast korps politiedienaren wordt aangetroffen, maar de handhaving der openbare veiligheid aan de bewoners der dessa's en kampongs zelven wordt toevertrouwd. Vreemdelingen hebben het stelsel om zijne eenvoudigheid, zijne geschiktheid voor het land en zijne uitnemende resultaten hoogelijk geprezen; maar de klach-

ten, die nu en dan vernomen worden over de onveiligheid in sommige streken van Java, maken dat men dien lof niet onvoorwaardelijk durft beamen. De groote fout schijnt, dat de Javaansche dorpswachter, waar scherp toezicht ontbreekt, dikwijls liever de oogen sluit voor hetgeen door zijn dorpsgenoot wordt misdreven.

De wachtdiensten zijn onbezoldigde diensten, waarvoor alle daartoe geschikte ingezetenen bij beurten door het dessahoofd worden opgeroepen; het staat echter tegenwoordig aan de dienstplichtigen vrij, de taak met onderling goedvinden op te dragen aan vaste personen, door henzelven bezoldigd. De diensten bestaan deels in nachtelijke ronden, deels in het bezetten der wachthuizen, die onder den naam van gĕrdoe (verbasterd van garde of 't Portugeesche guarde) bekend zijn. Op verschillende punten langs de wegen en paden en op de hoeken der dessa's zijn gĕrdoe's geplaatst, waarin twee of meer wachters bij nacht, nl. van zonsondergang tot zonsopgang (slechts enkele gĕrdoe's zijn ook overdag bezet), de wacht houden. De onderlinge afstand dier gĕrdoe's is, waar mogelijk, zoo geregeld, dat zij over alle bewoonde gedeelten des eilands met elkander in gemeenschap staan. In de grootere plaatsen zijn zij soms van steen gebouwd, met pannen daken, doch gewoonlijk zijn zij slechts uit hout of bamboe opgetrokken en met atap gedekt. Van voren zijn zij geheel, en van eene hoogte van omstreeks drie voet boven den grond tot aan het dak zijn zij aan alle zijden open, en van het dak hangt een groote houten cylinder af, uit een uitgehold stuk van een boomstam bestaande, en die, als men met een stuk gespleten bamboe of een stuk hout erop slaat, een eigenaardig geluid geeft, dat men gemakkelijk van alle andere geluiden onderscheiden kan en dat in den nacht tot op grooten afstand gehoord wordt Door verschillende vastgestelde signalen, op dat werktuig gegeven, wordt het bericht van een brand, roof, moord of amok onmiddellijk verbreid en overgebracht naar de meest naburige wachthuizen, die het gegeven alarm op dezelfde wijze herhalen. Dikwijls ziet men des nachts in deze gĕrdoe's vuren branden, door de wachters

ontstoken zoowel tegen de koude, als om zich de muskieten van het lijf te houden. De wapenen waarmede deze Javaansche politiedienaars zijn toegerust, zijn ten deele zeer eigenaardig maar vermoedelijk niet van inlandschen oorsprong [1]). Het merkwaardigste is wel de tjanggah, Soend. tjagak, een groote houten vork met twee tanden, die om den hals, het middel of een arm of been van een vluchteling geslagen, door de weerhaken die eraan bevestigd zijn, hem tot stilstand dwingt.

Wij moeten thans onze aandacht wijden aan het onderscheid van stand bij de personen die de dessa bewonen. Adellijke personen moet men in den regel hier niet zoeken. Alleen in Bantam hebben zich, bij de geheele oplossing van het rijk, de adellijke grondbezitters, die het hun vroeger ambtshalve toegewezen land, ten gevolge der onkunde of oogluiking van het nieuwe bestuur, voor hun in eigendom toekomend wisten te doen doorgaan, zich te midden der bevolking in de dessa's nedergezet, zoodat men daar bij uitzondering wel eens dorpshoofden met adellijke titels aantreft [2]). Dit vindt men ook nog al eens in de afdeeling Moentilan van de residentie Kedoe. Overigens worden, althans in Midden-Java, alleen hier en daar in de dessa's zoogenaamde sĕntånå's, afstammelingen van hoofden en ambtenaren, aangetroffen. Mochten deze vroeger al eens een groot overwicht op hun overige dorpsgenooten gehad hebben, zoo zelfs, dat zij door dezen te hoog werden gesteld, om in den last der heerendiensten te deelen, in de laatste tientallen van jaren, begint het zelfbewustzijn van den Javaan gelukkig eenigszins te ontwaken, zoodat ook deze onwettige vrijstellingen tot de grootste zeldzaamheden gaan behooren.

Van een eigen aristokratie in de dessa is, behalve dan waar die enkele sĕntånå's zijn, geen sprake. Wel heeft men er de meergegoeden, die, als overal elders op de wereld, meer invloed hebben dan de armeren, doch allen zijn landbouwers en

[1]) In Japan heeft men den gelijksoortigen „steek-of-duwvork" sasu-mata (Serrurier, Ethn. feiten en verwantsch. No. 2 (1885). bl. 10.

[2]) T. v. N. I. 1859. I. 166.

deelen als zoodanig in de lasten der gemeenschap. De grondbezitters vormen overal op Java de vaste kern der gemeente. Behalve dezen heeft men in de dessa's dikwijls enkele families, meest nieuw aangekomenen of jonggehuwden, die nog geen aandeel in den bouwgrond hebben en wachten tot er eens een aandeel toevallig (door versterf, vertrek, als anderszins) openkomt. Intusschen leven zij, door anderen bij den veldarbeid te helpen, door koelie- of wachtdiensten te verrichten of door een bedrijf uit te oefenen, b.v. een waroeng te houden. De meeste landbouwers hebben een eigen erf en huis. Zij die dit niet hebben, moeten òf bij een ander inwonen, òf in een eigen huisje op een andermans erf wonen. Beide wijzen van wonen heeten in 't Maleisch mĕnoempang en in 't Javaansch mondok, terwijl de menschen orang mĕnoempang of wong (tiang, kr.) mondok genoemd worden. De eerste wijze van wonen wordt in 't Javaansch mondok sloesoep of glongsor geheeten, de laatste mondok tèmpèl. Het spreekt wel vanzelf, dat de wong mondok glongsor tot de armsten der dessa behooren, want kan men 't eenigszins doen, dan verkiest men een eigen huisje boven het slaafsche inwonen bij anderen.

Op de hoofdplaatsen heeft men vele inlanders, die wonen op het ruime erf van een aanzienlijken Javaan of van een ambtenaar. Zij worden magĕrsari genoemd en betalen aan den eigenaar van het erf een zekere belasting of huur. Zij behooren lang niet altijd tot het armste deel der bevolking, doch verkiezen deze wijze van wonen boven het bezit van een eigen erf, omdat de heerendiensten op de hoofdplaatsen, die nogal zwaar zijn, bij gebrek aan bouwgrond-bezitters uitsluitend rusten op de erfbezitters. Het is te verwachten, dat ook aan dezen misstand langzamerhand een einde zal komen.

Ontegenzeggelijk verbeteren, hoewel langzaam, de toestanden op Java gaandeweg. Dit valt minder op, als men ze vergelijkt met die van een tiental jaren terug, meer, als men b.v. leest, wat de commissaris-generaal Van den Bosch in zijne bekende „Memorie" zegt: „Onder de Javanen wordt eene

talrijke klasse van proletariërs gevonden. Ongenegen zich op een bestendig beroep toe te leggen, dwalen zij het land rond, dan eens arbeidende, zoo zij daartoe gelegenheid vinden, dan weder stelende en roovende, zoodat zij werkelijk gevaarlijk voor de publieke rust zijn". Dat, men moet 't bekennen, is thans niet meer op geheel Java van toepassing. Doch, helaas, nog wel op één zijner gewesten! En nog wel op het gewest, waar de hoofdzetel van de Regeering gevestigd is, in Batavia! Welke oorzaken daartoe ook mogen bijgedragen hebben, de hoofdoorzaak moet stellig gezocht worden in de onbehoorlijke toestanden, die nog altijd heerschen op de partikuliere landerijen in dat gewest, vooral op die van de afdeelingen Batavia, Tanggeran en Meester Cornelis, toestanden, die misschien eerst eindigen zullen, als de Staat die landerijen zal genaast hebben [1]).

De middelklasse in de dessa, die er gewoonlijk de meerderheid der bevolking uitmaakt, bezit òf eigen velden of heeft recht op een aandeel in de gemeenschappelijke. Men noemt hare leden in de meeste streken sikĕp, welk woord eigenlijk dienstplichtige beteekent, omdat namelijk de verplichting tot de heerendiensten eigenlijk rust op de bezitters van den grond. In Bagelèn noemt men ze koeli kĕntjĕng of koeli koewat, in Kedoe koeli kĕntjĕng of koeli bakoe, verder oostwaarts dikwijls gogol. Zonen dezer landbouwers, die zelven hoofden van huisgezinnen worden, hebben recht om mede hun aandeel in de gemeentevelden te erlangen; evenzoo van elders komende vreemdelingen van denzelfden stand, mits zij een getuigschrift van hun vroeger dessahoofd kunnen overleggen, en nadat zij een jaar lang ingezetenen der nieuwe dessa geweest zijn, zonder reden tot klachten te hebben gegeven. Wanneer de bevolking te groot wordt in verhouding tot de beschikbare gemeentevelden, of indien herdeeling in onbruik is geraakt, neemt men zijn toevlucht tot den aanleg van tĕgals in de tot de dessa gerekende mark, die later zooveel

[1]) Vgl. Encycl. v. N. I. dl. III 225.

mogelijk in sawahs worden herschapen of men zendt een deel der bevolking uit tot vestiging van een doekoeh waaruit dan later dikwijls een nieuwe dessa ontstaat. Bestaat noch tot het één, noch tot het ander gelegenheid, dan is het noodzakelijk gevolg, dat de aandeelen te klein worden om een gezin te onderhouden. Er ontstaat dan in de dessa overbevolking en armoede. Hoe men ooit heeft kunnen beweren, dat de Javaansche instellingen daarvoor vrijwaren, mag wel een raadsel genoemd worden. De lezer, die zich de moeite getroosten wil het eerste hoofdstuk van dit deel op te slaan, zal daar hetzelfde onderwerp behandeld vinden waartoe wij hier opnieuw genaderd zijn.

Nog enkele woorden, eer wij van de dessa afstappen, over de onbebouwde gronden, die als gemeene weiden of als veld voor de inzameling van boschprodukten geacht worden tot de dessa te behooren. De Regeering, na het voornemen te hebben opgevat om op belangrijke schaal onontgonnen gronden in erfpacht uit te geven, wilde echter het rechtsbewustzijn der inlanders niet krenken, en heeft daarom vooraf een onderzoek gelast naar de rechten, die zich de dessabevolking op onontgonnen gronden toeschrijft. Hieromtrent werd in 1863 aan de hoofden van gewestelijk bestuur om inlichting verzocht, en eene nota, die de uitkomsten van dit onderzoek resumeert, is in April 1868 aan de Tweede Kamer medegedeeld. Zij komen op het volgende neder.

In ieder gedeelte van Java dat niet volstrekt onbewoond is en uit maagdelijk bosch bestaat, zijn ook over de onbebouwde gronden grenzen getrokken, die aanwijzen welke gedeelten daarvan tot iedere dessa gerekend worden. Doch deze grenzen worden, in verband met de rechten van den souverein [1]), in de hoofdzaak slechts opgevat als bepalende grenzen der jurisdiktie, of van den omtrek binnen welken de dessa voor de handhaving der politie aansprakelijk is. Toch vinden wij, naar 't ons voorkomt, de duidelijke sporen van de gemeene mark der oude dorpsgenootschappen in het gebruik,

1) Zie bl. 319.

dat de dessabevolking maakt van de in den politiekring gelegen weidegronden, om er haar vee op te doen grazen of gras te snijden, en van de met bosch en ruigte begroeide gedeelten, om er hout, bamboe en andere boschprodukten in te zamelen. Dit gebruik is toch in vele gevallen aan dessabewoners voorbehouden, met dien verstande, dat de vreemdelingen, die op die gronden willen weiden of hout kappen verplicht zijn daartoe vergunning te vragen aan het dessabestuur, en een deel der opbrengst of eene geldelijke vergoeding aan de dessa, soms ter verdeeling onder de ingezetenen, uit te keeren. Ook voor ontginningen op zulke gronden moeten vreemdelingen in vele streken verlof vragen en eene kleine schadeloosstelling geven, hetzij in natura of in geld.

Met deze uitkomsten van het onderzoek van 1863 komen grootendeels overeen de resultaten van dat van 1868, neergelegd in het zoogenaamde Eindrésumé [1]), dat op het Bantamsche Résumé van 1870 volgde. Onder verwijzing naar hetgeen in den aanvang van dit hoofdstuk gezegd is over de verhouding van den Javaan tot den grond waarop hij woont en dien hij bewerkt, kan eraan worden herinnerd, dat in de agrarische wet, die de uitgifte van woeste gronden in erfpacht geregeld heeft, aan den gouverneur-generaal de zorg voorgeschreven is, dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der bevolking. Daarmede wordt niet anders bedoeld, dan dat aan de bevolking, waar zij op de voor uitgifte in erfpacht in aanmerking komende gronden de boven beschreven gebruiksrechten oefent, een billijke schadeloosstelling daarvoor behoort verleend te worden.

Ofschoon, zooals wij zagen, ook in de dessa verschil van rang en stand niet ontbreekt, kan men echter de dessabewoners in het algemeen aanmerken als uitmakende de volksklasse of, zooals de Javaansche frase luidt, den kleinen

---

[1]) Eindrésumé van het gouv. besluit dd. 10 Juni 1867 No. 2 bevolen onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond op Java en Madoera, I 1876, II 1880, III 1896.

man (wong tjilik ng., tiang alit kr.). Zij staan als zoodanig tegenover de hoofden of grooten, met andere woorden den adel; want waardigheid en hooge geboorte zijn in de oogen der Javanen onafscheidelijk met elkander verbonden, en de nakomelingen van adellijke geslachten, voor zoover zij geene waardigheid bekleeden, krijgen, naarmate zij verder afstaan van den waardigheidsbekleeder van wien zij afstammen, gedurig mindere titels, totdat zij zich ten laatste onder de volksmassa verliezen. Het best laat zich dit ophelderen door het voorbeeld der nog bestaande Javaansche hoven. In Soerakarta is de soesoehoenan, in Jogjakarta de sultan het hoofd en de bron van den adel, en allen die daar adellijke titels voeren, staan in familiebetrekking tot den regeerenden vorst of een zijner voorgangers. De hooge adel bestaat uit de kinderen en broeders van den vorst met hunne onmiddellijke afstammelingen, maar reeds de volle neven van den vorst zijn tot lageren adel afgedaald. Bovendien moet men altijd onderscheid maken tusschen de afstammelingen van de vrouw, garwå (laag Jav. bodjo) of padmi, en van de bijvrouwen, sĕlir, kĕlangĕnan of garwå ampéjan. Deze andere vrouwen zijn, hoewel even goed volgens de voorschriften van den Islam gehuwd, van den man de mindere in rang. Lager staat de bijzit, maar ook deze moet, wanneer zij zwanger wordt, gehuwd en dus tot bijvrouw verheven worden, omdat de Islam geen onechte kinderen duldt. Het is dus beter niet van echte en onechte kinderen te spreken, maar, naar Javaanschen trant, van voor- en achter-kinderen, poetra dalĕm sangking ngadjĕng en sangking wingking. De geheele adel aan de hoven is gesplitst in twee groepen (golongans), nl. de afstammelingen van den vorst bij de vrouw, en die bij de bijvrouwen verwekt. De groep der eerstgenoemde afstammelingen heet kadipatèn, omdat de pangéran adipati of kroonprins haar hoofd is, de andere heet kamisĕpoehan, omdat zij onder de bevelen staat van den pangéran kamisĕpoeh, den oudsten voor-broeder van den vorst. Als er nog geen kroonprins gedesigneerd of geen voor-broeder des soenans of sultans in

leven is, worden deze waardigheden aan andere leden van het vorstelijk gezin opgedragen [1]).

Wij willen thans ook kortelijk nagaan hoe in de Vorstenlanden de adellijke titels overgaan en trapsgewijze minder worden, omdat wij alle reden hebben om aan te nemen, dat ook hieromtrent de Javaansche gebruiken daar en vooral in Jogjakarta, het best bewaard zijn [2]). De sultan voert den titel ingkang sinoewoen kandjĕng soeltan, d. i. zijne hoogheid den sultan; zijne vrouw heet kandjĕng ratoe, d. i. wier stand is (die van) vorstin; de eerste bijvrouw heet kandjĕng bĕndårå radèn ajoe; en de andere bijvrouwen heeten radèn ajoe. De voor-zonen van den sultan heeten in hunne kindsheid goesti radèn mas, de voor-dochters goesti radèn adjĕng; bij de achter-kinderen wordt het praedikaat goesti vervangen door bĕndårå; goesti en bĕndårå blijven de kinderen des sultans levenslang, ook wanneer de andere titels met den leeftijd gewijzigd worden. Eenigen tijd na de besnijdenis worden de zonen tot pangéran arjå bevorderd en de voor-dochters tot radèn ajoe verheven; deze veranderen bij haar huwelijk nog eenmaal van titel en gewoonlijk ook van naam, hoewel zij nooit dien van haren man aannemen, want daarvoor staan zij te hoog, tenzij deze zelf een goesti is. De oudste achter-dochter wordt boven de andere dochters van bijvrouwen begunstigd door den titel goesti achter den adellijken titel, bv. bĕndårå radèn ajoe goesti timoer (de jeugdige). De zoon, doorgaans de oudste der voor-zoons, die tot kroonprins gedesigneerd wordt, voert den titel van kandjĕng goesti pangéran adipati anom; de oudste der achter- zonen heet bĕndårå pangéran ngabèhi. In het algemeen moet men pangéran (ongeveer ons prins) als den hoogsten titel na dien des regeerenden vorsten beschouwen. De zonen van den kroonprins krijgen vanzelf dezen titel wanneer hij de regeering aanvaardt, maar de regeerende

---

1) T. v. N. I. VI. I. 335.

2) Meer uitvoerig is dit onderwerp, bepaaldelijk voor Jogja, beschreven in „Een en ander over den Javaanschen adel" door I. Groneman in de Indische Gids, 1886, II, bl. 880.

vorst kan hun dien ook vroeger verleenen. In ieder geval komt die titel toe aan den oudsten voor- of, zoo deze er niet is, aan den oudsten achter-kleinzoon, en aan den oudsten voor-achterkleinzoon des sultans. Wordt deze titel nog verder tot kleinkinderen of achterkleinkinderen uitgestrekt, dan is dit een bijzondere gunst van den vorst of eene belooning voor gewichtige diensten. Evenzeer is het een bijzondere gunst, wanneer andere prinsen dan de kroonprins zich pangéran adipati mogen noemen. De pangérans, zonen van den vorst heeten pangéran poetrå, de pangérans klein- en achterkleinzonen van den vorst, pangéran sěntånå. De pangérans zonen van bijvrouwen worden ook pangéran tjilik, d. i. kleine prinsen, genoemd, tenzij ze het recht hebben erlangd om zich pangéran adipati te noemen.

Wanneer of zoolang de kleinzoons van den vorst niet tot pangéran verheven zijn, heeten zij, hetzij ze de vrouw of eene bijvrouw tot moeder hebben, als kinderen radèn mas, en na bereikte meerderjarigheid radèn mas arjå, terwijl de achterkleinzonen, van de vrouw of van eene bijvrouw, indien hun vader pangéran is, radèn arjå of radèn rijå heeten. De na-achterkleinzoons van een vorst, tenzij ook hun grootvader of vader tot den troon geroepen was, ontvangen nooit meer den titel van pangéran, maar worden radèn mas pandji genoemd. De zonen van een radèn mas arjå, radèn rijå of radèn mas pandji heeten radèn bagoes, of wanneer zij meerderjarig geworden en gehuwd zijn, alleen radèn. Een zoon van een radèn heet nog slechts mas, ook met bijvoeging van bagoes zoolang hij nog kind is. Hij wordt nauwelijks meer tot den adel gerekend: want de titel mas (d. i. gouden) wordt veeltijds aan allen gegeven die ook zonder vorstelijke afkomst, door gegoedheid of aanzien zich een weinig boven de menigte verheffen. Prinsessen die een man huwen van minderen stand, deelen haar eigen adeldom tot zekere hoogte aan haren echtgenoot mede. Hij krijgt den rang van radèn, en zoo hij door geboorte reeds een radèn mas of radèn bagoes mocht zijn, dien van radèn mas rijå. Zelfs kan door de gunst van den vorst die

echtgenoot ook tot pangéran verheven worden, doch alsdan krijgen zijne kinderen op dien titel toch nimmer aanspraak. Radèn mas rijå is de hoogste titel, dien de zoon van eene prinses in dat geval erlangt, en hij blijft nog beperkt tot den oudsten zoon, terwijl de overige slechts radèn rijå heeten.

Dat al deze rangen van den adel zich door een bepaalde pajoeng onderscheiden is reeds bij de bespreking dezer waardigheidsteekens gezegd.

In de gouvernements-landen is in ieder regentschap, d. i. in ieder gewest waarover een inlandsch ambtenaar van den hoogsten rang gesteld is, de regent het hoofd en de bron van den adel [1]); maar de eerste vraag, die wij hier moeten beantwoorden, is deze: vanwaar ontleent hijzelf zijne adellijke titels? In de Vorstenlanden zien wij, dat niet enkel de soesoehoenan en de sultan, maar ook de van hen „onafhankelijke prinsen" Mangkoe Nĕgårå en Pakoe Alam, die zelven den titel van pangéran adipati voeren, op dezelfde wijze hoofden van adellijke geslachten zijn. Maar dezelfde gewoonte om aan de afstammelingen der vorsten eene adellijke geboorte toe te kennen, bestond vroeger, met eenige wijzigingen, ook aan de andere hoven van Java, die van Bantam en Tjeribon. In Bantam, bv., was gewoonlijk alleen de eerste vrouw des sultans van vorstelijken bloede en had den titel van padmi. Slechts de zonen bij de padmi ontvingen den titel van pangéran, en de oudste hunner, als vermoedelijke troonopvolger, dien van pangéran ratoe. De drie andere voornaamste vrouwen, garwâ's genaamd, waren doorgaans van burgerlijke afkomst, en hare zonen werden geacht niet hooger in rang te zijn dan die der bijvrouwen; allen te zamen werden ratoe bagoes of bij verkorting toebagoes geheeten. De dochters en verdere vrouwelijke afstammelingen behielden den titel van ratoe, en de zoon van een pangéran bij een ratoe behield dien van pangéran; maar de zoons van pangérans bij andere vrouwen verwekt, werden

[1]) Zie Mr. L. W. C. van den Berg. De inlandsche rangen en titels op Java en Madoera, 2de dr., 's Grav. 1902,

mede toebagoes genaamd. De achterkleinzoons van den vorst heetten warga, de nog verder verwijderde afstammelingen najaka. De titel radèn was in Bantam niet in gebruik [1]). Nu laten wij daar, of de vorsten van Bantam en Tjeribon als onafhankelijke vorsten of als vazallen van het huis van Mataram moeten beschouwd worden; want dit schijnt weinig ter zake te doen. De leenvorsten, die in verschillende deelen des rijks het gezag in handen hadden, waren doorgaans oorspronkelijk leden van het vorstelijke geslacht, voerden een eigen staat en hofhouding en hadden van hun leenheer het recht ontvangen, of kenden het zichzelven toe, om ook adellijke titels aan hunne afstammelingen te verleenen. Het schijnt echter, dat in eigenlijk Java radèn met de verschillende toevoegselen de hoogste titel voor hen was, en dat die van pangéran tot de zonen en kleinzonen van den oppervorst bepaald bleef [2]).

De Compagnie hief in de gewesten die zij veroverde, of waarvan zij den afstand van het huis van Mataram verwierf, het gezag der leenvorsten niet op, maar maakte hen slechts tot hare vazallen, en sloot met hen overeenkomsten omtrent de zoogenaamde contingenten en verplichte leveringen. Later zijn zij trapsgewijze in Gouvernements-ambtenaren herschapen. In de Preanger hebben eerst bij de reorganisatie van 1871 de regenten het recht van belastingheffing ten eigen behoeve geheel verloren.

In het algemeen zijn dus de regenten te beschouwen als de opvolgers der oude leenvorsten, voeren zij hunne adellijke titels als zoodanig en deelen zij die als zoodanig aan hunne

1) Résumé, 2. Hier en daar komen er op Java, behalve de vorstelijke geslachten, andere familiën van aanzien voor, die bijzondere titels voeren. Zoo had men vroeger in Bagelèn den titel kèntol, gegeven aan de afstammelingen van 40 mantri domas (d. i. mantri's over achthonderd), die de vorsten van Demak, na de onderwerping van genoemd gewest, daar met het gezag hadden bekleed (T. v. N. I. VIII. 3. 177). Over eenige bijzondere titels in Bantam zie Résumé. 2.

2) Zoo heeten b v. in de lijst der kinderen van den sultan van Bangkalan (Madoera) bij Van Hoëvell, Reis, II. 219, al zijne zonen radèn, al zijne dochters radèn ajoe.

kinderen mede. Zij blijven omringd van een vorstelijken luister, en zelfs de erfopvolging wordt door het Gouvernement zoo min mogelijk verstoord. Het regeeringsreglement bepaalt in art. 69: „Bij het openvallen der betrekking van regent op het eiland Java, wordt, behoudens de voorwaarden van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, zooveel doenlijk tot opvolger gekozen een der zonen of nabestaanden van den laatsten regent.”

Met dat al blijven de regenten in de eerste plaats ambtenaren van het Gouvernement. Dit laat hen gaarne in de oogen der Javanen den rang en den luister, aan personen van hoogen rang verbonden, doch eischt daartegenover van hen, vooral in de laatste jaren, eene algemeene ontwikkeling en eene hooge mate van plichtsbetrachting, eerlijkheid en toewijding. Ontslag of verplaatsing van regenten, vroeger geen zeldzaamheid, behoort gelukkig tegenwoordig tot de uitzonderingen. Dit vindt zijn oorzaak hoofdzakelijk in 't feit, dat de regeering in de laatste tientallen van jaren in hare keuze onder de zonen van regenten voorzichtiger is dan vroeger, en ook omdat aan de opvoeding van de tegenwoordige regenten zooveel meer zorg is besteed dan aan die hunner voorgangers.

Waar geen zonen of nabestaanden van den laatsten regent in aanmerking kunnen komen, wordt eene keuze gedaan uit de zonen van andere regenten of uit de verdienstelijke ambtenaren.

Met betrekking tot de titels is in 1824 (Stbl. n°. 15) het beginsel aangenomen, dat niemand, zelfs al ware hij regent, titels mag voeren die eene aanzienlijke afkomst aanduiden, tenzij hij volgens de Javaansche instellingen door zijne geboorte daarop recht hebbe; te gelijk echter is eene uitzondering gemaakt voor het geval dat de gouverneur-generaal bij speciale akte daartoe vergunning verleent. Personen uit de volksklasse die regent worden, kregen daarom vroeger alleen aanspraak op den ambtstitel, hetzij den lageren van toemĕnggoeng, of den hoogeren van adipati; waarom wel eens regenten plachten voor te komen die eenvoudig kjai toemĕnggoeng of kjai

adipati genoemd worden. Thans gebeurt dit niet meer. Wordt een ambtenaar, met den adellijken titel mas, regent, dan krijgt hij den ambtstitel toemĕnggoeng en wordt hem tevens het recht toegekend den adellijken titel radèn te voeren en zich dus te noemen radèn toemĕnggoeng.

Ook heeft het Gouvernement zich het recht voorbehouden, aan bijzonder verdienstelijke regenten hoogere titels, nl. van radèn adipati of pangéran toe te kennen. De eerste titel wordt nog al eens na vijftien jaren eervol regentschap vereend; de laatste blijft eene groote zeldzaamheid. Gewoonlijk zijn er slechts een of twee regenten op Java, die den titel pangéran voeren.

De overige inlandsche ambtenaren, van den patih tot de vaccinateurs, inlandsche onderwijzers en schrijvers, werden vroeger in de eerste plaats genomen uit de zonen en nabestaanden der regenten, die, daar zij handel en landbouw als beneden hunne waardigheid beschouwden, op grootere of kleinere posten aasden als een middel van levensonderhoud. Diensvolgens voerden vele, ook geringere, inlandsche ambtenaren den titel van radèn, de meeste andere althans dien van mas. In Oost-Java, waar over 't algemeen weinig adel is, werden en worden ook nu nog de ambtenaren gekozen uit de ontwikkeldste jongelieden, zoodat het daar geen zeldzaamheid is, dat een wĕdånå geen adellijken titel voert.

Trouwens, waar in de meeste gewesten van Java examens afgenomen of diploma's van afgeloopen schoolkursussen gevorderd worden, komt de ambtenaarsloopbaan langzamerhand ook voor de volksklasse open. De drie opleidingsscholen te Bandoeng, Magelang en Proboïinggo [1]) leveren echter een lang niet voldoend aantal kandidaten af, om in de behoefte te voorzien. Ook het aantal Javaansche jongelingen, dat de hoogere burgerscholen afgeloopen heeft, en zich voor inlandsch ambtenaar aanmeldt, kan dit tekort niet goedmaken. Er zijn nog steeds veel jongelieden, meest zoons

---

[1]) Zie bl. 315.

van ambtenaren, die meenen genoegzaam bekwaamheden te bezitten om naar een ambt te kunnen dingen en magang worden, wat men door volontair zou kunnen vertalen. Zij treden namelijk bij een inlandschen of zelfs bij een Europeeschen ambtenaar in dienst, om hem, zonder eenige belooning, op zijn bureau of in andere opzichten behulpzaam te zijn, en aldus hunne geschiktheid te bewijzen en zich de aanbeveling van die superieuren waardig te maken. Doordien met de meerdere bestuursbemoeienis, die het Gouvernement in de laatste jaren op zich genomen heeft, o. a. met de opiumregie en de pandhuizen in eigen beheer, meerdere betrekkingen geschapen zijn, is dit voor menigen magang, die dit baantje reeds tien of nog meer jaren bekleedde, een uitkomst geweest; doch, hoe talrijk de kleinere inlandsche ambten ook worden, de tijd is niet ver meer, dat het aantal zoons van ambtenaren het aantal ambtenaars-betrekkingen verre zal overtreffen en dan zullen de vele niet te plaatsen jongelingen hun fortuin moeten gaan zoeken in partikuliere betrekkingen, bv. op landbouw-ondernemingen of in winkelzaken, dan wel zich in een of ander ambacht, kleermaken, horlogemaken, enz. moeten bekwamen. Ook kunnen zij onderwijzer of dokter-djawa worden [1]) doch daartoe zijn bijzondere aanleg en een lange voorafgaande studie noodig.

De opvoeding en de plaatsing hunner zoons geeft aan de inlandsche ambtenaren in 't algemeen en aan de regenten in 't bijzonder, groote zorg. Hun gezin is veelal talrijk; want, behalve hun eerste vrouw van gelijken rang (garwå of bodjo), hun radèn ajoe, hebben zij veelal verscheidene bijvrouwen. En al de uit die verbintenissen spruitende kinderen en kindskinderen blijven te hunnen laste, zoolang deze niet het geluk hebben een ambt te erlangen. Er zijn misschien slechts weinige regenten op Java, althans op Midden-Java, wien niet de verplichting, om voor eene menigte tot hunne bloedverwanten behoorende jonge lieden te zorgen, dikwijls groote

---

[1]) Zie bl. 280.

bekommering baart. Het is dan ook geene zeldzaamheid, dat die nakomelingen, als zij geene plaatsing in een of andere betrekking krijgen, hun leven lang doodarm blijven en dat hunne kinderen zich ten slotte in de volksklasse verliezen, landbouwers en visschers, handwerkslieden of handelaars, misschien vagebonden en bandieten worden.

Hoe groot dan ook op Java de afstand zij tusschen den geringen man en den adel, eene absolute scheiding schijnt niet tusschen beide te bestaan. Ook de oude vorsten hebben, krachtens de volheid hunner macht, somtijds geringe lieden tot hoogen rang en stand verheven, en wij zagen, dat het Gouvernement dit voorbeeld volgt. Vrouwen van geringen stand, die als bijvrouwen in de harems van vorsten en regenten worden opgenomen, worden de moeders van pangérans en radèns, en vrouwen van adel, die mannen van geringen stand huwen, heffen dezen eenigermate tot zich op. Eindelijk verliezen de verre afstammelingen van de vorsten en hoofden, voor zoover ze niet zelven tot waardigheden geroepen worden, trapsgewijze de adellijke titels en voorrechten, zoodat zij ten laatste ook wel niet langer eenige aanspraak op onderscheiding van de zijde des volks kunnen doen gelden.

Hoe moeten deze feiten in overeenstemming gebracht worden met de voorstelling dat, in tegenstelling met de volksklasse, die in 't algemeen genomen uit de afstammelingen der oorspronkelijke bewoners des lands bestaat, de adel de Hindoesche kolonisten en veroveraars uit de drie hoogere kasten vertegenwoordigt? Dat werkelijk de kasten op Java bestaan hebben, kan niet twijfelachtig zijn. Het blijkt ten duidelijkste uit haar voortbestaan op Bali; want Bali is de toevlucht geworden van het Javaansche Hindoeïsme, voor zoover het zich de heerschappij van den Islam niet wilde laten welgevallen; het blijkt ook uit eenige uitdrukkingen der Javaansche taal zelve, waarin nog soedrå een naam van het volk, satrijå (verbasterd uit xatrija, den Sanskritschen naam van de kaste der vorsten en ridders) een gewone naam der edellieden is, en arjå, een titel die meer dan eenige andere stipt tot personen van vorstelijke af-

komst beperkt is, zonder twijfel een Sanskritschen oorsprong heeft. De Javaansche maatschappij heeft, door de invoering van den Islam en de vestiging van het Europeesch gezag, geweldige omkeeringen ondergaan, die tot eene verklaring kunnen leiden van het verschil tusschen het voorheen en thans.

Er is veel veranderd: de klove tusschen de volksklasse en den adel in de Javaansche maatschappij is niet geheel onoverkomelijk. Maar het verschil tusschen de massa en hare hoofden blijft op de scherpst mogelijke wijze geteekend. En hiermede gaat een eerbied voor meerderheid van rang en jaren, ook onder lieden van denzelfden stand, gepaard, waarvan wij ons nauwelijks een denkbeeld kunnen vormen, en die zich het duidelijkst in het gebruik der taalsoorten teekent. Naarmate men in de onderworpenheid der minderen jegens hun meerderen door gewoonte of opvoeding meer of minder behagen vindt, en in het algemeen zich omtrent het Javaansche volkskarakter een gunstiger of ongunstiger voorstelling heeft gevormd, noemt men de Javaansche eigenaardigheden in dit opzicht verfijnde beleefdheid of slaafsche kruiperij. Wanneer de Javaan in tegenwoordigheid van zijn hoofd met de beenen over elkander gehurkt zit, silå, de handen in den schoot legt, de oogen neerslaat; wanneer hij in deze houding blijft wachten tot zijn hoofd hem toespreekt, en dan een sĕmbah maakt, door de plat samengevouwen handen uit den schoot tot aan de kin op te heffen, of, tegenover den vorst of de vorstin, hoogstens tot aan den neus, zoodat de vingertoppen dezen raken; hij dan even snuifelt en daarna, terwijl hij het hoofd een weinig vooruit brengt, de toppen der vingers een weinig boven het voorhoofd laat uitsteken; wanneer hij vervolgens het hem toegevoegde ngoko met de grootste bescheidenheid in eerbiedig krâmâ beantwoordt, en zich liefst bepaalt tot een „Noen inggih, 'ndårå", 't is zoo, Heer, of „sĕndikå" zooals U beveelt, beide uitdrukkingen van eerbiedige berusting; wanneer hij, als hij een hoofd op den weg bemerkt, zijn tjaping of toedoeng afneemt, en zijn vracht laat staan,

om zich aan de zijde van den weg hurkende neêr te zetten (dodok), totdat het voorwerp zijner vereering voorbij is; — dan kan men in dat alles louter door 's lands gebruik voorgeschreven vormen zien, die niet noodwendig de teekenen zijn van een slaafschen geest. Maar als de Javaan de houding en blikken van zijn meester bespiedt, om hem te antwoorden zooals deze verlangt; wanneer hij zich beijvert de onaangename waarheid voor hem te verbergen; wanneer hij zijne wenschen als eischen aanmerkt, die hij hem niet durft ontzeggen, en zijn buffel, zijn kind, zijn vrouw aan die wenschen ten offer brengt, ofschoon misschien zijn hart van wrevel brandt; dan vertoont zich die onderworpenheid in een geheel ander licht, en zien wij in haar 't gevolg eener eeuwenlange verdrukking, die in het Javaansche volkskarakter een gebrek heeft doen wortelschieten, dat zeker zeer moeilijk geheel uit te roeien zal zijn.

Wel is in de laatste tientallen van jaren hierin groote verandering ten goede gekomen. De Javanen zullen altijd een vormelijk volk blijven, maar die slaafsche onderworpenheid slinkt merkbaar. Het beschikken door hoofden en ambtenaren over den eigendom en de werkkracht van den minderen Javaan wordt gaandeweg zeldzamer en waar dit nog geschiedt, weet hij te goed, dat van zijne klacht een onpartijdig onderzoek het gevolg zal zijn. Ook in dit opzicht is de toekomst dus niet meer zoo duister als een halve eeuw geleden; en dit geldt zoowel van de Gouvernements- als van de Vorstenlanden.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Middelen van bestaan.

Misschien wel van de helft, maar zeker van een derde van de geheele menschheid is rijst een belangrijk deel der voeding; op Java is zij het hoofdvoedsel bij uitnemendheid. Indien men in weinige trekken een denkbeeld wil geven van wat de rijstbouw voor den Javaan beteekent, kan men 't niet beter doen

dan in de volgende woorden van den schrijver van Max Havelaar:

„De Javaan is uit den aard der zaak landbouwer. De grond waarop hy geboren wordt, die veel belooft voor weinig arbeids, lokt hem hiertoe uit, en vooral is hy met hart en ziel overgegeven aan het bebouwen zyner rystvelden, waarin hy dan ook zeer bedreven is [1]). Hy groeit op te-midden zyner sawah's en gagah's en tipar's, vergezelt reeds op zeer jeugdigen leeftyd zyn vader naar 't veld, waar hy hem behulpzaam is in den arbeid met ploeg en spade, aan dammen en waterleidingen tot het bevochtigen zyner akkers. Hy telt zyn jaren by oogsten; hy rekent den tyd naar de kleur zyner te veld staande halmen; hy gevoelt zich te-huis onder de makkers die met hem padie sneden; hy zoekt zyn vrouw onder de meisjes der dessah, die 's avends onder vroolyk gezang de ryst stampen om ze te ontdoen van den bolster... het bezit van een paar buffels die zyn ploeg zullen trekken, is 't ideaal dat hem aanlacht... kortom, de rystbouw is voor den Javaan, wat in de Rynstreken en het zuiden van Frankryk, de wynoogst is" [2]).

Het volgende moge strekken om deze woorden ten volle te doen verstaan.

De rijstkultuur was in Nederlandsch Oost-Indië reeds eeuwen vóór den aanvang onzer jaartelling bekend en ook Java is van oudsher een rijstland geweest, zoodat de Hindoe's wel invloed kunnen gehad hebben op de ontwikkeling van den natten rijstbouw der Javanen, maar niet die kultuur naar Java overgebracht hebben [3]). Dan toch zouden de benamingen daarbij gebruikt een Sanskritschen oorsprong hebben. En dat is niet het geval. Hoe men het te veld staande gewas heet, hoe de geoogste aren, de rijst in den bolster, de ontbolsterde en de gekookte rijst, hebben wij reeds gezegd [4]).

De plant behoort tot de groote, alle graangewassen omvat-

---

[1]) Zie bl. 28 van dit deel.

[2]) Verzamelde Werken, Amst., I, 47.

[3]) Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, 127.

[4]) Bl. 339; zie ook dl. I bl. 7.

tende familie der grassen of Gramineae, en in deze tot de groep der Oryzeae en tot het geslacht Oryza; van dit geslacht zijn een zestal soorten bekend, waarvan de rijst, Oryza sativa, de eenige soort is die gekweekt wordt; tot op 2000 voet hoogte wordt nog rijst verbouwd, ja zelfs hier en daar op hoogten van 3000 tot 3500 voet. Het bebouwde gedeelte van Java vertoont zich als een onafgebroken aaneenschakeling van vruchtbare akkers; maar het zijn vooral de sawahs langs de hellingen der heuvelen en bergen ten toon gehangen, die aan de natuurtooneelen die het eiland aanbiedt, eene onbeschrijfelijke bekoorlijkheid bijzetten. Honderden vierkante kilometers van onregelmatig golvend of in meer of min steile helling oprijzend land zijn vlak gemaakt tot meestal onregelmatige, horizontale terrassen, nu eens van verscheidene hektaren, dan eens van weinige vierkante meters, naarmate de gesteldheid van den bodem dat met zich brengt. De dijkjes, die ieder vak omgeven, verrijzen boven elkander in lijnen, die het verloop van de helling en de hoogteverschillen van het terrein teekenen, en in hunne kruinen zijn kleine voren of insnijdingen gemaakt, waardoor het overtollige water uit de hoogere terrassen naar de lagere kan afvloeien, om zich aan den voet der bergen tot een stroompje te vereenigen, dat welhaast zijne schatting aan eene der talrijke rivieren brengt.

De halmen bereiken een hoogte van ongeveer 1.25 meter. Men neemt aan, dat als regel kruisbevruchting moet plaats hebben, het stuifmeel dus van een andere bloem moet overwaaien of door insekten moet worden overgebracht. In ieder geval kan de bevruchting door ongunstig weer, veel regen en wind, zoodanig beïnvloed worden, dat een groot deel der eitjes in de vruchtbeginsels onbevrucht blijven en de kafjes dus voos worden (gaboeg) [1]).

---

[1]) Het meerendeel der hier omtrent de rijst en hare kultuur vermelde bijzonderheden is ontleend aan het artikel Rijst van C. J. van Lookeren Campagne in de Enc. v. N. I.

Een beknopt werkje over Rijst, tevens een algemeen overzicht van den inlandschen landbouw in verband met de maatschappelijke toestanden der in-

Sommigen onderscheiden, naast de hoofdsoort Oryza sativa, O. glutinosa of kleefrijst, O. montana of bergrijst en O. praecox of vroegrijpende rijst; maar wetenschappelijk heeft deze indeeling weinig beteekenis. O. montana is de padi gaga, p. ladang, p. hoema of padi tĕgal der Javanen; O. praecox is de p. gendjah, waarbij gendjah de uitdrukking is voor een vroegrijpend gewas; in de Soenda-landen spreekt men van p. hawara. Bij de kleefrijst of O. glutinosa heeft het zetmeel afwijkende eigenschappen, maar O. montana en praecox zijn noch botanisch noch chemisch van O. sativa te onderscheiden. Een scherpe afscheiding tusschen vroeg- en laatrijpende padi bestaat niet. Tegenover de p. gendjah staat de p. dalĕm (in de Soenda-landen leuir), de gewone sawahrijst; en tusschenin de p. tĕngahan. De langst rijpende noemt men wel p. djĕro. Variëteiten zonder kafnaalden kent men op Java onder de namen p. tjĕmpo (Midden-Java); en p. tjereh (West-Java); de rijst met kafnaalden heet p. boeloe.

Een scherpe afscheiding tusschen bergrijst en sawahrijst bestaat evenmin, al is de overgang wellicht wat minder geleidelijk dan tusschen vroeg- en laatrijpende. De Javaan onderscheidt zelfs nog de padi rawa, dus de moerasrijst, van de p. sawah, en noemt de eerste het tegenovergestelde van de p. gaga, die het minste water voor hare ontwikkeling noodig heeft. Van de kleefrijst kent men mede vormen die meer voor bewaterbare gronden geschikt zijn, andere voor onbewaterbare, en eveneens vroegrijpende en laatrijpende.

De behoefte aan water is bij de rijst veel grooter dan bij andere granen, al is die behoefte zeer verschillend bij de groepen bergrijst en natte rijst. De bergrijst is in de eerste plaats daar van beteekenis waar de middelen van kunstmatige besproeiing ontbreken en op die plaatsen waar geen voldoend irrigatie-water voor padi sawah aanwezig is. Sawah-rijst groeit niet alleen op kunstmatig van water voorzien terrein, maar

---

landers, schreef onlangs Dr. K. W. van Gorkom (Beschr. catalogus v. h. Kol. Museum te Haarlem, 1907).

ook op laaggelegen gronden, waar door natuurlijken toevoer de grond steeds drassig blijft. Stilstaand water is echter veel minder goed dan zacht stroomend, dat lucht in den grond brengt.

Rijst heeft van 150 tot 200 dagen noodig om rijp te worden; indien vóór het uitzaaien het zaad geweekt is, komen de kiemplantjes bij natte rijst reeds na een dag of tien boven water. In deze periode beginnen de worteltjes zich te bevestigen. Vóórdat dit geschied is, mag er niet veel strooming in het water zijn, omdat anders de wortel-ontwikkeling gestoord wordt. In geval de rijst niet wordt overgeplant, begint de uitstoeling bij middelrijpende rijst nagenoeg 55 dagen na het zaaien; ongeveer 50 dagen later begint de bloei en na verdere 40 of 50 dagen is de korrel rijp.

De rijst wordt verbouwd op natte en op droge gronden; men onderscheidt de natte, de sawah's, in velden die van den regen afhankelijk zijn en in dezulken die van levend water, uit rivieren, bronnen of meren, voorzien worden; een minder belangrijke soort is de moeras-sawah. Wij zullen straks zien, dat al naar de terreinen deze rijstgronden nog verder te onderscheiden vallen.

Voorts zijn er blijvende onbewaterbare gronden in geregelde kultuur of tĕgalans (Soend. tipar's), veelal niet geterrasseerd; en onbewaterbare gronden, die tijdelijk voor den rijstbouw gebruikt worden, dus niet in geregelde kultuur zijn, de pĕgagan's (Jav.) of hoema's (Soend.) en waarop de als bergrijst, padi gaga, boven genoemde kultuurvorm van Oryza sativa geteeld wordt.

Gaga-bouw, dus de rijstbouw op droge en niet voor dit doel bestemd blijvende gronden, kwam op Java vroeger veel algemeener voor dan tegenwoordig, nu de beschikbare gronden sterk verminderd zijn en sedert 1874 zonder toestemming der autoriteiten door de inlandsche bevolking geen woeste gronden voor den aanleg van gaga's mogen worden in bezit genomen. De inlander begon een stuk grond, dat hem geschikt van grootte en van ligging scheen, schoon te kappen, boomen

zoo mogelijk te verwijderen, althans het gedeelte boven den grond, takken en struiken op te stapelen en na een maand, als ze gedroogd waren, te verbranden. Tegen dat de regens invielen werd de grond tusschen de overgebleven stronken met een tuinploeg (broedjoel), gewoonlijk met den patjoel, bewerkt en werden eenige schuin afloopende goten voor afwatering gegraven. De grond was dan gereed, en met een pootstok werden gaten gemaakt, een paar rijstkorrels in elk gat geworpen en dit dichtgetrapt. Bij niet te ongunstig weer kreeg men van zulk een gaga een behoorlijken oogst en meestal nog een tweeden. Op enkele plaatsen zaaide men tusschen de rijst widjen (Sesamum indicum); ook maïs, gierst en andere gewassen. Somtijds werd het terrein, na de rijst, nog voor een andere kultuur gebruikt en anders aan zichzelf overgelaten en een nieuw stuk ontgonnen. De Badoej's in Lebak drijven uitsluitend hoemabouw [1]) op de hier beschreven Midden-Javaansche manier.

De kultuur van rijst op sawah's is meer in overeenstemming met de groei-voorwaarden van de plant en levert daarom meestal een grooter en beter produkt; op Java is deze de bijna uitsluitende vorm van kultuur. Naar den aard van den grond en de meerdere of mindere bewaterbaarheid kunnen de sawah's verdeeld worden in 1. sawah loh, de vette, zoogenaamd van levend water voorziene velden; 2. sawah tĕngkar of gĕras, de magere, niet of slechts van weinig levend water voorziene velden; 3. sawah råwå, velden die op altijd vochtige moerasgronden aangelegd zijn; 4. sawah bånåråwå, moeras-sawah, waarvan de grond op gezette tijden des jaars opdroogt; 5. sawah iler, of banjoe oerip, velden van levend water voorzien en ten allen tijde bevloeibaar (in de Soenda-landen solokan); 6. sawah tadah oedan of tadah toesan, velden van regen afhankelijk (in de Soenda-landen gĕlĕdoeg); 7. sawah boentaran, velden die het verst van de waterleiding verwijderd liggen en het laatst water daaruit ontvangen; 8. sawah toem-

---

[1]) Zie bladz. 78 v.

pang of banjoe toempang, velden (in enkele streken meer bepaald in de bergen) die direkt water uit de leiding krijgen omdat zij eraan gelegen zijn. In de laaglanden heeten dezulken dan sawah tjĕdak wangan.

De sawah's van den regen afhankelijk, zijn, evenals die waarover levend water gevoerd wordt, op geterrasseerd terrein aangelegd; bij de eerste dient uitsluitend versch gevallen regenwater voor bevloeiing, en als die regens uitblijven of ophouden, staat de landbouwer aan het gevaar van mislukking van den oogst bloot, en de bewerking van den akker moet overhaast geschieden; bij sawah's van levend water voorzien, is het bevloeiingswater afkomstig van bergstroompjes of rivieren en bronnen, ten deele ook van versch gevallen regen, waardoor de slechte kansen geringer in aantal zijn en de geheele bewerking regelmatiger en doeltreffender kan ingericht worden. De statistiek geeft hier de proef op de som. Telkenjare blijkt dat het gedeelte der sawah's, waar de padi-oogst mislukte, grooter en vaak aanzienlijk grooter is voor de van regen afhankelijke, dan voor de van levend water voorziene; gemiddeld is voor niet bevloeibare sawah's de kans voor oogstmislukking driemaal grooter dan voor bevloeibare. En nog ongunstiger valt voor de van regen afhankelijke sawah's de vergelijking uit, indien men nagaat, dat van deze soort ieder jaar een aanzienlijk grooter deel dan van de andere onbeplant blijft. Verder is het beschot van de bevloeibare sawah's doorloopend grooter. In de laatste jaren stonden deze cijfers tegenover elkander als 30 en 19, 29 en 19, 26 en 16 pikol padi per geslaagden bahoe padi-aanplant. En eindelijk is de voedingswaarde der op bevloeibare sawah's gekweekte rijst grooter, zoodat de bevloeibaarheid zijner akkers den Javaanschen landbouwer vrijwaart tegen allerlei kwade kansen en hem in een beteren toestand brengt.

Het verschil tusschen streken met en zonder levend water valt dan ook onmiddellijk in 't oog. In de eerste mogen de verdiensten van den landbouwer niet overvloedig zijn, omdat betere landbouw-toestanden ophooping van bevolking ver-

oorzaken, in de laatste heerscht bijna zonder uitzondering armoede [1]).

Bij beide sawah-soorten omgeven dijkjes (galĕngan's), die het water tegenhouden, de vakken (petak's, koteg's, kedag's) der geterrasseerde gronden. Op de van regen afhankelijke sawah's kan alleen in den regenmoeson sawah-rijst gekweekt worden.

Met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Jogjakarta en van de partikuliere landerijen, lagen er op Java en Madoera in 1905 2.825.111 bahoe's sawahgronden waarvan geoogst is, en wel 1.825.416 bahoe's sawah van levend water voorzien, 950.166 bahoe's van regen afhankelijk en 49.529 bahoe's moeras-sawah. Het aantal bahoe's der tĕgalvelden waarvan geoogst is bedroeg in dat jaar 272.752 [2]).

In tegenstelling met de andere sawahgronden, die behalve voor rijstkultuur ook voor de kultuur van zoogenaamde tweede gewassen, pålåwidjå (d. i. zaadvruchten) en gewassen voor de wereldmarkt als suikerriet, tabak en indigo dienen, kunnen de moeras-sawah's met hun vele water voor bijna niets anders dan voor natte rijst gebruikt worden.

Het schoonste tijdperk van de rijstkultuur is dat waarin de padiplant zich bevrucht. De stengels zijn dan bevallig opgeschoten en tot vollen wasdom gekomen, en de opgerichte aar vertoont zich in den frisschen glans harer kleuren. Weinig minder schoon is echter het tijdperk der volle rijpheid, wanneer het zachte groen geweken en het zilverwit van het gansche veld overgegaan is in een gouden gloed, die uitnoodigt tot het vreugdefeest van den oogst.

Indien dezelfde regelmaat overal bij de werkzaamheden van den rijstbouw gevolgd werd, zouden de tooneelen die deze oplevert, hoe schoon ook op zichzelven, niet van eentonigheid zijn vrij te pleiten. Doch inderdaad kunnen in het

---

[1]) Vgl. bl. 31 v. — „Behoudens enkele gunstige uitzonderingen, bleef de bevolking, niettegenstaande voortdurende bemoeïenis van bestuurswege, over het algemeen nog steeds weinig zorg dragen voor hare cultuur" (Kol. Versl. van 1906, bl. 224).

[2]) K. V. van 1906, bijl. JJ.

gebergte, deels ten gevolge van het verschil in de bevloeiing der sawah's en van de temperatuur, deels uit hoofde van verschil in tijd voor de rijping der velerlei verscheidenheden van het rijstgewas gevorderd, al de werkzaamheden van de teelt tegelijk worden waargenomen. De eene landbouwer wint twee rijstoogsten in één jaar, de andere drie in twee jaren, de derde slechts een enkelen jaarlijks, door een tweede gewas van andere veldvruchten gevolgd, al naarmate de ligging der sawah of de soort der verbouwde rijst met zich brengt. Hieraan is het toe te schrijven, dat vaak, terwijl men hier zich nog bezig houdt met den aanleg der zaadbeddingen, ginds reeds met het overplanten een aanvang is gemaakt, elders de rijst zich boven het water begint te verheffen, en nog een weinig verder de oogst in vollen gang is.

Maar gewoonlijk teelt de Javaan op sawah-gronden éénmaal per jaar rijst, in hoofdzaak gedurende den westmoeson. In den oostmoeson teelt hij dan minder water eischende tweede gewassen, die wij straks nader zullen bespreken. Waar veel water beschikbaar is tracht men twee malen rijst te oogsten, wat in dit geval voordeeliger is dan eenmaal padi en verder een droog gewas. De oostmoeson-aanplant heet dan padi gadoe en in overeenstemming daarmede spreekt men van sawah gadoe; deze aanplant van padi gadoe komt vooral voor in Soerabaja, Banjoemas en Kedoe. Er zijn streken waar, bij uitzondering, zelfs vijf oogsten in twee jaar verkregen worden. Men gebruikt dan geen padisoorten die laat rijpen, en de kweekbeddingen worden op een afzonderlijk stuk sawah aangelegd, zoodat de rijst voor een volgend gewas reeds gezaaid is wanneer het vorige nog te velde staat.

Meestal is het de al of niet ruime beschikking over irrigatiewater die de vraag beheerscht of men padi en een droog gewas of tweemaal padi in hetzelfde jaar zal telen.

Indien men eenmaal per jaar oogst, dan begint men gewoonlijk ongeveer Oktober, dus tegen den regentijd, de gronden voor de kultuur gereed te maken. In sommige streken wacht men tot de gevleugelde generatie der termieten, laron's, de

paringsvlucht beginnen (pěnatan laron), omdat men meent, dat die insekten zich niet om de losse regenvlagen bekommeren, maar hunne holen slechts verlaten als het natte jaargetijde inderdaad is aangevangen; of wel tot de beide sterren bintang woeloeh (Zevengesternte) en wloekoe (Orion) bij zonsondergang tegenover elkander aan den horizon zichtbaar zijn. De doorgebroken of beschadigde stuwdammen worden hersteld, de irrigatie-leidingen uitgediept en gezuiverd. Bij uitzondering wordt de rijst gezaaid (sawoer) op het veld waar ze groeien moet; de jonge plantjes (bibit) kweekt men gewoonlijk op zaadbeddingen (pawinihan), omdat bij het zaaien het gewas licht onregelmatig groeit, voor de bewerking der gronden minder tijd overschiet, langer gewied moet worden en meer water noodig is. De kweekbedding moet een uitgezuurden grond hebben, waarvan de bovenste modderlaag volkomen waterpas ligt, goed doorwerkt is en geen onzuiverheden bevat; die voorafgaande bewerking duurt lang en als zij afgeloopen is drukt men òf de geheele pluimen met de steeltjes in den modder vast, met de zijtakjes uitgespreid (oeritan), òf men zaait enkele korrels gelijkmatig uit (sěbaran); tegenover 80 à 100 kati's zaaipadi per bahoe voor een oeritan, zullen ongeveer 50 à 60 kati's staan voor een sěbaran.

Met den voet trapt men de gabah uit de aren die voor de sebaran zal gebruikt worden; het zaad, widjen, wordt vóór het uitzaaien soms geweekt (renděm) in water, waarbij eenige kalk of asch gevoegd is. Na het uitzaaien of het uitleggen van de pluimen wordt een dunne laag water op het veld gebracht en dit water wordt van tijd tot tijd ververscht, waarbij men 't des nachts laat afloopen en des morgens laat toestroomen. Is de bibit grooter geworden, dan laat men eenige etmalen achtereen het water dag en nacht doorstroomen; maar eenigen tijd vóór het overbrengen van de plantjes blijft het kweekbed ook wel overdag droog liggen. Ongeveer 35—50 dagen na het uitzaaien kan in het laagland met het overplanten begonnen worden; inmiddels zijn, omstreeks denzelfden tijd dat de kweekbedden bewerkt worden, de sawahvelden vaksgewijs onder water gezet, en wanneer de grond na een dag of tien goed doorweekt is

wordt hij geploegd (mloekoe) of waar dit niet kan met den patjol omgewerkt. Heeft het water, dat men na deze bewerking zachtjes heeft laten toestroomen, van 14 tot 20 dagen tijd gehad om den grond te ontzuren, dan vangt de tweede beploeging aan (nrondjoli) of als deze onnoodig is de eerste egging (anggaroe). Later gaat de eg (garoe) er nog eens doorheen en wordt de grond gelijk gemaakt (angler), hetzij met den patjol of met het sleepblok. De sawahploeg wordt doorgaans door een koppel buffels, in Oost-Java ook door sapi's getrokken. Het beploegen der modderige velden is een vermoeiende taak, daar de bestuurder van den ploeg, terwijl zijne buffels met langzamen tred al plassende voortstappen, bij elke schrede diep in het slijk zakt. De duur van de bewerking van den sawahgrond is van 50 tot 60 dagen, soms langer. Bij beschikking over veel water kan het in korter tijd, zonder dat de groei der padi eronder zal lijden.

Bemesten doet men gewoonlijk niet. Het met 't irrigatiewater op de velden gebrachte slib is in den regel rijk genoeg aan planten-voedingsstoffen om het verlies aan die stoffen door de rijst te vergoeden en dus de opbrengst op gelijke hoogte te houden.

Zoodra de laatste bewerking van den grond heeft plaats gehad en deze volkomen genivelleerd is, kan men met planten beginnen. De noodige hoeveelheid bibit, die een lengte heeft van 20 tot 30 centimeters, wordt uitgetrokken (tjaboet), in bossen gebonden, gewoonlijk met de arit getopt en door mannen over het natte veld ter planting verdeeld (bandjari). Het planten geschiedt in den regel door vrouwen; in enkele streken met boreh geblanket en met bloemen in het haar, betreden zij de sawah, terwijl van een der dijkjes de wierookdamp omhoog stijgt [1]); tot over de enkels in de modder staand, de tapih tot aan de knieën opgeschort, nemen zij elk bosje zaailingen

[1]) In Midden-Java worden bij het planten wel kleine formaliteiten in acht genomen, maar zij zijn weinig in 't oog loopend; doorgaans werken, ook bij het beplanten van de sawah, de vrouwen in haar dagelijksche plunje. — Zie ook G. Stoll, Kiekjes op Java, bl. 258.

in de linkerhand en pakken daaruit met de rechter een drietal plantjes, om deze met de worteltjes in den weeken grond te zetten; zoo werken zij voort, steeds achteruitgaande; bij padi tjempoh, zonder kafnaald, die beter uitstoelt, zetten zij telkens maar één plantje tegelijk. De plantwijdte verschilt nogal; de minste is een kĕpĕl of de breedte der vuist; dan is er de tjoe, de breedte van de vuist plus de lengte van den recht uitgestoken duim; de voet, sakaki, en nog andere. De gemiddelde afstand tusschen de bundeltjes is 11 centimeter. Behalve in eenige streken van de Preanger let men er niet op of de plantjes netjes in rijen komen te staan. Gewoonlijk is het aantal plantende vrouwen zóó groot, dat zij in een of twee dagen gereed zijn; men kan rekenen dat van 50 tot 60 vrouwen de uitgestrektheid van eene bahoe in drie of vier uur afplanten; zij beginnen in den regel des morgens tegen halfzeven, zeven uur en eindigen om tien of elf uur in den voormiddag.

Eerst twee, drie of vier dagen na het planten wordt versch water op de sawah's gelaten, uit vrees dat anders de plantjes losspoelen; en na tien dagen, wanneer zij zich hersteld hebben, (lilir) laat men somtijds het veld voor een volkomen waterverversching even geheel droogloopen.

Het wieden (matoen) en het inboeten (soelam) geschieden bijna altijd weinig zorgvuldig.

Men kan rekenen dat de padi dalĕm in het laagland 5 of 6 maanden na het uitplanten rijp is, en de gendjah een of anderhalve maand vroeger; bij zeer zorgvuldige kultuur en ruime beschikking over irrigatie-water kan de groeitijd ongeveer een maand bekort worden.

Tegen den tijd dat de bloei begint, richt de Javaansche landbouwer wachthuisjes (goeboeg of ranggon) in de velden op, van waaruit in alle richtingen over de sawah draden loopen met gedroogde bladeren, lapjes of klepperende houtjes behangen; in de goeboeg zitten kinderen, die de vogels verjagen door aan deze draden te trekken; voor hetzelfde doel dienen windmolentjes (kitiran) en door stroomend water gedreven geluidmakende toestelletjes (wĕden wĕden). In deze periode

tijgen vaak man en vrouw samen des nachts naar de rijstvelden.

De rijstplant nadert nu het tijdperk waarin de bloem zich begint te vormen, die de inlander niet als het werktuig, maar als het eerste gevolg der bevruchting beschouwt. De plant is dus nu in zijne oogen zwanger. Hij zegt van haar, evenals van een zwangere vrouw, dat zij ngidam of njidam, d. i. met lusten, is en onderstelt, dat zij behoefte heeft aan samentrekkende zelfstandigheden, evenals de zwangere vrouw naar zure of prikkelende spijzen verlangt. 't Is daarom, dat sommigen nu het water dat naar de sawah's stroomt, met roedjak (eene zure, van onrijpe vruchten bereide spijs), ananas en eetbare aarde [1]) vermengen. Ook wordt in die periode wel, tot verkrijging eener goede vruchtzetting en tot afwending van ziekten in 't gewas, op nieuw een slamĕtan aangericht. In het zuiden der Preanger worden, in den tijd van den padibloei, lange bamboe's, van gaten voorzien, op de galĕngans geplant, om daar tot na den oogst te verblijven. De Javaan onderstelt, dat het klagend geluid, door den daarop spelenden wind teweeggebracht, door den geest der planten als een hulde wordt aangenomen, en hem geneigd maakt des landmans wenschen te bekronen.

De pluimen der rijpende aren buigen zich om onder de vracht der korrels, het veld krijgt de karakteristieke kleur van de padi-soort die er groeit, de blijde tijd van den oogst, die den arbeid des landmans beloonen zal, nadert. Dan, in de bergstreken eerder dan in de vlakte, laat men het veld droog loopen om het rijpen te bevorderen. Omtrent het voordeeligste tijdstip voor den oogst bestaat groot verschil van gevoelen; vooroordeel en gehechtheid aan plaatselijke gewoonten nopen den Javaan om de padi hier te vroeg, ginds te laat te snijden en zich alzoo niet geringe schade te berokkenen. Voordat de oogst aanvangt, moet een doekoen, onder aanroeping van Déwi Sjri, de Javaansche Ceres, op het veld de halmen zoeken die

---

[1]) Zie dl. III, bl. 98.

de rijstbruid en den rijstbruidegom, padi pěngantèn, zullen voorstellen. Zijn zij gevonden, dan worden zij samengebonden, toegesproken, met boreh besmeerd, met bloemen versierd en met arènbladeren tegen de zon beschut. Het bruiloftsfeest wordt gevierd met een maal, en onmiddellijk daarna neemt het snijden een aanvang.

Het padisnijden wordt bijna overal door vrouwen verricht, en de mannen springen alleen bij als haar de taak te zwaar wordt of bespoediging van den arbeid noodig is. Men zegt, dat de man een tangan panas, een heete hand heeft, en de rijst door hem geoogst spoediger aan bederf onderhevig is [1]). Het oogsten geschiedt halm voor halm, met een mesje, ani ani, (Soend. etem) dat men in de rechterhand houdt, en in dezelfde hand verzamelt men de afgesneden halmen, zonder de pluim 30 centimeter lang, totdat deze hand vol is; dan geeft men ze over aan de linkerhand. De stoppels die overblijven worden later verbrand of, zeldzamer, ondergeploegd. Onder het snijden trekt men de nog aan de stelen vastzittende bladeren af en zoodra de bundel te groot geworden is om hem te omvatten wordt hij dichtgebonden en, na van een merk voorzien te zijn, op het veld neergelegd. Het verbazend tijdverlies aan deze omslachtige wijze van oogsten verbonden, wordt door den Javaan niet in rekening gebracht tegenover de gunst van Déwi Sjri, wier ziel in de sawah-rijst is gevaren, eene gunst die hij door eene meer roekelooze en onverschillige behandeling van het graan zou verbeuren. Hij wien het veld behoort, zet tegen den middag aan zijne helpers eenige door het gebruik bepaalde spijzen voor, waarna de arbeid hervat en tot den tijd van het asar-gebed voortgezet wordt; het gebruik van zout en dus ook het drinken worden gedurende den oogst zooveel mogelijk vermeden, opdat de padi spoedig droge [2]). Aan jonge lieden geeft de padi-oogst de schoonste gelegenheid voor het aanknoopen van teedere verbintenissen,

---

[1]) Zie Encycl. v. N. I. i. v. Koelte.

[2]) Vgl. Hazeu. Regen lokken en regen afweren. T. Bat. Gen., dl. 46, 1903, bl. 297.

en bruiloftsfeesten zijn nooit menigvuldiger dan in de eerste weken na den oogsttijd. Na afloop van dien oogsttijd krijgt elk der maaiers of snijdsters, en dat zijn meestal dezelfde personen die, zonder loon, geplant hebben, een aandeel in natura, bawon. Te zamen bedragen deze deelen gewoonlijk een vijfde van den oogst, althans in naam; inderdaad wegen de bawonpotjongs (zie bl. 293), daar de snijdsters de zwaarste aren voor zich uitzoeken, soms tweemaal zooveel als de anderen (pasrahan of sasrahan) en het snijloon blijkt bij weging dikwijls bijna een derde van den oogst te bedragen. Men neemt dit loon dadelijk mede naar huis. De padi die niet medegenomen wordt, blijft, als het weder droog is, eenige dagen op het veld om na te rijpen of te drogen, of wordt anders onder een afdak bij de woning neergelegd; het drogen duurt in het laatste geval soms wel een maand, en dan bergt men de tot bossen (gèdèng's) saamgebonden aren in de padischuur (loemboeng) om later tot bras te worden verwerkt. Deze loemboeng is vierkant, langwerpig of rond, maar altijd van boven breeder dan van onder, en heeft de deur boven, zoodat de rijst er met een ladder moet worden ingebracht. De hoeken rusten op palen die door groote steenen voetingen worden gedragen. De geheele inrichting is er op berekend om schade door den regen of door ongedierte zooveel mogelijk te weren. De ronde loemboeng wordt, zooals wij zagen (bl. 341), ook wel in het huis geplaatst. De opschuring geeft alweder gelegenheid tot feestvieringen en plechtigheden. Voor de padi pĕngantèn wordt in de loemboeng de bruiloftskamer afgeschoten en met een nieuwe mat, een lamp en allerlei toilet-benoodigdheden toegerust. Eenige bossen, die de bruidsgenooten voorstellen, worden bij bruid en bruidegom neergelegd. Eerst daarna wordt de geheele oogst in de bergplaats om bruid en bruidegom heen opgetast. Den dragers biedt men een maal aan, en in de Preangerlanden is met het binnendragen van het aandeel der regenten en hoofden een plechtstatige ommegang over de aloen-aloen verbonden. Nadat het graan is geborgen moeten veertig dagen verloopen alvorens zich iemand in de loemboeng mag

begeven. Evenmin als men bij de menschen pas-gehuwden in hun geluk mag storen, mag men de padi pĕngantèn gedurende de eerste weken verontrusten.

Gelijk overal in de denkwijze van den Javaan nog de begrippen der natuurvolken doorschemeren, zoo is dat inzonderheid ook bij den rijstbouw het geval. Volgens een Javaansche overlevering is de ziel van Tisnå Wati, de dochter van Batara Goeroe, in de bergrijst, die van Déwi Sjri, de echtgenoot van Wisjnoe, in de sawah-rijst gevaren [1]). Beide gewassen moeten dus zorgvuldig als menschen behandeld worden, daar in ieder van hen een ziel is besloten. De vereering van Tisnå Wati is allengs in vergetelheid geraakt, maar Déwi Sjri is de tot heden hoog vereerde godin van den akkerbouw geworden. De doekoen-sawah is bij de verschillende ceremoniën en formaliteiten de deskundige raadsman van de dessa. Rekening houdende met den tijd van het jaar, weet hij uit den stand der sterren, de aan elk jaar, elke maand, elken dag en elk tijdstip toegeschreven eigenschappen te berekenen, wanneer met de onderdeelen van den rijstbouw moet aangevangen worden om het welslagen van den oogst te verzekeren. Voordat de bewerkingen, het maken van een dam, het ploegen, zaaien, planten, oogsten, en wat dies meer zij, begonnen worden, gaat in den regel een slamĕtan of sĕdĕkah vooraf of wordt ook wel een gewoon offer, sadjèn, gebracht.

Het rijstgewas is aan een aantal ziekten onderhevig en wordt door een menigte plagen geteisterd, door den Javaan ama's geheeten en door K. F. Holle in een vroeger door ons genoemd boekje beschreven [2]). De bestrijdingsmiddelen door den inlandschen landbouwer aangewend, zijn veelal van twijfelachtige waarde. Zwammen of schimmels, de walang-sangit, (Leptocorisa acuta, een tot de wantsen behoorend insekt), rupsen (o. a. van Schoenobius punctellus, Heliothis armigera), muizen, ratten, varkens, vogels, dat zijn de voornaamste vijanden van het te veld staande gewas; en van de opge-

[1]) In de Manik Maya (zie hiervoren bl. 173 v.) wordt deze legende met eenige afwijkingen verhaald. [2]) Dl. III, bl. 240.

schuurde padi de klander, koetoe bras, en andere kevertjes, benevens de „wurmpjes" geheeten rupsjes van motten.

De grootste plaag voor den rijstbouw is echter zeker wel de onvoldoende water-aan- en afvoer. Vele akkers blijven onbeplant door gebrek aan water; nogmaals vele geven een wanoogst mede door te weinig water. Maar ieder jaar gaat ook een niet onbelangrijk deel van de aanplantingen der bevolking te gronde door overstroomingen.

Het dorschen geschiedt op Java door de rijst te stampen, toetoe, in een uitgehold houten blok, lĕsoeng, met een ronden, houten stok, aloe, zoodat de gabah uit de aren verwijderd wordt en het stroo, mĕrang, overblijft; bij het pellen wordt het zilvervliesje, pericarp en aleuronlaag, afgeschuurd; dit gebeurt gewoonlijk in een kleiner stampblok, loempang. Zoowel het dorschen als het pellen is vrouwen-arbeid; men neemt de ongedorschte padi uit de schuur naarmate er behoefte is aan bras, en dorscht en pelt dadelijk na elkander. Voor het scheiden van de schoone korrels en de zemelen (dedeq) gebruikt men een wan van bamboe (tampah of tapen); de kleine gebroken korrels, mĕnir, komen aan den rand der wan te liggen en worden afzonderlijk verzameld. Bij uitzondering worden de korrels uit de aren getrapt; op de Buitenbezittingen komt dit vrij algemeen voor. Bij de boven beschreven wijze van pellen worden vele korrels gebroken, het meel der fijngestampte korrels verstuift voor een deel en wordt voor een ander weggewasschen; dit wasschen geschiedt in een gevlochten mandje, dat zoolang in stroomend water rondgedraaid wordt, tot dit niet langer een witte kleur aanneemt. Zoo wordt de onvoldoende behandeling die de padi ondergaat, nog voortgezet terwijl zij reeds bras heet. Door deze inlandsche pelling in het blok verkrijgt de rijst niet het op de Europeesche markt gewilde uiterlijk. De bespreking van de molens, die voor een meer rationeele pelling gebezigd worden, valt buiten ons bestek, daar deze werktuigen niet behooren tot het inlandsche bedrijf.

Een overzicht van de uitgestrektheid in bahoe's (van 7096.5 M^2.) der verschillende soorten bouwgrond in de jaren

1885 en 1900 in gebruik bij de inlandsche bevolking van Java (zonder Madoera) met uitzondering van de Vorstenlanden en van de partikuliere landen, geeft het volgende staatje [1]).

Soort der bouwgronden.	Uitgestrektheid in		Toeneming.	Toeneming in percenten.
	1885	1900		
Sawah's met levend water.	1.669.636	1.764.871	95.235	5.7
Sawah's van regen afhankelijk.	906.600	991.138	84.538	9.3
Moeras-sawah's.	53.631	56.224	2.593	4.8
Tĕgalan's (in geregelde kultuur).	566.473	884.754	318.281	56.2
Pĕgagan's (niet in gereg. kultuur).	114.165	142.667	28.502	2.5
	3.310.505	3.839.654	529.149	16

Terwijl de toeneming van bouwgrond gemiddeld 16 percent bedroeg, nam in hetzelfde tijdperk de bevolking met 30 percent toe. Deze verhouding blijkt nog ongunstiger, wanneer men ziet, dat er vooral sterke toeneming is in de rubriek der gronden van geringer ekonomische waarde, terwijl de produktiviteit van den grond niet grooter werd. De rijstbouw is dus stellig niet vooruitgegaan in de laatste kwarteeuw, maar, als een natuurlijk gevolg daarvan, is de teelt van zg. tweede gewassen sterk uitgebreid, die echter per zelfde beplante uitgestrektheid in geld niet meer dan de helft opbrengt van de rijstteelt, terwijl slechts de helft van de oppervlakte die in den westmoeson met padi beplant werd voor de oostmoesonkultures in aanmerking komt.

Naar schatting bedraagt de gemiddelde opbrengst van een bahoe sawahgrond die eerst met padi, daarna voor de helft met pålåwidjå beplant wordt *f* 64.50, waarvan voor zaadpadi, ploegen, dikwijls met gehuurd vee, oogstloon en andere onkosten ongeveer *f* 22.20 moet afgetrokken worden, zoodat een netto inkomst van *f* 44.30 overblijft. De opbrengst van tĕgalgronden bedraagt zeker niet meer dan die van sawahgrond

[1]) Voor de hier volgende opgaven is gebruik gemaakt van Mr. C. Th. van Deventer's reeds meermalen aangehaald Overzicht van den econ. toestand der inl. bev. van Java en Madoera, bl. 21 vlg.

bij beplanting met tweede gewassen; per geheele bahoe kan de netto-inkomst van tĕgalgronden op *f* 20 gesteld worden. In 1902 bedroeg de totale uitgestrektheid sawahgrond die de grondbezitters in gebruik hadden in de Gouvernements-landen, zonder de partikuliere landerijen en zonder de aan dessabestuurders afgestane ambtsvelden, 2.5 millioen bahoe's; daarenboven beschikten zij in genoemd jaar over 1.18 millioen bahoe's tĕgalgrond. Neemt men voor het aantal grondbezitters een cijfer van 3.3 millioen aan, dan zou de Javaansche grondbezitter gemiddeld 0.76 bahoe sawah- en 0.36 bahoe tĕgalgrond in gebruik hebben, en dus jaarlijks bijna *f* 41 van zijne akkers trekken, „waarop dan — schrijft de heer Van Deventer — hetgeen de javaansche grondbezitter gedurende een jaar en bij eigen bebouwing, jaarlijks gemiddeld van zijn akkers trekt, bij benadering, doch zonder vrees voor al te zeer mistasten, mag worden gesteld".

Ofschoon stelselmatige landbouwkundige studiën in 't belang der rijstteelt nog ontbreken, heeft de regeering toch wel op verschillende wijzen getracht de voor de inlandsche bevolking zoo hoogst belangrijke rijstkultuur te bevorderen; zij heeft uitgebreide irrigatie-werken doen aanleggen [1]), zaai-zaad verstrekt en adviezen gegeven; in den laatsten tijd ook proeven doen nemen met demonstratie-velden, premiën uitgeloofd voor het dooden van schadelijk gedierte, de ziekten in het gewas door deskundigen doen onderzoeken, enz. Thans is er op Java een landbouwdepartement opgericht, dat in die richting voor de volkswelvaart nog zéér veel te doen vindt.

In 1901 is door den resident J. W. Mesman in verscheidene dessa's van Tjeribon een koöperatieve krediet-instelling in het leven geroepen, onder den naam loemboeng dessa of gemeenterijstschuur, beoogende om de leden der gemeenschap, die tijdelijk in ongelegenheid verkeeren, te helpen aan padi, onder niet of althans minder bezwarende voorwaarden en hen zoodoende

---

1) Overzichtskaart van de gebieden der groote irrigatie-werken op Java en Madoera (Kol. Versl. van 1906).

zooveel mogelijk uit de handen van woekeraars te houden [1]). Het bedrijfskapitaal wordt gevormd door voorschotten in padi van de sawahbezitters, renteloos verstrekt. Met het uitleenen van de padi wordt begonnen bij den aanvang van den westmoeson; éénmaal wordt zaadpadi verstrekt, tweemaal wordt padi geleend voor de kosten der sawah-bewerking en tweemaal om te voorzien in het levensonderhoud in den duren tijd; de wederinlevering geschiedt met 25 tot 50$^0/_0$ rente van het geleende. Op het eind van 1905 bedroeg de hoeveelheid in 5301 loemboengs opgeschuurde padi 1.156.264 pikol; en reeds na den oogst van 1904 was er 406.698 pikol aanwezig, ter waarde van ruim een millioen gulden, zoodat de inmiddels door de regeering verleende financiëele hulp daarna overbodig geworden is. Volgens het Kol. Verslag van 1904 bleken de loemboeng dessa het best te werken daar, waar het toezicht van het inlandsch bestuur verscherpt werd door de onmiddellijke nabijheid van Europeesche gezaghebbenden, terwijl de toestand het meest te wenschen overliet in die streken, waar tengevolge van een zwak distriktsbestuur, de hoofden en de bevolking niet onder goede leiding stonden. In Tjeribon en Pekalongan zijn, volgens het Kol. Verslag van 1905, uit dien hoofde Europeesche ambtenaren belast met de werkzaamheden, die het tot stand komen van en het toezicht op de loemboeng dessa medebrengen.

Zooals wij zeiden beteekent pålåwidjå letterlijk zaadvruchten; de Javanen geven dien naam aan allerlei eenjarige veldvruchten, met uitzondering van en in tegenstelling met de padi, hetzij ze als eerste of als tweede aanplant voorkomen, zoodat de gewone vertaling door tweede gewas niet volkomen juist is [2]). Gewoonlijk worden als pålåwidjå op de natte of bewaterbare velden aangeplant lombok, terong, katjang landjaran, k. idjo, kĕdĕlé, djagoeng, timoen en katéla. Op de droge velden in de vlakte en in 't gebergte kweekt men

---

1) Zie T. Binn. Best. XXII, 1902, 305.

2) Zie voor dit onderwerp, en andere zaken inlandschen landbouw betreffend, ook de geschriften van L. Th. Mayer, o. a. diens: De Javaan als landbouwer en veefokker. Batavia, 1898.

dezelfde en ook andere gewassen als pålåwidjå, doch niet na de rijst. Pålåwidjå is dus daar de naam voor alle landbouwprodukten behalve padi, en wordt nader onderscheiden in pala kapĕndĕm, d. z. planten waarvan de vruchten onder den grond zitten, dus knolgewassen; pala goemantoeng, d. z. planten met hangende vruchten (dus ook vruchtboomen en niet alleen heesters die hangende vruchten hebben); en pala kasimpar d. z. planten wier vruchten langs den grond groeien. Tot de pala kapĕndĕm behooren: katéla of batata, katéla poöng of kassave, katjang tjina, kĕntang, kĕmbili, brambang of witte ui, bawang of roode ui, enz. Tot de pala goemantoeng behooren: lombok, terong, djagoeng, djawawoet, katjang landjaran, k. toenggak, kĕdĕlé, k. idjo, kara, djarak, widjen, kapas; ook tĕboe, bako of tabak, tom of indigo en sommige bladgroenten als kool, sawi of witte mosterd, enz. Tot de pala kasimpar: timoen of gewone komkommer, sĕmangka of watermeloen, enz.

Wij zullen omtrent teelt en gebruik van deze als pålåwidjå gekweekte planten vluchtig een en ander mededeelen; tegelijkertijd kan hier het aandeel ter sprake komen, dat de inlandsche bevolking heeft in de teelt voor de Europeesche markt van dezelfde gewassen, die zij reeds als pålåwidjå kweekt [1]).

Lombok, Spaansche peper of tjabé (Jav.; kr. mèngkrèng), noemt men de velerlei variëteiten van het geslacht Capsicum, waarvan de vruchten als onmisbare kruiderij bij de rijst gebruikt worden; verscheidenheden worden door de inlandsche namen tj. gĕdé, tj. tjangak, tj. idjoe en andere aangeduid.

Terong, Solanum esculentum, ook wel als S. melanogena en S. ovigerum aangeduid, is een veelvuldig gekweekt gewas, welks paarse of witte, eivormige of ronde vruchten gegeten worden bij de met tjabé bereide spijzen, om de scherpte

---

[1]) Met vrucht zal bij het volgende geraadpleegd kunnen worden: Dr. M. Greshoff, Nuttige Indische planten. Uitg. van het Kol. Mus. te Haarlem, 1e serie, 1894—1900. Evenzoo de vele andere geschriften derzelfde instelling, die als bulletins of beschrijvende catalogi verschenen zijn.

daarvan te verminderen. Het is de vrucht die in 't fransch aubergine heet.

Katjang landjaran is de Javaansche naam, k. boontjies de Maleische (van het Hollandsche boontjes) onzer gewone snijboonen, Phaseolus vulgaris. Van de katjang idjo, Phaseolus radiatus, worden de zaden veel gegeten. Katjang kadĕlé of kĕdĕlé, Glycine hispida, de soja, is een plant, welks rijpe boontjes door hun buitengewoon hoog gehalte aan eiwitstoffen en vet een uitmuntend voedsel zijn, en welks onrijpe peulen door de inlanders als groente gegeten worden. Die boontjes dienen ook ter bereiding der bekende soja-saus. Eene andere boonsoort, k. kratoq, Phaseolus lunatus, is in den laatsten tijd berucht geworden door haar blauwzuur-gehalte.

Maïs of djagoeng, Zea mays, dient in verscheidene streken als bijkomend voedsel en men vindt aanplantingen van niet te grooten omvang op de erven, rondom de woningen of op een gedeelte der afgeoogste rijstvelden, en dan zoodra de kenterings-buien beginnen te vallen, d. i. in September, Oktober en November; men oogst 60—80 dagen daarna. De plant wordt op Java nog gekweekt op een hoogte van 4000, op Tĕnggĕr nog ver boven de 5000 voet en is dus ook in 't bijzonder van gewicht voor de bewoners der hoogere bergstreken, bij wie ze in plaats van rijst het hoofdvoedsel is. De Tĕnggĕreezen en vele Madoereezen stellen de maïs boven de rijst; de laatsten eten haar tot een bal gekneed en met de fijn gemalen binnenbast van Sonneratia acida vermengd [1]). Waar padi verbouwd wordt, dient de maïs gewoonlijk meer om te voorzien in gebrek aan rijst en beschouwt de bevolking het gebruik als een bewijs van armoede. Toch staan de voedende eigenschappen van de maïs ver boven die van de rijst en zelfs boven die van de rogge en de tarwe. De groeitijd loopt uiteen van 100 tot 130 dagen, duurt in het hoogland veel langer, en de Javaansche uitdrukking „sa oemoer ing djagoeng" voor „met drie maanden tijds" wijst op den nog korteren termijn in de lagere

[1]) T. v. nijv. en landb. in N. Ind. VII, 225.

en warme streken, waar de plant als tweede gewas verbouwd wordt. In de hooge streken zijn de kolven grooter. De korrels worden fijn gemalen of gestampt, en dan gekookt of geroosterd gegeten, zooals men ook met de geheele vrucht-aren doet. De zeer jonge vruchten, poetrèn, plukt men wel eens om er sajoer mĕnir van te maken, en de schutbladen worden, na gestoomd, gedroogd en gelijkgestreken te zijn tot dekblad voor sigaretten gesneden en heeten dan klobot. Volgens Prof. Kern zou het woord djagoeng aan het Malagasische tsako verwant zijn.

Katéla rambat, d. i. de kruipende, is het Javaansche woord voor den uit Zuid-Amerika afkomstigen zoeten aardappel, in het Maleisch oebi djawa geheeten, Batatas edulis; de plant is door de Europeanen ingevoerd, groeit reeds op een hoogte van 1500 voet en levert zeer smakelijke knollen. Gewone aardappelen, kĕntang, komen op Tĕnggĕr — als de beste van Java — nog voor boven 5000, zelfs tot 7000 voet en de Tĕnggĕreezen eten ze veel, gebakken met geraspten klapper en katjangolie, of nat gekookt met kool; de Javanen zelven maken er overigens weinig gebruik van en telen de knollen om ze aan de Europeanen te verkoopen. Op de hoogvlakte van Bandoeng worden zij op groote schaal verbouwd. Ter onderscheiding noemt men de Javaansche aardakers, Coleus tuberosus, kĕntang djawa.

Talĕs is de algemeene Javaansche naam van Colocasia- en Alocasia-soorten, waarvan de oneetbare t. senté de grootste is. De C. antiquorum, Mal. kĕladi, is rijk aan zetmeel doch bevat bovendien een scherpe stof, die bij de bereiding verwijderd wordt. De jonge bladen en knollen worden gekookt, de knollen ook geroosterd gegeten.

Katéla poöng of k. djendral (Jav.), oewi dangdeur (Soend.) of oebi kajoe (Mal.) is de uit West-Indië afkomstige kassave of maniok (Manihot utilissima), een aardvrucht, waaraan boven al de andere op Java gekweekte de voorrang toekomt om hare voedende hoedanigheden; de knollen bevatten de zetmeelsoort die als tapioca bekend is, en worden gekookt of gebraden

gegeten. Als voedsel vervangt dit meel de rijst en door de schier voorbeeldelooze gemakkelijkheid harer kweeking, vormt de kassave eene merkwaardige tegenstelling met de groote zorg vereischende rijstplant. Langen tijd was de kultuur voornamelijk tot Bantam, Japara en Semarang beperkt; maar allengs breidde zij zich uit, het eerst in de Preanger, waar de oprichting van fabrieken te Bandoeng en te Garoet voor de bereiding van tapioca-meel tot deze uitbreiding medegewerkt heeft. Ook in Oost-Java is tapioca- of kassave-meel nu een artikel van grooten uitvoer geworden. Met goeden wil der bevolking kan de teelt van dit voortreffelijk gewas Java, met zijne steeds uitzettende bevolking [1]), behoeden voor het altijd dreigend gevaar van gebrek door mislukking van den aan zoovele gevaren blootgestelden rijstoogst. Ongelukkig gaat er bij den Javaan niets boven rijst en meent hij niet behoorlijk gegeten te hebben als hij geen rijst gehad heeft.

Katjang tjina of k. pěnděm zijn de inlandsche namen voor de olie-, grond-, aard- of apennootjes, Arachis hypogaea [2]), merkwaardig omdat de vruchten zich onder den grond ontwikkelen. De Javanen eten de zaden gebraden (k. gorèng) en de vette olie, die uit de half gaar gestoomde zaden geperst wordt, is voor velerlei gebruik geschikt; de na de uitpersing van het grootste gedeelte der olie achterblijvende koek (Jav. boengkil) is een goed veevoeder en een deugdelijke bemesting voor suikerrietvelden; ook dient zij voor de bereiding van de tempe-boengkil, die, gebakken of met andere ingrediënten als djangan toebereid, als toespijs bij de rijst gebruikt wordt.

Kěmbili is een andere naam voor de zooeven genoemde

---

1) Onder de correctie dezer bladzijden is bekend geworden de uitkomst der volkstelling van 1905. Ten vervolge op hetgeen daaromtrent op bl. 19 medegedeeld is, en onder verwijzing naar hetgeen op de daaraan voorafgaande bladzijden gezegd is over de betrouwbaarheid dezer cijfers, zij hier gemeld, dat het cijfer der inlandsche bevolking steeg tot 29.969.005. Eene vermeerdering van anderhalf millioen menschen.

2) Beschreven en afgebeeld in Bull. Kol. Mus., N°. 12, Maart 1896.

kĕntang djawa, Coleus tuberosus, de plant waarvan de ronde knollige wortels afgekookt en gegeten worden.

De uien en knoflook, brambang en bawang, soorten van het geslacht Allium (A. cepa en A. sativum), behooren niet in Indië thuis, maar zijn er ingevoerd; zij worden bij de spijsbereiding gebruikt en ook voor den verkoop aan Europeanen op tĕgalgronden en op sawahs geteeld, de knoflook op een hoogte van ongeveer 1500 voet, de uien hier en daar reeds op 150 voet hoogte; de knoflook heet bawang poetih, de prei b. sĕmprong [1]).

Djawawoet [2]) is een gierstsoort, van het geslacht Panicum, die vooral als vogelvoer gekweekt wordt. Het planten van gierst op de sawah's tusschen de rijst zou een uitvloeisel zijn van de transmigratie-leer, met de bedoeling dat de eigenschap van de gierst om hoog op te groeien en een groot aantal korrels voort te brengen op de padi zal overgaan, zoodat ook hare halmen hoog zullen groeien en goed gevuld zijn.

Katjang toenggak en kara of kĕkara zijn de inlandsche namen van verschillende Dolichos-soorten, waarvan de jonge peulen en rijpe zaden gegeten worden.

Uit de zaden van de djarak, Ricinus communis, wordt een olie bereid, die in de bergstreken de kokosolie als lampolie vervangt en veel als medicijn gebruikt wordt. De djarakpitten ziet men vaak bezigen bij het maken van berekeningen en dienvolgens heeft de verbaal-vorm andjarak de beteekenis van rekenen erlangd.

De widjen, Sesamum indicum, wordt ook voor de olie geteeld, gelijktijdig met de rijst gezaaid en voorzichtig uitgesneden alvorens de padi rijp is. De kleine zaden worden als kruiderij op gebak gestrooid en een olie wordt eruit geperst, die men deels als in- en uitwendig geneesmiddel, deels als

---

1) T. v. nijv. en landb. in N. I., dl. 66, 1903, bl. 435.

2) Over Rouffaer's meening dat Jawa-dwîpa (vgl. dl. I, bl. 2 vg.) niet gierst- maar gerst-eiland beteekent, en dat de Hindoe's, bij hunne komst op Java, in de rijpende padivelden hunne eigene gerst akkers dachten te herkennen, zie men zijn opstel Tochten, in Encycl. v. N. Ind. dl. IV, bl. 364 vg.

lamp- en haarolie gebruikt. Ricinusolie, en meer nog sesamolie, zijn ook voor de nijverheid in Europa van beteekenis.

De kapas of katoenplant, waarvan de verschillende soorten het botanisch geslacht Gossypium uit de familie der Malvaceeën uitmaken, behoort mede tot de pålåwidjå. In bijna alle residenties werd vroeger katoen gewonnen, alleen voor het spinnen van eigen garens; allengs heeft men het spinnen nagelaten, toen fabriekgarens uit Europa en Voor-Indië werden te koop geboden. Zoodoende is de katoen-kultuur achteruitgegaan. In de laatste jaren komt zij, voornamelijk onder den invloed der hooge prijzen van Amerikaansche katoen weder meer te voorschijn; van eenige beteekenis is zij op Java alleen in de afdeeling Demak (Semarang). Wij lezen in het Kol. Verslag van 1905, dat daar de aanplant 11.538 bahoe's bedroeg, waarvan er 516 mislukten en dat in de afdeeling Magetan (Madioen) de teelt eenige uitbreiding kreeg, ten gevolge van goede prijzen (bl. 233).

Vette losse gronden die zoo noodig door greppels tot de diepte der katoenwortels drooggelegd kunnen worden, geven den besten oogst; op vaste kleigronden en op schralen bodem slaagt de katoen slecht. Het klimaat moet droog zijn; regens tijdens de vruchtzetting doen den oogst steeds mislukken. Veel heeft de katoenplant in een tropisch klimaat van insekten te lijden.

Behalve de kruidachtige of éénjarige katoensoorten (Gossypium herbaceum), komen ook heesterachtige of meerjarige (Gossypium arboreum) voor. Ook van deze laatste zijn sommige verscheidenheden op Java niet onbekend, zooals de kapas mori (Gossypium micranthum) en de kapas låndå, of Hollandsch katoen (Gossypium vitifolium), waarvan de inlandsche naam wijst op het feit dat deze soort door de Nederlanders uit Suriname naar Java is overgebracht. Doch ofschoon de kapas mori, waarvan de vezel wit, fijn en zeer deugdzaam is, hier en daar verbouwd wordt, behandelen de inlanders haar meer als een éénjarigen dan als een overblijvenden heester, waardoor de grootste voordeelen verloren gaan; en van de kapas

låndå, die eerst na negen maanden vrucht geeft, zal men niet licht geregelde aanplantingen vinden, ofschoon wel eens enkele struiken in de kampongs gevonden worden, waarvan dan het katoen meest tot lamppitten wordt gebezigd. De inlander verstaat de rechte behandeling der meerjarige soorten niet, en wenscht die ook niet te verstaan, daar hij de akkers, die hij ervoor bestemde, geheel voor de rijstkultuur zou moeten missen. Hij geeft de voorkeur aan de eenjarige soorten, waarvan hij de vruchten reeds na vier maanden kan inoogsten, zoodat hij ze na afloop van zijn rijstoogst nog als tweede gewas kan planten. Hij gebruikt daartoe onderscheiden variëteiten van Gossypium Indicum, die hij samenvat onder den naam kapas Djåwå, Javaansch katoen. Van de beste soorten, Sea Island, Upland en New Orleans, zijn wel zaden van bestuurswege onder de inlandsche bevolking verspreid, maar zonder blijvend gevolg. Na den Amerikaanschen oorlog, toen de aanvoer van Amerikaansche katoen in Europa gestremd werd, is op Java een katoenmaatschappij opgericht, maar in weinige jaren te niet gegaan. Thans wordt er voor de Europeesche markt geen katoen geteeld. De uitkomst van een door den regent van Demak voorgestelde en door de regeering ondersteunde proef, tot opbeuring van de katoenteelt in genoemd regentschap, moet nog afgewacht worden [1]). De katoenteelt heeft zoowel op de gågå's en tĕgals als op de sawah's plaats, doch de Javaan heeft voor haar weinig hart en verwaarloost den aanplant vaak in die mate, dat daaruit misgewas geboren wordt. Nochtans kon zij voor de inlandsche huishouding van groot gewicht zijn, indien het spinnen vooral, en ook het weven met kracht werden hervat. Men behoeft niet de tijden terug te wenschen toen Java aan de Compagnie „cattoene gaarens" opbracht als kontingent — reeds een produktie voldoende voor de nog aanwezige weefgetouwen zou een zeer groote verbetering zijn. Want maar al te vaak wordt 't voorgesteld alsof de weverijen zoo goed als geheel van Java ver-

---

[1]) Zie Van Deventer, Overzicht, bl. 28.

dwenen zijn, ten gevolge van de ingevoerde katoentjes. In het Koloniaal Verslag van 1892 (Bijl. C) vindt men een reeks „Overzichten betreffende den oeconomischen toestand van de meeste gewesten van Ned. Indië" en daarbij ook van de toenmalige 22 residenties van Java en Madoera. Daarin wordt van garens met eigen geteeld katoen gesponnen alleen gesproken in de res. Japara, Madioen, Soerabaja en Madoera. In 11 van de 22 residenties wordt zeer nadeelig genoemd voor het inlandsche fabrikaat de invoer van Europeesche weefsels; in 6 residenties en wel de Preanger, Krawang, Japara, Bagĕlen, Jogjakarta en Madioen bleek de inlandsche bevolking de inlandsche katoentjes te verkiezen, uit hoofde van hun meerdere sterkte; en in 13 van de residenties werd destijds zeer veel geweven, in de 9 andere weinig of zeer weinig. Rouffaer [1]), die deze gegevens omzet in een overzicht van weinige regels, zegt, dat dus in Oost-Java, te beginnen met Kediri, doch met uitzondering van Madoera weinig wordt geweven; in Midden-Java vrij veel, met Bagelen en Madioen als voornaamste centra, en in West-Java zéér veel.

Het gebruik dat van het katoen gemaakt wordt in de textielnijverheid laten wij nu verder rusten, totdat deze industrie als middel van bestaan straks ter sprake komt.

Tĕboe is het Javaansche en Maleische woord voor suikerriet; goela is de suiker en wel g. pasir (zandsuiker) de witte of blonde, en g. batoe (steensuiker) de kandij. In het begin der 17de eeuw werd er op Java reeds suiker gemaakt en in 1650 waren er in den omtrek van Batavia 20 „molens" ten behoeve der O. I. Compagnie. Daarna zijn ook in Bantam, Japara, Tjeribon en in Oost-Java suikermolens opgericht, zoodat omstreeks 1710 het aantal tot 130 gestegen was. In 1745 was dit getal weer tot op de helft verminderd; elke molen hield dooreen een paar honderd man daags aan den arbeid en had omstreeks 8000 rijksdaalders bedrijfskapitaal noodig, dat dikwijls ten deele door de Compagnie werd voorgeschoten. Onder Daendels (1808—11) werden

---

[1]) De voornaamste industrieën der inl. bev. van Java en Madoera, bl. 11.

de gedwongen suiker-leveranties ingetrokken en verviel het voorschotstelsel. Onder het Engelsche tusschenbestuur (1811—16) werd het beginsel van vrijen arbeid gehuldigd en landrente geheven, maar de bemoeienis des bestuurs met de suikerindustrie was niet groot. Onder Du Bus (1826) werd het voorschotstelsel opnieuw ingevoerd en de produktie steeg van 20.000 pikols in genoemd jaar tot 100.000 in 1830. Welken invloed de invoering van het kultuurstelsel had op de riettelende bevolking van Java hebben wij vroeger beschreven [1]). In plaats van de vroegere landrente moest de bevolking tot zelfs 1/3 der gronden voor de gouvernements-kultures, niet het minst voor de suikerkultuur, afstaan en die voor het gouvernement bebouwen. Met de minste kosten moest 't meest mogelijke produkt van de beste hoedanigheid gewonnen worden .... zonder druk op de bevolking. Men weet hoe deze bepaling is nagekomen; de inlandsche bevolking werd zonder genade te werk gesteld, de regeering beschikte vrijelijk over de velden der inlanders en door den wisselbouw, die noodig was om uitputting der gronden te voorkomen, werden telkens verder afgelegen velden in beslag genomen. Naar het verkregen produkt regelde zich de belooning; werkten de fabrieken met onvoldoende hulpmiddelen, en persten zij dus weinig suiker uit het riet, dan was het loon der bevolking geringer. In 1841 werd bepaald, dat de suikerkultuur niet verder zou worden uitgebreid; in 1847, dat er geen rentelooze voorschotten meer zouden gegeven worden, en arbeiders alleen verstrekt bij gebleken behoefte en tegen betere betaling. De regeering poogde den druk van de gouvernements-suikerkultuur op de bevolking zooveel doenlijk te verlichten. Maar in 1857 was er op geen enkele onderneming sprake van vrijen arbeid. Eene aanmerkelijke verzachting werd voelbaar eerst door de regelingen van 1860 en 1863, o. a. door de bepaling, dat voortaan over niet meer dan 1/5 van de gronden der bevolking zou beschikt worden; en daarna door de suikerwet van den minister De Waal van 21 Juli

---

[1]) Dl. II bl. 413 vg.

1870 (Ind. Staatsbl. nº. 35). Sedert jaren reeds bestond eene regeling waarbij de gedwongen arbeid der bevolking eindigde als het riet tot rijpheid was gekomen, en de Europeesche fabrikant zoowel voor het snijden en 't transport van het riet, als voor de geheele bewerking in de fabriek, overeenkomsten met haar sluiten moest. Ook de verplichte afstand van gronden door de bevolking, tot een maximum van een vijfde harer sawahs, die, overal waar het Gouvernement goedvond suiker-ondernemingen te vestigen, met den gedwongen arbeid aan het riet gepaard ging, was reeds door onderscheiden bepalingen zooveel mogelijk tegen de vroegere misbruiken gewaarborgd. Thans werd door de aangehaalde wet bepaald, dat geen nieuwe suikerondernemingen door tusschenkomst van den Staat zouden worden opgericht, en dat de beschikking over de gronden der bevolking, na den aanplant van 1878, voor elke onderneming ieder jaar met $\frac{1}{13}$ zou worden verminderd, om met den aanplant van 1890 voor altijd op te houden. De gunstige uitkomst dezer ingrijpende verandering is voor de bevolking niet van zoo groote beteekenis geweest als men zou vermoeden. Terwijl zij in 1871, het laatste jaar waarin de oude regeling werkte, bij een aanplant van 39,946 bahoe's, aan plantloon [1]) genoot *f* 5,474,656, of *f* 137.32½ per bahoe, en daarvan een bedrag van *f* 452,410, of *f* 11.32½ per bahoe, voor landrente moest missen, ontving zij in 1872, volgens de nieuwe kontrakten, ter zake van „schadeloosstelling voor den tijdelijken afstand van haren grond", en als „loon voor den aanplant, het onderhoud en de bewaking van het riet", te zamen *f* 5,918,065 voor een aanplant van 36,674 bahoes, d. i. per bahoe *f* 149.16½, terwijl zij nu voor deze velden van de betaling van landrente was vrijgesteld. In 1891 zijn dus alle gouvernements-aanplantingen verdwenen en heeft de bevolking weer de vrije beschikking gekregen over de gronden. Er bestonden toen 95 kontrakt-fabrieken met 370.414 bahoe's

---

[1]) D. i. de vergoeding voor den arbeid in de velden, waarbij tevens die voor den afstand der velden ten behoeve der suikerkultuur begrepen is.

grond, behoorende bij 4862 dessa's en waarbij 220.706 dienstplichtigen waren ingedeeld. Toen in 1890 het laatste $\frac{1}{13}$ geplant werd, was de totale uitgestrektheid der aanplantingen weinig veranderd.

Gedurende de 10 jaren, die aan de geheele opheffing der gouvernements-suikerkultuur voorafgingen, was de loop der cijfers de volgende:

	Uitgestrektheid in bahoe's	
Oogstjaar.	op hoog gezag beplant.	der vrije velden van de bevolking.
1882	29.840	11.603
1883	26.416	15.488
1884	23.508	19.720
1885	20.331	22.302
1886	17.405	22.763
1887	14.163	25.948
1888	11.179	28.834
1889	8.372	31.294
1890	5.492	35.395
1891	2.721	35.791

De gouvernements-kontrakten hebben dus langzamerhand plaats gemaakt voor vrije ondernemingen, ten bate van kultuur en industrie.

Eigen aanplant, d. w. z. een aanplant op van de inlandsche bevolking in huur verkregen en door den ondernemer bebouwden grond is regel; uitzondering is de opkoop van door inlanders geteeld riet. Het zijn de beste, bevloeibare sawah's van de gezeten dessa-bevolking der laaglanden die voor de teelt van suikerriet in aanmerking komen en die aan den ondernemer verhuurd worden, daar aan hen, niet-inlanders, de inlandsche gebruiksrechten op den grond niet kunnen worden vervreemd. Ter wille van één suikeroogst wordt de grond van 14 tot 18 maanden aan den inlandschen landbouw onttrokken; maar vergelijkt men hetgeen de sawahbezitter derft en verliest door zijn grond tijdelijk aan den ondernemer af te staan, met hetgeen hij aan grondhuur kan krijgen, en neemt men daarbij in aanmerking wat hij bij den ondernemer ver-

dienen kan, dan blijken de inkomsten bij verhuur en bij eigen verbouwing ongeveer gelijk te staan. Meestal is de behoefte aan gereed geld aanleiding tot grondverhuur; en de verwisseling van landbouwer tot loontrekkend arbeider bij een vreemden ondernemer schijnt bij den inlander weinig te wegen.

Het suikerriet is een gewas, waarvoor veel bevloeiingswater gebruikt wordt; en zoo komt 't voor, dat somtijds ten nadeele van des inlanders eigen aanplantingen, veel meer water op de rietvelden gebracht wordt dan in het belang van de bevolking is. De waterverdeeling en beurtbevloeiing die door de werken in de stroomgebieden van de Pekalen- en Pategoean-rivieren werden verkregen, bewijzen dat de nadeelige invloed, dien de suikerkultuur soms heeft op de irrigatie-belangen der inlandsche bevolking, niet inhaerent is aan het wezen der kultuur. De sawah's, die voor de rietkultuur beschikbaar komen, dus in April, Mei of Juni, moeten intensief bewerkt, van geulen voorzien en sterk gedraineerd worden, en den tijd hebben om uit te zuren; dan maakt men plantgaten in de geulen en legt daarin de stekken, bibits; $1^1/_2$ of 2 maanden na het eerste ploegen of het maken der geulen is de grond voor het planten der stekken geschikt, en na 8 of 14 dagen vertoonen zich de jonge spruiten. De bloei van het riet begint voornamelijk tegen April; heeft deze plaats gehad en is de spil van de inflorescentie afgevallen, dan breekt langzamerhand de tijd aan dat 't riet oogstbaar is [1]).

In 1904 bedroeg de totale uitgaaf aan inlanders voor loonen en gedane leveringen ten behoeve van 138 suikerondernemingen bijna $37\frac{1}{2}$ millioen gulden; naar dien maatstaf zou in de Gouvernements-landen met hunne 133 ondernemingen uitsluitend berustend op overeenkomsten met de inlandsche bevolking, ruim 36 millioen voor dit doel zijn uitgegeven. Stelt men voor de eigenlijke landbouw-werkzaamheden *f* 100

[1]) Zie het uitgebreid artikel over Suiker van C. J. van Lookeren Campagne in de Encyc. v. N. I. De literatuur over de moderne Java-suiker-industrie is aanzienlijk; belangrijke gegevens zijn te putten uit het Archief voor genoemde industrie, dat sedert 1895 geregeld verschijnt.

per bahoe of bijna 12 millioen voor de 117.000 bahoe's, die den totalen aanplant der 133 ondernemingen in de Gouvernements-landen uitmaken, dan is voor andere werkzaamheden en leveringen 24 millioen gulden aan inlanders betaald.

De lage loonstandaard, die in 1884 intrad als gevolg van de suikerkrisis, bleef ook bij gunstiger omstandigheden voor de industrie gehandhaafd; maar allengs heeft deze zich krachtig ontwikkeld en aan een steeds grooter aantal bewoners der suikerstreken gelegenheid geboden om betaalden, zij 't ook karig betaalden, arbeid te verrichten. Een dagloon van 25 tot 30 cents voor fabrieksarbeid kan als algemeen gemiddelde worden beschouwd. „Schmale Kost und wenig Geld" — daarover kunnen de arbeiders bij de suiker-industrie zich, met Leporello, beklagen; ook over den voor menschen van hunnen aard, aanpakkenden arbeid, onder toezicht en tucht, in den maaltijd bij dag en bij nacht. Op het gebied van arbeidswetgeving valt hier nog veel te doen [1]).

Naast den reusachtigen aanplant van suikerriet ten behoeve der Europeesche markt, bestaat er ook nog een aanplant op kleinere schaal voor eigen gebruik in de tuinen en op de erven der bevolking, op tĕgalan's en sawah's, hetzij om het riet te kauwen en uit te zuigen of om er stroop of suiker, goela tĕboe, voor eigen gebruik en voor de inlandsche markt van te maken. Voor het uitpersen van het riet bezigen de inlanders molens, die door een span karbouwen of sapi's gedraaid worden. Deze industrie is toegenomen sedert vele arènpalmen door de uitbreiding der Europeesche ontginningen verdwenen zijn. De kultuurwijze heeft over 't algemeen veel overeenkomst met die door de Europeanen 125 jaar geleden; maar er zijn ook inlandsche aanplantingen op Java geheel naar de thans door de Europeesche suikerindustrie gevolgde methode. Als voorbeeld van inlandsche wijze van werken kan het volgende dienen: waar men over voldoende water kan beschikken, wordt

---

[1]) Mr. C. Th. van Deventer. Overzicht, bl. 41. De cijfers aldaar op bl. 57 v. betreffen niet het Kol. Versl. van 1903, maar dat van 1902.

tweemaal achtereen riet geplant. Na de schoonmaak en de bewerking van het veld waar het vorige riet gesneden is, plant men de versche bibit in rijen, afwisselend met die van den vorigen aanplant. Heeft er katjang of kadĕlé gegroeid, dan wordt het veld geploegd en een paar maanden aan zichzelf overgelaten; bij gebrek aan tijd om te wachten ploegt men eenige keeren achter elkander en plant onmiddellijk daarna. Er gaan per bahoe ongeveer 10.000 bibits, die de mannen met den voet beetpakken, in den plantgroef leggen, aandrukken en met aarde bedekken, zonder van hunne handen gebruik te maken.

Tĕmbako of bako (kr. såtå) is de inlandsche naam voor de tabak, Nicotiana tabacum, een in Nederl. Indië niet inheemsche plant, zooals ook de naam tĕmbako aanduidt. Denkelijk is de kultuur dezer plant reeds vroeg uit Amerika door de Portugeezen naar Java overgebracht. De O. I. Compagnie heeft voor de teelt en den uitvoer der tabak weinig gedaan en de tabak die voor de inlandsche markt op Java bestemd was, was niet van de in Europa begeerde hoedanigheid. Eerst na de invoering van het kultuurstelsel is het gouvernement begonnen met het kweeken van tabak. Deze gouvernements-tabakskultuur heeft echter zelden gunstige resultaten opgeleverd; in 1839 werd zij ingetrokken in Banjoemas; in Kedoe, Japara, Rembang en Semarang bleef zij bestaan. Van 1848 af is deze kultuur niet meer uitgebreid en tegen 't jaar 1864 werd zij geheel opgeheven.

Op de partikuliere ondernemingen, die al vroeger op Java gevestigd waren (Besoeki in 1855) en die in 1861/62 62000 pakken afleverden tegen 11000 van de ondernemingen met gouvernements-kontrakten, liet men de bevolking onder genot van voorschotten planten, kocht den te veld staanden oogst en verwerkte dien zelf. Dit ging goed zoolang, ten gevolge van de hooge prijzen, goede betaling kon gegeven worden zelfs voor middelmatige waar; maar toen de marktprijs daalde en alleen voor goede kwaliteit behoorlijk betaald werd, bleek het onmogelijk de bevolking tot een betere kultuur te brengen.

Zoo is, naast het opkoopstelsel, vooral in Besoeki de verhuring van gronden in zwang gekomen, met beding, dat de verhuurder de geteelde tabak aan den huurder moet verkoopen. De huurder verstrekt de kweekplantjes, de inlandsche planter bewerkt en beplant den grond, onderhoudt den aanplant, zorgt voor het oogsten, alles onder toezicht en op aanwijzing van den huurder, en levert ten slotte de groene tabak aan den huurder. Deze is de z.g. onvrije kultuur, ter onderscheiding van de vrije, vooral in de afdeeling Bondowoso, waarbij de ondernemer alleen opkooper is van de gedroogde tabak. De grondverhuur ten behoeve dezer onvrije tabakskultuur draagt een geheel ander karakter dan die ten behoeve der rietsuiker- en indigo-teelt. Bij deze gaat de grond, gedurende den huurtijd, geheel over in de macht van den huurder, die tevens als werkgever optreedt en die, als zoodanig, verder geen onderscheid maakt tusschen den verhuurder en elken anderen inlander over wiens werkkracht hij beschikt. Bij de tabakskultuur daarentegen behoudt de inlander, die zijn grond verhuurt, ook ten aanzien van dien grond eenige zelfstandigheid. De beplanting van den grond geschiedt door hem of door personen, die hij aanwijst en al is hij ook verplicht de kultuurvoorschriften van den huurder in acht te nemen, hij blijft bij het welslagen van den oogst persoonlijk belang hebben en is niet als een gewoon loonarbeider te beschouwen. Niettegenstaande de misstanden, die ook hier niet ontbreken, mag de teelt van tabak voor de Europeesche markt als een der voor de inlandsche bevolking meest voordeelige en met die aan de inlandsche voedingsgewassen het minst in strijd komende kultuur genoemd worden [1]).

De belangrijkste tabakstreken, na het ophouden der gouvernements-kultuur, zijn geworden de residentie Besoeki (Djember) en de Vorstenlanden. De door de inlandsche bevolking op hare eigene bouwgronden aangelegde aanplantingen van tabak, waaronder ook begrepen zijn die voor rekening van parti-

---

[1]) Van Deventer. Overzicht bl. 66 v.

kuliere ondernemingen, besloegen volgens het Kol. Verslag van 1906 voor het eerste gewas 50.276 bahoe's, voor het tweede 143.264. Voor de inlandsche markt wordt vooral in Besoeki (Bondowoso) en Kedoe tabak verbouwd. In of buiten de dessa vindt men de kweekbeddingen, vanwaar, 50 of 60 dagen na de zaaiing, de bibit overgeplant wordt op het veld, dat vooraf oppervlakkig geploegd en geëgd en soms bemest is. De plantjes worden aanvankelijk door een groot blad of stuk pisangbast beschut, en geregeld begoten. Het oogsten heeft bladsgewijs plaats en de geoogste bladeren worden, tot bundels vereenigd, bewaard tot ze verflenst zijn en dan gestript en gekorven. De gekorven tabak droogt men in de zon of boven een vuur, en deze gekorven en gerooste (vandaar garangan) tabak wordt opgekocht in rigèn's; een rigèn, aldus geheeten naar het raam waarop het roosteren geschiedt, bestaat uit 5 rechthoekige, platte koeken (èlèr) en weegt gemiddeld 2 kati; zij wordt betaald voor de eerste soort soms met *f* 2 tot *f* 2,50, voor de slechte met 25 tot 10 cent. Vijf rigèn noemt men sa blondo, 10 sa èntèp. De Chineezen verpakken de tabak in een bamboe mand: 5 rigèn goede tabak, omgeven door 2 rigèn minderwaardige; twee manden met de breede bovenzijden op elkaar gelegd heeten sa kèpok; 2 kèpok's vormen een mansvracht en 20 van die vrachten heet men in den groothandel 1 kodi.

De kultuur wijkt weinig af van die welke bij tabak voor de Europeesche markt gevolgd wordt; alleen geschiedt bij laatstgenoemde alles met veel meer zorg. De Javanen rooken de tabak als sigaretten, rokoks (kr. ěsěs), met een dekblad van de maïs of van de wilde pisang; of als sigaren, sěroetoe's; den dessa-man ziet men dikwijls met een tabakspruim (soesoer).

Onder de inlandsche verfstoffen neemt de indigo (Jav. tom; Soend. en Mal. taroem) die uit de bladeren van Indigofera verkregen wordt, de eerste plaats in. Sedert de indigoteelt als gouvernements-kultuur in April 1865 is ingetrokken, wordt het produkt voor de Europeesche markt hoofdzakelijk geteeld op de door Europeanen gehuurde landen in Soerakarta en

Jogjakarta. De inlandsche kultuur onderscheidt zich van de kultuur op de groote ondernemingen vooral door minder intensieve grondbewerking, weinige zorg voor goed zaad, en gebrekkig onderhoud van den aanplant; voor de inlandsche kultuur worden vrij veel onbewaterbare gronden, tĕgalans, gebruikt, terwijl door de Europeesche ondernemers, behalve in Pasoeroean waar de teelt op te voren voor rietkultuur gebezigde gronden wordt gedreven, de indigo meestal na padi op sawah's gekweekt wordt [1]). De indigo-produktie voor de Europeesche markt, zooals wij zeiden, is het belangrijkst in de Vorstenlanden, dan volgen de residentiën Kediri en Pekalongan. Voor de inlandsche markt vindt men de meeste aanplantingen in Soerabaja en Kediri.

Voor de inlandsche kultuur van de stek-indigo (Jav. tom toeroes), die aanzienlijk minder belangrijk is, worden stekken van 20 centimeter lengte, van takken van den tweeden snit gebezigd. Voor de kultuur van zaad-indigo (Jav. tom widji), wordt in de Vorstenlanden de sawah, nadat de padi-oogst afgeloopen is, duchtig gedraineerd, om den grond te drogen, en deze daarna bemest en geploegd. Het zaaien geschiedt meestal op kweekbeddingen en de bibit kan na een maand overgeplant worden in den vooraf doorweekten grond. Achtereenvolgens moet deze gezuiverd en bewerkt en de planten aangeaard worden. Indien met het gereedmaken der velden in April is begonnen, kan men in 't laatst van November met het snijden van den eersten snit aanvangen; de planten zijn dan 4 of 5 voet hoog. Nadat de grond opnieuw bewerkt is, kan men na 3 maanden den tweeden snit en na nogmaals 3 maanden den derden snit snijden. Men laat de afgesneden planten in groote bakken met koud of warm water zg. fermenteeren, en brengt in andere bakken het vocht, soms na toevoeging van kalk, door middel van houten scheppers, zooveel mogelijk met de zuurstof der lucht in aanraking, opdat de indigo zich afscheide.

---

1) Van Lookeren Campagne in Enc. v. N. I. dl. II, 83, en in Bull. Kol. Mus., Mei 1898.

Het slot van een aantal thans volgende bewerkingen is, dat de indigo-koeken, in de zon gedroogd, voor aflevering geschikt zijn. De werkwijze der Javanen die indigo bereiden voor de inlandsche markt is ongeveer dezelfde, maar minder zorgvuldig; er wordt veel langer gefermenteerd en reeds de indigo-pap, het bezinksel uit de fermenteer-bak, wordt, in petroleum-blikken, in klapperdoppen en kleine aarden potten, op de markt verkocht.

Welk aandeel de Javaan heeft in de partikuliere indigokultuur voor de Europeesche markt, blijkt uit de volgende korte omschrijving der manier van werken na de invoering der agrarische wet: inhuur van sawahgronden door den Europeeschen ondernemer; bewerking en beplanting van den grond, daarna ook het onderhoud en het oogsten van den aanplant, door inlandsche werklieden, in dienst van den ondernemer; ten slotte de bereiding van het produkt in door den ondernemer opgerichte fabrieken, ook al weder met behulp van inlandsche werkkrachten [1]. Van 1893 tot 1905 is het aantal ondernemingen in de gouvernements-landen op van de bevolking gehuurde gronden verminderd van 26 tot 5, waarvan er 4 in Kediri en 1 in Pekalongan gelegen zijn; de produktie, die in eerstgemeld jaar 132.503 kilo bedroeg, steeg in 1897 tot bijna 238.000 kilo en bedroeg in 1905 op de vier ondernemingen in Kediri iets minder dan 42.000 kilo. De geheele produktie van Java in laatstgenoemd jaar daalde tot bijna 331.000 kilo, d. i. minder dan de helft van den oogst van 1896. Oorzaak dezer daling is de felle mededinging van in Duitschland door chemische fabrieken langs synthetischen weg bereide kunstmatige indigotine.

Hoog in 't gebergte, op minstens 4000 voet worden kool, salade, selderie en andere Europeesche groenten verbouwd.

Van de sawi of witte mosterd (Brassica) worden de bladeren als groente genuttigd en het zaad wordt in de inlandsche geneeskunde gebezigd.

---

[1]) Van Deventer, Overzicht, bl. 64.

Timoen of kětimoen, ook krahi en bonteng, is de algemeene inlandsche benaming voor verschillende soorten van komkommers, Cucumis. Sěmangka noemt men de watermeloen, Citrullus vulgaris, die om haar sappig vruchtvleesch gekweekt wordt. De echte meloenen, Cucumis milo, worden alleen in den Oosthoek en op Madoera geteeld en hebben dikwijls een zeer goeden smaak. Midden- en West-Java schijnen te vochtig voor dit gewas; op de passars te Soerabaja en oostelijker heeten zij sěmångkå låndå.

Hiermede zijn wij aan het eind van de opsomming der voornaamste als pålåwidjå gekweekte planten; dat ook visch als „tweede gewas" geteeld wordt, zullen wij zien bij de bespreking der visscherij. Wij wenden ons thans tot de gewassen, die buiten het daarvoor bestemde veld staan, maar evenzeer, in meerdere of mindere mate, van belang zijn voor den inlandschen planter.

Welke indertijd de beteekenis van de peperkultuur op Java geweest is, werd in het eerste en tweede deel uiteengezet; de gedwongen kultuur, die er van 1830—1863 bestond, heeft nooit opgeleverd wat men ermede bedoelde. Van welken omvang de kultuur thans is, kan blijken uit de cijfers, die de produktie in kilo's aangeven van de partikuliere landerijen in de residentie Batavia; voor 1902, 1903 en 1904 zijn zij 13.000, 39.000 en 15.000; in dezelfde jaren bedroeg de opbrengst van de huurlanden in Soerakarta 43.000, 104.000 en 37.000 kilo. Een volkskultuur van eenige beteekenis is op Java de peperkultuur niet.

De kaneelkultuur, onder Van der Capellen ingevoerd, was voor de bevolking vaak zeer bezwarend en voor den Staat nadeelig. In 1865 werd besloten de gouvernements-kultuur op te heffen. Thans beginnen echter zoowel peper- als kaneelkultuur weder meer de aandacht der Europeesche planters te trekken [1]).

---

1) Zie T. v. nijv. en landb. in N. I.; dl. 66, 1890, bl. 99. Eene beknopte beschrijving der „Specerijen" gaf Dr. K. W. van Gorkum in den Beschr. catalogus van het Kol. Mus. (nieuwe uitg. 1903).

Mede van gering belang voor Java is de kultuur van kruidnagelen, nootmuskaat en gambir.

De vanielje-plant is reeds in 1819 naar 's Lands plantentuin te Buitenzorg overgebracht, en andermaal in 1841. De vruchtzetting bleef echter achterwege, omdat het in 't vaderland der plant bij de bevruchting helpende insekt (een Melipone-soort) op Java ontbrak. Sedert 1850 heeft Teysmann de kunstmatige bevruchting in 't groot toegepast. Haar hoogtepunt bereikte deze Java-vanielje-kultuur in 1874 met een oogst van 2455 kilo, ter waarde van bijna 180.000 gulden. In de laatste jaren tracht men in de Preanger de teelt van vanielje weder van beteekenis te maken De hoedanigheid staat bij die van de Bourbon-soort verre achter en de groote hoeveelheden middelsoort vanielje, die de Seychellen, de Comoren en Madagaskar tegen lagen prijs voortbrengen, voorts ook de kunstmatig bereide vanilline, staan de ontwikkeling van deze kultuur in den weg.

De eerste kinaplant is naar Java overgebracht in 1852, maar eerst in 1865 is, met het kweeken van de voor kininefabrikatie bij uitstek geschikte Cinchona Ledgeriana, aan deze hoogst gewichtige kultuur eene goede richting gegeven. In den beginne was de gouvernements-kina-onderneming, die steeds een geheel vrije kultuur zonder gouvernements-dwang op de bevolking gebleven is, op Java de eenige, maar allengs is zij overvleugeld door de partikuliere kina-kultuur, die in 1877 begon op te komen. In 1893 bedroeg de produktie in kilogrammen van de (8) gouvernements-plantsoenen 279.979, van de (100) erfpachtslanden 2.856.138 en van (3) partikuliere landerijen 46.928. In 1903 waren deze cijfers (8) 789.365, (70) 6.052.194 en (3) 281.038; in 1905: (7) 1.012.812, (79) 6.735.889 en (4) 311.676. De in de Preanger gevestigde gouvernementskultuur behoudt als wetenschappelijke instelling nog steeds hare beteekenis, en levert bovendien aan 't gouvernement niet onaanzienlijke winsten.

Het aantal boomen in den vollen grond steeg van 1864 tot 1873 van 11.000 tot 1.700.000, terwijl in laatstgenoemd jaar

nog 400.000 jonge planten in de kweekerijen aanwezig waren; in 1905 had de gouvernements-kina-onderneming 4.255.800 planten in den vollen grond, benevens ongeveer drie millioen planten in de kweekerijen [1]).

De kultuur van cacao was in de laatste jaren niet onbelangrijk, maar groote uitbreiding erlangt zij niet. In 1896 bedroeg de totale produktie van Java 758.000 kilo en in 1905 813.000 kilo [2]).

De thee-kultuur is tot 1842 een gouvernements-kultuur gebleven; als zoodanig is zij toen overal ingetrokken, met uitzondering van de Preanger, Tjeribon en Bagelen, terwijl ter exploitatie van de tuinen kontrakten werden gesloten met partikulieren. De ondernemingen bleven lands-eigendom en de exploitatie werd geheel door en voor rekening van de kontraktanten gevoerd, met dien verstande dat het produkt tegen vaste prijzen, onafhankelijk van de kwaliteit, opgekocht werd door het gouvernement. Ten nadeele van het produkt werd dus de produktie opgevoerd. De slechte resultaten op deze wijze verkregen deed de regeering in 1860 hare bemoeienis met de thee staken; in 1865 liep het laatste kontrakt (in Wonosobo) af en de vroeger in kontrakt werkende ondernemingen gingen in huur over aan de thee-kontraktanten tegen een prijs die van 25 tot 50 gulden per bahoe liep.

In het jaar 1899 bedroeg de produktie van Java 5 millioen kilo en in 1905 reeds 11 millioen, in laatstgenoemd jaar afkomstig van 92 erfpachts-landen en 20 partikuliere landen; de produktie is in enkele jaren meer dan verdubbeld en deze gestadige vooruitgang is ook aan de inlandsche bevolking ten goede

---

1) Het eenige standaardwerk voor de kinakultuur op Java, schoon verouderd, is nog dat van J. C. Bernelot Moens (1882). Voor de insekten die deze kultuur schaden, zie Bull. Kol. Mus. nº. 15, Juni 1897.

2) Wij kunnen hier deze en andere onderwerpen der kultures op Java slechts even aanroeren. Opgemerkt zij, dat de „Indische Cultuur-Almanak", die jaarlijks onder redactie van A. H. Berkhout en M. Greshoff verschijnt, tal van inlichtingen over iedere kultuur geeft en, als bijlage, eene volledige opsomming der literatuur van elk produkt.

gekomen; want al wordt de bereiding langs machinalen weg volbracht, de pluk, het sorteeren en de verpakking eischen op den duur handige arbeiders. Centrum der bloeiende kultuur is nu Soekaboemi, de zetel der „Soekaboemische Landbouw-vereeniging", grootendeels uit theeplanters bestaande.

Ook de theekultuur der inlandsche bevolking in de Preanger neemt toe; de partikuliere ondernemingen verstrekken het zaad en koopen het natte blad voor een paar centen per half kilo. In de residentie Pekalongan kweekt de bevolking eveneens thee en in de afdeeling Pemalang is thee gaandeweg een volkskultuur geworden; voor eigen gebruik wordt echter nergens thee geplant.

„Wanneer men de koffiekultuur uit het oogpunt der belangen van den Javaan beschouwt, is het niet te ontkennen, dat de aan haar klevende bezwaren grootendeels zullen zijn weggenomen, wanneer men er in slaagt haar voor den Javaan zoo voordeelig en zoo aangenaam te maken, dat hij zich uit eigen beweging, zonder dwang daaraan wijdt, m. a. w. dat de koffiekultuur, zooals men dat veelal uitdrukt, een volkskultuur wordt". Sedert deze woorden in den eersten druk van dit boek (dl. I, bl. 555) geschreven werden, is de kans dat de koffiekultuur een volkskultuur zal worden aanzienlijk geslonken. De gouvernements-kultuur is in vele streken opgeheven, in andere ingekrompen [1]; en met de kultuurdiensten verminderden ook de inkomsten der bevolking, die, hoe pover zij ook waren, door haar toch ongaarne gemist werden. Die vermindering van inkomsten is inderdaad zeer aanzienlijk; want terwijl in de vijfjarige periode 1879—1883 gemiddeld per jaar aan de bevolking bijna 13 millioen gulden betaald werd, daalde dit bedrag voor de periode 1899—1903 tot $2\frac{1}{2}$ millioen.

De bij de verplichte kultuur ingedeelde kultuurdienstplich-

[1]) De verplichte koffiekultuur is ingetrokken in de residentiën Soerakarta, Jogjakarta, Tjeribon, Soerabaja, Banjoemas en Kediri en in één of meer distrikten der residentiën Pekalongan, Besoeki, Kedoe en Madioen; en met ingang van 1 Januari 1904 is de gedwongen levering in de residentie Tjeribon opgeheven.

tigen moeten jaarlijks een zeker aantal boomen bijplanten en de reeds geplante boomen onderhouden. Bij de „vrijwillige" kultuur, de månåsoekå-aanplantingen, of aanplantingen naar eigen verkiezing, onder leiding, leering en aanmoediging van de zijde der Europeesche en inlandsche ambtenaren, is de inlandsche bevolking verplicht om alle door haar op staatsdomein of op krachtens gebruiksrecht of agrarisch eigendom bezeten grond geteelde koffie tegen een vasten prijs (oorspronkelijk *f* 10 en daar beneden [1]), sedert 1874 *f* 14, en sedert 1889 *f* 15 per pikol) aan den lande te leveren. De koffieplantsoenen door de bevolking op hare eigen gronden aangelegd voor de teelt van de mede aan de verplichte levering onderworpen zoogenaamde pagger- en kampongkoffie, groeiende in de schaduw van pisangboomen binnen de omheining des kampongs, zijn nu bijna geheel verdwenen. Volgens het Kol. Verslag van 1905 werden omtrent deze kultuur alleen uit Bantam opgaven ontvangen, blijkens welke de grootendeels nog uit oude tuinen afkomstige produktie in 1904 slechts 50 pikol heeft bedragen.

In het plantjaar 1904/5 is in de 10 gouvernements-residentiën waar de verplichte teelt en de gedwongen levering nog gehandhaafd bleven, de kultuur, wat betreft het areaal waarop zij voorkomt, weder achteruitgegaan, zegt het Kol. Verslag van 1906. Einde October 1905 waren nog 1290 dessa's met 152.155 bij de verplichte kultuur ingedeelde gezinnen in de kultuurplannen begrepen; bovendien waren nog tijdelijk bij de verplichte kultuur betrokken 818 dessa's. Het aantal boomen in de verplichte plantsoenen verminderde sedert het vorige verslagjaar van 44.7 tot 42.3 millioen en in de vrijwillig aangelegde van 130.3 tot 125.5 millioen.

Veertig jaren geleden bedroeg het aantal koffieboomen aan de verplichte levering onderworpen 305 millioen, waarvan 171 millioen tot de gouvernements-tuinen behoorden, 23 millioen tot de månåsoekå-aanplantingen en 111 millioen tot de pagger-

---

[1]) Zie dl. II bl. 414.

en kampong-kultuur. De oogst, die in 1867 880.700 pikols bedroeg, en in 1876, 1881, '82, '83 en '84 tot boven het millioen pikols steeg, slonk van 1900 tot 1903 tot gemiddeld 207.000 pikols per jaar en daalde, tengevolge van ongunstige weersgesteldheid, in 1904 tot bijna 65.000 pikols, een nooit te voren bereikt cijfer (1905 71.000 pikols).

Deze achteruitgang van de gouvernements-koffiekultuur is volgens mr. Van Deventer [1]) vooral te zoeken in het wezenzelf dier kultuur, in datgene waardoor zij zich van de partikuliere kultuur onderscheidt. Bij de gouvernements-kultuur verplichten arbeid en een steeds onzekere en slechts zelden aan den arbeid evenredige betaling, bij de partikuliere kultuur vrijwilligen en dadelijk betaalden arbeid. Onvoldoende bijplanting was een gevolg van het streven om de kultuur voor de dienstplichtigen minder drukkend te maken; zij had tengevolge dat in 1879—1885 bij de verplichte kultuur 60 millioen boomen meer afgeschreven dan bijgeplant werden, en dat in 1892 het verschil tusschen de sedert 1879 afgeschreven en bijgeplante boomen bijna 100 millioen had bereikt. Evenzeer is door het ouder worden van de boomen op de månåsoekå-aanplantingen en de onvoldoende vervanging van doode boomen de produktiviteit achteruitgegaan, en ook hier was onvoldoende betaling de oorzaak van het kwaad. In 1879—'83 was het gemiddelde produkt van 1000 boomen (van de verplichte en de månåsoekå-kultuur dooreengenomen) nog 4.06 pikol; in 1889—'93 was dit cijfer gedaald tot 1.80, in 1899—1902 tot 0.97. Men heeft het onrecht erkend, dat er gelegen is in het vergen van onbetaalden arbeid, daarna, in plaats van den arbeid te betalen, dien arbeid lichter gemaakt en zoodoende de kultuur laten verloopen. Toen de fout begaan was, is er van allerlei beproefd om hare gevolgen te keeren; het bijslagstelsel, strekkende om het dagloon bij de verplichte kultuur door middel van een bijslag op te voeren tot het loon, dat bij gelijken arbeid bij de vrije teelt verdiend werd, heeft niet aan

---

[1]) T. a. p. bl. 75.

de verwachting voldaan en is alleen op zeer kleine schaal in toepassing gebleven tot aanmoediging van de vrijwillige koffiekultuur. Evenmin heeft het zgn. kontrakten-stelsel voldaan, dat bestemd was om kultuurdienstplichtigen, tegen een geldelijke tegemoetkoming en vrijstelling van bijplant, te overreden een vrijwillige overeenkomst aan te gaan tot het beplanten en onderhouden van een uitgestrektheid gronds, waarvan het produkt aan den lande zou geleverd worden tegen een vastgestelden prijs.

Met de partikuliere koffie-ondernemingen op erfpachtsgronden is het beter gegaan; in aantal namen zij, na de invoering der agrarische wet in 1870, toe tot 1894 toen er 471 waren, de groote meerderheid in Kediri, Pasoeroean en de Preanger (143, 82 en 77); daarna bedroeg het aantal ondernemingen en de produktie in pikols

1900	413	335.000
1901	402	172.000
1902	383	461.000
1903	391	415.000
1904	358	215.000
1905	318	317.000

In het tijdvak 1880—'84 bedroeg de produktie in duizendtallen pikols per jaar gemiddeld 160, van 1885—'89 266, van 1890—'94 237, van 1895—'99 369 en van 1900—1904 320. Valt over de produktie en haren loop dus niet te klagen, anders is 't met de prijzen, die sedert een tiental jaren met schommelingen aan het teruglopen zijn. Bezuiniging in meer dan een opzicht is hiervan het gevolg, en vooral in het oosten van Java, waar de partikuliere koffiekultuur de grootste uitbreiding verkreeg en waar voorheen ruime loonen betaald werden, vindt de bevolking minder werk tegen lager loon. Het plukloon dat thans in den Oosthoek betaald wordt, loopt van vier tot vijf gulden.

De gewone koffie, die den latijnschen naam Coffea arabica draagt, groeit in Indië op iedere hoogte beneden de 4000 voet, het voordeeligst op 1500—300 voet; de sedert 1873 op

Java ingevoerde Liberia-koffie, Coffea liberica, gedijt het best in de lage streken. Als op de koffie-onderneming het terrein plantklaar gemaakt is, worden de schaduwboomen die de planten, uitgezonderd in zeer hooge streken, noodig hebben, in den grond gebracht, waarvoor algemeen de dadap, Erythrina hypaphorus, gebruikt wordt. Het koffiezaad, d. i. de boon in de hoornschil, laat men op de kweekbedden zich tot een plantje ontwikkelen en deze plantjes worden in het begin van den westmoeson naar den tuin en al of niet in plantkuilen met teelaarde gevuld overgebracht. Het plantsoen moet onderhouden worden, bodem en planten verzorgd, de grond zoo noodig gemest. Na 2 of 3 jaar begint de boom vruchten te dragen, maar eerst na 5 of 6 jaar heeft men een overvloedigen oogst; het rijpen der bessen vordert van 7 tot 12 maanden en na den pluk worden zij in de zon of kunstmatig gedroogd en de boonen eruit gestampt of gemalen; of men ontdoet de boonen dadelijk na den oogst van het nog versche vruchtvleesch, volgens de zoogenaamde natte bereiding.

De inlandsche manier van koffie telen is, of beter was veel eenvoudiger; gewoonlijk liet de bevolking na: het maken van kweekbedden en plantkuilen, het diep omwerken van den grond, het geregeld onderhouden der plantsoenen [1]), het aanplanten van schaduwboomen, het planten op bepaalde afstanden en het bemesten. Veelal nam zij wat opslag uit de gouvernements-terreinen en plantte dit uit op hare erven. Dat deze

---

[1]) Hoogst schadelijk voor Java- en Liberia-koffie is de Lecanium viride, een der gevaarlijkste schildluizen van Java en tropisch Azië; de Dactylopius adonidum is in de koffietuinen bekend als „de witte luis"; de Aphis coffeae als „de zwarte luis"; de rups van Agrotis segetum benadeelt de jonge koffie; de brandharen der rupsen van Parasa lepida, oelar seret, o. lintang, sangeuit, schrikken het werkvolk af van den koffiepluk; in Oost-Java is de rups van Oreta extensa, oelar djare, o. tjèlèng, een zeer schadelijke gast in de koffie; in dezelfde streek breekt de Chalcosoma Atlas met zijn groote kop- en thoraxuitsteeksels de jonge koffie-takjes af; van Lachnosterna (spec. div.) zijn zoowel de engerlingen als de kevers schadelijk (Zie Bull. Kol. Mus., N°. 15, Juni 1897).

Over de door de schimmel Hemileia vastatrix veroorzaakte koffiebladziekte schreef o. a. Dr. W. Burck in Med. 's Lands Plantentuin, IV en V (1887, '89).

kultuur zoo goed als geheel verdwenen is, zagen wij reeds.

Er zijn een aantal gewassen die de Javaan, ten behoeve zijner eigene huishouding, aanplant in boomgaarden of tuinen, ook wel groepsgewijs in de nabijheid zijner woning. Onder de nuttige boomen die daartoe behooren, verdienen wel in de eerste plaats eenige geslachten van palmen genoemd te worden. In het algemeen zijn deze prachtige gewassen der keerkringslanden wellicht nergens in zoovele soorten vertegenwoordigd en nergens van zoo groot belang voor de menschelijke samenleving als in Insulinde, en daar in de eerste plaats op het volkrijke Java. Melk en wijn, meel en groenten, vruchten en suiker, olie en geneesmiddelen, touwwerk en bindrotting, papier en pennen, en allerlei materiaal voor het bouwen van huizen en het vervaardigen van huisraad, worden den Javaan door deze in zijne bosschen en tuinen zoo rijk vertegenwoordigde plantenfamilie geleverd. Het nut van eenige der voornaamste in het wild groeiende soorten hebben wij reeds in het vierde hoofdstuk van het derde deel leeren kennen; hier moeten wij een oogenblik stilstaan bij de soorten die op Java opzettelijk worden aangeplant.

Onder deze neemt de tot de waaierpalmen behoorende klapperboom of kokospalm (Cocos nucifera) onbetwistbaar een eerste plaats in, zoowel om de veelvuldigheid van zijn nut als om de uitgebreidheid zijner kultuur. In het Maleisch heet de boom of liever de vrucht njioer, in laag Javaansch krambil; de naam, waarbij hij het meest door de Europeanen in Indië genoemd wordt, t. w. klapper, is eene verbastering van het Soendasche kalapa, dat ook gewoonlijk in de Maleische spreektaal wordt gebezigd, maar tevens, als kalåpå of klåpå uitgesproken, in het hoog Javaansch in gebruik is [1]). De boomen staan verspreid op de woonerven, of in kleine groepen om en bij de dessa's. Ofschoon met ieder jaar het aantal boomen toeneemt — in 1905 verstrekte de regeering voor den bijplant van klappers *f* 20.000 aan voorschotten — laat de

[1]) Nl. in de Vorstenlanden; in andere streken, bv. aan de noordkust, is krambil hoog- en klåpå laag-Javaansch. De jonge klapper heet in het Jav. dĕgan.

verzorging veel te wenschen over, en worden zij maar al te vaak ten prooi gelaten aan de verwoestingen die de klappertorren, kalongs, ratten en eekhorens in het plantsoen aanrichten. Ook zijn de Javanen moeilijk te bewegen om de boomen op genoegzamen afstand van elkaar te planten. De klapperboom tiert het best in de lagere streken, waar hij dagelijks geniet van den zilten waterdamp dien de zeewinden aanvoeren. Een volwassen gezonde boom, wiens rijzige stam soms twintig meters hoog wordt, levert in zulke streken gemiddeld 50 of 60 noten in het jaar. In hoogere streken wordt de produktie veel minder.

Men kent van den kokosboom een groot aantal verscheidenheden, gekenmerkt door de verschillende grootte en gedaante van den geheelen boom, of door de grootte, gedaante, kleur enz. der vrucht. Van de meer dan 20 variëteiten die in den Indischen Archipel voorkomen, worden de meeste ook op Java gevonden. Voor 't een of ander bijzonder gebruik worden nu eens de voortbrengselen van deze, dan van gene verscheidenheid verkozen. Men heeft, zij 't ook met eenige overdrijving, opgemerkt, dat de kokospalm in een eenvoudigen kinderlijken staat der maatschappij nagenoeg alle behoeften van den mensch vervullen kan. Naarmate men een boom tot verkrijging van het uit de bloemkolf bij kneuzing vloeiende sap of van de vruchten bestemt, vordert hij eene andere behandeling; want als men vruchten winnen wil, moet men het sap niet aftappen. Van dat zoete sap, aan verschillende palmsoorten eigen, vervaardigt men door indamping suiker en door verschillende andere bewerkingen palmwijn (Jav. lĕgèn, Mal. toewak en in het oosten van den Archipel sagoeweer), azijn, gist en arak. Van de vruchten der kalapa, die op iederen trap van ontwikkeling in het Javaansch andere namen dragen, omdat zij telkens weder voor een ander gebruik dienen, gaat geen enkel bestanddeel verloren. Vallen zij nog zeer onrijp af, dan worden er somwijlen geneesmiddelen uit bereid; bij meer gevorderden wasdom wordt de pit, die dan als zoete amandelen smaakt, rauw of met andere spijzen gekookt, veel

gegeten, terwijl het vocht dat zich in de inwendige holte bevindt, onder den naam van klapperwater bekend, een verfrisschenden drank oplevert. Voor de vervaardiging van klapperolie, voorheen een onmisbaar artikel in de inlandsche huishouding tot verlichting, maar thans door de petroleum grootendeels verdrongen, tot spijsbereiding en als kosmetiek, worden de kernen der geheel rijpe vrucht gekozen. Wordt deze kern geraspt, dan verkrijgt men de zoogenaamde santĕn, die de Javaan als melk en boter gebruikt. De gedroogde en in stukken gebroken kern van de volkomen rijpe noten, de koprah, is een uiterst belangrijk handelsartikel geworden als grondstof voor de kokosvetbereiding, waarvan de koprah 50 tot 60 pct. bevat; naarmate het gebruik van de olie op Java voor verlichting verminderde, is de vraag naar dit artikel in Europa, allereerst voor de zeepbereiding, toegenomen. Belangrijker nog dan deze toepassing, is tegenwoordig het gebruik van kokosvet voor de kunstboter-fabrikatie, en in onvermengden doch geheel gezuiverden staat, voor de bereiding van zg. plantenboter. In 1896 bedroeg de koprah-uitvoer uit Java en Madoera 22.000 ton en in 1906 54.000.

Uit de schaal der noten maakt men lepels, drinkbekers, inhoudsmaten, enz., en de vezelige bast wordt geplozen om ermede te kalfateren, of fakkels, touwwerk, matten, verfkwasten en dergelijke ervan te maken; het is voor de Europeesche nijverheid een grondstof van toenemende beteekenis [1]). Ook andere deelen van den boom hebben nog hun waarde, zooal niet voor de Europeesche industrie, dan toch voor de inlandsche huishouding. Uit de bloemscheeden worden kleine fakkels en scheplepels vervaardigd; de nog niet ontrolde bladknoppen worden als groente gegeten; van de nog jonge lichtgele bladeren maakt men de mandjes waarin de kĕtoepat of koepat [2]) gaar gestoomd wordt, die daarvan een aangenamen smaak ontvangt; van de oudere bladen vlecht men groote

---

[1]) Bull. Kol. Mus. n°. 1, herdruk 1901.

[2]) Zie T. v. N. I., 1868, II, 85.

manden, waarin men vruchten of andere zaken ter markt brengt, of men gebruikt ze tot dekking van huizen en prauwen en tot het vlechten van lichte beschotten; ook vormt de Javaan bij zijne feesten van groene of van geelgeworden kokosbladen festoenen en bogen, die met bloemen worden versierd; de droge bladeren kunnen met hars tot fakkels, en de stevige middenribben der bladeren tot grove bezems verwerkt worden; van de van binnen sponsachtige middennerven, gaba gaba, vlecht men horden die tot omheining dienen, en van hunne ondereinden maakt men grove zeven en geldzakken; het hout, schoon niet zeer duurzaam, wordt, behalve als brandhout, tot het bouwen van bruggen, buffelkralen, waterleidingen enz. aangewend; de uitwendige deelen van den stam leveren een goede looistof, en de samentrekkende wortel wordt wel als geneesmiddel tegen diarrheeën aangewend.

Met even fraai gevederde kruin, maar rechter en slanker dan de kokospalm, rijst naast hem in de Javaansche dorpsboschjes de pinangpalm (Areca catechu) omhoog. Ofschoon ook het hout wordt gebruikt, wordt hij voornamelijk gekweekt om de op noten gelijkende zaden, betel- of areeknooten, bij de Javanen djambé genaamd, wier gebruik bij het straks te bespreken sirih- of bétel-kauwen door den ganschen Indischen Archipel verbreid is. Van den pinangpalm met hoogen, gladden, zuilvormigen stam en wuivenden bladerendos — van éénzelfde groen als de klapperbladen — wijkt de geheel met woekerplanten bedekte, en met lange, donkerder groene, aan den onderkant zilverwitte vederbladen getooide arènpalm (Arenga saccharifera) zichtbaar af. Deze is zwaarder van stam en van bladkroon en de onderste, oudste bladeren, hangen niet, als die van den klapper, met den top omlaag. Ofschoon men deze palmen soms bij elkander vindt, is echter de arènpalm meer bijzonder te huis in de hoogere bergstreken, waar de kokos- en pinangpalmen den Javaan niet meer volgen. De groote waarde van den arènpalm ligt in het sap, waarvan men suiker maakt. De bloemspil wordt aan den boom, na verwijdering van de bloesems, met een houten hamer geklopt en aan het afge-

sneden eind wordt een bamboekoker of lodong gehangen, om het zoete sap op te vangen; uit deze lĕgèn of badèg bereidt men door koking de donkerbruine Javaansche arènsuiker, goela djawa; men laat de vloeibare massa stollen in klapperdoppen; tien van de aldus verkregen koeken, in gedroogd pisangblad verpakt, kosten van 10 tot 15 centen [1]). Andere produkten van dezen boom zijn: een vast en hard hout; eene soort van sagoe, pati arèn, die ten bedrage van 75 à 100 kilo's in den stam is bevat, doch zelden gebruikt wordt; eene zwarte vezelstof, die aan elken boom tot een gewicht van 2 à 3 kilo's tusschen den stam en de bladstelen groeit, onder den naam van doek of ĕdoek (Mal. idjoek) bekend is, en veelvuldig voor dakbedekking of tot vervaardiging van een stug, harig, maar sterk touw, het bekende gĕmoetitouw, wordt gebezigd; schrijfpennen en, echter niet op Java, blaaspijlen, uit de stevige stekels vervaardigd; de kawoel, eene zwamachtige zelfstandigheid, die op de bloemscheeden groeit en als tonder of tot het kalfateren van schepen wordt aangewend; de jonge bladeren die, met tabak, tot Javaansche sigaretten, kawoeng, gerold worden; en eindelijk eene vrucht, kolang-kaling geheeten, die, schoon zeer scherp in geheel rijpen toestand, wanneer zij, boven een vuur van droog blad, half rijp gebraden, dan geschild, gekookt, gewasschen en gekonfijt, of wel in kleine stukjes met stroop toebereid is, eene aangename spijs oplevert.

Van de ware sagoepalmen (het geslacht Metroxylon) komt vooral Metroxylon sagus op Java niet zelden voor, ofschoon er van de inzameling van het in den stam bevatte zetmeel zelden, en alleen door zeer arme lieden, eenig werk wordt gemaakt. In de Soenda-landen is deze boom onder den naam van kirai algemeen bekend (Jav. rĕsoelå of rĕmboeloeng) en hij wordt menigvuldig aangeplant in moerassige streken om den wille van de zeer deugdelijke atap, die hij oplevert, en de sterke matten, die, vooral in het regentschap Koedoes,

---

[1]) L. Th. Mayer. Een blik in het Jav. volksleven I, 254; II, 482.

uit de bladstelen vervaardigd worden. Deze kirai-aanplantingen worden in de administratieve taal, met de meer langs natuurlijken weg ontstane en voortgeplante, maar toch ook soms in bijzonderen eigendom bezeten, boschjes van den verwanten nipahpalm, onder den naam van nipahbosschen samengevat. Daar echter de kirai niet, gelijk de ware nipah, in zout water wil tieren, wordt hij, in tegenstelling met dezen, wel zoetwater-nipah genoemd. Van hoeveel belang de kiraipalm voor Java zou kunnen worden, is indertijd in het licht gesteld [1]).

Eindelijk vermelden wij nog een kleinen rotanachtigen, in zeer dichte stoelen of bossen groeienden palm, Zalacca edulis, die opzettelijk in de dorpsboschjes wordt aangeplant om het vleezig omkleedsel der zaden, dat een aangenaam rinschen smaak heeft, en bij den naam salak bekend is. In de Vorstenlanden wordt hij veel gekweekt.

Naast de palmen plaatsen wij de pisangs, ook bekend onder den Afrikaanschen naam bananen. Pisang is Maleisch en hoog Javaansch, in laag Jav. en Madoereesch heet deze plant gĕdang, in het Soendaasch tjaoe. De talrijke verscheidenheden, die in de tuinen der Javanen gekweekt worden, schijnen tot twee soorten te behooren: Musa sapientum en Musa paradisiaca; andere soorten groeien in het wild. Uit botanisch oogpunt vertoonen de „pisangboomen” veel eigenaardigs. Op den eersten aanblik hebben zij iets van palmen, doch de stam is geheel kruidachtig en bestaat slechts uit de vast om elkander gerolde bladscheeden, die uit den kruipenden wortelstok spruiten, maar eerst op eene hoogte van tien of twaalf voet in een bladsteel overgaan. Een groene en weeke stam, aan zijn lager deel met de verdorde en gescheurde overblijfselen der oude bladeren behangen; aan den top des stams steeds een kroon van eenige bladeren, die van zes tot zeven voet lang en een paar voet breed zijn. Zij blijven een korten tijd gaaf, maar worden spoedig door regen, wind en insekten tusschen de zijnerven onregelmatig ingescheurd, voor de plant een

---

[1]) R. H. C. Scheffer en K. F. Holle, Een sagoboom op Java. Samarang, 1873.

voordeel, naar men wil, in verband met de geweldige tropische regens [1]); en tusschen die bladeren afhangende bloemknoppen, zoo groot als een struisei en uit een gesloten massa van donker-paarse schubben bestaande, — ziedaar in groote trekken het beeld van dezen „boom". Naarmate de schubben zich openen en ombuigen, komen telkens trossen gele bloemen te voorschijn, die zich zetten tot langwerpige vruchten, naar de verscheidenheid der soorten even verschillend in gedaante, grootte en kleur als onze peren of pruimen, en bij de gekweekte pisangs doorgaans zonder zaad. De produkten van de pisangs zijn: een plantaardige was, die bij de wilde soort, pisang kole, vooral gemeen in Tjilatjap en Koeningan, van de onderzijde der bladeren wordt geschrapt; een sterke vezelstof, koffo of Manila-hennip, die door de stammen wordt geleverd, en wel voornamelijk aan de wilde soort (Musa mindanensis) der Filippijnsche eilanden, van Sangi en Talaut, Halmaheira en Celebes waarde geeft [2]), maar ook in de andere soorten niet geheel ontbreekt; eindelijk en vooral de voedzame en smakelijke vruchten, wier wit, melig vleesch zoowel rauw als op verschillende wijzen bereid door de Javanen, en ook door de Europeesche bewoners van Java, met graagte gegeten wordt, en zelfs in sommige tropische landen het hoofdvoedsel der bevolking uitmaakt.

Vluchtiger zullen wij eenige andere kultuurgewassen vermelden, die in verschillende behoeften der huishouding voorzien. De harde pitten van den kĕmiri-boom (Aleurites moluccana (Soend. moentjang) worden gegeten en bij de dobbelspelen gebruikt; vroeger werd de daaruit geperste olie als lampolie gebrand. De zeer olierijke, zoetsmakende kernen van den kĕnari-boom (Canarium commune), die veel langs de wegen en in tuinen geplant wordt, worden eveneens gegeten, zoomede de wel als Indische amandelen aangeduide zaden van den grootbladigen en breedgekruinden katapang-boom (Terminalia

---

1) Dr. Costerus in Eigen Haard, 18 Maart 1899.

2) Volgens Van Eeden is de boom op Java bekend onder den naam gĕdang sĕpet. Zie Bull. Kol. Mus. no. 10, Maart 1895, herdr. 1901.

catappa), die in de tuinen voorkomt in eenige verscheidenheden, katapang gĕdé, met groote roode vruchten, katapang beureum (Soend.), met kleinere roode vruchten en katapang bodas (Soend.), met kleine groengele vruchten. Uit de vruchten van den tangkalak (Lepidadenia Wightiana) verkrijgt men een vet, dat spoedig zoo hard wordt als was en tot vervaardiging van kaarsen wordt aangewend. Van het saponine houdende vruchtvleesch van den lĕrak-, lirak- (Jav.) of rĕrek- (Soend.) boom (Sapindus rarak) bedient men zich als van zeep om te wasschen. De klimplanten van het geslacht Gnetum (Gnetum gnemon, funiculare, edule), bij de Javanen do, bij de Soendanezen tangkil genaamd, worden aangekweekt om den vezeligen bast, waaruit touw, sowatouw, voor het breien van netten kan geslagen worden, voorts om de eetbare knoflookachtige vruchtjes en de als groente dienende jonge bladeren. Van meer belang is echter de vezel van eene heesterachtige netelplant, de Boehmeria tenacissima, die het zoogenaamde rami-vlas levert. De vezel is eerst in lateren tijd in de Europeesche industrie ingevoerd en munt uit door sterkte; maar de bewerking der stengels, die voortreffelijk gelukt zooals zij in 't klein door de inlanders geschiedt, leverde tot dusver in 't groot bezwaren op die men nog niet is te boven gekomen [1]). De Javanen maken er touw en geweven stoffen van en gebruiken de rami bij voorkeur voor het breien hunner vischnetten. De lange doosvruchten, die aan de horizontaal uitgestrekte en kransvormig boven elkander groeiende takken van den randoe-boom (Eriodendron anfractuosum) hangen, leveren de kapok, eene wollige zelfstandigheid, door den korten stapel ongeschikt om te spinnen, maar door hare veerkracht veelvuldig gebruikt tot het vullen van kussens en bultzakken. De kapok is een belangrijk handelsartikel, dat in 't groot wordt uitgevoerd; uit de zaden perst men (evenals uit katoen) vette olie. Een geheel ander produkt is de laboe of fleschkalabas (Lagenaria vulgaris), wier peervormige vruchten, waarvan de gedoogde schaal in hard-

---

1) Zie het art. Rameh in de Encycl. v. N. I.

heid hout evenaart, uitmuntenden dienst bewijzen als waterkruiken. Onder de boomen die in het gebergte worden aangeplant, omdat zij toespijs of kruiderij bij den rijstschotel leveren, verdient Parkia Roxburghii vermelding, die om zijn fijngevind loof tot de fraaiste boomen mag gerekend worden; hij levert de pĕté, eene peulvrucht die zeer sterken knoflookachtigen reuk heeft (vandaar bij de Europeanen: stinkboontjes), en bij den Soendanees zoo geliefd is, dat de boom zeker zelden in de dorpsboschjes gemist wordt. De Pithecolobium lobatum heeft eveneens stinkende peulvruchten, door de Javanen en Soendaneezen djèngkol genoemd; de jonge bladeren zijn kenbaar aan hunne paars-roode kleur. Bij de Javanen in Midden-Java, voornamelijk bij de hoogeren, zijn de pĕté en de djèngkol weinig geacht. In Oost-Java komen deze boomen niet voor; in de Preanger en de Soenda-landen daarentegen is 't gebruik van pĕté en djèngkol zeer algemeen, ook bij voorname personen. Voorts kweekt de Javaan als kruiderij de katoembar, de aromatische vruchtjes van de koriander (Coriandrum sativum). Zelden ook mist men op zijn erf den kélor-boom (Moringa pterygosperma). De onrijpe peulen, klèntang, worden door lieden van allerlei stand als groente gegeten, en de wortelschors, die in reuk en smaak met onzen mierikswortel overeenkomt, wordt als een specerij bij vleesch en visch gevoegd. Evenwel bezit de boom op zichzelf voor den Javaan niet veel waarde, want de bereiding van de behen-olie, die elders uit zijne zaden getrokken wordt, schijnt niet bij hem in gebruik te zijn. Maar de gemakkelijk door stekken voortgeplante en zich snel ontwikkelende boom is voor den Javaan de meest geschikte, om door zijnen stam tot steun te strekken voor de klimmende Piper betle, die hem de bekende, onmisbare sirih (sirih Mal.; soeroeh ng.; sĕdah kr.; sèrè Mad.; seureuh Soend.) levert, in Europa beter bij den uit het Tamiel stammenden naam betel bekend. Het blad is zeer sterk aromatisch, bij de siriboa of roode sirih (sirih beureum der Soendaneezen) nog scherper dan bij de witte sirih (sirih bodas). Dit blad of jonge exemplaren van de vrucht, zijn met de reeds

genoemde palmzaden, bételnoot of areeknoot, de hoofdbestanddeelen van de sirihpruim. In het huishoudelijk leven der inlandsche bevolking van Nederl. Indië vervult de sirihpruim een groote rol; het aanbieden daarvan gaat aan iedere beraadslaging vooraf, en het aanbieden en aannemen beduidt vrede en vriendschap [1]). Buiten dit ceremonieele sirihpruimen, vindt men de gewoonte iets meer bij vrouwen dan bij mannen, althans in de gouvernements-landen. Het gerei, dat bij het sirihpruimen behoort, beschreven wij reeds vroeger (bl. 338). Om de sirih- of bételpruim te maken worden een of twee sirihbladeren genomen, die men op de knie afveegt, waarvan men de punten afbreekt en die men vervolgens bestrijkt met een weinig kalk van den gemalen kalksteen [2]) of van schelpen gebrande fijne kalk; dan breekt men een stukje van een schijfje gambir en knijpt met den pinang-kraker een stukje pinangnoot af, en beide ingrediënten worden dan in het blad gewikkeld, dat dichtgevouwen, in den mond gestoken en gekauwd wordt. Terwijl de gebruikers de pruim in den mond hebben, steken zij een weinig gekorven tabak tusschen lippen en tanden en brengen die, om te kunnen spreken, tusschen de lippen en het tandvleesch. Een pruim duurt een goed kwartier, vandaar dat dit tijdsverloop in het Javaansch sapanginang heet, d. i. de duur van een sirihpruim.

Om den adem welriekend te maken, kauwen de inlanders dikwijls, met de bétel, de aromatische zaden van de kardamom (Amomum cardamomum), waarom ook deze plant, in 't Javaansch kapoelågå, in 't Soendaasch kapol geheeten, dikwijls wordt aangekweekt.

Onder de groenten, met een algemeenen naam sajoer of djangan genoemd, rangschikt men, behalve de reeds bij de

---

[1]) Zie de artikelen Pinang en Sirih in Enc. v. N. I.; en Bijdragen tot de kennis van het gebruik van sirih in Nederl. Indië (Bull. no. 32 van het Kol. Mus. te Haarlem, 1905). Op pl. 3 bij het opstel van Prof. Hartwich behoort „das vasenförmige Gefäss für die Betelblätter" in hellende richting te liggen, niet te staan; zie de afb. in Bezemer, Door Ned. Indië, 1907, bl. 284.

[2]) In geheel Oost-Java levert de kalksteen de kalk voor het nginangen.

opsomming der pålåwidjå genoemde, de bajĕm of sènggang (Amarantus oleraceus), die met onze spinazie kan vergeleken worden; voorts de bladeren of andere deelen van onderscheidene boomachtige gewassen, zooals de groote witte bloemen, zoowel als de bladeren en peulen, van den toeri-boom (Agati grandiflora), en vooral de jonge spruiten, rĕboeng, van vele soorten van het bamboe-riet (Bambusa spec.). Dit laatste even fraaie als nuttige gewas heet in het laag Jav. pring, in het hoog Jav. dĕling maar ook bamboe, in het Soend. awi, in het Mal. boeloeh; de naam waaronder het bij de Europeanen bekend is, stamt uit Malabar. Zijn veelvuldig gebruik voor bouwmateriaal, huisraad en omtuining der kampongs leerden wij reeds kennen.

Onder de vruchten [1]) die thans algemeen door de Javanen gekweekt worden, zijn onderscheidene soorten uit Amerika afkomstig en door de Europeanen naar het Oosten overgebracht. Dit geldt in de eerste plaats van de in vele verscheidenheden voorkomende ananassen (Ananassa sativa), wier naam zelf Amerikaansch is en in het Jav. en Mal. nanas den oorspronkelijken vorm heeft bewaard. De Javaan gebruikt de verwilderde ananasplanten tot omheining van kleine tuinen of afschutting van gedeelten van grootere, en kweekt de plant zelfs hier en daar in het veld. Andere vruchten van Amerikaanschen oorsprong zijn de djamboe monjet (Mal.) of dj. mété (Jav.) (Anacardium occidentale), waarvan men, behalve de oliehoudende kernen, ook de peervormige, vleezige en saprijke vruchtstelen eet, en eene gom wint, die, in water opgelost, eene goede lijm levert; de djamboe wĕlanda of advokaatvrucht (Persea gratissima), die naar noten smaakt; de djamboe klètoek of kloetoek (Jav.) of goeaveboom (Psidium guajava), die, gekweekt en verwilderd, in vele verscheidenheden, deels met peer-, deels met appelvormige vruchten voorkomt, en de goeave-gelei oplevert; de papaja- of meloenboom (Carica

[1]) Eene uitvoerige en voor de praktijk geschreven Handleiding voor de fruitteelt in Ned. Oost-Indië verscheen als Bull. n⁰. 37 van het Kol. Museum te Haarlem, Oktober 1907.

papaya), door de Javanen van Tjeribon katès, in de Vorstenlanden kĕtèlå gantoeng, in Banjoemas gandoel genoemd, waarvan de groote, langwerpige, op meloenen gelijkende en als deze smakende vruchten in rijpen toestand rauw, en onrijp gestoofd of ingemaakt gegeten worden; de naam papaja stamt uit West-Indië; de sawo manila, såwå (Jav.), de sapodilla van West-Indië, Sapota achras, een vrucht, die bij Europeanen en voorname inlanders zeer geliefd is en in smaak eenigszins op een juttepeer gelijkt; en eindelijk de Anona's, onderscheiden in de sirikaja (Anona squamosa), de boeah nona, Jav. mĕlowå, mĕnowå of moelwå (Anona reticulata) en de nangka wĕlanda of zuurzak (Anona muricata), allen om strijd om haar verfrisschend vleesch gezocht [1]).

De meest belangrijke inheemsche of uit meer nabijgelegen landen ingevoerde vruchtboomen van Java zullen wij, om het overzicht gemakkelijk te maken, rangschikken naar de botanische geslachten waartoe zij behooren.

Cynometra. De nam-nam (C. cauliflora), waarvan de zonderlinge halvemaanvormige vrucht uit knobbels op den stam voortkomt en rauw en toebereid wordt gegeten.

Dialium. De krandji, ook wel asĕm tjina (D. indum) of tamarinde-pruim, die een aangenaam zuur heeft, overeenkomende met dat der tamarinde, maar zachter; zij wast aan een hoogen boom, die een sterk hout oplevert, dat voor waterraderen gebruikt wordt.

Tamarindus. De wit asĕm of zuurboom (Tamarindus indica) geeft met zijn dicht en fijn gebladerte een heerlijke schaduw en vormt bekoorlijke lanen. Van het harde hout maakt men kris-scheeden en karren-assen. De rinsche peulvruchten,

---

1) De Engelschen in West-Indië noemen de Anona muricata soursop; Valentijn schrijft soorsak en Rumphius soorzak. Hieruit mag men opmaken, dat in den naam zuurzak iets anders schuilt dan men oppervlakkig vermoeden zou. Valentijn, Rumphius en waarschijnlijk anderen vóór hen, hebben dien naam soorsak op de echte Oost-Indische nangka (Artocarpus integrifolia) overgedragen en daardoor een lastige verwarring gesticht. Zie P. J. Veth, Uit Oost en West, bl. 229.

die veel worden gedroogd of tot stroop bereid, en in dien toestand ook bij ons algemeen bekend zijn, nemen in de Javaansche keuken de plaats onzer citroenen in, terwijl men, bij gebrek aan vruchten, tot hetzelfde einde ook wel de bladeren gebruikt.

Jambosa. De djamboe's leveren appel- of peervormige, saprijke, maar veelal flauw-zoete en geurlooze vruchten, in onderscheidene soorten. De meest bekende zijn: de djamboe ajer of water-djamboe (Jambosa aquea), de meest gewone, ook in 't wild groeiende en minst geachte soort, hard en glimmend, zuurachtig en verkoelend van vleesch, bij den verkoop op de passars veelal op bamboestokjes gesnoerd; de djamboe ajĕr mawar of rozenwater-djamboe (in de Vorstenlanden dj. aroem d. i. de welriekende) (Jambosa vulgaris), door den rozengeur harer ronde vruchten gekenmerkt, maar vrijwel smakeloos; de djamboe bol, Jav. dj. darsånå (Jambosa domestica), met groote geurige vruchten, in talrijke verscheidenheden gekweekt; de djamboe Semarang, aldus geheeten omdat zij op die plaats veel ter markt komt, Jav. klampak (Jambosa alba), met even talrijke verscheidenheden, enz.

Punica. De voorname vertegenwoordiger van dit geslacht, de bekende granaatappel (P. granatum), wordt ook op Java, waar hij dalima heet en het gansche jaar bloeit, overal in de tuinen gevonden. Men gebruikt de vruchtschil bij het zwartmaken der tanden, sisig (bl. 361).

Zizyphus. De widara of bidara (Z. jujuba) behoort om de smakelijke vrucht tot de kultuurboomen; deze zijn bijzonder in aanzien bij de Chineezen, die een aantal variëteiten onderscheiden.

Inocarpus. De gajam of gajang (I. edulis) is een vrij groote, zware boom, met welriekende bloesems, en wordt aangekweekt om de vruchten, die, op de manier onzer kastanjes, alleen gekookt of geroost worden gegeten, en dan een zeer goed voedsel zijn.

Stelechocarpus. Den boerahol, meer bekend onder den Jav. naam kĕpĕl (St. burahol) hebben wij reeds onder de woud-

boomen aangetroffen [1]), maar hij mag ook onder de gekweekte niet worden voorbijgegaan; men vindt hem veelal in de Vorstenlanden, vooral op de erven van vorsten en aanzienlijken.

Pangium. De poetjoeng of pangei (P. edule) is een boom die aan den voet van 't gebergte groeit maar nog ter hoogte van 3000 voet kan worden aangeplant; het vergiftig beginsel, blauwzuur of cyaanwaterstof, moet uit de vrucht, kloewĕk, door haar weken lang in den grond te begraven en door koking verwijderd worden, eer zij bij de rijsttafel kan dienen.

Averrhoa. De Maleiers onderscheiden blimbing (balimbing) manis of zoete en bl. asam of zure blimbing. De eerste wordt voor de botanische soort A. carambola, de tweede voor A. bilimbi gehouden. Doch volgens Rumphius behoort zoowel de zoete als de zure blimbing tot A. carambola; laatstgenoemde heet ook bl. bĕsi of bl. kĕris, omdat men met het zure sap het ijzer der krissen schoonmaakt; zij heet in het Maleisch bl. boeloeh (Jav. bl. woeloeh). De zoete blimbing, die rauw als fruit wordt gegeten, is de meest gezochte; de beste soort komt uit Demak.

Durio. De doerèn of doerian (D. zibethinus) behoort tot de meest bekende en merkwaardige Javaansche vruchten. De inlanders zijn er verzot op, en ook onder de Indo-europeanen vindt het roomachtige vleesch, dat met een vettige gekruide vlade kan vergeleken worden, vurige bewonderaars [2]), ofschoon anderen nooit den afkeer kunnen overwinnen, dien de overweldigende knoflookachtige reuk hun inboezemt.

Artocarpus. Tot dit geslacht behooren onderscheidene Javaansche vruchten. Vooral komen in aanmerking de kaloewih (A. incisa) en de soekoen (A. laevis), nauw verwante soorten van den bekenden broodboom der Zuidzee-eilanden, welke groote ronde vruchten de Javanen onrijp als groente koken; de nangka (A. integrifolia) [3]) en de tjampĕdak (A. polyphema), kolossale vruchten, wier zaden, gebraden zijnde, op kastanjes

---

[1]) Dl. III, bl. 193.

[2]) Zie Wallace, Insulinde. I. 126.

[3]) Zie de noot op bl. 545.

gelijken, en wier vleesch, schoon sterk van reuk en smaak voor wie er niet aan gewoon zijn, toch ook vele Europeanen leeren waardeeren. De Engelschen noemen deze vruchten jack-fruit, de Franschen den boom jacquier, en ook bij oude Nederlandsche schrijvers komen de vruchten onder den naam jakka voor, die van Malabaarschen oorsprong is; vaak worden zij, nog aan den boom hangende, door omhulsels van palmblad beschermd tegen de kalongs [1]). De tërëp (A. elastica) heeft eene soortgelijke vrucht, maar van minder hoedanigheid, wier taai en kleverig sap als vogellijm wordt gebruikt.

Cicca. De tjërmé (C. nodiflora) is een kleine, geelachtige, plat-ronde, geribde vrucht, van aangenaam zuurachtigen smaak, die veelal gekonfijt wordt.

Antidesma. De boeni of (Jav.) woeni (A. bunius) wordt aangeplant om de zure vruchtjes, die men gewoonlijk op jenever laat trekken.

Garcinia. De manggis of manggistan (G. mangostana) is onder de Indische vruchten doorgaans het meest bij de Europeanen geliefd. In de roode, dikke schil schuilt een vleezig sneeuwwit vruchtvleesch, dat zeer saprijk, en aangenaam zoet van smaak is.

Citrus. Onder den naam djëroek vat de Javaan de verschillende soorten van oranjeappels en citroenen samen, die in velerlei verscheidenheden door hem gekweekt worden. Omtrent de vraag wat als variëteiten en wat als soorten te beschouwen zijn, loopen de meeningen der botanici nogal uiteen; daarom waarborgt het gebruik van latijnsche benamingen niet voor verwarring. Wij volgen hier eene huiselijke onderscheiding in zure en zoete, groote en kleine. Van de zure soorten zijn de Javaansche namen dj. pëtjël of nipis (Citrus limonellus) voor de kleine, dj. boeton voor de grootere, en dj. kalès voor de grootste; van de zoete soorten dj. bali, dj. goeloeng en dj. matjan (C. decumana); dit zijn de grootste

---

[1]) Jean Massart, Un botaniste en Malaisie (Bull. soc. roy. de bot. de Belgique, XXXIV, 1895, 191).

soorten, bij de Europeanen bekend onder den naam pompelmoes; zij worden in Midden-Java veel gekweekt, en zijn de groote, zoete, zeer sappige witvleezige verscheidenheid van de Bataviasche roodvleezige pompelmoes, dj. bĕsar of Batawi; voorts van de kleinere soorten: dj. lĕgi, manis, lawé of patjitan, dj. kĕprok (C. aurantium), dj. wĕdoes, en dj. koewik; en eindelijk als geurigste soorten: dj. poeroet, dj. sĕngir, dj. karangèan of kingkit, en dj. randam [1]).

Lansium. Mal. langsat, (L. domesticum) is een kleine ronde vrucht; de doekoe is een zoete verscheidenheid, de langsĕp eene zure; eene nog zuurdere heet kokosan. Bij alle soorten dezer vrucht moet men zich hoeden de pitten stuk te bijten, daar deze zoo bitter als gal zijn.

Nephelium. De ramboetan (N. lappaceum) is mede eene in vele verscheidenheden gekweekte vrucht, met geleiachtig, doorschijnend vleesch, die haren naam ontleent aan de doorns waarmede zij bezet is, en die soms het voorkomen hebben van grove haren, ramboet. De Soendasche naam is toendoen. Te Batavia is eene naverwante soort, kapoelasan (N. mutabile), bekend zonder doorns.

Mangifera. Tot dit geslacht behooren de mangga (M. indica), eene der lekkerste Javaansche vruchten (Jav. pĕlĕm), door kultuur of wellicht door kruising met verwante soorten eindeloos variëerend; vooral die van den Oosthoek, de golèk, de santok, de madoe en de krasak, zijn voortreffelijk; de kwèni (M. foetida), is om haren sterken terpentijnachtigen reuk weinig in tel; de pakèl staat nog beneden deze, maar wordt tot moes bereid.

Bouea. De jonge vruchten van de gandaria, B. macrophylla, worden in zout gelegd en aldus als toespijs gebruikt; ook versch en als gelei zijn zij smakelijk. Het hout van dezen boom, die vooral in West-Java voorkomt, is geschikt voor gereedschap.

---

[1]) Deze verdeeling is van den regent van Brebes, in Tijdschr. Aard. Gen. Bijbl. III. Aanteekeningen bl. 15.

Nevens akkers en tuinen leveren ook de bosschen middelen van bestaan voor den Javaan, en zoowel voor het gezeten als inzonderheid voor het zwervend deel der bevolking is de inzameling van boschprodukten: timmer- en brandhout, bamboe en rotan, wilde vruchten en groenten, harsen en gommen, verf- en reukstoffen, geneeskrachtige kruiden enz., een belangrijk bedrijf. De belangrijkste dier produkten hebben wij in het hoofdstuk over de plantbekleeding leeren kennen.

Na den val van de O. I. Compagnie zijn de bosschen op Java en Madoera, behalve die van de Vorstenlanden, staatsdomein geworden. Het recht der bevolking om in die bosschen haar vee te weiden, produkten te verzamelen en hout te halen voor huisbouw en voor gereedschap bleef, ook nadat het gouvernement „adil" geworden was, onaangetast. Dat de blandongdiensten in 1865 afgeschaft werden, en wat daaraan voorafging, vermeldden wij vroeger [1]. De bevolking verleent thans hare diensten aan de exploitatie der wouden in vrijen, betaalden arbeid. Het tegenwoordig vigeerende reglement, dat de verhouding van den inlander tot het bosch regelt is van 1897 (Ind. St. 61). De hoofden van gewestelijk bestuur zijn thans namelijk bevoegd om, bij gebleken noodzakelijkheid, djatibosschen of gedeelten daarvan aan te wijzen, waarin de inlandsche bevolking van bepaalde dessa's kosteloos brandhout en hout voor landbouwgereedschappen en voor het maken van omheiningen mag kappen. In de in stand te houden wildbosschen mag de bevolking zonder vergunning te behoeven of vergoeding verschuldigd te zijn, dood, omverliggend hout verzamelen voor hetzelfde doeleinde. Het voor den een of anderen tak van nijverheid benoodigde hout mag tegen betaling eener retributie gekapt worden.

De bosschen-exploitatie is gedeeltelijk in partikuliere handen, voor een ander deel in handen van den Staat; de boschkultuur wordt, wat de djati betreft, uitsluitend door den Staat gedreven. Aan loon in het geheele boschbedrijf ontvangt de

---

[1]) Dl. II, bl. 286, 328, 340, 428.

inlandsche bevolking jaarlijks een op $1^1/_2$ tot 2 millioen te schatten bedrag [1]). Dat dit bedrijf haar niet uitsluitend voordeel geeft, is in den laatsten tijd meermalen beweerd [2]).

Wij wenden ons thans tot de middelen van levensonderhoud of bevrediging van behoeften die het dierenrijk aan den Javaan verschaft. Tot de kleine industrieën waartoe de lagere diersoorten aanleiding geven, behoort de bijenteelt. De Javanen, die de bijen en wespen in 't algemeen tawon noemen, onderscheiden volgens den rijksbestierder van Soerakarta [3]) elf soorten; van de echte bijen schijnen vooral de tawon glodog of de korfbij (Apis indica) en de tawon dowan (A. dorsata) honig te leveren, die voor inzameling geschikt is. Overal vindt men, op schaduwrijke plaatsen, in groote boomen of op de daken der huizen, hare kunstig gebouwde nesten, en overal worden die, voor zoover zij eenigen honig bevatten, door de inlanders gretig opgespoord. In alle drie de groote deelen, waarin men Java splitst, bestaat eene ruwe bijenkultuur; die uit de Preanger wordt ons als volgt beschreven [4]); de korven, in de landstaal paroengpoeng geheeten, bestaan uit een rond stuk hout, onverschillig van welke houtsoort, $1\frac{1}{2}$ à 2 voet lang en $\frac{1}{2}$ à 1 voet dik. Dit wordt over de geheele lengte in twee gelijke deelen gekloofd en daarna uitgehold, waarna de beide stukken weer aan elkander bevestigd worden. De openingen aan beide zijden worden met een plankje gesloten, maar aan eene der zijden wordt daarin een gat gemaakt, dat de bijen doorlaat. Zulk een paroengpoeng wordt ledig in de bosschen opgehangen, en zoodra het blijkt, dat een bijenzwerm behoorlijk zich erin genesteld heeft, des avonds naar de kampong overgebracht, en tegen den pagger achter de woning of onder het afdak opgehangen. Wanneer men de bijen genoegzame rust laat en de raten

---

1) Van Deventer, Overzicht, 87.

2) J. Homan van der Heide, Econ. studiën en critieken, Bat. 's Grav. 1901, bl. 213 en 390.

3) Catal. Kol. Tent. 1883, groep II, kl. 10, n°. 87.

4) Tijdschr. v. nijv. en landb. in N. I., X, 262.

met beleid, niet te dikwijls en nooit geheel, uit de paroengpoengs neemt, kan men die korven jaren lang aanhouden, terwijl zij in het tegenovergesteld geval doorgaans spoedig verlaten worden. De bijenhouders gebruiken den honig en de was soms geheel, en schier altijd ten deele, voor eigen behoefte, maar meestal worden zij ook gedeeltelijk in den handel gebracht. Een paroengpoeng kan in een jaar 12 met honig gevulde raten leveren, die à 10 cents het stuk worden verkocht. Zeven uitgeperste raten leveren een flesch zuiveren honig, die op een gulden geschat wordt. De was, die deels uit de nog ledige, deels uit de met honig gevulde raten bereid wordt, en in het eerste geval wit, in het tweede geval geel van kleur is, wordt gewoonlijk bij kleine stukjes in de warongs verkocht, en op eene waarde van ruim 80 cents per kati geschat.

Reeds in 1862 werd de aandacht der Indische regeering gevestigd op de voordeelen die een rationeele bijenteelt in Oost-Indië zou opleveren. Een in 1877 uit Europa naar den kultuurtuin te Tjikeumeuh overgebrachte bezending bijen, had onderweg veel te lijden; het volgend jaar waren ze allemaal dood. Vier jaar later werden proeven genomen met bijen uit Cyprus en werd getracht de Oost-Indische bijen te beschaven. Maar de Europeesche bijen stierven, en de Indische vlogen met gansche zwermen weg. Van kultuur willen de Javaansche bijen dus blijkbaar niets weten [1]).

Van de Chineesche Sericaria (Bombyx) mori hebben wij in het voorgaande deel, bij de bespreking der vlinders, gerept (bl. 240). De eigenlijke zijderups is op Java niet inheemsch, maar zij wil er wel tieren, zooals ook de moerbeziënboom er wel groeien wil; de proefnemingen onder Zwaardecroon begonnen en onder zijn opvolger De Haan voortgezet, heb-

---

[1]) Zie T. Bat. Gen. dl. 25, 1879, 259, over het ngantjĕr (bijenvolgen). — Ind. Gids 1889, II, 1643 v. — Bijdr. t. d. kennis v. Midden-Sumatra, Fauna II, 1892, Hym. en Hem. bl. 17. — Tijdschr. B. B. dl. 9, 1894, bl. 756; dl. 14, 1897, bl. 203 — Kol. Weekblad, 19 Sept. 1902. — T. v. nijv. en landb. in N. I., dl. 65, 1902, bl. 366 en dl. 67, 1903, bl. 153 en 394.

ben echter geleerd, dat de moeite en kosten van deze kultuur nooit door de voordeelen zouden opgewogen worden; zij werd dus opgegeven, later herhaaldelijk hervat, maar evenzeer zonder goed gevolg. Dertien jaar geleden is een Chineesch landheer in Tanggeran in de sawah's een groote aanplant van moerbeistruiken begonnen; de zijderups die er geteeld wordt, is een kruising van de wilde Chineesche met de geteelde Japansche soort. In 1903 werd $3\frac{1}{2}$ pikol zijde gewonnen, thans bedraagt de opbrengst jaarlijks twaalf pikol. De in de tropen spoedig optredende zijderupsziekten zijn tot dusver gebleken een lastig en moeilijk te bestrijden plaag van deze kultuur te zijn [1]).

Van een schildluis hebben wij in het vorige deel (bl. 233) gesproken, die van eenig gewicht is voor de nijverheid. De wijfjes van dit insekt, Coccus lacca, zetten zich na de bevruchting in groot aantal vast aan de takken van vijge- en andere boomen en scheiden daar eene roode massa uit, die het insekt allengs geheel omhult en ook de takken met een dikke harslaag bedekt. Deze is de zoogenaamde gomhars of gummi lacca die van 5 tot 10°/₀ eener roode kleurstof bevat, aan de cochenille verwant. Deze kleurstof, van de hars afgezonderd, levert de schoone roode verf, die uit Engelsch Indië onder den naam van lac lac bekend is, terwijl de van de kleurstof beroofde hars als schellak in den handel komt. In Hindostan en Siam wordt uit dien hoofde het insekt kunstmatig gekweekt en veel zorg aan de zuivering zijner voortbrengselen besteed; op Java, in welks bosschen het insekt zeer menigvuldig voorkomt, is het gebruik der verfstof niet onbekend [2]), maar de hars, die men ervan verkrijgt, is, wegens hare onzuiverheid en slechte bereiding, van geringere waarde. De Javaan schrapt de insekten met de hen omgevende stof van de takken en verzamelt ze in dunne bamboe's, die boven het vuur sterk verhit worden. De massa smelt daardoor samen tot pijpen, die

[1]) Zie Encycl. v. N. I. i. v. Zijde; en T. v. nijv. en landb. in N. I., dl. 68, 1904, bl. 79.

[2]) T. Binn. Best. XXII, 1902, 353.

onder den naam van gala-gala in den handel komen. De dus verkregen zwarte schellak wordt òf als zegellak gebezigd òf gebruikt om kapmessen en dergelijke in hunne heften te bevestigen. Het is opmerkelijk dat de Nederlandsche regeering het verwante in Amerika thuisbehoorende cochenille-insekt (Coccus cacti), met de nopalplant, een soort kaktus waarop het leeft, met groote moeite en kosten uit Cadix naar Java heeft doen overbrengen, maar nooit eenige poging schijnt te hebben gedaan om het op Java inheemsche, maar nauw opgemerkte produkt van den Coccus lacca te veredelen.

Onder Du Bus is op Java de teelt van het cochenille-schildluisje beproefd, en het gouvernements-landbouw-etablissement te Krawang en enkele partikuliere landerijen leverden oogsten van duizenden kilo's. Echter geene voordeelen, zoodat in 1865 opgeheven werd de gouvernements-kultuur, gevolgd door de partikuliere ondernemingen [1]).

Weinig inlanders slechts vinden in de jacht een middel van bestaan, welk een geschikt en rijk bevolkt jachtveld Java ook is. De jacht is volkomen vrij, een jachtwet bestaat voor Indië niet en een ieder kan jagen, waar en met het jachttuig dat hem het geschiktst vóórkomt. De adat bepaalt welk gedeelte van den buit den hoofden toekomt, welk deel aan den eigenaar van den grond waarop het wild is vermeesterd, hoe de verdeeling onder de jagers moet geschieden; gezwegen van het deel dat den niet veel eischenden boschgeest toekomt, een puntje van de tong of een stukje van het oor.

De Javaan jaagt om zich vleesch te verschaffen of uit zelfbehoud, omdat zijn vee en zijn velden te lijden hebben van de dieren die er hun maal komen zoeken; en zelfs in dit laatste geval kost het een taai geduld en veel overredingskracht om hem over te halen tot een afdoende jacht. Hier dient echter in het oog gehouden te worden, dat men in Midden-Java niet spoedig ertoe overgaat een tijger te dooden, omdat, blijkens de ondervinding, een toeneming van het aantal zeer

---

[1]) Zie dl. II, 428.

schadelijke wilde varkens, met de vermindering van het aantal tijgers verband houdt. Jagers in hun hart zijn de Javanen niet, noch beoefenen zij de jacht als sportvermaak: liever, als 't kan, loopen zij het dier uit den weg, dan dat zij het opzoeken; netten, vallen en strikken zetten en dan stilletjes heengaan, ligt meer in hun aard dan met het geweer in de hand het dier volgen en bekruipen. Toch ging men vroeger ter jacht op een manier, die den echten jagersman moest behagen; van de hertenjachten in de Preanger, die, naar sommigen beweren, nog steeds, zij het zeldzamer, gehouden worden, spraken wij reeds in een vorig deel (bl. 291); en hoe men in de djati-bosschen van Rembang bij den aanvang van den westmoeson de bantèngs jaagt, heeft Te Mechelen ons beschreven in een lang maar levendig verhaal [1]). Voor zulk een jacht bezit de Javaan vele deugden; hij is geduldig en sober, weet zich wel te oriënteeren, heeft een wonderbaren speurzin. Vooral op de standjacht blinkt de Javaan die jaagt uit; veilig in een boom gezeten, heeft hij niets te doen dan kalm afwachten en zich stilhouden, totdat het hert of de kidang onder schot en dus heel dichtbij is, want een goed schutter is de Javaan zelden. Een eigenaardige manier van jagen is, of was, het gĕrit, letterlijk het knarsen der wielen; het best jaagt men met een Japarasche kar, waarvan de houten assen afschuwelijk piepen; men rijdt daarmede het bosch in, liefst zonder voor iets uit te wijken, tot in de diepste wildernis. De dieren des wouds, nieuwsgierig naar de herkomst van het zonderlinge geluid, komen op de kar af en onder het bereik van des schutters voorvaderlijken tromplader. De Javaansche jager schiet zelden op vliegend wild, want daarvoor is de hagel hem te duur; den kogel maakt hijzelf [2]). Van het geschoten dier heeft hij maar weinig in verschen toestand voor zichzelf noodig; het grootste deel wordt verkocht of gedroogd. Maar de voorschriften van den Islam omtrent de reine, d. i. ter

---

[1]) Eenige dagen het dessaleven meêgeleefd (T. Bat. Gen. dl. 25, bl. 165, 256).
[2]) G. Stoll. De Javaan op jacht (De Locomotief, 28 Dec. 1900).

spijs geschikte dieren, die zeer met de Mozaïsche overeenkomen, en in sommige gevallen de bijgeloovige vooroordeelen des volks, beperken het gebruik van het vleesch der in het wild levende dieren binnen enge grenzen. Hertenvleesch ligt soms tot dèndèng bereid in de warong. Zooals wij bij de beschrijving van het inlandsche eethuis deden opmerken (bl. 371) zijn de inlanders gewoon om het vleesch van herten, rundederen of buffels tot smalle repen of lapjes te snijden, sterk te kruiden en in de zon te drogen, ten einde het daarna, geroosterd of gebraden, bij de rijst te eten. De Chineezen maken tot dat einde ook van het vleesch der wilde varkens gebruik; en bij Europeanen geldt dat vleesch, vooral „het muisje" als lekkernij.

Van oneindig meer belang dan de jacht is de visscherij, onder welken naam wij ook de vangst van tot voedsel geschikte schaal- en weekdieren begrijpen. Over het belang dezer dierklasse voor de voeding der Javanen en over de soorten die vooral als voedsel gebruikt worden, hebben wij elders een en ander gezegd. De Javanen eten bijzonder gaarne visch, hetzij versch op plaatsen waar zij gemakkelijk te krijgen is, of gedroogd en gezouten. Hier rest nu te beschrijven, op welke wijze dit bedrijf wordt uitgeoefend, terwijl aan die beschrijving ook nog enkele opmerkingen omtrent de, mede reeds vroeger vermelde, kunstmatige vischteelt der Javanen zijn vast te knoopen. Vooraf zij gezegd, dat de, sedert het begin der O. I. Compagnie bestaan hebbende, pacht der visscherijen in Ned. Indië in 1863 ingetrokken (Ordonn. v. 20 Aug. St. n°. 99), en dat sedert de visscherij een vrij volksbedrijf gebleven is [1]).

De zoutwatervisscherij is als middel van bestaan van oneindig meer gewicht dan de zoetwatervisscherij, die meer als een verpoozing van stuggen arbeid en een bron van toevallige baten beschouwd wordt. Maar aan de zuidkust is de zeevischvangst onbeduidend, daar de zware branding er veelal het

---

[1]) Zie hierover T. v. nijv. en landb. in N. I., dl. 69, 1904, bl. 400.

uitloopen der prauwen belemmert, waarom zij er tot eenige stille en beschutte baaien, zooals de Prigi- en Soembreng-, de Pangoel- en Patjitanbaaien, de reede van Tjilatjap, de Sĕgårå Anakan en de Wijnkoopsbaai beperkt blijft. Van veel meer belang is ze aan de noordkust, waar men in alle residentiën, maar vooral in Bantam, Pekalongan, Semarang, Rembang, Soerabaja, Pasoeroean en Besoeki, overal langs het strand een aantal kampongs vindt, wier bevolking zich schier uitsluitend aan de visscherij wijdt. In nog veel grooter mate is dit echter het geval op Madoera, voor welks bevolking de visscherij een hoofdmiddel van bestaan is.

Zelden is in de Java-zee de weersgesteldheid een belemmering voor het visschersbedrijf, en schier dagelijks kan men de prahoe majang, de kleine, snelzeilende, aan beide einden spitse en met een groot loggerzeil getuigde Javaansche visscherspinken, te drie of vier ure in den morgen van wal zien steken, om in volle zee de pajang of het treknet, waaraan zij haar naam ontleenen, uit te werpen. De landwind drijft ze spoedig uit het gezicht, maar tegen den middag maken zij zich gereed om voor den terugtocht partij te trekken van den zeewind, die hen tegen twee ure, vaak met volle lading, naar het strand terugvoert. Bij deze diepzee-visscherij komen verschillende vormen van koöperatie voor, tusschen scheepseigenaars, netteneigenaars en visscherslieden [1]). De punters (djoekoengs) met hun driehoekig Latijnsch zeil — hetzelfde dat men op het meer van Genève ziet — en al of niet van uitleggers voorzien, zijn de vaartuigen van den Oosthoek en van Madoera; zij gaan uit ter strandvisscherij maar zeilen ook wel verder uit de kust, dan echter altijd van vlerken voorzien, terwijl de prahoe majang en andere opgebouwde vaartuigen meer bepaald tot de voor de diepere visscherij bestaande visschersvloot van Midden-Java behooren [2]). Van den hengel, pantjing, wordt op zee aan de noordkust niet veel

[1]) Van Deventer, Overzicht, 119 v.

[2]) Zie voor deze verschillende scheepstypen het art. Vaartuigen in de Encycl. v. N. I.; en voor de netten en andere vischtoestellen het art. Visscherij en jacht.

gebruik gemaakt, wel aan de zuidkust [1]). Langs het strand vischt men met het treknet en met fuiken en tot deze laatste kan men ook de inrichtingen rekenen om visch te vangen, die soms in de rivieren, maar vooral aan het noorderstrand worden gebouwd, overal waar úitstekende landhoeken daartoe een gunstige gelegenheid bieden. Het zijn de séro's, tjagĕr's of widé's en bandjangs, staketsels van bamboestokken, die, op plaatsen waar de visch de oevers druk bezoekt, vaak in eenige vademen waters, in den bodem zijn gedreven, onderling stevig verbonden, en zoo gesteld dat zij een doolhof vormen, waaruit de visch, die er eenmaal is ingeraakt, den uitweg niet meer kan vinden. De visch, die zich alzoo in het binnenste der ingesloten ruimte in grooten overvloed verzamelt, wordt gemakkelijk opgehaald met netten, die reeds te voren daartoe gesteld waren.

Riviervisch wordt op zeer verschillende wijzen gevangen: met den hengel, met netten van verschillende soort en grootte; met fuiken van verschillend maaksel (woewoe, itjir, Soend. soesoek); met de zooeven bij de zeevisscherij besproken widé's; met de roempon, d. i. een versperring van takken en struiken in een rivier, waarheen men de visch lokt door het werpen van aas, terwijl men haar, als zij in genoegzame hoeveelheid verzameld is, den terugtocht plotseling afsluit; en met harpoenen, waarmede zij des nachts bij fakkellicht gestoken wordt. Het afvisschen van een riviervak door middel van vergift, toeba [2]), doet men op Java niet meer openlijk, doch nog wel ter sluiks. Dit visschen in openbare wateren met aanwending van vergiftige, bedwelmende of ontplofbare stoffen, zonder vergunning door of namens het hoofd van plaatselijk bestuur verleend, is strafbaar gesteld bij St. 1894 n⁰. 286. Het gebruik van de zegen, djala, en van het kruisnet, antjo, is op den

---

1) Rapp. dir. v. O. E. en N., I., 1904, 72.

2) Jav. djĕnoe. Men gebruikte daarvoor vooral de derrid bevattende Derris elliptica. Eene beschrijving van alle giftige en bedwelmende planten, bij de vischvangst in gebruik, gaf Dr. M. Greshoff in Meded. uit 's L. Plantentuin X (1898) en XXIX (1900).

achtergrond geraakt, tengevolge van het geringe vischgehalte der rivieren.

Uit den blijvenden dam aan den rivieroever, de siwakan of afperking (van siwak, afgezonderd), bestemd om de visch tegen te houden en te bewaren, zal zich de kunstmatige vijver voor de zoetwater-vischteelt ontwikkeld hebben. Bij de Javanen, voor wie de visch zulk een belangrijk voedingsartikel is, heeft sedert lang deze kunstmatige vischteelt een groote ontwikkeling erlangd. Ook deze splitst zich in twee takken: de kweeking van zout- en van zoetwatervisch. De eerste is de belangrijkste en heeft uitsluitend de teelt van de ikan bandĕng ten doel, over wier beteekenis voor de voeding reeds vroeger werd gesproken [1]); alle andere visch wordt als bijzaak geweerd. De hoofdzetel dezer belangrijke industrie is de residentie Soerabaja, en in deze meer bijzonder het regentschap Grissee, waar ook de vijvers voor deze teelt (tambaks) het best zijn ingericht. Deze tambaks moeten liggen op steeds aanslibbende kustgronden, echte Zeeuwsche schorren, die allengs verder van zee afraken, dus moeilijker met zeewater te ververschen zijn, dan deels met zoetwater onderhouden worden, totdat het brakke water te weinig zout bevat voor de visch en de tambaks in sawah's hervormd worden. De tambaks werden dus aangelegd waar de kustaanslibbing het grootst was, derhalve in de streek van de Solo-monding, de kuststrook Sedajoe—Grissee—Soerabaja—Bangil; en de kust bij Djoeana [2]). In 1864 telde Soerabaja alleen 4313 tambaks, met eene gezamenlijke uitgestrektheid van 35,211 bahoe's. Bovendien waren er in de residentiën Rembang, Japara en Semarang aan de ééne, Pasoeroean, Probolinggo en Besoeki aan de andere zijde, gezamenlijk nog 5246 tambaks, doch meest alle van veel geringere uitgestrektheid, daar zij met elkander slechts 10,857 bahoe's besloegen [3]). Sedert is het

[1]) Zie dl. III, bl. 254 v.

[2]) Van Deventer, Overzicht, 117; en het daar genoemde Rapport nopens (een in 1885/86 afgesloten onderzoek naar) de vischvijvers op Java en Madoera, Bat. 1903.

[3]) Van Spall in T. v. nijv. en landb. in N. I., XI. 1865, 5.

aantal der tambaks toegenomen; blijkens het hieronder genoemde Rapport over het onderzoek van 1886 was in die periode Soerabaja iets achteruitgegaan, maar in Semarang, Japara, Rembang en Pasoeroëan viel eene, soms aanzienlijke, toeneming op te merken, en als nieuw in dit verband worden daarin met belangrijke cijfers genoemd de gewesten Bantam en Madoera; later heeft ook Batavia zich nog in de rij geschaard. De „Welvaart-commissie in zake vischteelt en visscherij" besloot de regeering in overweging te geven nadere plaatselijke onderzoekingen te gelasten naar de mogelijkheid tot uitbreiding der zoutwater-vischvijvers en zoo noodig die van regeeringswege te steunen [1]). De belasting op de tambaks, die in 1862 *f* 191,827 opbracht, was in 1874 tot een bedrag van *f* 260,812 gestegen en bedroeg in 1906 *f* 292,755. Is deze industrie dus voordeelig voor het Gouvernement, zij is het niet minder voor den Javaan. De eigenaars van tambaks behooren tot de meest welvarenden onder de bevolking, en genieten daaruit in Soerabaja, een gemiddeld jaarlijksch inkomen, dat de gemiddelde opbrengst van de rijstkultuur per landbouwend gezin eenige malen overtreft.

De Javaansche vischteelt is zeer oud. In het oud-Javaansch wetboek Koetâra Mânawa, gecodificeerd omstreeks 1400 A. D., als samenstelling van ouder Hindoe-recht met inheemsch Javaansche rechtsbegrippen, wordt reeds van zoet- en zoutwater-vischteelt gesproken, en met straf bedreigd hij die 's nachts een siwakan uithoost of visch steelt uit een vijver. Daar het wetsartikel, waarin van deze tambaks gesproken wordt, het eenige is, dat niet met zekerheid tot eene (Voor-) Indische bron terug te brengen is, en het artikel over de siwakans valt in het gedeelte des wetboeks dat inlandsch gewoonterecht codificeerde, mag deze vischteelt vermoedelijk als iets echt Javaansch beschouwd worden [2]).

---

1) Onderzoek naar de mindere welvaart, Ic., Vischteelt en visscherij, 1906, bl. 19 en 40.

2) Jonker. Een oud-Jav. wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen. Leiden, 1885, bl. 106, 151, 218.

Wanneer men van de inrichting der vijvers een denkbeeld wil geven, stuit men weder op dezelfde zwarigheid, die men telkens bij Javaansche zaken ontmoet: de eindelooze plaatselijke verscheidenheid. „Zoowel de inrichting als het onderhoud der vijvers," schrijft Van Spall, „de wijze van de teelt der visch en de heffing van de belasting zijn in de onderscheidene gewesten zoo verschillend en uiteenloopend, dat schier in iedere residentie deze aangelegenheid geacht kan worden op eene afzonderlijke wijze geregeld te zijn en in een verschillenden toestand te verkeeren." Wij zullen ons dus bepalen tot eene korte beschrijving der tambaks zooals zij zijn ingericht in Grissee, waar deze tak van nijverheid de grootste hoogte heeft bereikt.

De goed ingerichte vijvers hebben eene uitgestrektheid van ten minste drie bahoe's — kleinere worden minder voordeelig geacht — terwijl er zijn die tot 30 en meer bahoe's beslaan. Zij zijn verdeeld in onderscheidene vakken, die de namen dragen van pinian, dawoehan, lalahan en kawakan, en door dammen van elkander gescheiden zijn. De pinians zijn bestemd voor de zaad- of plantvischjes, die aan de kust van Madoera worden ingezameld en tweemaal in het jaar, omstreeks Mei en November, geplant worden. Deze vakken zijn dan vooraf gereinigd en in orde gebracht, daarna, om goed uit te zuren, een tijd lang aan de zonnehitte blootgesteld, en vervolgens ter hoogte van een voet met water gevuld. Wanneer de vischjes eene lengte van 1½ centim. en eene breedte van 2 millim. bereikt hebben, wordt het water der pinian uit de dawoehan ververscht, wat geschiedt door bamboe-kokers, die, om het indringen van andere vischjes of schadelijke diertjes te beletten, aan het einde met waring, een soort gaas, zijn bekleed. Wanneer het vak nu geheel gevuld is, laat men de kleine visschen twee à drie maanden lang aan hare vrije ontwikkeling over, slechts zorgende ze tegen de zeevogels te behoeden. Inmiddels worden de vakken dawoehan en lalahan uitgediept, hersteld en met zeewater gevuld. Daar de vijvers steeds in de onmiddellijke nabijheid der zee, of van groote

rivieren dicht bij den mond, zijn aangelegd, is er, om ze van zout of brak water te voorzien, niets meer noodig dan de groote sluis of deur, met een Madoereesch woord laban ('t Jav. lawang) geheeten, bij vloed open te zetten en bij eb, om de wegvloeiing te beletten, te sluiten. Het water is dan echter nog van de lalahan gescheiden door een dam, voorzien van een opening, die het slechts door een lat- of vlechtwerk van bamboe binnenlaat. Dicht bij de groote sluis vindt men doorgaans eene of meer kleinere, uitsluitend bestemd om garnalen en kleine visschen te vangen, die met het water binnendringen, en vastgehouden worden in bij die sluis geplaatste bamboezen fuiken, welke men dagelijks ledigt. De lalahan ontvangt het zeewater het eerst, maar deelt het mede aan de dawoehan door sluisjes in den dam, die beide vaneen scheidt. Opmerking verdienen ook de eilandjes, die in de dawoehan en lalahan verstrooid liggen, en met api-api (Avicennia officinalis) en tandjang (Bruguiera cylindrica) beplant zijn, met de bedoeling aan de visschen schaduw te verleenen, door de afvallende bladeren eene voor de vijvers nuttige meststof te vormen, en de moerasvogels te lokken, op wier uitwerpselen de visschen azen. Zijn nu de jonge visschen omstreeks drie maanden oud, dan wordt een derde deel in de dawoehan overgebracht en na drie of vier dagen, door het openen der sluisjes, in staat gesteld zich ook vrijelijk in de lalahan te bewegen. Na eenige weken hebben zij een lengte van 2½ decim. en eene breedte van 7 à 8 centim. en zij worden dan voor den verkoop geschikt geacht; en daar de visch zich bij het inlaten van versch water steeds vóór het bamboezen vlechtwerk verzamelt, kan ze daar zonder moeite in de verlangde hoeveelheid en grootte met een net geschept worden. Is zoo de eerste partij van de hand gezet, dan wordt achtereenvolgens met de twee andere derden evenzoo gehandeld. Eenige van de best ontwikkelde visschen worden doorgaans in de kawakan, het kleinste vak, geplaatst, om, na daar twee of drie jaren te hebben rondgezwommen, voor vier- of vijfmalen hoogeren prijs dan de gewone bandĕngs verkocht te worden.

Voor de voeding der visschen in de vijvers behoeft niet gezorgd te worden. Daarin wordt voorzien door de loemoet (kroos en zich op den bodem ontwikkelend mos) en door de uitwerpselen der zeevogels, welke laatste het meest tot het vet worden der visschen bijdragen.

Het zijn op Madoera vooral de tambaks die men in den oostmoeson voor den aanleg van zoutpannen bezigt (bl. 377), waar het zeewater bij vloed en eb kan in- en uitloopen [1]).

De teelt van zoetwatervisch is vooral van gewicht voor die residentiën, welke op grooteren afstand van het noorderstrand gelegen zijn, en waar dus zeevisch moeilijk te bekomen is, terwijl de riviertjes dikwijls uitgevischt zijn. Zij heeft plaats deels in vijvers, bĕloembang, balong, (Jav.), èmpang (Mal.), koelah; in kolken, sitoe; plassen, rawa; meren, talaga, en warme bronnen, tji panas, zooals onder Trogong, afd. Tjitjalenka, waar de vischvijvers de beteekenis eener groote vischkweekerij erlangd hebben; maar ook in sawah's, die men tot dat einde onder water laat loopen, wanneer de oogst van het veld is. Vooral de Preanger, zoomede — hoewel in mindere mate — andere gedeelten van West-Java, zijn bekend om de eigenaardige vischteelt op sawah's. De aanleg van sitoe's geschiedt door de opdamming van kleine stroomen of beken in ravijnen, liefst waar men water genoeg van boven kan krijgen om daardoor de losgewerkte aarde voor den dam aan te spoelen, daar op deze wijze met de minste moeite de sterkste dammen verkregen worden. Tevens moet men zorgen voor een palajangan of uitwatering, om bij een snel wassen van het water het overtollige vocht te ontlasten. Zulke sitoe's hebben ook het voordeel, dat zij de kracht der zoo verwoestende bandjir's breken, daar het naar beneden snellende water, in een ruim bekken opgevangen, zich over de geheele oppervlakte daarvan ver-

---

[1]) Zie Rapp. nopens de vischvijvers, bl. 119. Over het zout en zijne bereiding is bij de voedingsmiddelen een en ander gezegd. Vermeld moeten nog worden: P. H. van der Kemp, Handboek tot de kennis van 's Lands zoutmiddel in N. I., Bat. 's Grav. 1894; en Mr. J. H. Abendanon, Het zoutbriketstelsel in N. I., 's Grav. 1907.

spreidt en die eenige voeten doet rijzen alvorens zijn loop te vervolgen. Ook de vischteelt op sawah's is voor den landbouw veeleer nuttig dan belemmerend, daar de bewerking van zulke velden naderhand gemakkelijker is, en de in het water zich ontwikkelende planten, die later worden ondergeploegd, gevoegd bij het slib, dat zich nu ook in den tijd dat de akker als vijver dient, uit het aangevoerde water op den bodem afzet, zijne vruchtbaarheid bevorderen. Zoo worden de tambaks in sawah's herschapen, de sawah's in zoetwater-vijvers. De zoetwatervischteelt heeft voornamelijk plaats in de Preanger en Tjeribon. In 1864 waren in de Preanger ruim 16.000 vijvers, die op eene opbrengst van *f* 400,000 's jaars werden geschat [1]). Deze belasting der vischvijvers wordt overal vervangen door landrente en verdwijnt dus langzamerhand. Welke visschen, vooral in de sitoe's en op de sawah's, worden aangekweekt, is reeds vroeger vermeld [2]).

Bij het ontbreken van betrouwbare statistische gegevens betreffende de zeevisscherij, is het even gemakkelijk te zeggen dat dit bedrijf in de laatste jaren aanzienlijk achteruit is gegaan als het tegendeel te beweren. Men heeft beide gedaan, en de beruchte „inzinking" van Java is met den beweerden achteruitgang ook van dit bedrijf in verband gebracht [3]). Dat de toestand niet is zooals hij zijn moest, zal niemand ontkennen, en voor die uitspraak zijn statistieken onnoodig. Eenige duizenden vaartuigen visschen, zonder zich ver in zee te begeven, de kust af, en de versche visch, een klein deel van de vangst, wordt in de strandplaatsen en hare onmiddellijke omgeving verkocht. Inzouten, drogen, rooken of inleggen wordt veel te weinig gedaan; de uitvoer heeft niets te beteekenen.

---

[1]) Holle in „De vriend van den Jav. landman", 3e stukje, Bat. 1873. Cijfers ter vergelijking ontbreken. Zie Rapp. nopens de vischvijvers, bl. 112 en 141.

[2]) In het zesde hoofdstuk van dl. III.

[3]) Zie G. N. Verloop in Soer. Handelsbl. 1904, nrs. 68, 72, 91, 100, 105, 109, 112, 177, 203-205, 210, 227, 228. — T. v. nijv. en landb. in N. I. dl. 69, 1904, bl. 22, 320, 408. — Het Nederlandsche Zeewezen, 4de jg., 1905, bl. 1, 17, 33, 337, 341.

Een vischindustrie heeft Java niet. En toch — door vischrijke zeeën wordt het eiland bespoeld, welks bevolking aan visch de voorkeur geeft boven vleesch als toevoeging bij hare rijst, welks ligging bestemd schijnt een voorraadschuur te doen verrijzen van verduurzaamde visch, voor eigen en buitenlandsch gebruik. Het is ermede als met den landbouw; noch uit den grond, noch uit het water haalt de inlander wat erin zit. En terwijl de rijstbouw veel moeite geeft bij het planten en veel zorgen bij het oogsten, kan men ter zee, met zorg noch moeite, putten uit een voorraad die nooit slinkt. Het onverschillige Javaansche volkskarakter trekt zich zoo weinig aan van al deze dingen!

Wij komen thans tot de veeteelt, die, daar de Javaan de onreine varkens verafschuwt en van geiten en schapen weinig werk maakt, zich vooral tot buffels, runderen en paarden bepaalt. De Regeering geeft in hare verslagen tabellen van den staat des veestapels en volgens deze tabellen waren aanwezig in de jaren

	Buffels.	Runderen.	Paarden.
1885	2.483.991	2.046.111	517.629
1895	2.643.223	2.572.231	485.567
1905	2.186.993	2.654.461	363.974

Geiten en schapen komen op deze tabellen niet voor. Wĕdoes ng. en mèndå kr. is de algemeene benaming voor geiten en schapen. De kleine tamme geit van Java, in ng. wĕdoes djåwå, in kr. mèndå djawi en in 't Soend. ĕmbè geheeten, zou mogelijk kunnen afstammen van de wilde geit-antilope van Sumatra, Nemorrhoedus sumatrensis), die echter op Java niet vóórkomt, doch is waarschijnlijk door de Hindoe's ingevoerd. Men houdt ze, om, bij feestelijke gelegenheden, het vleesch te gebruiken. De weinige schapen, wĕdoes gibas ng., mèndå dombå kr. genoemd, zijn vermoedelijk van Europeeschen oorsprong; hunne wol is grof en wordt slechts voor het vullen van zadels en kussens gebruikt. In de Preanger vindt men beroepsslagers, die meermalen per week schapen en geiten slachten. Een eigenlijke fokkerij van schapen en geiten bestaat

nergens; waar die dieren veelvuldig vóórkomen heeft uitvoer naar elders plaats, zooals van Madoera naar Java. Proeven indertijd met het aanfokken van merinos-schapen te Garoet genomen, hebben, door de snelle verbastering, slechts teleurstelling opgeleverd.

De buffel (Bubalus kerabau) is bij de Europeanen algemeen onder den Maleischen naam karbau bekend. In het Javaansch heet hij kĕbo, maar in de hooge taal wordt hij met een Sanskrit woord maésa genoemd. De Soendasche naam is moending. De buffel van Java schijnt niet wezenlijk van dien van Europa, Noord-Afrika en het vasteland van Azië te verschillen, en werd waarschijnlijk door de Hindoe's naar den Archipel overgebracht, waar hij slechts in tammen staat of half verwilderd leeft. Voor den Javaan is hij het nuttigste en belangrijkste dier, de bestendige medgezel van zijn arbeid, een deel van zijn huishouding, een stuk van zijn eigen-ik en een speelmakker zijner kinderen. Dezen leven den ganschen dag met hem, klimmen op zijn rug, voeren hem naar de weide of tot den arbeid, plassen met hem in de rivier, pidjĕten zijn nek en schouders, om zijn huid lenig te houden en de veerkracht zijner spieren weder op te wekken, en voeren hem tegen het vallen van den avond, al zingende, naar den stal of zoogenaamde kraal, achter de ouderlijke woning opgericht. Hij dient den Javaan als trekdier voor den ploeg en voor de Soenda'sche pĕdati en de Javaansche grobak, en maakt als zoodanig aanspraak op voorkeur boven het rund, omdat hij wel is waar log en langzaam in zijne bewegingen is, maar groote kracht bezit en op moeilijke en modderige gronden goed kan vooruitkomen; alleen op grindwegen houdt de karbouw 't minder lang vol dan de trekstier. Voor 't overige zijn de buffels bij de Javanen het gewone slachtvee; maar de massa der bevolking eet geen vleesch dan bij feesten en plechtigheden, waarbij het slachten van een buffel al meermalen vermeld werd. Dat buffelvleesch ook gedroogd als dèndèng wordt gegeten, werd reeds opgemerkt. De melk der buffels is zeer goed en voor zuivelbereiding uitstekend geschikt; maar

de Javaan ofschoon van boter geenszins afkeerig, melkt noch zijne buffels, noch zijne koeien: hij denkt er niet aan, omdat het hem niet van zijne vaderen is overgeleverd.

Behalve de gewone blauw-zwarte, vindt men op Java ook witte buffels, kĕbo boelé, die al de kenmerken van albino's hebben: roodachtig-witte huid, wit of geelachtig wit haar en roodachtige oogen. Deze witte buffels zijn vooral menigvuldig in de berg-distrikten van West-Java. Als trek- of lastdieren doen zij voor de andere niet onder, hun vleesch wordt evenwel ongaarne gegeten, dewijl men het voor ongezond houdt.

De runderen, in 't Soend. en in ng. sapi, in kr. lĕmboe geheeten, zijn van tweeërlei soort. Het gewone rund van Java behoort tot een zeer gemengd ras. Het Indische of zebu-ras, waarvan het afstamt, is er namelijk gekruist met den bantèng — inlandsche veehouders jagen dikwijls hunne koeien in het bosch om ze door den wilden stier te doen dekken — en met de van tijd tot tijd ingevoerde Europeesche runderen. De bult op den schoft, die het zebu-ras kenmerkt, is bij deze bastaarden van verschillende vermenging weinig of niet te bespeuren. Daarnevens bestaat echter een zuiverder Bengaalsch ras, waarbij de bult nog goed ontwikkeld is, en dat zich door grootere kracht onderscheidt. De koeien worden doorgaans slechts aangehouden voor de voortplanting; de stieren die gekastreerd worden, groeien waar zij goede weide hebben, groot en sterk op. In den Oosthoek van Java worden ossen en soms ook koeien voor den ploeg gespannen, vooral op droge velden; doch elders vereischen de zwaardere gronden de grootere kracht van den buffel. Overigens gebruikt men den os meer als last- dan als trekdier. Rundvleesch wordt versch en als dèndèng gegeten, maar altijd beneden buffelvleesch gesteld.

Het paard van Java (ng. djaran, kr. kapal, kr. inggil titihan, Soend. koeda) behoort tot de groote Tartaarsch-Mongoolsche familie, die in het bergland van Azië tehuis is. Vermoedelijk is het door de Arische veroveraars naar Hindostan en door de Hindoe-kolonisten naar den Archipel gekomen.

Op het oude beeldhouwwerk ziet men eenige malen wagens met paarden voorgesteld, en reeds in Javaansche gedichten der 11de eeuw worden paarden vermeld.

Wat de grootte betreft moet men het Javaansche paard een hit noemen en deze hit gebruikt de Javaan als rij-, trek- en lastdier, en nooit of zeer zelden wordt het als fokdier gehouden. Paarden voor den ploeg te spannen is nergens gebruikelijk; men ploegt met karbouwen of met sapi's. De kleine man houdt meestal een merrie, omdat merries goedkoop en gemakkelijk te krijgen, te onderhouden en te behandelen zijn, maar ook omdat hij kans heeft op een veulen.

Hoe de verhouding is van den Javaanschen ruiter tot zijn of tot het paard hebben wij reeds gezien (bl. 384). Een goed koetsier is de Javaan al evenmin als een goed ruiter. Zijne zoogenaamde paardenkennis berust voor een groot deel op bijgeloof; hij weet precies wat de teekens (Jav. oejĕng-oejĕngan; Soend. koelintjiran; Mal. oesĕr-oesĕran) aan het paard te beduiden hebben; met oejĕng-oejĕngan bedoelt hij de kronkels of kringetjes, die zich op sommige punten in het haar van het paard vertoonen, de haarwervels op 't voorhoofd, den buik, de heupen of de billen; voor al deze teekens bestaan bijzondere namen, die te kennen geven welke te waardeeren of te vreezen eigenschappen het met die teekens begiftigde paard bezit, maar die ook voorspellen of het paard geluk of ongeluk zal aanbrengen. Met deze ongerijmde teekenleer is het den Javaan volkomen ernst; waarvoor zouden de paarden die teekens hebben, als het niet was om hunne deugden en gebreken te doen uitkomen? Een regent liet, als een paard met kwade teekens op zijn erf was gekomen, de sporen der voetstappen wegschoffelen [1]). Voor een paard met een gunstig kenteeken heeft de Javaan veel geld over, maar een paard, dat overigens even mooi en goed is, en een slecht kenmerk draagt, is hem weinig waard. Ook bij de buffels onderscheiden

[1]) P. J. Veth. Het paard onder de volken van het Mal. ras, hoofdst. IV. — Zie verder het art. Paard in de Encycl. v. N. I. en L. Th. Mayer, Jav. volksleven, 138 v.

de inlanders soms dergelijke teekens, en bij de menschen [1]).

Het tam gevogelte dat de Javanen houden, om zich met de eieren of het vleesch te voeden, het pluimvee, bestaat vooral in hoenders en eenden. Kippenvleesch wordt door de Javanen bij allerlei feestelijke gelegenheden genuttigd en is in Indië een dagelijksch, men zou haast zeggen min of meer gevreesd gerecht op de tafel der Europeanen. De Javaansche ajam heeft nl. geenszins de sappigheid eener Hollandsche kip, want van de hoenderteelt wordt weinig werk gemaakt en de dieren moeten zelf hun voedsel zoeken. Een gunstige uitzondering treft men aan in Japara, waar kippen gefokt worden voor uitvoer, ook van de eieren, naar Semarang; in Probolinggo waar deze een dagelijksch handelsartikel zijn; en op Madoera vanwaar ze naar Java verscheept worden. Over de betrekking van de tamme hoenders tot de wilde werd vroeger gesproken [2]). De tamme eend, bèbèk of riri, verschilt aanmerkelijk van de wilde, mĕliwis [3]), heeft zulke kleine vleugels, dat zij niet kan vliegen, loopt rechtop en schijnt van vreemd ras te zijn. Dikwijls ziet men Javanen op verren afstand van hunne woning troepen van een paar honderd eenden weiden. Op groote schaal drijft men eendenteelt in Tjeribon, Pekalongan, Tegal, Banjoemas, Bagelèn, Soerakarta, Kediri en Pasoeroean, waar de fokkerij aan het meer van Grati een zekere vermaardheid heeft. Ook de zeldzamer voorkomende ganzen, banjak, zijn van elders afkomstig, en de steeds zeer dure kalkoenen dragen nog in hun naam ajam lândâ (Hollandsche hoenders) het bewijs, dat zij door de Europeanen zijn ingevoerd.

Op de vraag of de veestapel voor- of achteruitgaat, kan, bij gebrek aan betrouwbare cijfers, evenmin een voldoend antwoord gegeven worden. Die cijfers zouden trouwens alleen vermelden de toeneming of vermindering in getalsterkte en niet daarop alleen komt het aan, als er van verbetering of achteruitgang sprake

---

[1]) Zie Max Havelaar, Verzamelde Werken; Amst. I, 92 en 205.

[2]) Dl. III. 278.

[3]) Dl. III. 281.

is. Vermoedelijk zal men niet van vooruitgang kunnen spreken van het karbouwenras; want, de verstandhouding tusschen den buffel en zijn eigenaar moge voortreffelijk zijn, veel kennis van zijn eigendom heeft deze geenszins. Met overleg gedreven karbouwenteelt kent men op Java niet; de fokkerij wordt aan het toeval overgelaten en moeder noch jong krijgen wat zij behoeven. Kastratie is nergens onbekend, geschiedt echter niet met het oog op de voortteling, maar tot verkrijging van vleezige dieren, bestemd om geslacht te worden of van mak trekvee, waardoor goede dieren aan de voortteling onttrokken worden [1]). Evenmin is de zorg groot voor geschikt voeder; een deskundige voorlichting in deze materie krijgt de Javaan niet; men meent nu eenmaal, dat den inlander in de verzorging en bewaking zijner buffels gelijke vrijheid behoort te worden gelaten als hij ten opzichte van zijn overige have geniet, zullende hij alsdan zelf wel weten wat voor hem het nuttigst is (Bijbl. St. 1866 n°. 1903). Ook dit is een standpunt. Maar aangezien de Javaan van huis uit evenmin een superieure veeteler is als een knappe landbouwer, verbaze men zich niet erover, als de veestapel van Java geen groote sprongen vooruit doet [2]).

Hoe oostelijker men komt, hoe beter de toestand van den veestapel wordt; het best op Madoera, waar grooter zorg en beter voer is. Karbouwen vindt men er minder dan runderen, en deze zijn schoon en forsch gebouwd, een lust voor de oogen als zij, voor de slede gespannen, naar het einddoel draven (bl. 385). Maar ook westelijker is het met de sapi's

---

[1]) Van Deventer, Overzicht, 36. — Zie ook J. G. Doorman over de veeteelt op Java in T. v. nijv. en landb. in N. I., dl. 65, 1902, bl. 129; zoomede hetzelfde tijdschrift dl. 68, 1904, bl. 255.

[2]) In 1905 zijn de plannen bekend geworden der regeering met betrekking tot de maatregelen die den veestapel in de residentiën Semarang, Preanger, Kedoe en Banjoemas bedoelen te verbeteren, in de eerste plaats door verstrekking aan de bevolking van goede springstieren (meerendeels van inheemsch maar ook van Bengaalsch ras) en van wijfjesdieren voor de teelt geschikt, en in de tweede door kastratie op groote schaal van minderwaardig vee (Gedr. stukken zitting 1904—1905, 76).

beter gesteld dan met de karbouwen; in sommige plaatsen van Midden-Java, in de omstreken van Merapi en Merbaboe, wonen verscheidene Javaansche vetweiders die de sapi's in goede stallen voederen, van ligstroo voorzien en door vuurtjes van de muskieten bevrijd gehouden, zoodat zij rustig kunnen slapen; de dieren zien er daar lang niet zoo armzalig uit als in West-Java [1]).

Veemarkten vindt men te Tjiamis (Tjeribon), Limpoeng (Pekalongan), Koedoes (Japara), in Bagelèn en op Madoera.

Java is rijker aan paarden dan Sumatra, maar het Javaansche paard staat bij het Sumatraansche ver ten achter. De vroeger gunstig bekend Koeningan- en Mĕrgåwati-rassen zijn nagenoeg uitgestorven, en overgebleven zijn thans het gewone Javaansche paard en het Preanger paard; het eerste is als rijpaard weinig bruikbaar en wordt alleen door mindere inlandsche hoofden en den kleinen man als zoodanig, door industrieelen en landbouwondernemers als draagpaard gebezigd. In de Preanger, waar welgestelde inlandsche hoofden op het bezit van vele en schoone paarden een eer stellen, zijn, sedert de eerste jaren der 19e eeuw, de meeste pogingen aangewend tot veredeling van de Javaansche paarden, waaruit het zg. Preanger ras ontstaan is. Het behoort tot de grootste der Ned.-Indische rassen, maar heeft zooveel slechte eigenschappen, dat 't voor de remonte van het leger niet in aanmerking komt [2]).

Een doelmatige paardenteelt die wellicht het ras zou kunnen verbeteren, of een ras zou kunnen vormen, mist men op Java allerwege; goed voer en deugdelijke verzorging moet het paard ontberen, en doorgaans wordt het te jong aan den arbeid gezet en haast doorloopend overwerkt. Aldus verwaarloosd, staat het meer dan een goed onderlegd dier aan allerlei ziekten bloot en veel te groot is de sterfte onder deze misdeelden. Niet voor een Javaansch paard zou Richard III zijn koningrijk in ruil geboden hebben.

---

[1]) Doorman, t. a. p.

[2]) De paarden in Nederl.-Indië (De Mil. Spect. 1901).

Bespreken wij thans vluchtig de industrieën die op Java als middelen van bestaan beoefend worden [1]).

Bijna overal op Java wordt gevlochten, maar op enkele, reeds vermelde, uitzonderingen na (bl. 269) levert deze industrie geen bijzonder fraaie dingen; manden, matten, wannen, hoeden, fuiken, doozen, wanden voor huizen, het wordt alles op Java gemaakt van het vlechtmateriaal, dat den inlander in overvloed ten dienste staat. Het land van 't kunstig vlechtwerk is Java echter niet [2]).

Op het weefgetouw worden voornamelijk in Europa gesponnen garens gebruikt, maar er wordt op Java nog garen (lawé ng., běnang kr.) gesponnen (antih) (bl. 513); met den katoenmolen, gilingan, wordt de kapas tusschen twee tegen elkander in draaiende rollen gezuiverd van pitten, met een scherp stuk bamboe uitgerafeld en met een boog, woesoe, waarvan men de pees telkens laat terugspringen, verder uitgepluisd; met een eenvoudig spinnewiel (djåntrå) vormt men den draad, die dan op een haspel tot strengen, toekěl, gewonden wordt. Aan dat spinnewiel te draaien zonder te spinnen, acht het Javaansche bijgeloof een zeer bedenkelijke zaak. Om een kati katoen tot garen te spinnen, heeft één persoon omstreeks tien dagen noodig. Deze strengen garen moeten in vochtigen toestand gerekt, met rijststijfsel gesteven en, gedroogd zijnde, uitgeborsteld worden, alvorens zij voor weefdraden geschikt zijn. Gaat men gekleurd goed weven, dan volgt nu het verven.

Het schijnt ons hier de meest geschikte plaats om in 't kort een en ander mede te deelen over de plantaardige verfstoffen, waarvan de Javanen zich bedienen bij de katoenververij [3]).

---

1) Vgl. de rapporten der hoofden van gew. best. in bijl. FFF, C en B bij Kol. Versl. van 1891, '92 en '93.

2) Over Grissee-, Bawean- en Buitenzorgsche matten handelt Bull. Kol. Mus. N°. 4, 1893. Over de mèndong kultuur op Java een art. in De Ind. Mercuur van 24 Okt. 1905; deze plant, Fimbristylis globulosa, is niet een Scirpussoort, zooals, op gezag van de Enc. v. N. I., in de noot op bl. 337 gezegd wordt.

3) Hiertoe behoort dus niet de henna (patjar koekoe Jav. en Soend.; inai

De soga (Jav.) Peltophorum ferrugineum, is een boom waarvan de schors gebruikt wordt voor de bereiding van een fraaie, bruine kleurstof (bl. 267). Onder kajoe tingi wordt op Midden-Java zoowel de verfbast van dezen Peltophorum als van Bruguiera parviflora, een rhizophoor, verstaan.

De tom (Jav.) of indigo, die voor het blauwverven gebruikt wordt, kwam vroeger ter sprake.

De sĕtjang (Jav. en Soend.), sepang (Mal.), Caesalpinia sappan, is een kleine boom, die gezocht wordt ter wille van de roode verfstof; een afkooksel van het sappanhout (gew. kajoe sampang) dient om katoen en zijde rood te verven, en om het verschieten te voorkomen wordt het met gomlak gemengd.

De kasoemba (Jav., Soend. en Mal.) Carthamus tinctorius, is een distelachtig kruid, bij de Europeanen als saffloer bekend; de bloemen leveren een teere en vergankelijke, rozenroode verfstof.

De kasoemba kĕling (Jav.), galinggĕm (Soend.), Bixa orellana, is een lage boom; uit het steenroode vruchtmoes rondom de zaden wordt de bekende orlean-kleurstof verkregen, die ook als boter- en kaaskleursel dient. De plant, welker naam naar Koromandel wijst, is uit tropisch Amerika afkomstig, en wordt over geheel Java menigvuldig als levende heg rondom tuinen en velden geplant.

De patjé (Jav.), tjangkoedoe (Soend.), bĕngkoedoe (Mal.) ook wel mĕngkoedoe geheeten (Morinda citrifolia) groeit in 't wild en wordt gekweekt; de schors van de wortels van jonge, nog niet vruchtdragende boomen bevat een op meekrap gelijkende kleurstof (bl. 267). In de omstreken van Poerbolinggo (Banjoemas) maakt men van mĕngkoedoe-aanplantingen veel werk.

De tjampĕdak (Jav. en Soend.), tjĕmpĕdak (Mal.), Artocarpus polyphema (bl. 544) is een boom wiens in stukken gesneden en gekookte wortels een gele kleurstof geven. Zoo

---

Mal.) zooals de Arabische naam luidt van een kleurmiddel om de nagels (koekoe) rood te verven, bereid uit de bladeren van Lawsonia alba. Het gebruik is zeer oud en in 't gansche Oosten algemeen.

doet ook de nangka, die wij, eveneens bij de vruchtboomen leerden kennen.

De koenir (Jav.), konèng (Soend.), koenjit (Mal.), Curcuma longa, levert de meest bekende gele kleurstof; voor het verven van katoen wordt de fijn gemaakte wortel met limoensap en de bladeren van den kĕdondong-boom, Evia acida, vermengd.

De asam sélong (Jav.), haseum sèlong (Soend.), Garcinia morella, is de van Ceylon op Java ingevoerde boom, waarvan alle deelen het gele melksap bevatten dat ingedroogd als de verfstof guttegom bekend is; „gutte" is eene verbastering van gĕtah.

De als vruchtboom reeds genoemde manggis (Jav.), manggoe (Soend.), manggoesta (Mal.), Garcinia mangostana (bl. 548), is een boom waarvan de looistofrijke vruchtschillen als kleurmiddel bij het zwartverven dienen.

De katapang (Jav., Soend., Mal., mede reeds vroeger vermeld bl. 540), is op dezelfde manier nuttig. Voorzoover deze kleurstoffen dienen tot het verven van garen of doek, wordt voor het vastleggen daarvan gebruikt aluin, en de alkaliën door de verbranding van klapperstelen en andere plantaardige zelfstandigheden verkregen [1]).

Thans keeren wij terug tot het weven en wat daaraan voorafgaat. Op het scheerraam wordt de mechanische kruising der draden voorbereid, die de grondslag is van het weven (tĕnoen); aldus verdeeld, brengt men het draden-complex over op den weeftoestel, waar het door de inslagdraden tot doek wordt. De weefster zit op den grond, met de beenen onder het weefgetouw; de kettingboom ligt vast in twee in den grond gedreven blokken en de weefster leunt met den rug tegen een in jukvorm uitgesneden stuk hout, dat aan het andere eind der kettingdraden bevestigd is en spant deze zoodoende. Hoe zij gescheiden worden om den spoel met den inslagdraad door te laten en hoe

---

1) Behalve de reeds genoemde literatuur moeten bepaaldelijk hier nog vermeld worden Mr. Van Musschenbroek, Iets over de inlandsche wijze van katoenverven, Leiden 1878; en J. E. Jasper, Inlandsche kleurmethoden, T. Binn. Best. dl. 22, 1902, bl. 345.

de arbeid verder loopt en eindigt, vindt men in verscheidene bepaaldelijk aan het weven gewijde opstellen beschreven [1]). Over het ikat-procédé hebben wij vroeger gesproken (bl. 265 v.); opmerkenswaard is het, dat bij deze weefmethode te Grissee de man aan het getouw gekomen is in plaats van de vrouw; ook dat het omknoopen, binden, měngikat, door één persoon geschiedt, die het overblijvende, gemakkelijker werk aan een ander overlaat [2]).

Het batikken is een procédé van was-reserve en opvolgende verving in koude kleurkuipen; waar de was zich bevindt, die, in vloeibaren toestand, op het katoen, soms ook op zijde, gebracht is met een fijntuitig koperen schenkkannetje (tjanting) zal de kleurstof niet pakken; wèl op de onbeschermde gedeelten van het doek. Ziehier hoe de batikster doet. De linkerhand, onder het doek geschoven, brengt het te bewerken gedeelte naar voren, waarop de tjanting het luchtig lijnenspel zal aanbrengen. Een vaste hand behoort daartoe, want veel tijd tot overleg is er niet, daar de was dan te veel afkoelt; snel moet het ornament neergeschreven worden, lijn aan lijn [3]). Door herhaling van deze handeling, nadat eerst de was in kokend water afgesmolten is, kan men nieuwe kleurpatronen aanbrengen door nieuwe was-reserve. Is de eene kant van het doek gereed, dan wordt de andere onder handen genomen en precies eender, zóó dat de figuren elkander dekken, versierd. Wat er op deze manier gemaakt wordt, hebben wij vroeger gezien (266 v., 347 v.). Omstreeks 1840 is, naast dit teekenen

---

1) Zie de literatuur vermeld op bl. 264—5, noot 2, waarbij nog te voegen zijn artikelen over weven van Loebèr, in de Encycl. v. N. I., en van Rouffaer en van Baanders over het batikken in Bull. Kol. Mus. Haarlem N°. 23, Nov. 1900 en N°. 25, Dec. 1901; in het als „Schoolalbum" bekende plaatwerk „Kol. Mus. te Haarlem; afb. betr. kol. voortbrengselen, enz. ten dienste van het onderwijs". V, 1901, vindt men het zuiveren en uitpluizen van het katoen, het spinnen en weven op Java afgebeeld.

2) Loebèr, Het weven in N. I., bl. 25.

3) Loebèr, Over batikken (N. Rott. Ct. 28 Nov. 1906). Zie verder noot 2 op bl. 264. In het hierboven genoemde plaatwerk van het Kol. Mus. ten dienste van het onderwijs (V, 1901) zijn batiksters afgebeeld.

met was, het stempel-drukken met was ontstaan; een roodkoperen stempel wordt, bij dit half-fabriekmatige procédé (batik tjap), in de vloeibare was gedoopt en op het witte doek gedrukt, waardoor het kunstige werk van de batikster, die de tjanting hanteert, komt te vervallen. Met het batikken gaat 't minder goed dan wel kon; de Javaansche adel, een groote afnemer weleer, breidt zich niet uit, zijne koopkracht neemt althans niet toe; de mededinging van onechte waar wordt, èn door beter fabrikaat èn door lagere prijzen, scherper; en dan de bemoeienis der vreemde westerlingen met deze zuiver-Javaansche kunstnijverheid, die haar eer geschaad heeft dan gebaat; zij die niet begrepen, dat in de eerste plaats de oorspronkelijke schoonheid diende bewaard te blijven, omdat zij van een Javaanschen kunstzin mijlenver afstaan en dus dat origineele schoon niet zagen, hebben de batiksters bij de hand genomen en haar op dwaalwegen geleid. Misschien is onthouding alsnog het beste middel om te geraken tot een beteren toestand. In het algemeen — de inlander gaat slordiger werken, naarmate het verkoopen zijner artikelen hem vergemakkelijkt wordt. Men vergete toch niet, dat er zoowel op Java als daarbuiten reeds wonderschoone dingen gemaakt werden, toen de vreemde overheerschers van deze schoonheid niet het minste besef hadden. In weerwil van hunne inmenging is de bevolking voortgegaan haar kunstzin neer te leggen in de gebruiksvoorwerpen die zij maakt; nog altijd doet zij dat, waar zij in hare kampongs rustig aan den arbeid gelaten, niet gestoord wordt, niet gelokt naar jaarmarkten. Uit den aard der zaak is het bijzonder-mooie zeldzaam; dat is het overal. Véél ervan willen hebben en liefst gauw is een naïef begeeren. Wie niet inziet wat daarvan het gevolg moet zijn, ziet niet scherp.

„Het houtsnijwerk is zoo fraai, zegt het reeds meermalen aangehaalde rapport [1]), dat maatregelen tot verbetering niet noodig zijn". De houtsnijders, behoorende tot het gilde der pěngoekirs of toekang oekir, dat zijn zij die hout, been, ivoor

---

1) Van den dir. van O. E. in N., 1904, bl. 94.

of schildpad bewerken, maken deuren en stijlen met snijwerk, kleerkisten en kamerschutten. Ook aan dit werk, dat zeer gezocht is en vele handen bezighoudt, heeft de inmenging van Europeanen geen goed gedaan — misschien wel aan den afzet, maar niet aan de kunstwaarde, twee gewoonlijk elkaar vijandige dingen. Het meubelmakers-vak is schier allerwege in handen van Chineezen, want de Javaan is vooralsnog een ongeschikte timmerman en schrijnwerker. Deugdelijk ambachtsonderwijs zou dat spoedig ten goede kunnen veranderen; men moet niet den Javaan „kunst" willen leeren, maar wel de soliede grondslagen van 't ambacht, want daaraan hapert veel bij hem. „Zeer algemeen was de klacht, zegt het zooeven genoemde rapport (bl. 93) dat het zeer moeielijk en kostbaar is om hiervoor (nl. voor het timmeren en meubelmaken) goed hout te verkrijgen". Zelfs voor ons Europeesch gereedschap is djati-hout, dat soms sterk kalkhoudend is, een stug materiaal; voor houtsnijwerk is het min dienstig. Het wagenmakerswerk wordt zoowel door Javanen als door Chineezen beoefend. De scheepsbouwers heeft men op Madoera te zoeken, waar de zeevaarders wonen [1]).

Grooter omvang dan de houtbewerking heeft de metaalbewerking, hoewel Java armer aan metalen dan aan hout is. Er zijn twee soorten blaasbalgen in gebruik, ten eerste de Indonesische met twee cilinders, waarin zuigers op en neer bewogen worden, die de lucht uitdrijven door een beneden gelegen kanaal; en ten tweede de zak van huid die toegeknepen wordt en de lucht door een bamboe naar den vuurhaard drijft. De smid, toekang bĕsi, die gewoon smidswerk doet, moet wel onderscheiden worden van den krissensmid, pandé, den kunstenaar, die het ijzer omsmeedt tot het wapen waarmede de Javaan zich kleedt, en dien wij reeds leerden kennen (bl. 270, 363 v.). De berichten omtrent de ijzerindustrie zijn schaarsch: de smeden wonen in de dessa en maken allerlei ijzeren landbouw-gereedschap en huishoudelijke artikelen; goed werk leveren Tjeribon, Magĕtan (Madioen),

[1]) Bl. 309 v. van dit deel.

Kediri, de afdeelingen Soerabaja en Grissee; voorts Probolinggo en lest best Pekalongan, waar de Europeesche nijverheid 't niet van de inlandsche kan winnen. Wapens worden er o. a. gemaakt in Lebak (Bantam), Tjikeroe (Preanger), Tjigason (Tjeribon), Jogjakarta, Grissee (Soerabaja); en deze nijverheid zal in leven blijven, zoolang de Javaan de kris blijft dragen en zoolang de kris den Europeaan een geliefd aandenken blijft aan zijne Indische jaren.

Het goud- en zilversmidsvak vindt beoefenaars voornamelijk in Soerakarta en Jogjakarta en in de dessa's Gĕsik en Rĕmbĕs (Rembang) zoomede op Madoera; een industrie van eenig belang mag deze echter niet heeten.

Anders is het met 't koperwerk, de geelgieters- en koperslagers-vakken; de geelgieters wonen hoofdzakelijk in Pekalongan, Bandjarnĕgara (Banjoemas), in Jogja, te Magĕtan (Madioen) te Grissee en te Soerabaja; de gongmakers in de steden Semarang en Soerakarta; de koperslagers te Buitenzorg, in de Preanger, in Tegal, in Pekalongan, in Semarang en Madioen, maar vooral in Bandjarnĕgara en in Soerabaja, en ook op Madoera. Dat het nieuwerwetsche werk achterstaat bij het zelfs nog niet zoo heel veel oudere, zeiden wij hierboven (bl. 269). Op de pasar-gambir in 1906 te Weltevreden gehouden waren honderden kilogrammen koperwerk door Soerabaja ingezonden. Nagenoeg alle stukken waren èn inferieur van gietsel èn slecht van afwerking, èn bedroevend van ornamentatie. Bovendien bleek dat allerlei invloeden aan het werk geweest waren die het vaatwerk ook naar den vorm hadden doen ontaarden [1]). De voorwerpen, sirih-stellen, spuwbekkens, rijstkommen, waterketels enz. worden gegoten en men ciseleert met bijteltjes het ornament erin. Over het gieten en smeden van gongs bezitten wij thans een monografie die het bedrijf uitvoerig beschrijft en duidelijk afbeeldt [1]). Veel

---

[1]) Verslag nopens de pasir-gambir enz. Bat. 1907, bl. 21. Ook over de meeste andere inzendingen van inlandsche nijverheid spreekt dit verslag ongunstig.

[1]) Edw. Jacobson en Mr. J. H. van Hasselt. De gong-fabrikatie te Semarang, met 12 pl. en 12 afb. Leiden 1907.

van de huishoudelijke artikelen die vroeger door den koperslager van rood koper gemaakt werden, soldeert hij thans van blik.

Er zijn nog meer industrieën op Java die als middelen van bestaan genoemd kunnen worden, o. a. het bakken van pannen en potten en van steenen, het maken van papier, daloewang, de bewerking van het leder, van hoorn, been, schildpad, paarlmoer, schelpen en zoo voort. Ieder distrikt, ieder regentschap heeft nog meestal zijn eigenaardige industrie, dikwijls alleen van plaatselijk belang. Maar de voornaamste handwerken hebben wij in dit kort overzicht vermeld, en daar in de omvangrijke literatuur, die den laatsten tijd over den ekonomischen toestand der inlandsche bevolking van Java verscheen, de handwerks-nijverheid niet vergeten is, meenen wij met dit weinige te kunnen volstaan. Omtrent de verschillende technieken — de bijdragen, rapporten, wenken en overzichten toonen het voldoende — valt nog veel te onderzoeken. Daar zijn er, die beweren, dat dit onderzoek had moeten voorafgaan; dat men de onderdeelen had behooren te kennen, alvorens het geheel te beoordeelen.

